Милош Тимотијевић

МОДЕРНИЗАЦИЈА БАЛКАНСКОГ ГРАДА (1944–1989)

Компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма

НАРОДНИ
МУЗЕЈ
ЧАЧАК
1952-2012

НАРОДНИ МУЗЕЈ – ЧАЧАК

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књ. 5

Уредник:
Делфина РАЈИЋ

НАРОДНИ МУЗЕЈ – ЧАЧАК

НАРОДНИ МУЗЕЈ – ЧАЧАК

Милош Тимотијевић

МОДЕРНИЗАЦИЈА БАЛКАНСКОГ ГРАДА (1944–1989)

Компаративна анализа
развоја Чачка и Благоевграда
у епохи социјализма

ЧАЧАК

2012.

За Луку и Мирјану

Милош Тимотијевић
МОДЕРНИЗАЦИЈА БАЛКАНСКОГ ГРАДА (1944–1989)
Компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма
Издавач: НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК
За издавача: Делфина РАЈИЋ
Рецензенти: проф. др Мирослав ЈОВАНОВИЋ, проф. др Сретен ВУЈОВИЋ
Лектор: Мирјана ТИМОТИЈЕВИЋ
Коректор: Слободан НИКОЛИЋ
Ликовно-графичко обликовање: Светлана ЦИДА
Штампа: „Графички центар", Чачак
Тираж: 300 примерака
ISBN 978-86-84067-42-7
Copyrigt © Народни музеј Чачак за 2012. годину
НАРОДНИ МУЗЕЈ – ЧАЧАК, Цара Душана 1, 32000 Чачак
+381 32 222 169, camuzej@sbb.rs,
www.cacakmuzej.org.rs

Садржај

СПИСАК ТАБЕЛА И ГРАФИКА **11**

СПИСАК ФОТОГРАФИЈА **13**

НЕКОЛИКО УВОДНИХ НАПОМЕНА **15**

ПРЕДГОВОР **17**

1. Предмет и циљеви истраживања **20**

2. Литература и изворна грађа **25**

УВОД **31**

1. Град **32**

2. Модернизација **46**

3. Србија и Бугарска, Чачак и Благоевград – хронолошки оквири, могућности и ограничења поређења **54**

4. Југославија/Србија и Бугарска током епохе социјализма – кратак преглед развоја **64**

4. 1. Време „народне демократије" (1944–1946/48) 64

4. 2. „Чисти" стаљинизам (1946/48–1953/1956) 66

4. 3. Привид стабилности у доба „зрелог" државног социјализма (1953/56-1971/74) 70

4. 4. Криза и слом система (1971/74–1989/90) 74

ОПШТЕ ПРЕТПОСТАВКЕ МОДЕРНИЗАЦИЈЕ ЧАЧКА И БЛАГОЕВГРАДА ДО 1989. ГОДИНЕ **79**

1. Географски положај **79**

2. Историјско наслеђе – период до 1912. године **82**

3. Први покушаји модернизације – предуслови и ограничења (1912–1944) **84**

3. 1. Чачак (1912–1944) 84

3. 2. Благоевград (1912–1944) 86

4. Локална елита власти и проблем социјалистичке модернизације Чачка и Благоевграда (1944–1989) **89**

4. 1. Градоначелници Чачка и Благоевграда – компаративна анализа (1944–1989) 93

ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА **103**
(а) Индустријализација Југославије (1944–1990) **108**
(б) Индустријализација Србије (1944–1990) **116**
(в) Индустријализација Бугарске (1944–1989) **123**
(г) Индустријализација Чачка и Благоевграда (1944–1989) **130**
1. Наслеђени индустријски капацитети – Чачак **131**
1. 1. Саобраћај и енергетика 132
1. 2. Фабрике, радионице, млинови 133
2. Наслеђени индустријски капацитети – Благоевград **138**
2. 1. Саобраћај и енергетика 138
2. 2. Занатство и прерађивачка индустрија 139
3. Национализација и државна интервенција: технологије, обим и домети развоја на локалном плану – Чачак (1948–1957) **140**
3. 1. Национализација и стварање државне индустрије 141
3. 2. Саобраћај – Чачак 145
3. 3. Енергетика – Чачак 147
3. 4. Подизање војне индустрије 151
3. 5. Војне фабрике, трансфер знања и модернизација града 155
3. 6. Цивилна производња, застареле технологије – наличје социјалистичке модернизације 164
4. Индустријски развој Благоевграда у прва два петогодишња плана (1948–1957) **171**
4. 1. Саобраћај, комуникације, енергетика – Благоевград 171
4. 2. Национализација и стварање државне индустрије 172
4. 3. Прерада дувана и индустријско заостајање 176
5. Индустријализација Чачка (1958–1973) **180**
5. 1. Саобраћај и комуникације 182
5. 2. Енергетика – Чачак 186
5. 3. Нове индустријске технологије, повезивање са Западом и модернизација града 188
5. 4. Војна индустрија и цивилни производни програми 189
5. 4. 1. „Техничко ремонтни завод – Чачак” 190
5. 4. 2. „Слобода – Чачак” 191
5. 4. 3. „ЦЕР” 193
5. 4. 4. „Фабрика резног алата – ФРА” 195
5. 4. 5. Хемијска индустрија „Први мај” 198
5. 4. 6. „Литопапир” 199
5. 5. Пословне интеграције и традиционална прехрамбена и прерађивачка индустрија 200
5. 6. Застарела постројења и заустављена технолошка модернизација 202
5. 7. Од занатских задруга до индустријских постројења 203
6. Индустријализација Благоевграда (1958–1973) **205**
6. 1. Саобраћај, комуникације, енергетика 208
6. 2. Наслеђена традиционална индустријска структура 209
6. 3. Нове технологије и модернизација индустрије 213
6. 4. Привредни напредак, запосленост и нова структура занимања 217
7. Индустријализација Чачка 1974–1989 **221**
7. 1. Саобраћај и комуникације 222

7. 2. Енергетика – Чачак 223
7. 3. Војна индустрија и цивилни производни програми 225
7. 3. 1. „Техничко ремонтни завод – Чачак" 225
7. 3. 2. „Слобода – Чачак" 226
7. 3. 3. „ЦЕР" 229
7. 3. 4. „Фабика резног алата – ФРА" 230
7. 3. 5. Хемијска индустрија „Први мај" 233
7. 4. Завичајне пословне везе, интеграције и модернизација пословања 234
7. 5. Застарела постројења и заустављена технолошка модернизација 238
7. 6. „Мали колективи" и „мала привреда" – државне и приватне фирме 239

8. Индустријализација Благоевграда (1974–1989) 242
8. 1. Саобраћај, комуникације, енергетика 243
8. 2. Прехрамбена и прерађивачка индустрија 246
8. 3. Нове технологије и модернизација индустрије 248

УРБАНИЗАЦИЈА 259

(а) Урбанизација Југославије/Србије (1944–1989) 266

(б) Урбанизација Бугарске (1944–1989) 274

(в) Урбанизација Чачка (1944–1989) 280

1. Балканско урбанистичко наслеђе 281

2. Урбанистички планови – Чачак 283

3. Социјалистичка урбанизација – Чачак 287
3. 1. Послератна обнова, радничка насеља и соцреализам у архитектури (1944–1960) 288
3. 2. Бетонска солитерска насеља и „дивља предграђа" (1961–1974) 294
3. 3. Модерна архитектура и урбанистичка стихија (1975–1990) 296

4. „Дивља градња" – узроци и последице 299

5. Живот у граду – Чачак 303
5. 1. Водовод и канализација – Чачак 303
5. 2. Саобраћај и комуникације – Чачак 307
5. 3. Стан и становање – Чачак 309

(г) Урбанизација Благоевграда (1944–1989) 316

1. Балканско урбанистичко наслеђе – Благоевград 317

2. Урбанистички планови – Благоевград 318

3. Социјалистичка урбанизација – Благоевград 319
3. 1. Соцреализам у изградњи јавних и приватних зграда (1944–1960) 320
3. 2. Индустријска изградња вишеспратница и појава модерне архитектуре (1961–1984) 324
3. 3. Политичке претпоставке стварања модерног града (1985–1989) 326

4. Живот у граду – Благоевград 329
4. 1. Водовод и канализација 329
4. 2. Саобраћај и комуникације 330
4. 3. Стан и становање 332

ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ **349**

1. Демографске промене **350**

1. 1. Демографске промене – Југославија/Србија 351

1. 1. 1. Демографске промене – Чачак 357

1. 2. Демографске промене – Бугарска 362

1. 2. 1. Демографске промене – Благоевград 365

2. Образовање **370**

2. 1. Образовање – Југославија/Србија 370

2. 1. 1. Образовање – Чачак 374

2. 2. Образовање – Бугарска 380

2. 2. 1. Образовање – Благоевград 382

3. Култура **388**

3. 1. Култура – Југославија/Србија 391

3. 1. 1. Култура – Чачак 398

(а) Установе културе – Чачак 398

(б) Масовна култура – Чачак 406

(в) Јавни споменици – Чачак 410

3. 2. Култура – Бугарска 413

3. 2. 1. Култура – Благоевград 415

(а) Установе културе – Благоевград 415

(б) Масовна култура – Благоевград 419

(в) Јавни споменици – Благоевград 422

4. Свакодневица **428**

4. 1. Свакодневица – Србија 428

4. 1. 1. Свакодневица – Чачак 429

(а) Исхрана и снабдевање становништва 429

(б) Одевање 432

(в) Слободно време и забава 433

(г) Насиље 441

4. 2. Свакодневица – Бугарска 447

4. 2. 1. Свакодневица – Благоевград 449

(а) Исхрана и снабдевање становништва 449

(б) Слободно време, забаве, одевање, насиље 451

5. Приватни живот **459**

5. 1. Приватни живот – Србија 459

5. 1. 1. Приватни живот – Чачак 459

5. 2. Приватни живот – Бугарска 470

5. 2. 1. Приватни живот – Благоевград 471

МОДЕРНИЗАЦИЈА И ОГРАНИЧЕНА МОДЕРНОСТ **485**

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ **505**

ИНДЕКС ИМЕНА **542**

ИНДЕКС ПОЈМОВА **579**

ИЗВОДИ ИЗ РЕЦЕНЗИЈА **536**

БЕЛЕШКА О АУТОРУ **536**

Списак табела и графика

Табела бр. 1.	Површина Југославије, Бугарске и Србије	56
Табела бр. 2.	Број становника Југославије, Бугарске, Србије и уже Србије у другој половини XX века (у хиљадама становника)	56
Табела бр. 3.	Проценат градског становништва Бугарске, Србије и уже Србије у другој половини XX века	56
Табела бр. 4.	Кретање друштвеног производа (енг. GDP) „по глави" становника Бугарске и Србије (у америчким доларима из 1997. године)	57
Табела бр. 5.	Удео неписмених у укупном становништву Бугарске и Србије у другој половини XX века (у процентима)	57
Табела бр. 6.	Број становника Чачка и Благоевграда 1866–1992.	58
Табела бр. 7.	Градови у СФРЈ који су 1981. године имали преко 50.000 становника	59
Табела бр. 8.	Првих двадесет градова по броју становника у централној Србији 1921–1991 (избор градова је извршен на основу броја становника 1991. године)	60
Табела бр. 9.	Градови Бугарске који су 1991. године имали преко 50.000 становника	61
Табела бр. 10.	Релативни домаћи бруто-производ (GDP) по становнику Југославије и земаља Европе (у %, друге земље = 100) 1950–1985. године	111
Табела бр. 11.	Производња струје по становнику (у kWh) – балканске земље, СРН и САД (1955–1986)	112
Табела бр. 12.	Производња челика по становнику (у килограмима) – балканске земље, СРН и САД (1955–1989)	112
Табела бр. 13.	Производња цемента по становнику (у килограмима) – балканске земље, СРН и САД (1955–1989)	113
Табела бр. 14	Производња папира (осим новинског) по становнику (у килограмима) – балканске земље, СРН и САД (1955–1989)	113

Табела бр. 15.	Производња шећера по становнику (у килограмима) – балканске земље, СРН и САД (1955–1989)	113
Табела бр. 16.	Национални доходак (просечне стопе раста у %) – СССР и земље Источне Европе (1971–1987)	115
Табела бр. 17.	Национални доходак по становнику СССР-а, Источне Европе, Југославије и Бугарске (просечне стопе раста у %)	116
Табела бр. 18.	Бруто инвестиције у основна средства СССР-а, Источне Европе, Југославије и Бугарске (просечне стопе раста у %)	116
Табела бр. 19.	Реални лични дохоци Бугарске и Југославије (процене годишње стопе раста у %)	116
Табела бр. 20.	Друштвени производ Србије по становнику (у %, према ценама из 1972, СФРЈ = 100), 1952–1987.	118
Табела бр. 21.	Запослени у индустрији Бугарске, Југославије и Србије (у хиљадама), 1939–1989. године	129
Табела бр. 22.	Потрошња електричне енергије на подручју општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац 1952–1990. године (у MWh)	150
Табела бр. 23.	Број радника и димензија алата (бургије и нарезнице) предузећа „ФРА" 1953–1958. године	162
Табела бр. 24.	Број радника ТРЗ „Чачак" 1958–1989. године	190
Табела бр. 25.	Број радника предузећа „ЦЕР" 1958–1981. године	194
Табела бр. 26.	Бугарска, Југославија, Србија и ужа Србија, показатељи развоја из 1990. године	245
Табела бр. 27.	Раст урбане популације у државама Источне Европе, 1930–1990. година (у %)	266
Табела бр. 28.	Број изграђених станова на 1.000 становника у балканским земљама (Југославија, Бугарска, Румунија и Грчка), 1969–1980. година	277
Табела бр. 29.	Просечно учешће стамбеног простора по становнику Новог Сада, Ниша, Крагујевца и Приштине 1961–1991. године (у m^2)	313
Табела бр. 30.	Просечна квадратура станова у Чачку и Благоевграду по једном станару у m^2 (1951–1986)	341
Табела бр. 31.	Број становника на једног лекара у Општини Чачак, ужој Србији и Србији (1972–1989)	359
Табела бр 32.	Неписмено становништво старије од 10 година старости од 1948. до 1991. године у односу на укупно становништво Југославије, Србије, уже Србије и Чачка (у %)	373
Табела бр. 33.	Број аутомобила у Општини Чачак (1961–1987)	463
Табела бр. 34.	Број аутомобила на 1.000 становника у Општини Чачак, Београду и Србији (1977–1991)	463
График бр. 1.	Потрошња електричне енергије у граду Чачку, укупна потрошња и потрошња домаћинстава у GWh (1956–1987)	224
График бр. 2.	Потрошња струје у општинама Чачак, Горњи Милановац и Лучани (1952–1990) у MWh	224

Списак фотографија

1. Источна Европа 1944–1989.
2. Окрузи и општине у Србији 1992.
3. Области у Бугарској 1999.
4. Чачак, изглед из 1929. године.
5. Чачак, улица Краља Александра, после 1930. године.
6. Горња Џумаја, изглед из 1933. године.
7. Горња Џумаја, централна улица 1929. године.
8. Чачак, Основна школа и Начелство, 1927.
9. Горња Џумаја, Кметство (општина), око 1932. године.
10. Чачак, хидроелектрана „Овчар Бања", 1954.
11. Чачак, хидроелектрана „Међувршје", изглед из 1962. године.
12. Чачак, Железничка радионица у Љубићу, око 1950. године.
13. Чачак, монтирање усисивача у предузећу „Слобода", око 1980. године.
14. Благоевград, рад у првој модерној фабрици „Заводът за високоговорители" (фабрика звучника), 1961.
15. Благоевград, монтирање аутоматске телефонске централе, 1964.
16. Благоевград, хала текстилне фабрике „Гоце Делчев",1964.
17. Благоевград, хала фабрике „Заводът за градивни елементи"(механичке конструкције за електронску индустрију), 1975.
18. Благоевград, Завод за ферментацију дувана, после 1950. године.
19. Чачак, Фабрика хартије, 1964.
20. Чачак, нове стамбене зграде, 1954.
21. Благоевград, нове стамбене зграде, после 1950. године.
22. Чачак, хотел „Морава", подигнут 1953. године.
23. Чачак, робна кућа „Партизан", подигнута 1963. године.
24. Благоевград, хотел „Волга", подигнут 1951. године.
25. Благоевград, центар града, после 1950. године.
26. Благоевград, изглед града средином 50-их година XX века.
27. Чачак, изглед града из 1962. године.
28. Чачак, стамбене зграде „лименке", 1964.
29. Чачак, Трг Ђуре Салаја, 1962.
30. Чачак, солитери насеља „Љубић кеј", подигнути 70-их година XX века.
31. Чачак, центар града са две робне куће, средином 80-их година XX века.

32. Чачак, укопани трг („градска рупа") иза робних кућа, подигнут 1987. године. (изглед из 2011).
33. Благоевград, зграда позоришта, подигнута 1967. године.
34. Благоевград, солитери у центру града подигнути 80-их година XX века.
35. Благоевград, насеље „Запад", подигнуто 70-их и 80-их година XX века.
36. Благоевград, нова зграда општине подигнута 1987. године.
37. Благоевград, зграда опере подигнута 1987. године.
38. Благоевград, зграда Окружног комитета БКП подигнута 1987. године.
39. Чачак, панорама града, 2008.
40. Благоевград, панорама града, 2009.
41. Чачак, парада, 1. мај 1949.
42. Чачак, митинг на коме је говорио Милош Минић, 1954.
43. Благоевград, откривање споменика Гоце Делчеву, 1955.
44. Благоевград, дочек глумаца из СССР-а, 1953.
45. Благоевград, жене учесници мотокроса,1956.
46. Благоевград, дочек совјетских космонаута, 1963.
47. Благоевград, продавница са телевизорима, 1964.
48. Чачак, живот у насељу „Слободина колонија", 1964.
49. Чачак, први рок оркестар „Беле вишње", основан 1963. године.
50. Чачак, „звезда" новокомпоноване народне музике, Мирослав Илић из Мрчајеваца код Чачка, 1974.
51. Благоевград, дочек Тодора Живкова, 1964.
52. Благоевград, грб града усвојен 1968. године.
53. Благоевград, дочек Тодора Живкова, 1987.
54. Благоевград, нови житељи града, средина 70-их година XX века.
55. Благоевград, ученице средње школе, 70-их година XX века.
56. Благоевград, музички фестивал револуционарне песме „Ален Мак", 1975.
57. Чачак, грб града усвојен 1978. године.
58. Чачак, насловна страна часописа „Градац", посвећеног авангардним и модерним темама.
59. Чачак, дочек Јосипа Броза Тита, 1959.
60. Чачак, отварање 13. Меморијала Надежде Петровић (1984), ликовне манифестације посвећене модерном сликарству.
61. Чачак, постројавање пионира у центру града, 1978.
62. Чачак, дочек Штафете младости крајем 70-их година XX века.
63. Чачак, дочек Јосипа Броза Тита, 1974.
64. Чачак, доба „националног буђења", свештеник и демонстранти који носе заставу СФРЈ на митингу подршке Србима са Косова, 1988.

Фотографија на насловној страни: Мост преко Западне Мораве у Чачку, 1962.
Фотографија на полеђини књиге: Централни трг у Благоевграду реконструисан 1985–1987 (снимак из 2009).

Порекло фотографија:
Народни музеј Чачак (фотографија на насловној страни, 1–5, 8, 10–13, 19, 20, 22–23, 27–32, 39, 41–42, 48–50, 57–64); „Благоевградски окръг във възход", София, 1955 (18, 21, 26); Камелия Грънчарова, *Горна Джумая (Благоевград) в старите снимки (1912–1943),* Благоевград, 2009 (5–6, 9); *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* Благоевград, 2008 (фотографија на полеђини, 24–25, 33, 37, 43); „Пиринско дело" (14–17, 34–36, 38, 40, 44–47, 51–55); *35 години социалистическа България,* София, 1979 (56).

НЕКОЛИКО УВОДНИХ НАПОМЕНА

Ова публикација настала је на основу рукописа докторске дисертације „Модернизација балканског града у доба социјализма : пример Чачка и Благоевграда (1944–1989)", одбрањене на Филозофском факултету у Београду 3. јуна 2011. године пред комисијом у саставу: ментор проф. др Мирослав Јовановић, проф. др Милан Ристовић, проф. др Дубравка Стојановић, проф. др Сретен Вујовић и др Мирослав Перишић, чије су сугестије и предлози били од великог значаја у току уобличавања коначног текста. Поједини делови рукописа докторске тезе делимично су скраћени, а поједини додатно проширени новим истраживањима и компарацијама, што се пре свега односи на поређење урбанизације Србије и Бугарске у ранијим историјским периодима, као и објашњењима везаним за сам проблем урбанизације. Додата су и два потпуно нова одељка. Први је везан за проблем стварања и функционисања локалних политичких елита, а други за појаву „дивље" (бесправне) градње у Србији и Југославији.

Сложен задатак проучавања питања социјалистичке модернизације балканског града не би био могућ без велике помоћи многих пријатеља и колега. Најпре ментора проф. др Мирослава Јовановића, како код самог уобличавања теме, дилемама у вези са покретањем питања проучавања модернизације, избора теоријско-методолошких поступака истраживања, успостављања контаката и сарадње са колегама из Бугарске, тако и код коначног уобличавања рукописа. Вишеструку и драгоцену помоћ пружио ми је и проф. др Сретен Вујовић, посебно у домену социолошких аспеката теме.

Велику подршку у истраживању пружила је и матична установа Народни музеј Чачак, нарочито њен директор Делфина Рајић, без чије сарадње и разумевања не би било ни ове књиге. Аутор најсрдачније захваљује на поверењу које му је указано, како током самог трогодишњег истраживања и уобличавања тезе, а затим и књиге, тако и на могућности да објави своја проучавања проблема модернизације социјалистичких градова на Балкану.

Читаво истраживање не би било могуће без велике помоћи колега из Бугарске, посебно са одељења за историју Универзитета „Св. Климент Охридски" из Софије. Захваљујући добијеној специјализацији у овој установи (децембар 2009), било је могуће обавити и истраживања везана за модернизацију Благоевграда у Бугарској. Велику и несебичну помоћ током боравка у Софији пружили су ми проф. др Тодор Попнеделев и мр Христо Беров. Изразиту спремност за сугестије показали су и проф. др Искра Баева и проф. др Евгениа Калинова са Универзитета у Софији, као и проф. др Снежана Димитрова, проф. др Мариана Пискова и проф. др Кристина Попова са Универзитета у Благоевграду. Боравак и истраживање у Бугарској не би били могући без несебичне помоћи многих установа у Софији и Благоевграду, у којима је рад био пријатан, а контакти са запосленима срдачни. Проучавање архивске грађе у Централном државном архиву у Софији, Државном архиву у Благоевграду, периодике и литературе у библиотекама у Софији и Благоевграду не би били успешни без несебичне и веома драгоцене помоћи колегинице Полине Цокове, којој се посебно захваљујем.

Подједнаку помоћ и пријатељску пажњу аутор је имао у домаћим архивима (Међуопштински историјски архив Чачак) и многим библиотекама којима дугује велику захвалност, почев од библиотеке матичне установе, затим Градске библиотеке „Владислав Петковић – Дис" у Чачку, Библиотеке САНУ у Београду и Матице Српске у Новом Саду. Посебну захвалност упућујем Библиотеци Републичког завода за статистику у Београду. Свима из наведених установа који су му на било који начин пружили помоћ искрено захваљујем, јер без њихове сарадње и разумевања истраживања не би била могућа, односно била би знатно продужена и отежана.

Аутор велику захвалност дугује и колегама са којима је током истраживања много пута расправљао о проблемима развоја социјалистичке Југославије и Бугарске. Ту посебно мислим на двоје младих колега, Милана Пиљка и Оливеру Марковић, којој дугујем и велику захвалност за несебичну помоћ током истраживања и у Бугарској и у Србији.

На крају, али никако на последњем месту, сву своју захвалност упућујем и сину Луки, супрузи Мирјани и свим члановима уже породице без чијег разумевања, стрпљења и подршке не би било ни ове књиге, а који су с друге стране годинама трпели моје нервозе.

Свима који су на било који начин помогли приликом уобличавања ове студије најискреније захваљујем и извињавам се онима које сам, без икакве зле намере, пропустио да поменем. На крају, желим да истакнем да је текст који се налази пред читаоцем резултат мојих тренутних знања, способности и истрајности у истраживањима, да су за само његово појављивање и допринос разумевању проблема социјалистичке модернизације заслужни и многи други људи, а да је за све грешке, недостатке, пропусте и непрецизности, а којих у раду свакако има, искључиво одговоран сам аутор.

ПРЕДГОВОР

Период динамичних и свеобухватних промена живота милиона становника највећег дела Балкана у другој половини XX века везан је за три процеса: ширење градова, модернизацију и социјалистички друштвени систем. Трансформација претежно аграрних друштава била је таквог обима и дубине, да нема паралелу са неким сличним процесом у прошлости. Ова констатација је полазна тачка за даљу анализу и део одговора на питање зашто је значајно проучавати модернизацију балканског града у епохи социјализма. Као општи оквир за истраживање овог процеса узете су Југославија/Србија и Бугарска, земље које припадају Балкану у географском, политичком и културном погледу, а као ужи простор два града средње величине, Чачак и Благоевград, чија модернизација у другој половини двадесетог века, по претпоставци, може делимично да ослика многе процесе који су карактерисали цео регион.

Реч је заправо о истраживању узрока и последица закаснелог развоја малих и средњих градова у Југославији/Србији и Бугарској, сазнавању посебних путева преображаја старог и стварања новог урбаног друштва на Балкану обележеног совјетским моделом модернизације. Поређењем многих садржаја, али и брзине промена, са свим особеностима и вредностима „самоуправљања" као „посебног пута развоја" у Србији/Југославији и „реалног социјализма" по моделу СССР-а у Бугарској, требало би да се добије јаснија слика основних модернизацијских процеса на Балкану у другој половини XX века. Истраживање је истовремено и покушај да се открију и упореде са суседним и сличним/истоветним друштвом бар неки узроци кризе у којој је била Србија/Југославија, односно како се она преламала на локалном нивоу. Проучавањем ове теме на микроплану отвара се могућност да се потврди, одбаци, упореди са сличним и суседним друштвом, теза о дубинским основама кризе у Југославији и Источној Европи, која је по претпоставци узрокована структурном кризом модер-

низације и општом кризом социјализма, односно друштва које у готово свим сегментима контролише политика.[1]

Застој, па и слом социјалистичке модернизације објашњава се структурном условљеношћу социјалистичких друштава: ограничењима капацитета развоја, као и блокирањем развојних способности друштва за решавање функционалних и интегративних проблема. Следећи овакав приступ, говори се о израженом традиционализму социјалистичких друштава под којим се подразумева неспособност промене унутар система и његовој околини, а не својства предмодерног друштва. У социјализму се стварао специфични конзервативизам који се огледао у схватању да се владајућа идеологија и власт никада неће променити. Антимодерна оријентација вредносно-нормативних структура на тај начин открива социјалистичку модернизацију као неуспелу концепцију модернизације, модел који није могуће трансформисати, већ само напустити.[2]

Општи појмови модернизације и социјалистичке модернизације представљају поље у коме се испитују и развојни модели „самоуправног" (Југославија/Србија) и „реалног" социјализма (Бугарска). „Посебан пут у социјализам" Србије/Југославије после Другог светског рата (нарочито од 1948) био је, поред братства-јединства и несврстаности, један од конституционалних митова „Титове Југославије".[3] Општа слика „посебног" развоја Југославије умногоме је подупирана презентацијом статистичких показатеља који су сугерисали да је и по „резултатима материјалног развоја" СФРЈ успела да се сврста међу најуспешније земље у свету.[4] Овај „мит" у редукованој верзији везиван је за период до 1965. године, када је примењиван „планско-тржишни" систем у економији као део посебног југословенског пута у социјализам.[5]

„Посебност" југословенског пута истицана је кроз неколико елемената: независна спољна политика (што је имала и Румунија), приватни пољопривредни посед (који је постојао и у Пољској), иако то нису биле особености само Југославије међу социјалистичким земљама. Посебност Југославије у односу на друге социјалистичке земље огледала се у отворености граница не само за

1 Laslo Sekelj, *Jugoslavija struktura raspadanja : ogled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva,* Beograd, 1990, str. 5, 17, 148, 239, 243–248.

2 Vesna Pešić, „Socijalizam i modernizacija : otpori promeni i mehanizmi zaustavljanja društvenog razvoja", *Deformacije i granice društvenog razvitka : prilog sociološkoj teoriji, knj. I* (ur. Miodrag Ranković), Beograd, 1989, str. 109–111, 134.

3 Мирослав Јовановић, „Србија 1804–2004 : развој оптерећен дисконтинуитетима – седам теза", *Србија 1804–2004 : три виђења или позив на дијалог,* Београд, 2005, стр. 166.

4 *Samoupravni društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947–1977 : statistički prikaz,* Beograd, 1978, str. 13.

5 Kosta Mihailović, *Ekonomska stvarnost Jugoslavije,* Beograd, 1982, str. 15–19.

путовања, већ и за проток робе, радне снаге, а делимично и уметничких идеја. На тај начин створено је својеврсно „социјалистичко потрошачко друштво" које није имало пандан у осталим комунистичким земљама Европе, мада је у суштини већ крајем осамдесетих и ова компаративна предност услед економске кризе почела да бледи.[6] Укорењеност ове представе није остало само унутрашње самопоимање сопствене прошлости унутар југословенског/српског друштва. Из перспективе Бугарске Титова Југославија је доживљавана као слободнија земља у којој има рока и хевиметал плоча, „фармерки", комисиона и „америчких" филмова, могућности за путовања и рад у иностранству.[7]

Отворено је питање до које мере су ове представе одговарале стварности југословенског/српског друштва током епохе социјализма, посебно када се посматрају градови у унутрашњости. Чачак је изабран за истраживање јер по броју становника и општем нивоу модернизације представља просечан средњи град Србије у време социјализма.[8] Као репер за поређење у Бугарској је изабран Благоевград, место које се по основним критеријумима развоја (број становника, урбанизација, индустријализација, друштвене промене) „поклапа" са развојем Чачка. За разлику од Југославије која је имала „посебан" пут у социјализам после 1948. године, Бугарска је током читавог социјалистичког периода била најдоследнији политички савезник СССР-а, чији је друштвени систем ревносно копирала и примењивала у пракси, што је битно одредило и тип социјалистичке модернизације.[9]

6 Predrag J. Marković, *Trajnost i promena : društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji,* Beograd, 2007, str. 26–28.

7 Димитар Григоров, „'Рачунајте на нас' ¨'одломак" о Титовој штафети или Штафети младости", *ГДИ 1–3,* Београд, 2008, стр. 105.

8 О посебном увиду у систем мреже насеља у Србији и поређење развоја градова погледати у чланцима: Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији : прилог методици категоризације савремених насеља", *Глас CCLXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 13,* Београд, 1966, стр. 175–219; Милован Радовановић, „Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији : развој насељености до Другог светског рата", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић" САНУ,* књ. 43, Београд, 1991, стр. 57–91; Александар С. Вељковић, „Градови – центри развоја у мрежи насеља средишње Србије", *Зборник радова Географског института САНУ,* Београд, 1991, стр. 161–194; Владимир Мацура, „Типови насеља градског карактера у Србији, њихове одлике и главни проблеми", *Зборник Матице српске за друштвене науке 91,* Нови Сад, 1991, стр. 101–113.

9 „Благоевград", *Енциклопедия България, том I,* София, 1978, стр. 303; „Благоевград", *Енциклопедия : Пиринский край, том I,* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 92–93; Илияна Марчева, „Периферията на периферията или периферия на центъра (размисли върху особеностите на процеса на индустриализация – модернизация в България след Втора световна война), *Периферията в история,* (съст. Елка Дроснева), София, 1996, стр. 96–103; Евгениа Калинова, Искра Баева, *Българските преходи 1944–1999,* София, 2000, стр. 52–130.

1. Предмет и циљеви истраживања

Опредељење да се ова два града пореде условило је одабир шта ће се тачно изучавати и поредити, какве ће се сличности и разлике уочавати, при чему није занемарено ни оно што се не може поредити са другим местом или може само до нивоа државе, региона или општине, али не и самог града. Истраживање је наметнуло питање избора модела изучавања теме како би се јасније уочиле главне црте и избегла „тиранија детаља", али без упрошћавања сложености некадашње стварности, са инсистирањем на истицању нијанси у истраживању.

Модели се схватају као интелектуална конструкција, неопходно поједностављаивање стварности да би се она разумела и наглашавање онога што се понавља и што је типично. Корисност истраживања мери се управо изостављањем одређених елемената стварности, при чему су квантитативни методи (серије података, али и узорци) важни, посебно ако се врши компаративна анализа.[10] Поређење модернизације микроцелина као што су Чачак и Благоевград представља студију случаја, која у многим сегментима приказује епоху социјалистичке модернизације на Балкану.

Циљ изучавања микроисторије је да извлачи опште закључке из локалних података. Мало место може да презентује неку ситуацију за коју се зна да је распрострањена, а посебности се најбоље уочавају поређењем са другим крајевима. Неки случај може да се изучава баш зато што је изузетан, јер се тако види како друштвени механизми заказују. Недоследности и напрслине у структури великих друштвених система могу се посматрати из перспективе неке мале заједнице или појединца. На локалној или микро „друштвеној драми" откривају се латентне напетости у целом друштву које пролазе кроз четири фазе: 1) избијање; 2) криза; 3) рад на обнављању; 4) реинтеграција.[11]

Тако се долази и до проблема стратегије истраживања и анализе модернизације Чачка и Благоевграда, односно примене разних теорија у објашњавању развоја ова два града. Читав поступак темељи се на схватању да је за изучавање проблема модернизације важно уочити, објаснити и протумачити основне структуре развоја. Иако историју чине појединци и њихови поступци, они не делују у „празном простору", већ у друштву које је оставило наслеђе. Разни појединачни чинови многобројних актера предузимају се у историјском и друштвеном контексту, унутар већ створених структура које представљају обрасце у систему. Структуре дефинишу трајне или обнављајуће одлике система,

[10] Piter Berk, *Istorija i društvena teorija,* Beograd, 2002, str. 36–50.

[11] Piter Berk, *n. d.,* str. 46–50.

обрасце који за појединачног актера постоје и пре него што он уопште почне да дела. Саме структуре настају људском делатношћу, али стичу сопствено постојање независно од воље појединаца (структуре материјалних система, социјалне и културне структуре, природно дате околности). Независно од тога само историјско истраживање увек значи избор питања која се постављају, али и структура које се изучавају, односно искључивање других начина извођења истраживања и теорија које се користе у објашњењима уочених феномена.[12]

Истраживање модернизације балканског града у доба социјализма на примеру Чачка и Благоевграда захтева примену и испитивање постојећих теорија како о граду, тако и разних варијанти теорије модернизације посредством анализе различитих историјских извора. Избор теоријске основе са које се посматра проблем условљава и избор онога шта ће се проучавати – структуирање поља истраживања са јасно истакнутим ограничењима таквог избора. При томе се мора користити више теорија, уз истовремено испитивање њихових домета и ограничења у разумевању и објашњавању феномена који се испитује.

Примена теорије у овом истраживању превасходно се разуме као оруђе помоћу којег може да се изабере и учини доступним, среди и структурише многострукост извора и података, да се развију и даље воде питања, проблеми идентификују, а можда и реше. При томе се теорија не схвата као калуп у који се силом смештају или одстрањују извори који нису у складу са теоријом, већ се она користи да се аргументација структурише, односно као подстицај који ће аргументацију „терати напред".[13] Историјски извори никада не „говоре" без посредника, чињенице су увек одабране, а не дате саме по себи. Изостанак концепта истраживања онемогућава сагледавање целине историјске збиље, односно како се саставни делови људског друштва повезују у целину.[14]

Сам раст научног знања и иначе је повезан за непрекидним преиспитивањима и проверама унапред датих хипотеза и претпоставки (систем дедукције) које се кроз емпиријски рад проверавају, побијају, допуњују или мењају у непрекидном приближавању сазнавању целине, што је сам циљ истраживања, али и идеал који није могуће у потпуности досећи. У питању је истраживање проблема, а не неког предмета.[15]

12 Knut Ćelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila : uvod u istoriografiju,* Beograd, 2002, str. 39–42, 56–58.

13 Јирген Кока, *О историјској науци : огледи,* Београд, 1994, стр. 111, 140.

14 Џон Тош, Шон Ланг, *У трагању за историјом : циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје,* Београд, 2008, стр. 242, 249.

15 Карл Р. Попер, *Претпоставке и побијања : раст научног знања,* Сремски Карловци – Нови Сад, 2002, стр. 70–71, 102–104, 116–118, 121, 281, 319–321, 326, 359, 465, 474.

Проучавање социјалистичке модернизације Чачка и Благоевграда представља покушај да се на методолошким поставкама „нове историје" (јасно постављена питања која потичу из проблема савремености, уобличен и разрађен концепт истраживања, теоријска припрема и фундирање истраживања), са што ширим тематским опсегом и коришћењем знања и теорија бочних друштвених наука, анализира уочени проблем, провере сопствене хипотезе и домети коришћених теорија.[16]

Српска историографија све до недавно није имала превише теоријски усмерених истраживања, мада је то одавно уочено као крупан недостатак. Проблем изучавања урбане историје уско је повезан са коришћењем широке теоријске основе, о чему је пре две деценије писао и професор др Сима Ћирковић: „Проучавање модерне урбанизације имаће, наравно и својих особености о којима ће историчари морати водити рачуна. Како је и података неупоредиво више, а социјални контекст далеко сложенији него у ранијим епохама, аналитичка оруђа ће бити бројнија и разноврснија, стварана и усавршавана у читавом низу научних дисциплина. Историчари би морали настојати да се свестрано обавесте о ономе што је утврђено у наукама које се из свог угла баве градом и градским друштвом, али би морали, исто тако, да оно што нађу пропусте кроз своју синтетизујућу оптику како би се препознале поједине фазе узајамног утицаја града и његовог општијег социјално – економског и политичког амбијента. Више од других, историчари би требало да трагају за индивидуалним историјама градова и да запажају хронолошке и регионалне особености у развоју и да откривају њихове узроке."[17]

Основне теоријске и методолошке поставке истраживања изложене су у уводу који чини и кратак осврт на поређења развоја Југославије/Србије и Бугарске током епохе социјализма. Својеврстан увод представља и почетно поглавље које је ништа друго до „подлога" за објашњење и разумевање са ког су нивоа Чачак и Благоевград кренули у процес социјалистичке модернизације, а које садржи кратак преглед прошлости и основних проблема модернизације до 1944. године, као и анализу проблема стварања и деловања локалне елите власти у ова два града у периоду од 1944. до 1989. године.

Само истраживање социјалистичке модернизације балканског града на примеру Чачка и Благоевграда (1944–1989) подељено је на три основна подручја:

16 Мирослав Јовановић, „Историографија и криза ", у: Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје : српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века,* Београд, 2009, стр. 119–122.

17 Сима Ћирковић, „Урбанизација као тема српске историје", у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век),* ур. Јованка Калић и Милосав Чоловић, Смедерево–Београд, 1992, стр. 18.

1) индустријализација, 2) урбанизација и 3) друштвене промене. Најпре следи теоријско објашњење ових појмова, а одмах затим подела ова три поља на мање целине по истом принципу. На почетку се, као увод у даље излагање, даје преглед промена на нивоу две државе, а затим се дају објашњења, компарације и тумачења промена на нивоу два града.

Подручје индустријализације проучава се најпре кроз поређење наслеђених индустријских капацитета, садржину и домет национализације, петогодишње и друге планове развоја (као и касније економске „реформе"), саобраћајне и комуникационе везе, изградњу и коришћење енергетских потенцијала, увођење нових технологија, повезивање са пољопривредом, научним сазнањима, успостављање пословних веза са светом, као и анализу структуре појединачних индустријских предузећа – њиховом броју, врсти производње и квалификацији радника.

Процес урбанизације најпре се истражује кроз приказ и анализу балканског архитектонског и урбанистичког наслеђа, као и кроз промене преко доношења урбанистичких планова, праксу социјалистичке урбанизације на терену, проблеме успостављања основне комуналне мреже (водовод и канализација), проблеме транспорта, саобраћаја и комуникација међу људима у граду, поређење квалитета станова и самог живота у новим блоковима или „дивљим" насељима.

Друштвене промене подељене су на пет мањих подручја истраживања. Најпре се анализирају демографске тенденције кроз поређење промена у природној репродукцији становништва, значају ширења здравствене заштите и измени положаја жене у друштву. Друго подручје (образовање) усмерено је на процес ширења писмености, бриге о деци предшколског узраста, увођење обавезног основног образовања, стварања мреже средњих школа и формирања високог школства на локалном нивоу. Треће поље везано је за промене у култури: оснивање и рад установа културе, појаву и значај масовне културе на локалном нивоу, подизање јавних споменика као процесу уметничког обликовања простора и стварања новог урбаног идентитета града. Четврто подручје везано је за измене у свакодневном животу људи, од исхране, одевања, мреже снабдевања становништва, опремања и уређења станова, нових врста забаве и музике, па до појаве насилништва. Пето поље усмерено је на измене приватног живота породица и појединаца у градским условима: појаву и раширеност употребе аутомобила, електричних апарата и уређаја, могућности организовања слободног времена, путовања, измени односа према сексуалности, ширење индивидуализма, али и опстанка породичне и суседске повезаности.

Почетни циљ истраживања полази од тежње да се проучи закаснели развој малих градова у Србији и Бугарској, на примеру Чачка и Благоевграда, као и

неки узроци кризе социјализма у балканским државама, која је у својој основи, по претпоставци, узрокована истоветном дубоком структурном кризом недовршене модернизације.

Овај општи оквир може се свести на пет основних питања: 1) Да ли је постојао сличан облик, па и брзина, социјалистичке модернизације градова у Бугарској и Србији; 2) У којој је мери постојала разлика између „посебног пута" у социјализам Југославије/Србије и спровођења „реалног" социјализма у Бугарској када је у питању развој урбаних целина; 3) Да ли је и зашто дошло до слома социјалистичке модернизације на примеру малих градова у Србији и Бугарској; 4) Да ли је и до које је мере тачна претпоставка да је социјалистичка модернизације била без „модерности"; 5) Колико је и какво је наслеђе социјализма у подручју модернизације градова на Балкану.

Коначно, поставља се и питање до које мере су развојни периоди током епохе социјализма, али и блокаде и заостајања, утицали на типологију локалних заједница. Одговори треба да понуде објашњења не само о последицама већег или мањег привредног, урбаног и друштвеног развоја, него и за стварање претпоставки које би можда помогле да се открије са које тачке и којим би средствима требало заснивати стратегију и покренути развој једне локалне заједнице, односно разумети шта је све то што још увек утиче на развојне могућности или ограничења развоја градова у Србији и Бугарској.

На модернизацију два града утицали су и веома важни политички фактори као што су војска, полиција, тајне службе, што је све производило осећај страха, потчињености, неслободе и идеолошке укалупљености. Свакодневицу су испуњавале многе значајне појаве као што је борба против религиозности или повремено коришћење отворене репресије. Међутим, на нивоу овог истраживања нису покретане такве теме.

Нису истражена ни питања развоја масовног спорта, великих јавних манифестација, политичких светковина и идеологизације друштва, као ни детаљнија анализа измене положаја жена и деце у друштву и стварања и улоге нових елита. Концепт истраживања усмерен је на индустријализацију, урбанизацију и део друштвених промена, а на основу коришћене изворне грађе и литературе није у потпуности могао да реши сва питања која су се наметала. Поједине важне теме само су назначене и отворене за даље истраживање. Хронолошки оквири и изворна грађа наметнули су приступ који прати главне токове модернизације два града, њихову компарацију, што је захтевало знатно сужавање опсега истраживања.

2. Литература и изворна грађа

Поређење модернизације Чачка и Благоевграда током епохе социјализма захтевало је комплексно истраживање на необјављеној и објављеној архивској грађи, статистикама и штампи. Но, први корак у истраживању свакако је била анализа и тумачење постојеће литературе.

Поређење модернизације градова Србије и Бугарске током периода социјализма није до сада истраживано. Када су у питању старији периоди историје постоје релевантне студије, као што су радови Јована Цвијића у Србији и Николаја Тодорова у Бугарској које обухватају цео Балкан, али они не обрађују XX век.[18] Треба нагласити да је код српских историчара дуго постојао отпор према истраживању историје урбанизације и грађанства, као нечег што је туђе и страно, јер је село пре свега доживљавано као основа националног идентитета (у Србији су и левица и десница током XX века имали негативан став према граду и грађанству). Урбана социологија се у Србији конституисала тек шездесетих година XX века, док су село и сељаштво проучавани још у XIX веку. „Национални дух" се пре свега тражио и налазио у селу и његовим вредностима, а такво виђење имали су и научници који су се бавили историјом града (Јован Цвијић, Тихомир Ђорђевић). Величање села и сељаштва у интелектуалним круговима карактеристично је за цео Балкан (изузев Румуније).[19]

Монографије из области историографије које се тичу развоја градова у епохи социјализма у Србији и Бугарској нису бројне, нити обухватају цео период од 1944. до краја 1989. године.[20] За разумевање самог појма града и модернизације коришћена је социолошка литература (радови Весне Пешић, Стјепана Гредеља, Сретена Вујовића). За општа објашњења епохе социјалистичке модернизације на простору Источне Европе и Балкана консултовани су радови

[18] Као модел за истраживање града у Србији значајна је и монографија Мирослава Перишића о Ваљеву (*Ваљево, град у Србији крајем 19. века,* Ваљево, 1997).

[19] Ivan Čolović, *Politika simbola : ogledi o političkoj antropologiji,* Beograd, 1997, str. 109–118; Marija Todorova, *Imaginarni Balkan,* Beograd, 1999, str. 89; Sreten Vujović, „O jugoslovenskoj urbanoj sociologiji", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 396–397; Ненад Петровић, „Град – Европа – демократија : три јахача апокалипсе", *Нова српска политичка мисао,* vol. XI, 1–4, Београд, 2004, стр. 47–55; Милан Ристовић, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста", *Нова српска политичка мисао,* vol. XI, 1–4, Београд, 2004, стр. 68–75; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство* 1944–1950, Београд, 2009, стр. 38–40.

[20] У Србији је важан рад Предрага Ј. Марковића (*Београд између Истока и Запада 1948–1965,* Београд, 1996), а у Бугарској Димитра Луджева (*Град на две епохи : история на обществените групи в българските градове в средата XX век,* София, 2005) о преображају бугарских градова из капиталистичког у социјалистичко друштво, при чему се, осим Софије, обрађују и сви већи градови у Бугарској (без Благоевграда).

Александра Вишњевског, Наталије Коровицине, Ивана Беренда, Трајана Стојановића и Марије Тодорове.[21]

Општа слика главних развојних процеса социјалистичке Југославије формирана је на основу истраживања Ласла Секеља, Душана Биланџића, Бранка Петрановића и Љубодрага Димића, као и хронологије главних дешавања у последња два века.[22] Посебна питања економског развоја, урбанизације и друштвених промена нису у потребној мери унета у постојеће синтезе. За објашњење ових проблема коришћени су радови Љубомира Мађара, Сретена Вујовића, Александра Кадијевића, као и посебан зборник радова посвећен приватном животу у Србији током XX века.

Велики значај имају и четири зборника посвећена модернизацијским процесима у Србији током два протекла века, који доносе низ теоријских тумачења проблема модернизације и анализу многих процеса и појава (положај жене и деце, улога елита).[23] Но, проблем индустријализације и урбанизације у доба социјализма ипак није довољно обрађен.

Када је у питању Бугарска, општи увид у период социјализма може се добити у радовима Евгеније Калинове и Искре Баеве.[24] Нешто другачији поглед на исти период даје зборник радова посвећен не само политичким дешавањима, већ и променама у домену идеологије, економије, урбанизације, демографије, културе и свакодневице у редакцији Ивајла Знеполског.[25] Када су у питању промене у домену економије, а посебно индустрије и модернизације друштва, значајан је и низ чланака Илијане Марчеве.

Локална литература која приказује прошлост Чачка и Благоевграда углавном не обрађује период социјализма већ је, осим у ретким изузецима, по прави-

21 Радови поменутих аутора налазе се у списку литературе, тако да нису посебно истицани у овом делу текста нити у напоменама, а то правило је поштовано и када се наводе и друга дела и аутори у овом одељку књиге.

22 *Модерна српска држава 1804–2004. Хронологија* (ур. Бранка Прпа), Београд, 2004.

23 *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka : (naučni skup),* (ur. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović), Beograd, 1994; *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2, Položaj žene kao merilo modernizacije : naučni skup* (ur. Latinka Perović), Beograd, 1998; *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 3, Uloga elita* (ur. Latinka Perović), Beograd, 2003; *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 4, Žene i deca* (ur. Latinka Perović), Beograd, 2006.

24 Ту пре свега мислим на кратку, али веома садржајну синтезу: Евгениа Калинова, Искра Баева, *Българските преходи 1944–1999,* София, 2000. Од великог је значаја и обиман зборник радова посвећен периоду социјализа у Бугарској: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989.* (съст. д-р Евгений Кандиларов), София, 2010.

25 *История на Народна Република България : режим и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009.

лу усмерена на старије периоде историје.[26] Развој појединачних индустријских предузећа, урбанизацију и друштвене промене на нивоу Чачка обрађује низ мањих монографија (чији су аутори готово у потпуности публицисти). Њихова вредност је у презентовању низа статистичких података, излагању хронологије догађаја, а понекад и у објављивању архивске грађе.[27] За разлику од Чачка, Благоевград није имао тако обимну продукцију публицистичких дела.[28]

Када је у питању изворна грађа, због проблема истраживања и хронолошких одредница, унапред је било неопходно направити избор и тачно одредити који ће се од више стотина архивских фондова истраживати.[29] Обимна архивска грађа везана за период после Другог светског рата захтевала је усмерено истраживање на фондове који су по претпоставци најбогатији изворним подацима везаним за тему истраживања. Децентрализација државне управе у Југославији наступила је почетком педесетих година, после завршетка Првог петогодишњег плана, тако да је архивска грађа из Историјског архива у Чачку релевантан извор за праћење и истраживање модернизације града. Садржај ове грађе није везан само за политичке и административне одлуке о плановима и општем темпу развоја, већ садржи и извештаје о оснивању и раду пред-

26 Но, када је у питању Чачак, рад Горана Давидовића и Леле Павловић (*Историја Чачка : хронологија од праисторије до 2000. године,* Чачак, 2009) даје основну хронологију развоја града током социјализма, мада првенствено усмерену на политичке и спортске, а нешто мање на догађаје из области културе и образовања. Развој Благоевград до 1964. године обрадио је Мирчо Јурков (*Благоевград. Кратък исторически очерк,* София, 1964/2002). Овај рад је пропагандно-публицистичког карактера, али је користан за хронологију најважнијих процеса. Далеко значајније податке излаже *Пиринска енциклопедија* која има одреднице о свим важнијим културним образовним, урбанистичким и општим питањима развоја Благоевграда, али не и о индустрији.

27 Када је у питању урбанизација Чачка издваја се рад Милинка Радмилца (*Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* Чачак, 1979) који, осим низа статистичких података, даје и објашњења и тумачења главних проблема и процеса урбанизације Чачка.

28 Основна хронологија развоја индустрије, трговине и образовања, као и наредбе и указе о административним променама и развоју града може се наћи у водичу кроз архивске фондове Архива у Благоевграду, а нарочито у публикацији која је приредила све указе из *Државног весника* Бугарске, а које се тичу Благоевграда и околине. За историју Благоевграда и многобројне друштвене промене важне су и две публикације чији је издавач била Бугарска комунистичка партија: [*История на благоевградската окръжна организация на БКП,* София, 1979; *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984]. Иако су обе публикације имале идеолошко-пропагандни карактер, оне садрже низ статистичких података, дају основну хронологију догађаја, објашњавају мотиве и излажу резултате кампања за модернизацију Пиринског краја, а посебно Благоевграда као центра целог подручја.

29 Историјски архив у Чачку има 187 фондова везаних за период 1944–1970. године. Државни архив у Благоевграду има 1.594 фонда везана за период после 1944. године, као и 1.081 фонд партијске грађе Бугарске комунистичке партије до 1990. године.

узећа и променама у друштву од урбанизације до борбе против криминала.[30] Објављена архивска грађа покрива период централног планирања у привреди и друштву.[31]

Бугарска је, за разлику од Југославије, током епохе социјализма задржала централно-планску привреду и систем управљања, што је условило и план истраживања пре свега у Централном државном архиву у Софији, чија грађа садржи важне податке о мотивима, плановима, реализацији и ефектима кампања модернизације Благоевграда и његове шире околине.[32]

Посебну групу историјских извора сачињавају бројни статистички подаци и посебне статистичке студије и анализе, које чине основу за поређење два града. Иако су статистике током епохе социјализма имале и пропагандну улогу, оне и као такве, узете са резервом, представљају основне показатеље развоја који се могу даље поредити, анализирати и тумачити.[33] Основни проблем ко-

30 У Историјском архиву у Чачку истраживани су фондови везани за развој града, општине, среза и округа Чачак (Народни одбор Округа Чачак 1944–1947; Народни одбор Среза љубићко-трнавског 1947–1955; Народни одбор Среза Чачак 1955–1962; Општина Чачак 1944–1970). Поред фондова из Архива у Чачку коришћена је и нерегистрована грађа из Општине Чачак, Народног музеја у Чачку, као и предузећа „Чачак – филм".

31 Ту се пре свега мисли на четворотомни зборник докумената *Privredna politika vlade FNRJ : zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, knjige 1–4,* priredili Miodrag Zečević i Bogdan Lekić, Beograd, 1995. *Изворник,* часопис Архива у Чачку, објавио је неколико прилога везаних за оснивање и рад установа културе после 1945. године (Позориште, Радио–Чачак).

32 Коришћени су фондови Централног државног архива у Софији (Централен държавен архив – София) везани за Министарски савет (Министерски съвет, 1946–1989), као и Окружног државног архива у Благоевграду (Държавен архив – Благоевград) везани за рад окружне управе у Благоевграду (Окръжен народен съвет Благоевград 1921–1992). Од објављене архивске грађе у Бугарској за тему модернизације Благоевграда важност има документација везана за проблем македонског питања после 1944. године у часописима *Военоисторически сборник, Исторически преглед, Минало и Македонски преглед,* али то је грађа која је у потпуности везана за политичке одлуке.

33 Основи подаци за развој Југославије и Србије после Другог светског рата потражени су у публикацијама *Jugoslavija 1918–1988 : statistički godišnjak, Beograd, 1989, и Два века развоја Србије – статистички преглед,* Београд, 2008. Поједини подаци добијани су и из статистичких годишњака (*Општине у СР Србији : статистички подаци,* 1974–1990; *Statistički godšnjak Jugoslavije,* 1954–1991). Посебну вредност имају две публикације које, осим објављивања статистичких података, дају анализу и тумачење многих процеса развоја Србије после Другог светског рата [Миодраг Николић, *Индустрија Србије и Црне Горе 1946–1996 (I–II).(Савезни завод за статистику. Студије, анализе и прикази 137, 139),* Београд, 1998–1999; Душан Миљковић, Миодраг Николић, *Развој република претходне СФР Југославије 1947–1990. године : Студије, анализе, прикази, бр. 132 (Савезни завод за статистику),* Београд, 1996]. Када је у питању Бугарска, основни подаци преузимани су из статистичких годишњака за целу земљу у периоду социјализма, почев од 1956. године (*Статистически годишникъ на Народна република България*), као и из статистичког годишњака за Благоевградски округ из 1968. године (*Статистически сборник на окръг Благоевград*). Овај локални годишњак, на жалост, није излазио после 1968. године, тако да не постоје серије података које се могу поредити са Чачком у континуитету. У недостатку података за град

ришћења статистичких података у земљама социјализма садржан је у њиховој пропагандној улози. Додатне недоумице ствара шаренолика методологија, што отежава поређење са другим земљама. Чачак је имао и посебан проблем. Окосницу развоја града чинила је војна индустрија, тако да подаци из ових фабрика нису уношени у укупне статистике „напретка" Чачка, који је на тај начин званично имао нижи раст него што је то било у стварности.

Највећи део истраживања темељи се на поређењу, анализи и тумачењу података које је објављивала локална штампа у Чачку и Благоевграду. Иако је током периода социјализма штампа била контролисана и цензурисана, многи статистички подаци, као и хронологија и ритам живота ова два града, садржани су у бројним новинским чланцима. Новине су извештавале о најважнијим политичким али и привредним, културним и свим другим догађајима, објављивале записнике са седница локалних државних и партијских органа власти и говоре политичара који су објашњавали мотиве и најављивали кампање развоја. Штампа је истицала пожељне вредности социјалистичког друштва, осуђивала „негативне" тенденције откривајући тако ону другу, „невидљиву" страну живота. Новине су повремено преносиле и вести о проблемима у свакодневици, протесте грађана по многим питањима и иницијативе које се нису увек поклапале са званичном политиком Партије. За коришћење новинских чланака објављиваних у земљама социјализма веома је важно и оно што се види из контекста чланака, али и оно што се није преносило и објављивало, о чему знамо из каснијих новинских натписа, али и литературе.[34]

Благоевград, презентовани су подаци за општину или округ. За поређење општих трендова развоја Бугарске коришћене су и публикације *30 години социалистическа икономика : социално-икономическите изменения в НР България през периода 1944–1974 год.,* София, 1974, и 35 години социалистическа България, София, 1979.

34 У Чачку од 1945. године непрекидно излазе недељне локалне новине „Чачански глас", који је до 1950. имао назив „Слободни глас". Од 1967. године излази и „Службени лист Општине Чачак", у зависности од броја општинских седница током године, чије званичне закључке и преноси. Овај извор података је важан, али сам ток седница и дискусије није могуће видети, што је опет повремено објављивано у „Чачанском гласу". Сва већа предузећа у Чачку имала су своје фабричке новине. Избор фабричке штампе која је прегледана извршен је према величини и значају фабрике за развој града: „Слобода", „Фабричке новине" (новине Фабрике резног алата у Чачку) и „ЦЕР". Подаци из ових новина значајни су за хронологију и анализу нових технологија које су стизале у ове фабрике. Но, с друге стране, ове новине, у основи пропагандног карактера, нису преносиле проблеме развоја или пропасти фабрика, што је с друге стране објављивано у „Чачанском гласу". У Благоевграду је од 1945. године објављивано „Пиринско дело". Овај недељник је све до 1948. године имао задатак да шири македонску националну свест у Пиринском крају. После прекида односа Југославије и Источног блока лист је пратио званичну политику Софије. Од 1953. године „Пиринско дело" излази два пута седмично, од 1963. три пута, а од 1971. свакодневно. Иако је „Пиринско дело" било део званичне државне и партијске пропаганде, повремено се појављују текстови који говоре о стварним свакодневним проблемима града или „негативним" појавама против којих се покрећу кампање.

УВОД

Општи проблем социјалистичке модернизације балканског града ограничен је на нивоу две локалне заједнице. Основна стратегија истраживања темељи се на схватању да треба направити поделу на опште социјалне феномене и специјална локална обележја.[35] Опште облике друштвености није могуће разумети ни анализирати ако се не води рачуна о микроцелинама које никако нису потпуно издвојене из ширег друштвеног оквира.[36] Град се посматра као „носилац самосталне друштвене акције", као подсистем у оквиру ширег друштвеног окружења.[37]

Припадност Балкану, наслеђу градске и сеоске културе на овом простору, појавама које су се вековима уобличавале, као и примена праксе социјалистичке модернизације у време највећег раста градова (друга половина XX века), довољан је општи заједнички оквир да се може говорити о минималним основама сличности, а на темељу основних показатеља развоја и типичности Чачка и Благоевграда не само на простору Србије и Бугарске, већ и ширем балканском окружењу. Свака друштвена група балканских градова у доба социјализма, у овом случају житељи Чачка и Благоевграда, са свим својим особеностима представља микрокосмос појавних облика друштвености, а сам град својеврстан материјални „отисак" времена и друштва у простору.[38]

35 Piter Berk, *n. d.,* str. 46–50.

36 Georges Gurvitch, „Mikrosociologija", *Sociologija 1* (ur. Georges Gurvitch), Zagreb, 1966, str. 185–197; Isti, „Posebne grupacije i društvene klase", *Sociologija 1* (ur. Georges Gurvitch), Zagreb, 1966, str. 199, 201; Pierre George, „Geografska sociologija", *Sociologija 1* (ur. Georges Gurvitch), Zagreb, 1966, str. 269–270, 284–285.

37 Колика је стварна релативна самосталност појединачног града у глобалном друштву питање је конкретног емпиријског проучавања. У социолошком приступу глобално друштво се посматра као макроцелина, а град као мезоцелина [Sreten Vujović, „Osnovni teorijski pravci u sociologiji grada", *Sociologija grada* (prir. Sreten Vujović), Beograd, 1988, str. 100].

38 Anri Lefevr, „Grad i urbano", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 165–170.

1. Град

Град је одувек представљао средишњу тачку интересовања људи за колективним животом, односно заједницу која обећава „бољи живот" (Аристотел). Истовремено, град је излог духовног и материјалног богатства једног друштва, велика прилика за остварење многих животних стилова, позорница за испољавање најразличитијих вредности, место у коме се одвијају сусрети и мешања најразличитијих култура. Град подстиче колективно живљење и истовремено омогућава најдубљу индивидуализацију, ствара могућности за личну афирмацију, условљава рационалну употребу времена и ограничава ирационалност.[39]

Способност преношења репрезентативних делова културе путем трајних здања, институционалних структура, симболичких облика и људских образаца, важна је функција града који на тај начин уједињује прошлост, садашњост и преноси информације и поруке за будућност.[40] Сама физичка урбанистичко-архитектонска структура представља меморију сваког града. Отворени простори улица и тргова умногоме одређују карактер и одлике живота, као и сачувано уметничко, архитектонско и урбанистичко наслеђе, што нам омогућава „читање" града, његов ход кроз време, а што је веома важно за самоидентификацију становника одређеног места.[41]

Друштво и време граде физичку структуру града, а она затим и сама условљава начин и облике живота, рада, деловања и кретања.[42] Истовремено, град је покретач напредовања у будућност, „али и сидро помоћу којег се одржава веза с прошлошћу: у оба случаја град омогућава путовање кроз време, прескакање следа догађаја и приближавање прилика из далеке прошлости, уз кретање у оба смера".[43]

39 Georg Zimel, „Veliki gradovi i duhovni život", u: *Sociologija grada* (prir. Sreten Vujović), Beograd, 1988, str. 103–114; Ljubinko Pušić, *Grad, društvo, prostor : sociologija grada,* Beograd, 1997, str. 8–9.

40 Према Луису Мамфорду главна функција града је претварање снаге у форму, енергије у културу, мртве материје у живе симболе уметности и механизма биолошке репродукције у друштвено стваралаштво (Luis Mamford, *Grad u istoriji : njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi,* Beograd, 2001, str. 100–105, 117, 195–204, 611).

41 Laurens Halprin, *Gradovi,* Beograd, 1974, str. 5–7; Kevin Linč, *Slika jednog grada,* Beograd, 1974, str. 1–18; Gordon Cullen, *Gradski pejzaž,* Beograd, 2007, str. 5–12; Kamilo Zite, *Umetničko oblikovanje gradova,* Beograd, 2004, str. 27–37, 39–47; Ljubinko Pušić, *Čitanje grada : između duha i materije,* Novi Sad, 1995, str. 14–19; Ognjen Čaldarović, „Simbolički grad : nekoliko napomena o doživljavanju grada", *Filozofska istraživanja,* god. 8, br. 25(2), Beograd, 1988, str. 611–618.

42 Ranko Radović, *Forme grada : osnove, teorija i praksa,* Novi Sad – Beograd, 2003, str. 6, 20–22.

43 Leonardo Benevolo, *Grad u istoriji Evrope,* Beograd, 2004, str. 7–8.

Иако је веома важна, физичка структура града није одлучујућа при његовом одређењу. Град није проста скупина људи и опреме, већ је „стање духа", збир обичаја и традиција, утврђених ставова и осећања који су неразлучиво повезани и који се преносе традицијом. Он није само физички механизам и нека вештачка конструкција, већ је производ људске природе. Целина градске структуре представља резултат међусобног дејства становништва, околине и физичке средине, технологије и друштвене организације (институције и друштвена делатност).[44]

Град се може изучавати на много начина, у зависности од области истраживања, научних дисциплина или практичних потреба савременог живота.[45] Сам појам града има мноштво дефиниција. Према виђењу социолога Луиса Вирта град је релативно густа, велика и стална насеобина социјално хетерогених индивидуа, коју одређују три важне карактеристике: број становника, густина насеља и хетерогеност становника.[46] Објашњење феномена живота у модерном граду подстакло је многе истраживаче, а превасходно социологе, да дају појмовно и теоријско одређење и разјашњење читавог процеса. Појавом урбане социологије већ у првој половини XX века почело је трагање за новим дефинисањем и теоријским објашњењем града.[47]

Све теорије имају ограничен простор објашњења у зависности од времена када су настале и историјског периода који обрађују, али и од историјског наслеђа и географског окружења у коме су настали градови који су послужили за конструисање теорија. Приликом нашег истраживања кренули смо од постав-

44 Sreten Vujović – Mina Petrović, „O klasičnoj i novoj urbanoj sociologiji", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 13–29; Robert Ezra Park, „Grad – predlozi za istraživanje ljudskog ponašanja u gradskoj sredini", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 78.

45 Поред веома развијене социологије града, која представља основно теоријско полазиште овог истраживања, постоји читав низ посебних дисциплина које се баве изучавањем града (социјална екологија, урбана географија, урбана екологија, урбана економија, урбанизам, архитектура, социологија становања), а које се даље деле и специјализују по посебним темама истраживања (Ljubinko Pušić, *Grad, društvo, prostor : sociologija grada,* str. 53–75).

46 Luis Virt, „Urbanizam kao način života", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 117.

47 Временом су уобличена четири решења тог проблема, односно теоријске основе за даља истраживања: 1) теорија људске екологије; 2) теорија културне форме; 3) теорија друштвено-просторног система и 4) теорија просторне јединице колективне потрошње [Sreten Vujović – Mina Petrović, „O klasičnoj i novoj urbanoj sociologiji", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 13–29; Robert Ezra Park, „Grad – predlozi za istraživanje ljudskog ponašanja u gradskoj sredini", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 78; Luis Virt, *n. d.,* str. 111, 117; Piter Sanders, „Neprostorna urbana sociologija?", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 171–180; Manuel Kastels, „Evropski gradovi, informaciono društvo i globalna ekonomija", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 181–195].

ки социолога Анри Лефевра који сматра да град у простору пројектује читаво друштво: структуру, институције и вредности. Према Лефевру, град је дело слично уметничком делу. Простор није само организован и установљен, он је исто тако обликован, присвојен од стране одређене групе у складу са њеним захтевима, етиком, естетиком и идеологијом.[48]

Шири теоријски оквир овог проучавања заснива се и на социолошкој поставци урбане динамике Мишела Басана, Венсана Кофмана и Доминика Жоа. Град се, као и код Лефевра, посматра као отисак друштва у простору – динамика града тесно је повезана са динамиком друштва. Урбана стварност се током историје мења, али не ишчезава – сваком друштву одговара одређени урбани поредак и он има сопствену динамику, што није ништа друго него функционисање друштва како на макро, тако и на микронивоу.[49]

Када је у питању балкански град, најпре треба поћи од одређивања самог појма Балкан. Најопштије гледано Балкан представља низ комплексних интеракција (географских, политичких, историјских, културних, етничких, верских и економских), а најчешће њихову комбинацију. У великој разноликости Балкана једна од битних заједничких карактеристика целог региона јесте вишевековно преовладавање аграрног друштва и недостатак градова.[50] То је уједно и један од кључних проблема његове успорене модернизације. Када људи населе одређени простор и испуне га многим функцијама, када се остваре такве друштвене везе и развију установе које утемељују оно што се назива „релативно велика и густо насељена заједница", они такво место углавном не напуштају. Када се једном „роди" град, он постаје самообновљив феномен.[51]

48 Anri Lefevr, „Grad i urbano", str. 165–170.

49 Mišel Basan, Vensan Kofman, Domink Žoa, „Deset teza za sociološku teoriju urbane dinamike", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 229–231, 234–237.

50 Стеван Павловић, *Историја Балкана 1804–1945,* Београд, 2004, стр. 486–488; Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa,* Beograd, 1997, str. 21; Marija Todorova, I*maginarni Balkan,* str. 311; *Ista,* „Šta je istorijski region? – premeravanje prostora u Evropi", Reč, 73/19, Beograd, 2005, str. 81–96; Mark Mazover, *Balkan : kratka istorija,* Beograd, 2003, str. 40.

51 На питање како и зашто настаје град постоје многи одговори, али ниједан вероватно није потпун. Разлози могу бити економске, религијске, политичке или уговорне природе. Неопходни су и повољан еколошки оквир, друштвена организација и технолошка развијеност (Ljubinko Pušić, *Grad, društvo, prostor : sociologija grada,* str. 59, 148–151). Узрок трајног насељавања одређеног простора и стварање градова, према мишљењу многих аутора, има корен пре свега у религији (Фистел де Куланж, *Држава старога века (Cité antique) : студија о култу, праву и установама Грчке и Рима,* Београд, 1895, стр.135–166; Luis Mamford, *n. d.*, str. 5–11) Огњиште, запис, пританеинон, гробље и храм, црква, џамија или текија, то су била сакрална средишта (једног или више таквих) око којих су на Балкану касније израстали управни и трговачки центри и први градови (Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa,* 1997, str. 61). Многе теорије које објашњавају настанак средњовековних градова Западне Европе истичу утицај културних традиција у овом процесу, што оспорава теорије које говоре да су градови настали на местима где се окупљају трговци. Постоји

Градови на Балкану никада нису били ни бројни, ни многољудни. Оно што је још неповољније и пре стварања националних држава у XIX веку, као и пре османског периода, јесте и то што није било градова са свим својствима урбаних места на Западу (политичка самосталност, економски напредак), ако изузмемо античке полисе и градове на обали Јадранског мора у средњем веку.

С друге стране, европски градови настају с Европом и у извесном смислу је и стварају, чинећи најважнији смисао њеног постојања као посебног историјског ентитета и основну карактеристику европске цивилизације и онда када она постане доминантна у свету, дајући пресудан печат (позитиван или негативан) свим савременим градовима.[52] Обнављање градова у Западној Европи у XI веку означио је и успон овог континента, чинећи својеврсну претходницу модерности, као што је ширење рационалности, прорачуна, али и спремности на ризик. Према мишљењу Фернана Бродела, капитализам и градови су у суштини једно те исто.[53]

Балкан је имао сасвим другачији урбани развој. Градови у Византији баштинили су многе вредности античке цивилизације, укључујући физички облик и јавне грађевине, али нису имали самосталност, а од XI века почиње и њихово економско назадовање, руралиазација и превласт земљишне аристократије у руковођењу градовима, што је потпуно супротан процес у односу на Запад. Није постојала било каква самоуправа градских центара, нити је ширена производња која би имала обележја протоиндустрије. Ранокапиталистички односи нису постојали не само у Византији, него и другим државама Балкана у средњем веку.[54]

и теорија континуитета са некадашњим античким градовима, као и теорија централног места. Понекад се ове две теорије комбинују, а сваки град се анализира понаособ. При томе се признају улога градских зидова из претходног периода, политички положај, трговинске и саобраћајне везе, утицај црквених средишта и места ходочашћа. Одређену улогу имали су и привредни моменти. Свим теоријама је заједничко признавање улоге цркве у настанку и одржавању градова (Милош Антоновић, *Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку,* Београд, 2003, стр. 22). Утицај религијског средишта у настајању и одржавању града Чачка може се објаснити према наведеним теоријама (Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Црква Светог Вазнесења Христовог у Чачку,* Чачак, 2011, стр. 9–22). Исто правило важи и за Благоевград, односно Горњу Џумају (исламска молитва у петак), како се град звао до 1950. године, основану почетком XVI века (Борис Цветков, *Благоевград: Страници от миналото,* Благоевград, 2000, стр. 49–85).

52 Leonardo Benevolo, *n. d.,* str. 7.

53 Fernan Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka. knj. 1, Strukture svakodnevice : moguće i nemoguće,* Beograd, 2007, str. 453, 482–486; Isti, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka.* knj. 2, *Igre razmene,* Beograd, 2007, str. 559; Isti, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka.* knj. 3, *Vreme sveta,* Beograd, 2007, str. 17–21.

54 Љубомир Максимовић, *Град у Византији : огледи о друштву позновизантијског доба,* Београд, 2003, стр. 5–10, 29–30, 41, 76–77, 86–88, 113, 137, 184–185.

Подручје Србије имало је још неповољнији урбани развој. Скромно античко урбано наслеђе брзо је уништено у разарањима многих варварских племена (IV–V века), а градови су напуштени каснијим доласком Словена (V–VI век). Доцнија насељавања нису обновила ранији живот, а малобројни градови су рурализовани.[55] Средњовековна Србија, која је била слабо урбанизовано подручје, имала је сложен систем градова у којима су само они приморски имали самосталност налик на Западну Европу. Рударски и градови у унутрашњости имали су ограничену самоуправу, као и мали тргови. Градови освојени од Византије имали су локалну аристократију (чији су значај и утицај зависили од епохе припајања средњовековној Србији), али без самоуправе. На крају, ту су и градови из XV века (попут Смедерева), са посебном типологијом, али без самоуправе, што је била сметња настајању не само посебних правних установа, него и стварању преткапиталистичких односа и покретању модерности. Аутономија градова унутар српске средњовековне државе никада није остварена. Средњовековна Србија, за разлику од тадашњих европских држава и земаља у суседству (попут Бугарске), није имала ни значајнију урбанизовану престоницу.[56]

Бугарска је, за разлику од Србије, увек имала развијенију структуру градова још у античко време (трачки, грчки, римски и рановизантијски градови), а током средњег века и истакнута урбана места која су истовремено била и престонице државе (Плиска, Преслав, Трново) или обласних господара (Видин), иза којих је остало и монументално градитељство. С друге стране, антички градови на простору Бугарске запустели су или разрушени током IV и V века, као и у највећем делу Балкана. Ново насељавање у каснијем периоду није имало континуитет са старијим урбаним обрасцима живота ових насеља, мада је постојећа античка подлога искоришћена за обнову градова. На типологију средњовековних бугарских градова значајно је утицало и присуство номадских племена на северу и нарочито Византије на југу, посебно престонице царства Константинопоља. Међутим, ни у бугарским градовима није било

55 Јованка Калић, „Словени и византијско урбано наслеђе", у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, (ур. Јованка Калић и Милосав Чоловић), Смедерево – Београд, 1992, стр. 23, 27.

56 Тек у позном средњем веку неколико градова је од утврђених замкова постепено преузимало функцију централног урбаног места (Крушевац, Сталаћ, Београд, Смедерево) [Милош Благојевић, „Град и жупа – међе градског живота", у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)* (ур. Јованка Калић и Милосав Чоловић), Смедерево–Београд, 1992, стр. 71–72; Сима М. Ћирковић, *Работници, војници, духовници : друштва средњовековног Балкана,* Београд, 1997, стр. 259–276; Марко Поповић, „Двор владара и властеле", у: *Приватни живот у српским земљама средњег века* (ур. Смиља Марјановић-Душанић, Даница Поповић), Београд, 2004, стр. 31–32].

самоуправе, нити су се развили ранокапиталистички друштвени односи, као ни у осталом делу Балкана.[57]

Различите историјске епохе и традиције обликовале су Балкан и његову градску културу у току последња три миленијума. За развој градова у централном делу Балканског полуострва ипак је најважнији османски период (комплексна симбиоза турске, исламске и византијске, односно балканске традиције). Може се рећи да је период од XV до XIX века било доба „оријентално-балканске урбанизације".[58] Урбана структура наслеђена из српске средњовековне државе (као и у осталим подручјима Балкана), послужила је као основа за развој градова у османско доба на истом простору.[59] Са доласком османлијске власти градски живот у постојећим урбаним целинама није прекинут, али је временом добио нове садржаје.[60] Градови на Балкану постају значајна средишта, па се и у народној епици доживљавају као центри власти и моћи, а држава се изједначава са бројем и снагом градова који је чине.[61] Османско царство на Балкану крајем XV и почетком XVI века није заостајало у броју великих градова у односу на Запад, али јесте у категорији средњих и малих урбаних места.[62] За разлику од Запада, градови у унутрашњости Османског царства готово да нису имали утврђења, али су гранични предели, као што је то дуго била Ср-

57 Страшимир Н. Лишев, *Българският средновековен град. Обществено-икономически облик,* София, 1970, стр. 10, 14, 23, 71, 154–156, 195; Маргита А. Харбова, *Укрепеният Български средновековен град XII–XIV век,* София, 1979, стр. 8, 27; Василика Тъпкова-Петкова, „Втора 'варваризация' на дунавските градови (XI–XII в)", в: *Средновековният Българки град* (ред. Петър Петров), София, 1980, стр. 47–55; Геновева Цанкова-Петкова, „Съдбата на българския град под византийско владичество (като административен, стопански и културен център)", в: *Средновековният Българки град* (ред. Петър Петров), София, 1980, стр. 58; Светлин Кираджиев, *Българските градове : географски очерк,* София, 2001, стр. 20–28.

58 Marija Todorova, *Imaginarni Balkan,* str. 278–279, 311; Николай Тодоров, *Балканският град XV–XIX век : социално, икономическо и демографско развитие,* София, 1972, стр. 33; Душанка Бојанић-Лукач, „Развој локалне градске управе на Балкану од XV до XIX века", *Градска култура на Балкану (XV–XIX век). Научни скуп* (ур. Радован Самарџић), Београд, 1984, стр. 59.

59 Јелена Мргић, „Преглед историографије о средњовековним градовима, тврђавама и трговима српских земаља", у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима* (ред. Синиша Мишић), Београд, 2010, стр. 17.

60 Десанка Ковачевић–Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек),* Београд, 2007, стр. 187–191, 349.

61 Епика је једина врста фолклорних текстова у којима је град представљен као дефинисано људско насеље. У осталим формама град се јавља као вилинско или чудесно место (лирика, бајке, кратке форме) или као појава са именом, али без садржине (етиолошка предања и легенде) [Mirjana Detelić, *Epski gradovi : leksikon,* Beograd, 2007, str. 9].

62 Истанбул је имао преко 16.000 домаћинстава, Једрене и Солун преко 5.000, Сарајево око 4.000, Видин, Никопољ и Атина око 2.000. Око 1500. године само је пет градова у Европи имало преко 100.000 становника: Париз, Напуљ, Венеција, Милано, Истанбул и Москва (Николай Тодоров, *н. д.,* стр. 32–33).

бија, имали супротан развој, па се градови на том простору шире око војних утврђења.[63]

Османско царство је на основу исламског схватања да је град центар верског, научног и културног живота, оснивало многа насеља и од њих створило економска, политичка и културна упоришта своје власти. Балкан је турским освајањем постао јединствено подручје заједно са земљама Блиског истока, што је утицало на урбанистички и архитектонски лик јавних грађевина, док је стамбена архитектура имала локална обележја. Једна од карактеристика већине балканских градова у османско доба је и мали број становника и изостанак зидина око урбаног места (што је карактерисало Запад). У појединим случајевима зидине су биле видљиве само у рушевинама, без одбрамбене функције. С друге стране, градови су имали многобројне махале издељене по верској основи и развијену трговину и занатство. Османски градови на Балкану развијали су се као средишта посебне левантске културе, а (релативну) већину становништва чинили су муслимани.[64] У питању је био процес који је по многим карактеристикама имао паралеле са развојем градова и градског начина живота широм Медитерана у рано модерно доба (XVI–XVIII век), али са посебним одликама везаним за османско царство и ислам као владајућу религију. Овакав модел балканског града почео је да се повлачи под европским утицајем тек од средине XIX века.[65]

Један од предмета расправе је и сумња да ли је уопште постојао „балкански град" као посебност или је то само конструкција најчешће условљена потребама стварања националног идентитета кроз измишљање посебних традиција, укључујући и градску, која би била различита од османске или макар од

63 Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683),* Београд, 1974, стр. 107, 248, 250.

64 Радован Самарџић, „О градској цивилизацији на Балкану XV–XIX века", у: *Градска култура на Балкану (XV–XIX век). Научни скуп* (ур. Радован Самарџић), Београд, 1984, стр. 1–17; Бехија Златар, „Типологија градских насеља на Балкану у XVI веку", у: *Градска култура на Балкану (XV–XIX), 2* (ур. Верена Хан), Београд, 1988, стр. 64, 71; Тома Поповић, „Структура турског града – чаршија и махале", у: *Ислам Балкан и велике силе (XIV–XX век),* (ур. Славенко Терзић), Београд, 1997, стр. 81–86.

65 Stojanović, Trajan, „Model i ogledalo predmodernog balkanskog grada", u: Trajan Stojanović, *Između Istoka i Zapada. Balkanski i sredozemni svetovi, Tom II: Ekonomije i društva. Trgovci, gradovi i domaćinstva,* Beograd: Equilibrium, 2011 (u pripremi za štampu), preveo sa engleskog Veselin Kostić, str. 1–25 (Traian Stoianovich, „Model and Mirror of the Premodern Balkan City", *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds, Vol. 2: Economies and Societies. Traders, Town, and Households,* Aristide D. Caratzas, Publisher, New Rochelle, New York, 1992, pp. 79–119; izvorno objavljeno: Traian Stoianovich, „Model and Mirror of the Premodern Balkan City", Institut d'Etudes Balkaniques de l'Akadémie Bulgare des Sciences, *Studia Balcanica,* III. *La Ville balkanique,* XVe–XIXe siècles, Sofia, 1970, pp. 83–110).

процеса стварања градова у Анадолији.[66] Тип града који у овом истраживању називамо „балкански" био је развијен у Србији, источној Црној Гори, Босни и Херцеговини, Македонији, Бугарској, северној Грчкој, Албанији, али и на територији данашње западне Турске. Међутим, Балканско полуострво представља значајнију територију на којој су се развили градови овог типа, тако да се с правом могу сматрати у првом реду балканским градовима и носити његово име (турско-византијски или прави балкански тип вароши у истраживањима Јована Цвијића).[67]

Балкански градови током османског периода нису били изоловане целине. Укључивање у економију раног капитализма видљиво је током XVII–XVIII века, а у томе учествују и припадници покорених балканских народа. Ствара се локална буржоазија, посебно грчка, а затим све више и бугарска, која делује у удружењима и еснафима, а која живи у градовима, што се преноси и на XIX век.[68] Економски напредак ипак није био значајан, чему су доприносиле и тешке политичке прилике, тако да су градови на Балкану и средином XIX века били мали, што је карактерисало и новоослобођене земље. Атина је 1861. година имала 44.510 становника, Београд 24.768 (1866). Исте године на подручју Дунавског вилајета, који се углавном поклапа са територијом касније ослобођене Бугарске, највећи градови били су Русе и Шумен, са нешто преко 10.000 становника (Софија 6.770). Но, структура градова на овом простору била је боља у односу на Србију која практично није ни имала категорију средњих градова. Једино је Београд био „многољудан" град у коме је живело 21,3% целокупног градског становништва Кнежевине Србије. Шездесетих година XIX века у градовима Србије просечно је живело 1.361 становника, а у Дунавском вилајету 2.092.[69] Проценат урбаног становништва Србије био је мањи и у односу на подручја која су до 1912. године била под отоманском управом, а редовно се смањивао после ослобађања градова од Турака и прикључења новоствореној

66 Александър Везенков, „Защо и как бе измислен 'балканският град'?", *Литературен вестник,* XVI, N 38, София, 22–28. новембар 2006, стр. 10–11.

67 Branislav Đ. Kojić, *Stari balkanski gradovi, varoši i varošice,* Beograd, 1976, str. 7, 17–18; Јован Цвијић, *Балканско полуострво. Сабрана дела, књ. 2,* Београд, 1991, стр. 230–231. Занимљиво је да су и „национални" архитектонски стилови новостворених балканских држава, настали после ослобађања од турске власти, заправо инкорпорирали многе елементе архитектуре настале у османском периоду или су имали паралелу са архитектуром модерне турске државе [Maximilian Hartmuth, „Negotiating Tradicion and Ambition : a Comparative Perspective on the 'De-Ottomanisation" of Balkan Cityscapes", *Urban Life and Culture in Southeastern Europe : Anthropological and Historical Pespectives* (ed. Klaus Roth, Ulf Brunnbauer), Ethnologia Balkanica, Vol. 10/2006, Berlin, 2006, p. 15–33].

68 Traian Stoianovich, „The conquering Balkan Ortodox Merchants", *Journal of Economic History, Vol. XX,* No. 2 jun 1960, p. 234–313.

69 Николай Тодоров, *н. д.,* стр. 31–33, 184–185, 228–229, 318–321, 327.

држави (услед сеобе муслиманског становништва), што је била карактеристика и Бугарске, али не у таквом обиму.[70]

Бугарска је 1881. године имала 10 градова између 10 и 50 хиљада становника, Србија само два (1880), Грчка 7, Румунија 21, као још и два између 50 и 100 хиљада и један преко 100 хиљада становника. Ни тридесет година касније (1910) стање се није значајније поправило. Србија је имала 7, а Бугарска 20 градова величине између 10 и 50 хиљада становника. Обе земље имале су по један град између 50 и 100 хиљада становника (Румунија три, један преко 100 хиљада становника, као и Грчка). Густина становника у градовима Србије преко 10 хиљада становника била је и даље мања него у Румунији и Бугарској (једна од најнижих у Европи), иако се знатно поправила у односу на 1881. годину.[71]

За разлику од простора на коме је обновљена модерна бугарска држава, Србија је као гранично подручје имала отежани развој градова током османског периода. Бројни ратови крајем XVII и током XVIII века имали су као последицу редовно разарање урбаних целина, премештање становништва и уопште слабу насељеност целог простора, што је карактеристика и првих деценија XIX века.[72] Почетком XIX века аутономна Србија имала је свега шест насеља са статусом града, који су уједно били и тврђаве са војном посадом, као и још 11 насеља са статусом вароши. Градови-тврђаве били су насеља са највећим бројем становника и најважнијим функцијама, што је осликавало типологију урбаних места у Србији током целог XIX века.[73] Сви ови мали градови, у којима су Срби пре устанка чинили изразиту мањину, додатно су погођени разарањима током Првог и Другог српског устанка. Муслиманско становништво је расељавано како услед ратних дејстава, тако и због економске пропасти услед постепеног одласка турских гарнизона на чијој потрошњи је умногоме и почивала градска економија. Проценат градског становништва у Србији ипак је по-

70 Према Мајклу Палареу, Македонија је у периоду 1888–1895. године имала 26,6% градског становништва. Када се пореде остале Балканске провинције (слободне државе и крајеви који су постепено прикључивани), Србија је 1910. године имала слабију урбанизацију од свих, осим од Црне Горе [Србија – 10,8%; Северна Бугарска – 18,8%; Источна Румелија – 21,7%; Грчка – 18,5% (1879), Босна и Херцеговина 10,8%; Црна Гора – 8,9%]. Ови подаци се не слажу у потпуности са неким другим истраживањима, али могу да послуже као један од репера за даља проучавања (Мајкл Паларе, *Балканске привреде око 1800–1914 : еволуција без развоја,* Београд, 2010, стр. 43–51, 237–239).

71 Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten,* München, 1989, 105–106.

72 Тихомир Ђорђевић, „Вароши у Србији за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)", у: *Насељавање Србије : насеља, порекло становништва, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2011, стр. 784–799; Милован Радовановић, *н. д.,* стр. 65–66.

73 Бранислав Којић, „Систематизација насеља у Србији : прилог методици категоризације савремених насеља", стр. 191–195.

већаван са 6,84% (1834) на 10,25% (1874).[74] И поред повећања, ово је у суштини био веома спор раст градова у Србији, који није убрзан ни до краја XIX века, а проценат градског становништва имао је и негативан тренд и био је дупло мањи него у Бугарској.[75]

Иако проценат градског становништва, као ни број и величина градова, никако не могу бити основни критеријум за одређивање урбанизованости неког друштва, јер се мора водити рачуна и о функцијама које би градови требало да имају, ипак се многољуднија насеља могу сматрати местима која по многим критеријумима доминирају над околином, ширећи нове вредности у зависности од својих карактеритика (административни, културни, индустријски, рударски, трговачки или градови са неком другом доминантном функцијом или више њих заједно).[76] Истраживања на примеру градова западних земаља половином XX века показали су да концентрација становништва у великим градовима преко 100.000 становника има позитиван утицај на економски раст и даљи развој урбаних целина, укључујући и шире окружење.[77]

Иако су веома стари, градови на Балкану све до двадесетог века нису имали велики утицај на стварање неког посебног културног обрасца код највећег дела становништва.[78] Балкан никада није имао ниједно велико градско средиште, изузев Истанбула на самом рубу полуострва, тако да су велики градови изван региона пресудно утицали на његов историјски развој.[79]

74 Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века,* Београд, 2002, стр. 17–24, 27.

75 Проценат градског становништва Србије пао је са 10,2% (1874) на 8,4% (1884), да би порастао на 9,1% (1900) [Милош Тимотијевић, „У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009", *ЗРНМ XXXVIII,* Чачак, 2008, стр. 270].

76 Luis Virt, *n. d.,* str. 113–114.

77 Milan Vresk, *Osnove urbane geografije,* Zagreb, 1979, str. 20–23; Veronika Vujošević, *Sistem gradova i regionalni razvoj Srbije,* Beograd, 1989, str. 23–25. Када су у питању градови у Србији, примећено је да су они са преко 100.000 становника у другој половини XX века имали превагу терцијарног и кварталног сектора у привреди (Александар Вељковић, Радмило Б. Јовановић, Бранка Тошић, *Градови Србије – центри развоја у мрежи насеља,* Београд, 1995, стр. 93).

78 Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa,* str. 61, 64–65, 251–252; Стеван К. Павловић, *н. д.,* стр. 230, 254, 299, 376, 448; Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu : analiza jedne kulture koja nestaje,* Beograd, 2002, str. 9, 100–106, 131, 452, 488.

79 Стеван Павловић истиче да ако се цело полуострво историјски посматра из угла Западне Европе, долази се до закључка да је Балкан заправо имао три „спољашње" престонице, градове који су пресудно утицали на развој целог региона, а да не припадају Балкану. Најпре Цариград (Истанбул) – центар православља и наслеђа Византије, седиште османског царства, калифат ислама, који се налази на самој периферији полуострва коме најмање припада, затим Беч – седиште царског двора Хабзбурговаца, центар католичанства, а касније и просветитељства и Париз – седиште модерног образовања, узор добре владавине, интелектуални извор народног суверенитета, националне државе и уставне власти, огледало

Проблем Балкана, а нарочито Србије, садржан је у чињеници да никада не само да нису имали довољно великих градова, већ градова уопште. Градови у Србији почетком XX века, после подизања фабрика и успостављања међурегионалног саобраћаја, постају привлачни за насељавање, а овај преображај је значајнији самим тим што су пре тога градови били пре свега административни и војни центри (као и у Османском царству). До 1910. године број градова у Србији је порастао, као и њихова површина и број житеља, али концентрација становника није повећана, јер је просечан српски град имао 8.730, а варошица 1.485 становника. Удео градског становништва у укупној популацији износио је само 13,2% (1910). Нижи проценат имале су само Русија (12,6%) и Финска (12,8%). Но, ако се посматра простор „уже" Србије (под којим данас подразумевамо централну Србију без покрајина, али који ипак обухвата одређена подручја присаједињена 1912, односно 1918. године), удео градског становништва опада на 8,9%. Бугарска је, за разлику од Србије, већ 1900. године имала 19,85% градског становништва (1910 – 19,2%; 1920 – 19,94%). Раст градова у Србији уследио је тек између два светска рата, али према мишљењима савременика око две трећине градова није имало претпоставке за економски развој. Уз све то, нагли прилив сеоског становништва рустификовао је градове, показујући да сам трансфер радне снаге у ванпољопривредна занимања није довољан да се друштво ослободи својих дубоких пољопривредних корена.[80]

Србија је постала део Југославије 1918. године у коју је ушла са слабом урбаном структуром. Чак је и Босна и Херцеговина 1910. године имала 14,7% градског становништва.[81] Простор „уже " Србије имао је 1921. године 10,0%, (1931 – 13,4%; 1948 – 15,2%) градског у односу на укупно становништво. У читавом међуратном периоду, као и у првим годинама после Другог светског рата, централна Србија задржала је обележја неразвијеног аграрног подручја са високом аграрном пренасељеношћу.[82] О томе сведочи и мали број „великих" градова. Ужа Србија је до 1961. године имала само један град преко 100.000 ста-

европске културе. Главни градови националних држава на Балкану крајем XIX и почетком XX века били су заправо само нова провинцијска насеља, са обласним утицајем (Стеван К. Павловић, *н. д.,* стр. 488).

80 Од 61 варошице, колико их је било 1910. године, 41% постојао је и у османско доба, 20% се развило из села, а 39% представљају нова насеља (Бранислав Којић, *Варошице у Србији XIX века : регионално – урбанистичка студија,* Београд, 1970, стр. 10–40; Милован Радовановић, *н. д.,* стр. 86; Мари Жанин-Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941 : успорени напредак у индустријализацији,* Београд, 2004, стр. 179–183–190; *Статистически годишникъ на Българското царство* 1929–1930, година XXI–XXII, София, 1930, стр. 22).

81 Босна и Херцеговина 1879. године имала је 14,7%, 1885 – 14,6%, 1895 – 15,4%, 1910 – 14,7% градског становништва (Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoleća,* Sarajevo, 2004, str. 31).

82 Милован Радовановић, *н. д.,* стр. 86.

новника (Београд). Све до 1953. године није било ниједног града између 50 и 100 хиљада становника. Нешто боља ситуација била је за градове између 10 и 50 хиљада становника (1921 – 6; 1931 – 12).[83] Централна Србија имала је одлике својеврсне „сеоске пустиње" у којима су градови били ретке „оазе".[84]

Бугарска је 1920. година имала 20,6% градског становништва (1934 – 21,5%). И у броју „великих" градова Бугарска је премашивала Србију, јер је 1920. године имала 21 град између 10 и 50 хиљада (1934 – 27), два између 50 и 100 (1934 – један град) и један преко 100 хиљада становника (1934 – два града).[85] Иако ови статистички показатељи показују стабилнију урбану структуру у односу на Србију, ни Бугарска заправо није била урбанизована земља и заостајала је за већином земаља Источне Европе, која је као регион била слабије урбанизована у односу на Запад.[86]

Урбани развој на Балкану никада није досегао градове Западне Европе. Успостављање одговарајућих друштвених и економских темеља везаних за модернизацију зависили су од развоја градског живота, средишта где ће се на једном месту наћи људи различитих талената. Пошто продуктивних, генеративних градова на Балкану није било у османском и постосманском периоду стварања националних држава или су били сасвим ретки, цело друштво је имало успорен развој. Градови су временом постали продуктивнији, али су задржали непродуктивне аспекте самим тим што су маргинализовани или подређени капиталистичкој привреди повезаној са светом, тако да они дуго нису били у стању да се такмиче на међународном тржишту, осим са веома ретким артиклима.[87]

83 Погледати табеле бр. 7 и 8.

84 Књижевник Мирослав Крлежа био је затечен слабом индустријализацијом и урбанизацијом Србије 1961. године, када је први пут путовао из Београда преко Шумадије према Ужицу: „[...] запрепастио се да стотину километара од Београда није видео фабрички димњак! 'Рекао је: Ви сте балканска сељачија...!'" (Радован Поповић, „Фрагменти за биографију Драгише Васића", у: *Живот и дело Драгише Васића. Зборник радова* (ур. Борисав Челиковић), Горњи Милановац, 2008, стр. 341).

85 *Статистически годишникъ на Българското царство* 1929–1930, година XXI–XXII, София, 1930, стр. 22; *Статистически годишникъ на Българското царство* 1936, година XXVI-II, София, 1936, стр. 23.

86 Погледати табелу бр. 25.

87 Николай Тодоров, *н. д.,* 182–189; Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa,* str. 129, 256; Према Емилу Диркему, да ли ће се једно друштво развијати или ће и даље имати сегментирану организацију зависи од повећања материјалне и моралне густине становништва. Потпуно згушњавање друштва током историјског развитка обавља се на следеће начине: 1) концентрацијом становника, 2) стварањем и развојем градова, 3) повећањем броја и брзине саобраћајних средстава и путева (наведено према: Sreten Vujović, „Osnovni teorijski pravci u sociologiji grada", u: *Sociologija grada* (prir. Sreten Vujović), Beograd, 1988, str. 71–73).

Захваљујући наглом технолошком напретку оствареном између 1950. и 1970. године, како под послератним комунизмом (већина балканских држава), тако и под подстицајем капитализма (Грчка и Турска), број балканских градова са 100 и више хиљада становника порастао је са 16 (1950) на 31 (1960).[88] Југославија је 1953. године имала четири града преко 100.000 становника (Србија – један, Бугарска – три). Тридесет година касније (1981) Југославија је имала 14, Србија – четири, ужа Србија један (без Београда), а Бугарска – десет (1985).[89] Румунија је већ 1966. године имала 13 градова већих од 100.000 становника, а Албанија само један.[90]

Нагли раст градова на највећем делу Балкана, као саставном делу Источне Европе, уследио је тек у периоду социјализма. То је, пре свега, била државна планирана урбанизација са пресудним економским и идеолошким утицајем СССР-а (изразити раст метропола, недостатак средњих и малих градова, изостанак тржишних мерила, државна изградња нових насеља).[91] У питању је био потпуно нов процес таквог обима и садржине да нема паралелу са било којом претходном историјском епохом. Цео подухват започет је у околностима после завршетка Другог светског рата које су карактерисали општа разрушеност целе Европе након великог и крвавог рата у коме су, поред људских жртава, нарочито страдали градови. Овај период истовремено је покренуо пораст ентузијазма и вере у могућност стварања „новог друштва".[92]

Комунистички експеримент организације друштва после 1944/45. године, а превасходно њихове модернизације (у којој је нагла урбанизација један од најуочљивијих феномена), био је заправо део побуне неуспешних и заосталих подручја у XX веку, жеља и тежња да се „великим скоком" и напором целог друштва досегне развијени Запад. Поред свих мана, социјалистички систем модернизације нудио је „брзи" преображај релативно заосталих аграрних заједница

88 Као и другде у свету и на Балкану доба великог ширења градова наступа после 1750, а нарочито после 1850. године, када настају градови са сто и више хиљада становника. Пре средине XIX века, осим Истанбула, није било града са више од 100.000 становника. Букурешт је тај ниво досегао 1850, Атина око 1880, а Солун око 1900. године. До 1920. године постојало је седам градова са по сто или више од сто хиљада становника (Истанбул, Букурешт, Софија, Београд, Солун, Атина, Пиреј). Са друге стране, градови са по 20.000 становника споро су расли. Између 1930. и 1940. било је само девет или десет градова са више од сто хиљада становника (Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa,* str. 251–252, 254).

89 Погледати табеле бр. 5 и 7.

90 Коста Михаиловић, *Регионални развој социјалистичких земаља – упоредна студија,* Београд, 1972, стр. 209–210.

91 Sreten Vujović – Mina Petrović, *n. d.,* str. 63; Sreten Vujović, „O jugoslovenskoj urbanoj sociologiji", str. 404.

92 Волтер Лакер, *Историја Европе 1945–1992,* Београд, 1999, стр. 23–33, 217–233; Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema : istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991,* Beograd, 2002, str. 299.

у индустријска, „напредна" и „просперитетна" друштва. Као последице јављају се огроман раст градова, као никада у прошлости, убрзана деаграризација друштва, ширење индустрије, што је била и општа карактеристика развоја света после Другог светског рата.[93]

Социјалистичке земље су због што брже индустријализације концентрисале улагања у производњу, што је условило мале инвестиције у инфраструктуру (транспорт, комуникационе везе, стамбени простор, здравствена нега и образовање), тако да је Источна Европа била испод линије тренда у осталим земљама Европе сличног економског развоја. Заправо, земље Источне Европе имале су проблем хипоурбанизације (подурбанизованости), који је стварао многе негативне последице, почев од нижег степена услуга, преко мањка стамбеног простора и његовог квалитета, до великог броја дневних миграната из руралних подручја и политике контроле пресељења у градска подручја (систем унутрашњих пасоша). Све је било у функцији „принудног раста" и захтева да се „економично управља урбанизацијом".[94]

Урбанизација у Совјетском Савезу, која је послужила као образац за Источну Европу, била је нуспродукт индустријализације. Милитаризована економија је и урбанизацију схватала као неопходни минимум за функционисање друштва које се спрема за одбрану. Фабрика је била централна установа града у чијим су стамбеним зградама услови живота били веома ниски све до краја шездесетих година XX века.[95] Друга варијанта социјалистичке урбанизације наслањала се на традицију аграрних земаља Источне Европе у којој су градови најпре постајали административни и управљачки центри, да би се у њима тек касније развила и индустрија.[96]

Урбанизација је у социјалистичким земљама имала локалне особености, јер је претходно наслеђе имало значајан утицај, посебно када су у питању престонице. Но, када су у питању нове четврти или потпуно нови градови, постоји истоветност праксе која је довела до униформности многих насеља у Источној Европи и Совјетском Савезу.[97]

93 Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa 1944–1993 : iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju,* Podgorica, 2001, str. 9–10; Филип Лонгворт, *Стварање Источне Европе : од преисторије до посткомунизма,* Београд, 2002, стр. 94, 127–130; Erik Hobsbaum, *n. d.,* str. 220–223.

94 Krik Pikvens, „Državni socijalizam, postsocijalizam i njihovi urbani modeli: teorijsko razmatranje iskustva centralne i istočne Evrope", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 347–350.

95 Анатолий Григорьевич Вишневский, *Серп и рубль : конзервативная модернизация в СССР,* Москва, 1998, стр. 96–103.

96 Наталья Васильевна Коровицына, *Агония соцмодернизации : судьба двух поколений двух европейских наций,* Москва, 1993, стр. 40–42, 81.

97 R. A. Frenč, F. E. I Hamilton, „Postoji li socijalistički grad?", *Sociologija grada* (priredio Sreten Vujović), Beograd, 1988, str. 344–350.

2. Модернизација

Под модернизацијом се у овом истраживању подразумевају оне структурне промене које омогућавају да друштво континуирано производи и апсорбује многобројне и разноврсне друштвене и привредне промене, као и стални раст. Ове промене повезане су с развојем институционалне структуре, политичким системом и вредностима. Способност друштва да користи информације из спољашње и унутрашње околине и да на њих адекватно реагује, сматра се суштинским својствима модернизације (самокорекција). Најсажетије одређење модернизације, појма који је непрекидно у промени и редефинисању (не постоји „нормативни идеал" модерног),[98] своди се на констатацију да је она јединствени систем технологије, установа и вредности, односно усклађени развој кључних делова друштвеног система – привреде, политике, управе и културе.[99] Сам појам „модерности", као саставни део модернизације, своди се на четири основна чиниоца: тржишну привреду, приватно власништво, рационалност и индивидуализам.[100] Овом низу требало би придружити и процесе секуларизације, толеранције, проширења слободе, емпиризма, материјализма и световног образложења државне власти.[101]

Животни облици које је донела модерност уклонили су многе традиционалне типове друштвеног поретка на начин који раније није био забележен. По својој брзини, ширини и снази, преображаји које доноси модерност дубљи су од већине промена које су се догађале током ранијих периода.[102] Као „језгро" које је почело да „продукује" модерност у класичној теорији модернизације означена је северозападна Европа, односно САД средином XX века. Овај тип заједнице претпоставља тржишни привредни систем, снажан правни поредак

98 Vladimir Cvetković, „Usud moderniteta", *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* 1 (ur. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović), Beograd, 1994, str. 59–67.

99 Vesna Pešić, *n. d.,* str. 113–115, 117; Stjepan Gredelj, „Modernizacija i modernost", *Filozofija i društvo 9/10,* Beograd, 1996, str. 239–252.

100 Karel Turza, *Luis Mamford : jedna kritika modernosti,* Beograd, 1998, str. 14, 31.

101 Ronald Suni, „Socijalizam, postsocijalizam i normativna modernost: razmišljanja o istoriji Sovjetskog Saveza", *Treći program,* br. 141–142, I–II/2009, Beograd, 2009, str. 89–90

102 Традиционалне цивилизације могле су бити значајно динамичније од других предмодерних система, али је брзина промена у условима модерности изузетна. По ширини, ови односи су обухватили целу земаљску куглу, а када је реч о снази, они мењају неке од најинтимнијих и најличнијих карактеристика наше егзистенције. Постоје три доминантна динамизма модерности који су међусобно повезани: одвајање времена и простора, развој механизма искорењивања (уздизање делатности из локализованог контекста) и рефлексивно присвајање знања (Entoni Gidens, *Posledice Modernosti,* Beograd, 1998, str. 16–17, 57).

релативно независтан од власти и „националну државу" еманциповану од посебне верске и етничке контроле.[103]

Преображај друштва на принципима модерности има дубоке структурне последице, укључујући и мењање физичког обличја градова. Модерна градска насеља често укључују подручја на којима су били традиционални градови, па може да изгледа да су само израсла из њих. Међутим, модеран урбанизам је уређен према принципима који су потпуно различити од оних према којима се предмодерни град истицао у односу на село у ранијим епохама.[104]

Распрскавање традиционалног града означава се и као стварање својеврсног „антиграда", а модерност дефинише „неградом", при чему је утицај индустрије одлучујући, а чијом појавом долази до прекида дотадашње урбане стварности.[105] Индустрија се ствара у близини извора енергије, сировина и радне снаге. Она може да се „усади" било где, укључујући и градове (тржишта и извори радне снаге), може чак да створи потпуно нова насеља, али и да их напусти. Социјалистичке земље су измениле многе институције да би омогућиле индустријску производњу, али су имале далеко мање иницијатива према урбанизацији чију је проблематику гушила „идеологија индустријског продуктивизма", која се у својој суштини није разликовала од оне у земљама капитализма.[106]

Примена теорије модернизације за објашњење развоја савременог друштва имала је и идеолошку подлогу. Сучељавање САД и СССР после Другог светског рата имало је последице и на приступ појму модернизације. Пошто се Совјетски Савез, попут Америке, представљао као модеран, популаран и интернационалан, САД су се путем позитивног интервенционизма, прослеђивања нових технологија и ширења принципа националне независности и људских слобода (модернизација), супротстављале конкурентској идеологији и покушавале да превазиђу претњу комунизма.[107]

Уверење да ће економски напредак у свакој земљи на крају довести и до стварања демократије по узору на земље Западне Европе и САД, било је важно одређење теорије модернизације 50-их и 60-их година XX века. Због такве етноцентричне интерпретације ова теорија је одбачена као ненаучна. Од 80-их година поново почиње да се преиспитује теорија модернизације, да би 90-их је-

103 Talkott Parsons, *Moderna društva,* Niš, 1992, str. 146–147.

104 Entoni Gidens, *Posledice modernosti,* str. 17–18.

105 Anri Lefevr, „Grad i urbano", str. 165–170.

106 Anri Lefevr, *Urbana revolucija,* Beograd, 1974, str. 13–14, 22–23, 128, 156, 166.

107 Od Arne Vestad, *Globalni hladni rat : intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba,* Beograd, 2008, str. 52, 56, 58.

дан део научне јавности и даље тврдио да је ова теорија у основи тачна и да економско благостање конвергира ка демократији, мада је то ограничено у зависности од политичког, културног и другог наслеђа сваке земље понаособ, као и од брзине увођења промена (на пример интензивна индустријализација).[108]

Повратак „теорије модернизације" у разумевању и објашњавању историјских феномена (након што је она крајем шездесетих година наизглед доживела свој сутон и била омаловажавана као идеологија западног империјализма), условљен је стварном потребом за новим, критичким читањем ове теорије, подстакнутим потпуно новим друштвеним феноменима, пре свега радикалним и, чини се, неповратним променама у земљама Источне Европе после пада комунизма. Теорија модернизације у савремено доба ослобођена је од два идеолошка екстрема: етноцентричне перспективе посматрање свих промена из угла Западне Европе и Северне Америке и једнолинијско-детерминистичког модела објашњења историјског кретања, по којем се развијена друштва Запада појављују као модел који показује пут неразвијеним друштвима. При овом објашњењу модернизације нарочито су истицане дихотомије: „традиционалност" и „модерност", друштва „механичке", односно „органске солидарности", сукоб „традиционалног" и „рационалног" делања. Заправо, модерне и традиционалне црте нису увек супротстављене једне другима, већ заједно постоје не само у истом друштву, већ и код истих људи. Може се говорити о парцијалној модернизацији по којој, поред промена друштвених облика, упоредо опстају и постоје изразито мање модерне друштвене структуре у истој заједници. У стварности се елементи модернизације не крећу у уредној поворци са тачно одређеним ритмом и циљем, већ имају свој ритам промена зависан од многих историјских околности.[109]

Иако је модерност по много чему специфично западни пројекат, због опште глобализације и све веће међузависности модерност постаје универзална. При томе се наглашавају и негативне последице модернизације и њени застоји, неуспеси и извитоперења, услед немогућности или неспремности традиционалних друштава да прихвате механичку примену норми које долазе са Запада.[110]

108 Sejmur Martin Lipset, Džejson M. Lejkin, *Demokratski vek,* Beograd, 2006, str. 177–181, 223.

109 Marija Obradović, „Teorija modernizacije i modeli razvoja", *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka. Naučni skup* (ur. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović), Beograd, 1994, str. 407–423; Предраг Марковић, „Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље", *ГДИ I/1,* Београд, 1994, стр. 11–33.

110 Ентони Гиденс наводи четири основне димензије модерности које су протеклих 300–400 година довеле до раскида с традицијом: 1) капитализам (акумулација капитала у контексту компететивних тржишта радне снаге и роба); 2) индустријализам (трансформација природе: настанак „створене околине"); 3) војна сила (контрола средстава присиле у кон-

Модернизација схваћена као структурна промена у друштву, која омогућава континуирану производњу и способност усвајања промена и одређивања економског раста, повезана је и са развојем институционалне структуре, политичким системом и вредностима. Ово прецизније одређење модернизације настало је због потребе дефинисања проблема „модернизације без модерности" у социјалистичким земљама Источне Европе које су имале низ промена у домену индустријализације, урбанизације, описмењавања, секуларизације, ширења средстава масовног комуницирања, расту стандарда, али не и у мењању односа у друштву (дефинисан својински однос, владавину закона, људска права, грађанско друштво).[111]

Но, теоријска одређења о модернизацији без модерности као потпуној датости није општеприхваћено становиште. Одређени облици институционалног и ванинституционалног организовања друштва, заправо утицаја јавности, постојали су и током епохе социјализма, повратно утичући на процес доношења одлука и развој. Тим поводом уводи се појам „нелибералног цивилног друштва" као објашњење за појаве у социјалистичким земљама које јесу део модерности, али не одговарају идеално-типским категоријама створеним на Западу.[112] Заправо, ради се о самој суштини процеса социјалистичке модернизације која се схвата као „алтернативна модерност", при чему је модерност више узрочно-стваралачко, а мање детерминистичко начело. Идеолошки концепт комунизма имао је ограничавајуће дејство на модернизацију, али се и он временом мењао, тако да сам ток и коначни исход слома читавог пројекта нису били „извесни" у самом „генетском коду".[113]

Када је у питању Балкан, поред термина модернизација користи се и израз европеизација, као одређење за дубоке и сложене промене на овом полуострву које су текле у XIX веку и Европи цивилизацијски приближиле новостворене независне државе.[114] Преузимање европског модела организације државе кра-

тексту индустријализације рата); 4) присмотра (контрола информација и пракса над становништвом као основа административне и политичке власти) [Entoni Gidens, *Posledice Modernosti,* str. 63–64, 165–166; Mira Bogdanović, „Modernizacijski procesi u Srbiji u XX veku", *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (ur. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović), Beograd, 1994, str. 35–37].

111 Jovica Trkulja, „Aporije neuspele modernizacije u prvoj i drugoj Jugoslaviji", *Tokovi istorije 1–2,* Beograd, 1993, str. 22–24; Stjepan Gredelj, *n. d.,* str. 239–252; Latinka Perović, „Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka", *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 4, Žene i deca,* Beograd, 2006, str. 12.

112 Marija Todorova, *Dizanje prošlosti u vazduh : ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi,* Beograd, 2010, str. 177, 187–196.

113 Ronald Suni, *n. d.,* str. 91–104.

114 Андреј Митровић, „Европеизација и/или модернизација – десет теза", *ГДИ I–2,* Београд, 1994, стр. 143–145.

јем XIX назива се и „политичка модернизације", која није била само „фасада". Истовремено, економски раст новостворених држава заостајао је иза политичке и модернизације у области културе и образовања.[115]

Технолошки преображај балканских друштава био је предуслов за модернизацију. Међутим, индустријализација је морала да причека стварање друштвених темеља који ће омогућити вођење индустријске политике: ред и закон, отварање основних и средњих школа, модернизацију путева, оснивање апотека и болница и сразмерно ефикасних служби за сакупљање, процену и дистрибуцију привредних података. Политика индустријализације изискивала је и претходно стварање економске основе: монетарних и фискалних установа и јавних служби, а средиште свих промена био је град од чијег развоја су зависиле све модернизацијске промене.[116]

Међутим, достизање Европе обележено је превасходно економском подређеношћу Балкана који је интегрисан у Европу као периферија западноевропског језгра. Посматрано из глобалне перспективе, балканске државе су привредно знатно заостајале чак и када су бележиле напредак. Земље Источне Европе нашле су се у време настајања светског економског система (XVI–XIX век) далеко од почетка великих и свеобухватних економских и друштвених преображаја, што је имало пресудан утицај на успорену модернизацију читавог региона током XIX и у првој половини XX века.[117]

При томе се привредни узлет, односно индустријализација (која се понекад изједначава са самом модернизацијом), узима као битна основа за модернизацију читавог друштва. Између 1830. и 1990. године највеће балканске државе (Бугарска, Турска, Грчка, Румунија и Србија/Југославија) шест пута су покушавале да спроведу индустријализацију свог претежно аграрног друштва, под различитим психолошким и друштвено-политичким околностима. Прва четири покушаја одвијала се се под утицајем буржоазије. Пети су све балканске земље, осим Грчке и Турске, имале под управом социјалистичке државе. Основни циљ првог покушаја средном XIX века био је да се обнови или развије занатска производња. Други покушај индустријализације, између 1880. и 1914. године, предводила је буржоазија са крајње оптимистичким и позитивистичким схвата-

115 Диана Мишкова, „'Предимствата на изостаналия' – началото на балканската модернизаци", *Социологически проблеми,* кн. 2, София, 1995, стр. 37, 40, 49.

116 Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa,* str. 129; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine,* Beograd, 2005, str. 397–405.

117 Ivan Berend, György Ránki, „Evropska periferija i industrijalizacija", *Marksizam u svetu,* god. XII, br. 8–9, Beograd, 1986, str. 160–183; Добринка Парушева, „Балканите през XIX век. Модернизация и/или периферизация" *Периферията в история* (съст. Елка Дроснева), София, 1996, стр. 18–22; Филип Лонгворт, *н. д.,* стр. 279–280, 283–284, 316–317; Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa,* str. 257; Marija Todorova, *Imaginarni Balkan,* str. 80.

њима. Трећи покушај, након Првог светског рата, као и четврти после светске економске кризе 1929. године, одвијали су се у атмосфери несигурности, помешаних осећања, зависности и песимизма. После Другог светског рата комунисти су у већини балканских земаља кренули у убрзану индустријализацију совјетског типа, са потпуном вером у своју „мисију" преображаја друштва. Тај пети покушај модернизације имао је прве тешкоће већ после 1950. године, када су комунистичке земље различитим путевима кренуле у социјализам. Шести покушај индустријализације, започет шездесетих година, повремено је нудио перспективу евентуалног приближавања капитализма и комунизма, а цео процес се одвијао у атмосфери несигурности, песимизма и емпиризма.[118]

Центар свих промена био је град, чији је потпуно нови преображај на Западу био већ видљив до краја 80-их година XX века услед нове технолошке (информационе) револуције и чија је снага постала свакодневица већ средином 70-их година. Нова фундаментална трансформација града, ширење глобалне економије и транзиција ка новом информатичком друштву постепено су потискивали старо индустријско друштво као оквир социјалних институција. Истовремено, стари обрасци индустријализације ширили су се остатком света. Док је индустријска револуција била заснована на енергији, иако је обухватала многа поља технологија, нова технолошка револуција почивала је на информационој технологији, постајући основни стуб других великих структурних трансформација.[119] Експоненцијални раст новог информатичког друштва (као и сама математичка функција) дуго није деловао драматично, да би почетком деведесетих друштво развијених земаља доживело нагло „убрзање" многих важних сегмената живота.[120] Нова информатичка трансформација дру-

118 Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa,* str. 142; Marija Obradović, *n. d.,* str. 410–412.

119 Као и код свих великих технолошких револуција у историји, према мишљењу социолога Мануела Кастелса, ефекти нове технолошке револуције су тотални. Они нису ограничени само на индустрију, медије, телекомуникације и транспорт. Нове технологије, чија је снага у пуном обиму наступила средином седамдесетих, трансформишу производњу и потрошњу, менаџмент, рад и живот, културу и социјалну политику, комуникације и образовање, простор и време. Овај преображај обезбедио је основну инфраструктуру за формирање функционално повезаног светског економског система. Због неједнаког присвајања глобалног комуникацијског система настаје асиметричан простор комуникацијских токова. Продукција знања и процесирање информација нашле су се у корену нове продуктивности и способности друштва да акумулира знање и манипулише симболима, што се све преноси на поље економске продуктивности и политичко војне моћи [Manuel Kastels, „Evropski gradovi, informaciono društvo i globalna ekonomija", u: *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 181–195; Aleksandra Stupar, *Grad globalizacije : izazovi, transformacije, simboli,* Beograd, 2009, str. 49–61].

120 Између 1986. и 1996. године број телефонских линија преко Атлантика порастао је са 102.000 на 1.974.000 (пораст од 2.000%), а у истом периоду преко Тихог океана са 41.000 на

штва није постала и део процеса промене друштва социјалистичких држава, што је истовремено и један од узрока њихове пропасти.

Циљ нашег истраживања су „пети" и „шести" покушај модернизације балканских друштава у доба социјализма, као и први покушаји укључивања у токове нових технолошких промена и њихова примена у животу града. На почетку социјалистичке модернизације државни монопол, одсуство тржишта и свеопшта централизација омогућавали су велику акумулацију капитала који се касније, путем политичких одлука распоређивао, омогућавајући напредак у одређеним сферама економије и технолошку модернизацију друштва (имитација технолошко-структурног модела Запада са прелаза из XIX у XX век, базирана на развоју тешке индустрије и класичне машиноградње). Социјалистичко друштво није могло да се прилагоди новим технолошким и структурним променама у светској економији, што је изазвало кризу у читавом региону. Постепено се проширио технолошки јаз у односу на Запад, што је за последице имало све већу неефикасност, већи трошак сировина и енергије и слабији квалитет производа. Комуникациона, али ни револуција услуга, нису стигле у регион, а у исто време стара инфраструктура се потрошила: водоводи и канализације, зграде, пруге и телефонске мреже важни за нове технологије били су слаби.[121]

Социјалистичка модернизација је, поред одређеног технолошко-економског убрзаног развоја, покренула широке процесе лаицизације и просвећивања, подстакла хоризонталну и вертикалну друштвену покретљивост, равномернију расподелу друштвеног дохотка, раскид са постојећим верским догмама и потпуно световно правдање власти. Међутим, радикалне друштвене промене увођене су средствима обликованим у ауторитарном наслеђу, које је бивало све актуелније због потребе за брзим преображајем друштва које је услед наглих промена пружало јачи отпор. Комбинованом и с врха убрзаваном процесу модернизације и измене друштвене структуре, традиционална ауторитарна култура није увек била сметња.[122]

Процес „социјалистичке изградње" новог друштва започео је колективизацијом и подржављењем средстава за производњу, масовном изменом про-

1.098.600 (пораст од преко 3.700%). У 1985. години укупна потрошња телекомуникација у свету (телефонија, телефакс и пренос података) износила је 15 милијарди минута. Десет година касније (1995) тај број је учетворостручен (2000. године 95 милијарди минута [Tomas Hilan Eriksen, *Tiranija trenutka : brzo i sporo vreme u informacionom društvu,* Beograd, 2003, str. 112–138].

121 Ivan Berend, *n. d.,* str. 9–10, 108, 187, 233–237; Анатолий Григорьевич Вишневский, *н. д.,* стр. 48–49.

122 Тодор Куљић, „Између ауторитарности и модернизације : о политичкој култури неразвијених", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 100,* Нови Сад, 1996, стр. 130–132.

фесионално-квалификационог статуса личности, културом привређивања, изменом друштвених односа и променом погледа на свет и друштво. И поред великих промена, социјалистичка модернизација у многим елементима била је заправо конзервативна модернизација (модернизација без модерности), што је у многим сегментима онемогућило развој друштва. Веза милитаризам-мобилизација-централизам образовала је основу совјетског тоталитаризма, што је послужило као узор развоја целој Источној Европи.[123]

Коренита промена друштва у земљама Источне Европе после 1945. године може се означити као социјалистичка модернизација, а њени основи елементи су: 1) индустријализација, 2) урбанизација и 3) друштвене промене у које спадају демографске промене (наталитет и морталитет, контрола рађања), образовање, промене у области културе и свакодневног и приватног живота.[124]

123 Анатолий Григорьевич Вишневский, *н. д.,* стр. 47, 208, 214, 217; Наталья Васильевна Коровицына, *н. д.,* стр. 7.

124 Ужи појам од друштвених промена означава се и као „демографска револуција" под којом се подразумева пад смртности, продужење живота, измена природне репродукције, положаја жена и деце, као и опште образовање (Наталья Васильевна Коровицына, *н. д.,* стр. 6).

3. Србија и Бугарска, Чачак и Благоевград – хронолошки оквири, могућности и ограничења поређења

Временски оквири проучавања модернизације Чачка и Благоевграда омеђени су 1944. и 1989. годином. Почетна година (1944) означава како за Чачак у Србији/Југославији, тако и за Благовеград у Бугарској, почетак стварања „новог" социјалистичког друштва. Завршна година (1989) више је условљена процесом општег слома социјализма у целој Источној Европи, па и у Бугарској, и не може се у потпуности узети као прекретница у историји савремене Србије. Нестанак „старог режима", као и распад Југославије, били су много компликованији и дуготрајнији. Ипак, као почетак целог процеса може се означити крај 1989. године, јер после „пада" Берлинског зида ништа више није било исто. Главни трендови модернизације Балкана у XIX и XX веку пружају основни и најшири хронолошки оквир за ово истраживање. При томе се привредни узлет, односно индустријализација (која се понекад изједначава са самом модернизацијом), узима као битна основа за модернизацију читавог друштва.[125]

Један од до сада коришћених метода хронолошке поделе периода социјализма полази од главних друштвених карактеристика епохе која се проучава. Према овом тумачењу, сва комунистичка друштва у Источној Европи прошла су кроз три раздобља: 1) тоталитаризам; 2) рани посттоталитаризам; 3) зрели посттоталитаризам.[126]

Први период у иделано типском погледу карактеришу укидање целокупног претходног политичког, привредног и друштвеног плурализма, успостављање водеће (утопијске) идеологије, масовна мобилизација и успостављање владавине харизматског вођства које влада неомеђено јасним овлашћењима и са крајње непредвидивим понашањем. Рани посттоталитаризам, који је веома близак „правом" тоталитаризму, одликује извесно попуштање стега на привредном и друштвеном плану и допуштање извесне критике режима, али и даље потпуно

125 Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa,* str. 142; Marija Obradović, „Teorija modernizacije i modeli razvoja", str. 410–412.

126 Преложену поделу разрадили су социолози Линц и Степан (Juan J. Linz, Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe,* Baltimore – London, 1996). Овај модел је на примеру Србије и других бивших република СФРЈ, али и осталих комунистичких земаља Европе, применио социолог Слободан Антонић у циљу одређивања демократског потенцијала Србије и провере тезе о структурној недемократичности која је условила спору и одложену демократизацију савремене Србије (Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja : Srbija za vlade Slobodana Miloševića, Beograd,* 2002, str. 47–61).

задржавање „чврстине" на плану политичког управљања. Зрели посттоталитаризам карактерише постепено стварање области друштва које измичу контроли државе, као што је стварање „друге" или „паралелне" културе у односу на званичну идеологију. Исти процеси „осамостаљења" видљиви су и у привреди у којој је, поред планске привреде, дозвољена и аутономија предузећа и постепено прихватање приватног сектора. Званична идеологија и мобилизација друштва имају више обредни, односно формални, него политички значај.[127]

Овако замишљења идеално-типска подела унутрашњег развоја социјалистичких земаља Источне Европе није примењива на све земље, а ако бисмо у најширим оквирима и могли да говоримо о многим сличностима, онда би се брзина и садржај развоја појединих раздобља битно разликовали од државе до државе.

Поређење Чачка и Благоевграда темељи се на општем оквиру одређења Балкана, традиције балканског града, проблема модернизације, односно примени праксе социјалистичке модернизације. Заједничко наслеђе из периода социјализма оставило је знатан траг у вредносним судовима становника свих социјалистичких земаља. Слично искуство везано за политички систем, али и ранија културна сличност и приближно исти ниво економске развијености пре социјалистичког периода, условили су да и данас становници ових земаља имају сличне ставове.[128] Балканске земље су само делимично прихватиле модернизацију. Конзервирање старих патријархалних (породичних) вредности био је доминантнији процес.[129]

Основни показатељи као што су територија, број становника, број већих градова и проценат градског становништва дају почетни увид у сличности и разлике. Када је у питању величина територије, Србија (односно ужа Србија) и Бугарска могу се сврстати у сличне државе.

127 Juan J. Linz, Alfred Stepan, p. 40–46.

128 Драгомир Пантић, „Да ли су вредности грађана бивших социјалистичких земаља сличне?", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 118–119,* Нови Сад, 2005, стр. 54, 57, 60–61.

129 Dragana Stjepanović-Zaharijevski, Danijela Gavrilović, „Identiteti i porodične vrednosne orijentacije na Balkanu", *Sociologija,* vol. LII (2010), N° 1, Beograd, 2010, str. 34–36.

Табела бр. 1. Површина Југославије, Бугарске и Србије

Површина у км^2	Југославија	Бугарска	Србија	Србија без Косова	Ужа Србија	Војводина	Косово
	255.804	110.843	88.361	77.474	55.968	21.506	10.887

Извор: *Статистички годишњак СР Србије,* Београд, 1989, стр. 17; *Статистически годишникъ на Република България,* София, 1992, стр. 8.

Табела бр. 2. Број становника Југославије, Бугарске, Србије и уже Србије у другој половини XX века (у хиљадама становника)

	1946	1948	1953	1956	1961	1965	1971	1975	1981	1985	1991	1992
Југославија	*	15.772	16.937	*	18.549	*	20.523	*	22.425	*	*	*
Бугарска	7.029	*	*	7.614	*	8.228	*	8.728	*	8.949	*	8.487
Србија	*	5.795	6.162	*	6.678	*	7.203	*	7.823	*	7.823	*
Ужа Србија	*	4.154	4.464	*	4.823	*	5.250	*	5.694	*	5.794	*

Извор: *Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години : становништво. Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002 : подаци по насељима,* Београд, мај 2004, стр.14; Евгениа Калинова, Искра Баева, *Българските преходи 1944–1999,* София, 2000, стр. 258.

Табела бр. 3. Проценат градског становништва Бугарске, Србије и уже Србије у другој половини XX века

	1946	1948	1953	1956	1961	1965	1971	1975	1981	1985	1991	1992
Бугарска	24,7	*	*	33,6	*	46,5	*	58,0	*	64,8	*	67,2
Србија	*	*	22,5	*	29,8	*	40,6	*	46,6	*	50,7	*
Ужа Србија	*	15,2	21,2	*	28,6	*	40,8	*	47,8	*	53,3	*

Извор: Драгутин Тошић, Марија Невенић, „Нодална регија инструмент просторно-функционалне организације Србије", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић" САНУ,* књ. 57, Београд, 2007, стр. 298; Евгениа Калинова, Искра Баева, *Българските преходи 1944–1999,* София, 2000, стр. 258.

Када се пореди територија, Србија је за једну трећину мања од Бугарске, која је дупло већа од простора уже Србије. Број становника и проценат градског становништва није пропорцијалан територији, а Бугарска има предност у оба показатеља. Када је у питању број градова преко 50.000 становника, Југославија је 1981. године имала 37 таквих насеља од којих је 17 било у Србији (четири у Војводини, четири на Косову и Метохији и девет у ужој Србији). Бугарска је 1981. имала 24 града преко 50.000 становника.[130] Предност Бугарске није само у броју градова, него и у њиховој величини у односу на Србију, посебно Централну Србију. Слично је и у још два важна показатеља развоја: друштвеном производу и уделу неписмених у укупном броју становника.

Табела бр. 4. Кретање друштвеног производа (енг. GDP) „по глави" становника Бугарске и Србије (у САД доларима из 1997. године).

	1938	**1950**	**1960**	**1970**	**1975**
Бугарска	1.287	1.474	2.451	4.570	6.118
Србија	1.159	1.294	2.300	4.183	5.308

Извор: Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja : Srbija za vlade Slobodana Miloševića,* Beograd, 2002, str. 31.

Табела бр. 5. Удео неписмених у укупном становништву Бугарске и Србије у другој половини XX века у процентима.

	Око 1940.	**1945–1954.**	**1955–1964.**	**1965–1974.**	**1990-их**
Бугарска	32	24	15	9	2
Србија	40	28	22	17	7

Извор: Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja : Srbija za vlade Slobodana Miloševića,* Beograd, 2002, str. 33.

По свим критеријумима Бугарска има предност: простору који заузима, броју становника, проценту градског становништва, друштвеном производу, писмености, односно свим важним елементима за поређење и основним показатељима модернизације. Ипак, разлике нису велике да би поређења била потпуно несразмерна.

Када су у питању Чачак и Благоевград, основни критеријум за поређење био је број становника који има сличан раст у оба места у последњих 140 година.

130 Погледати Табеле бр. 7, 8, 9.

Табела бр. 6. Број становника Чачка и Благоевграда 1866–1992.

Година	Чачак	Благоевград
1866.	1.922	1.866
1900.	4.232	6.440
1910.	5.671	4.258
1920.	*	7.009
1921.	5.093	*
1926.	*	9.384
1931.	9.115	*
1934.	*	9.997
1946.	*	14.200
1948.	12.987	*
1953.	18.049	*
1956.	*	21.833
1961.	27.642	*
1965.	*	32.744
1971.	38.244	*
1975.	*	50.043
1981.	47.855	61.715
1991.	69.707	79.949

Извор: Васил Кънчов, *Македония. Етнография и статистика,* София, 1900, стр. 191; *Статистически годишникъ на Царство България 1913–1922,* година V–XIV, София, 1924, стр. 37; *Статистически годишникъ на Царство България,* година XXXII, София, 1940, стр. 27; *Статистически годишникъ на Народна република България 1961,* София, 1962, стр. 369; *Статистически годишникъ на Народна република България 1982,* София, 1983, стр. 28; *Статистически годишникъ на Република България,* София, 1992, стр. 22; *Енциклопедия България,* том I, София, 1978, стр. 303; Николай Тодоров, *Балканският град XV–XIX век : социално, икономическо и демографско развитие,* София, 1972, стр. 328; Милош Тимотијевић, „У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009. године", *ЗРНМ XXXVIII,* Чачак, 2008, стр. 270–271.

По броју становника, Чачак и Благоевград имају сличан развој. Међутим, важно је на основу броја становника одредити и место ових градова у мрежи насеља својих земаља током XX века. Чачак се посматра и упоређује са градовима из Југославије и Централне (уже Србије), а Благоевград са простором целе Бугарске.

Табела бр. 7. Градови у СФРЈ који су 1981. године имали преко 50.000 становника

Градови	1921	1931	1948	1953	1961	1971	**1981**
Београд	111.739	238.775	397.711	477.982	657.362	899.094	1.087.915
Загреб	108.674	185.581	321.483	357.629	437.905	573.709	649.586
Скопље	40.666	68.334	241.319	287.927	342.827	312.980	408.143
Сарајево	66.317	78.173	11.087	127.471	173.144	243.980	319.017
Љубљана	53.294	59.765	107.718	124.235	149.311	193.901	224.817
Нови Сад	39.122	63.985	69.431	76.752	102.469	141.375	170.020
Сплит	31.549	43.711	53.322	64.100	84.489	128.272	169.322
Ниш	25.109	35.465	49.332	58.656	81.250	127.654	161.376
Ријека	61.157	73.726	68.780	75.328	100.989	132.222	159.433
Бања Лука	18.001	22.165	37.003	44.231	60.950	90.831	123.937
Приштина	14.338	16.358	19.631	24.081	38.593	69.514	108.083
Марибор	30.662	33.131	62.677	70.815	82.560	96.895	106.113
Осијек	34.475	40.337	49.810	57.427	73.125	94.672	104.775
Суботица	90.961	100.058	63.079	66.091	75.036	88.813	100.516
Титоград	8.212	10.247	14.369	19.868	35.054	61.727	96.074
Крагујевац	15.643	27.208	31.412	40.612	52.792	71.049	87.764
Зрењанин	27.522	32.831	38.591	44.199	55.578	81.327	81.327
Битољ	28.420	33.024	30.761	37.564	49.001	65.035	78.507
Панчево	19.407	22.089	30.516	34.748	46.679	61.588	71.009
Тузла	14.036	16.708	20. 815	25.298	38.394	53.926	65.091
Зеница	7.632	9.078	16.021	24.907	36.133	51.263	63.569
Мостар	18.176	20. 295	21.658	25.859	35.284	47.802	63.427
Призрен	16.414	18.955	20. 540	22.997	28.062	41.681	61.801
Куманово	13.400	16.984	20. 242	23.339	30.762	46.363	60.842
Прилеп	18.508	22.821	24.816	29.776	37.459	48.202	60.464
Задар	15.804	17.358	13.954	16.146	25.243	43.087	60.371
Пула	38.591	44.568	21.065	28.512	37.403	47.498	56.153
Лесковац	13.702	17.632	20. 913	24.553	34.396	45.478	56.110
Смедерево	6.307	10.477	14.206	18.328	27.182	40.192	55.369
Карловац	16.863	21.210	26.690	31.842	40.180	47.543	55.031
Пећ	14.722	13.338	17.277	21.058	28.351	41.853	54.497
Крушевац	7.561	11.037	13.862	16.638	21.957	29.509	53.071
К. Митровица	10.045	11.295	13.901	17.195	26.721	42.160	52.866
Краљево	3.570	7.022	11.200	15.152	20.490	27.839	52.458
Шабац	9.231	12.566	16.243	19.894	30.352	42.075	52.177
Никшић	3.943	4.162	9.485	14.804	26.569	40.107	50.399
Ваљево	9.757	11.050	13.100	17.977	22.132	26.293	50.114

Извор: *Jugoslavija 1918–1988 : statistički godišnjak*, Beograd, 1989, str. 52 (број становника Ваљева је одређен према старијој методологији пописа. Погледати у: Милош Тимотијевић, „У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009. године", *ЗРНМ XXXVIII,* Чачак, 2008, стр. 176–177).

Табела бр. 8. Првих двадесет градова по броју становника у централној Србији 1921–1991. (избор градова је извршен на основу броја становника 1991. године).

Град	**1921**	**1931**	**1948**	**1953**	**1961**	**1971**	**1981**	**1991**
Београд	111.739	238.775	397.711	477.982	657.362	899.094	108.915	1.168.454
Ниш	25.109	35.465	49.332	58.656	81.250	127.654	161.376	173.470
Крагујевац	15.643	27.208	31.412	40.612	52.792	71.049	87.764	144.876
Чачак	**5.093**	**9.115**	**12.987**	**18.049**	**27.642**	**38.244**	**47.855**	**69.707**
Смедерево	6.307	10.477	14.206	18.328	27.182	40.192	55.369	62.227
Лесковац	13.702	17.632	20.913	24.553	34.396	45.478	56.110	61.544
Ваљево	9.757	11.050	13. 100	17.977	22.132	26.293	50.114	57.885
Краљево	3.570	7.022	11.200	15.152	20.490	27.839	52.458	56.831
Крушевац	7.561	11.037	13.862	16.638	21.957	29.509	53.071	57.971
Шабац	9.231	12.566	16.243	19.894	30.352	42.075	52.177	53.653
Ужице	4.894	7.482	10.151	13.255	20. 060	34.555	46.733	53.310
Врање	8.221	10.809	9.816	12.072	16.415	26.653	44.094	51.215
Нови Пазар	11.185	10.361	11.992	14.104	20.706	28.950	41.099	50.362
Пожаревац	10.604	14.042	15.474	18.529	24.269	32.828	39.735	41.748
Пирот	10.458	11.215	11.868	13.175	18.415	29.298	36.293	39.899
Бор	1.613	4.749	11.103	14.533	18.816	29.418	35.591	40.391
Зајечар	9.108	10.633	11.861	14.489	18.690	27.599	36.958	39.219
Јагодина	4.863	6.912	9.297	12.270	19.872	27.658	35.488	36.743
Прокупље	5.393	6.024	8.739	10.050	13.679	20. 104	25.602	27.777
Параћин	5.191	7.192	10.110	11.175	15.648	21.511	24.407	24.710

Извор: *Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години : становништво. Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002 : подаци по насељима,* Београд, мај 2004, стр. 14–183; Мари Жанин–Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941 : успорени напредак у индустријализацији,* Београд, 2004, стр. 182; Милош Тимотијевић, „У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009. године", *ЗРНМ XXXVIII,* Чачак, 2008, стр. 176–177.

Табела бр. 9. Градови Бугарске који су 1991. године имали преко 50.000 становника

Град	**1920**	**1934**	**1946**	**1956**	**1965**	**1975**	**1985**	**1991**
Софија	154.025	287.095	366.801	592.845	886.554	990.273	1.120.925	1.140.796
Пловдив	63.415	99.883	126.563	161.836	229.043	299.638	342.050	379.112
Варна	50.810	69.944	76.954	120.345	180.110	252.525	302.841	316.231
Бургас	21.170	36.230	44.449	72.526	106.115	152.089	188.066	211.597
Русе	41.652	49.447	53.523	87.584	128.888	159.578	185.440	190.229
Ст. Загора	25.314	29.825	37.230	56.177	86.621	122.277	150.302	162.368
Плевен	27.446	31.520	39.058	57.555	78.666	107.609	129.654	137.466
Добрич [1)]	*	*	30.522	42.661	55.150	86.446	109.142	116.066
Сливен	28.590	30.571	34.291	46.175	68.384	90.803	102.105	114.596
Шумен	23.753	25.486	31.327	41.546	63.684	84.775	100.050	112.091
Перник [2)]	8.114	15.844	28.545	59.930	82.526	87.408	94.155	99.951
Јамбол	19.875	24.920	30.576	42.333	58.465	75.766	89.933	99.339
Хасково	19.418	26.516	27.435	38.813	59.597	75.136	87.781	95.263
Пазарџик	19.562	23.228	30.376	39.499	55.430	65.727	77.278	87.642
Враца	16.022	16.177	19.620	26.582	41.022	61.134	74.712	85.174
Габрово	9.352	13.668	21.180	37.910	63.345	75.040	81.250	80.127
Благоевград [3)]	**7.009**	**9.977**	**14.200**	**21.833**	**22.826**	**50.023**	**65.065**	**79.949**
В.Трново	12.555	13.963	16.233	24.643	37.637	56.522	69.233	74.165
Видин	17.481	18.481	18.481	23.932	36.835	53.091	63.023	68.164
Казанлк	9.921	14.843	20. 096	30.934	44.384	53.593	61.303	64.648
Крџали	4.417	7.767	10.502	20. 955	34.855	47.786	55.112	64.158
Асеновград	13.990	17.774	20.702	32.193	37.433	42.962	54.048	61.096
Разград	14.558	15.730	15.010	18.389	31.151	42.566	49.353	58.112
Монтана [4)]	4.593	5.959	9.874	15.122	26.985	40.085	51.594	57.142
Силистра [5)]	*	*	15.951	20.320	40.740	58.197	53.522	55.617
Димитровград	4.729	6.376	9.191	34.162	41.816	45.595	53.965	56.575
Ћустендил	15.311	16.788	19.238	25.025	37.707	48.354	54.156	55.204
Ловеч	8.148	9.420	11.822	17.901	33.584	43.973	48.931	51.945

1) Добрич је од 1912. до 1940. био у саставу Румуније, а у доба социјализма носио је назив Толбухин (1949–1990).
2) Перник је у социјалистичкој Бугарској једно време носио назив Димитрово (1949–1962).
3) Благоевград је до 1950. носио назив Горња Џумаја.
4) Монтана је најпре имала име Фердинанд (1891–1945), а касније Михајловград (1945–1993).
5) Силистра је од 1912. до 1940. била у саставу Румуније.

Извор: *Статистически годишникъ на Царство България 1940,* година XXXII, София, 1941, стр. 27; *Статистически годишникъ на Народна република България 1961,* София, 1962, стр. 369–370; *Статистически годишникъ на Република България 1992,* София, 1993, стр. 22; Светлин Кираджиев, *Българските градове : географски очерк,* София, 2001, стр. 130, 134.

Према овим основним показатељима Србија и Бугарска су сличне земље, што важи и за Чачак и Благоевград. Ако би се као једини и основи критеријум узимао број становника, свакако да би Чачку можда био приближнији неки други град у Бугарској, а Благоевграду неки други град у Србији. Али ако у обзир узмемо и позицију насеља у мрежи урбаних средина, онда се Благоевград намеће као место које се може поредити са Чачком.[131]

Када се упореди хронологија основних модернизацијских промена у оба града, онда су подударности још видљивије. Оба града су у истој деценији почела електрификацију (Чачак 1921, Благоевград 1929); железница је до Чачка дошла 1911, у Благоевград 1937. године. Слично је било и са појавом првог аутомобила (Чачак 1922, Благоевград 1928). Водовод је у Благоевграду постављен 1934, а у Чачку 1955. године. Први локални лист у Чачку покренут је 1886, у Благоевграду 1919. године. У Чачку је од 1945. године у континуитету излазио „Чачански глас" (до 1950. под називом „Слободни глас"), а у Благоевграду се од 1945. године штампа „Пиринско дело". Оснивање установа културе има сличну или подударну хронологију: Архив (Чачак 1948, Благоевград 1952), Музеј (1952), Позориште (1946).

Чачак је 1960. године добио Вишу пољопривредну и Вишу техничку школу; године 1975. у Чачку се оснива Педагошко-технички факултет (од 1986. Технички факултет), а 1978. године и Агрономски факултет, оба као део Универзитета у Крагујевцу. У Благоевграду је 1975. године основан Педагошки институт, као филијала Софијског универзитета (од 1983. овај институт постао је самостални Виши завод за студирање – Виши педагошки институт, који 1995. године добија статус универзитета – Југозападни универзитет „Неофит Рилски" Благоевград). Поред државног, у Благоевграду је 1991. године основан и приватни Амерички универзитет.

У односу на почетни оквир истраживања, а то је модернизација као државна интервенција у доба социјализма, оба града имају приближан, а понекад и готово истоветан ритам промена, иако је историјско наслеђе различито. Сличан развој по много чему није имао исту политичку функцију (као ни темпо развоја), што само отежава поређење ова два града.

Основа анализе је Чачак који се пореди са сличним социјалистичким градом са циљем да се открије колико има специфичности, а колико општих тенденција развоја у условима планске привреде и дириговане индустријализаци-

131 Основне податке о оба града погледати у: Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка : хронологија од праисторије до 2000. године,* Чачак 2009; „Благоевград", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 92–93; Таня Николова, Милен Куманов, *България XX век : хроника,* София, 2004.

је, односно како се све то прелама на нивоу микроцелине. Мало место може да репрезентује неку ситуацију за коју се већ зна да је распрострањена, а посебности се најбоље уочавају поређењем са другим крајевима. Само захваљујући поређењу можемо бити у стању да разумемо значење неког специфичног одсуства.[132]

Упоређивање може учинити да нешто познато изненада постане егзотично, док оно што се подразумева постаје чудно. Посебност неке области најбоље се уочава поређењем са другим крајевима. Локализована концепција може одговорити на више потреба: 1) колико је био уобичајен неки феномен; 2) уочавање и објашњавање механизама деловања у посебној ситуацији – разноврсност у понашању; 3) детаљније приказивање како се нешто дешавало, јер поглед са нивоа државе и ширег региона превише уопштава; 4) могућност проверавања постојећих теорија, односно одређење колико оне варирају на нивоу микроцелина; 5) истраживање питања која због уопштавања на ширем нивоу нису могућа.[133]

Системска упоређења, односно компаративна метода, један су од путева објашњења, проверавања узрочних објашњења и испитивања постављених хипотеза и постојећих теорија примењивих на општем плану. При поређењу Чачка и Благоевграда користили смо најпре „метод разлике", трагање за разликама у сличним или истоветним објектима поређења упркос сличностима, али и „метод поклапања", трагање за одлучујућим сличностима у различитим друштвима које се пореде.[134]

132 Piter Berk, *n. d.,* str. 31, 46–50.

133 Knut Ćelstali, *n. d.,* str. 53, 102–107. О значају и дометима микроисторије постоји низ чланака, расправа, студија. Два занимљива погледа на локалну историју и њене домете могу се наћи у следећим чланцима (Piere Goubert, „Lokalna povijest", *Scrinia Slavonica 1 (2001)*, Slavonski Brod, 2001, str. 421–432); Giovanni Levi, „O mikrohistoriji", *Scrinia Slavonica 7 (2007),* Slavonski Brod, 2007, str. 479–497).

134 Knut Ćelstali, *n. d.,* str. 189–190, 292–293.

4. Југославија/Србија и Бугарска током епохе социјализма – кратак преглед развоја

Историјске посебности Србије/Југославије и Бугарске, Чачка и Благоевграда, отварају нове могућности за поређење, али постављају и доста ограничења. Србија и Бугарска су балканске земље, суседи, са већинским словенским становништвом. Православље је доминантна религија, а најбројнија верска мањина су муслимани – становништво које је исламизовано током вишевековне османске окупације, срушене националним револуцијама. Супарништво две земље у ослобађању (освајању) територија којима је управљало Османско царство изродило је четири рата (1885, 1913, 1915–1918, 1941–1944). Главна тачка раздора била је Македонија. Политичке напетости биле су значајније од економске и културне сарадње. У другој половини XX века обе земље су имале искуство развоја у условима социјализма.

Пратећи хронолошку поделу периода социјализма земаља Источне Европе[135], кратак преглед развоја Србије и Бугарске изложен је на четири раздобља која нису имала исту хронологију, као ни садржину: 1) време „народне демократије" (1944–1946/48); 2) време „чистог" стаљинизма (1946/48–1953/1956); 3) привид стабилности у доба „зрелог" државног социјализма (1953/56–1971/74); 4) криза и слом система (1971/74–1989/90).

Кратак преглед главних политичких, дипломатских и економских токова, као и промена у домену културе, представља оквир за дешавања и на микроплану у Чачку и Благоевграду. Питање развоја (модернизације) било је уско повезано са утицајем државе и Партије.

4. 1. Време „народне демократије" (1944–1946/48)

После Другог светског рата државе под совјетском контролом у Источној Европи најпре су изграђивале друштво „народне демократије", јер је већина комунистичких партија била слаба да одмах преузме потпуну власт, али и због међународних обзира и интереса СССР-а према Западу. Особености прелазног периода су вишестраначје, присуство опозиције, планска привреда и вишесекторска економија у којој постоји државна, задружна и приватна иницијатива, као и плурализам у култури. Повезивање националног, сељачког и питања класне борбе пролетаријата представљало је основу народно-демократске политичке концепције која се увек видела само као прелазна форма. Комунисти

[135] 1) тоталитаризам; 2) рани посттоталитаризам; 3) зрели посттоталитаризам (Juan J. Linz, Alfred Stepan, p. 40–46).

су се привремено одрекли свог крајњег циља (диктатуре пролетаријата), стављајући у први план антифашизам и демократију.[136]

Југославија је током рата кроз партизански покрет већ изградила основу партијске стаљинистичке државе коју је под притиском Запада и сугестији Совјетског Савеза делимично ублажила у „народно-демократској" фази развоја (1944–1946). После избора 1945. године и проглашења републике (29. новембар 1945), друштво све више потпада под контолу КПЈ, а тоталитарни систем заведен је већ крајем 1946. године – први у Источној Европи после Другог светског рата (не рачунајући СССР).[137]

Југословенски комунисти су истовремено водили активну балканску политику према социјалистичким земљама, планирајући заједничку државу са Бугарском и Албанијом. На подређеност у економији према СССР-у Југославија није пристала. На унутрашњем плану, комбинацијом разних мера (конфискацијом, секвестром, одузимањем ратне добити), држава је већ крајем 1945. године обухватала 80% индустрије, најзначајнији део банкарства и целокупну велетрговину. После национализације из децембра 1946. државни сектор обухватио је готово целокупну крупну индустрију (70% локалне). Планска привреда је озакоњена 1946. године, као и административно управљање предузећима (АОП).[138]

Политику у домену културе усмеравао је и контролисао агитационо-пропагандни (агит-проп) апарат КПЈ. Култура и просвета „мерени" су идејним основама Партије, условљених изменом система друштвених односа победом револуције у рату. Читаво стваралаштво требало је да се темељи на соцреализму.[139]

Бугарска је имала дужи и сложенији пут до увођења „чистог" стаљинизма (1944–1948). Отпор тоталитарном режиму и совјетском присуству био је јачи

136 Marija Obradović, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945–1952,* Beograd, 1995, str. 13–27; Евгениа Калинова, Искра Баева, *н. д.,* стр. 23–24.

137 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : glavni procesi,* Zagreb, 1978, str. 101–104; Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove,* Beograd, 1969, str. 20; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu : 1939–1945,* Beograd, 1992, str. 569–646; Isti, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III,* Beograd, 1988, str. II/317–320, 379–383, 385–391, 453–454, 473–482; *Историја Савеза комуниста Југославије* (ред. Перо Морача, Станислав Стојановић), Београд, 1985, стр. 269, 309, 326; Marija Obradović, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945–1952,* str. 29–31, 37; Љубодраг Димић, *Историја српске државности III : Србија у Југославији,* Нови Сад, 2001, стр. 329–337; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950,* стр. 106, 111, 115–121, 265, 271, 284–286, 311–317.

138 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : glavni procesi,* str. 105–135; Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948,* Beograd, 1991, str. 105–115, 118–135; Marija Obradović, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945–1952,* str. 54, 59, 68–69; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950,* стр. 137–139, 216–225.

139 Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura : agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji : 1945–1952,* Beograd, 1988, str. 28–30, 271–272; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III,* str. III/120–161.

и дуготрајнији, као и у свим осталим источноевропским државама (осим Југославије и Албаније).[140]

На спољнополитичком плану најважнији проблем постало је питање Пиринске Македоније и могућност уједињења са Југославијом. Идеја да се обједини Македонија (Вардарска, Пиринска и евентуално Егејска) у НР Македонију у саставу Југославије, а затим и да се на дуалистичкој или федеративној основи (Бугарска седма република федерације) уједине Југославија и Бугарска, после првобитног (невољног) прихватања убрзо су (1948) одбачени по Стаљиновој политичкој пресуди и наступајућем сукобу са Титом.[141]

На унутрашњем политичком плану одржаван је привид демократије и вишестраначких влада. Хапшења, логорисања, суђења и смакнућа ратних злочинаца искоришћени су и за прогон политичких противника. После референдума од 8. септембра, Република је проглашена 15. септембра 1946. године. Комунисти су после 1947. године и потписивања мировног споразума кренули у одлучнију акцију према опозицији, која је до краја исте године практично укинута; извршена је и масовна национализација (23. децембра 1947) приватног власништва (преко 6.100 предузећа). Тиме је суштински, али институционално, отворен пут за успостављање „чистог" стаљинизма као владајућег друштвеног система.[142]

4. 2. „Чисти" стаљинизам (1946/48–1953/1956)

Стаљинизам представља особен тоталитарни политичко-друштвени систем са следећим карактеристикама: 1) контрола привреде од стране власти (заправо Партије) – непостојање тржишта и одговорности оних који управљају сво-

140 Любомир Огнянов, *Държавно-политическата система на България 1944–1948,* София, 1993, стр. 17, 90; Евгениа Калинова, Искра Баева, *н. д.,* стр. 28–29; Искра Баева, „Бугарска у источном блоку", *Историја Бугарске* (приредио Срђан Пириватрић), Београд, 2008, стр. 343–346, 371–372; Ричард Ц. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата,* Београд, 2003, стр. 87; Даниел Вачков, „Икономиката на комунистическа България (1944–1962)", *История на Народна република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 264.

141 Евгениа Калинова, Искра Баева, *н. д.,* стр. 39–43; Милчо Лалков, *От надежда към разочарование: Идеята за федерацията в Балканския югоизток 1944–1948 г.,* София, 1994, стр. 91–158; Веселин Ангелов, *Хроника на едно национално предателство: Опитите за насилствено денационализиране на Пиринска Македония (1944–1949 г.),* Благоевград, 1999, стр. 3–36; Георги Д. Даскалов, *Българо-югославски политически отношения 1944–1945,* София, 1989, стр. 304–305.

142 Петър Семерджиев, *Народният съд в България : кому и защо е бил необходим,* София, 1998, стр. 406–407; Диню Шарланов, *Тиранията : жертви и палачи,* София, 1997, стр. 97–154; Любомир Огнянов, *н. д.* стр. 27, 45, 110–112, 122, 132; Евгениа Калинова, Искра Баева, *н. д.,* стр. 30–32, 37–38, 44.

јином; 2) структура власти темељи се на хијерархији, тајности и професионалности чланова Партије која је постала власник државе. Партијски врх чини елиту власти која репресијом и страхом управља својим чланством и целим друштвом. Монопол Партије законски је потврђен, а у друштву је изграђен фетишизам идеологије и култ вође; 3) власт према друштву испољава снажну физичку и духовну репресију кроз механизме самозаштите очувања власти, при чему се служи манипулацијама, страхом и напетошћу у циљу стварања „новог човека", јединке лојалне тоталитарној власти, без способности за критику система, утопљену у колективистичку организацију друштва.[143]

Крај етапе „народне демократије" у Источној Европи најављен је на Оснивачком састанку Информбироа у Шкларској Поремби – Пољска (22–27. септембар 1947), организације која је имала за циљ да окупи и координира рад комунистичких партија у Европи и спречи проширење утицаја САД преко „Маршаловог плана". После разлаза Тита и Стаљина (1948) Совјети отворено намећу своју варијанту социјализма Источној Европи, при чему је организација Информбироа одиграла значајну улогу.[144]

Југославија је прва ушла у период „чистог" стаљинизма (1946), али прва почела и да из њега излази. Почетни талас либерализације може се пратити већ средином 1950. и трајаће до почетка 1954. године. И поред многобројних промена (сукоб са Совјетским Савезом 1948. и касније приближавање Западу), чврсти партијски монопол и поред одређених ублажавања заправо никада није уклоњен. Све полуге власти држао је и контролисао заправо Политбиро ЦК КПЈ на челу са Јосипом Брозом Титом, потпуно елиминишући било какву политичку конкуренцију. Државно власништво над привредом била је основа власти. Кључна партијска одлука било је законско покретање Првог петогодишњег плана (28. април 1947).[145] Политички систем Југославије је, и поред одређених специфичности, до краја епохе социјализма заправо остао тоталитаран, стаљинистички у својој основи.[146]

После разлаза са СССР-ом (1948) на унутрашњем плану постепено се почиње са ублажавањем догматске стаљинистичке диктатуре, мада је прва ре-

143 Мирослав Јовановић, „Стаљинизам", *Историјски гласник 1–2,* Београд, 1993, стр. 105, 114–117.

144 Milovan Đilas, *Vlast,* London, 1983, 110–116; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III,* str. III/195–215; Marija Obradović, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945–1952,* str. 22, 111.

145 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III,* str. III/201; Marija Obradović, „Funkcija Politbiroa CK KPJ u političkom sistemu i uloga Josipa Broza Tita u njegovom radu (1945–1952)", *Vojno-istorijski glasnik 1,* Beograd, 1987, str. 270–306; Ista, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945–1952,* str. 65, 73, 78, 132, 136–137, 141, 143, 149, 172, 180, 273–274.

146 Горан Милорадовић, *Совјетски културни утицај у Југославији 1945–1955. године,* Београд, 2009, (рукопис докторске дисертације), стр. 49–50, 68, 73–78.

акција била редогматизација, а не либерализација. Испуњавање идеолошких норми довело је до смањења производње и појачавања репресије над сељацима и члановима КПЈ који су прихватили Резолуцију Информбироа. Од 1950. године у теорији и пракси југословенског друштва почиње да се примењује самоуправљање радника у предузећима, као нови пут у социјализам, али које је у пракси било симболично. Партијска држава је овим мерама желела да сачува политички монопол, оствари ефикаснију мобилизацију радне снаге у циљу извршења петогодишњег плана и задржи контролу над привредом, а не да изврши демократизацију друштва. Јединство државне власти и Партије није промењено, већ је промењен само ниво одлучивања.[147]

Сукоб Југославије и СССР-а (1948) ипак је означио почетак промена најпре у спољашњој, а касније и унутрашњој политици. После 1949. почело је постепено приближавање Западу, а врхунац такве политике било је успостављање Балканског пакта Југославије са НАТО чланицама Грчком и Турском (1952–1954). Стаљинова смрт, отопљавање односа са Москвом, као и проблеми на Кипру између Турака и Грка, практично су поништили све претходне планове који су претили да угрозе политички монопол КПЈ у Југославији, која се ипак није вратила у совјетски табор.[148]

Највећа либерализација уведена је од 1950. године у домену културе, као део настојања режима да се избори за легитимет, добије масовнију подршку и повеже са иностранством како би приказао „другачији" (либералнији) и привлачнији модел марксизма од остатка Источне Европе.[149]

Бугарска је каснила са стаљинизацијом, уводећи је 1948, да би прва „омекшавања" тоталитарног система уследила тек половином 1956. године. Крај етапе „народне демократије" у Бугарској поклопио се са сукобом Југославије и

147 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III,* str. III/291–310; Momčilo Mitrović, „Ibeovci u Srbiji 1948–1952 u partijskim izveštajima", *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Naučni skup* (ur. Đoko Tripković), Beograd, 1999, str. 223–233; Dragoslav Mihailović, „Goli otok na tragu gulaga i holokausta", *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Naučni skup* (ur. Đoko Tripković), Beograd, 1999, str. 270–273; Predrag J. Marković, „U potrazi za novim putem – jugoslovenski eksperiment u društvu i kulturi posle 1948", *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Naučni skup* (ur. Đoko Tripković), Beograd, 1999, str. 212; Marija Obradović, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945–1952,* str. 199–202, 257–258, 268.

148 Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu : odnosi s velikim silama 1949–1955,* Zagreb, 1988, str. 78–96, 134, 160, 322–344, 488–511; Dragan Bogetić, „Članstvo Jugoslavije u Balkanskom savezu i NATO pakt", *Istorija 20. veka 2,* Beograd, 1991, str. 65–90.

149 Мирослав Перишић, „Велики заокрет 1950 : Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике", *Pisati istoriju Jugoslavije : viđenje srpskog faktora* (ur. Mile Bjelajac, Marija Obradović, Vladan Jovanović), Beograd, 2007, стр. 237–279; Исти, *Од Стаљина ка Сартру : формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958,* Београд, 2008, стр. 340–418.

СССР-а 1948. године. И Бугарска је, као и све остале источноевропске земље, подржала Совјетски Савез у овом спору.[150]

Званичну политику Партије уобличавао је узак круг људи који су уживали поверење СССР-а, по чијем узору је отпочела и државна репресија. После масовне национализације из децембра 1947. године (преко 6.100 предузећа), већ фебруара 1948. уведен је монопол у трговини. Први петогодишњи план ступио је на снагу 1949. године. У наредне четири године Бугарска је са социјалистичким земљама остварила 88% размене робе. Није било превише простора за самосталну спољну политику. Бугарска је постала члан СЕВ-а 1949, а Варшавског пакта 1955. године. Ослањање на Совјетски Савез донело је отклањање опасности од отцепљења Пиринске Македоније (или „македонизације"), као и од повезивања Бугарске и Југославије у федерацију.[151]

Стаљинова смрт (5. март 1953) отворила је могућност за делимично попуштање „стега" тоталитарних комунистичких режима у Источној Европи. Унутрашње и минималне политичке промене у Бугарској отпочеле су у јесен 1953, тек после инсистирања Совјета. Истовремено су смањене цене робе широке потрошње, повећана њена производња и квалитет, повишене плате, а отпочела је и помоћ селу (само задружном).[152]

Тоталитарна држава тражила је потпуну контролу и у сфери културе. После 1948. културне везе свеле су се на социјалистичке државе, а западна култура је означена као „реакционарна". Током 1952. уз совјетску помоћ формиран је нови орган (Главлит), који се борио против буржоаских вредности, цензуришући цео културни живот, укључујући и чишћење библиотечких фондова и контролу набавке књига.[153]

150 Искра Баева, „Бугарска у источном блоку", стр. 352–353; Даниел Вачков, „Пътят на комунистическата партия към властта", *История на Народна република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 118–130.

151 Евгениа Калинова, Искра Баева, *н. д.,* стр. 53–55, 57–59; Ричард Ц. Крепмтон, *н. д.,* стр. 234–235; Владимир Мигев, „България по време на комунистическия режим (1946–1989)", *Исторически преглед, 1–2/2002,* София, 2002, стр. 140–140; Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949,* Beograd, 2007, str. 214–231; Искра Баева, „Бугарска у источном блоку", стр. 353–356.

152 Евгениа Калинова, Искра Баева, *н. д.,* стр. 80–81; Искра Баева, „Бугарска у источном блоку", стр. 358–360; Михаел Груев, „Политическото развитие на България през 50-те–80-те години XX век", *История на Народна република България : режимът и обществото,* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 131–137.

153 Евгениа Калинова, Искра Баева, *н. д.,* стр. 64–66; Весела Чичовска, „Главлит (1952–1956). Изграждание на единна цензурна система в България", *Исторически преглед,* кн. 10, София, 1991, стр. 38–69.

4. 3. Привид стабилности у доба „зрелог" државног социјализма (1953/56–1971/74)

Криза стаљинистичког система у Источној Европи наступила је само неколико година након његовог увођења. Узроци кризе су прескупо војно наоружање и нерационална, а изузетно брза кампања колективизације села и индустријализације коју је пратио пад животног стандарда, репресије, политизација свих сфера живота и империјална доминација СССР-а. Цео регион „вапио" је за променама и либерализацијом које су прво отпочеле у Југославији 1950, а у остатку Источне Европе најпре после Стаљинове смрти 1953. и дефинитивно после 1956. године, када се Хрушчов јавно оградио од стаљинистичког система.[154]

До шездесетих година учињени су многи покушаји да се модернизује привреда (одустаје се од форсиране индустријализације), повећа потрошња и побољша животни стандар људи, што условљава да се власт консолидује и легитимизује и уклопи у светски систем држава. Национални путеви дестаљинизације били су различите садржине и темпа, а оно што их повезује јесте „мисија" модернизације друштва. Постстаљинизам је почео идеолошким прочишћавањем, обнављањем лењинизма и одбацивањем стаљинизма и његова два главна идеолошка стуба: концепције сталног јачања класне борбе и теорије неизбежног рата са империјалистичким табором. Оба концепта служила су као изговор за чистке и репресију. Партија није више захтевала апсолутну идеолошко-политичку оданост, страх није више прожимао свакодневни живот, допушта се извесна слобода у култури. Међутим, основни идеолошки постулати нису дирани, тако да су све промене заустављане у случају угрожавања монопола Партије. Домети реформи су строго дефинисани, па се систем по потреби лако враћао методама диктатуре. Уз све то, у целом региону бележи се раст национализма који је послужио као средство за савлађивање опозиције, убеђивање и мобилизацију народа.[155]

Југославија је дестаљинизацију отпочела већ 1950, али је врхунац либерализације досегла до 1954. године, после чега се режим идеолошки консолидује. Нова начела требало је да симболизују напуштање директивног рада Партије (примена силе), замењујући га „водећом" улогом СКЈ у друштву. Критика домаћег „стаљинизма" и монопла СКЈ није била дозвољена.[156]

154 Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa 1944–1993 : iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju,* str. 123–124.

155 Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa 1944–1993 : iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju,* str. 189–217.

156 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III,* str. III/297–310, 335–338; Љубодраг Димић, *Историја српске државности III : Србија у Југославији,* стр. 356–362; *Модерна српска држава 1804–2004. Хронологија* (ур. Бранка Прпа), Београд, 2004, стр. 298–303.

Један од облика попуштања стаљинизма била је и децентрализација управе, која је и даље под потпуном контролом Партије. Општинама су 1955. дате веће надлежности и право убирања дела прихода предузећа са своје територије (око 25%). Централни проблем Југославије постаје подела надлежности федералних јединица и савезне владе. Устав из 1963. године („повеља самоуправљања") био је прелазно решење. У наредним годинама федерација је почела да се преобликује на националним основама, а од 1974. године и општине добијају значајне ингеренције као својеврсна замена за непосредну демократију.[157]

Превага националних и федералних интереса озваничена је кроз усвајање уставних амандмана (1967, 1968, 1971), којима је Југославија заправо постала конфедерација република и покрајина. Самоуправљање је представљано као један од облика диктатуре пролетаријата, а даља демократизација друштва заправо није била могућа. С друге стране, економски систем се мењао. Централизам на нивоу економије напуштен је 1952, а административно управљање привредом 1954. године, а у предузећа се масовно уводе раднички савети као „самоуправни" органи. Међутим, држава је и даље одлучивала о свим битним питањима, одређујући плате, цене, присвајајући профит, али дозвољавајући постепено повећање личне потрошње.[158]

Прва привредна реформа из 1961. углавном се односила на могућност предузећа да сама расподељују плате. Напуштена је услед насталих привредних проблема и страха СКЈ због могућности губитка монопола у одлучивању. Реформа из 1965. године требало је да уведе економске принципе привређивања; цене нису контролисане, плате су расле према заради предузећа, сви државни инвестициони фондови су расформирани, а савезна влада није више одлучивала о инвестицијама. Овај „вакуум" у управљању економијом прекинут је 1972. године, када партијска држава поново почиње да утиче на привредна кретања. Партија се никада није одрекла истинске власти у управљању економијом.[159]

На спољном плану Југославија је прекинула војно приближавање Западу 1954. године, али није ни пристала да се врати у комунистички „лагер". С друге

[157] Zdravko Tomac, „Neposredna socijalistička demokratija u komuni", u: *Komune Jugoslavije* (ur. Ljubiša Ristović), Beograd, 1976, str. 291–300; Lazar Đurovski, *Evolucija koncepcije opštine u Jugoslaviji,* Beograd, 1976, str. 43–56, 145–146, 159; Najdan Pašić, *Istorijski put komune : utopija, naučna vizija i revolucionarna praksa,* Beograd, 1981, str. 84–88; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III,* str. III/341–342, 352–353, 382–385, 391–392; Љубодраг Димић, *Историја српске државности III : Србија у Југославији,* стр. 362–364, 376–395.

[158] Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : glavni procesi,* str. 223–228, 232, 257; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III,* str. III/389, 392–394, 396–411; Laslo Sekelj, *n. d.,* str. 16; Љубодраг Димић, *Историја српске државности III : Србија у Југославији,* стр. 404–433.

[159] Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : glavni procesi,* str. 247–253, 306–318, 330, 360, 378, 398, 401; Laslo Sekelj, *n. d.,* str. 12–23, 329, 333–334.

стране, Југославија је низом споразума до 1965. практично постала придружени члан СЕВ-а, чије је подручје постало главни смер извозне трговине. Бежећи од спољнополитичке изолације, Југославија још од почетка педесетих постаје покретач покрета несврстаних (1955), који су оснивачку конференицију имали управо у Београду (1961), чувајући тако националну независност, али и сопствени идеолошки социјалистички поредак.[160]

Могућност слободног путовања и одласка на рад у иностранство дозвољена је 1961. године, чиме је смањиван притисак незапослености. На пољу културе Југославија је од половине педесетих била укључена у све значајније уметничке правце на Западу. Утицај догматских струја које су се борили против „декаденције" Запада никада није потпуно утихнуо. Уметници који су прешли праг дозвољене слободе повремено су прогањани, али то није било правило.[161]

Бугарска је по директиви Москве опрезну и минималну десталинизацију започела 1956. године са новим кадровима (Тодор Живков). Бугарско усклађивање са новим курсом из Москве извршено на „Априлском пленуму" ЦК БКП (2–6. април 1956). Следећих тридесет година „априлска линија" одбацивања култа личности и деформација у БКП биће владајућа и „митологизирана" „заслугама" Тодора Живкова. У стварности су подстицаји да партијске организације и штампа почну критички говорити и писати, као и интелигенција, брзо сасечени (мај 1956). Крај прве етапе реформи била је јесен 1956. године после догађаја у Пољској и Мађарској. Даља либерализација није била могућа. Промене су почињале и завршавале се одлукама „одозго". Друштво није учествовало у тим догађајима.[162]

У домену економије донета је одлука о повећању стандарда становништва (1956). Но, читав механизам одлучивања и даље је био централизован. За време седмог заседања СЕВ-а (мај 1956) Бугарска је успела да у расподели привредних „задатака" у Источном блоку одбрани своју индустријску производњу.

160 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III,* str. III/250–251, 259–261, 345–346, 357–375; Radovan Vukadinović, *Odnosi među evropskim socijalističkim državama : SEV i Varšavski ugovor,* Zagreb, 1970, str. 180–188; Dragan Bogetić, *Koreni Jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost,* Beograd, 1990, str. 22–48, 238–243.

161 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : glavni procesi,* str. 234, 318–319; Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965,* Београд, 1996, стр. 241–265, 328–491; Ješa Denegri, *Jedna moguća istorija moderne umetnosti : Beograd kao internacionalna umetnička scena 1965–1998,* Beograd, 1998, str. 9–16.

162 Евгениа Калинова, Искра Баева, *н. д.,* стр. 83–70; Владимир Мигев, *н. д.,* стр. 144–145; Ричард Ц. Крепмтон, *н. д.,* стр. 237–238; Искра Баева, „Бугарска у источном блоку", стр. 360–366; Михаел Груев, „Политическото развитие на България през 50-те–80-те години XX век", стр. 137–146.

Економски напредак копиран је по узору на СССР. Извор убрзања требало је да буде научно-технички прогрес, али уз административна средства.[163]

„Нови систем руковођења" предузећима уведен је у периоду 1964–1968. године као део покушаја да се економским мерилима регулишу вредности и новчани односи. Нови модел је напуштен крајем шездесетих, јер се Партија уплашила да у Бугарској не изазове тенденције које су довеле до промена и бунта у Чехословачкој (1968). Реформа никада није замишљена као замена постојећег система, већ само као промена унутар њега. Слично је било и са свим осталим „реформама" до 1989. године.[164]

На спољнополитичком плану Бугарска је под вођством Тодора Живкова изабрала позицију најближег савезника СССР-а, па чак и уједињење са Совјетским Савезом (1963). Овај предлог поново је покренут 1973, али га је СССР одбио. На унутрашњем плану од 1963. године Бугарска је наглашавала да модерна македонска нација постоји тек од завршетка Другог светског рата. Претходна политика у Пиринској Македонији (македонизација) критикована је као насиље, јер су становници тог краја Бугари.[165]

На плану културе после 1956. године отварају се могућности за индивидуално виђење стваралаштва, а остварују се и културни контакти са Западном Европом. Међутим, Партија није желела да интелигенцију остави саму себи, пошто стваралачка слобода није могла да излази из оквира партијске политике.[166]

163 Евгениа Калинова, Искра Баева, *н. д.,* стр. 91–95; Искра Баева, „Бугарска у источном блоку", стр. 362–367; Даниел Вачков, „Икономиката на комунистическа България (1944–1962)", стр. 286–302.

164 Мартин Иванов, „Икономиката на комунистическа България (1963–1989)", *История на Народна република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 304–309.

165 Евгениа Калинова, Искра Баева, *н. д.,* стр. 91, 98–99, 105–106; Ричард Џ. Крепмтон, *н. д.,* стр. 240; Искра Баева, „Бугарска у источном блоку", стр. 369–371; Ulf Brunbauer, „Exclusion, assimilation and itegartion: The Bulgarian Nation State its muslim minorites", *Сусрет цивилизација на Балкану : национални идентитет и суверенитет у југоисточној Европи. Научни скуп* (ур. Славенко Терзић), Београд, 2002, стр. 323–337; Чавдар Маринов, „От 'интернационализъм' към национализъм. Комунистическият режим, македонският въпрос и политиката към етническите и религиозните общности", *История на Народна република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 500–516.

166 Евгениа Калинова, Искра Баева, *н. д.,* стр. 109–111; Владимир Мигев, *н. д.,* стр. 146–147.

4. 4. Криза и слом система (1971/74–1989/90)

Економска криза, која је ускоро постала и политичка, у Источној Европи почиње око 1973. године. Радикална трансформација светске привреде седамдесетих година XX века (нова технолошка револуција) брзо је зауставила процес индустријског раста и друштвене стабилности у социјалистичким замљама. Државни социјализам није показао способност прилагођавања новим технолошким и структуралним захтевима и регион упада у дуготрајну економску и политичку кризу. Нафтна криза, увођење нових технологија, проблеми укључивања на светско тржиште са робом ниског квалитета, све већа задуживања да би се покрили расходи, слабост политичког гаранта социјалистичког система (СССР), на крају су довели до слома целог пројекта. Партијска држава је постепено губила монопол на одлучивање о свим друштвеним питањима. Стварају се независне области не само у привреди, већ и у науци и култури, али и политици. Идеологија и мобилизација становништва у овом периоду имају више обредни него стварни политички значај, а процедура и „унутарпартијска демократија" постају све важнији у раду комунистичких партија. Унутрашња опозиција се појачавала, а владајућа елита је изгубила веру у могућност контролисања ситуације, да би се на крају цео социјалистички блок распао скоро без икаквог отпора.[167]

Југославија је економску стабилност изгубила крајем седамдесетих, а унутрашња политичка криза, годинама потискивана, букнула је после смрти Јосипа Броза (1980). Националне супротности постепено су водиле земљу ка економској заосталости и грађанском рату, што је додатно ослабило ионако танку демократску опозицију режиму. Устав из 1974. године озаконио је конфедералну структуру СФРЈ, политички монопол СКЈ (надуставни статус), а самоуправљање је проглашено за један од облика диктатуре пролетаријата. Положај председника председништва припао је Јосипу Брозу Титу чији је ауторитет чувао и прикривао кризу федерације.[168]

Супротности у друштву постепено постају отвореније и насилније (демонстрације Албанаца 1981. године). Унутрашње борбе унутар СК Србије, подстакнуте појавом националног покрета ван утицаја Партије, изнедриће Слободана Милошевића (1987). Демократске промене заустављене су појавом обновљене стаљинистичке и националистичке струје унутар СКС, предвођене

[167] Juan J. Linz, Alfred Stepan, p. 42–51; Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa 1944–1993 : iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju,* str. 187, 263–297.

[168] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III,* str. III/412–416; Љубодраг Димић, *Историја српске државности III : Србија у Југославији,* стр. 433–437.

харизматским лидером који се трансформисао у „вођу народа", који је уставним амандманима из марта 1989. године повратио надлежности Србије над покрајинама. Демократски покрет који се постепено стварао у Србији током осамдесетих ослабљен је растакањем Југославије, али и поделом на националну и либералну струју унутар себе. Цивилно друштво које би постало опозиција комунистичком уређењу није настало, упркос релативној отворености Југославије према свету.[169]

На нивоу економије партијска држава је после експериментисања са тржишним правилима већ почетком седамдесетих повратила монопол у одлучивању. „Договорном економијом" одбачени су елементи тржишта, републике су затварале свој економски простор, предузеће је разбијено на мноштво ситних погона, а конфедерални модел производне организације уведен је као опозит предузећу и моделу колективног предузетништва. Југославија је, као и све социјалистичке земље у овом периоду, економску кризу решавала повећањем дуговања према Западу. Програми „економске стабилизације" нису дали резултате, јер је СКЈ и даље чувао монопол у одлучивању страхујући од последица економских законитости.[170]

На спољнополитичком плану Југославија је спроводила политику несврставања и добрих односа са САД и СССР-ом, што је у друштвеној свести створио својеврстан митомански однос према улози сопствене нације у свету, а посебно у региону, што је било у потпуном нескладу са реалним стањем.[171] Када је у питању уметност, није промењена политика отворености према свету, нити су прихваћени значајнији видови масовне културе са Запада. С друге стране, преовлађујуће друштвене норме постале су вредности потрошачког друштва и то у вулгарној форми.[172]

169 Љубодраг Димић, *Историја српске државности III : Србија у Југославији,* стр. 442–457; Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja : Srbija za vlade Slobodana Miloševića,* Beograd, 2002, str. 57–61; Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века,* Београд, 2008, стр. 422–449; Дубравка Стојановић, „Уље на води : Политика и друштво у модерној историји Србије", у: Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, *Србија 1804–2004 : три виђења или позив на дијалог,* Београд, 2005, стр. 142–144.

170 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : glavni procesi 1918–1985,* Zagreb, 1985, str. 474–494; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III,* str. III/445–456, 470; Laslo Sekelj, *n. d.,* str. 21–23, 186.

171 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III,* str. III/433–442; Мирослав Јовановић, „Србија 1804–2004 : развој оптерећен дисконтинуитетима – седам теза", стр. 203–205.

172 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : glavni procesi 1918–1985,* str. 435–451; Laslo Sekelj, *n. d.,* str. 188–190; Лидија Мереник, „Далеко од разуздане гомиле. Уметниково приватно у хиперполитизованом југословенском друштву после 1945", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 723–730.

Бугарска је од 1971. године кренула у нову етапу развоја. Комунистичка партија је уставним одредбама добила руководећу улогу у друштву. На плану економије привреда је још од средине шездесетих и формирања Државно- привредних заједница (ДСО) кренула ка концентрацији производње, као резултату научно-техничке револуције. Међутим, главни проблеми Бугарске били су низак квалитет робе и недовољна конкурентност. Стабилност је у значајној мери одржавана добрим односима са Совјетским Савезом (јефтина енергија, сировине и сигурно тржиште за робу широке потрошње ниског квалитета).[173]

„Нови економски механизам" (1979) инсистирао је на привредним рачунима за све производне групе до нивоа бригада. Ова реформа је у највећој мери приближила Бугарску тржишним економским принципима, пошто је везивала доходак за резултате рада и добит. Експерименти у економији били су усмерени на постепеном увођењу тржишних принципа, али су били потчињени политичком руководству и у потпуности зависни од СССР-а. Економске реформе представљале су покушај да се изађе из кризе, али оне нису биле принципијелне. Лош квалитет робе био је основна препрека за развој.[174]

У домену културе на унутрашњем плану, од седамдесетих година, па све до своје смрти (1981), истакнуту улогу имала је кћерка Тодора Живкова – Људмила. То је време када БКП улаже у стваралаштво блиско националној тематици, што је у многоме допринело промоцији националне културе Бугарске у свету. Држава после Људмилине смрти није подржавала ове скупе и амбициозне пројекте.[175]

Последњи покушај Живкова да се одржи на власти била је такозвана „јулска концепција" из 1987. године. Преко ње је најављена трансформација система, али у прве две године све се свело на административну реформу. С друге стране национализам на унутрашњем плану оптерећивао је односе са иностранством. Процес асимилације мањина („регенерација") био је снажан према Ромима, Помацима и Турцима, а национална категорија Македонац избрисана је из пописа још 1965. године.[176]

[173] Искра Баева, „Бугарска у источном блоку", стр. 365–366; Михаел Груев, „Политическото развитие на България през 50-те–80-те години XX век", стр. 161–165; Мартин Иванов, „Икономиката на комунистическа България (1963–1989)", стр. 310–314.

[174] Евгениа Калинова, Искра Баева, *н. д.,* стр. 96; Мартин Иванов, „Икономиката на комунистическа България (1963–1989)", стр. 318–322; Илияна Марчева, „Началото на края на социализма в България през първата половинана 80-те години", *Исторически преглед,* кн. 3–4, София, 2004, стр. 89–114.

[175] Владимир Мигев, *н. д.,* стр. 152; Ричард Ц. Крепмтон, *н. д.,* стр. 242; Искра Баева, „Бугарска у источном блоку", стр. 375.

[176] Искра Баева, „Бугарска транзиција у демократско друштво (1989–2007)", *Историја Бугарске* (приредио Срђан Пириватрић), Београд, 2008, стр. 379; Мартин Иванов, „Икономиката на комунистическа България (1963–1989)", стр. 310–314; Чавдар Маринов, *н. д.,* стр. 511–516.

Дисидентсво у Бугарској настало је тек 1988. године и тражило је аполитичке форме организовања – еколошке, верске или етничке. Друштво се постепено и тешко ослобађало од страха. У договору са Москвом, Тодор Живков смењен је 10. новембра 1989. путем „дворског пуча", тако да се и ова, најзначајнија промена, одиграла без већег утицаја друштва.[177]

[177] Владимир Мигев, *н. д.*, стр. 154–156; Искра Баева, „Бугарска транзиција у демократско друштво (1989–2007)", стр. 380–381.

ОПШТЕ ПРЕТПОСТАВКЕ МОДЕРНИЗАЦИЈЕ ЧАЧКА И БЛАГОЕВГРАДА ДО 1989. ГОДИНЕ

Модернизација је сложен процес који не треба посматрати у идеално-типским категоријама пресликавања концепта створеног на Западу, а који се неизоставно мора применити на сва друштва. Заправо, бар неке од структурних карактеристика процеса модернизације у великој мери зависе од карактеристика датог друштва на тачки на којој оно почиње да се модернизује.[178]

Када су у питању Чачак и Благоевград, после најкраћег прегледа прошлости оба града до 1912. године, прате се најважнији политички процеси и главне тенденције модернизације оба места до јесени 1944. године, које представљају „подлогу" на којој је подизана зграда „новог" социјалистичког друштва. Прате се и анализирају преовлађујући процеси стварања и начини управљања локалних партијских елита до 1989. године, који у стварности или у симболичкој равни представљају најважније актере модернизације својих микроцелина.

1. Географски положај

Природни положај сваког града битно утиче на динамику његовог развоја, демографски, привредни и урбани раст. Конфигурација земљишта, водени токови, климатски услови, површина пољопривредног земљишта и рудна богатства свакако су фактори који могу битно, па и пресудно утицати на целокупан живот становништва.[179] Чачак и Благоевград припадају континенталним балканским градовима, подигнутим на обали река у подножју доминантних планина. Сличности се ту и завршавају.

178 Stjepan Gredelj, *n. d.,* str. 239–252. Тумачења појмова модерности и модернизације погледати у: Alberto Martineli, *Modernizam : proces modernizacije,* Podgorica, 2010.

179 Мирослав Перишић, *Ваљево град у Србији крајем XIX века (1870–1903),* Београд–Ваљево, 1998, стр. 30.

Чачак је подигнут на почетку речне долине Западне Мораве, која се шири одмах после Овчарско-кабларске клисуре. Цело подручје окружено је ниским планинама (до 1.000 метара надморске висине) и ниским побрђем.[180] У климатском погледу територија општине Чачак налази се у појасу умерено-континенталне климе, без утицаја јаких ветрова.[181]

Западна Морава управо од Чачка почиње да прави дугачку и релативно широку долину, о чему је можда најбоље сведочанство оставио Феликс Каниц у другој половини XIX века: „После вишенедељног верања и ломатања по брдима која покривају Западну Србију, ево опет равнице ево предела који радозналом оку не затвара поглед у широки ваздушни простор! А дивна је ово равница, коју, још с висине, гледам пред собом! Она врло пријатно одудара од брдског предела кроз који смо прошли, који јесте историјски занимљив, али тврд, опор, безљудан."[182]

Чачак и околина остављају пријатан утисак на посматрача, река ствара плодну долину, а читав предео има добре услове за пољопривреду. Природно окружење није препрека за успостављање саобраћајног повезивања са другим крајевима. У савремено доба потребна су три сата вожње до Београда. Тридесетих година XX века до Београда се возом путовало осам сати, колико је требало и до Сарајева.[183]

Поред Чачка пролазе важне комуникације које повезују Подриње (односно Јадранско приморје, Црну Гору, Босну) и Западну Србију. Преко ибарске долине и Чачка, Рашка област (Санџак), а преко ње и Косово, повезују се са северном Србијом, што чини други важни путни правац који се од Чачка преко Рудника одваја према Београду.[184]

Пољопривреда је вековима била окосница економије читавог подручја. У равници око града развијено је ратарство, а у околном побрђу воћарство и сточарство. Знатно мање се гаји поврће, а индустријско биље у незнатним

180 Погледати фотографију бр. 39.

181 Видојко Јовић, „Геолошка прошлост Чачка и околине", *Вишевековна историја Чачка и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, 351–353; Петар Ванић, Милан Томић, Драгољуб Вујовић, „Геолошка грађа чачанског краја", *Вишевековна историја Чачка и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, 368–370; Ilija V. Popović, *Opština Čačak : geografska proučavanja,* Čačak, 1996, 7–23.

182 Феликс Каниц, „Варошица Чачак", у: *Чачак у прошлости : студије и путописи* (пр. Родољуб Петровић), Чачак, 1995, стр. 149.

183 „Ред вожње", *Чачански глас,* бр. 8, Чачак, 25. фебруар 1934, стр. 4; „Возови који одлазе из Чачка", *Чачански глас,* бр. 8, Чачак, 15. маја 1934, стр. 4.

184 Милош Радовановић, „Комуникације и њихов утицај на развој чачанског подручја", *ЗРНМ XXV,* Чачак, 1995, стр. 193–203.

количинама, иако за ту производњу постоје повољни услови. Иста оцена важи и за воћарство на околном побрђу, које никада није постало доминантни вид привређивања.[185]

Околина Чачка није превише богата рудницима. Налазишта угља напуштена су у другој повини XX века, као и рудници хрома и антимона. Већи значај имају рудници магнезита у селима Милићевци, Горња Горевница и Брђани, са богатим налазиштима и континуираном експлоатацијом током XX века.[186] Целокупна територија око града Чачка испресецана је речним токовима, а хидропотенцијал Западне Мораве искоришћен је за добијање електричне енергије и наводњавање. Недалеко од града налазе се три термална извора око којих су настале две бање (Овчар Бања и Горња Трепча), док је трећи извор неуређен (Слатина).

Благоевград се налази у подножју високих планина (од две до три хиљаде метара надморске висине), на почетку плодне котлине која се правцем север – југ шири низ тесну и дугу долину реке Струме. Кроз сам град протиче река Бистрица, лева притока Струме.[187]

Уска и дугачка речна долина, као и високе планине које се уздижу према истоку и западу, на посматрача остављају јак утисак. Видик Благоевграда ка истоку, делимично југу и западу, заклањају моћне планине које самом граду дају изглед добро уређеног заклона. Снежни врхови планина у оштрој су супротности са долином у којој се осећа утицај медитеранске климе. Сам положај Благоевграда у самом југозападном делу Бугарске условљава саобраћајну изолованост, чему доприносе и природне препреке. Ипак, путни правац према Софији (на северу) није отежан. Потребна су само два сата вожње да би се стигло до Благоевграда. Према југу долина Струме у потпуности је отворена према Егејском мору. Путни правци на исток и запад ограничени су планинама.

У околини Благоевграда преовладава прелазно-континентална клима са умереним зимама, а у долини реке Струме осећа се утицај средоземне климе.[188] Топла клима и плодна долина омогућили су да се још од османског доба највише гаји дуван (преко 40% обрадивих површина у другој половини XX века),

185 Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938–1941 : социјална, економска и политичка структура", *ЗРНМ XXIX,* Чачак, 1999, стр. 138–141.

186 Јарослав Дашић, *Акционарске банке : банкарство у Чачку, Горњем Милановцу и Гучи 1871–1946,* стр. 49–50; Исти, „Јелички рудници", *ЗРНМ IX,* Чачак, 1978, стр. 136–140, 146–147, 165–170; Исти, *Индустрија чачанског краја 1885–1946,* Чачак, 1995, стр. 125.

187 Погледати фотографију бр. 40.

188 „Благоевградска котловина", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 97.

али и рано пољске, бресквe, грожђе, сусам, мак. Обронци планина омогућују развој сточарства (говеда, овце, козе).[189]

Шира околина Благоевграда (Благоевградски округ) поседује рудна богатства: гранит, мермер, антимон, молибден, гвожђе, угаљ и азбест. Сва налазишта су далеко од града и нису превише богата, осим рудника каменог угља у селу Брежани (које се до 1934. године звало Србиново). Околина Благоевграда има и мање речне токове, а нарочито пуно термалних извора. Географски положај условио је да кроз Благоевград пролази важна саобраћајница која повезује подунавски регион и област око Софије са Егејским морем и Солуном.[190]

2. Историјско наслеђе – период до 1912. године

Већина градова на Балкану има древну прошлост, али и многобројне прекиде у историјском развитку. Историјско наслеђе оптерећено разарањима и померањем становништва умногоме је ометало економски развој и стварање основних предуслова за модернизацију.

Чачак се као насеље под називом Градац развио око манастира Богородице Градачке (задужбине кнеза Страцимира, старијег брата Стефана Немање), подигнутог крајем XII века. Са пропашћу средњовековне српске државе (1459), Чачак и околина су (највероватније већ после 1455. године) потпали под власт Османског царства. Османлије почетком XVI века насељавају варош, од цркве праве џамију, развијају трговину и занатство, а Чачак постаје и административни центар (кадилук). Развој је прекинут Бечким ратом (1683–1699) у коме је Чачак више пута пљен и рушен (1688–1690). Разарања, протеривање муслиманског и насељавање хришћанског становништва, као и обрнути процеси, дешавају се и током ратова Османског и Хабзбуршког царства у XVIII веку (1716–1718, 1736–1739, 1788–1790), као и током Првог и Другог српског устанка (1804–1813, 1815). Муслиманско становништво из града дефинитивно одлази после 1830. године, а Чачак постаје важан административни и војни центар кнежевине Србије везан за династију Обреновић.[191]

189 „Благоевград", *Енциклопедия България, том I,* София, 1978, стр. 306.

190 „Благоевград", *Енциклопедия България, том I,* стр. 303; „Благоевградски минерални води", *Енциклопедия : Пиринский край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 100.

191 Андрија Веселиновић, „Чачански крај у средњем веку", *Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 57–80; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Културна ризница Чачка : од праисторије до савременог доба,* Чачак, 2008, стр. 24–219.

Чачак је 1834. године био једна од најмањих вароши у Србији која је, упркос томе, постала важан административни центар; окружно средиште (1834–1853, 1859–1929) и центар Жичке епархије (1831–1854, 1886–1890, 1897–1934). Чачак добија низ важних установа: болницу (1836), Гимназију (1837) која је после две године премештена у оближње Ужице, али је убрзо враћена у варош (1869). Основано је и Друштво за читање (1848), Читалиште (1860), уведен је телеграф (1859), основани су пивара, као прво индустријско предузеће (1860), банка (1872) и парни млин (1886), покренут је први лист (1889) и донет први урбанистички план (1893). Чачак је 1905. године добио челични мост преко Западне Мораве, на телефонску мрежу прикључен је 1909, а на железничку 1911. године. Урбанистичка структура наслеђена из османског периода није мењана, али је већ крајем XIX века град почео да добија грађевине подизане у складу са европским архитектонским стиловима.[192]

У политичком погледу, све до 1903. године, у Чачку доминирају присталице династије Обреновић. Политички сукоби су били веома оштри, а у околним селима често је била присутна политичка хајдучија (убијање и пљачка присталица власти). После промене владајуће династије (1903) Чачак постаје средиште присталица радикалне странке Николе Пашића. Истовремено се оснива и Српска социјалдемократска странка, тако да ће Чачак у наредним деценијама постати и средиште комунистичког покрета у Западној Србији.[193]

Благоевград је све до 1950. године носио име Горња Џумаја, назив које је насеље добило у османском периоду, када је град и формиран. У средњем веку ова област налазила се у оквиру многих држава (Византије, Бугарске, Србије, обласних господара), а од 1395. године цело подручје потпада под османску власт. Град Џумаја подигнут је почетком XVI века, као претежно муслиманско насеље.[194]

Реч „џумаја" арапског је порекла и означава исламску молитву у петак, који је истовремено био и пазарни дан. Из суседних села постепено су се пресељавали хришћани (Бугари и остали Словени), који су у граду основали сво-

192 Милош Радовановић, „Чачак на регулационом плану из 1893. године", *ЗРНМ XXII/XXIII*, Чачак, 1992–1993, стр. 237–244; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *н. д.,* стр. 180, 184–185, 190–191, 196, 198, 202; Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.,* стр. 116–243.

193 Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *н. д.,* стр., стр. 180, 184–185, 190–191, 196, 198, 202, 212–213; Драгомир С. Поповић, „Чачак у прошлости", *Чачак у прошлости : студије и путописи* (приредио Родољуб Петровић), Чачак, 19952, стр. 11–48; Марија Орбовић, *Чачанско штампарство и издаваштво : библиографија 1833–1941,* Чачак, 1998, стр. 10–14, 57–79, 171–176; Драган Суботић, „Почеци политичког организовања радништва у Чачку у првим годинама XX века", *ЗРНМ XIV,* Чачак, 1984, стр. 327–352; Милован Вуловић, „Српска социјал-демократска странка у Чачку 1903–1914", *ЗРНМ XXXII,* Чачак, 2002, стр. 227–303.

194 Борис Цветков, *н. д.,* 12–30, 32–33, 47, 61–63; Василъ Шарковъ, *Градъ Горна Джумая : миналo и днесъ,* София, 1930, стр. 7–8, 64–65, 67.

ју махалу. Варош су насељавале и друге етничке групе (Јевреји, Власи, Грци, Албанци). У XVI веку калуђери из Рилског манастира у Џумаји оснивају манастирску школу. У наредна два века град се развија као велики занатски и трговачки центар. Хришћани су 1844. подигли цркву, нова школа подигнута је 1857, а читалиште 1864, које је свој рад прекинуло 1903. године после неуспелог Илинденског устанка.[195]

Национално-ослободилачки покрет ширио се кроз борбу за независну националну бугарску цркву (егзархију), али и кроз организовање хајдучких чета у околини града средином XIX века (50-те и 60-те године). Муслимани су у Горњој Џумаји све до 1912. године били бројчано већинско становништво. Томе су допринели и неуспешни устанци (1876, 1878, 1902, 1903), као и бежање хришћана. Цео крај је од краја XIX века постао јако упориште ВМРО-а. Поред турског (муслиманског) и бугарског (македонског) становништва, у граду су живели и Власи, Грци и Јевреји, који су после неуспелих устанака имали већи број становника него словенско хришћанско становништво у Горњој Џумаји.[196]

3. Први покушаји модернизације – предуслови и ограничења (1912–1944)

Различита историјска искуства која оба града имају до 1912. године у наредном периоду нису толико изражена и одлучујућа по питању модернизације. Политика је умногоме утврђивала ритам промена, али је утицај нових технологија, транспорта и установа почео темељније да мења живот у обе вароши.

3. 1. Чачак (1912–1944)

Чачак је пред почетак балканских ратова постао град средње величине у тадашњој Србији, али са високом стопом раста становништва и све бржим прихватањем европских норми живота. Но, трогодишња аустроугарска окупација знатно је успорила развој града. Економски опоравак после рата почивао је на трговинском промету пољопривредним производима из околине града. Чачан-

195 Борис Цветков, *н. д.,* стр. 49–85.

196 Дойно Дойнов, „Националноосвободителните борби в Пиринския край и освобождението на град Благоевград през 1878. година", *Свобода и отечество : статии, документи и очерци и литературни материали за Пиринкия край,* София, 1972, стр. 112–113, 116–117, 120, 122–125; Борис Цветков, *н. д.,* стр. 69–70, 91, 94–101,103, 108–112; Спасина Хисарлъшка-Танова, „Горноджумайско въстанието от 1902 година", *Пирински край : краеведски изследвания* (състав. Йордан Ванчев), Благоевград, 1996, стр. 82–87.

ска пијаца је 1924. године била друга по промету на простору преткумановске Србије.[197]

Чачак је до 1929. године био и окружни административни центар. Пругом уског колосека се преко Горњег Милановца стизало до Београда (1923), а годину дана касније (1924) остварена је веза између Ужица и Вишеграда, што је омогућило да се Чачак директно повеже са Сарајевом и Дубровником, односно морем. Град је електрификован (1921), добио је први аутомобил (1922) и радио-апарат (1924).[198]

Зграда нове Гимназије завршена је 1927. године и она тада постаје осморазредна школа; у школској 1928/29. било је 810 уписаних ђака, а 1939/1940. већ 1.569 ученика. У граду су постојале и две основне школе које су 1936. године имале укупно 884 ученика. Град је 1928. године отворио Дечје забавиште, а 1935. и одмаралиште на оближњој планини Јелици.[199]

Све до тридесетих година XX века Чачак је био варош у којој доминирају занатлије, угоститељи и трговци – око 800 запослених. „Војно-технички завод Чачак" основан је 1924. године. Пред Други светски рат запошљавао је око 1.300 радника, када је град бројао око 13.000 житеља. Производили су радио-станице и телефонске централе и представљали су зачетак електроиндустрије у Југославији. Чачак је 1930. године добио и Фабрику хартије са око 200 запослених.[200]

Све је то условило ширење града, али нови урбанистички план није донет. Неуређено насеље и лоши стамбени услови утицали су на здравље људи и ширење туберкулозе која је била одговорна за око 20% свих смртних случајева у граду пред Други светски рат, дупло више него у околним селима.[201]

197 Богумил Храбак, „Чачак у доба Аустро-угарске окупације (1915–1918), *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 164–168; Исти, „Привреда друштвени односи и политички живот Чачка од 1918. до 1941. године", *ЗРНМ XXIV,* Чачак, 1995, 215, 227, 239; Милош Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата", *ЗРНМ XXVII*, Чачак, 1997, стр. 305–334; Богдан Трифуновић, *Живот под окупацијом. Чачански округ 1915–1918,* Чачак, 2010, стр. 91–129.

198 Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град: записи о старом Чачку,* Чачак, 1996, стр. 178–179; Милош Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата", стр. 305–334; Горан Пауновић, „'Чачански глас' као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године", *ЗРНМ XXVIII,* Чачак, 1998, стр. 205.

199 Ковиљка Летић, „Основна школа у Чачку од 1918. до 1941. године", *ЗРНМ XXII/XXIII,* Чачак, 1994, стр. 291.

200 Јарослав Дашић, *Индустрија чачанског краја 1885–1946,* стр. 104; ; Милош Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку 1918–1941", стр. 318, 326; Исти, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938–1941 : социјална, економска и политичка структура", стр. 159–160.

201 Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938–1941 : социјална, економска и политичка структура", стр. 144–146, 154–163.

Културни живот града углавном се одвијао у кафанама и хотелима, понекад и са гостовањима цез оркестара. Поред ових традиционалних места за забаву, Чачак је имао и два биоскопа. У оквиру Гимназије појављују се и прве ликовне изложбе, као и књижевни и публицистички рад. Између два светска рата повремено су излазила 24 листа и билтена. Жене су почеле да носе модерну одећу (кратке сукње и хаљине) и фризуре, што је изазивало реакције конзервативне околине, пре свега цркве.[202]

Политика је такође била својеврсна друштвена позорница на којој су се преламале друштвене супротности, надметање грађанских партија, али и све јача илегална активност комуниста. С друге стране, повезаност локалних политичких првака са владајућим политичким структурама у Београду (највише преко Милана Стојадиновића) омогућила је Чачку веће државне инвестиције, улагање у саобраћајну структуру и бржи напредак. Али, и поред свих напора, град није добио водовод и канализацију, пругу нормалног колосека, као ни неку нову установу културе.[203]

Развој града прекинули су Други светски рат и окупација. Немци су извршили пљачку индустријских постројења, рудног блага, као и експлоатацију шума и пољопривредних ресурса. У околини града се у лето 1941. организују два покрета отпора (монархисти и комунисти), који после краткотрајне сарадње отпочињу грађански рат. Окупација и рат однели су пуно жртава (700 из града, око 3.600 са подручја данашње општине). Чачак је ослобођен 3. децембра 1944. године. У град су ушле само партизанске јединице, док су снаге Црвене армије са фронта према Западној Морави отишле ка Београду.[204]

3. 2. Благоевград (1912–1944)

Ослобађањем Горње Џумаје 1912. године започео је нови период у развоју овог града. Комунална опремљеност вароши, урбанистичка структура и архитектура били су у лошем стању или уопте нису постојали. Убрзо је донет први урба-

202 Биљана Николић, *Штампана реч* (каталог изложбе), Чачак, 1987, стр. 7–12, 33; Горан Пауновић, *н. д.,* стр. 208–211; Драгана Божовић, „Развој ликовне културе у Чачку : Друштво ликовних уметника Чачка", *Наслеђа 5,* Чачак, 2005, 10–15; Милош Тимотијевић, *Век сумње : религиозност у чачанском крају 1886–2008,* Чачак, 2009, стр. 65–77.

203 Милош Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата", стр. 305–334.

204 *Чачански крај у НОБ-у : хронологија догађаја,* Чачак, 1968, 346–351; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост : историја равногораца чачанског краја, књига 1,* 119–147, 369–378; Исти, *Затамњена прошлост : историја равногораца чачанског краја, књига 3,* Чачак–Краљево, 2004, стр. 216–239; Милош Тимотијевић, „Чачак под окупацијом 1941–1944 : привреда и друштво", стр. 197–287.

нистички план (1916) који је одобрен 1922. године. Горња Џумаја је постала и административни центар целе области, што је подигло значај града.[205]

С друге стране, Пиринski крај, у који су се сливале избеглице из Егејске и Вардарске Македоније, постао је база организације ВМРО за оружане акције против Југославије и Грчке. ВМРО је од 1922. имао практично самосталну управу над целим подручјем са центром у Горњој Џумаји, али без сепаратистичких претензија у односу на Бугарску. Своју организацију стварају и комунисти, а током устанка 1923. године Горња Џумаја постаје револуционарни центар. Нередовно стање у округу прекинула је власт из Софије тек 1934. године.[206]

Без обзира на нередовно стање Горња Џумаја је напредовала. Локална власт пуно је урадила на урбанистичком уређењу вароши. Камен темељац за подизање читалишта положен је 1926. године, први уређени парк подигнут је 1924, у коме је 1933. године постављена биста песнику Пеји Јаворову, а убрзо затим и фонтана. Исте године подигнут је споменик непознатом македонском четнику, као сећање на све који су погинули за остварење циљева ВМРО.[207]

С друге стране, градом су се често ширили заразне болести, нарочито лети када су врели дани (није било канализације). Велики проблем била је и маларија, од које је 1928. године оболело 1.476 људи. Канализација је почела да се поставља 1929, а водовод 1934. године, али воде није било за све грађане. Каптажа минералних извора извршена је 1939. године. Горња Џумаја је добила телефонску мрежу (1927), електричну енергију (1929), аутомобил (1928), радиоапарате (после 1930). Пруга узаног колосека од Џумаје до Петрича постављена је 1915. године због ратних потреба (путовало се осам до девет сати). Пруга

205 Нурије Муратова, „Решения на Общинско градско управление на Горноджумайска община (1927–1934), у: *Виртуална Горна Джумая : минало и културно разнообразие на община Горна Джумая/Благоевград* (ур. Марияна Пискова), Благоевград, 2007, стр. 70–71, 81–82.

206 Славчо Тасев, „Първи социалистически прояви в Пиринския край", *Свобода и отечество : статии, документи и очерци и литературни материали за Пиринкия край,* София, 1972, стр. 181–182; Георги В. Димитров, „Предвесници на социализма (Комуните в Благоевградски окръг)", *Свобода и отечество : статии, документи и очерци и литературни материали за Пиринкия край,* София, 1972, стр. 185–187; Дмитар Тасић, „Војно-политичка акција 'македонствујушчих' у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934", *Архив, 3,* Београд, 2002, стр. 102–106; Костадин Палешутски, *Македонско освободително движение след първата световна война 1918–1924,* София, 1993, стр. 9–39, 322–323; Димитър Тюлеков, *Обречено родолюбие : ВМРО в Пиринско 1919–1934,* Благоевград, 2001, стр. 5–20.

207 *Статистически годишникъ на Царство България* 1913–1922, година V–XIV, София, 1924, стр. 26, 31, 34; Борис Керемидчиев, *Някога в Горна Джумая,* Благоевград, 1994, стр. 5, 9–10, 31, 32, 57–58; Нурије Муратова, *н. д.,* стр. 81–82; Румяна Хаджиева, „Обществените празници в Горна Джумая като елемент на новата гражданска култура", *Балканистичен форум, 2,* Благоевград, 1997, стр. 131–135.

нормалног колосека из Софије до Горње Џумаје подигнута је 1937. године (цар је лично возио локомотиву).[208]

Горња Џумаја није имала индустријска предузећа. Читава економија града и шире околине почивала је на гајењу, откупу и обради дувана. Горња Џумаја је постала центар великих складишта дувана за цео округ, која су у зависности од сезоне запошљавала од 200 до 700 радника. Добра зарада од дувана (до економске кризе) условила је материјално благостање града.[209] Економију града оптерећивала је политика ВМРО до 1934. године. Врхушка и припадници покрета изнуђивали су новац од произвођача и трговаца дувана, увели царину и разрезивали прави порез на имовину, посебно Јевреја, Јермена, Грка и Влаха.[210] Угоститељство, трговина и занатство имали су традиционалне облике организовања и производње.[211]

У Горњу Џумају је 1920. године премештена угледна бугарска гимназија из Солуна „Св. Кирил и Методий" (после неколико промена локације). Зграда за гимназију подигнута је 1933. године. Једно време у Горњој Џумаји била је смештена и руска избегличка војна школа (Константиновска). Постојале су и две полугимназије, као и две основне школе. Током 1929/30. отвара се и нижа Земљорадничка школа. Осим бугарских, постојале су турске, влашке и јеврејске школе. Дечји вртић (градина) организован је 1935. године.[212]

Од 1919. до 1944. године у Горњој Џумаји излазило је повремено 14 листова различитог садржаја. Прва филмска пројекција организована је у лето 1923. године. Културну сцену значајно су поправиле избеглице из Русије које активно воде хорове и постављају оперете и опере. Мења се и женска мода која прати савремене модне токове. Најчешће се копирају филмске диве (Грета Гарбо,

208 Борис Керемидчиев, *н. д.,* стр. 13–14, 27, 29, 53, 61–62; Нурије Муратова, *н. д.,* стр. 82–83, 85, 87; Добринка Маркова, *Добър ден, Благоевград : летописи,* Благоевград, 2000, стр. 46–47, 143.

209 Нурије Муратова, *н. д.,* стр. 84–85.

210 Финансије ВМРО попуњавале су се и трговином опијумом (10 фабрика у Петричком округу), што је прекинуто 1934. године. Производња је заправо настављена, али то није важило само за Бугарску и Петрички (Пиринski) крај, већ и за југословенски део Македоније (Димитър Тюлеков, *Обречено родолюбие : ВМРО в Пиринско 1919–1934,* стр. 33, 77, 79–81, 84; Владан Јовановић, „Македонски опијум : о финансијским и политичким размерама феномена", *ГДИ 3/2009,* Београд, 2009, стр. 69–78).

211 Борис Керемидчиев, *н. д.,* стр. 69.

212 Борис Керемидчиев, *н. д.,* стр. 21–22; Нурије Муратова, *н. д.,* стр. 87; Кристина Попова, „'Историята идва като една жица така, да ти даде некоя посока…': Гласове и образи от миналото на Горна Джумая/Благоевград", у: *Виртуална Горна Джумая : минало и културно разнообразие на община Горна Джумая/Благоевград* (ур. Марияна Пискова), Благоевград, 2007, стр. 6, 7, 8; Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940),* Београд, 2006, стр. 396.

Марлена Дитрих...). С друге стране, друштвени живот мушкараца одвија се у неколико хотела, отмених за провинцијске прилике. Ова места су, са још неколико кафана, била центар свих важнијих збивања, укључујући политичка дешавања, па и политичка убиства.[213]

У Другом светском рату Бугарска је присајединила „националне" територије које су остале изван државних граница после пораза из 1913. и 1918. године. Међутим, Пиринска Македонија је остала у Софијској области и није прикључена новоформираној Скопској области која је обухватала највећи део Вардарске Македоније и део југоисточне Србије. Оружани антифашистички покрет отпора у Бугарској оформљен је после напада Немачке на СССР (22. јун 1941). Средином јула 1941. у околини Горње Џумаје организоване су прве партизанске групе, које до краја рата нису имале веће акције. На дан војног преврата (9. септембар 1944) Отечествени фронт и партизани узимају власт у Горњој Џумаји.[214]

4. Локална елита власти и проблем социјалистичке модернизације Чачка и Благоевграда (1944–1989)

Историјско и материјално наслеђе умногоме је утицало на типологију Чачка и Благоевграда, представљајући својеврсну „подлогу" на којој је подизана читава „зграда" социјалистичке модернизације. Али, то нису биле и једине структуре развоја које су утицале на преобликовање ова два града. Индустријализација, урбанизација и друштвене промене на локалном нивоу не би биле довољно разумљиве без објашњења улоге локалних елита власти у тим про-

213 Иван Кантуров, „Периодичният печат в Пиринския край", *Пирински край : краеведски изследвания* (състав. Йордан Ванчев), Благоевград, 1996, стр. 103–116; Добринка Маркова, *н. д.,* стр. 34–35, 158–159; Борис Керемидчиев, *н. д.,* стр. 25, 43; Миглена Лулейска, Михаела Стоянова, „Киното – пропаганден мит или утопична реланост живота на джумайци", *Пирински край : краеведски изследвания* (състав. Йордан Ванчев), Благоевград, 1996, стр. 142–147.

214 *Държавен вестник,* бр. 166, София, 31. юли 1941; *Хронологија на Народноосвободителна борба по Пиринскиот дел на Македонија (1941–1944),* Скопје, 1973, стр. 2; *Хронологија на Народноосвободителна борба по Пиринскиот дел на Македонија (1941–1944),* стр. 6, 8, 20–24, 26, 31, 39–41, 46, 51, 57, 60, 73, 76, 79, 90; *История на антифашистката борба в България 1939–1944. Том втори (март 1943 – 9 септември 1944),* София, 1976, 37, 48–49, 260, 304, 318, 321, 325, 355; Таня Николова, Милен Куманов, *н. д.,* стр. 157–159.

цесима. Независно од централно-планског одлучивања и доминације Партије у социјалистичким земљама и сами актери модернизације у микроцелинама (локална елита власти) имали су значајну улогу у покретању или успоравању процеса преображаја својих заједница. Породично порекло, образовање, вредносни ставови људи који су водили провинцијске градове, њихове релационе везе са централном влашћу (независно од структура Партије), као и симболички значај простора којим су управљали, чинили су важан модернизацијски потенцијал.

Сам појам елите, која означава „друштвени врх", има неколико карактеристичних својстава: способност, власт, рационалност, одлучивање, положај, надзор над ресурсима. Ипак, оно што је одлучујуће за дефинисање елите односи се на располагање моћи у друштву (политичке, економске, управне, војне, медијске, културне, академске), односно отворено или прикривено учествовање у доношењу одлука. У овој дефиницији елита се изједначава с управљачком елитом, а сам појам значењско извориште налази у политичком поимању друштва. При томе се наглашава унутрашња повезаност управљачке елите која твори својеврсну „елиту власти" која се ослања на положаје у институцијама и капацитете у одлучивању (политички, економски и војни кругови).[215]

Елита се, у зависности од типа друштва, различито одређује. Основу командно-планске производње друштвеног живота у социјализму представљало је стапање економских, политичких и културних потенцијала, па се и елита у таквом друштвеном систему посматра према типу ресурса над којима је имала монопол. У социјализму је диференцирање између политичке и економске елите било сасвим условно. Пошто су економија и политика биле суштински срасле, сваки је политички положај (и то у толикој већој мери уколико је био виши) имплицирао и непосредна економска овлашћења. С друге стране, важило је и обрнуто правило: директори фабрика били су чланови партијских комитета.[216]

На врху пирамиде власти у Југославији, на локалном нивоу, били су општински руководиоци и партијски лидери, испод њих делегати скупштина, а још ниже грађани. У сваком случају, у друштву су „најнемоћнији" били радни-

215 Žak Koenen-Iter, *Sociologija elita,* Beograd, 2005, str. 11–13, 18–20, 68–69; Slobodan Antonić, „Elita", *Sociološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 119.

216 Шира дефиниција елите, која се не односи само на коришћење моћи, говори да је елита друштвена група која поседује концентрисану контролу над акумулисаним ресурсима неопходних за репродукцију основних претпоставки на којима почива дати (или потенцијални) начин производње друштвеног живота и који има активну улогу у репродукцији тих претпоставки. Реч је о економским, политичким и културним ресурсима (власништву, власти и културној хегемонији) [Mladen Lazić, „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva", *Račji hod : Srbija u transformacijskim procesima* (priredio Mladen Lazić), Beograd, 2000, str. 26, 37].

ци и сељаци. Олигархијска структура формирана је и у општинама и у радним организацијама у облику неформалне структуре моћи, у којој су челне позиције држали партијско-државни функционери. „Самоуправљање", као посебан облик социјализма, заправо никада није постојало.[217]

Надређеност партијске власти над државном управом била је карактеристика свих социјалистичких земаља. Читав систем друштвених односа, укључујући и Југославију, изграђен је на темељу командно-планских односа (супротности оних који „планирају и наређују" и оних „који изводе радове"), при чему је „кадровска контрола" само језгро тих односа.[218] Готово истоветан систем створен је и у социјалистичкој Бугарској. Партија је контролисала готово све сегменте друштва, имала је паралелну структуру са државним органима и била им је надређена. Избор и структура кадрова на свим нивоима зависила је од Партије, укључујући и локалне органе власти за које су били задужени окружни и градски комитети. Читав систем био је хијерархијски повезан.[219] Ипак, треба истаћи да је по својој структури и моћи Партија у Бугарској била снажнија него у Југославији, у којој су поред директива, команди и страха, коришћени читави склопови других мера у управљању друштвом (виши стандард, национална независност, елементи потрошачког друштва, већа слобода у свакодневици и приватном животу, либералнији политички систем него у другим социјалистичким државама).[220]

По много чему социјалистичке државе разориле су традиционалну структуру власти у балканским друштвима, уводећи у државну и партијску управу људе из нижих слојева. Само декларативно улога породичног порекла није имала утицај на избор кандидата за обављање државних и партијских функција. То је била својеврсна (ограничена) модернизација механизама управљања државом (изостали су слобода удруживања, као и демократски избори). На локалном нивоу преламали су се сви ови елементи управљања друштвом, али симболички значај и улога председика општине (градоначелника) и његова улога у локалној елити власти има дубље значење од општих одлика управљања државом у епохи комунизма (укључујући и „посебности" самоуправљања). Принципи по којима се власт на локалном нивоу бира и организује укључују многе елементе традиционалног друштва, јер бављење политиком у микроцелинама значи

217 Laslo Sekelj, *n. d.,* str. 13, 36–37, 139.

218 Mladen Lazić, *Sistem i slom : raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva,* Beograd, 1994, str. 67–69.

219 Александър Везенков, „Еднопартийната система : БКП и управлението на страната", *История на Народна република България : режимът и обществото,* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 180–181, 190–197.

220 Laslo Sekelj, *n. d.*, str. 13, 139.

да је кандидат за одређену дужност познат локалном становништву. Да би се обављала нека функција неопходан је легитимитет, без обзира да ли је у питању једнопартијски или вишепартијски систем бирања власти. Из тих разлога улога политичке баштине постаје битан услов политичке проходности.

Уз то треба додати да се балканска пастирска култура дуго опирала западном културном обрасцу – родовске и породичне везе биле су доминантне у односу на друге форме организовања и повезивања људи. У деценијама комунистичке владавине утицај Запада на друштво и државу био је сузбијен, али се покушај стварања новог идеала човека и културе завршио у „безваздушном простору" између традиције и напретка.[221]

Улога предака који су били политички активни, њихова политичка вредносна упоришта и одређења преносе се преко неколико генерација. Ако постоји својеврсна аполитичност кандидата потврђена кроз личну каријеру (под којом се подразумева свесно или несвесно одвајање од политичке баштине уже или шире породице), она заправо и није стварна у свести грађанства. На основу деловања и особина кандидата према основним вредносним одредницама које су значајна политичка тема на локалном нивоу, бирачи или делагати, чланови партијских формума који имају могућност бирања имају јасне ставове које из колективног несвесног пројектују на кандидата. Он је „добар" или „лош", зависно од своје припадности једном од релационих полова који образују поље политичког дејства. С друге стране, проходност неког од кандидата за обављање политичке функције председника зависи и од низа испреплетаних веза са носиоцима државних функција на вишим нивоима власти – релационим мрежама. Политичке везе и утицаји пробијају се из микроцелине на шире просторе, повезују, спајају и делују на много начина, јер се политичка моћ заправо изместила из малих локалних центара, тако да се може говорити само о „заостатку моћи".[222]

И представа о простору, осим непосредних и посредних релационих мрежа, одређује начин управе и бављење политиком. Није само реч о доживље-

221 Karl Kazer, *n. d.,* str. 9, 118, 131.

222 Ове релационе мреже нису окамењенене, временом се мењају и могу се свесно употребити у свакодневном бављењу политиком. Ако те употребе и нема, бирачи несвесно приписују једном од кандидата припадност некој од постојећих политичких конфигурација у прошлости. У малим срединама на релационе мреже утиче и породично порекло (крвна и брачна сродства). Партијска припадност, стручност и личне особине могу да буду у другом плану у односу на релационе мреже које свесно или несвесно наслеђују и које се не губе у сложеном, градском окружењу, где партијски апарати имају првенствену улогу. Чинилац који пресудно утиче на релациону конфигурацију може се мењати – у једном окружењу то је систем родбинских односа, а у другом страначка, синдикална или еснафска повезаност или припадност локалној техно-структури (Mark Abeles, *Antropologija države,* Beograd, 2001, str. 131–132, 134–136, 138–142).

ном него и о промишљеном простору, о чему сведоче процеси централизације, али и обратног процеса. Политичка активност увек се одиграва на некој територији, а понекад и мења њене границе. У том међудејству увек постоји супротност између центра и ободних делова и то на свакој равни колективног устројства. Сукоби око одређивања средишта округа увек су постојали и били део локалне политике. Избор регионалних средишта власти условљава територијалне поделе и повлачење њихових граница – просторни распоред управља размишљањима локалних политичких представника. Људи имају потребу да живе и делују унутар простора са јасно одређеним контурама (у супротном се умањује или нестаје способност изграђивања самосвести и идентитета). При томе, простор политичког дејства није подударан са простором политичког система – те се границе непрекидно прелазе.[223]

4. 1. Градоначелници Чачка и Благоевграда – компаративна анализа (1944–1989)

На примеру Чачка видно је одсуство континуитета у стварању свести о значају обликовања и унапређења града као регионалног центра. Чачак је у унутрашњој територијалној подели и мрежи насеља Западне Србије све до 1929. године непрекидно био регионални центар. Међутим, у епохи социјализма (1944–1989) Чачак је 27 година био средиште другог степена у хијерархији локалне управе.[224]

Борба за „освајање" места регионалног центра била је једна од основних брига локалне власти. Могућност управљања значајнијим материјалним ресурсима и командовање што широм територијом испуњавало је потребу за што већом влашћу, економским напретком града и општине, али и осмишљавањем простора на начелима древне традиције, месту и улози локалне средине коју је некада имала.

223 Pjero Zanini, *Značenja granice : prirodna, istorijska i duhovna određenja,* Beograd, 2002, str. 9–10, 53–54, 112–113; Mark Abeles, *n. d.,* str. 136, 138–142.

224 Чачак је после Другог светског рата, све до краја епохе социјализма, у два наврата био седиште округа (1944–1947, 1955–1962), а у два маха се налазио у саставу територијалних јединица чији је центар био у суседним градовима. Најпре у Округу чији је центар било Титово Ужице (1949–1951), а затим Срезу са центром у Краљеву (1962–1967) и Међурегионалној регионалној заједници са седиштем у истом граду (1975–1992). У три наврата после 1945. године Србија није имала округ као први степен територијалне поделе, већ је то био срез или општина. Чачак је као средиште среза био центар регије укупно шест (1947–1949, 1951–1955), а као седиште општине без туторства више административне јединце у односу према Републици седам година (1967–1974) (Милош Тимотијевић, „У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009", стр. 250–269).

Благоевград је, за разлику од Чачка, имао стабилан статус регионалног центра. После ослобођења (1912) град је најпре био у Струмском округу. Након Првог светског рата ствара се Петрички округ са центром у Горњој Џумаји (Благоевграду), који је расформиран 1934, а Горњоџумајски срез улази у новоформирану Софијску област. Од 1943. формирана је Горњоџумајска област која је укључивала и делове данашње Македоније (до 9. септембра 1944). Уставом из 1947. године области су укинуте – срезови и општине остају директно подређене централној власти. Новим законом о административно-територијалном устројству из 1949. године створена је нова административна јединица – округ. Благоевград је од 1949. па до 1987. године непрекидно био регионални центар истоименог округа (тај статус је повраћен 1999).[225] Требало би истаћи и да је Благоевград центар Пиринске Македоније, што је граду омогућавало посебну позицију у регионалној подели Бугарске.

Локална самоуправа у социјализму била је јединствени део државне власти и никада није била њена противтежа. За време социјализма локална управа у Југославији и Србији временом је само проширивала овлашћења управљања ресурсима на својој територији, али у идеолошком и политичком складу са централном влашћу. Уз све то, у периоду после Другог светског рата, па све до 1955. године, општине су у суштини биле извршни органи централне власти, јер није било могућности да самостално обављају чак ни комуналне послове. Од 1955. године општине добијају низ овлашћења у области управљања својом имовином, привредом, просветом, културом и здравством. Устави из 1963. и 1974. године још више су истакли самосталност општине у обављању ових делатности, па и домену безбедности и територијалне одбране, а нарочито у привредним делатностима.[226]

У Бугарској је локална самоуправа укинута 1934. године (у Југославији 1929), а органе управе у општинама постављала је централна власт. Од септембра 1944. до 1948. године председника општине (кмета) постављао је министар унутрашњих послова по предлогу месног комитета Отечественог фронта (назив Народног фронта у Бугарској). Од 1949. општином се руководи путем Народног савета (одбора). Иако се општинама и окрузима руководи са саветима

225 Горњоџумајски округ постојао је између 1950. и 1957. године и укључивао је пет срезова. То је била тростепена аутономија: општина-срез-округ. Новом реформом из 1959. године створена је двостепена локална управа: општина и округ. Благоевградски округ је 1978. имао 16 општина, а од 1983. године 18 општина. Административном реформом из 1987. округи су укинути, а уместо њих се уводе области. Благоевградски округ увршћен је у Софијску област [„Административно-териториално устройство", *Енциклопедия : Пиримски край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 12–13; *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая)* 1912–2007, Благоевград, 2008. стр. 5, 100].

226 Миле Илић, *Локална самоуправа у Југославији,* Ниш, 1996, стр. 73–87.

који се бирају, држава је настојала да ограничи локалну самоуправу. Окрузи од 1959. године добијају низ надлежности, а општине законима из 1971, 1977, 1979. и посебно 1987. године (решавање локалних питања, увођење извршних савета, повећање компетенција одлучивања). Суштински, надзор Партије никада није престајао, али је симболички значај личности градоначелника (кмета) у локалној средини превазилазио његове стварне дужности и компетенције. Нови Закон о локалној самоуправи донет је 1991. године, после пада социјализма.[227] Периодичне реформе и организационе промене унутар БКП, у идејном и сваком другом виду, ипак никада нису доводили у сумњу одлучујућу улогу Партије у контроли друштва, укључујући и повећање локалне самоуправе и „демократизацију" друштва 1987. године.[228]

С друге стране, независно од организације простора унутар једне државе и законских овлашћења локалне самоуправе, значај градоначелника (кмета) по много чему осликава град којим управља. Политичке прилике у којима се обавља дужност, породична, лична и професионална биографија, улога у унапређењу града и општине, осликавају не само личности председника општине, већ и локалну заједницу и систем политичких вредности које она преноси кроз неколико генерација. Облици, значај и домети политичке моћи локалне управе и председника општине ограничени су законским одредбама, простором и ресурсима којима се располаже, али и релационим везама са централном влашћу. Компарација каријера и „заслуга" дванаесторице градоначелника Чачка и Благоевграда током епохе социјализма показује значајне разлике у начину избора и механизмима управљања градом.[229]

Анализа биографија градоначелника Чачка у епохи социјализма открива четири „особине" неопходне да би се вршила ова дужност. Прва и основна била је чланство у КПЈ/СКЈ, што никако није био и довољан услов да би неко постао председник општине. Други услов односио се на личне заслуге током рата и револуције. Учешће у борбама, дуготрајно заточеништво и страдање због при-

227 Богдан Йорданов, „Местното самоуправление", *България 20. век : алманах* (ред. Филип Панайотов), София, 1999, стр. 190–192; *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 3, 7–8.

228 Евгений Кандиларов, „От "реален" към "демократичен" социализъм (из зиг-загите на идейното и програмното развитие на БКП след Втората световна война)", в: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989,* (съст. д-р Евгений Кандиларов), София, 2010, стр. 64–157.

229 Први послератни председник општине у Чачку био је Драгомир Минић (1944–1947), отац народног хероја Милоша Минића. Други председник био је трговац Арсеније Ћендић (1947–1949, 1950–1952), затим учитељ Радојко Крунић (1949–1950, 1952–1954), кога наслеђује радник Вучко Милошевић (1954–1955). Обућара Михаила Златића (1955–1957) замењује агроном Милорад Никшић (1957–1963), а њега правник Милош Милосављевић (1963–1967). Металског радника Драгића Јовановића (1967–1973) наслеђује учитељ Вели-

падности КПЈ и партизанском покрету, била је заслуга која се ценила и награђивала. Преостала два услова наметала су се ако би изостале личне заслуге у револуцији, условљене физичким одсуством из града током окупације (боравком у затвору, логору, заробљеништву) или због генерацијске удаљености (дечачког узраста за време Другог светског рата). То је био разлог да се истакне лична стручност, како због стварних способности које су постојале или због мањка образованих кадрова унутар Партије, нарочито у првој послератној деценији. Четврти услов односио се на породично порекло, борбу и страдање предака у оквиру комунистичког и партизанског покрета. Овај услов, иако не одлучујући, није пређутно примењиван, већ је истицан као значајна и битна карактеристика кандидата за председника општине у време када је због протока времена било све мање кадрова из револуције.[230]

Анализа биографија дванаесторице градоначелника (кметова) Благоевграда у периоду 1944–1989. године открива сличне „особине". Припадност БКП се подразумевала, али је због другачијег историјског искуства Партије у Бугарској пре 1944. године други низ „особина" постао пожељан да би неко постао председник општине. Ипак, лично учешће или припадност породици која је имала традиције учешћа у оружаној борби у ранијем периоду (устанак који су организовали комунисти 1923) и припадност сиромашнијим друштвеним слојевима имала је посебну тежину, а ценила се и истицала припадност националном (македонском) револуционарном покрету у оквиру шире бугарске националне идеје.[231]

сав Богићевић (1973–1982), а њега машински инжењер Александар Вишњић (1982–1986). Правника Милована Гавриловића (1986–1989) на крају епохе социјализма заменио је машински инжењер Милош Урошевић (1989–1992) [Родољуб Петровић, – Милош Тимотијевић, „Председници општине Чачак (1944–2010)", *ЗРНМ XXIX,* Чачак, 2009, стр. 213–225]. Први послератни председник општине у Благоевграду (Горњој Џумаји до 1950) био је политички емигрант из СССР-а, радник Георги Стојанов (1944–1945), кога замењује електроинжењер Антон Гошев (1945–1951). Партијског радника са завршеном гимназијом Милана Зашева (1951–1951) наслеђује радник Ангел Тасински (1955–1959), а њега замењује обућар, касније свршени матурант гимназије Костадин Захаринов (1959–1961). Учитеља Кирила Широканског (1961–1967) замењује економиста Христо Јуруков (1967–1971), а њега наслеђује политички радник са средњом економском школом Глб Георгијев (1971–1977, 1990). Инжењера Стефана Петрова (1977–1985) замењује геодета Захари Донев (1985–1987), а њега наслеђује Георги Кехајов (1985, 1987–1989) [*Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* Благеовград, 2009, стр. 57–85].

230 Биографије и њихова анализа темеље се на основу података из текстова: Милош Тимотијевић, „'Први грађанин мале вароши' : значај председника општине у локалној елити власти током социјализма – пример Чачка", *ЗРНМ XXIX,* Чачак, 2009, стр. 245–261; Родољуб Петровић – Милош Тимотијевић, „Председници општине Чачак (1944–2010)", *ЗРНМ XXIX,* Чачак, 2009, стр. 213–234.

231 Биографије и њихова анализа темеље се на подацима из публикације: *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 57–75.

Оно што је карактеристично за Чачак, први послератни председник општине био је Драгомир Минић (1944–1947), отац истакнутог политичара Милоша Минића, предратног члана КПЈ, који је скоро до краја епохе комунизма имао значајне функције унутар СФРЈ. Драгомир Минић је по породичној линији био најпогоднија личност за место градоначелника. У Благоевграду је први послератни градоначелник био Георги Стојанов (1944–1945), политички емигрант у СССР-у, који је као совјетски човек (био је члан бугарске, али и совјетске комунистичке партије) обављао своју дужност, представљајући симболично и на локалном нивоу положај Бугарске у новим политичким оквирима. У Благоевграду се тада налазила савезничка војна контролна комисија коју су сачињавали Совјети, као и другим већим градовима широм Бугарске. Но, оваква пракса је брзо прекинута, тако да су сви следећи градоначелници били „домаћи" кадрови. Обично би са функције градског или обласног секретара постајали градоначелници, често са претходним искуством вођења низа локалних преузећа или установа. У Чачку је лична, породична контрола председника општине од стране „клана" Минић, касније и Стамболић, без прекида трајала све до краја осамдесетих, независно од личних „особина" градоначелника. Уз то је, све до краја педесетих, лично учешће у партизанском покрету било основни услов да би се постао председник општине у Чачку, да би тај услов касније заменило породично учешће у рату и револуцији.

Када је у питању образовни профил, у Чачку је први председник општине са факултетом био Милорад Никшић (1957–1960), као и његов наследник Милош Милосављевић (1963–1967). Затим је уследио прекид до 1982. године када је за председника општине изабран Александар Вишњић (1982–1986). Сви каснији градоначелници имају високо образовање. Низак образовни ниво, понекад уз завршену партијску школу, осликавали су вишедеценијски систем пожељних вредности локалне заједнице. Образовни ниво градоначелника Чачка није био задовољавајући, посебно у доба када је град интензивно растао 50-их, 60-их и 70-их година, чиме се делимично може објаснити изостанак правовремених иницијатива за урбанистичко и свако друго уређење града. Виши ниво самоуправе од средине педесетих никада није на прави начин искоришћен. Образованост и стручност испољиле су се као неопходне особине кандидата за председника општине тек осамдесетих, када је друштво постало већ довољно организационо и технолошки компликовано да би се општином могло руководити само принципима волунтаризма.

Благоевград је, за разлику од Чачка, већ 1945. године имао градоначленика (кмета) са високим образовањем – електроинжењера Антона Гошева (1945–1951). Затим је уследио прекид до 1967. када је за кмета изабран Христо Јурков (1967–1971), односно 1977. када је кмет постао Стефан Петров (1977–1985),

особе са високим образовањем. Између ових мандата функцију градоначелника обављали су људи са средњим школа и вишим партијским курсевима, а само у једном случају са основном школом (Ангел Тасински 1955–1959). Иако лично образовање у партијској држави нема одлучујућу улогу, ипак су знања, искуства и способности личности са високим образовањем омогућавала више прилика за рационалније обликовање града, планирање и правовремено доношење одлука чије ће се дејство осетити тек у будућности.

Предмодерни клановски обрасци регрутовања градоначеленика Чачка, уз неопходну „јуначку" биографију, више су наликовали предмодерним патријархалним заједницама где се преко ауторитета угледног патријархалног домаћина власт преноси на изабраног наследника, него на модерно друштво у коме се за функцију вршења државне управе кандидати пре свега надмећу стручношћу. Тиме се потврдила једна од теза о премодерној политичкој основи власти у Србији, у којој је менталитет становништва негативно усмерен према власти уколико је њена државна (политичка) делатност усмерена према модернизацији државних и друштвених структура (професионализација, принцип смене, премештаја и раскидања с родовском повезаношћу).[232]

Иако су подаци о личностима градоначелника (кметова) Благоевграда оскуднији, као и подаци о релационим везама унутар саме локалне заједнице и везама са централном влашћу, може се закључити (са свим ограничењима) да је на нивоу начина избора и стручности личности председника општине Благоевград био модернији од Чачка, у коме људи на врху власти нису били у довољној мери носиоци, а често ни обични актери процеса модернизације.

Један од дугогодишњих руководилаца социјалистичких предузећа у Чачку („ЦЕР", „Литопапир", „Фабрика хартије", „Водовод"), економиста Томислав Ђинић – „Ђикула", дао је можда један од најприближнијих описа неопходних особина за „успешну" каријеру на локалном нивоу: „Ја сам интелектуално просечан, али имам смисла за организацију рада и изузетно велику упорност, која је у овим условима често значајнија од памети. Упоран сам каткад до тврдоглавости." Грубост, бахатост, али и осећај за патријархалну праведност која не трпи „изговоре" за неучињено, чинили су основу понашања оваквог поштованог (али не и омиљеног типа руководиоца), пореклом из нижих друштвених слојева, а који су, захваљујући социјализму, добили могућност да одлучују и управљају. Како је то Томислав Ђинић (чији је отац био кочијаш) искрено рекао: „Шта би од мене било у неком другом систему? Вероватно не бих далеко одмакао од фијакера и дизгина."[233]

232 Ханс–Михаел Мидлих, „Патријархални менталитет као сметња државне и друштвене модернизације у Србији XIX века", *Историјски часопис*, књ. XXXVIII, Београд, 1991, стр. 114–125.

233 Милош Јевтовић, "Ђикула, кочијашев син", *Чачански глас,* бр. 1, Чачак, 1. јануар 1985, стр. 4.

1. Источна Европа 1944–1989.

2. Окрузи и општине у Србији 1992.

3. Области у Бугарској 1999.

4. Чачак, изглед из 1929. године

5. Чачак, улица Краља Александра, после 1930. године

6. Горња Џумаја, изглед из 1933. године

7. Горња Џумаја, централна улица 1929. године

8. Чачак, Основна школа и Начелство, 1927.

9. Горња Џумаја, Кметство (општина), око 1932. године

ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА

Иако се у теорији често преплићу и поистовећују процеси модернизације и индустријализације, они заправо не морају да представљају исти појам. Технички напредак могуће је остварити и без напретка у модернизацији (политичкој) друштва. Да ли је модернизација последица индустријализације или обрнуто, односно у ком степену су ови процеси међузависни или независни једни од других, представља предмет спорења. Модернизација се може покренути и без индустријализације, која с друге стране може бити потпуно друштвено неутралан и индиферентан процес или макар да не укључује све елементе модернизације. Ипак, иако модернизација може бити покренута без индустријализације, која се у том случају јавља као њена последица, даљи развој модернизације зависи од брзине, обима и начина развоја индустријализације. То је и основно полазиште овог истраживања: индустријско друштво је увек модерно друштво, са свим ограничењима које се односе на његове социјалне, политичке и културне системе.[234] Наиме, технолошка иновација, када једном постане рутинска, добија наглашено својство инерције, тако да се процеси технолошке иновације и општег индустријског развоја непрекидно убрзавају.[235]

Индустријализација у ужем смислу представља процес преображаја свих грана производње на новим основама: машинизацију и механизацију процеса рада, увођење нових видова енергије, њихов пренос и трансформацију, али и промене у области услуга и саобраћаја. Такође покреће стандардизацију радних и производних поступака, ефикасност рада, серијску и масовну производњу. Индустријализација покреће промене и у животу људи чије се потребе све

234 Silvano Bolčić, „Sociologija i ‚problem nedovoljno razvijenih područja'", u: Ruža Petrović, Milorad Krneta, Silvano Bolčić, *Razvoj teritorijalnih zajednica : opštine i regioni SR Srbije,* Beograd, 1981, str. 103–104; Marija Obradović, „Teorija modernizacije i modeli razvoja", str. 412–413; Ivan Rogić, „Tehnička modernizacija i povjest pojedinca", *Društvena istraživanja, god. 8, br. 2–3 (1999),* Zagreb, 1999, str. 398.

235 Entoni Gidens, *Posledice modernosti,* str. 161–162.

више увећавају и усложњавају. Све је то довело до радикалних измена друштвене структуре у процесу претварања аграрног у индустријско друштво. Мења се квалификациона структура радне снаге, расте значај образовних занимања и оних који се тичу организације и управљања. Уобличава се „индустријско друштво" са многим заједничким обележјима у свим земљама, ма колико оне биле удаљене и различите по многим основама.[236]

Процес развоја и ширења индустрије уско је везан за урбанизацију. Град постаје главна „позорница" у коме се извршава технолошки преображај друштва. Главни елементи у новом урбаном комплексу постају фабрика, железница и радничке четврти (често као сиротињске – сламови). Фабрика постаје језгро новог урбаног организма, а сви остали елементи живота постају јој потчињени. Овакве урбане агломерације ширили су се од почетног језгра, а да често никада нису стекле ништа од оних институција које заправо карактеришу град.[237]

Научно-технички напредак донео је убрзани раст производње нових машина, начина коришћења енергије, али и радног искуства, вештина, умећа и организације производње. Јединство ових процеса представља технологију –функционално укључивање научног или другог организованог знања које се употребљава да би се остварили практични циљеви производње.[238]

Технички прогрес индустрије истовремено представља покретач привредног развоја одређене територије. Да ли ће се одређени регион развијати, односно модернизовати, умногоме зависи од саме структуре индустрије и њеног развоја и ширења.[239] Међутим, да би процес индустријализације уопште започео, да би се примениле нове технологије и извршила промена у друштву (мо-

236 Vladimir Milić, „Industrijalizacija", *Sociološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 190; Клаус Тенфелде, „Индустријализација", *Историја, лексикон појмова* (ур. Рихар ван Дилман), Београд, 2010, стр. 213–215; Marija Obradović, „Teorija modernizacije i modeli razvoja", str. 411–412; Mirjana Todorović, „Društvo, industrijsko", *Socološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 96; Entoni Gidens, *Sociologija,* Beograd, 2006, str. 380–381.

237 Luis Mamford, *n. d.,* str. 486.

238 John Kenneth Galbraith, *Nova industrijska država,* Zagreb, 1970, str. 24–29, 80; Silvano Bolčić, „Tehnološki napredak", *Sociološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 613; Božo Milošević, „Naučnotehnička revolucija", *Sociološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 358–359; Isti, „Tehnika", *Sociološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 611; Isti, „Tehnologija", *Sociološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 612–613.

239 Према развојном критеријуму она се дели на пропулзивну или напредујућу (машиноградња, производња електричне енергије, саобраћајних средстава, електричних машина и апарата – посебно електроника, производња и прерада хемијских производа) и интермедијалну или помоћну (производња угља и нафте, црна и обојена металургија, индустрија грађевинског материјала, целулозе и папира). Све ове гране имају значај за развој напре-

дернизација), неопходно је да се одређена територија (држава, регион, град) припреми за тај процес. Теорије развоја које образлажу неопходне поступке за покретање економског развоја који друштво извлачи из „зачараног круга сиромаштва" нису сагласне који су то конкретни кораци које би требало предузети. Становиште да је најпре неопходно извршити велика улагања у саобраћај, комуникације и енергетику и да је нужно обезбедити помоћ екстерних економија (теорија „уравнотеженог развоја" и теорија „великог удара"), понекад се третира као копија преношења искустава Запада. Једно од основних ограничења привредног развоја представља и недостатак иницијативе у доношењу одлука – неравнотежа према овој теорији стимулише процес одлучивања (теорија „неуравнотеженог развоја"). Поред свих унутрашњих и локалних предуслова, за економски развој неопходно је, поред интерног обезбедити и екстерно тржиште, у економијама које су технолошки међузависне како у облицима директих међудржавних веза, тако и на бази тржишних односа самих произвођача, што је много важније.[240]

Економски развој, који укључује подизање индустрије и увођење нових технологија, може се посматрати и као процес економског уздизања градова, а не целокупне националне територије. Државе јесу војни и политички ентитети, али нису и економски. Центар напретка и у XX веку чине градови и њихова способност замене увозних производа, непрестане иновације, креативности и прилагођавања новонасталим економским ситуацијама. Градови који замењују увозну робу не обезбеђују само готове производе, већ и многе друге врсте роба у услуга. Развој заправо није скуп предмета за проиводњу, он се не може „поклонити" нити „купити", јер представља процес промене, процес који се темељи на принципу „уради сам" на коме стално треба „радити". Пресељење читавих индустријских постројења у економски неразвијене крајеве, без подстицања многобројних помоћних и додатних процеса производње, услуга и иновација, има ефекат попут подизања „катедрала у пустињи" (пример Сицилије у Италији). Независно од тога, сам процес производње и читаве привреде уопште, није могуће унапред испланирати. Процес садржи низ неочекиваних нестабилности и иновација. Град представља основни простор од кога потичу промене које се темеље на способности њиховог тржишта да омогући потро-

дујуће индустрије због сировина које производе, али их карактеришу екстензивни развој, слабије или застареле технологије и мање стопе раста. Трећа група је традиционална или стационарна индустрија (текстилна, индустрија коже и крзна, каучука, дувана, прехрамбена индустрија). Ово су радноинтезивне и нискоакумулативне гране индустрије ниских стопа раста, подложне брзим променама (Живорад Глигоријевић, „Структура индустрије на територији Србије (анализа стања)", *Економске теме* 1/2 (1993), Ниш, 1993, стр. 64–67).

240 Dragana Gnjatović, *Uloga inostranih sredstava u privrednom razvoju Jugoslavije,* Beograd, 1985, str. 5–8.

шњу разноврсних роба, отварању нових радних места, увођења технологија, пресељења фабрика на шира подручја и пласирања градског капитала.[241] Ово становиште се поклапа са теоријом „пола раста" која говори да локација неког предузећа које припада пропулзивном сектору повећава технички прогрес и изазива покретање зависних предузећа, удруживање, међузависност и економски раст региона. Градови као центри таквих индустрија представљају праве „полове раста".[242]

Независно од ових констатација које се односе на принципе економског развоја у тржишним привредама у другој половини XX века, али који су били и неминовност развоја социјалистичких земаља, треба нагласити да је за било који развој неопходно имати одређене предуслове. Становиште које овде заступамо темељи се на закључку да је за индустријализацију, односно економски напредак и модернизацију, неопходно поседовање погонске енергије и саобраћајних веза да би се уопште дошло до могућности добијања сировина (и из удаљених крајева) и при томе о свему потребном у технолошком процесу бити на време и тачно информисан (телекомуникације). Поседовање енергије, саобраћајних и комуникационих веза, представља основни предуслов привредног развоја са вишим стопама раста. Све три гране захтевају велика материјална улагања за свој развој, тако да је неопходно учешће целе заједнице. Истовремено, оне морају бити организовани у велике системе на нивоу целе земље, јер не трпе цепкања по регионима.[243]

Индустријализација оставља дубоке трагове на организацију и коришћење простора, мењајући његову структуру, садржаје и изглед, при чему је основна карактеристика неравномерност која се огледа кроз феномен територијалне (не)развијености. У свим друштвеним системима кључни значај за развој (модернизацију) има економска политика државе у управљању технолошким развојем и иновацијама. У развојној структури највећи значај имају пропулзивне (напредујуће) гране индустрије, са највећом применом научних и техничких знања, иновација и организације у производном процесу, натпросечном сто-

241 Економска експанзија која настаје услед градске замене увоза, најпре у унутрашњој економији, састоји се из пет облика раста: 1) нагло увећање градских тржишта за нову и разноврсниј увозну робу коју углавном чине рурални производи и иновације пореклом из других градова; 2) нагло увећање броја и врсте радних места у граду замене увоза; 3) увећавање броја градских постројења пресељених на неурбанизоване локације, док се старија предузећа потискују; 4) нових употреба технологије како би се повећали рурална производња и продуктивност; 5) раста градског капитала. Ових пет чинилаца имају утицај и ван градског простора (Џејн Џејкобс, *Gradovi i bogatstvo nacija : principi ekonomskog života,* Novi Sad, 2010, str. 41, 48–49, 53, 86, 117, 140, 162–163, 167).

242 Veronika Vujošević, *n. d.,* str. 12–15; Aleksandar Veljković, „Grad – pol razvoja u mreži naselja", *Saopštenja,* 17 (1986), str. 7, 14–16.

243 Radmila Stojanović, *Optimalna strategija privrednog razvoja,* Beograd, 1979, str. 126–127.

пом раста и продуктивности у односу на индустрију у целини (као и у извозу производа), што све утиче и на друге гране индустрије као генератор ширења техничког прогреса, али и на друштво у целини, а најчешће због потребе ангажовања висококвалификоване радне снаге.[244]

Када је у питању социјалистичка индустријализација, после свеобухватне национализације целокупна привредна активност организована је путем централног планирања и елиминисања деловања тржишта ради остваривања максималног економског раста и самодовољности. Истовремено је дошло и до пораста бирократије која је организовала планирање, чије се испуњавање базирало на принципу принуде, а повремено терору и сталној манипулацији страхом. Строго централизован систем планирања био је заправо суштина ратне привреде са комплетном контролом цена, надница и прихода, што је омогућавало највећу могућу акумулацију капитала. Изгледало је да се ради о систему успешне и брзе индустријализације са јединствено високом стопом индустријског развоја и инвестиција. Међутим, брза али и нерационална индустријализација темељила се на екстензивним факторима прилива јефтине радне снаге, тако да није донела стабилан раст, па је регион убрзо запао у кризу. Периодичне реформе покретане од шездесетих година нису успеле да преобразе социјалистички тип индустријализације која се базирала на застарелим технолошким и структурним облицима организовања производње закаснеле „индустријске револуције". Крути модел социјалистичке индустријализације био је непогодан и за нове технологије које су омогућавале раст и напредак. Технолошко заостајање произвело је пад економског раста, кризу која почиње већ средином седамдесетих и ерозију целокупног система крајем осамдесетих година двадесетог века.[245] Управо почетком седамдесетих (1971) на Западу почиње производња микропроцесора, као основе нових технолошких система, чија се дифузија врши и у привреди и ван ње, максимално доприносећи повећању продуктивности.[246]

Развој индустрије променио је живот милиона људи у Источној Европи, али тај процес није имао стабилну основу за даљи технолошки напредак у конкуренцији са економски развијенијим државама. Напуштање изолације приморало је комунистичке земље да се такмиче на светском тржишту и то са

244 Slavka Zeković, *Tehnički progres i regionalni razvoj industrije u Srbiji,* Beograd, 1997, str. 3–6, 10, 29, 32–33, 103.

245 Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa 1944–1993 : iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju,* str. 101–109, 123, 187, 222, 229, 235–236, 264; Isti, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku : od laissez faire do globalizacije,* Beograd, 2009, str. 155, 181–217; Анатолий Григорьевич Вишневский, *н. д.,* стр. 50–53.

246 Ilija Rosić, Stevan Devetaković, Miroslav Đorđević, *Tehnički progres i privredni razvoj,* Kragujevac, 1999, str. 31.

предузећима чији је циљ био максимизирање профита, а за то оне нису имале неопходне друштвено-економске основе, нити инфраструктуру дугог трајања која би то олакшала.[247]

(а) Индустријализација Југославије (1944–1990)

Индустрија Југославије није била развијена непосредно пре 1941. године, а ратна разарања и окупација уништили су ионако слабе основе за даљи привредни развој. Разорени градови, порушени мостови, пруге и путеви, прекинуте телефонске линије, недостатак хране, лекова, енергије (угља, струје), машина, резервних делова, стручњака па и обичних радника, отежавали су и одлагали планирање било каквог развоја и модернизације индустрије.[248]

Нова власт у Југославији је законским одредбама (конфискацијом, секвестром, одузимањем ратне добити и национализацијом), у периоду 1945–1948. године, створила државну материјалну базу као основу са које је требало извршити планску индустријализацију земље, која је имала и класну димензију (борба против буржоазије). Већ 1945. године у државном власништву било је 56,5% укупне индустрије, а под секвестром још 32,4% (укупно скоро 89% индустрије). Прва национализација из 1946. године преузела је преостали део крупних предузећа, а друга из 1948. остатак мањих погона. Читава стратегија државне, планске индустријализације, сажета је у циљевима развоја на основу Првог петогодишњег плана из 1947. године (убрзана планска индустријализација и електрификација). Највише се рачунало на убрзани технолошки напредак, тешку индустрију, развој енергетике, масовно запошљавање и коришћење јефтине радне снаге. С друге стране, потрошња становништва оштро је ограничена. И поред свих напора, индустријализација Југославије средином педесетих још није дала довољно високе резултате. Заостајање за развијеним земљама било је и даље велико, а индустријализација није премашила ни земље региона, Бугарску и Румунију.[249] Бугарска је 1955. године производила по

247 Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa,* str. 255–256.

248 Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu,* Beograd, 1975, str. 425–438. Да би земља уопште могла да функционише у првим месецима после ослобођења, била је неопходна економска помоћ (угаљ, опрема, храна, лекови), коју је Југославија добила и од Бугарске (Petar Dragišić, *n. d.,* str. 40–44).

249 *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948),* pr. Branko Petranović, Beograd, 1995, str. 171–173, 536–538; Димитрије Мишић, *Економика индустрије ФНРЈ,* Београд, 1957, стр. 295, 366–371; Nikola Čobeljić, *Privreda Jugoslavije : rast, struktura i funkcionisanje,* knj. 1, Beograd, 1980, str. 70–78, 81–84; Dragutin V. Marsenić, *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije,* Beograd, 1982, str. 250–260.

становнику 1,11 пута више струје него Југославија, односно 2,08 у односу на Србију и 1,69 у односу на ужу Србију. Слично је било и по другим економским показатељима. Бугарска је производила 1,55 пута више цемента по становнику у односу на Југославију 1960. године (1,9 у односу на Србију и 2,97 у односу на ужу Србију).[250]

Учешће страних средстава у економском подизању Југославије било је значајно, нарочито после 1948. године и прекида односа са СССР-ом. У периоду 1948–1952. године иностранa средства учествовала су у народном дохотку са 17,4%, у нето инвестицијама чак 78,7%. Слично је било и у наредним деценијама. Од 1952. до краја 1964. године страна средства учествовала су са 7,9% у народном дохотку и са 34% у нето инвестицијама.[251] На почетку индустријализације велики проблем била је и радна снага. У Србији је 1949. године 65% запослених у индустрији припадало градском радништву, а 23,7% сеоском.[252] Људи са села нису се радо запошљавали у индустрији, чему су допринела и неусловна нова радничка насеља. У првим годинама индустријализације рад у фабрикама није био примамљив, тако да је решење често тражено и принудним путем.[253]

Упркос великим напорима целог друштва и страној помоћи, Први петогодишњи план није испуњен, не само због политичких проблема, односно изолације земље после 1948. године и инсистирања на убрзаном подизању војне индустрије, већ и зато што је био превише амбициозан и нереалан. Задаци

250 Погледати Табеле 11 и 13.

251 Ставови да је унутрашња акумулација била основни извор инвестиционих улагања све до 1952. године немају утемељење у реалном сагледавају укупне економске позиције Југославије, иако се као противаргумент цитирају архивски извори који говоре да је страна помоћ усмеравана на покривање платно-билансног дефицита, за набавку сировина, добијање оружја и опреме за војску, а да су домаћи извори коришћени за инвестиције (Marija Obradović, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945–1952,* str. 178–180); Не треба сумњати у аутентичност таквих података, посебно ако потичу од највиших руководилаца КПЈ (Борис Кидрич). Но, буџет сваке земље представља јединствену суму средстава која је на располагању држави. Заправо, да није било великог дотока страних средстава не би било ни могуће употребити велике инвестиције из домаћих извора, јер би се новац потрошио управо за војску и њене потребе, платни дефицит итд. Страна средства су великим делом притицала и у робном облику и то у неким годинама претежно у облику потрошних добара (пшеница) или војне опреме која нема економску намену и значај. Тако пристигла страна средства ослободила су домаће ресурсе за инвестирање, увећавајући укупну расположиву акумулацију. Прилив страних средстава кроз потрошна добра утицало је и на психологију људи – понашање је постало знатно опуштеније, па је повећана потрошња ових добара која су пристигла као бесповратна помоћ (Dragana Gnjatović, *n. d.,* str. 48; Ljubomir Madžar, *Suton socijalističkih privreda : simptomi, uzroci, institucionalne uslovljenosti sloma socijalističkih privreda,* str. 188–196).

252 Cvetko Kostić, *Seljaci – industrijski radnici,* Beograd, 1955, str. 166.

253 Ivana Dobrivojević, „'Svi u fabrike'! Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955", *Istorija 20. veka 2/2009,* Beograd, 2009, str. 103–114.

из Првог петогодишњег плана биће актуелни све до 1956. године без посебног и поновног планског дефинисања. Те године политички врх је одлучио да пажњу посвети прерађивачкој индустрији и повећању животног стандарда становништва, уз истовремено смањење акумулације и инвестирање у најефикасније производне процесе. Централистичко-планско управљање привредом напуштено је 1952. године. Период 1952–1956. године био је доба прелаза са директивне економије, када су доношени само годишњи планови. Ови и сви каснији друштвени планови немају обавезност Закона. Друштвени планови у следећа два петогодишта (1957–1961, 1961–1965) инсистирали су само „пропорционални развитак свих делова привреде". Међутим, већ у овом периоду базична индустрија је заостајала, нису грађени нови капацитети, а постојао је и проблем модернизације постојећих фабрика, што је остала карактеристика индустрије Југославије до самог краја постојања ове државе. Проблем смањења могућности за запослење решаван је отварањем граница и одласком радника у иностранство. Већ 1961. године у европским земљама било је 110.796 радника из Југославије (1974 – 815.000). Индустријски раст Југославије у периоду 1952–1965. године био је висок и годишње је износио преко 10%, тако да је почетком шездесетих индустрија у националном дохотку учествовала колико и пољопривреда (29,6%), да би у каснијим годинама наставила свој раст. Индустрија је према пољопривреди већ 1963. године имала однос 56 : 34 %.[254]

Оцена о изузетном, међу најбржима на свету (или чак најбржем), расту друштвеног производа Југославије (просечно 8,6%) у периоду 1953–1960. године била је део државне пропаганде која је истицана у званичним статистичким публикацијама. Наглашаван је и изузетан раст индустријске производње у истом периоду (просечно 12,7% годишње).[255] Индустријски раст није изостао, али је имао мањи обим и суштинско значење него што му се припусује. Значајан број економиста овај период посматра као изузетан, „непоновљив", што објашњавају системом планско-тржишне економије и системом централних фондова укинутих 1965. године, што је условило каснији пад економије.[256] Заправо, у питању је био екстензивни привредни раст карактеристичан за целу

254 Branko Horvat, *Jugoslavenska privreda 1965–1983 : prijedlozi i rješenja,* Ljubljana – Zagreb, 1984, str. 13–14; Dragutin V. Marsenić, *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije,* str. 237–242, 247; Ivana Dobrivojević, „U potrazi za blagostanjem : odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960–1977", *Istorija 20. veka,* br. 2/2007, Beograd, 2007, str. 92, 97.

255 *Samoupravni i društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947–1977 : statistički prikaz,* Beograd, 1978, str. 71, 110; Dragutin V. Marsenić, *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije,* str. 243.

256 Никола Чобељић, „Југословенски економски модел у историјској ретроспективи", у: *Југословенски модел социјалистичке привреде (тржишног социјализма) : теоријска заснованост и могућност операционализације, Економски зборник књ. VIII* (ур. Никола Чобељић), Београд, 1991, стр. 15–35.

Источну Европу, који је у Југославији подупрт и бесповратном материјалном помоћи Запада. Када се статистике поново израчунају, уједначи методологија прикупљања података, а економски параметри искажу кроз релативни бруто производ по становнику, добија се слика пристизања развијених европских земаља, али ипак у слабијем темпу и нижем нивоу, чак и у односу на све суседне балканске земље, осим Албаније.[257]

Табела бр. 10. Релативни домаћи бруто – производ (GDP) по становнику Југославије и земаља Европе (у %, друге земље = 100), 1950–1985.

Држава	**1950.**	**1955.**	**1960.**	**1965.**	**1970.**	**1973.**	**1975.**	**1980.**	**1980.***	**1985.**
Француска	34,4	35,7	40,6	43,6	45,8	50,7	44,1	41,3	41,9	42,1
Италија	51,1	50,0	54,4	57,4	56,9	58,3	67,1	51,9	52,6	44,5
СР Немачка	33.1	30,7	34,6	36,9	40.0	41,7	43,5	39,6	40,1	39,6
В. Британија	23,4	24,4	29,4	34,6	40,0	42,7	56,5	49,0	49,6	44,2
Аустрија	42,0	39,7	42,6	46,9	49,8	50,7	51,9	46,9	46,9	44,2
Белгија	26,1	27,8	33,8	38,0	40,6	41,5	46,5	42,8	43,4	45,1
Данска	27,6	29,8	33,0	37,6	40,6	41,5	43,8	41,1	41,7	39,4
Финска	38,3	37,1	42,6	44,2	43,9	43,7	...	46,8	49,7	42,7
Холандија	28,3	29,6	33,8	37,0	39,0	41,1	48,0	43,4	44,0	42,8
Ирска	41,1	43,7	50,2	52,8	55,2	56,8	84,9	73,7	74,7	71,4
Норвешка	29,5	31,1	36,0	39,6	41,5	42,8	...	35,7	35,7	35,9
Швајцарска	26,9	27,9	32,6	37,0	39,5	41,7	...	...	...	...
Шведска	22,2	24,0	27,9	31,9	34,7	36,6	...	...	...	39,2
Грчка	96,4	96,6	94,1	89,4	87,7	76,3	...	79,3	80,3	82,2
Португал	75,5	78,6	87,1	91,6	93,6	88,1	...	105,8	106,8	86,5
Шпанија	66,4	67,8	74,2	71,5	68,8	67,2	64,6	63,6	64,4	63,4
Турска	172,0	164,8	194,7	186,4	207,9	199,3	...	...	...	141,7
Бугарска	**103,9**	**90,1**	**82,5**	**78,1**	**74,2**	**87,1**	**...**	**...**	**...**	**...**
Чехословачка	40,0	40,9	44,0	48,8	51,9	54,3	...	...	...	...
ДР Немачка	39,2	37,4	39,8	45,2	49,4	51,9	...	...	...	...
Мађарска	64,0	60,7	68,9	70,4	70,3	71,3	72,8	87,3	87,3	93,6
Пољска	59,9	60,3	66,9	71,5	72,6	-71,6	72,1	93,4	93,6	119,1
Румунија	105,3	97,7	103,3	97,0	93,6	-91,5	108,4	...	...	...
СССР	61,3	58,6	60,8	62,9	64,8	66,9	...	...	...	...

* Према другачијој методологија израчунавања.

Извор: Aleksandar M. Vacić, *Jugoslavija i Evropa : uporedna analiza razvoja Jugoslavije 1971–1987,* Beograd, 1989, str. 36, 66, 213.

257 Aleksandar M. Vacić, *Jugoslavija i Evropa : uporedna analiza razvoja Jugoslavije 1971–1987,* Beograd, 1989, str. 36, 66, 213; Љубомир Мађар, „Прилог демистификацији југословенског привредног чуда", у: *Југословенски модел социјалистичке привреде (тржишног социјализма) : теоријска заснованост и могућност операционализације, Економски зборник књ. VIII* (ур. Никола Чобељић), Београд, 1991, стр. 103–114; Isti, *Suton socijalističkih priveda : simptomi, uzroci, institucionalne uslovljenosti sloma socijalističkih privreda,* str. 188–204.

Индустријализација Југославије после привредне реформе из 1965. године није се више базирала на стварању нових капацитета и повећању запошљавања, него на покушајима повећања продуктивности, повезивању са светском привредом и расту потрошње. Нове етапе индустријализације излагане су кроз друштвене планове (1966–1970, 1971–1975, 1976–1980). Све ове периоде карактерише пад производње, акумулације и градње нових капацитета. Потрошња је била већа од продуктивности. Стопе развоја индустрије смањиване су, а у пракси ни ти износи нису постизани.[258] Југославија, а у оквиру ње и Србија, заостајали су и у производњи стратешких материјала (цемент, челик) не само у односу на развијене земље, већ и најближе балканско окружење (Румунија, Бугарска и Грчка). Велики напредак бележила је енергетика, али само у Србији, а предност у односу на остале балканске земље остваривана је у потрошњи папира и шећера, стратешким производима које сведоче о повећаном стандарду, који је и даље био далеко испод нивоа развијених земаља Запада.[259]

Табела бр. 11: Производња струје по становнику (у kWh) – балканске земље, СРН и САД (1955–1989)

Држава	**1955.**	**1960.**	**1965.**	**1970.**	**1975.**	**1980.**	**1985.**	**1989.**
Бугарска	275	592	1249	2.298	2.894	3.932	4.645	4.923
Југославија	247	485	796	1.278	1.875	2.660	3.235	3.494
Србија	132	291	507	1.037	1.998	2.939	3.742	4.078
Ужа Србија	163	421	580	1.283	2.591	4.086	5.015	5.659
Румунија	253	416	905	1.733	2.528	3.041	3.232	3.276
Грчка	174	264	524	1.024	1.784	2.350	2.552	3.091
СР Немачка	1.461	2.095	2.969	4.082	4.881	5.990	6.698	7.107
САД	3.806	4.658	5.948	7.995	9.380	10.416	10.342	11.170

Табела бр. 12. Производња челика по становнику (у килограмима) – балканске земље, СРН и САД (1955–1989)

Држава	**1955.**	**1960.**	**1965.**	**1970.**	**1975.**	**1980.**	**1985.**	**1989.**
Бугарска	.	.	72	212	260	290	327	323
Југославија	46	78	91	110	137	163	194	190
Румунија	45	98	180	322	449	.	599	583
СР Немачка	407	614	648	758	654	712	663	663
САД	642	499	613	533	496	445	332	355

258 Dragutin V. Marsenić, *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije,* str. 250–260.

259 Избор анализе производа чија се продукција прати и методологија прегледа производње „по глави становика", преузети из прегледа развоја економије СФРЈ: Dragutin V. Marsenić, *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije,* Beograd, 1982.

Табела бр. 13. Производња цемента по становнику (у килограмима) – балканске земље, СРН и САД (1955–1989)

Држава	1955.	1960.	1965.	1970.	1975.	1980.	1985.	1989.
Бугарска	.	202	327	433	500	605	583	549
Југославија	90	130	326	216	331	417	390	361
Србија	47	104	129	133	208	284	287	298
Ужа Србија	.	68	77	75	138	160	201	225
Румунија	116	166	284	401	542	657	486	573
Грчка	142	198	169	552	878	1315	1.286	1.249
СР Немачка	358	448	601	645	542	557	419	460
САД	321	310	334	331	290	287	294	287

Табела бр. 14. Производња папира (осим новинског) по становнику (у килограмима) – балканске земље, СРН и САД (1955–1988)

Држава	1955.	1960.	1965.	1970.	1974.	1980.	1985.	1988.
Бугарска	6	7	40	26	35	45	51	53
Југославија	3	6	16	22	25	50	57	58
Румунија	4	5	9	23	27	38	31	36
Грчка	4	8	11	18	26	.	27	28
СР Немачка	31	42	52	86	97	123	139	171
САД	76	74	86	206	227	262	236	281

Табела бр. 15. Производња шећера по становнику (у килограмима) – балканске земље, СРН и САД (1955–1989)

Држава	1955.	1960.	1965.	1970.	1975.	1980.	1985.	1989.
Бугарска	.	.	15	27	18	20	15	9
Југославија	7	16	19	17	25	34	40	41
Србија	10	23	29	28	44	63	68	61
Ужа Србија	.	10	8	9	9	7	20	22
Румунија	.	.	23	20	29	25	36	23
СР Немачка	25	34	28	31	41	47	54	54
САД	13	12	14	26	30	24	23	24

Подаци за табеле 12–16 израчунати према: *Statistički godišnjak FNRJ (SG FNRJ)1959,* Beograd, 1959, str. 657, 666, 668, 686–687, 694, 699, 701, 707; *SG SFRJ* 1963, Beograd, 1963, str. 632, 634, 657, 661, 663, 666; *SGJ 1968,* Beograd, 1968, str. 610, 612, 640, 645, 646, 649; *SGJ 1972,* Beograd, 1972, str. 662, 663; *SGJ 1973,* Beograd, 1973, str. 640, 643, 675, 678; *SGJ 1977,* Beograd, 1977, str. 660, 663; *SGJ 1980,* Beograd, 1980, str. 737, 740, 741, 744; *SGJ 1982,* Beograd, 1982, str. 716, 747, 750, 751, 754; *SGJ 1984,* Beograd, 1984, str. 749, 753; *SGJ 1987,* Beograd, 1987, str. 743, 745, 773, 775, 778; *SGJ 1989,* Beograd, 1989, str. 769; *SGJ 1991,* Beograd, 1991, str. 724, 725, 753, 755, 757, 760; *Jugoslavija 1918–1988 : statistički godišnjak,* Beograd, 1989, str. 250, 263, 265; *Два века развоја Србије – статистички преглед,* Београд, 2008, стр. 64–65, 160–161, 164–165.

Проблем продуктивности имао је корен у слабом техничком прогресу индустрије Југославије. Током периода административног планирања дошло је заправо до техничког регреса. Масовно запошљавање и огромне инвестиције нису донеле одговарајуће ефекте у повећању производње. Први петогодишњи план никада није завршен, јер је имао многе структурне негативне последице, иако је у периоду после 1952. године дошло до многих позитивних помака.[260] Све до 1958. године Југославија је извозила углавном прерађена природна богатства своје земље и пољопривредне производе. До тог периода изграђена је и базична индустрија. У следећем периоду, до краја шездесетих, изграђено је пуно капацитета за финалну производњу, али у потпуној некоординацији међу републикама. Од седамдесетих престаје повећање броја производа који се стварају и извозе. То је и време затварања не само у републичке, него и у општинске економије, када је истовремено либерализован увоз страних технологија. Као по правилу, куповане су технолошки сложеније лиценце, да би се вршила продаја једноставнијих производа. У развоју сопствених технологија Југославија је имала скромне успехе.[261]

Све слабији привредни и технолошки напредак, као и знатно смањење прилива бесповратне материјалне помоћи Запада после 1961. године, покриван је убрзаним задуживањем у иностранству. Југославија је у периоду 1947–1965. примила преко 1,6 милијарди стране економске помоћи (бесповратне или путем дугорочних и јефтиних зајмова). После овог периода спољни дуг само расте. Од 1968. до 1982. године Југославија је 11 пута повећала задуженост према иностранству, чиме је заузела седмо место у свету према висини просечних годишњих отплата дуга.[262]

Новац за отплату дугова требало је добити извозом, али је и он временом све више усмераван на земље са клириншком разменом, тако да је девиза било мање него што је било потребно. Спољнотрговинска размена Југославије после 1945. била је готово у потпуности усмерена на СССР и земље „народне демократије". Од 1948. године долази до почетка сарадње са Западом. Извоз у

260 Branko Horvat, „Tehnički progres u Jugoslaviji", *Ekonomska analiza 1–2,* Beograd, 1969, str. 46–49.

261 Технолошки напредак није могао да буде бољи, јер је Југославија за истраживање и развој нових технологија издвајала 1% друштвеног производа, иако су она у апсолутним бројевима удвостручена од 1971. до 1986. године [Lojze Sočan, „Tehnološki progres u razvojnoj strategiji Jugoslavije", *Prvo jugoslovensko savetovanje o strategiji tehnološkog razvoja* (ur. Dragutin Bošković), Beograd, 1980, str. 67–68, 71, 72; Peter Stanovnik, *n. d.,* str. 97–98; Čedomir Veselinović, „Efikasnost – ključno pitanje većeg ulaganja u tehnološki razvoj Jugoslavije", *Industrija : časopis za ekonomiku industrije,* god. XVI, br. 2, Beograd, april–maj 1988, str. 35–36].

262 Југославија је 1968. године имала дуг од 1,84; 1974 – 5,65; 1978 – 11,83; 1982 – 20,26 милијарди долара (Dragana Gnjatović, *n. d.,* str. 77–87, 103).

развијене западне земље 1952. године износио је чак 94%, а увоз 88%. Оваква спољнотрговинска оријентација постепено се враћала према социјалистичким земљама Европе. СФРЈ је 1981. године извозила 50% у социјалистичке земље, а 18% у земље у развоју. Истовремено је порастао и увоз из ових земаља.[263]

Друштвени планови од педесетих нису имали обавезу Закона, шездесетих се доносе „упразно", да би од 1976. године нови закони о планирању поново добили значај, али без врховног старешинства неког централног органа. Сви су доносили планове, правили договоре, али без освртања на сукобљене економске интересе.[264] Тако су самоуправни договори од краја седамдесетих постали фарса, јер су све „самоуправне организације" у систему договорне економије имале обавезу да „планирају" развој (око 65.000 у целокупној југословенској привреди), тако да је могућност било какве координације била искључена, а и када би се планови остварили били би штетни по економију, јер су имали намеру да потпуно истисну утицај тржишта.[265] Већ крајем осамдесетих, у односу на Европу, али и балканско окружење, Југославија је све више заостајала у развоју индустрије и целокупне економије, тако да су предности самоуправног социјализма „избледеле" по многим показатељима.

Табела бр. 16. Национални доходак (просечне стопе раста у %) – СССР и земље Источне Европе (1971–1987)

Држава	**'71–'87.**	**'71–'75.**	**'76–'80.**	**'81–'85.**	**'81–'82.**	**'83–'85.**	**'86–'87.**
СССР	4,4	5,7	4,3	3,6	3,6	3,6	3,2
И. Европа*	4,5	7,8	3,6	2,2	-0,4	4,3	4,0
Југославија	3,6	5,8	5,6	0,6	0,9	0,3	1,3
Бугарска	5,8	7,9	6,1	3,7	4,6	3,1	5,2
Чехословачка	3,5	5,5	3,7	1,8	0,1	3,0	2,3
ДР Немачка	4,6	5,4	4,1	4,5	3,7	5,0	3,9
Мађарска	3,2	6,2	2,8	1,3	2,5	0,5	1,5
Пољска	3,3	7,9	1,2	-0,8	-8,8	4,9	3,4
Румунија	7,4	11,5	7,2	4,4	2,5	5,8	4,8

* Под Источном Европом подразумевају се ДР Немачка, Пољска, Чехословачка, Мађарска, Румунија и Бугарска.

Извор: Aleksandar M. Vacić, *Jugoslavija i Evropa : uporedna analiza razvoja Jugoslavije 1971–1987,* Beograd, 1989, str. 133.

263 *Samoupravni i društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947–1977 : statistički prikaz,* str. 204–206; *Razvoj Jugoslavije 1947–1981 : statistički prikaz,* Beograd, 1982, str. 131–133.

264 Aleksandar Jovanović, Ljubomir Madžar, *Osnovi teorije razvoja i planiranja,* Beograd, 2000, str. 208–211.

265 Јоже Менцингер, „Сјај и беда друштвеног планирања", *План и тржиште у југословенском економском систему. Научни скуп* (ур. Никола Чобељић), Београд, 1988, стр. 175–184.

Табела бр. 17. Национални доходак по становнику СССР-а, Источне Европе, Југославије и Бугарске (просечне стопе раста у %)

Држава	'71–'87.	'71–'75.	'76–'80.	'81–'85.	'81–'82.	'83–'85.	'86
СССР	3,6	4,7	3,4	2,7	2,6	2,7	3,1
И. Европа	3,9	7,1	3,0	1,8	- 0,8	3,9	3,6
Југославија	2,9	5,0	4,3	- 0,4	- 0,2	- 0,5	2,9
Бугарска	5,5	7,3	5,8	3,5	4,2	3,0	3,0

Извор: Aleksandar M. Vacić, *Jugoslavija i Evropa : uporedna analiza razvoja Jugoslavije 1971–1987,* Beograd, 1989, str. 137.

Табела бр. 18. Бруто инвестиције у основна средства СССР-а, Источне Европе, Југославије и Бугарске (просечне стопе раста у %)

Држава	'71–'87.	'71–'75.	'76–'80.	'81–'85.	'81–'82.	'83–'85.	'86
СССР	4,8	6,1	3,3	3,5	3,6	3,5	6,5
И. Европа	4,1	10,8	2,7	-0,7	-4,7	2,9	4,1
Југославија	0,9	10,0	5,5	-7,7	-7,7	-7,7	-0,3
Бугарска	5,0	8,6	4,0	4,7	7,0	3,2	7,8

Извор: Aleksandar M. Vacić, *Jugoslavija i Evropa : uporedna analiza razvoja Jugoslavije 1971–1987,* Beograd, 1989, str. 162.

Табела бр. 19. Реални лични дохоци Бугарске и Југославије (процене годишње стопе раста у %)

Држава	'71–'87.	'71–'75.	'76–'80.	'81–'85.	'81–'82.	'83–'85.	'86–'87.
Бугарска	2,1	3,2	0,4	2,8	3,6	1,5	2,6
Југославија	-0,4	1,6	0,7	-4,3	-3,6	-4,3	1,6

Извор: Aleksandar M. Vacić, *Jugoslavija i Evropa : uporedna analiza razvoja Jugoslavije 1971–1987,* Beograd, 1989, str. 157.

(б) Индустријализација Србије (1944–1990)

Пред Други светски рат у Србији је у око 1.500 индустријских предузећа радило око 100.000 људи. То је мали, али значајан почетак индустријализације. Одатле су црпљени први кадрови, опрема, искуство. Ипак, индустријски радници чинили су само 2% популације Србије (развијене земље – 10%).[266]

Окупација је додатно успорила раст. Ратна штета индустрији Србије чинила је 58% штете нанете индустрији Југославије (укупан губитак процењен је на 518 милиона долара). Ужа Србија имала је ратну штету преко три, од укупно

266 Миодраг Николић, *Индустрија Србије и Црне Горе 1946–1996 (I део), (Савезни завод за статисику. Студије, анализе и прикази 137),* Београд, 1998, стр. 7–8.

9,1 милијарди долара на нивоу целе Југославије (по ценама из 1938).[267] Обнова порушене земље није се брзо одвијала. У Србији су крајем 1946. године радила укупно 54 индустријска предузећа савезног, 250 предузећа републичког и 47.156 предузећа локалној значаја, као и 36 електричних централа (четири хидроцентрале).[268] Нова власт намеравала је да индустријализацију Србије спроведе по совјетском узору, а основа целог подухвата базирала се на конфискованој и национализованој имовини. Већ 1945. године у Србији је конфисковано 205 индустријских предузећа. Путем секвестра и конфискације у власништво државе прешло је 80% средстава за производњу. Национализацијом из 1946. године у Србији је одузето 246, а национализацијом из 1948. још 1.748 мањих предузећа.[269] То је била основа за индустријализацију земље. Према подацима из 1950. године, од 28 предузећа из области металне индустрије у Србији само су две фабрике биле новоизграђене, док су остала предузећа у неком облику постојала и пре рата. Слично је било и са осталим индустријским гранама.[270]

Иако је тема овог рада поређење Чачка и Благоевграда, односно Србије и Бугарске, због сложености унутрашњих односа у Југославији неопходан је и осврт на привредни положај Србије у југословенској федерацији и тврдње о њеној економској запостављености. Први петогодишњи план, који је почео да се примењује од 1. јануара 1947. године, предвиђао је нешто нижу стопу индустријског развоја Србије у односу на број становника, него што је то био случај са другим републикама. Овом мером, као и низом других, привреда Србија је у Првом петогодишњем плану имала нижу стартну позицију него друге републике, што је (делимично) имало утицаја на њен каснији развој. Према статистичким подацима, средином педесетих година Србија не само да је по индустријском развоју (у односу на број становника) била испод Словеније, Хрватске, већ и Босне и Херцеговине, односно испод југословенског просека. Један део узрока овог стања налазио се и у томе што је Србија имала и депресиране цене пољопривредних производа, веће квоте у обавезном откупу, мање наднице радника, више цене енергије, мање и скупље изворе електричне енергије, један део војне индустрије измештен је у друге републике, док су инвести-

267 Момчило Митровић, *Друштвено-економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944–1952. године,* Београд, 1988, стр. 67; Слободан Вуковић, „Стварање националних економија и разбијање Југославије", *Социолошки преглед, XXXVII (2003),* Београд, 2003, стр. 174.

268 Димитрије Мишић, *н. д.,* стр. 294; Боро Мајданац, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947–1952. године,* Београд, 1981, стр. 33.

269 Момчило Митровић, *Друштвено-економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944–1952. године,* стр. 290, 300; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950,* стр. 149, 222, 227.

270 Боро Мајданац, *н. д.,* стр. 134.

ције углавном одлазиле у енергетику и машиноградњу где је обрт капитала спорији, а акумулација мања.[271]

Табела бр. 20. Друштвени производ Србије по становнику (у %, према ценама из 1972, СФРЈ = 100), 1952–1987.

	1952.	1955.	1960.	1965.	1970.	1973.	1975.	1980.	1985.	1987.
Србија	92,5	85,9	91,8	91,9	89,3	90,7	89,9	89,5	89,5	89,3
Ужа Србија	102	90,8	96,4	96,1	95,7	96,5	95,9	98,2	98,8	99,2

Израчунато према: *Jugoslavija 1918–1988 : statistički godišnjak,* Beograd, 1989, str. 105.

Међутим, инвестиције у Србију ипак нису биле ниже од просека за Југославију.[272] С друге стране, већ 1948. године доноси се Први петогодишњи план производње војне индустрије која је значајно утицала на развој Србије. Поред Босне и Херцеговине (11 – 29,7%), Србија без покрајина (13 – 35,1%) имала је највише војних фабрика у Југославији, иако је подручје Источне и Јужне Србије због опасности рата са СССР-ом после 1948. године практично било изузето од планирања и изградње војних фабрика.[273] Учешће Србије у друштвеном производу Југославије 1956. године било је испод учешћа у броју становника (33,8 : 38 %), док је на пример за Словенију био обрнут случај (15,8 : 8 %). Ови односи одговарају и учешћу ове две републике у проценту укупних инвестиција у периоду 1947–1956. године (Србија – 31,4%, Словенија – 14,8%).[274] Ови проценти показују заправо слабу привредну основу Србије.

271 Планирано је да Србија 1951. године у укупној индустријској производњи има удео од 32%, мада је имала 42% у уделу становништва. Тај проценат је у наредним година још више опадао, па је 1953. износио 29,9%, а 1954 – 28,8%. Остале републике имале су уједначне проценат индустријског развоја и удела становништа у Југославији, осим Словеније (9% удео становништва, 18,57% планирани удео индуструјске производње за 1951, а за 1953 – 26,4%) [Димитрије Мишић, *н. д.,* стр. 315–317, 321–325; Боро Мајданац, *н. д.,* стр. 43–44, 140–144; Небојша Царић, Анђелка Царић, „Индустријализација Југославије – основни проблеми концентрације производње и равномерног развитка земље", *Зборник Матице српске за друштвене науке,* Нови Сад, 1979, стр. 151–170. Детаљнији анализу проблема погледати у расправи: Слободан Вуковић, „Стварање националних економија и разбијање Југославије", *Социолошки преглед, XXXVII (2003)*, Београд, 2003, стр. 163–207].

272 Укупне инвестиције у Србији у периоду 1947–1952. делиле су се на новац који је улаган путем савезних и војних пројеката и новац из буџета НР Србије. У овом периоду у Србију је, према једном од гледишта, уложено близу 180 милијарди динара (по ценама из 1952). Та сума је чинила 28% националног дохотка Србије у овом периоду, што је проценат који је важио и за Југославију у целини, у којој су нето инвестиције 1947–1951. године износиле 28–30% у односу на национални доходак (Боро Мајданац, *н. д.,* стр. 106–107).

273 Omer Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije,* Beograd, 1983, str. 31–35; Александар Стаматовић, *Војна привреда друге Југославије 1945–1991,* Београд, 2001, стр. 71; Живота Ђорђевић, Бошко Мијатовић, *Пресељавање индустрије Србије од 1948. до 1953. године,* Београд, 1990, стр. 56–68.

274 Drago Krndija, *Industrijalizacija Jugoslavije,* Sarajevo, 1961, str. 226.

Индустријско заостајање Србије за Словенијом и нешто мање за Хрватском, имало је корене у слабијој развијености која је наслеђена из периода пре 1945. године. Раст индустријског и осталих непољопривредних сектора привреде Србије био је бржи од југословенског просека и бржи него у Словенији и Хрватској у периоду 1953–1987. године. Заправо, постојало је лидерство Србије у индустријском расту Југославије после Другог светског рата. Заостајање за Словенијом и Хрватском (као и уже Србије за Војводином или Косова за ужом Србијом) испољава се ако се израчуна укупни привредни раст (који укључује изузетно запостављену пољопривреду у Србији) по „глави становника". Али, чак и у овим статистичким релацијама, Србија предњачи по индустријском расту. Због демографског фактора учешће Србије у укупном друштвеном производу и друштвеном производу индустрије није прелазило 90% од југословенског просека.[275] Исправљање овог диспаритета могло је да се оствари преливањем акумулације из развијенијих република, али то је противречило природном егоизму сваког региона, али и економској логици, јер нико није спреман да зауставља свој развој, нити би то било рационално за напредак целе земље. Наслеђена заосталост, уз већи демографски раст становништва, главни су узроци заостајања Србије (као и многих подручја унутар саме уже Србије), а не политичке одлуке федерације или „завера" Словеније и Хрватске.[276]

Уосталом, негативна привредно-системска решења у којима су притисак политике, локалних и краткорочних интереса изнад економске равноправности и рационалности, имао је утицај и на неравномеран развој унутар саме уже Србије. Градови који су имали наслеђени виши степен индустријализације, као и нови регионални центри, имали су приоритет у почетној фази размештаја индустрије, што се у каснијим периодима само продубило. Сама суштина индустријализације захтева високе економске ефекте материјалних улагања у што краћем временском року. Концентрација становништва и раст градова имају снагу инерције приликом даљег развоја. Постојећа индустрија тежи проширењу на простору у коме је подигнута, а већ створена енергетска и саобраћајна инфраструктура пружа несразмерно повољније услове за локацију нових и већих индустријских капацитета, које је увек лакше подићи у постојећим центрима него у мање развијеним подручјима. То се односи не само на саобра-

275 За детаље погледати Табелу бр. 20.

276 Silvano Bolčić, *n. d.,* str. 133; Dragutin Marsenić, „Srbija u posleratnoj jugoslovenskoj industrijalizaciji", *Privredni razvoj Srbije – kritička preispitivanja* (redaktor: Dragutin Marsenić), Beograd, 1993, str. 174–177; Детаљну статистичку анализу проблема погледати у публикацији: Душан Миљковић, Миодраг Николић, *Развој република претходне СФР Југославије 1947–1990. године : Студије, анализе, прикази, бр. 132 (Савезни завод за статистику),* Београд, 1996.

ћај и енергију, већ и на стручну радну снагу која већ постоји у оформљеним градовима.[277]

У Србији је постојао и проблем недостатка енергије, без које је тешко замислити убрзану индустријализацију. Србија је тек 1964. године почела да производи више електричне енергије него Словенија (ужа Србија 1967). Ако се посматра производња струје према броју становника, ситуација је још неповољнија, јер Србија никада није претекла Словенију (као ни Бугарску), иако је по овом показатељу већ почетком седамдесетих била изнад осталих република. Ужа Србија била је изнад ових просека, али тек од почетка осамдесетих.[278] Пренос електричне енергије и развој индустрије дуго су били онемогућени, јер електроенергетски систем није постојао пре Другог светског рата (изузев делимично у Словенији), тако да се није ни могао вршити трансфер струје између република, који је био ограничен и другачијим стандардима уземљења у Словенији и Хрватској. Уз све то, до 1960. године недостајала је и електрична мрежа за пренос струје високог напона на велике удаљености.[279]

После Првог петогодишњег плана (1947–1951) и у Србији су најпре доношени само годишњи планови (1952–1956). Основна карактеристика ових планова било је улагање у индустрију (60–70% инвестиција). Ови планови, као и сви каснији, званично су носили назив „друштвени планови" и нису имали обавезу Закона као Први петогодишњи план. Други друштвени план развоја (1957–1961) наглашавао је развој пољопривреде и прерађивачке индустрије. Пошто је овај план извршен „пре рока", Трећи друштвени план пројектован је за период 1961–1965. године. Наглашавао је потребу вишег улагања у повећање стандарда и урбанизацију градова (изградња станова, школа, здравствених установа и институција културе, комуналну опремљеност, регулацију саобра-

277 Nikica Kolundžija, Milenko Gudić, Veljko Šaljić, „Determinante dosadašnjeg teritorijalnog razmeštaja i proizvodne orijentacije industrije", *Regionalni razvoj industrije Srbije bez teritorije SAP* (red. Petar Bjelica, Ljubomir Madžar), Beograd, 1987, str. 169–170.

278 *Jugoslavija 1918–1988 : statistički godišnjak,* Beograd, 1989, str. 40, 250. За детаљније податке погледати Табелу бр. 11.

279 Србији је први пут укључена на напон од 110 kV 1952. године, а од 1956. почињу да се праве планови за далеководе од 220 kV, да би први такав далековод ушао у употребу 22. јануара 1960. године (Београд – ХЕ „Бистрица" код Нове Вароши), у време када је снабдевање Београда струјом постало критично. Ова високонапонска мрежа омогућила је и обимнију градњу већих, економичнијих електрана и пренос струје на велике удаљености [Drago Mijić, „Izgradnja elektroenergetskih objekata Jugoslavije", *Elektroprivreda Jugoslavije* (ur. Zdravko Milanović), Beograd, 1962, str. 10–11; Dušan Čučković, „Superponirana mreža 220 kV", *Elektroprivreda Jugoslavije* (ur. Zdravko Milanović), Beograd, 1962, str. 45–49; Radomir Jovanović, „Prvi dalekovod 220 kV", *Elektroprivreda Jugoslavije* (ur. Zdravko Milanović), Beograd, 1962, str. 227–230 Слободан Милић, „Послератни период електрификације Србије", *Век електрике 1893–1993* (ур. Радмило Иванковић), Београд, 1993, стр. 70–74].

ћаја), што је било запостављено у ранијем периоду у коме је највише улагано у развој индустрије. Резултати Трећег друштвеног плана нису били повољни, а поред тога дошло је и до структурног заостајања привреде Србије, дефицита енергије и неравномерности развоја мреже образовних, здравствених и установа културе, иако је стандард растао. Четврти друштвени план развоја (1966–1970) имао је за циљ одржавање привредног раста као у претходној деценији и „складнији" развој свих производних делатности, уз планирање повећања потрошње коју је требало да обезбеде рационализација и модернизација производње, ако и коришћење домаће и стране технологије. Пети план друштвеног развоја (1971–1975) садржао је и смернице за дугорочни развој до 1985. године, што је поновљено и у Шестом плану друштвеног развоја (1976–1980). Ови планови пројектовани су на „самоуправним" основама, без прецизних упутстава за развој, осим „усклађеног" развоја. Сви ови планови уграђивали су смернице са конгреса СКЈ и СКС.[280]

Према структури индустрије Србија је до краја епохе социјализма имала преовлађујући удео енергетике и прераде метала и неметала. Ова два сектора 1985. године стварала су око 55% друштвеног производа уже Србије. Развој модернијих технологија (електронике) није био карактеристичан ни за Југославију као целину. Нове структурне промене у индустрији биле су могуће већим улагањем у научно-технолошки развој, али Југославија као целина, па ни ужа Србија, нису одвајали довољно новца за ове делатности (1% Југославија, 1,25% ужа Србија – 1985).[281]

Слично је било и са повезивањем науке (универзитета) и индустрије у циљу стварања нових технологија и производа, као кључног питања убрзања развоја привреде.[282] Осим општих неповољних услова социјалистичке привреде за развој нових технологија (недостатак мотивационог фактора, селекције нових

280 *Тридесет година планирања у Социјалистичкој Републици Србији* (ред. Милош Синђић, Станислав Дулкан, Живомир Милојевић), Београд, 1978, стр. 84–99, 125–127, 143–150, 152–180.

281 Ljubo Brkanović, „Neki rezultati u tehničkom, tehnološkom i naučnoistraživačkom razvoju Jugoslavije", *Prvo jugoslovensko savetovanje o strategiji tehnološkog razvoja* (ur. Dragutin Bošković), Beograd, 1980, str. 176; Čedomir Veselinović, *n. d.,* str. 36; Milica Tošić, „Strukturne promene u industriji SR Srbije van pokrajina (1971–1985), *Industrija : časopis za ekonomiku industrije,* god. XVI, br. 2, Beograd, april–maj 1988, str. 61–61.

282 Учешће сектора високог образовања у укупном броју истраживача у развијеним земљама 1975. године редовно је прелазило 30%. Источноевропске земље имале су знатно мањи проценат (испод 20%), изузев Бугарске (26,2%) и Југославије (26,5%), што је било мање и од суседне Грчке (30,3%) [Predrag Radivojević, „Integracija (programska i organizaciona) naučnoistraživačkih sa privrednim organizacijama rada: mesto i uloga SIZ-ova nauke (novi koncepti i mere)", *Prvo jugoslovensko savetovanje o strategiji tehnološkog razvoja* (ur. Dragutin Bošković), Beograd, 1980, str. 236, 241].

инвентивних кадрова, конкуренције на тржишту и чвршће повезаности науке и индустрије), Југославије није ни поседовала било какву јасну стратегију технолошког развоја.[283] Привредни раст Југославије и Србије темељио се на квантитативном увећању коришћења постојећих ресурса, без веће примене нових технологија, повећања продуктивности и структурног прилагођавања индустрије потребама тржишта. Србија је имала ефикаснију употребу индустрије него развијеније Словенија и Хрватска од седамдесетих, али то није био довољан раст за преображај друштва, јер су кључне гране и даље биле само енергетика и прерада сировина. То је уједно и био разлог повољнијег положаја индустрије Србије од седамдесетих година услед високих цена енергената после 1973. године. Али то је био и разлог да се не изврше структурна прилагођавања новим технологијама, што је већ крајем осамдесетих поништило краткорочне позитивне ефекте из претходне деценије.[284]

Под притиском спољног дуга, економске стагнације и нараслих социјалних тешкоћа (нарочито незапослености), од 1980. до 1990. године нестала је свака промишљена политика индустријског развоја. Иако је још од педесетих уочљива стагнација индустријског напретка, удео индустрије у друштвеном производу је до краја постојања Југославија увећан више од два, а Србије више од три пута (СФРЈ 1947 – 18%, 1989 – 44%; Србија 1947 – 15%, 1989 – 43%; ужа Србија 1947 – 10%, 1989 – 43%). Сам квалитет производње није повећаван. Републичке владе биле су задовољне ако је индекс физичког обима производње показивао раст, али нису размишљали о порасту трошкова и губитака. Натуралистичко схватање индустријског напретка било је владајућа идеологија.[285]

Инвестирање у индустрију доводило је до повећања запослености, најпре сопственом акумулацијом, а од седамдесетих година страним кредитима.[286] Осамдесетих година новац одлази на отплату дугова, нема инвестиција, али се број запослених у индустрији одржава на рекордном нивоу, што није имало покрића у пословању предузећа. Према процени руководилаца предузећа и економиста, у индустрији је 1989. године 30% радне снаге било вишак. Зараде

283 Vidoje Vasilijević, „Uticaj savremenih tehnologija na promene privredne strukture", *Privredni razvoj Srbije – kritička preispitivanja* (redaktor: Dragutin Marsenić), Beograd, 1993, str. 135.

284 Mlađan Dinkić, „Izvori privrednog rasta Srbije u periodu 1952–1990", *Privredni razvoj Srbije – kritička preispitivanja* (redaktor: Dragutin Marsenić), Beograd, 1993, str. 148–150.

285 Veljko Rus, „Industrijalizam i socijalizam", *Sociološki pregled,* god. 20, br. 1/2 (1986), Beograd, 1986, str. 23–25; Бранко Хорват, „Узроци кризе привредног развоја југословенског друштвено-економског система", *Економија и политика. Научни скуп* (ур. Иван Максимовић), Београд, 1986, стр. 13–16; Миодраг Николић, *н. д.,* стр. 13–14, 30, 38–41, 116.

286 Законом о кредитним односима са иностранством из 1972. године отворене су широке могућности ангажовања иностраних средстава и за финансирање динарских трошкова у земљи (Dragana Gnjatović, *n. d.,* str. 63–66).

у индустрији биле су ниске, али због слабе продуктивности то није повећавало акумулацију, мада су плате увек биле изнад нивоа продуктивности.[287]

Србија је после 1944. године извршила индустријализацију, али је ефекат и квалитет тог подухвата био ограничен. Број индустријских радника у Србији на крају епохе социјализма повећан је у односу на 1939. годину за 10,3, а у ужој Србији за 11,7 пута. Бугарска је имала сличан раст, а број индустријских радника је 1986. године био 6,65 пута већи него 1948. године, односно 12,75 пута у односу на период пре Другог светског рата.[288] Повећање производње, у свим видовима, уочљиво је у апсолутним бројевима (количини материјала) и ти бројеви надмашују производњу у земљама окружења. Међутим, када се подаци о развоју и индустријској производњи Југославије и Србије упореде са Бугарском и осталим земљама региона по „глави" становника, уочава се мањи напредак у сустизању развијених земаља и, што је још важније, заостајање за свим земљама региона, иако је постојао економски раст. Слични односи су и у погледу стопа раста националног дохотка и инвестиција у чему је Југославија заостајала иза земаља Балкана и Источне Европе.[289]

(в) Индустријализација Бугарске (1944–1989)

Индустрија Бугарске на завршетку Другог светског рата била је уситњена и имала је аграрни карактер. Пре 40-их година индустрија је давала 8% националног дохотка, а пољопривреда 52–60%. Од око 3.500 крупних предузећа пре 1940. године 2.265 (66%) имало је девет запослених лица, 362 (10%) између 50–200, а само 94 (2%) преко 200 запослених – укупно преко 110.000 радника у индустрији (приближно као у Србији). Сама структура запослености била је неповољна. Пре 1938. године 64% радника у индустрији било је неквалификовано, а половина њих били су сезонци. Градови са индустријом били су острва у сеоском мору, јер је 1946. године у селима живело 75,3% становништва.[290] Рат је додатно погодио привреду Бугарске. Материјална штета процењује се на преко 825 милиона долара (око 305 милиона само после 9. септембра 1944).[291]

287 Миодраг Николић, *Индустрија Србије и Црне Горе 1946–1996 (I део), (Савезни завод за статисику. Студије, анализе и прикази 137),* стр. 15, 42–45, 50, 57.

288 За детаље погледати Табелу бр. 21.

289 За детаље погледати Табеле бр. 10–19.

290 Илияна Марчева, „Щрихи от политиката за индустриализация-модернизация на България през втората половина на XX век", *Collegium Germania 2. Probleme der Entwicklung Bulgariens in den 20-er bis 90-er Jahren des 20. Jahrhunderts,* Sofia, 1997, стр. 229–230.

291 Даниел Вачков, „Икономиката на комунистическа България (1944–1962)", стр. 264, 269.

Овај износ био је 3,6 пута мањи него за Србију, односно 11 пута мањи него за Југославију у којима су ратна разарања и дезорганизација друштва биле додатно оптерећење, а што се не види из сувих статистичких података везаних за ратну штету.

Индустријализација Бугарске након Другог светског рата темељила се на већ постојећим идејама и совјетској пракси 20-их и 30-их година XX века. Већ 1945. године, у доба када комунисти у Бугарској још нису имали политички монопол, индустријска политика је дефинисана као развој енергетике, тешке индустрије, машиноградње, што представља „здраву основу за тешку индустрију, без које ниједна држава не може да претендује за независност". Ни друге партије у Отечественом фронту, као ни у опозицији, нису се противиле индустријализацији, али под условом да је „хармонично" повезана са пољопривредом и тржиштем, односно да не буде „паразитска". Политичка превага БКП условила је усвајање совјетског модела убрзане индустријализације. Крајем 1947. године у општој национализацији (6.109 предузећа) држава је преузела 91,7% удела у целој индустрији.[292] Национализација, која је трајала од 23. децембра 1947. до краја 1950. године, пренела је у државно власништво 6.971 предузеће (око 2.900 индустријских предузећа, од којих 1.500 великих, док су остатак чинила предузећа са неколико радника) од око 12.700 сопственика (4.500–5.000 били су индустријалци).[293]

Планска привреда уведена је поступно. Двогодишњи план развоја (1947-1948) није постављен на реалним претпоставкама. Развој индустрије морао је да се ревидира и услед велике суше која је погодила Бугарску. Ипак, почео је процес планирања и централизованог руковођења индустријом и целом привредом (без приватног сектора). Овим планом започели су велики пројекти подизања термо и хидроелектрана, као енергетске основе за даљу индустријализацију земље.[294]

Од 1948. године бугарски комунисти развијају планску индустријализацију са циљем да у Првом петогодишњем плану (1949–1953) превладају економску

[292] Румяна Богданова, „Политика и стопанство (Някои аспекти от стопанската политикана ОФ – септември 1944 – септември 1945)", *Исторически преглед,* кн. 12, София, 1991, стр. 16–34; Илияна Марчева, „Идеите за индустриализацията на България през 1944–1948", *Исторически преглед,* кн. 8–9, София, 1992, стр. 82–83, 95; Иста, „Индустриалната политика в България (1944–1958)", *Страници от българската история. Събития, размисли, личности. Ч. 2,* София, 1993, стр. 114–115, 118.

[293] Димитър Луджев, *Град на две епохи : История на обществените групи в българските градове в средата на XX век,* София, 2005, стр. 211–212; Иван Фичоров, „Численост и състав на индустриалците в България в средата на 40-те години на XX в", *Исторически преглед,* кн. 5–6, София, 2003, стр. 123–125.

[294] Златко Златев, „Двегодишният народностопански план (1947–1948)", *Векове,* кн. 5, София, 1980, стр. 19, 23, 26.

заосталост. Убрзана индустријализација пропраћена је потпуном везаношћу за СССР који је Бугарску, упркос помоћи у развоју, и даље (1947) третирао као поражену страну у рату, контролишући производњу, кадрове и финансије. Форсирана индустријализација финансирана је из унутрашње акумулације (око 60%) на принципу централизације и планских инвестиција, али и уз помоћ кредита СССР-а и других земаља „народне демократије". Петогодишњи план био је нереалан и није испуњен, али је зато развијен затворен аутархични модел индустрије, са моћним бирократским апаратом у служби централног планирања.[295]

Стаљинова смрт, смањење опасности од рата и страх од немира због оскудице у целом комунистичком блоку, условили су да се привредни развој преоријентише на лаку индустрију. Промена политике индустријализације у оквиру СЕВ-а (1953) предвиђала је Бугарској развој лаке индустрије и пољопривреде, што је требало да смањи социјално незадовољство и могуће политичке протесте. Тадашње руководство (Червенков) прихватило је нову оријентацију да би се додворило Москви, без обзира на евентуалне лоше последице такве одлуке, мада је у самој БКП било отпора.[296] Поред унутрашњих ограничења унутар Источног блока, Бугарска и остале земље под утицајем СССР-а имале су од почетка педесетих и спољашњу, међународну блокаду, коју су спроводиле САД, не дозвољавајући да се комунистичким земљама испоручују нове технологије и стратегијски значајни производи. Бугарска је као највернији савезник СССР-а посебно била погођена овим мерама.[297]

Одустајање од тешке индустрије било је разочаравајуће за Бугарску, којој је саветовано да се уздржи од градње нових капацитета до 1960. године. Проблем велике незапослености могла је да „савлада" само масовна индустријализација која је захтевала обиман људски рад (тешка индустрија). Потенцијал за немире је постојао, јер је већ 1956. године 117.165 људи било незапослено, док је у индустрији, грађевинарству и саобраћају у 1955. години радило 638.940 људи. Ново руководство са Тодором Живковим инсистирало је 1956. године на специјализацији унутар СЕВ-а, како би задржали један део машинске индустрије и тако обезбедили наставак улагања према раније утврђеним плано-

295 Илияна Марчева, „Политиката на българското правителство за финансиране на индустриализацията (1949–1953)", *Исторически преглед,* кн. 4, София, 1993, стр. 5–9, 12; Иста, „Индустриалната политика в България (1944–1958)", стр. 119.

296 Илияна Марчева, *Тодор Живков – пътят към властта: Политика и икономика в България 1953–1964,* София, 2000, стр. 78–79.

297 Илияна Марчева, „Проблемите на модернизацията при социализма: индустриализацията в България", в: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989* (съст. д-р Евгений Кандиларов), София, 2010, стр. 191–192.

вима, као и добијање нових инвестиције из СЕВ-а. Развој лаке индустрије и пољопривреде и настојање да се више и боље задовоље потребе становништва био је један од главних циљева Друге петолетке (1953–1957). Индустријализацију Бугарске финансирао је СЕВ, одакле су добијане сировине и технологија која је заостајала за западном. У Бугарској су до 1957. године изграђени енергетски капацитети и базна индустрија. Све до 1960. године раст индустрије је био и до 16% (што је било на истом или нешто вишем нивоу као у Југославији, ако су статистике тачне). Ипак, цена за такав „успех" била је висока, јер је од 1949. до 1960. године чак 87,3% свих капиталних улагања у привреду отишло у тешку индустрију, што је било велико финансијско напрезање. Дошло је и до пада запослености и зарада, о чему се нешто више води рачуна тек од средине педесетих.[298]

Нова политика убрзане индустријализације после 1958. године требало је да буде добро усаглашена са СЕВ-ом. Поново се форсирају енергетика и делови металуршког комплекса. Остварење ових планова било је, као и у ранијим годинама, екстезивно, праћено повећањем броја радника. Посебно су „мобилисане" жене (дотадашње домаћице), највише у администрацији. Територијално-административна реформа из 1959. године којом је земља подељена на 27 округа, требало је да равномерније расподели инвестиције за индустријски развој, што је био први отклон од потпуне централизације. Локални партијски и државни органи добили су могућност да учествују у привредном планирању својих региона. Негативна последица ове одлуке је тенденција развоја окружних центара, без економске оправданости, а све ради престижа у домену индустрије. Истовремено, цео источни блок се оријентисао на интезивније програме развоја привреде како би у оквиру нове технолошке револуције постигао боље економске резултате на међународном тржишту. У Бугарској су кибернетика, електроника и рачунарска техника, аутоматизација и комплексна механизација у индустријској производњи препознати као основни фактори за повећање производње и повећање квалитета. У периоду 1962–1966. године средства за научно-техничка истраживања повећана су у Бугарској 2,5 пута у односу на ранији период.[299] Ипак, индустријска производња се од краја педесетих успо-

298 Илияна Марчева, „Индустриалната политика в България (1944–1958)", стр. 120–123; Иста, Предизвикателствата на модернизацията в България след Втората световна война", *Ново време,* кн. 1, София, 1995, стр. стр. 59; Иста, „Съветският модел в българската икономика. Основни проблеми, идеи и перспективи на изследване", *Исторически преглед,* кн. 3, София, 1996, стр. 77–78; Даниел Вачков, „Икономиката на комунистическа България (1944–1962)", стр. 287–291.

299 Илияна Марчева, „Щрихи от политиката за индустриализация-модернизация на България през втората половина на XX век", стр. 232–234.

рава и никада није имала почетни раст који се темељио на масовној и јефтиној радној снази и физичком раду.[300]

Бугарска се од средине 60-их година специјализовала за производњу електронике у оквиру СЕВ-а, а томе су доприносиле и економске везе са Јапаном. Средином 70-их, услед светске енергетске и економске кризе, Бугарска је имала губитке у спољнотрговинском билансу (цене њених пољопривредних и производа лаке индустрије нису мењани). Излазак из кризе тражен је у мењању структуре индустрије. Од 1976. године партијски врх шаље директиве о потреби концентрације и специјализације у тешкој машиноградњи, биологији, развоју електронике и електроиндустрије (по угледу на Јапан). Почетком 80-их Бугарска постаје највећи произвођач електронске и рачунарске опреме у Источном блоку. Совјетски Савез је увозио персоналне компјутере (нижег квалитета, али више цене него што су западни) из Бугарске. Од почетка 80-их Бугарска је, осим СЕВ-а и Јапана, спољнотрговинске уговоре закључивала и са земљама Европе, Југоисточне Азије, арапским и афричким државама (до 1989. формирано је 1.600 мешовитих предузећа). Све до 1977. године несоцијалистичке државе у спољнотрговинској робној размени учествовале су са 18%, а 1980 близу 30%. Ова нова оријентација значила је и раст спољног дуга (1972 – 1,47; 1977 – 5 мил. долара).[301]

Велика социјалистичка предузећа нису подигла продуктивност, па су нерационално трошење свих ресурса и хаварије машина били саставни део индустријског напретка који није био одржив на дуже стазе. Увођење информатичке технологије седамдесетих година био је сурогат за суштинске промене у економском систему, а тиме посредно и друштву. Од компјутеризације се очекивало да обезбеди „светлу будућност" и економски раст, али и снажнију централизацију и контролу.[302]

Совјетски модел индустријализације у почетку је донео економску корист Бугарској, која после Другог светског рата није имала другог избора у бирању модела и правца развоја (изолационистички модел принудног економског раста под контролом Партије). Подизани су нерационални индустријски погони

300 Мартин Иванов, „Икономиката на комунистическа България (1963–1989)", стр. 303, 332.

301 Господинка Никова, „Живковата икономическа реформа, перестройката и стартът наскритата приватизация в България", *Исторически преглед,* кн. 5–6, София, 2003, стр. 96–97, 101; Нако Стефанов, Евгений Кандиларов, „Иновации и иновационна политика в България през годините на държавния социализъм", в: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989.* (съст. д-р Евгений Кандиларов), София, 2010, стр. 228–229, 253, 269–270, 289–290, 296.

302 Мартин Иванов, *Реформаторство без реформи : Политическата икономия на българския комунизъм,* София, 2007, стр. 49–50, 81, 124, 228.

и произвођене велике количине робе слабог квалитета, без обазирања на потребе тржишта. Иако су постојале многе слабости и проблеми, Бугарска ипак никада није експлоатисана од стране СССР-а као друге сателитске државе, а добијала је и помоћ као ниједна друга држава у „блоку" (јефтини кредити и бесповратна помоћ). Врхунац таквог развоја превагнут је крајем 60-их и почетком 70-их година двадесетог века, од када је Бугарска могла да делимично и сама подржи модернизацију. Усложњавање технолошких и друштвено-економских процеса постало је нерешив проблем у партијској држави која није дозвољавала аутономију економије од политике, што је кочило даљи развој. Застарела структура индустријске производње није могла да производи конкурентне производе, што је констатовао и сам врх БКП 1984. године, у време када је Бугарска први пут снажно осетила проблеме енергетске кризе. Поред технолошког преображаја индустрије Партија је имала и идеје милитаризације економског развитка, пропагирања новог аскетизма и жртвовања за будућност, што је у условима постепеног урушавања комунизма и повезивања са светом било потпуно беспредметно код омладине која је жудела за потрошачким начином живота.[303]

Технолошки преображај друштва створио је бројну групу индустријских радника (1,5 пута већу него у Србији, и 2,2 пута већу него у ужој Србији).[304] Захваљујући јефтиним и лако доступним кредитима, сировинама, машинама и посебно отвореном тржишту СЕВ-а, изграђена је индустрија. Од седамдесетих Бугарска се специјализовала за електронику, аутоматизацију и мерне инструменте у оквиру СЕВ-а. Низак ниво технологије и квалитет производа надоместила је монополским положајем, што је ипак делимично допринело модернизацији индустрије и целог друштва.[305]

303 Илияна Марчева, „Съветският модел в българската икономика. Основни проблеми, идеи и перспективи на изследване", стр. 67–68, 70, 76–77, 80–81; Иста, „Българският път към Европа през втората половина на XX век. Социално-икономически щрихи", *Исторически преглед,* кн. 5–6, София, 2004, стр. 161–165; Иста, „Началото на края на социализма в България през първата половинана 80-те години", стр. 102–103, 105, 110.

304 Погледати Табелу бр. 21.

305 У Бугарским градовима је 1980. године живело 62,5% становништва – индустрија је давала 51,8% националног дохотка, а пољопривреда 16,7%. Највећи број предузећа имао је до 500 радника – 70,5% (1.907), а у оним од 1.000 до 3.000, где је радило 36,4% свих радника у индустрији, производило се 31,4% од целокупне индустријске продукције (Илияна Марчева, „Щрихи от политиката за индустриализация-модернизация на България през втората половина на XX век", стр. 235–236).

Табела бр. 21. Запослени у индустрији Бугарске, Југославије и Србије (у хиљадама), 1939–1989.

Година	Бугарска	Југославија	Србија	Ужа Србија
1939.	–	300	100	60
1946.	–	234	85	48
1948.	211	508	182	117
1956.	464	787	257	173
1960.	763	1.071	369	251
1970.	1.148	1.438	536	367
1975.	1.285	1.819	672	454
1978.	1.318	2.022	748	505
1980.	1.370	2.162	803	541
1985.	1.403 [86]	2.529	946	640
1989.	–	2.715	1.035	704

Извор: *30 години социалистическа икономика : социално – икономически изменения в НР България през периода 1944–1974,* (Н. Попов, А. Милошевски), София, 1974, стр. 85; *35 години социалистическа България,* София, 1979, стр. 62; *Статистически годишникъ на Народна Република България 1981,* София, 1982; *Статистически годишникъ на Народна Република България 1987,* София, 1988; Миодраг Николић, *Индустрија Србије и Црне Горе 1946–1996 (I део), (Савезни завод за статисику. Студије, анализе и прикази 137),* Београд, 1998, стр. 49.

Први велики економски проблеми настали су после Брежњевљеве смрти (1982) када је Андропов, нови генерални секретар Партије у СССР-у, ограничио достављање јефтине енергије Источном блоку. Велики бугарски градови имали су рестрикције струје. Поред тога, економске везе Бугарске са Западом (Аустријом и Јапаном) угрожене су политиком САД у борби против комунизма. Ниске цене за енергенте у оквиру СЕВ-а нико није сачувао после 1986. године (осим Монголије, Кубе и Вијетнама). Економска изолација је престала да буде важећи принцип, а СЕВ је почео да закључује међународне уговоре. Бугарска је покушала да увођењем „самоуправе" у предузећа 1987. године одржи производњу и прилагоди се променама. Ипак, совјетски модел индустријализације није имао економску ефикасност, па је у јесен 1988. констатовано да постоји хроничан недостатак робе на тржишту, иако је национални доходак Бугарске био висок у оквиру Источног блока. Предлагано је да се војна индустрија прилагоди цивилној сврси и да се „убрзана" индустријализација откаже, макар на извесно време. Реформе у смеру децентрализације, либерализације, па и делимичне приватизације, покренути су прекасно (крајем 1988).[306]

306 Господинка Никова, „Живковата икономическа реформа, перестройката и стартът наскритата приватизация в България", стр. 102–104, 109, 114, 117; Илияна Марчева, „Началото на края на социализма в България през първата половинана 80-те години", стр. 93, 109.

Индустријализација Бугарске после Другог светског рата одвијала се у оквиру Источног блока, што је допринело њеном успону, али је истовремено условило и многе застоје, па и слом читавог система услед политичких промена после 1989. године. Ипак, формирање научно-техничке интелигенције и оспособљавање радника за висококвалификоване процесе производње уз убрзану урбанизацију, представљају трајне последице процеса социјалистичке индустријализације у Бугарској.[307]

(г) Индустријализација Чачка и Благоевграда (1944–1989)

Завршетак Другог светског рата, послератна обнова и подизање индустрије имали су различита обележја и темпо у Чачку и Благоевграду. Уобичајена хронолошка подела има оријентире у великим политичким прекретницама везаним за историју обе земље. Међутим, обим и темпо индустријализације у микроцелинама више је везан за друге важне догађаје и процесе. У овој хронолошкој подели као први период узето је раздобље од ослобођења 1944. године па до краја 1957. године, када у оба места долази до значајних промена.

Горња хронолошка одредница овог поглавља условљена је окончањем првог циклуса индустријализације у Чачку, када је завршена изградња енергетских постројења и подизање војне индустрије, која се од 1956. делимично окреће и производњи за цивилно тржиште. Када је у питању Благоевград, поновним отварањем македонског питања 1958. године почиње и велико инвестирање у привреду целог округа и подизање првог индустријског предузећа које није везано за прерађивачку индустрију („Заводът за високоговорители" – Фабрика звучника).

У истом периоду у Југославији (1957) почиње Други петогодишњи план (после завршетка Првог 1951. доношени су само једногодишњи), а 1958. године предузећа добијају могућност да самостално располажу добитима и да утврђују висине плата. У Бугарској 1958. године почиње Трећа петољетка, а следеће године формирају се административно-економски окрузи са повећаном самоуправом, нарочито у планирању привредног развоја. Бугарска је 1958. године усагласила и стратегију индустријског развоја са СЕВ-ом, којом јој је омогућено да инвестира у машиноградњу и индустрију апарата, што јој је у претходним пројекцијама привредног развоја оспоравано.

307 Илияна Марчева, „Проблемите на модернизацията при социализма: индустриализацията в България", стр. 223.

Други период обухвата време од 1958. до краја 1973. године, када подизање нових фабрика и општа модернизација индустрије и технолошких процеса у обе земље и града имају успон. Када је у питању горња хронолошка одредница (1973), она је одређена политичким и економских догађајима везаним за Чачак и Благоевград, али и Југославију и Бугарску. Нови период у подизању војне индустрије Југославије почео је управо после 1973. године, када се она поново оријентисала на сопствену производњу наоружања. Истовремено је, Уставом од 1974. године, устоличен принцип „договорне" економије, што је условило преструктурирање предузећа на „самоуправним основама", а то је истовремено и почетак узимања великих кредита из иностранства. Када је у питању Чачак, управо у периоду 1973–1975. долази до првих великих привредних проблема који су довели до готово потпуне пропасти највећег предузећа у граду („Слобода"). У Бугарској је од 1974. године почео нови циклус инвестирања у индустрију. У том плану Благоевград је имао истакнуто место у коме од 1974. године, према директивама из Софије, почиње нови инвестициони циклус са циљем даљег технолошког унапређења града.

1. Наслеђени индустријски капацитети – Чачак

Пред Други светски рат град је имао око 12.000 становника са око 1.800 индустријских радника запослених у седам предузећа.[308] Непосредно после ослобођења (3. децембар 1944) у Чачку је покренута обнова производње у неколико индустријских предузећа, али са смањеним обимом посла и запослених. Током 1945. године у Чачку је у 13 предузећа радило око 650 радника. Број становника вароши није се повећао. Укупна ратна штета у индустрији износила је преко 11.742.000 америчких долара.[309] Преосталу индустријску основу чинила су три државна предузећа: „Војнотехнички завод – Чачак", „Фабрика хартије", „Железничка радионица за оправку вагона у Љубићу", која су запошљавала око 440 (68%) индустријских радника у Чачку. Остали су радили у малим фирмама (циглане, млинови), па их је тешко и сврстати у „праве" индустријске раднике. Ратна штета коју су претрпела три највећа индустријска постројења у Чачку била су таквог обима да је и у њима производња организована више на принципима коришћења ручног рада занатских радионица, него уз помоћ рада машина.

308 Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938–1941 : социјална, економска и политичка структура", стр. 155–159.

309 Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945. године", *ЗРНМ X,* Чачак, 1979, стр. 369–379.

1. 1. Саобраћај и енергетика

Велики проблем у покретању индустријске производње у Србији односио се и на прекинуте комуникације. Немци су на територији Србије приликом повлачења порушили 322 моста у укупној дужини до 8.156 метара.[310] Разрушили су и 57% укупне железничке мреже у Југославији. Проблем поновног саобраћајног повезивања није могао брзо да се реши, чак и када су у питању били приоритетни правци. Тако је обнова мостова за железнички саобраћај код Београда и Новог Сада потрајала до краја 1947. године.[311] Проблем поновног успостављања комуникација имао је и Чачански округ у коме су Немци порушили 32 пропуста и моста, а путеве озбиљно оштетили. Друмски мост у Чачку обновљен је 11. јануара, а у Овчар Бањи 25. јануара 1945. године. Железнички мост у Чачку поправљен је 15. априла 1945. године када је преко њега прошао први воз.[312] Тиме је Чачак обновио значај регионалног железничког чворишта, што је олакшавало развој индустрије у првим послератним годинама.

Други важан предуслов за развој индустрије били су производња и пренос електричне енергије. Чачак је имао **Електричну централу „Јелица А. Д. – Чачак",** која је почетком 1945. године запошљавала седам радника. Због проблема око дистрибуције електричне енергије Влада је јуна 1945. године основала „Електрично предузеће Србије" (ЕПС), у које улази и погон у Чачку, које крајем 1946. године има 18 радника.[313] Ова централа није ни радила, јер је читаво подручје снабдевано струјом из електросистема „Макиш".[314] У то време, заправо, није ни постојао јединствен електросистем у Југославији, па ни у Србији. „Макиш" је био изузетак и омогућавао је пренос електричне енергије од Сре-

310 Од тога 242 на државним (5.656 метара) и 80 на окружним путевима (2.500 метара). Порушен је 71 гвоздени (4.451 метара), 60 бетонских (825 метара), 42 камена (489 метара) и 149 дрвених мостова (2.391 метар) [Историјски архив Чачак (ИАЧ), Народни одбор Округа Чачак (НОО Чачак) 1944–1947, К–11, без броја, Извештај повериштва грађевина АСНОС-а о штети изазваној ратним дејствима у Србији од 1. марта 1945. године].

311 *Сећање на будућност : од првог гвозденог пута до модерне железнице у Србији и Југославији 1880–1995.* (ред. Саво Јањић), Београд, 1995, стр. 38–39.

312 К., „Мост на Морави", *Слободни глас,* бр. 1. Чачак, 15. јануар 1945, стр. 6; „Ударничка изградња мостова у нашем крају", *Слободни глас,* бр. 10, Чачак, 5. април 1945, стр. 3; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.", стр. 351. 366, 384.

313 Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921–1971,* Чачак, 1972, стр. 62, 83.

314 ИАЧ, НОО Чачак, К–1, Ф–1, 8/45, бр. 378, Извештај Привредног одељења О.Н.О Чачак о стању и раду индустријских предузећа од 27. априла 1945. године; ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 108, Извештај НО Округа чачанског Министарству за индустрију и рударство НРС – одсеку за електрификацију од 12. децембра 1945. године.

ма, преко Београда и Крагујевца, до Чачка и Краљева (водови 15 kV).[315] Поседовање електричне енергије био је још један важан чинилац развоја Чачка, посебно у послератним годинама када у земљи још није био изграђен целовит електро-енергетски систем.

1. 1. Фабрике, радионице, млинови

„ВТЗ" (Војно-технички завод – Чачак) био је највеће (војно) предузеће у Чачку, које је са радом отпочело већ 20. децембра 1944. године са 50–60 радника (пре рата – око 1.400), да би их средином 1945. било 112. Фабричке хале и радионице биле су празне, делом оштећене (80%) и без алата, јер је опрема однета у Немачку (100% машина). Ратна штета процењена је на 11.413.993 долара (8 милиона у опреми, остатак у дохотку).[316]

Предратна производња електро-опреме (радио-станице, телефони и телефонске централе), као и инжењеријског материјала за војне потребе, није могла да се обнови. Радници су од својих кућа донели алат да би вршили поправке трофејног војног материјала за потребе војске која је до 15. маја 1945. године још увек имала велика ратна дејства (оружје, радио-уређаји, све врсте возила). За потребе Завода откупљена је и једна столарска радионица, а у недостатку стручњака (мајстора) ангажовани су ратни заробљеници Немци и Италијани. Радници су имали задужења и на поправци грађевинских објеката (касарне, болница, школе, железнички мостови). Услед недостатка посла, Завод је престао да ради априла 1946. године.[317]

Коришћење радне снаге ратних заробљеника била је уобичајена пракса у обнови послератне Југославије. Упошљавани су као обични физички радници, али и као висококвалификовани стручњаци. После јануара 1949. године Југославија је отпустила 210.000 ратних заробљеника, али су неки од њих наставили да раде у многим предузећима као слободни људи под комерцијал-

315 Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *н. д.,* стр. 36–40; Слободан Милић, *н. д.,* стр. 67–68.

316 Процењено је да је материјална штета у ВТЗ Чачак била 7.928.386,27 долара. Процена губитка дохотка током рата износила је 3.485.606,90 долара, а вредност преостале имовине у фабрици процењена је на 268.573,86 долара [ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 898, Допис ОНО Чачак Министарству индустрије и рударства НРС о стању индустрије у округу (7. август 1945); ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 9588, Извештај ГНО Чачак Окружном НО Чачак о ратној штети у бившем ВТЗ „Чачак" (31. август 1945)].

317 М. Н., „Међу радницима Војно-техничког завода", *Слободни глас,* бр. 10, Чачак, 5. април 1945, стр. 4; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945." стр. 262, 372; Бранко Ковачевић, *Технички ремонтни завод Чачак 1925–2006,* Чачак, 2006, стр. 29.

ним условима.[318] Ратни заробљеници имали су значајан допринос и у обнови Чачка, при чему је најзначајнији пројекат био подизање бетонског путничког моста на Западној Морави 1946. године.[319] Заробљеници су упошљавани и у индустрији, при чему су цивилни органи вршили расподелу, а војни контролу ратних заробљеника.[320]

„Фабрика хартије" је престала са радом августа 1944. године. Покушај Немаца да у повлачењу минирају фабрику није успео, па су машине и опрема сачувани. Градска болница је, непосредно по ослобођењу града, из фабричке енергане добијала струју. За транспорт угља коришћени су заробљеници (Италијани). Поновно покретање производње организовано је фебруара 1945. године. Машине су биле прилично израубоване, недостајала су мазива за одржавање, па је производња била врло скупа. За покретање енергане у пролеће 1945. године допремљен је камени угаљ из Перника у Бугарској. Фабрика је најпре испоручивала ротациону хартију за „Борбу" и „Политику" у Београду, а једно време су израђивали и хартију за израду новчаница. У њој је било запослено 176 радника.[321]

Производња папира није била велика (16 тона дневно понекад је премашивано до 22 тоне дневно). Енергија за фабрику обезбеђивана је сагоревањем угља (30 тона дневно), при чему је највећи проблем био транспорт због порушених мостова, али и квалитет лигнита који је енергетски слабији од мрког угља који се користио пре рата. Средином 1945. године фабрика је имала 185 радника организованих у три смене. Држава је на основу преузетих депонованих акција одсутних акционара већ у децембру 1944. године била власник 61%

318 Nataša Milićević, „Neke forme prinudnog rada u Srbiji 1944–1950.", *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941–1945, 1945–1951. Znanstveni skup* (ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov), Zagreb, 2010, str. 190–191.

319 Бетонски мост преко Западне Мораве у Чачку квалитетно је направљен. Прве веће преправке и проширења извршене су тек 1984. и 1996. године, мада се све до краја 1976. године магистрални саобраћај Србије према Босни, Црној Гори и мору одвијао управо преко овог моста који је трпео велика оптерећења (Родољуб Петровић, *Прича о Љубићу,* Чачак, 2004, стр. 212–214).

320 ИАЧ, НОО Чачак, К–1, Ф–1, 35/45, бр. 8106, Наређење Команде чачанског подручја од 22. јуна 1945. године; Употреба радне снаге заробљеника понекад је била банална и нерационална, као у случају штампарије „Ослобођење" у којој су велики точак на штампарској машини окретали немачки заробљеници [*„Литопапир" 1954–1994.* (ур. Мирко Студовић), Чачак, 1994, стр. 13]. Док је трајао рат 1944/45. године радни задаци заробљеника строго су контролисани, а одбијање наређења је кажњавано, као у случају два италијанска заробљеника који нису хтели да по великом мразу преносе угаљ за Фабрику хартије преко моста на Западној Морави. Стрељани су на лицу места, а њихова тела су бачена у реку (Гвозден Јованић, „Два живота једне фабрике", *Чачански глас*, бр. 44, Чачак, 29. новембар 1954, стр. 5).

321 ИАЧ, НОО Чачак, К–1, Ф–1, 8/45, бр. 378, Извештај Привредног одељења О. Н. О Чачак о стању и раду индустријских предузећа од 27. априла 1945. године.

предузећа. Збор акционара је 24. маја 1945. потврдио да је Управа народних добара уједно и власник акција. То је био први корак ка национализацији предузећа. Недостатак сировина условио је лошији квалитет хартије него пре рата, иако је из СССР-а допремљена целулоза.[322] Фабрика хартије потпала је 20. маја 1947. године под управу (заправо потпуну национализацију) Савезне владе. Три године касније власништво је пренето на Републичку владу.[323]

„Железничка радионица за оправку вагона у Љубићу" имала је значајну ратну штету (80%), али је већ 1945. године запошљавала 145 радника. Од ослобођења па до 1. маја 1945. године оспособили су 550 вагона са великим оштећењем. Радили су у веома тешким условима.[324]

Преостали индустријски капацитети били су мањег обима и у приватном власништву. Запошљавали су углавном неквалификовану радну снагу и имали углавном занатски карактер производње. У Чачку и Љубићу 1945. године радиле су и три приватне циглане (**„Морава" А. Д., „Лозанић, Станковић и Станојевић", „Брушија и Спасић"**) које су имале капацитет од око 6.000 комада црепа и 5.000 комада цигле дневно и запошљавале укупно око 100 радника.[325] Приватна **Фабрика кожа „Морава"** у Атеници имала је 20 радника. Недостајале су одговарајуће сировине и хемикалије за квалитетну производњу, тако да све до јесени 1945. године фабрика практично није ни радила.[326]

Прерађивачка индустрија такође је била у приватном власништву, малог обима производње, технолошког нивоа и обима запослености. **Пивара „Крен**

322 „Фабрика хартије у Чачку почела је са радом 29. јануара", *Слободни глас,* бр. 2. Чачак, 31. јануар 1945, стр. 8; „Први мај у знаку ударничког рада", *Слободни глас,* бр. 14, Чачак, 1. мај 1945, стр. 3; М. У., „Фабрика хартије у Чачку ради пуним капацитетом", *Слободни глас,* бр. 27, Чачак, 4. август 1945, стр. 2; Гвозден Јованић, „Два живота једне фабрике", *Чачански глас,* бр. 44, Чачак, 29. новембар 1954, стр. 4; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.", стр. 362; Дојчило Митровић, *Монографија чачанске фабрике хартије „Божо Томић",* Чачак, 1984, стр. 81–86; Иначе, у овој фабрици су 1945. године прерађени многи архивски фондови из Чачка, Крагујевца, Краљева, третирани као обичан стари папир.

323 Фабрику хартије, Чачак, „основана" је решењем Владе ФНРЈ од 20. маја 1947. године. Предузеће је 3. априла 1950. године пренето на управу Влади НРС (*Службени гласник НРС,* бр. 21, Београд, 16. јун 1951, стр. 272); Дојчило Митровић, *н. д.,* стр. 87.

324 „Први мај у знаку ударничког рада", *Слободни глас,* бр. 14, Чачак, 1. мај 1945, стр. 3; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.", стр. 363.

325 М. У., „Велики успех индустрије грађевинског материјала на територији округа чачанског", *Слободни глас*, бр. 25, Чачак, 20. јули 1945, стр. 3; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.", стр. 362, 364, 377.

326 ИАЧ, НОО Чачак, К–1, Ф–1, 8/45, Број фабрика и радника у чачанском округу 29. августа 1945. године; „Први мај у знаку ударничког рада", *Слободни глас,* бр. 14, Чачак, 1. мај 1945, стр. 3; „Радници фабрике кожа у Чачку оптужили власника Мирка Ђурковића као саботера", *Слободни глас,* бр. 22, Чачак, 29. јуни 1945, стр. 3.

и Станковић А. Д." запошљавала је 14 до 20 радника.[327] У Чачку су радила и два приватна парна млина (**Парни млин „Павле Брушија и синови", Парни млин „Морава А. Д."**) са укупно око 20 радника. Као конкуренцију приватним, железнички радници из Љубића августа 1945. године изградили су свој млин, непознатог капацитета и броја радника. Ујам је код приватника био 8%.[328] **Млекарска задруга** у Чачку запошљавала је само пет радника.[329] Иако је у целом округу 1945. године радила само млекара у Чачку, оштећења током рата и окупације била су таквог обима да није било могућности за повећање производње.[330]

За обнову и даљи развој индустрије важни су били и рудници, чија је експлоатација започела између два светска рата. Међутим, број радника које су запошљавали, као и технолошки процеси вађења и количина руде нису били значајнијег карактера за модернизацију читавог подручја.[331] Сви ови рудници су 1945. године били конфисковани или под секвестром.[332]

* * *

Чачак је пред Други светски рат био јако индустријско средиште, али је после ослобођења у њему радило преко 600 радника, већином неквалификованих, мануелних, у малим предузећима са скромном производњом и веома ниским технолошким нивоом. Чачак и најближа околина запошљавали су 1945. године само пет инжењера (три у граду), а преко 40% радне снаге чинили су некваа-

327 „Чачанска пивара ради без застоја", *Слободни глас,* бр. 25, Чачак, 20. јули 1945, стр. 4; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.", стр. 374.

328 Д. М. Ј., „Железничко-транспортни радници из Љубића изградили млин", *Слободни глас,* бр. 35, Чачак, 29. септембар 1945, стр. 6; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.", стр. 365, 376.

329 „Млекарска задруга у Чачку почела је са прерадом млечних производа", *Слободни глас,* бр. 18, Чачак, 1. јуни 1945, стр. 4; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.", стр. 365.

330 ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 1231/15–40, Подаци о млекарским задругама у округу Чачанском (15. октобар 1945); ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 1231/15, Табеларни преглед млекарских задруга и приватних млекара на територији Округа чачанског (3. новембар 1945).

331 У ближој околини Чачка 1945. године радило је неколико рудника: рудник магнезита „Шумадија" у Брђанима и Милићевцима (72 радника), рудници угља у Бресници (118 радника), Тавнику (78 радника), „Дучаловац" у Ртарима (30 радника) – укупно око 300 радника. Рудник угља „Драгачево" у Рогачи и рудник хрома „Јелица" у Бањици после ослобођења нису експлоатисани (М. У., „Велики успех индустрије грађевинског материјала на територији округа чачанског", *Слободни глас,* бр. 25, Чачак, 20. јули 1945, стр. 3; Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.", стр. 351, 362–366, 377, 384).

332 ИАЧ, НОО Чачак, К–11, 926/45, бр. 4851, Списак конфискованих и предузећа под секвестром у Љубићком срезу (16. август 1945); Јарослав Дашић, „Јелички рудници", стр. 158–171.

лификовани и полуквалификовани радници. Ако би се рачунали и шегрти, у граду је било преко 54% неквалификоване радне снаге.[333] Уз све то ВТЗ Чачак престао је са радом у пролеће 1946. године, па је без посла остало око 100 људи, углавном квалификованих мајстора. Чачак је према првом попису из 1945. године имао 12.202 становника, односно 3.506 домаћинстава.[334]

Превладавање заосталости и привредни напредак у очима руководилаца КПЈ сводио се на проблем кадрова. У првој половини 1945. године послати су дописи у којима се захтева „пречишћање" службеника који руководе индустријом. Сматрали су да од тога зависи 70% успеха у руковођењу предузећима, као и успех у индустријализацији. Влада је имала намеру да постави своје кадрове на места која одговарају њиховим способностима. Међутим, на првом месту тражила се идеолошка исправност, а тек на петом месту стручна спрема. Залагање на раду било је на шестом месту. Етичке карактеристике биле су последња особина о којој је требало водити рачуна.[335]

Почетком 1946. године локалне власти у Чачку нису биле задовољне радом индустријских постројења. Фабрика хартије је услед оштећења, оскудице сировина и горива радила смањеним капацитетом. Најмањим капацитетом (8% од нормалног) радила је прехрамбена индустрија. Погони за прераду дрвета радили су просечно са 20%, а циглане – црепане са 35% капацитета. Производне планове за 1946. годину (које је достављала Влада НР Србије) добили су само индустрија цигле и црепа, „Фабрика хартије", „Пивара" и „Фабрика коже" (која је у рад пуштена тек октобра 1945. године и радила је са 60% капацитета). Остала предузећа нису могла да добију производне задатке услед малог капацитета производње и несташице сировина. За производњу су недостајали кредити, енергија, радници, стручњаци и транспортна средства. Поред тога, цене индустријских производа нивелисане су у целој Југославији. Сви су били дужни да их се придржавају, а није била дозвољена трампа за пољопривредне производе.[336]

333 ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 7819, Извештај Привредног одсека ГНО Чачак (23. јун 1945); ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 826, Извештај НО Округа чачанског Министарству индустрије и рударства НРС – персоналном одељењу (24. јули 1945).

334 Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945.", стр. 351.

335 ИАЧ, НОО Чачак, К–3, Ф–1, 4/45, пов. бр. 68, Допис Персоналног одељења Министарства за индустрију и рударство НРС од 23. маја 1945. године.

336 „У прошлој години индустријска предузећа нашег округа радила су са смањеним капацитетом", *Слободни глас,* бр. 52, Чачак, 9. фебруар 1946, стр. 3; „Трећа редовна скупштина Окружног народног одбора", *Слободни глас,* бр. 60, Чачак, 12. април 1946, стр. 1–4.

2. Наслеђени индустријски капацитети – Благоевград

Индустријски развој Горње Џумаје (од 1950. Благоевграда) све до краја педесетих година двадесетог века био је изразито спор. Градска економија после ослобођења од Турака 1912. године заснивала се на трговини и занатству. Међутим, ни број занатлија није био велики почетком четрдесетих (око 300). Обим и темпо рада занатлија био је условљен потребама и динамиком размене са околним селима, са изразитим сезонским карактером производње. Казанџије су имале више посла од јесени до пролећа, златари у јесен, кожухари пред зиму. Уз све то, бављење занатством била је готово у потпуности породична професија (углавном македонских избеглица), тако да су запошљавали мали број радника. Горња Џумаја је по свом производном карактеру и даље била типичан стари балкански град, у коме је традиционално занатсво чинило важан део градске економије. Варош је била и место откупа традиционалних сеоских производа: оваца, поврћа, воћа и посебно дувана.[337]

2. 1. Саобраћај и енергетика

Други светски рат није донео значајнија разарања у Бугарској, па ни у Благоевграду. Железничка, путна, електро и телефонска инфраструктура нису значајније оштећене, па са те стране није било сметњи за планирање и развој индустрије. Благоевград је у мрежу пруга нормалног колосека укључен 1937. године, што је била велика предност за превоз робе на веће удаљености и посредно отварање могућности за развој индустрије.

Постојећа електромрежа била је задовољавајућа за мања индустријска постројења. Мрежу од 15 kV хидроелектране „Рила", приватно предузеће „Гранитоид" почело је да гради према Горњој Џумаји већ 1925. године. Међутим, сам град повезан је у електромрежу тек 1928. године. Електрични далековод од 15 kV прошао је поред Горње Џумаје (Благоевграда) 1931. године, према руднику угља у оближњем селу Брежани. Упоредо са електромрежом, фирма „Гранитоид" градила је и сопствене телефонске линије за интерну употребу. Тако је Благоевград, поред пруге нормалног колосека саграђене 1937. године, имао и телефонску и електромрежу.[338]

337 Румяна Хаджиева, „Стопански структури в градската икономика на Горна Джумая от начало до средата на XX век", *Известия. Исторически музей Благоевград,* том II, Благоевград, 2001, стр. 160–166.

338 Мире Спирев, *История на електрификацията на югозападна България,* София, 2004, стр. 84, 96, 99, 130, 132.

2. 2. Занатство и прерађивачка индустрија

Непосредно пред Други светски рат Индустријска комора из Софије повремено је организовала курсеве за занатлије у Горњој Џумаји. Циљ је био да се унапреди примитивни технолошки ниво производње и повећа економска добит ситних занатлија (обућара, кројача, пекара). Нешто већу производњу имала су два мала индустријска предузећа која су израсла из традиционалних занимања. Прва је дрвопрерађивачка фабрика браће Захаријев (основана 1937), настала услед интензивирања експлоатације дрвета у околним планинама почетком тридесетих година. Запошљавали су 50 радника који су стругали дебла, правили намештај и шперплоче. Друго предузеће са карактером ситне индустријске фирме била је фабрика цигли и црепа „Елвира", основана 1924. године. Карактер примитивне индустријске производње имале су и вуновлачаре, млинови, столарске радње и постројења за цеђење уља из маковог и сунцокретовог семена.[339]

Низак технолошки ниво, мали обим посла и економске добити у индустрији, условио је да се највећи део градског становништва бави пољопривредом на уситњеним поседима у околини града. Пословима гајења дувана, који је у потпуности индустријска биљка, бавили су се сви – од трговаца до чиновника. Услед високих откупних цена гајење дувана било је исплативо, тако да је пољопривреда била основно занимање већине становника вароши. Горња Џумаја је заправо била још увек агро-град, јер начин привређивања није био претежно везан за урбана занимања. Но, масовно гајење дувана у околини условило је да се у Горњој Џумаји подигну многа стоваришта за откуп дувана. Ова складишта запошљавала су до краја четрдесетих 75% радника у граду. То су били сезонски радници, па се њихов број мењао у зависности од количине убраног дувана (од 150 до 1.000 радника). Поједина складишта дувана држали су и страни откупљивачи. Услови рада били су примитивни и тешки, без механизације и са непрекидном неизвесношћу дужине запослења. У много мањем обиму него дуван, заправо у експерименталном виду, један број становника града бавио се узгојем и прерадом свилене бубе све до краја четрдесетих година двадесетог века.[340]

Дуван је био основна и главна индустријска биљка која се узгајала у околини града, који је постао центар откупа и прве фазе прераде. То је била једина

339 Румяна Хаджиева, „Стопански структури в градската икономика на Горна Джумая от начало до средата на XX век", стр. 160–166.

340 Румяна Хаджиева, „Стопански структури в градската икономика на Горна Джумая от начало до средата на XX век", стр. 160–166; Нурије Муратова, *н. д.,* стр. 85.

делатност која је у зависности од сезоне и потражње на светском тржишту углавном доносила стабилан приход. Но, поред дувана, у околини Горње Џумаје, као и целој Пиринској Македонији, гајио се још један опијат који је доносио значајне приходе. У питању је био мак од кога се у фабрикама за прераду правио опијум. Значајан део финансија ВМРО између два светска рата добијан је од ове производње. Производња опијума у околини Благоевграда није престала ни после Другог светског рата, а сељаци су убране биљке предавали локалној Дирекцији за снабдевање храном.[341] Обим, количина, сврха и добит од ове делатности нису јавно објављени.

Према свим карактеристикама Благоевград је средином четрдесетих и даље био изван свих токова индустријализације. Гајење и откуп дувана били су основно занимање становника града. Паралелно постојање занатско–индустријских и пољопривредних облика зараде били су карактеристични и за градове у Србији крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, као једна од основних својстава развоја.[342] Но, количина и квалитет дувана који се гајио у околини чинили су Горњу Џумају веома погодним местом за планирање и подизање прерађивачке индустрије, што је у наредним деценијама постала окосница развоја града. За разлику од Чачка, који никада није искористио потенцијале пољопривредне производње у свом окружењу, Горња Џумаја (Благоевград) је управо на гајењу индустријског биља започела свој развој.

3. Национализација и државна интервенција: технологије, обим и домети развоја на локалном плану – Чачак (1948–1957)

У свим социјалистичким државама, према уобичајеној шеми подизања индустрије, извршена је национализација приватне имовине, истискивање тржишта, ограничавање потрошње, концентрација финансија и планско усмеравање у енергетику и тешку индустрију, као предуслов модернизације. На локалном плану ова шема није увек могла да се примени, па је у зависности од наслеђених индустријских капацитета, сировинских ресурса, доступности енергије и саобраћајне повезаности, изграђивана индустрија. При томе је и војно-стратешки положај имао посебан значај у епохи сучељавања два војна и политичка блока.

341 „Събирането на опиума", *Пиринско дело,* бр. 36, Горна Джумая, 6. септември 1948, стр. 4.

342 Мари Жанин-Чалић, *н. д.,* стр. 190.

3. 1. Национализација и стварање државне индустрије

Три највећа индустријска предузећа у Чачку („ВТЗ", „Фабрика хартије" и „Железничка радионица у Љубићу") била су у државном власништву. Национализацијом из 1946. и 1948. године држава је преузела само мање фирме: Млин „Павла Брушије и синова – Чачак", Парну пивару „Крен и Станковић" а. д. – Чачак, Чачанску млекарску задругу – Чачак, по једну сушару за шљиве и циглану, као и четири трговинска стоваришта (1946).[343] Национализацијом из 1948. године држава је преузела још два млина, једну штампарију, стругару и хотел у Чачку, осам магацина и шест подрума (магаза).[344] Национализована индустрија (углавном прерађивачка и прехрамбена) била је скромних капацитета и технологије производње, а самим тим и слаба основа за бржи развој.

Национализованом имовином, цигланама и млиновима, управљала су новооснована државна предузећа – млиновима „Напредак" (основано 18. априла 1947)[345], а цигланама „Изградња" (основано 30. јуна 1947)[346]. Пивара је радила у саставу млинарског предузећа „3. децембар".[347] У почетној години Прве петолетке (1947) Чачак се налазио на ниском нивоу технолошког развоја, иако је био привредни центар округа – од 53 предузећа у округу, чак 20 њих се налазило у Чачку (девет државних, шест задружних и пет приватних).[348] Међутим, то су претежно биле фирме регионалног нивоа. Током 1947. године у Чачку су регистроване само две фирме савезног значаја („Фабрика хартије" и рудник магнезита „Шумадија" у Брђанима код Чачка), пет републичког (електрична

343 *Службени гласник НРС,* бр. 44, Београд, 21. септембар 1946, стр. 1163, 1166–1167. У додатном списку за национализацију из децембра 1946. године нашла су се и четири стоваришта – трговине на велико: Стовариште браће Љујића – Чачак, Стовариште трговачко а.д. – Чачак, Стовариште Михаила Бојовића – Чачак и Стовариште Павла Брушије и синова – Чачак, Парна сушара за шљиве Павла Брушије, као и Модерна циглана и црепана Рада Брушије и Милутина Спасића у Љубићу (*Службени гласник НРС,* бр. 61, Београд, 5. децембар 1946, стр. 1605–1606).

344 Млин Лазара и Вилимана Тешића – Чачак, Стругару и млин „Морава" а. д., Чачак, Хотел „Београд" предузећа „Крен и Станковић" у Чачку (*Службени гласник НРС,* бр. 25, Београд, 30. април 1948, стр. 145–146, 150, 159). Национализација из 1948. године обухватила је и штампарију породице Поповић из Чачка [ИАЧ, Народни одбор Среза љубићко-трнавског (у даљем тексту само НОС љубићко-трнавски) (1947–1955), К–33, бр. 6913, Извештај о пословању штампарије и књиговезнице „Ослобођење" за 1952. годину].

345 *Службени гласник НРС,* бр. 25, Београд, 9. јун 1947, стр. 516.

346 *Службени гласник НРС,* бр. 34, Београд, 30. јул 1947, стр. 663.

347 Ilija V. Popović, *n. d.,* str. 206.

348 ИАЧ, НОО Чачак, К–12, без броја, План обилазака инспекције рада ОНО Чачак у 1947. години.

централа, млинови и циглане) и 18 локалног (радионице, млинови, сушаре за воће).[349]

Ретка су била нова предузећа које је оснивала општина. Окружно грађевинско предузеће „Грапоч" основано је 1946. године.[350] Дрвно-индустријско предузеће „Сима Сарага" формирано је 28. новембра 1948. године и бавило се обрадом дрвета са неколико стругара и радионица национализованих од „Морава А. Д.". Ова фирма је имала више занатски, него индустријски карактер.[351]

Ради подизања и искоришћавања локалне индустрије Срески НО љубићкотрнавског среза основао је 10. јануара 1949. године предузеће „Вујан" – среско предузеће за локалну индустрију.[352] Од оснивања 1949, па до 1. јула 1952. године, предузеће се бавило производњом грађевинског материјала (цигле, црепа, камена, креча), као и вршењем услуга „млинске индустрије". Већ крајем 1949. године предузеће је почело истраживање и експлоатацију угља у селу Доња Горевница код Чачка, што је касније постало и његова основна делатност.[353]

Један од начина да се град и читаво подручје развију било је повезивање пољопривредне производње и подизање прехрамбене индустрије. Околина Чачка имала је традиционално развијено воћарство, па су локалне власти још почетком 1945. године планирале да подигну фабрику за конзервирање воћа „на задружној основи".[354] Идеја се даље развијала, па су у јесен 1945. године почели да траже машине за прераду воћа.[355]

Фабрика је требало да се подигне до 1. августа 1946. године, а НР Србије је обезбедила и кредит (1,5 милиона динара). Овој одлуци супротставила се војска (јун 1946), јер је локација за фабрику била делом у кругу касарне (мада је земљиште било општинско), па су насилно, стражарно и с оружјем, отерали раднике који су бетонирали темеље.[356] Нова локација за подизање фабрике за

349 ИАЧ, НОО Чачак, К–3, Ф-ОНО, без броја, Списак индустријских предузећа на територији округа Чачанског из 1947. године.

350 Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.,* стр. 388.

351 ИАЧ, Општина Чачак (у даљем тексту само ОЧ) (1944–1970), К–12/а, без броја, Завршни рачун предузећа „Сима Сарага" Чачак за 1961. годину; Томислав Ћерамилац, „Дрвно-индустријско предузеће 'Сима Сарага' : кроз тешкоће ка успонима, *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, стр. 39.

352 „'Вујан' – среско предузеће за локалну индустрију – Чачак; упис у регистар", *Службени гласник НРС,* бр. 22, Београд, 16. мај 1949, стр. 348.

353 ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Завршни рачун предузећа „Вујан" Мрчајевци за 1961. годину.

354 М. А. К., „Скупштина прве обласне земљорадничке произвођачке задруге", *Слободни глас,* бр. 4. Чачак, 23. фебруар 1945, стр. 1.

355 „Плодан рад градског одбора у Чачку", *Слободни глас,* бр. 39, Чачак, 27. октобар 1945, стр. 3.

356 ИАЧ, НОО Чачак, К–3, Ф–1, 20/46, пов. бр. 35, Допис ОНО Чачак Председништву Народне владе Србије о проблемима подизања фабрике за прераду воћа од 15. јуна 1946. године.

прераду воћа убрзо је одређена далеко од касарне.[357] Штета због мењања плана и започетих послова била је не само финансијска, него и политичка, али је војска овим само потврдила свој примат у друштву.

Планови за подизање ове фабрике дефинитивно су пропали почетком 1947. године, јер је Планска комисија Србије одлучила да се погон за прераду воћа и поврћа подигне у Пожеги, а не у Чачку. Жалбе поткрепљене тврдњама да се у Чачанском округу налази 17% свих стабала воћа у Србији, да је становништво умешно у гајењу воћа, да се развија малинарство коме смета дуги транспорт, да ће се у Чачку 1947. године отворити Институт за воћарство и да ће се Чачак убрзо повезати пругом нормалног колосека са Краљевом, што ће олакшати извоз производа, нису уважене, па је фабрика на крају подигнута у Пожеги.[358] Овом политичком одлуком онемогућено је повезивање пољопривреде, науке и индустрије, што је свакако имало утицај на даљи развој града и околине.

Утицај локалних власти на развој индустрије није био велики. Планске комисије на нижим нивоима оснивају се касно. Планска комисија у Чачку добила је председника почетком маја 1949. године, али ни тада није имала јасну слику о задацима које треба да оствари и какав јој је план рада, осим опште констатације да би требало покренути привреду Чачка. На свакој седници савета дељени су задаци, да би се касније реферисало о постигнутим резултатима.[359]

Наслеђена државна и национализована приватна индустријска предузећа била су скромних капацитета и углавном су се темељила на коришћењу простог физичког рада. Пример технолошке заосталости, реликта из XIX века, била је „Железничка радионица у Љубићу", као део система за одржавање вагона – испостава ложионице у Лајковцу до 1949. године.[360] Радионица је била државна фирма са преко 200 радника, али са изразито лошим условима рада. Поправке су углавном обављане напољу, често по киши и снегу, на земљи испод вагона. Скучене радионице биле су пуне дима и без грејања.

357 ИАЧ, НОО Чачак, К–11, бр. 1601, Одређивање места и израда пројекта за нову фабрику воћа и поврћа у Чачку (30. август 1946).

358 ИАЧ, НОО Чачак, К–3, Ф- ОНО, 13/47, бр. 10417, Примедбе ОНО Чачак Планској комисији НРС на план инвестиционе изградње за 1947. годину (24. фебруар 1947).

359 *Privredna politika vlade FNRJ : zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, knjiga 2 (1. IV 1944 – 9. XII 1949),* priredili Miodrag Zečević i Bogdan Lekić, Beograd, 1995, str. 295.

360 Све до 1952. радионица ради у оквиру Дирекције железница у Чачку. Пошто је 1952. године Дирекција укинута, „Колска радионица" (како су је уобичајено звали) са својих 250 радника радила је самостално, али по прописима железнице, све до 1960. године, кад почиње самостално да уговара послове (Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *„Слобода" 1948–1988,* Чачак, 1988, стр. 76).

Реума је била уобичајена болест, а 7% (1954) радника одлазило је сваке године на обавезено боловање.[361]

Почетком педесетих година Чачак је у распореду цивилних индустријских предузећа заузимао скромну позицију. До 1951. године од 68 металских предузећа у Србији ниједно није било у Чачку. Предузеће „Вујан" налазило се међу седам фирми које су се бавиле производњом креча, а предузеће за обраду дрвета „Сима Сарага" налазило се међу 20 таквих фирми у Србији. У Србији су 1950. постојале само две фабрике хартије [једна у Чачку у којој је већ тада производња била отежана, јер је процес рада био немодеран услед дотрајалости машина (60%) и слабе опреме]. Пивара у Чачку налазила се међу 15 у Србији, а само су три предузећа имала мању производњу. Недостатак предузећа у металској, хемијској, текстилној, графичкој и прехрамбеној индустрији показивао је суморну слику технолошког таворења.[362] Но, овај преглед није узимао у обзир и војну индустрију, тако да је Чачак у званичним публикацијама имао „скривени" развој.[363]

За модернизацију града, индустријски и економски раст, мењање структуре занимања становништва и услова рада, били су неопходни снажна интервенција државе, велике инвестиције и коришћење нових технологија. Као основни предуслов за цео подухват индустријализације на општем и локалном нивоу била је неопходна обнова комуникација, као и енергетска основа за подизање и покретање производње са новим фабричким постројењима. Овај подухват захтевао је дугорочно планирање, велике инвестиције, пуно радне снаге и дуг период реализације.

361 „У љубићкој радионици су врло лоши услови рада", *Чачански глас,* бр. 12, Чачак, 23. март 1954, стр. 2; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 76.

362 *Производне снаге НР Србије* (ред. Коста Михаиловић), Београд, 1953, стр. 410, 436, 461, 466, 539.

363 Званичне статистике и анализе нису до 1965. године у обзир узимале војну индустрију за своје прегледе економије градова у СР Србији. Тако је Чачак почетком шездесетих од 36 посматраних градова био седми у односу терцијарних привредних делатности према секундарним, 13 према нето продукту на једног запосленог и 21 према нето продукту „по глави" становника града. Од 61 посматраног града у целој Србији од Чачка је само 23 имало мање запослених у секундарним делатностима на 1000 становника, односно шест од 36 градова у централној Србији. Ови односи нису реални, јер се два најважнија војна предузећа у граду нису убрајала у статистику [Душанка Јанев, *Економска структура градова у СР Србији,* (Студије и саопштења / Економски институт бр. 5), Београд, 1969, стр. 7, 50].

3. 2. Саобраћај – Чачак

Обнова комуникација у првој половини 1945. године била је условљена војним потребама за обезбеђење ратних дејстава, тако да су углавном подизани привремени дрвени мостови. Нови бетонски мост на Западној Морави у Чачку подигнут је 8. децембра 1946. године, као и на Чемерници на путу према Прељини (главној саобраћајници према Београду и Крагујевцу).[364] Све до краја педесетих година друмски саобраћај у Србији није имао доминантно место у превозу робе и путника, тако да су ове инвестиције у то време углавном имале локални значај, мада су значајно подизале квалитет живота становника.[365]

Чачак је све до почетка 1973. године био железничко чвориште из кога се рачвала пруга од Београда према Западној Србији и даље према Босни, односно на исток према Краљеву. Међутим, то је била пруга уског колосека која није омогућавала бржи превоз већих количина робе. Нови планови о модернизацији железница и подизању пруга нормалног колосека заобилазили су Чачак (пруга Београд–Бар), па је град у перспективи губио ранији саобраћајни значај. Ипак, све до средине седамдесетих, Чачак је био четврти железнички рејон у ужој Србији када је у питању утовар и истовар робе (мада са најмањим обимом посла од свих постојећих чворишта), а десети у целој Србији.[366]

Међу два најважнија пројекта изградње железница у Југославији 1950. године налазила се и пруга Београд–Бар, са оптимистичким предвиђањима да ће се завршити до 1955. године. Припремни радови требало је да се изврше 1952. године.[367] У питању је била ревидирана траса пруге до Јадранског мора, која је планирана још за време Краљевине Србије, касније и Краљевине Југославије.[368] Привредни савет ФНРЈ донео је 1951. године одлуку да се пруга од

364 Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.,* стр. 390.

365 Број камиона у Србији у државном власништву 1946. године није био велики (345), као ни десет година касније (1956 – 830) [Добривоје Којић, Влада Станојевић, „Снажна експанзија возила на друмовима", *Саобраћај и везе Социјалистичке Републике Србије* (ур. Љиљана Стојановић), Београд, 1973, стр. 76, 83]; Слично је било и са аутомобилима. Србија је 1950. имала 1.188 аутомобила (1,17 на 10.000 становника), Словенија 2.343 (16,5), Хрватска 1.835 (4,82), ФНРЈ 6.696 (4,12). Камиони укупно: Србија 5.087 (7.58), Словенија 2.964 (20,87), Хрватска 3.875 (10,14), ФНРЈ 15.822 (10,35) (*Производне снаге НР Србије,* стр. 609).

366 Ђорђе Јовановић, „Железнички саобраћај у привреди Србије", *Саобраћај и везе Социјалистичке Републике Србије* (ур. Љиљана Стојановић), Београд, 1973, стр. 47–49.

367 *Privredna politika vlade FNRJ : zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, knjiga 3 (2. I 1950 – 19. XII 1950),* priredili Miodrag Zečević i Bogdan Lekić, Beograd, 1995, str. 464–465; *Privredna politika vlade FNRJ : zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, knjiga 4 (16. II 1951 – 15. I 1953),* priredili Miodrag Zečević i Bogdan Lekić, Beograd, 1995, str. 53, 765.

368 Мирко Докић, „Сто година битке за пругу", у: *Београд – Бар* (ур. Драгољуб Голубовић), Београд, 1972, стр. 7–9.

Београда до Бара гради преко Ваљева, а не преко Чачка. Пројектовање је почело још раније од политичке одлуке. Први озбиљни радови започели су на делу Ресник–Вреоци (1952), а инвестициони програм за пругу Београд–Бар усвојен је 1955. године. Међутим, две године касније (1957) радови су прекинути, јер за даљу изградњу није било новца. До потпуног завршетка планиране пруге протекло је још скоро 20 година.[369]

Чачак је тако остао још дуго железничко чвориште (до 1973) у коме су се укрштале пруге уског и нормалног колосека, што је успоравало и поскупљивало проток саобраћаја. „Нормализација" пруге од Чачка до Краљева извршена је 1955. године, а од Краљева до Крушевца 1958. године. Узани колосек до Пожеге није „нормализован", мада је пројекат изграђиван још од 1956. године. То је учињено тек после 20 година (1976).[370]

Проблем повезивања телефонским линија био је још већи. Чачак је 1945. имао 80 бројева у локалу и 11 међуградских линија, што је често стварало гужву на централи у којој су повезивање вршиле службенице.[371] Према другим подацима, индукторска централа у Чачку 1947. године имала је само 50 бројева (укључено 25). Годину дана касније (1948) централа је проширена на 100 бројева. Прва инсталирана аутоматска телефонска централа (1952) имала је 400 бројева.[372] Телефонски именик Чачак из 1948. године бележио је 131 претплатника, али међу њима нема приватних лица, осим у случају управника државних установа.[373] Према броју телефонских апарата на 1.000 становника Србија је 1950. године била испод југословенског просека (Србија 6,0; Словенија 12,7; Хрватска 9,7; Југославија 6,7).[374] С друге стране град Чачак (1948)

369 *Сећање на будућност : од првог гвозденог пута до модерне железнице у Србији и Југославији 1880–1995,* стр. 66–69.

370 „Интегрални део система Београд – Бар", *Чачански глас,* бр. 47, Чачак, 29. новембар 1976, стр. 2.

371 Проблем малог капацитета централе стварао је многобројне проблеме. Дешавало се да и 20 претплатника зове и траже најхитнију везу, што технички није било могуће извршити. Припадници власти понашали су се дрско и заповеднички: „*[...]* псују, прете, помињу ОЗНУ, па у бесу дођу у централу *[...]*". Телефонскиње су пратиле разговоре, питале да ли је завршен, што је изазивало незадовољство. Са Београдом је постојала само једна веза и свима је била „хитна". Чести су били и бесмислени позиви: „*[...]* нека деца из УСАОС-а зивкају сваких пет минута питају колико је сати другарице". Милиција из села Трнаве је својевремено пола сата преко телефона свирала хармонику милицији из Чачка. Курири разних војних јединица водили су приватне разговоре." (Емилија Матовић, „Шта треба знати кад се телефонира", *Слободни глас,* бр. 25, Чачак, 20. јули 1945, стр. 5).

372 „Укључени у аутоматски међународни саобраћај", *Чачански глас,* бр. 38, Чачак, 1. октобар 1979, стр. 29.

373 „Телефонски именик Чачка из 1948. године" (приредио Миодраг Василић), *Изворник 10,* Чачак, 1995, стр. 146–149.

374 Душан Миљковић, Миодраг Николић, *н. д.,* стр. 194.

имао је виши просек него Србија – 10,13 апарата (бројева) на 1.000 становника (1950). Прва аутоматска централа у Чачку (1952) са 400 бројева, радила је само у локалу. Није могла да се користи за аутоматске везе са другим градовима, па је у том случају повезивање и даље морало да се обавља ручно.[375] Ипак треба нагласити да је Чачак имао значајну предност у погледу броја телефона у односу на број становника у поређењу са многим градовима у Србији, мада су они били значајни административни центри (Крагујевац, Ниш, Приштина, Титово Ужице).[376]

Заостајање за развијеним земљама у овој области било је видљиво. Високоразвијене европске земље „индустријског језгра" (Британија, Француска, Западна Немачка, Белгија, Холандија, Данска, Шведска и Швајцарска) имале су на 100 становника у просеку 89,9 телефонских линија. У групи земаља „индустријске периферије (Италија, Португал, Грчка, Мађарска, Пољска и Југославија), на 100 становника било је просечно 7,9 телефонских линија.[377] Могућности укључења у коришћење нових телекомуникационих технологија било је веома ограничено.

3. 3. Енергетика – Чачак

Много већи проблем од саобраћаја било је обезбеђивање електричне енергије за развој индустрије. Ратна разарања онеспособила су енергетски потенцијал Србије која је 1945. године имала 143 MW оспособљених капацита (Југославија 523,5), од којих само 6 MW у хидроелектранама. Србија је тада производила 358.000 MWh (Југославија 816.800). Преносна мрежа била је значајно оштећена, а енергетски систем пре Другог светског рата у Југославији није ни постојао. Једино је електрана у Вреоцима (систем „Макиш") имала разгранат систем далековода који се простирао од Срема на северу, а затим преко Београда на југ до Чачка. Без обзира на многе тешкоће, Први петогодишњи план електри-

375 *Јавно предузеће ПТТ саобраћаја „Србија" РЈ ПТТ саобраћаја „Чачак" – Чачак* (без места, године издања и обележених броја страна), интерна брошура.

376 Милош Тимотијевић, „Индустријализација Чачка 1944–1956", *ЗРНМ XL,* Чачак, 2010, стр. 250, 265–266.

377 Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku : od laissez faire do globalizacije,* str. 108. Није у потпуности јасно на шта се тачно односи назив „телефонска линија", чији је број у развијеним земљама Запада у овој статистици изузетно висок, што је опет у супротности са неким другим статистикама (погледати напомену број 539). Највероватније да се ради о свим телефонским прикључцима у једној држави, укључујући војну и цивилну администрацију, као и велике приватне и државне фирме, што повећава број телефонских прикључака у односу на 100 становника, независно од стварних телефонских прикључака који су се налазили у самим домаћинствима.

фикације био је амбициозан и предвиђао је да производња струје у Југославији 1951. године буде 4.350 милиона MWh.[378]

Најважнији подухват у овом периоду било је обезбеђивање енергетске основе за индустријализацију, што се односило и на Чачак. Планови за изградњу хидроелектрана у Овчарско-кабларској клисури потичу с почетка XX века, али су занемарени још пре балканских ратова. Радови на подизању брана за хидроелектране „Овчар Бања" и „Међувршје" почели су 10. октобра 1946. године (суштински тек следеће године).[379] За обављање ових послова Влада НР Србије формирала је грађевинско предузеће „Хидрограднја", које је имало седиште најпре у Овчар Бањи, а затим у Чачку.[380]

Пошто је опрема за обе хидроелектране требало да се набави из Чехословачке, раскид сарадње са Источним блоком (1948) успорио је завршетак ових објеката.[381] Радове су ометали и недостатак струје, бетона, арматуре, радне снаге, стручњака, машина, али и искуства. Велики проблем била је и сама конструкција брана, јер су просторије за генераторе укопане у планину, као део стратегије чувања ресурса од потенцијалних авионских напада. Све је то компликовало изградњу, изазивало кварове, поскупљивало и одлагало завршетак радова, а касније и покретање генератора.[382] Проблем недостатка електричне енергије почетком педесетих изазивао је застој у индустријској производњи, али је озбиљно нарушавао и „слику" о убрзаној изградњи социјализма, што је за власт био озбиљан проблем.[383]

Подизање електрана тиме је добијало на политичком значају. Питање недостатка електричне енергије спадало је у најтежа питања Петогодишњег плана 1949. године, јер је примећен велики заостатак у радовима. Зато су одређивани приоритети у снабдевању, па су хемијска индустрија и цементаре добијале струју, док су „мање важне" индустријске гране трпеле рестрикцију (металска, текстилна, шећеране, млинови). Електрифициране железнице у Словенији морале су да користе парне локомотиве. Проблеми испоруке струје посебно

378 Слободан Милић, *н. д.,* стр. 67–68.

379 Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *н. д.,* стр. 7–18, 115.

380 Витомир Василић, *Водич Међуопштинског историјског архива у Чачку,* Чачак, 1988, стр. 313.

381 Боро Мајданац, *н. д.,* стр. 84.

382 Проблеми са браном и генератором условили су да коришћење ХЕ „Овчар Бања" буде одложено за више од 18 месеци после 1953. године (Војин Деспот, „Морава пред другом барикадом", *Чачански глас,* бр. 44, Чачак, 29. новембар 1954, стр. 7; „Тешкоће у пробном погону хидроцентрале Овчар Бања : недовољно проучени пројекти нанели штету заједници", *Чачански глас,* бр. 45, Чачак, 5. децембар 1954, стр. 3).

383 Саша Илић, „Штедња електричне енергије : неки проблеми односа државе и појединца у несташици струје 1949–1950. године", *ГДИ,* бр. 3, Београд, 1996, стр. 243–249.

су били изражени у јутарњем „шпицу". Пошто је изградња већих електрана у Србији (ХЕ „Зворник) била у застоју, интензивирање подизања електрана у Овчарско-кабларској клисури постало је приоритет.[384]

После Другог светског рата земља се првенствено оријентисала на искоришћавање хидропотенцијала. Приликом избора за градњу хидроелектрана у раздобљу 1947–1955. није могло бити говора о неким економским или енергетским критеријумима. Најважније је било што пре створити капацитете за производњу струје. Разлози за такву стратегију били су бројни: оскудна пројектна документација, стање преносне мреже, производни и технолшки капацитети домаће машиноградње (могућности увоза била је ограничена), али и кратки рокови изградње услед великог недостатка електричне енергије. Све је то условило да се за изградњу бирају мањи објекти. Изградња електрана у периоду 1947–1952. финансирана је искључиво из буџета федерације, без обавезе враћања средстава. Од 1953. до 1965. године изградња се врши коришћењем кредита под повољним условима враћања из средстава Општег инвестиционог фонда.[385] То је важило и за електране у Овчарско-кабларској клисури, које су од 1953. довршаване коришћењем кредита за које је гарантовао град Чачак.[386]

Изградња две хидроцентрале у близини Чачка значајно је утицала на модернизацију читавог краја. Иако су ове електране биле мале, ипак треба нагласити да је од 20 хидроелектрана које су изграђене у Србији 1946–1957. године, само пет било веће снаге него што су „Овчар Бања" и „Међувршје". Нешто раније (1952), у оквиру војног предузећа „Милан Благојевић" у Лучанима, пуштена је у рад термоелектрана-енергана укупне снаге 3,2 MW. Иако је била подигнута само за једно предузеће у коме се није смео прекидати технолошки процес прављења барута, ово постројење имало је велики капацитет за то време, па је вишак струје преношен кроз енергетски систем.[387]

384 *Privredna politika vlade FNRJ : zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953,* knjiga 2, str. 17, 63, 335–336, 389, 402, 424–428, 471, 629, 657.

385 Велимир Николић, „Избор и градња електрана после II светског рата", *Век електрике 1893–1993* (ур. Радмило Иванковић), Београд, 1993, стр. 106–107; Чедомир Добријевић, „Економика у електропривреди", *Век електрике 1893–1993* (ур. Радмило Иванковић), Београд, 1993, стр. 216.

386 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 250, Записник са седнице Савета за привреду од 25. маја 1954. године; ИАЧ, Народни одбор Среза Чачак (у даљем тексту само НОС Чачак) (1955–1962) К–56, без броја, Извештај о пословању предузећа „Електро-Морава" – Овчар Бања – „Б" агрегата ХЕ „Међувршје" за период од 15. до 31. децембра 1956. године.

387 „Шест деценија од прве сијалице", *Чачански глас*, бр. 27–28, Чачак, 4. 7. јули 1981, стр. 19; Бранко Танасијевић, *Почетак и развој електрификације на подручју „Електосрбије" Краљево,* Краљево, 1994, стр. 205; Миодраг Николић, *Индустрија Србије и Црне Горе 1946–1996 (II део) (Савезни завод за статистику. Студије, анализе и прикази 139),* Београд, 1999, стр. 32; Младен Милаковић, „Електричне централе у Србији 1882–2006", *Phlogiston 14,* Београд, 2007, стр. 69–70.

Први генератор ХЕ „Овчар Бања" пуштен је у рад 31. августа 1954, а други 15. маја 1957. године (оба снаге 6 MW). Већ после пуштања првог генератора престале су редукције струје у Чачку и околним градовима. Први генератор ХЕ „Међувршје" пуштен је рад новембра 1955, а други 1957. године (укупно 7 MW).[388] Обе електране имале су 1957. године 5% (13 MW) од укупно инсталиране снаге свих генератора у Србији. Просечна годишња производња обе електране била је око 60.000 MWh (4,1% од производње у Србији 1957. године; 0,7% – 1970; 0,15% – 1989).[389] Почетак рада хидроцентрала у Овчарско-кабларској клисури убрзо није био довољан да подмири чак ни локалне потребе за електричном енергијом. Потрошња електричне енергије на подручју општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац у наредних пола века повећала се 89 пута.

Табела бр. 22. Потрошња електричне енергије на подручју општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац 1952–1990. (у MWh)

Година	**1952.**	**1956.**	**1960.**	**1962.**	**1971.**	**1980.**	**1985.**	**1990.**
Потрошња	5.987	13.606	27.374	49.471	178.000	388.776	499.459	537.076

Извор: Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921–1971,* Чачак, 1972, стр. 115, 144, 197; Бранко Танасијевић, *Почетак и развој електрификације на подручју „Електосрбије" Краљево,* Краљево, 1994, стр. 205, 219–220, 301, 389.

Све до завршетка подизања електрана, средином педесетих година, недостатак струје у Чачку условљавао је редовне рестрикције за становништво, али и за фабрике и радионице где сви мотори нису смели да раде у исто време. У граду су кажњавани „несавесни" потрошачи, али и државна предузећа. Планови производње индустријских предузећа су и током 1954. године били угрожени и смањени због недостатка струје.[390]

388 ИАЧ, НОС Чачак, К–56, без броја, Извештај о пословању предузећа „Електро-Морава" – Овчар Бања – „Б" агрегата ХЕ „Овчар Бања" за период од 1. до 31. децембра 1956. године; ИАЧ, НОС Чачак, К–56, без броја, Извештај о пословању предузећа „Електро-Морава" – Овчар Бања – „Б" агрегата ХЕ „Овчар Бања" за период од 1. јануара до 31. маја 1957. године; ИАЧ, НОС Чачак, К–56, без броја, Извештај о пословању предузећа „Електро-Морава" – Овчар Бања – „Б" агрегата ХЕ „Међувршје" за период од 15. до 31. децембра 1956. године; Младен Милаковић, *н. д.,* стр. 69–70.

389 Подаци о процентуалном уделу електрана у Овчарско-кабларској клисури у енергетском потенцијалу Србије израчунати су према подацима из рада Младена Милаковића и подацима из статистичких годишњака: *Jugoslavija 1918–1988 : statistički godišnjak,* Beograd, 1989, str. 250; *Два века развоја Србије – статистички преглед,* Београд, 2008, стр. 160–161.

390 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–33, бр. 6950, Завршни рачун предузећа „Пролетер" за 1953. годину (18. април 1954); „Последице прекршаја потрошње електричне енергије од стране предузећа и потрошача", *Чачански глас,* бр. 257, Чачак, 1951, 13. фебруар 1951, стр. 3; Драган Ћировић, „Шест месеци у борби за остварење друштвеног плана у Срезу љубићко-трнавском", *Чачански глас,* бр. 31, Чачак, 24. август 1954, стр. 1.

Све је то условило „борбу" за допремање електричне енергије из околних градова (Крагујевца и Краљева), који наводно нису трпели ограничења и политичке захтеве, односно да се из електрана које се подижу у околини града струја допрема најпре у Чачак и да се направи листа приоритета за снабдевање електричном енергијом, јер су државна предузећа имала проблеме у производњи.[391] Нагли развој града и индустрије условио је да се већ крајем педесетих поново испољи нови већи недостатак електричне енергије.

Среска управа у Чачку основала је непосредно пред завршетак прве електране (март 1954) предузеће „Електро-Морава" са задатком завршетка и експлоатације електрана у клисури. Новом предузећу предата су основна средства у вредности од око три милијарде и 200 милиона динара.[392] То је била сума која се могла мерити са укупном годишњом бруто продукцијом Љубићко–трнавског среза (данашња територија општине Чачак) за 1953. годину, која је износила 3.526.300.000 динара (без прихода војних предузећа).[393]

3. 4. Подизање војне индустрије

Индустријализација Чачка после Другог светског рата извршена је захваљујући подизању војних предузећа „Боба Милетић" (које је радило у периоду 1947–1953), „Технички ремонтни завод – Чачак" (основан 1953) и „Слобода" (основана 1948). Ове фирме имале су кључну улогу у модернизацији града и читавог ширег подручја. Међутим, због „тајности" пословања, званичне статистике и локални друштвени планови дуго нису бележили допринос војне индустрије у развоју читавог подручја.

Локалне власти нису имале ингеренције над војним предузећима, нити су она давала било какве извештаје општинској управи (1952). Ова предузећа у званичним документима као да нису ни постојала.[394] Исто је важило и за планиране инвестиције на локалном нивоу (1953).[395] Тек од 1955. године у процедуру локалних друштвених планова увртена су и војна предузећа („Слобо-

391 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 254, Записник са седнице Савета за привреду од 15. септембар 1954. године; ИАЧ, ОЧ, К–12/а, бр. 16597, Решење НО ГО Чачак о проблему снабдевања електричном енергијом (23. новембар 1954).

392 „Основано предузеће 'Електро-Морава'", *Чачански глас,* бр. 10, Чачак, 9. март 1954, стр. 3.

393 „Кроз друштвене планове срезова", *Чачански глас,* бр. 17, Чачак, 11. мај 1954, стр. 1

394 Изузетак је било Војно-грађевинско предузеће „Ратко Митровић" [ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 238, Записник са седнице Савета за привреду од 10. јуна 1953. године; ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 240, Записник са седнице Савета за привреду од 27. јули 1953. године].

395 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 233, Записник са седнице Савета за привреду од 12. јануара 1953. године.

да – Чачак" и „Милан Благојевић – Лучани").[396] Али, то је време када је један део војних предузећа већ почео да се преусмерава на „цивилни" програм производње.

Иако су половином педесетих поједина војна предузећа почела да се уврштују у друштвене планове, за јавност је обим њихове производње и даље остао „тајна".[397] Интерна документа од 1958. почињу да уврштују војну индустрију („Слобода – Чачак" и „Милан Благојевић – Лучани") у укупан износ локалних инвестиција, али не и у планирани обим производње.[398] С друге стране, „ТРЗ – Чачак" никада у периоду социјализма (све до краја 1990) није „постојао" у статистикама и друштвеним плановима локалних власти.[399] Паралелни систем војне управе у односу на локалну цивилну власт, као и значајна изолованост војних предузећа у односу на окружење (попут касарни), издвајали су војну индустрију из живота града који су технолошки модернизовале.

Одлуке Савезне владе и ЈНА да после Другог светског рата подижу стратешке објекте у Чачку и непосредој околини имале су одлучујући утицај у модернизацији града. Званично објашњење мотива војног врха да у Чачку и читавој Западној Србији подигне низ фабрика, повезује се пре свега са тадашњим војно-стратешким разлозима.[400] После сукоба са СССР-ом дошло је до ревизије планова за подизање индустрије, посебно војних постројења. Подручја Југославије северно од Саве и Дунава и источно од Мораве била су предвиђена за евакуацију. Због брдско-планинског рељефа територија југозападне Србије била је предвиђена као нова локација за претежан број индустријских предузећа из Србије која су планирана за пресељење (широки план евакуације заправо никада није остварен). Југозападна Србија налазила се изван подручја за које је у јесен 1949. године донета одлука о забрани инвестирања – подручје северно од линије Крупањ–Ваљево–Љиг–Краљево, које је касније смањено на простор северно од линије Лозница–Лазаревац–Младеновац, Источна и југоисточна Србија.[401] Тако је терен Западне Србије због својих природних карактеристика добио предност у односу на неке друге крајеве (од

396 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 264, Записник са седнице Савета за привреду од 11. априла 1955. године.

397 „Производња у индустрији и рударству већа од прошлогодишње", *Чачански глас,* бр. 24, Чачак, 19. јун 1957, стр. 1.

398 *Предлог Друштвеног плана Среза Чачак за 1958. годину,* Чачак, 1958, стр. 13–14.

399 „ТРЗ – Чачак" је од почетка седамдесетих убрајан у статистички просек општине само по броју радника, али не и по приходима које је остваривао. Тачна година од када се води ова статистика није позната, јер су годишњи планови општине у којима се налазе ови подаци уништени после 2000. године (Општина Чачак, подаци из службе за статистику).

400 Александар Стаматовић, *н. д.,* стр. 71.

401 Живота Ђорђевић, Бошко Мијатовић, *н. д.,* стр. 60, 62–63, 67.

13 војних фабрика у ужој Србији четири су концентрисане у овом простору: „Крушик" – Ваљево, „Први партизан" – Ужице, „Милан Благојевић" – Лучани, „Слобода" – Чачак).[402] Техничко-ремонтни заводи (ТРЗ) нису сврставани у фабрике у ужем смислу, али су такође имали производњу. Први ТРЗ основан је управо у Чачку.[403]

Развој и размештај војне индустрије одвијао се на основу посебних одлука, одвојених од цивилних планова. Први петогодишњи план производње војне индустрије утврђен је октобра 1947, али је званично донет тек марта 1948. године. Он није био део Првог петогодишњег плана (1947–1951), па је накнадно у њега убачен, чиме су створени услови добијања приоритета за његову реализацију. У Првом петогодишњем плану војне индустрије предвиђена је изградња 15 нових и обнова две порушене фабрике.[404] Због опасности од евентуалног рата са СССР-ом и његовим савезницима, која је долазила са истока, центар војне индустрије налазио се Босни и Херцеговини, а затим у Србији. Тезе о занемаривању појединих република (Хрватске или Србије) у размештају војне индустрије које су се појавиле после 1990. године, више су условљене политичким мотивима или су само емоционална реакција на распад Југославије, него што имају упориште у реалности.[405]

402 Поред 37 фабрика које су имале јасан статус војног предузећа, у Југославији је 1988. године постојало још 16 фабрика које су имале производњу претежно за војску – укупно 53 предузећа. За ове фабрике финалну дораду радило је још 122 предузећа, која су кооперирала са још око 400 фабрика. Тако је војна индустрија Југославије повезивала најмање преко 550 предузећа. У оквиру ЈНА радило је и 12 техничко-ремонтних завода, који су заправо имали производњу, а не само ремонт војне опреме. У прве две групације, 53 фабрике, Србија је учествовала са 22 предузећа (41,5%) (Simeon Kovačev, Zdenko Matiješčić, Josip Petrović, „Vojnoindustrijski kompleks SFRJ", *Polemos – časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira,* 9 (2006), Zagreb, 2006, str. 138–139, 142–147, 163).

403 Leonid Jovanović, *Tehnička služba KoV JNA 1945–1985,* Beograd, 1989, str. 164–169.

404 Завршетак фабрика планиран је за 1950/51. годину, а најкасније у 1952. години. Рокови су били кратки и уз велика напрезања су испоштовани. Први петогодишњи план развоја војне индустрије предвиђао је и оспособљавање одређених погона у девет „бивших" фабрика војне индустрије и једне фабрике за оправку машина и уређаја. Због заоштравања односа са СССР-ом и опасности војне интервенције 1948/49. године, донета је одлука о изградњи још пет фабрика војне индустрије, док су обустављени радови на пет раније започетих нових фабрика. Петогодишњи план војне индустрије је коригован, тако да се предвиђао ранији почетак производње и производњу већих количина муниција и оружја (Omer Pezo, *n. d.* str. 35–36).

405 Александар Стаматовић, *н. д.,* стр. 70–71; Политичке потребе покренуле су преиспитивање размештаја војне индустрије. Књига Животе Ђорђевића и Бошка Мијатовића (*Пресељавање индустрије Србије од 1948. до 1953. године*) објављена је као део настојања да се испита, па и докаже, да је Србија била економски занемарена и искоришћавана после Другог светског рата, што је званично покренуто као делегатско питање у Већу удруженог рада Скупштине СР Србије 20. јуна 1989. године. После распада СФРЈ и покретања питања поделе имовине, у Хрватској је као део званичне државне политике за одређивање учешћа

Нестабилна политичка ситуација у свету и стање ратне опасности на источним границама убрзало је изградњу војне индустрије. Локације за будућу изградњу војних фабрика одређиване су после ширих разматрања (војно–политичких, техничких и економских), с основним циљем да се што пре обезбеди производња најнужнијих средстава наоружања и војне опреме. Ослобођена од других оптерећења (као што су на пример развој недовољно развијених подручја), војна индустрија је тада и касније постигла крупне резултате у развоју и производњи. Инвестициона улагања у 1946. и 1947. била су незнатна – испод 500 милиона динара. Она даље расту тако да 1951. године износе 16,9% укупног инвестиционог улагања у Југославији, после чега долази до осетног пада. Укупна инвестирања у војну индустрију Југославије 1946–1956. износила су 102,5 милијарди динара. Све до 1954. инвестиције су долазиле из војног буџета, а после тога од кредита из Општег инвестиционог фонда, по критеријумима који су важили и за остала индустријска предузећа. На крају процеса изградње (1956) војна индустрија Југославије имала је 32 фабрике, као и једну у изградњи (18 потпуно нових). Изграђено је и 11 нових насеља (градова) са преко 10.000 станова, а у свим местима где су изграђене фабрике војне индустрије подигнуте су стамбене зграде, домови културе, хотели, здравствене и школске установе, трговине, водовод и канализација. У свим тим местима развили су се и други производни капацитети (грађевински, индустријски, занатски). Запослен је велики број мештана, што је убрзало развој тих насеља. Војна индустрија запошљавала је 1956. године 21.548 радника. Технолошки ниво изграђене војне индустрије био је на нивоу технологија пре Другог светског рата или нешто старије, са способношћу да производи једноставнија средства НВО, док се за сложенија средства морала још опремати.[406] Подизање војне индустрије било је везано и за државе произвођаче наоружања (добијано или куповано), што је технолошки и организационо везивало Југославију за земљу порекла набављене опреме. Наоружање је педесетих добијано са Запада (до 1958), да би од 1962. године масовније почела да пристиже совјетска војна техника (тенкови, авиони, радари).[407]

Одлука војног врха да се у Чачку (и оближњим Лучанима) подигну војне фабрике имало је далекосежне последице по развој читавог краја. Тврдње о

појединих република у развоју СФРЈ објављен текст тројице војних лица хрватске армије који доказује да је Србија заправо имала највише користи од размештаја војне индустрије (Simeon Kovačev, Zdenko Matiješčić, Josip Petrović, „Vojnoindustrijski kompleks SFRJ", *Polemos – časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira,* 9 (2006), Zagreb, 2006).

406 Omer Pezo, n. d. str. 41–44, 52; Александар Стаматовић, *н. д.,* стр. 45.

407 *Модерна српска држава 1804–2004. Хронологија* (ур. Бранка Прпа), Београд, 2004, стр. 320; Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO (1951–1957),* Beograd, 2003, str. 157–164, 172; Isti, *Modernizacija i intervencija Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006,* Beograd, 2010, str. 127, 151.

некаквом „занемаривању" привредног развоја Чачка после Другог светског рата[408] у односу на суседне конкурентске градове (попут тврдњи о занемаривању развоја Србије), представљају неутемељене емотивне реакције и немају упориште у реалности. Висина инвестиција које су уложене у Чачак приликом подизања војне индустрије (предузеће „Слобода", али и опремања „ТРЗ – Чачак") није позната, али сигурно није могла бити значајно мања од новца који је уложен у војну фабрику „Милан Благојевић" у оближњем селу Лучани, које је захваљујући томе постало град. У ово предузеће је у периоду 1949–1956. укупно инвестирано 6.113.448.000 динара (скоро 6% од укупних улагања у војну индустрију Југославије, под условом да су објављени износи за општа и ово појединачно улагање тачни).[409] Без обзира на мотиве савезног и војног врха (стратешки, идеолошки, политички, локалпатриотски, сви заједно укључујући и просту „случајност"), Чачак је захваљујући војној индустрији у првих десет година после завршетка рата имао убрзани развој.

3. 5. Војне фабрике, трансфер знања и модернизација града

Тешко је утврдити „праве" и „тачне" мотиве за оснивање војне индустрије у Чачку, али оно што је сигурно јесте да је град поседовао добре саобраћајне везе, енергетску основу, простор за подизање фабрика и људске ресурсе, јер је пре Другог светског рата у граду радило војно предузеће са 1.400 радника.[410] Краткотрајна обнова производње у „ВТЗ–Чачак" (1945–1946) потврдило је потенцијал града за обнову војне индустрије. Најава да ће се пет вагона машина које су Немци однели 1941. вратити у град, ипак се није обистинила.[411] Треба-

408 Милан Мићовић, „Чачак неосновано запостављен у регионалној политици Републике", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 876–881.

409 Војна фабрика барута „Милан Благојевић" у Лучанима изграђена је 1949–1952. године на „ледини", без било какве постојеће инфраструктуре, као и „Слобода" код Чачка. На градилишту је радило укупно 138.774 радника (101.561 војник и 38.213 цивила). Укупно је у овом периоду инвестирано 4.311.728.000 тадашњих динара. У периоду 1953–1956. инвестирано је још 1.801.720.000 динара. Ако овоме додамо и 3.110.000.000 динара, колико је процењена вредност репарација (машине и опрема), инвестиције 1949–1956. износе 9.223.448.000. То је скоро 9% од улагања у војну индустрију Југославије до 1956. године [*Hemijska industrija „Milan Blagojević" – Lučani 1949–1979.* (priredili: Radovan M. Marinković, Obrad Simović, Periša Đekić), Lučani, 1979, str. 17, 19].

410 Према теорији „локације" закон тржишта тера предузетника да уложи средства тамо где су потребна најмања улагања у подизању индустрије. Постоје три основна фактора при избору индустријске локације: 1) транспортни трошкови; 2) трошкови радне снаге; 3) агломерацијски фактор. Који ће фактор бити доминантан, зависи од типа индустрије. Ако постоје већ изграђене индустрија и инфраструктура (енергија, комуникације, саобраћај), онда је агломерацијски фактор битан (Veronika Vujošević, *n. d.,* str. 2–4).

411 „Први мај у знаку ударничког рада", *Слободни глас,* бр. 14, Чачак, 1. мај 1945, стр. 3.

ло је сачекати још пар година да се покрене производња која је надмашила предратну.

Могућност да се Чачак искористи као место у коме се може организовати производња за потребе војске није пропуштена. Централна управа војне индустрије у Београду донела је одлуку да се у Чачку на локацији бившег „ВТЗ" формира ново предузеће које ће ремонтовати машине из ратних репарација, а затим их достављати широм земље по наредби Управе војне индустрије. Припреме за формирање предузећа у просторијама некадашњег „ВТЗ – Чачак" обављене су 1947, а само оснивање **Војнотехничког предузећа „Боба Милетић"** извршено је 1. јануара 1948. године.[412]

Због недостатка новца за набавку нових машина, али и због касније блокаде Источног блока (1948), војна индустрија опремана је машинама из репарација. Да би уопште биле употребљене, машине је претходно требало оправити и комплетирати. Само током 1948. и 1949. оправљено је преко 5.800 машина. У питању је био обиман пројекат са кратким роковима завршетка радова. Многи погони за оправку репарационе опреме касније су се развили у значајне производне капацитете, а неки и у фабрике производне опреме. Највећи део се ипак развијао као погон за одржавање и оправку машина и инсталација.[413] Војна индустрија добила је 40,7% од свих репарација. Од те количине у периоду 1947–1950. године Србији је одмах додељено 33,5%, Хрватској 12,6%, Босни и Херцеговини 12%, а Словенији 0,3% репарационе опреме. Остатак од 41,6% машина додељен је предузећима „Обнова" из Панчева и „Боба Милетић" из Чачка, као репарационим складиштима и ремонтним радионицима, одакле је опрема слата широм земље.[414]

Укупна ратна штета коју је Немачка учинила Југославији процењена је на преко 36 милијари тадашњих америчких долара (укупна штета 46,9 милијарди).[415] Иако првобитна укупна сума одређене ратне штете Југославији никада није исплаћена, један део одштете извршен је преко допремања читавих фабрика или њихових делова из Немачке. Заједно са 17 савезничких земаља

412 Добросав Боба Милетић, некадашњи радник ВТЗ Чачак, члан КПЈ, комесар Завода 1941. године. Убили су га четници 5. марта 1943. године у селу Остри код Чачка (Бранко Ковачевић, *н. д.,* стр. 31).

413 Од укупно 7.670 машина које су биле потребне за фабрике наоружања војне индустрије, из репарација је обезбеђено 4.020 машина, а 1.190 из увоза (укупно 68%). Планирана је оправка још 2.250 машина из репарација, па је недостајало још 210 машина. За фабрике барута сва опрема предвиђена је репарацијом. За ваздухопловство 3.660 нових машина, 1.410 из репарација, а из набавки 340 (укупно 52%). У бродоградилиштима су током 1948–1950. уграђене 5.843 машине (Omer Pezo, *n. d.* str. 40).

414 Живота Ђорђевић, Бошко Мијатовић, *н. д.,* стр. 18.

415 Nikola Živković, *n. d.,* str. 540.

Југославија је добила право да оствари своје репарационе захтеве из западних окупационих зона.[416] Србија је, од укупне процењене вредности репарација из Немачке која је упућена у цивилну индустрију Југославије, добила 35,1%. При расподели највише се водило рачуна да се комплетирају постојеће технолошке целине, тако да је привреда Словеније као најразвијенија и најмање оштећена највише профитирала у расподели ове опреме.[417]

Војна индустрија као посебна целина добила је 40,7% од свих индустријских репарација подељених у Југославији у периоду 1947–1949. године. Укупна вредност немачких репарација које су додељене Југославији износила је 36 милиона долара, по вредности из 1938. године. Међутим, због књиговодствене потцењености додељених машина, оне су заправо вишеструко вределе него што је то номинално одређено.[418] Југославија је у периоду 1947–1965. године путем репарација (надокнада штете у новцу, капиталним добрима, репродукционом материјалу и роби широке потрошње) од Немачке, Аустрије, Италије и Мађарске, као и реституцији (повраћају материјалних добара које су изнете из земље током окупације), примила 368 милиона долара.[419]

Југославија је добила укупно 300.000 тона индустријског материјала и опреме из Западне Немачке. Из укупно 667 немачких фабрика које су демонтиране, Југославија је из 66 добила значајне технолошке целине. У питању су биле најзначајније немачке фебрике. Из још 242 фабрике добијени су разни некомплетни делови и појединачне машине различитог квалитета. По нижој вредности од процењене додељена су 43 мања постројења, јер друге земље нису имале интерес за ову опрему. У овој групи, међу вреднијим постројењима, налазила се и опрема из фабрике аутомобила „BMW" из Минхена и „Ernest Reine" из Нирнберга (погодна за формирање алатнице) која је допремљена у предузеће „Боба Милетић" у Чачку.[420]

Новоформирано предузеће „Боба Милетић" имало је 150 радника и 14 ученика. Стручних кадрова било је мало, па је закључен уговор са десет инжењера из Немачке и шест из Југославије да организују посао. У Чачак је прекомандовано и доста официра из других гарнизона ЈНА који су имали

416 Југославији је припало 6,6% из немачких пласмана у иностранству, текуће производње, заплењених намирница, монетарног и немонетарног злата, као и 9,6% од индустријске опреме и трговачких бродова. Укупна реапарациона маса није унапред фиксирана (Бранко Павлица, „О немачким репарацијама и надокнади штете Југославији после Првог и Другог светског рата", *Зборник Матице српске за историју 58,* Нови Сад, 1998, стр. 213–216).

417 Владимир Пејовски, „Немачке и мађарске репарације и реституциона добра у нашој индустрији", *Економист бр. 4,* Београд, 1952, стр. 54–55.

418 Живота Ђорђевић, Бошко Мијатовић, *н. д.,* стр. 18–19.

419 Dragana Gnjatović, *n. d.,* str. 80.

420 Nikola Živković, *n. d.,* str. 551.

одговарајуће знање и искуство у вези са индустријском производњом. Ово војно предузеће ускоро је постало главни центар сакупљања, ремонта и дистрибуције машина из репарација за војну индустрију Југославије. Поред ремонта машина, фабрика „Боба Милетић" је, као успутну делатност, почела да прави нарезнице и алат за машине, што је касније омогућило да се у Чачку подигне потпуно нова фабрика.[421]

Испоставило се да је овај непланирани трансфер технологије и знања постао основа за касније формирање најмодернијег предузећа у граду („Фабрика резног алата – ФРА") и једна од најзначајнијих модернизацијских тековина које су обликовале град у следећих педесет година. Поред ове технологије, предузеће „Боба Милетић" почело је и ремонт, монтирање, а касније и производњу термичких пећи и термичке керамике, што је касније постала основна делатност још једне нове фирме („ЦЕР"). Фабрика „Боба Милетић" имала је и своју школу и интернат за ученике, будуће раднике, оформљен 1948. године. У овој интерној школи, која је деловала по војним прописима, као и цело предузеће, за три године школовало се 320 ученика. Услови рада у фабрици били су тешки, дисциплина војничка, а примања мала. Радници су се често бунили, а казне су биле строге (укључивале су и отпуштање са посла). Предузеће је после завршетка ремонта машина из репарација престало са радом 1. марта 1953. године.[422]

Расформирањем предузећа „Боба Милетић" Чачак није остао без војне индустрије. Техничка служба ЈНА формирана је 1953. године интеграцијом дотадашњих служби по родовима војске. На нивоу војних области основани су ремонтни заводи са циљем ремонта војне опреме и производње резервних делова. Прва установа овог типа која је основана био је **„Технички ремонтни завод Чачак"** (3. мај 1953). У нову фирму из предузећа „Боба Милетић" прешло је 130 радника, а из Београда се у ново предузеће преселила Главна аутомобилска радионица МНО („Аутокоманда") са 120 радника, машинама

421 Заслуге за покретање производње резног алата припадају мајстору Живку Русмиру, који је пре Другог светког рата тај посао научио у предузећу „Југоалат" из Новог Сада. Ову технологију додатно су усавршили немачки инжењери који су радили у „Боби Милетићу" (процес каљења резног алата), што је касније олакшало покретање производње у посебној фабрици (Живота Ђорђевић, Бошко Мијатовић, *н. д.,* стр. 106–107; Милан Ђоковић, Божидар Златић, „Две деценије Фабрике резног алата (2) : пут до гиганта", *Чачански глас,* бр. 18, Чачак, 11. мај 1973, стр. 5; Божидар Ковачевић, *н. д.,* стр. 31–33; Изјава Петра Јоловића Беске, председника синдиката радника „Боба Милетић" у периоду 1947–1953, дата аутору текста 17. маја 2010. године; Изјава Влада Карличића, мајстора предузећа „Боба Милетић" 1947–1953, дата аутору текста 15. маја 2010. године).

422 Е. Жабкар, „Нови производи предузећа 'Боба Милетић'", *Чачански глас,* бр. 310, Чачак, 1. мај 1952, стр. 3; Милорад Лукић, *Генерације од 1948. до 1952. војно-индустријске школе „Чачак",* Чачак, 1986, стр. 11; Бранко Ковачевић, *н. д.,* стр. 31–33.

и потребном опремом за рад. „ТРЗ Чачак" је био под пуном војном управом, самоуправљање није у потпуности примењивано, а пословање по дохотку уведено је тек 1. јануара 1957. године. Те године фабрика је имала 468 радника. Заводу је 1957. припојена артиљеријска радионица из Земуна, а 1958. године и војна аутомобилска радионица из Крагујевца. На крају 1958. године у фабрици је било запослено 687 радника. Основни радни задаци Завода педесетих година били су умерени на ремонт моторних возила точкаша, међу којима су већину чинила америчка и западна теретна и теренска возила (*Dodge, GMC, Willys-Jeep, Ford, Fiat*).[423] Град је тако задржао, па и проширио модерна постројења. Међутим, ова фирма је током целог периода социјализма била саставни део војне команде, без икакве везе са цивилном локалном управом. Утицај на развој града био је посредан.

Престанком рада предузећа „Боба Милетић" омогућено је да се формира и предузеће **„ЦЕР"**. Званично, фирму је основала општина Чачак 3. фебруара 1953. године.[424] Суштински посебан погон у предузећу „Боба Милетић" („Централна електрорадионица – ЦЕР") формиран је још 1948. године, са задатком да врши оправку и производњу електротермичких постројења за потребе војне индустрије. Према објављеним сећањима, захваљујући залагањима инжењера запослених у Чачку, овај погон није пресељен у Панчево („Утва"), па је крајем 1948. године у оквиру „Бобе Милетића" формирано посебно предузеће (погон) – „ЦЕР".[425]

423 Leonid Jovanović, *n. d.,* str. 168–173; Бранко Ковачевић, *н. д.,* стр. 13, 34–37, 41–45.

424 ИАЧ, ОЧ, К–12/а, бр. 2490/53, Решење НО ГО Чачак о оснивању предузећа „Термо-техника ЦЕР" (3. фебруар 1953).

425 Мотивација инжењера Едварда Жабкара (Словенца, избеглице из Марибора) да лобира да се „ЦЕР" формира у Чачку била је подстакнута жељом да се одужи Чачанима због топлог дочека 1941. године када су га Немци из завичаја протерали у Чачак. На позив Ивана Каминског, главног инжењера „Бобе Милетића", дошао је из војног предузећа „Први партизан" из Ужица и формирао предузеће за оправку и производњу електротермичких постројења за потребе војне индустрије. Жабкар је наводно и измислио име предузећа по планини Цер, која је симбол прве велике победе српске војске у Првом светском рату. На приговор „другова" због овог имена предузећа, одговорио је да назив заправо представља скраћеницу од „Централне електрорадионице". Жабкар је истом наредбом постао директор новог предузећа. Новим Решењем Владе ФНРЈ бр. 3726 од 15. новембра 1952. основано је предузеће „ЦЕР" под управним руководством ЦЗВИГ-а Београд. За новог директора постављен је инжењер Владимир Јасић. Решењем Владе ФНРЈ бр. 58/53, од 4. фебруара 1953. године „ЦЕР" се ставља под надзор СО Чачак, која је на својој скупштини 12. фебруара 1953. године незаконито донела решење о оснивању предузећа. Основни суд УО у Чачку 1981. године доноси пресуду о поништавању ове одлуке и продужењу стажа старим радницима који су тужили општину ради остваривања пуних пензионих права („Шта је спорно у оснивању ЦЕР-а : шта би Жабкар рекао на прослави дана фабрике?", *Цер,* бр. 153–154, Чачак, 3. фебруар 1989, стр. 6). Тачност Жабкарових навода да је предузеће основано пре 1953. године потврђена је и у другим текстовима (Л. О., „'Церова" деценија", *Чачански глас*,

После гашења предузећа „Боба Милетић" Савезна влада имала је намеру да највећи део машина премести у Босну, па је постојала опасност и да се „Централна електрорадионица" премести. Срески НО упутио је делагацију код Светозара Вукмановића Темпа и генерала Гошњака, са захтевом да погон остане у Чачку, што им је и успело.[426]

Нова фабрика је преузела 93 радника и око 120 машина (репарација из Немачке) из ликвидираног предузећа. Број запослених повећао се до краја 1953. године на 419 људи (1954 – 680, 1957 – 777).[427] Нова фабрика наставила је са пословима поправки индустријских електропећи страног порекла, али је временом почела да прави потпуно нове пећи са регулационом техником у сарадњи са фирмама из Западне Европе.[428] Све до средине шездесетих радили су за домаће тржиште. Први извозни посао из 1956. године (у симболичним количинама), био је везан за пласман електрорешоа за Кувајт, Ирак и Сирију.[429]

Предузеће је све до 1958. године половину капацитета упошљавало на монтажи туђе опреме (монтирали су и генераторе у оближњим електранама), када су решили да све више развијају свој програм. Да би се унапредила производња и прешло из занатске организације посла неопходни су били стручни кадрови. Проблем је било и стамбено питање, па је преко 16 инжењера и више техничара напустило „ЦЕР", иако су у њему провели више од пар година. За њихово задржавање било је неопходно да им се додели стан.[430]

Друго предузеће које је нестало ликвидацијом фирме „Боба Милетић" била је **„Фабрика резног алата – ФРА"**, коју је ГНО Чачка основао 3. фебруара 1953. године.[431] Као и у случају предузећа „ЦЕР" и за опстанак радионице за прављење нарезног алата фирме „Боба Милетић", која је касније постала предузеће

бр. 19, Чачак, 17. мај 1963, стр. 6). Занимљиво је да се и оснивање „Слободе" везује за инжењере који нису пореклом из Чачка, а који су због емоционалне везаности за овај град лобирали да се баш у њему подигну важна индустријска постројења.

426 Према сећањима учесника, комуникација Темпа и генерала Гошњака одвијала на руском језику („Шта је спорно у оснивању ЦЕР-а : шта би Жабкар рекао на прослави дана фабрике?", *Цер,* бр. 153–154, Чачак, 3. фебруар 1989, стр. 6).

427 Томислав Ђерамилац, „Скица за монографију фабрике 'ЦЕР'", *Цер,* бр. 28/29, Чачак, јануар–фебруар 1978, стр. 10–11.

428 Милија Урошевић, „Осврт на токове развоја производног програма Фабрике Цер", *Цер,* бр. 15, Чачак, децембар 1976, стр. 6.

429 „Извозно пословање : 'Бум' је настао пре пет година", *Цер,* бр. 28/29, Чачак, јануар–фебруар 1978, стр. 16.

430 Фабрика је 1963. године имала 32 стипендиста на високим и вишим школама чији се повратак очекивао за пар година (Л. О., „'Церова" деценија", *Чачански глас,* бр. 19, Чачак, 17. мај 1963, стр. 6).

431 ИАЧ, ОЧ, К–12/а, бр. 2941, Решење НО ГО Чачак о оснивању Фабрике резног алата (2. фебруар 1953).

„ФРА", неопходно је било тражити подршку у државном врху. Када је крајем 1952. године ликвидација предузећа „Боба Милетић" била извесна, ГНО Чачка упутио је молбу Министарству народне одбране (генералу Ивану Гошњаку) и Привредном савету ФНРЈ (Францу Лесковшеку) да радионица за израду нарезница и урезница остане у Чачку, пошто су у њој радили искључиво људи из тог града. Молили су да се погон не сели у неки други крај државе, јер Чачани нису спремни да се премештају, па би без примања остало 60 породица.[432] Општина Чачак подржала је захтев радника да се оснује нова фирма у Чачку, са потпуно новим програмом производње, за који је војна команда првобитно сматрала да је бесперспективан.[433]

Додатни притисак из Општине и истрајност радника условили су да је војна команда у Београду пристала да део погона из расформираног предузећа „Боба Милетић" заједно са радницима остане у Чачку. Кредит за адаптацију хала (магацин предузећа „Отпад") дала је НРС преко НО Чачка (4,5 милиона динара). Грађевински послови завршени су априла 1953, прва монтирана машина почела је са радом 3. јуна 1953, а цео погон постављен је коначно 6. новембра 1953. године. Приликом почетка рада фабрика је имала 22 радника, у 1954 – 68 радника и службеника. Током 1955. године тај број је повећан на 168 радника и службеника, у 1956. на 195 радника.[434]

Основни проблем новог предузећа био је недостатак стручних кадрова, тако да су се 1955. задовољавали и занатском производњом у којој су највећи стручњаци били техничари. За долазак инжењера неопходан је био стан[435], а за напредак производње стручност. Први већи проблеми у пласману робе уследили су 1956. године, када је продаја готових производа опала на 50% од потписаних уговора.[436] Тржиште је захтевало квалитетне производе. Одмах по оснивању фабрике (1953) интересовање за њене производе појавило се у ширем региону (Турска), а већ 1956. и на нивоу света (Бразил). Међутим, први извозни послови уговорени су 1957. године када су почели да извозе алат у Бразил,

432 ИАЧ, ОЧ, К–12/а, бр. 17137, Молба НО ГО Чачак Министарству НО ФНРЈ и Привредном савету ФНРЈ о за оснивање Фабрике резног алата у Чачку (6. децембар 1952).

433 „Овако је било", *Фабричке новине,* бр. 150, Чачак, мај 1988, стр. 12.

434 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–52, без броја, Извештај о пословању Фабрике резног алата за 1956. годину као прилог билансу и завршном рачуну за 1956. годину.

435 „Чини нам се да у производњи ништа не шкрипи. Али мораћемо ипак да нађемо једног инжењера. Треба нам такав стручњак. Могли бисмо га наћи, али је тешко обезбедити стан" („Самоувереност у Фабрици резног алата", *Чачански глас,* бр. 39, Чачак, 12. октобар 1955, стр. 5).

436 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–52, без броја, Извештај о пословању Фабрике резног алата за 1956. годину као прилог билансу и завршном рачуну за 1956. годину.

Кину и арапске земље.[437] Исте године предузеће је имало 206 запослених.[438] Развој нових технологија, употреба модерних машина, стручно усавршавање и повезивање са западним капиталистичким светом, постаће пословна оријентација ове фабрике тек у наредним деценијама.

Најважније предузеће које је подигнуто у Чачку после Другог светског рата била је војна фабрика **„Слобода"**, званично основана 10. јула 1948. године, у селу Јездина испод планине Јелице (данас предграђе Чачка). „Слобода" је била једна од 15 потпуно нових војних фабрика које су изграђене у Југославији. Изградња „Слободе" започела је у другој половини 1948, према упутствима Централне управе војне индустрије, а завршетак радова планиран је најкасније за 1952. годину. Радови су поверени војном грађевинском предузећу „Ратко Митровић" основаном због подизања војних фабрика у Лучанима, Трстенику и Чачку, у коме се и налазила дирекција ове фирме. Нова војна фабрика повезана је железничком пругом са станицом у граду, ископани су бунари и постављени водовод и канализација, што ће касније знатно утицати на развој града. Редован јавни превоз, канализацију, водовод, хотел и нова стамбена насеља Чачак је добио захваљујући „Слободи". Радови на подизању фабрике каснили су због блокаде СССР-а (1948). Машине и опрема требали су да стигну из Пољске, Чехословачке и Мађарске, али је због блокаде највећи број машина добијен из репарација.[439]

Мотив за подизање „Слободе" темељио се на војно-стартешкој локацији која је могла лако да се брани од евентуалних напада из ваздуха.[*] Према првобит-

437 М. Кораксић, „Посета новооснованој Фабрици резног алата", *Чачански глас,* бр. 358, Чачак, 1. мај 1953, стр. 3; „Проширује се Фабрика резног алата", *Чачански глас,* бр. 41, Чачак, 3. новембар 1954, стр. 1; „Укорак с брзим развојем југословенске индустрије", *Чачански глас,* бр. 38, Чачак, 26. септембар 1956, стр. 1; *Десет година развоја Фабрике резног алата 1953–1963.* (приредио Милан Ђоковић), Чачак, 1963, стр. 11, 14, 19, 22, 25–26.

438 **Табела бр. 23.** Број радника и димензија алата (бургије и нарезнице) предузећа „ФРА" 1953–1958. године

Година	**1953.**	**1954.**	**1955.**	**1956.**	**1957.**	**1958.**
Број радника	22	78	158	196	206	234
Број димензија алата	17	73	154	189	296	600

(ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Извештај о пословању Фабрике резног алата у Чачку за 1962. годину као предлог билансу и завршном рачуну за 1962. годину)

439 На три градилишта (Чачак, Лучани, Трстеник) било је преко 7.000 радника. Половина су били војници, а остало фронтовске бригаде (добровољан и присилан рад). Користили су и рад сеоског становништва. Дирекција фирме „Ратко Митровић" сели се 1964. године из Чачка за Београд (*20 година грађевинског предузећа „Ратко Митровић"* (без места и године издања), стр. 7–12, 29–31; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 9, 13, 105–106).

* Мањи део војне фабрике укопан је у брдо, па је сачуван приликом НАТО бомбардовања 1999. године.

ном плану фабрика овог типа требало је да се гради у североисточној Србији. Друга опција били су неприступачни делови Хрватске и Босне. На крају је одлучено да се она подигне поред Чачка. На градилиштима је од 1948. године повремено било и 23.000 људи. После раскида односа са СССР-ом (1948) донета је одлука да се фабрика пресели на просторе око Бугојна или Горњег Вакуфа у Босни. Због дејства заосталих усташа („крижара") ова одлука је ипак одбачена и „Слобода" је остала у Чачку.[440]

Прва производња покренута је новембра 1949. године и то су били столарски и браварски производи за цивилно тржиште, иако предузеће није добило никакве производне планове. Током 1950. године оспособљавани су кадрови за специфичне потребе војне фабрике, што је настављено и у наредним годинама (просечно 124 радника годишње), пошто постојеће школе у то време нису биле у стању да обезбеде неопходан кадар. Када је основано, предузеће је имало 16 запослених, 1949 – 301, 1950 – 1.252, 1951 – 1.450, 1954 – 1.897, 1957 – 1.327. „Слобода" је производњу званично почела 1. маја 1951, али серијска је производња почела у првом кварталу 1952. године, када је фабрика примила пет инжењера, три технолога, 12 висококвалификованих и 69 квалификованих радника. Основу фирме чинио је војни део који се бавио производњом и ремонтом муниције разних калибара (највише противавионске), упаљача за гранате и алата за друге војне фабрике. Смањене потребе ЈНА за производима из „Слободе" условиле су да се 1955. године део предузећа усмери на производњу противградних ракета и пиротехничког материјала (ватромет, петарде, прскалице), као и делова за радио-индустрију. Прелазак на рад за цивилно тржиште изазвало је прву кризу предузећа, отпуштање 29% радника (1956), као и несналажење са тржишним условима привређивања. Током 1956/1957. године почела је производња решоа, воденица за кафу, стоних лампи, емајлираног посуђа, спојница за пумпе и апарата за прскање биља разним хемикалијама (у сарадњи за Западном Немачком). Масовни програм за цивилно тржиште почео је да се производи тек од 1958. године (усисивачи). Војни део фабрике почео је 1957. године да по лиценци производи противавионску муницију (за борбу против млазних авиона) коју је успешно извозио у свет. Предузећем су све до шездесетих година руководила војна лица (углавном са чином пуковника).[441]

440 Инжењер Душан Војиновић себи приписује заслуге како за избор локације за подизање фабрике, тако и за лобирање да се иста и оснује у Чачку и да се одбаци предлог о њеном премештању у Босну. Као мотив за ове поступке наводи потребу да се одужи Чачанима и топлом пријему који је доживео у граду почетком двадесетих година XX века, када је посетио варош [Душан М. Војиновић, „Сећања на један период развоја града Чачка", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 872–873].

441 „Слобода" је купила лиценцу за производњу противавионске муниције типа „Хиспано" – 20 mm (ПАВ), као и делове за ПАВ метак 20 mm „Бреда". Нова ПАВ муниција имала је

Захваљујући подизању војних фирми Чачак је добио два значајана модерна предузећа („ТРЗ" и „Слободу"), која су 1958. године запошљавала преко 2.000 радника, што је чинило око 9% радника у целокупној војној индустрији Југославије. Поред тога, ова два предузећа настала преузимањем и проширењем погона из војне индустрије („ФРА" и „ЦЕР"), имала су преко 1.200 радника око 1958. године. Поседовали су за то време модерну технологију и непрекидне квалитативне помаке у структури запослених. Тако је војна индустрија готово у потпуности извршила технолошку модернизацију Чачка, која ће се разгранати на сва подручја живота људи.

С друге стране, званична статистика није уопште бележила постојање војног предузећа „ТРЗ" у Чачку, нити је запослене у овој фирми уносила у укупан списак индустријских радника у граду. Према овој статистици Чачак је имао само три металопрерађивачка предузећа (имао је заправо четири) и само 3.660 радника у индустрији, 36% у односу на укупно запослене у граду (10.165), односно 16,8% у односу на укупан број становика у граду (21.700) у 1958. години.[442] Но, ова статистика није урачунавала и „ТРЗ–Чачак", тако да је град у ствари имао укупно девет индустријских предузећа са око 4.100 радника (6,3 пута више него 1945, односно 2,27 пута више него пре 1941). На делу је била убрзана индустријализација која је променила типологију читавог насеља.

3. 6. Цивилна производња, застареле технологије – наличје социјалистичке модернизације

За разлику од војне индустрије која је имала релативно модерну технологију, потребу за непрестаним повећањем броја радника и квалификационе структуре запослених, покретање нове производње и обима продукције, а тиме и стварање нових занимања, организације рада, односно убрзану модернизацију града, цивилна индустрија имала је сасвим другачији развој, не рачунајући предузећа „ЦЕР" и „ФРА" која су произашла из војних предузећа.

Локална власт крајем 1957. године није била задовољна технолошким нивоом фабрика у Чачку. Цивилна индустрија имала је застареле машине и опрему добијену репарацијом или национализацијом. Постојећи капацитети се нису добро користили, посебно у фабрикама које су имале више машина, иако је тре-

примену у борби против млазних авиона. Захваљујући овој западној војној технологији „Слобода" је имала дугогодишњи извоз муниције у многе државе (Ј. Матијашевић, „Пре 30 година", *Слобода,* бр. 316, Чачак, 6. октобар 1982, стр. 3; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 15, 17, 21–29, 57, 69–70, 73).

442 *Statistički godišnjak FNRJ 1958,* Beograd, 1958, str. 581–584; *Statistički godišnjak FNRJ 1959,* Beograd, 1959, str. 634–636.

било да буде обрнуто. У производњи се радије користила и боље употребљавала људска снага. Занатски карактер производње, ниска техничка култура и ручни рад превладавали су у схватању и пракси фабричке производње. Због слабе организације посла опадала је и продуктивност рада, чему је доприносила и чињеница да није постојало и одговарајуће награђивање за уложени труд. Структура радне снаге била је неповољна, а преовладавање нестручног рада лоше се одражавало на производњу. У читавом срезу само је 40% радника имало стварне квалификације за радна места на којима су радили и за тарифне ставове по којима су плаћени. Постојао је и проблем слабе прилагођености предузећа за мењање производње и немогућност да се ослободе вишка радне снаге. Није исказивана ни иницијатива да се привреда кроз коришћење државних фондова унапреди. Према коришћењу инвестиционих зајмова Чачански срез је средином педесетих био последњи у Србији. Установе и фабрике нису на време припремале елаборате на основу којих се конкурисало за добијање новца.[443]

Пример технолошке заосталости била је **„Железнича радионица у Љубићу"** са преко 200 радника.[444] **„Фабрика хартије"** није довољно улагала у нове технологије, иако је имала добро пословање.[445] Имали су старе машине које су захтевала велики број радника, а поред тога стварали су знатне губитке током технологије израде папира („растур" материјала).[446]

Од свих предузећа која су основана у овом периоду у Чачку, једино је штампарија „Светлост" имала привредни раст и технолошку обнову производње. **Графичко предузеће „Светлост"** званично је основао ГНО Чачак 25. октобра 1954. године.[447] Предузеће је заправо основао Народни фронт у Чачку 1950. године са циљем да услугама штампања подмири део трошкова своје организације у граду и околини. Поред штампе и прераде папира, предузеће је у свом власништву имало продавнице дувана, као и биоскопску салу „Праг".[448]

443 „Индустрија пред обновом", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 9. октобар 1957, стр. 1, 3.

444 „У љубићкој радионици су врло лоши услови рада", *Чачански глас,* бр. 12, Чачак, 23. март 1954, стр. 2; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 76.

445 Средином педесетих производили су 4.500 тона разног папира. Извезли су 7% производње у Турску (70.000 долара) и од тих средстава купили машине у Аустрији. Фабрика је имала велике инвестиције у енергану, трафо-станицу и железнички колосек („Фабрика хартије добија признање из иностранства", *Чачански глас,* бр. 372, Чачак, 11. август 1953, стр. 2; Гвозден Јованић, „Два живота једне фабрике", *Чачански глас,* бр. 44, Чачак, 29. новембар 1954, стр. 4).

446 Пошто почињу да производе и дрвењачу, од 1956. мењају име у „Фабрика хартије и дрвењаче Чачак" (Дојчило Митровић, *н. д.,* стр. 90–91).

447 *„Литопапир" 1954–1994.* (ур. Мирко Студовић), стр. 13, 15–18.

448 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–33, бр. 6933, Завршни рачун предузећа „Светлост" за 1952. годину (1. јун 1953).

Штампарија „Светлост" ради као посебна фирма од априла, а НО ГО Чачак званично оснива предузеће 25. октобра 1954. године. Нове машине купили су 1955. године када је у фирми радило само 29 радника. У то време предузеће оваквог типа није постојало у Србији изван Београда.[449] У граду је од 1945. радила и штампарија „Ослобођење", али са застарелим машинама преузетим током национализације. Ова штампарија је 1955. покушала да набави нову опрему из Велике Британије, у коју су послали директора да се упозна са модерним штампаријама и организацијом рада.[450] Но, донета је другачија одлука, па је 1957. године штампарија „Ослобођење" интегрисана у графичко предузеће „Светлост". Већ 1958. јединствено предузеће имало је 160 запослених, претежно жена (80%).[451]

Друга предузећа, са мањим индустријским капацитетом (чији је оснивач град), радила су знатно лошије са застарелом опремом, слабом организацијом рада и материјалним губицима. Грађевинску фирму која се бавила и прерадом дрвета **„Симо Сарага"** (основану 1948) ГНО Чачак морао је већ 1950. године да расформира и оснује Градско индустријско предузеће „Симо Сарага", занатског карактера, са задатком да израђује столарију и струже грађу.[452] Део фирме који се бавио грађевинарством морао је да се укине (1958), јер није могао да конкурише развијенијим предузећима.[453] Предузеће за обраду дрвета и метала „Пролетер" основано 1952, морало је да се због лошег пословања угаси 1956. године.[454]

Слично је било и са прерађивачком индустријом. Фабрика ратлука, бомбона и алве **„Моравка",** основана 1954, ликвидирана је 1957. године.[455] Имовину

449 ИАЧ, НОС Чачак,К–56, без броја, Извештај о пословању Графичког предузећа „Светлост" у Чачку у 1956. години.

450 ИАЧ, НОС Чачак,К–56, без броја, Извештај о пословању штампарије и књиговезнице „Ослобођење" из Чачка за 1955. годину.

451 „Два нова предузећа у Чачку", *Чачански глас,* бр. 41, Чачак, 3. новембар 1954, стр. 1; П. К., „Од радионице до предузећа", *Чачански глас,* бр. 41, Чачак, 16. октобар 1957, стр. 3; М. М. В., Н. З., „'Литопапир' из Чачка прераста у гиганта у графичко прерађивачкој индустрији : производи за целу земљу", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, стр. 27; *„Литопапир" 1954–1994.* (ур. Мирко Студовић), стр. 13, 15–18.

452 Томислав Ћерамилац, „Дрвно-индустријско предузеће 'Сима Сарага' : кроз тешкоће ка успонима, *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, стр. 39.

453 ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Завршни рачун предузећа „Сима Сарага" Чачак за 1961. годину.

454 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–33, бр. 6950, Завршни рачун предузећа „Пролетер" за 1953. годину (18. април 1954); Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.,* стр. 403.

455 Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.,* стр. 409; М.С. Пантовић, „Хемијска индустрија 'Први мај' : са утрине на обали Мораве на светско тржиште", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, стр. 28.

је преузело тада прехрамбено предузеће „Први мај".[456] Пивара „Крен и Станковић" национализована је 1948. године и припојена прехрамбеном предузећу **„3. децембар".** Нестручно особље производило је пиво слабог квалитета, грађани су се жали на кисели укус, па су често огромне количине просипане у реку. Градске власти су због лошег пословања ликвидирале фирму августа 1953. године.[457] Од пропалог предузећа настала је Пивара **„Овчар"** која је производила мале количине пива.[458] Новом предузећу биле су потребне инвестиције, нове машине за флаширање пива, као и обука за хигијенско пуњење стаклених боца.[459]

Није добро радила ни национализована **млекара**. Обнова млекарске задруге извршена је 22. августа 1954. године (пре тога нису радили неколико година). До тада су се налазили у оквиру предузећа за откуп пољопривредних производа.[460] Гасиле су се и трговинско-прехрамбене фирме. После одлуке о престанку обавезног откупа стоке од сељака, државно предузеће за откуп стоке и сточних производа **„Овчар"** ликвидирано је 1951. године.[461] Организовање промета пољопривредним производима преузело је предузеће **„27. март"**, основано 1951. године у Чачку.[462] Иако је имало извозне послове (1956)[463], ово предузеће је због нестручног вођења трговинског промета, проневера и великих губитака, Општина морала да ликвидира (1958). Проблем су били руководећи кадрови са ниским степеном образовања.[464]

456 ИАЧ, НОС Чачак, К–52, без броја, Извештај о прегледу завршног рачуна за 1956. годину предузећа „Први мај" из Чачка.

457 М., „Откривена тајна киселог пива", *Чачански глас,* бр. 346, Чачак, 03. фебруар 1953, стр. 3; „Пивара '3. децембар' у ликвидацији", *Чачански глас,* бр. 375, Чачак, 1. септембар 1953, стр. 1.

458 Производили су 8.000 хектолитара пива годишње (1957). Потражња пива у то време није била велика, па нису ни улагали у нове капацитете. Пивара је 1958. године почела да производи и два безалкохолна пића – кокту и сокове од лимуна и поморанџе („БИП – Чачак : пионир индустрије на Морави", *Чачански глас,* бр. 23, Чачак, 4. јун 1976, стр. 18).

459 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 246, Записник са седнице Савета за привреду од 12. јануар 1954. године.

460 ИАЧ, НОС Чачак, К–55, без броја, Извештај о пословању земљорадничке млекарске задруге у Чачку за 1959. годину; „Обнавља се млекарска задруга у Чачку", *Чачански глас,* бр. 31, Чачак, 24. август 1954, стр. 3.

461 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–1, бр. 46, Записник са седнице Извршног одбора Среза љубићко-трнавског од 5. октобра 1951. године.

462 ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Извештај о пословању за 1952. годину предузећа „27. март" Чачак.

463 Милан Ђоковић, „Наши производи на иностраним тржиштима", *Чачански глас,* бр. 3, Чачак, 16. јануар 1957, стр. 1,3.

464 М.Ђоковић, „Како је предузеће '27. март' доспело до ликвидације", *Чачански глас,* бр. 22, Чачак, 4. јун 1958, стр. 2.

Добро пословање имала су предузећа која су град снабдевала основним прехрамбеним производима. Пораст броја становника града условио је да се 1954. подигне и парна пекара за индустријско печење хлеба (12 тона за 24 сата).[465] Ново предузеће **„Исхрана"** (настало од Задружног пекарског предузећа), градске власти формирају 25. априла 1954. године.[466]

Прехрамбена фирма локалног значаја **„Први мај"** основана је 1951. од ликвидираног предузећа „Градац", са циљем снабдевања грађанства Чачка месом и сухомеснатим производима. Због брзог развоја, већ 1953. пререгистровали су се из трговачког у индустријско предузеће, када подижу и хладњачу. Проширење производње омогућило је отварање продавница и ван Чачка (Београд, Трстеник). Проширење пословања није условило повећање пољопривредне производње у околини, јер су свиње које су им недостајале за клање куповали у Банату.[467]

Повезивање прехрамбене индустрије, нових технологија, науке и пољопривредне производње прекинуто је 1947. године, када се одустало од подизања фабрике за прераду воћа и поврћа у Чачку. Нови велики подухват овог типа покренут је 1953. године изградњом великог канала за наводњавање на левој обали Западне Мораве. Канал је грађен 10 година у дужини од 25 километара (без разводне мреже). Најављен као инвестиција (19.428.473 динара) која ће омогућити модернизацију пољопривреде и наводњавање готово 18.550 хектара, цео подухват завршио се крахом почетком седамдесетих. Наводњавање је највећим делом обустављено, а предузеће које је одржавало канал правило је велике губитке. Уситњени поседи и високе цене услуга настале услед скупих кредита за изградњу условили су да сељаци не користе услуге канала за наводњавање. Почетком педесетих година рачунало се са колективизацијом земљишта, па је изградња канала могла да буде исплатива и корисна. Пошто је почетком седамдесетих у државном власништву у околини Чачка било само 370 хектара, било је јасно да од економске исплативости система за наводњавање нема ништа.[468]

Слично је било и са искоришћавањем природних богатстава. Предузеће **„Вујан"**, које се почетком педесетих преоријентисало са индустријске произ-

465 „Чачак добија нову пекару", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 9. фебруар 1954, стр. 1.

466 Ilija V. Popović, *n. d.,* str. 203.

467 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–34, бр. 6965, Завршни рачун предузећа „Први мај" за 1953. годину (22. март 1954).

468 Станоје Мандић, *Привредне могућности и потребе региона Чачак,* Чачак, 1973, стр. 46–48, 50–51; Миодраг Обреновић, „Наводњавање у чачанској котлини", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 398–409.

водње на ископавање угља, имало је губитке у пословању.[469] Фирма је 1952. године ликвидирала производњу грађевинског материјала и почела да се бави искључиво копањем мрког угља. Спадали су у мање руднике са застарелом опремом, без утицаја на индустријски развој региона.[470] Нешто бољу производњу имао је рудник магнезита **„Шумадија"**, који је је држава преузела национализацијом од 5. децембра 1946, односно од 2. јануара 1948. године. Имали су примитивну и малу производњу, држава није инвестирала у модернизацију експлоатације, тако да је 1952. године одлучено да се рудник затвори, пошто је Влада управу над рудником пренела на срез. Ова одлука ипак није спроведена захваљујући покретању производње ватросталне опреме за индустрију у фирми „Магнохром" у оближњем Краљеву, којој је магнезит био неопходан за рад.[471]

Економија Југославије у доба социјализма није до краја била подржављена. На најнижем производном и технолошком нивоу налазиле су се приватне занатлије. Идеолошка одбојност према приватној својини у првим послератним годинама, ма колико та производња била безначајна, испољавала се не само кроз конфискације и национализацију, већ и стални притисак у циљу сузбијања „шпекулације", односно тежњу да се занатлије организују у задруге које би контролисала држава (производни планови, набавка сировина, одређивање, цена, плата и профита, обезбеђење тржишта). Једна од тих задруга откупила је приватну фабрику кожних производа у Атеници (**„Морава"**).[472] Највећа задруга тог типа била је Занатско-набавно-продајна задруга у Чачку, која је на основама удруживања и контроле занатлија функционисала до 1952. године, од када раде на тржишним принципима.[473]

Занатство, као систем малих и средњих индустријских постројења, није могло да се појави у социјалистичкој економији. Овај неодостатак чинио је кључну слабост у развоју градова. Привреда која не шири опсег производње производних добара за своје потребе не чини „крупне кораке ка развоју", без обзира на то шта купује од технологија, често модерних. И занемаривање малих и средњих произвођача као немодерних такође не доприноси развоју, јер

469 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–1, бр. 56, Записник са седнице Извршног одбора Среза љубићко-трнавског од 29. марта 1952. године.

470 ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Завршни рачун предузећа „Вујан" Мрчајевци за 1961. годину.

471 „Више од пола века 'Шумадије'", *Чачански глас,* бр. 27–28, Чачак, 4. и 7. јули 1976, стр. 26; Миломир В. Глишић, *Брђани,* Горњи Милановац, 1999, стр. 219–223.

472 „Радници Чачка организују такмичење по подружницама у гоњењу шпекуланата", *Слободни глас*, бр. 45, Чачак, 11. децембар 1945, стр. 3; В. Вукосављевић, „Развитак занатских задруга у округу", *Слободни глас*, бр. 52, Чачак, 9. фебруар 1946, стр. 3.

473 Миладин Вукосављевић, *Занатска задруга „Универзал",* Чачак, 1986, стр. 60–70.

успешна импровизација сваке производње подразумева и технологију која одговара датим условима. Заправо сам економски развој се може дефинисати и као процес сталне импровизације. Поред тога и сама војна индустрија по начину своје организације и циљевима производње, а која се одлукама централне власти (или централе компаније) пресељава у заостала подручја, није подршка развоју таквих подручја (градова), због изостанка покретања производње разних компоненти и сектора услуга (све се директивама доводи са стране). Ту је и природа војне производње која никако не замењује увоз производа за свакодневни живот у таквим местима, а тиме и ограничава па и онемогућује њихов економски развој.[474] Идеолошки оквир социјализма имао је и додатну компоненту ограничавања развоја градова у којима је смештена таква индустрија, јер су прогањали сваку приватну иницијативу у привреди. Слобода у економији покренула би и рушење монопола једне партије у свеколиком одлучивању, па је развој у оваквом окружењу био додатно отежан.

Но, поред притисака и прогањања, занатство је опстајало на нивоу пружања ситних услуга грађанству, делимично и индустрији (сервиси). У Чачку је 1952. године са дозволом радило 515, а без дозволе чак 676 занатлија (укупно 1.191 лице), готово исти број као у војном предузећу „Слобода" (1951 – 1.450). Занатлије које су радиле без дозволе имале су стално запослење у државним фабрикама, а своју приватну делатност обављали су после редовног радног времена. И поред велике контроле они нису опорезовани нити су новчано кажњавани.[475] Из ове групе индустријских радника и мајстора могао је да се створи слој приватника и предузетника у малим индустријским постројењима са довољним технолошким знањима и начином организације производње потребним за економски раст и развој. Међутим, државни социјализам из идеолошко-политичких разлога (монопола власти у свим сферама живота) никада није дозволио развијање и напредак приватне индустријске производње. Тиме је заустављен и економски развој града.

474 Džejn Džejkobs, *n. d.,* str. 113–115, 161, 174, 178.

475 „Проблеми занатства у Чачку : масовно кршење прописа", *Чачански глас,* бр. 324, Чачак, 19. август 1952, стр. 1.

4. Индустријски развој Благоевграда у прва два петогодишња плана (1948–1957)

Масовна национализација приватних предузећа у Бугарској извршена је децембра 1947. године. Овај процес, заједно са увођењем централног планирања и везивања за економију СССР-а, требало је да покрене модернизацију читаве земље засновану на совјетској пракси, искуствима и инструкцијама. Домети и крајњи резултати ове акције имали су различите појавне облике на локалном и регионалном плану.

4. 1. Саобраћај, комуникације, енергетика – Благоевград

Саобраћајне прилике нису посебно побољшаване све до почетка шездесетих. Постојећа железничка мрежа, као и друмске саобраћајнице, омогућавали су повезивање са Софијом. Проблем се састојао у изолованости Благоевграда који се налазио у југозападној Бугарској, у пограничном рејону према Југославији и Грчкој. Промет робе и људи заустављала је граница која је делила два војна и идеолошка блока (према Грчкој), односно према истоветном конкурентском идеолошком „ревизионистичком" крилу комунизма (Југославија). Ратни планови чланица Балканског пакта 1952–1956. године (Југославија, Грчка и Турска), као и Бугарске и њених савезника (СССР-а и осталих социјалистичких земаља), имали су као простор за сучељавање управо територију Благоевграда и његове шире околине, у који су повремено убациване и диверзантске и обавештајне групе.[476] Планирање и изградња саобраћајница које би повезивале овај крај са Грчком и Југославијом, имали су многе политичке препреке.

Развој индустрије зависио је и од енергетских капацитета. После национализације свих приватних предузећа која су се бавила производњом, преносом и дистрибуцијом електричне ненергије (1947), извршена је централизација целог система и подела на посебне области (1948). Бугарска је тада, изузимајући Софију, подељена на 12 електрификационих области међу којима је био и Благоевград.[477] Већ крајем 1948. године почела је изградња две хидроелектране

[476] Dragan Nenezić, „Ratni planovi balkanskih saveznika 1953–1955", *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik radova* (ur. Nemanja Milošević), Beograd, 2008, str. 349–351; Dragan Krsmanović, „Treća armija u planovima balkanskih saveznika", *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik radova* (ur. Nemanja Milošević), Beograd, 2008, str. 370–383; Йордан Димитров Касабов, *Тайните на контраразузнавача,* Шумен, 1995, стр. 14–15, 43, 57, 70–73.

[477] Мире Спирев, *Електрификацията на България и нейните строители през XIX и XX век,* Т. 2 (1948–2000 г.), София, 1999, стр. 141.

у широј околини града (ВЕЦ „Петрово" и ВЕЦ „Разлог").[478] У целом Пиринском крају 1950. године у пет хидроцентрала инсталирано је укупно 3,46 MW снаге.[479] Градња нових електрана у широј околини града знатно је повећала електропотенцијал целе области: 1951 – „Петрово" код Сандански, 1,96 MW; 1952 – „Разлог", 0,7 MW; 1953 – „Студена" код Перника, 0,8 MW; 1957 – „Бели Искър", 16 MW. Укупно 19,46 MW.[480] Истовремено, потрошња струје у Благоевграду између 1944. и 1959. године порасла је 8,6 пута (1944 – 430 MWh; 1959 – 3.700 MWh).[481]

Такав раст захтевао је и повезивање водовима високог напона са електранама које су производиле више електричне енергије. Први водови од 110 kV у Бугарској подижу се већ од 1949. године. У наредних десет година сви већи градови и индустријски центри увезани су у ову мрежу. Од 1959. године у Бугарској се гради мрежа од 220 kV, да би 1960. године била пуштена у рад.[482] Међутим, Благоевград тада није био прикључен на електромрежу високог напона, што је отежавало планирање и подизања већих индустријских капацитета.

4. 2. Национализација и стварање државне индустрије

Економска обнова Благоевграда и околине после Другог светског рата није се разликовала од опште праксе у земљама „народне демократије", а економија града била је у проблемима. Предузећа нису радила пуним капацитетом, владала је незапосленост, у граду се раширила шпекулација (црна берза), на селу није било праве производње, а сељацима су недостајала оруђа за рад. Уз све то горњоџумајски крај био је један од неразвијенијих у Бугарској. Индустријски напредак читавог региона везан је за епоху социјализма. У периоду 1944–1948. у целом округу било је само 14 индустријских постројења са 1.000 радника и продукцијом од 97 милиона лева. Коришћење физичког рада, ударништво, пребацивање радних норми и форсирање добровољних радних бригада (углавном сеоских) постала је свакодневица која је требало да потврди вољу нове власти и ангажованост становништва у економском преображају земље и региона. Поред добровољног рада на подизању порушених објеката, нова власт је већ 21. фебруара 1945. године расписала и зајам за обнову окру-

478 *Благоевградски окръг отразен на страниците на Държавен вестник 1912–1985 г, Справочник* (съставител Георги Стоянов), Благоевград, 1986, стр. 53.

479 Мире Спирев, *История на електрификацията на югозападна България,* стр. 285.

480 Мире Спирев, *Електрификацията на България*, стр. 46–46, 51, 53–54.

481 Мирчо Юрков, *Благоевград : кратък исторически очерк,* София, 1964 стр. 182.

482 Мире Спирев, *Електрификацията на България,* стр. 36, 98.

га.[483] Својеврсна пропагандна припрема за национализацију малобројних индустријских предузећа биле су и оптужбе да не испуњавају производне планове („саботажа").[484]

Подизање текстилних фабрика један је од начина да се брзо, без великих улагања и компликоване обуке, покрене индустријска производња. Тако је априла 1947. године Обласни комитет БКП у Горњој Џумаји, у оквиру одлуке о Двогодишњем привредном плану на нивоу целе Бугарске, покренуо иницијативу да се у граду отвори текстилна фабрика.[485] Национализација из децембра 1947. године омогућила је да се за ову одлуку употребе приватни ресурси, а за право индустријско проширење локалних шивара требало је да прође читавих десет година.

Истицање и форсирање физичке радне снаге, коришћење бесплатног рада, материјала, зајма и пребацивање норми изражених у кубикажи камена и земље, биле су једине озбиљне акције за привредни опоравак града до национализације. Пошто је Благоевград имао термалне изворе, општина је прокламовала за свој циљ и подизање нове зграде за бању.[486]

Масовна национализација приватних предузећа организована је децембра 1947. године. Према броју занатских радњи Благоевград и околина били су 1946. године на последњем месту у целој земљи (1.839 – 3,1%). Села су према броју занатских радњи конкурисала градовима у целом региону (38,7% радњи), мада је и то био најнижи проценат у Бугарској.[487] Пошто Благоевград није био велики привредни центар, у граду и широј околини (округу) национализовано је само 26 индустријских предузећа и рудника. Осим рудника каменог угља у селу Брежани, остала предузећа била су малог обима производње. Током прве етапе одузимања имовине у Горњоџумајском срезу национализацијом су обухваћене 22 породице. Централне и месне комисије су у кратком року направиле спискове с предлозима која би предузећа требало да буду национализована. Тако су у Горњој Џумаји национализовани ткачка фабрика „Пирин", четири предузећа за обраду дрвета („Интеркоп", „Строител"– гара Искър, предузеће браће Захариеви и предузеће „Шперплатна индустрия"), осам содолимунадних радионица, два предузећа за добијање јестивог уља, два млина за

483 Мирчо Юрков, *н. д.*, стр. 174; *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* София, 1979, стр. 322–324, 397.

484 М. Попов, „Саботажът в предприятията на братя Цв. Захариеви в Горна Джумая", *Пиринско дело,* бр. 20, Горна Джумая, 11. јун 1945, стр. 2.

485 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 338.

486 „Горноджумайско гражданство усилено работи за испълнението на двегодшния стопански план", *Пиринско дело,* бр. 26, Горна Джумая, 30 юни 1947, стр. 3.

487 Димитът Луджев, *Дребната буржоазия в България,* София, 1985, стр. 25.

брашно, једна воденица, две пекмезаре, једна вуновлачара и четири удружења за производњу алкохолних напитака („Чирпанска лоза", цехови Арсена Димова, Ичка Стаменитова, и Хероги Спасова). Национализовани су и фабрика црепа „Елвира", предузеће за издавање књига Јани Стојчева и два складишта за дуван.[488] Иако је званична пропаганда наводила велико повећање производње, национализована предузећа билу су слаба основа за даљи индустријски раст града и округа.[489]

Највеће индустријско (рударско) предузеће у Благоевградском округу био је рудник каменог угља „Пирин" (26 километара јужно од Благоевграда), у коме је производња повећана после 1945. године. Рудари су на посао путовали из Благоевграда посебно обезбеђеним превозом.[490] Овај рудник је до национализације запошљавао 600–700 рудара. Услови рада су били тешки, а вађење угља технолошки застарело.[491]

Експлоатација природних ресурса у околини града, као и у целом округу, није могла да допринесе индустријализацији, јер ово подручје није имало пуно рудника. Заправо, Благоевградски округ је у том смислу један од најсиромашнијих у Бугарској.[492] Осим каменог угља у селу Брежани копао се и лигнит (Ораново, Канина, Разлог), као и мале количне сребра и молибдена (Бабяк), минерала (фелшпет, флуорит).[493] Сва ова налазишта нису била близу Благоевграда, нити су имала довољне количине руде за покретање процеса интезивне индустријализације.

На бази национализованих фабрика у самом граду формирана су два предузећа: Државна текстилна фабрика (национализована ткачка фабрика „Пирин") и предузеће за обраду дрвета ДИП „Димо Хаджидимов" (национализована фабрика Атанаса Паланкова и браће Захаријев) у којој је после национализације производња проширена – постављене су нове машине и побољшани услови рада.[494]

488 „Национализация", *Енциклопедия : Пирински край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 38.

489 Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 178–179.

490 Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 180–181.

491 Кирил Антонов, „Четири десетилетия социалистическо развитие на Благоевградски окръг", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 31.

492 Димитър Билярски, Лазар Вутов, Констадин Чонков, Стоян Лисичков, „Природните ресурси – фактор на икономическо развитие", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 143, 150.

493 Държавен архив – Благоевград (ДАБ), ф. 944, Окръжен народен съвет (ОНС), Благоевград, и.о. 3, а.е. 161, л. 267–268. Благоевградски окръг – икономическо развитие и териториално располоижение на производителните сили за периода 1965–1970.

Истицање напретка производње важило је и за национализовану ткачку фабрику „Пирин" у којој су радници давали бесплатне радне часове и радили у повртњаку.[495] Општу оптимистичку пропагандну слику реметила је стварност у којој фабрика није постизала предвиђене резултате. Као кривац је означен бивши власник („непријатељски елемент"), који је водио подривачку политику подвајања директора и радника. У фабрици су примећене и крађе, па је о проблему расправљао и Градски комитет.[496]

Национализација је значила и елиминацију приватне трговине у целој Бугарској, тако да је број приватних трговинских радњи значајно смањен до 1952. године.[497] У Благоевграду од 1948. године почиње развој „социјалистичке трговине и транспорта".[498] То је значило и да се отварају државна предузећа за откуп пољопривредних производа. Комбинат за откуп грожђа и производњу вина оснива се 1947, а Дувански комбинат (као део државног монопола за дуван) и Комбинат за производњу меса и месних прерађевина 1948. године. Нешто раније се образују занатске задруге: кројача у шивару „Нови Свет" (1945), а обућара у „Единство" (1947).[499] На нивоу радионице било је и једино металопрерађивачко предузеће у граду (занатска радња „Македонија") које је обављало браварске и монтерске послове.[500]

После 1951. године у Благоевграду је један део занатлија организованих у удружења (обућара, кројача, бербера, столара) образовао кооперацију: кројачку „Нови свет", обућарску „Единство" и инвалида „Инвалид". Други део занатлија ушао је у државна предузећа, тако да се град хлебом снабдевао из предузећа ГПП „Хлебна промишленост".[501]

На почетку Прве петолетке (1949) Благоевград и околина су били индустријски неразвијени. Благоевград је и даље представљао традиционални балкански град, центар трговине и откупа пољопривредних производа и заната

494 Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 180–181; *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 59.

495 Ив. Димитров, „Работниците от новата тъкачка фабрика – Горна Джумая дават по 2 часа извънредно в чест на конгреса на ОРПС", *Пиринско дело,* бр. 9, Горна Джумая, 1. март 1948, стр. 2.

496 „Нередности в държавната тъкачка фабрика – Горна Джумая", *Пиринско дело,* бр. 29, Горна Джумая, 19. юли 1948, стр. 2.

497 Димитът Луджев, *Дребната буржоазия в България,* стр. 248–265.

498 Развијају се предузећа која се баве трговином на велико и мало: „Облекло и обувки", ГТП „Хранителни стоки", „Здрава храна", „Нармаг", „Наркоop", „Балкантурист", „Месоцентрала" (Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 187).

499 „Благоевград", *Енциклопедия : Пирински край,* том I, стр. 92–93.

500 *Благоевградски окръг отразен на страниците на Държавен вестник 1912–1985,* стр. 62.

501 Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 181–182.

малог обима производње. И сами почеци индустријализације били су везани за традиционални сектор који није захтевао примену нових технологија, као ни запошљавање и образовање стручне радне снаге.

4. 3. Прерада дувана и индустријско заостајање

Економија града заснивала се на откупу и преради дувана. Колективизација малих земљишних поседа требало је да обезбеди интензивнији рад и боље приносе као неопходну сировинску базу за прерађивачку индустрију. Социјалистичка производња у пољопривреди започета је 22. јануара 1948. године, када је у Благоевграду основано предузеће ТКЗС (Трудово –кооперативно земедалско стопанство) „Георги Димитров". Тога дана у згради локалног народног савета сељаци су се „добровољно" удружили.[502] Кооперација није ишла без проблема. Сељаци се нису радо одрицали земље, а њихов отпор појачаван је пропагандом која се ширила преко оближњих државних граница, потпомогнутом диверзантским акцијама. Бугарска је у то време имала око 40% обрадивих површина у кооперацијама, а Благоевградски округ само 12,5%.[503]

Производња дувана била је основна делатност. Захваљујући трговинским споразумом са СССР-ом цена дувана је подигнута, па је гајење ове биљке доносило добит за државу.[504] У односу на друге крајеве Бугарске Благоевградски округ предњачио је у површинама на којима се гајио дуван, као и добијеним приносима.[505] Производња и обрада дувана порасли су до 1959. године више пута. То је условило да се у Благоевграду повећа и број запослених у обради дувана, јединих индустријских радника у вароши (1939 – 400; 1959 – 900). Обим производње и прераде условили су да се у Благоевграду оснује и велики Завод за ферментацију дувана (1954).[506] Међутим, то још није била фабрика цигарета, крајњег производа у обради дувана.

Индустријализација Благоевграда и целог округа зависила је од политичких одлука централне власти и њихових планова о развоју земље. Благоевград и цео округ имали су све до раскида са Југославијом проблем нестабилности границе. После Шестог конгреса БКП, одржаног почетком 1954. године, задаци привредног развоја у Благоевградском округу односили су се на повећа-

502 Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 183.

503 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 353.

504 Цена је са 109 лева за килограм 1944. године подигнута на 206 лева у 1945. години (*История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 325).

505 *Статистически годишник на Народна Република България 1956. /съкратено издание/,* София, 1957, стр. 48–49.

506 Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 179.

ње производње у постојећим капацитетима. Није било планова за подизање нових индустријских постројења. Тако је у Другој петолетки Благоевградски округ требало да повећа ископавања каменог угља за 60%, а дрвна индустрија своју производњу за 46%. Планирано је да се општа продуктивност предузећа повећа за 35% и да се убрза развој месне (прехрамбене) и кооперативне производње. Планиран је и даљи развој ткачке фабрике у Благоевграду. Свечана зарицања и обећања требало је да буду потврда да ће се планови испунити, а у Благоевграду је поред 200 личних и 17 колектива дало то обећање.[507]

Развој индустрије није предвиђен. У граду су осниване мале прехрамбене фабрике, као што је предузеће за производњу хлеба и слаткиша „Димитър Биров" (1955) или предузећа везана за пољопривредну производњу (Станица за вештачко осемењавање – 1956, Предузеће за сточну храну „Никола Парапунов" – 1959). Током 1957–1959. почињу са интензивнијим радом занатске радно-производне кооперације „Нов свят", „Инвалид", „Единство", „Никола Вапцаров" и „Малина".[508] Као традиционално бањско место Благоевград је улагао и у туризам. Нови хотел „Волга" подигнут је у центру града 1951, а нове зграде за бањско лечилиште 1956. године.[509]

Индустријска заосталост Благоевграда, као и целог округа, била је почетком педесетих година изузетно велика. Према статистичким подацима из 1956. године Благоевградски округ имао је само 1,7% удела у општој привредној продукцији Бугарске, односно 1,4% када су у питању државна предузећа. Према овим показатељима у целој Бугарској није било заосталијег подручја.[510] Индустрија и грађевинарство учествовали су у бугарском националном дохотку 1956. године са више од половине прихода (54%, што је превисок раст и представља део пропаганде).* Међутим, и у оваквим показатељима индустријског раста значајан део још увек је заузимала прехрамбена индустрија, зависна од пољопривредне производње и која је давала више од 35% индустријског продукта.[511] Но, ако се посматрају и опште тенденције и продукција, Благоевград и околина нису били развијени. Благоевградски округ је пре 1960. године имао 3,7% од укупног становништва Бугарске, а производио је само 2,2% од укупне

507 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 360.

508 *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 63.

509 Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 190; *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 60.

510 *Статистически годишник на Народна Република България 1956 /съкратено издание/,* стр. 26.

* Иако је овај статистички податак део пропаганде према спољном свету, унутрашњи односи поређења Благоевградског округа са осталим областима Бугарске нису потпадали под идеолошке захтеве.

511 Belina Grasijani, *Privreda Bugarske u posleratnom periodu,* Beograd, 1959, str. 3–8.

индустријске производње. При томе је укупан доходак по становнику био два пута мањи од бугарског просека.[512]

Благоевград све до краја педесетих година није имао ни праву индустријализацију ни увођење нових технолошких програма у производњу као основу за даљу модернизације града. Све се то одражавало на број и структуру радника. У целом округу 1957. године број запослених повећао се само за 917 радника.[513] Иако је број радника у индустрији и рударству Благоевградског округа већ био око 12.500 (око 50% од свих запослених), структура занимања није обећавала индустријализацију. Највећи број радника био је запослен заправо у преради дрвета (око 5.000), прехрамбеној индустрији (око 2.000), предузећима за припремање огрева (око 1.600) и шиварама (око 850). Индустрија производње апарата (машина) и обраде метала запошљавала је у целом округу само 150 људи. Благоевградски округ је 1956. године био најслабији у Бугарској и по броју инжењера (116) и свих других факултетских занимања.[514] За даљи напредак била је неопходна интензивна индустријализација.

* * *

Индустријализација Чачка и Благоевграда 1944–1957. године имала је потпуно различит ток. Чачак је до краја 1957. године постао регионални индустријски центар са две војне фабрике које су имале значај на нивоу целе Југославије („ТРЗ – Чачак" и „Слобода"). Захваљујући трансферу технологија, знања и људи из војне индустрије, град је добио и две нове цивилне фабрике („ЦЕР" и „ФРА") које су наставиле процесе технолошког усавршавања. Чачак је до краја 1958. године имао укупно 11 индустријских предузећа. Број радника у индустрији порастао је са око 600 (1944) на око 4.100 (1958). Готово сваки други радник у граду био је запослен у индустрији, чији је развој захтевао упошљавање све квалификованије радне снаге. Енергетске потребе града покривале су две хидроелектране подигнуте у Овчарско-кабларској клисури. Истовремено, град је добио и два грађевинска предузећа основана да би се подигле војна индустрија и хидроелектране. Уз све то, према степену телефонизације и укључености у саобраћајне токове, Чачак је био изнад републичког просека. Изостанак даљих улагања у пренос електричне енергије, путне и железничке

512 Виолета Попова, Асен Ризов, „Постижения, проблеми и перспективи на Благоевградски окръг", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 105.

513 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 381.

514 *Статистически годишник на Народна Република България 1956 /съкратено издание/,* стр. 102, 356.

правце, ометао је даљи развој индустрије у Чачку у околини. Додатни проблем била су нерентабилна предузећа и неквалификована структура радника која се споро мењала.

Иако је, захваљујући војној производњи, индустријски напредак Чачка био велики, то заправо није био део плана војно-индустријског комплекса са централном управом у Београду. Затварање и премештање војних погона били су реалност, што је била велика опасност по будућност економије Чачка. Захваљујући притиску и умешности локалног руководства то се није догодило, па је чак и извршен трансфер људи и технологија у цивилну производњу, чему се војска опирала. Премештање војне производње и њен долазак у урбана места, али и напуштање градова, карактеристична је појава за војну индустрију широм света, укључујући и САД. Такви градови после одласка војних погона обично таворе и пропадају, а ако нема и преноса технологија и стварања мреже кооперанта у граду, економски напредак није осигуран.[515] Идеолошка одбојност према приватној иницијативи у економији, као и реалан страх да би такав процес покренуо питања монопола Партије у одлучивању, додатно су успоравали напредак социјалистичких земаља и њених градова, укључујући и Чачак.

Поставља се и питање саме могућности модернизације града у коме је смештена војна индустрија социјалистичке земље која се спрема за одбрану од стране агресије. Сви други садржаји урбаног живота били су скрајнути, потиснути у други план, одложени за будућност. И сама чињеница да је у граду на тај начин створена бројна популација индустријских радника, добро плаћених и са бројним привелигијама у односу на остале запослене, а који су навикли на беспоговорну послушност, строгу дисциплину и тајност рада, иде у прилог постављању питања основе са које се могла покренути друштвена модернизација. Луис Мамфорд је тачно приметио да се са убацивањем касарни и војске у градове мења њихов не само физички лик, већ и психологија становника. Присуство великог броја људи који су навикли на слепу послушност морала се одразити и на све друге видове живота. Војска је својом дисциплином давала пример за остале облике политичке присиле, навикавајући људе на груби тон наређивања и арогантне мере виших слојева, што су касније примењивали и индустријалци који су у својим фабрикама управљали као деспоти.[516]

С друге стране, Благоевград је у овом периоду још увек био аграрна периферија Бугарске. Саобраћајне прилике и енергетски потенцијал нису били препрека за индустријализацију. Они су, у поређењу са Чачком, били знатно по-

[515] Džejn Džejkobs, *n. d.,* str. 113–15.

[516] Luis Mamford, *n. d.,* str. 388.

вољнији (пруга нормалног колосека, сличан енергетски потенцијал и систем преноса елекричне енергије). Проблем је била политичка нестабилност целог подручја, што је утицало и на изостанак инвестиција које би покренуле индустријализацију. Читав округ имао је у металском сектору само 150 запослених (1956). Једина предност у односу на Чачак било је повезивање традиционалне пољопривредне производње (гајења дувана) и прерађивачке индустрије.

Један од ретких показатеља који су слични у оба града представља национализација условљена идеолошким начелима, која уопште није омогућила материјалну подлогу за даљи развој. Национализована предузећа била су технолошки застарела, малог обима производње и више су имала занатски карактер. Идеолошки притисак на приватнике значајно је пореметио систем услуга, смањио могућност за запошљавање и омео даљи развој оба града.

Чачак је, према многим показатељима, у овом периоду значајно предњачио у односу на Благоевград када је у питању индустријски развој. Међутим, основни предуслови за привредни раст (саобраћај, телекомуникације, енергетика) нису били испод нивоа Чачка. Развој индустрије у Благоевграду није ометала неразвијена инфраструктура, већ политика.

5. Индустријализација Чачка (1958–1973)

Развој индустрије, увођење нових технологија, повећање запослености и промене начина рада и услова живота у периоду дугом петнаест година, имали су другачији развој и ритам промена у односу на почетни период индустријализације. Нови инвестициони циклус започет 1958. године донео је модернизацију на новим основама. Војна индустрија је и даље била носилац развоја, али не и једини водећи технолошки модернизатор. Отварање Југославије према Западу после 1950. године на нивоу Чачка доноси позитивне помаке у домену индустријализације и привредног развоја тек крајем шездесетих година. С друге стране, највеће оптерећење представљали су технолошко заостајање, вишак запослених и неквалификована структура радника.

Планови развоја на почетку овог периода били су оптимистички. Индустрија је већ 1956. године учествовала са 45,58% у друштвеном производу целог среза (данашње општине Горњи Милановац, Чачак, Лучани и Ивањица).[517] Нацртом перспективног плана за Чачак и околину из јесени 1957. године највише

517 *Предлог Друштвеног плана привредног развоја на подручју Среза Чачак од 1957–1961. године,* Чачак, (без године издања), стр. 6.

улагања намењено је за индустрију и њен развој – 71% инвестиција требало је да се уложи у опрему, а остатак у грађевинске и сличне објекте. Предузећа и локална самоуправа требало је да инвестирају око 25% новца, док је остатак планиран из кредита Општег инвестиционог фонда федерације (ОИФ). Међутим, овим планом се увидео основни недостатак социјалистичке индустријализације. Највише инвестиција добијала је „Фабрика хартије" (25%), иако је имала застарелу технологију која се заснивала на употреби претежно ручног рада неквалификоване радне снаге, док су нове, модерније и перспективније фабрике са потребом запошљавања висококвалификоване радне снаге и могућношћу извоза („ФРА", „ЦЕР", „Светлост"), појединачно добијале око 10% планираних инвестиција. Упорно су финансирани и непоправљиви губиташи без икакве наде у економску обнову и опстанак на тржишту, привредни, технолошки и модернизацијски допринос граду („Сима Сарага" – 0,7%, „Пивара „Овчар" – око 2%).[518]

После великих инвестиција у послератном периоду Чачак је од претежно занатско-трговачке вароши постао индустријски град. Након завршетка првог циклуса инвестирања (1958) дошло је до застоја улагања и опасности да се прекину привредни раст и модернизација. Сва предузећа имала су проблеме, али највише она које је основала локална власт, а која су имала технолошки застарела постројења. Иако је тржишна утакмица после 1952. године у Југославији била веома ограничена, ипак је утицала на рационално понашање предузећа.[519] Постојање тржишних услова привређивања, макар и у рудиментарном облику, имало је одлучујућу улогу у технолошкој модернизацији фабрика у Чачку, које без такве оријентације не би опстале ни на домаћем ни на страном тржишту. Али из истих разлога (због ограничености тржишта), истовремено је деценијама вештачки одржавана нерационална и застарела производња, толерисана лоша организација рада и низак квалитет производа или су материјална средства (новац и опрема) улагана у бесперспективна, „губиташка" постројења.

Без обзира на поменута ограничења, индустрија Чачка је од краја педесетих имала динамичан раст. На простору целе општине индустрија и рударство запошљавали су почетком шездесетих 29,5% (3.459) од свих запослених радни-

518 Према нацрту укупан износ инвестиција износио је 3,793 милијарди динара; у тој суми новца предузећа и локална власт учествовали су са једном милијардом, а остатак су требали да буду зајмови из ОИФ. У „ФРА" је до 1961. требало да се инвестира преко 300 милиона динара, „ЦЕР" 450 милиона, „Светлост" 300 милиона динара, „Симу Сарагу" 25 милиона, Пивару „Овчар" 72 милиона, а у „Фабрику хартије" милијарду („У индустрији реконструкције пре свега", *Чачански глас,* бр. 41, Чачак, 16. октобар 1957, стр. 3).

519 „Бриге чачанске индустрије", *Чачански глас,* бр. 47, Чачак, 29. новембар 1958, стр. 5.

ка,[520] односно око 4.500 (35%), када се рачунају и запослени у војном сектору. Индустрија је већ 1972. године запошљавала 51% (13.000) радника у друштвеном (државном) сектору привреде општине Чачак. Званична државна статистика бележи да је у самом граду 1972. године било запослено 21.587 радника, од тога у индустрији и рударству њих 10.267 (47,6%). Предузећа основана почетком педесетих („Слобода", „ЦЕР" и „ФРА") остваривала су 20% од укупног прихода друштвеног власништва привреде и запошљавали једну трећину свих запослених у друштвеном сектору. Радна снага претежно је била полуквалификована и неквалификована (45%), а приближно исти проценат заузимала је и квалификована радна снага. Привреда Чачка запошљавала је 1972. само 2% радника са факултетским образовањем.[521] Сви ови статистички подаци нису у потпуности поуздани, јер им треба додати и раднике из војног сектора.

Поред осталог, привредни напредак био је условљен изградњом и модернизацијом саобраћајних комуникација, као и проширењем енергетске основе развоја индустрије. На оба поља појавили су се велики проблеми.

5. 1. Саобраћај и комуникације

Основни предуслов за даљу индустријализацију и модернизацију било је саобраћајно повезивање. Највећи промет робе одвијао се преко железница. Планирана траса нове пруге нормалног колосека Београд–Бар заобилазила је Чачак, што се неповољно одразило на развој града. Но, много веће проблеме стварало је дводеценијско кашњење изградње железничке трасе Београд–Бар и повезивање Чачка пругом нормалног колосека са Пожегом. Град се двадесет година налазио на контакту железница нормалног и уског колосека, што је отежавало и поскупљивало саобраћај, мада је Чачак све до средине седамдесетих био четврти железнички рејон у ужој Србији према обиму утовара и истовара робе (али са најмањом количином претовареног терета од свих постојећих чворишта), а десети у целој Србији.[522]

Пруга Београд–Бар дуго је изграђивана. Траса Вреоци–Ваљево пуштена је у рад 1968, Ваљево–Ужице 1972, Ужице–Подгорица 1976, а крак Чачак–Пожега 1976. године, четири године пошто је пруга нормалног колосека прошла кроз

520 Милан Матијевић, *Регионална привредна комора Краљево,* Краљево, 2005, стр. 46.

521 *Statistički godišnjak Jugoslavije 1973,* Beograd, 1973, str. 619; Милош Јефтовић, „Индустрија држи примат", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 14. септембар 1973, стр. 4; Миле Мојсиловић, „Чачанска комуна изблиза", *Чачански глас*, бр. 38, Чачак, 1. октобар 1973, стр. 4.

522 Ђорђе Јовановић, „Железнички саобраћај у привреди Србије", *Саобраћај и везе Социјалистичке Републике Србије* (ур. Љиљана Стојановић), Београд, 1973, стр. 47–49.

Пожегу према Ужицу.[523] Чачанска привреда је већ 1960. године имала проблеме због малог броја расположивих вагона за транспорт робе (задовољавано је око 70% потреба). Уз све то, пругама уског колосека кретале су се парњаче мале снаге и застареле погонске енергије (угаљ). Роба је морала да се претовара на пруге нормалног колосека, па су проблеми били све већи. Један од начина ублажавања проблема била је рационализација коришћења железница, па је лети, на пример, угаљ требало да се мање превози него зими када је потребнији.[524] Превоз пругама уског колосека од Чачка према Лајковцу и Пожеги био је све мање исплатив, а напредовањем изградње пруге Београд–Бар после 1969. године прекидале су се деонице уске пруге, па се роба превозила камионима до следеће железничке станице, што је све више поскупљивало и отежавало привредни развој.[525]

Одуговлачење изградње пруге нормалног колосека од Чачка према Пожеги за део локалне власти у Чачку крајем шездесетих година није био највећи проблем. Тражили су да се очува уски колосек до Лајковца, како би Чачак остао саобраћајно чвориште (без размишљања о економској оправданости такве одлуке) и да се одустане од давања зајма Републици за изградњу пруге до Бара. Уска провинцијска размишљања, заснована на ограниченом и углавном занатском обиму производње, нису уочавала било какву могућност развоја у којој би и они могли да учествују, осим у што приснијем контакту са престоницом и њеном администрацијом. Загледаност у Београд, до кога су морали да путују 70 километара дуже преко Пожеге и Ваљева, била је важнија од перспективе ширих повезивања са светом преко луке Бар. Иако је престао да буде железничко чвориште, управо захваљујући прузи према Пожеги и даље према Бару, Чачак је и даље био транзитно место, јер се железнички промет Косова и дела Македоније са светом одвијао управо преко Чачка. До тада је индустрија Чачка излаз у свет имала преко много удаљеније Ријеке.[526] За развој индустри-

523 Изградња пруге Београд – Бар 1961–1966. године имала је спор темпо. Започети објекти нису завршавани, а нови нису започињани. Новац из фондова федерације није стизао. Већ 1966. године донета је одлука да федерација учествује са 85% вредности у изградњи прве етапе пруге, док је остатак била обавеза Србије и Црне Горе. Србија је морала да распише и народни зајам за изградњу ове пруге. Зајам је добијен (1968) и од Међународне банке за развој из Вашингтона – 50 милиона долара (*Сећање на будућност : од првог евозденог пута до модерне железнице у Србији и Југославији 1880–1995,* стр. 44, 66–69).

524 М. К., „Железница је постала 'уско грло' привреде", *Чачански глас,* бр. 33, Чачак, 24. август 1960, стр. 3.

525 Ђ. М., „Мало пругом – мало друмовима", *Чачански глас,* бр. 1, Чачак, 1. јануар 1969, стр. 7.

526 „Којом пругом у будућност?", *Чачански глас,* бр. 14, Чачак, 4. април 1969, стр. 3; Мирко Докић, „И време и новац", у: *Београд–Бар* (ур. Драгољуб Голубовић), Београд, 1972, стр. 11–18; Слободан Миливојевић, „Пруга која живот значи", у: *Београд–Бар* (ур. Драгољуб Голубовић), Београд, 1972, стр. 19–28.

је и њено повезивање са светом кашњење изградње железничке мреже био је већи проблем од високе цене изградње пруге Београд–Бар, са којом је Чачак пругом нормалног колосека (до Пожеге) повезан тек у јесен 1976. године.[527] Но, у то време индустрија целе земље већ је била у озбиљној кризи, технолошком заостатку и бесперспективном развоју. Темпо изградње пруга није пратио, нити је на време побољшао индустријски развој.

После 1960. године нагло је почео да се развија друмски и ваздушни саобраћај, што је узроковало нагло опадање обима превоза железницом, па се појавио и проблем рентабилности споредних пруга са слабијим саобраћајем. Ипак, транспорт робе железничким пругама константно је растао, али је превоз путника у непрекидном паду од 1966. године.[528]

Повезивање Чачка са модерним магистралним асфалтираним путевима такође је отпочело доста касно. Тек у склопу изградње пута од Прељине преко Чачка до Ужица, град се увезивао у мрежу модерних путева Србије и Југославије. Магистрала до Титовог Ужица изграђивана је оквиру прославе 20 година од устанка у Западној Србији (1961). Међутим, због кратких рокова израде и недостатка новца, уместо планиране обилазнице око вароши са новим мостом преко Западне Мораве, читав саобраћај је још 1959. године остао усмерен на сам центар града.[529] Жалбе Чачана да ће то изазивати велике гужве, пореметити живот вароши и планирани урбанистички развој нису уважене. Од обилазнице се коначно и званично одустало почетком 1960. године.[530] Рокови за повезивање са Титовим Ужицом нису могли да се ремете, па је редукована траса требало да већ крајем 1960. године добије прве километре асфалта.[531] Следеће године (1961) проширен је и асфалтиран пут кроз Брђане према Горњем Милановцу, чиме се путовање аутобусом до Београда скратило са пет, на два и по сата вожње. Према мишљењу савременика Чачак је тако престао да буде дубока провинција, јер се све чвршће везује са метрополом.[532]

Све се то дешавало у доба када је дошло до наглог раста броја аутомобила у целој земљи па и у Србији, што је стварало нерешиве проблеме граду кроз чији је најужи центар пролазила главна путна магистрала из Србије према Бо-

527 „Интегрални део система Београд – Бар", *Чачански глас,* бр. 47, Чачак, 29. новембар 1976, стр. 2.

528 *Југословенске железнице 1945–1995,* Београд, 1997, стр. 21, 157–159, 327.

529 „Предлажу се измене у траси аутопута кроз Чачак", *Чачански глас,* бр. 43, Чачак, 11. новембар 1959, стр. 6.

530 М., „Куда ће проћи аутопут", *Чачански глас,* бр. 44, Чачак, 16. новембар 1959, стр. 6; ИАЧ, ОЧ, К–48, Записник са III седнице одборника оба већа НОО Чачак (14. март 1960).

531 П. К., „Први километри новог асфалтног пута", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 12. октобар 1960, стр. 5.

532 Б. Р., „У клисури Деспотовице", *Чачански глас,* бр. 23, Чачак, 16. јул 1961, стр. 3.

сни, Црној Гори и мору. Од 1956. до 1971. године број путничких аутомобила у Србији повећао се чак 67, камиона у државном власништву пет, а аутобуса три пута.[533] Истовремено је растао и број аутомобила у општини Чачак. Од 1961. до 1971. године повећао се више од 30, а до 1976. године за чак 63 пута.[534]

Обилазни пут око Чачка, чија је изградња обустављена 1959. године, поново је изграђен тек у периоду 1973–1976. године. До тада се целокупни транзитни саобраћај одвијао кроз сам центар града.[535] Но, проблем у кашњењу изградње ове саобраћајнице није се налазио само у Београду, пошто је и у локалној средини постојала одбојност према улагању у путну мрежу (1969). Сматрало се да је важније новац уложити у привреду, а не у путеве, који им наводно ништа нарочито нису доносили. Истовремено су оптуживали централну власт да Чачак није добио оно што је заслужио и да је град не само занемарено, него „испуштено подручје".[536] У стварности, Чачак и његова ближа и шира околина припадали су средином шездесетих средње развијеним подручјима Србије, али када је у питању индустрија, развијенијим областима.[537] Велике инвестиције које су се сливале у Чачак непосредно после рата нису поновљене у наредним периодима. Део локалне политичке елите није се са тиме мирио и није прихватао одговорност за развој свога града, навикнут на директиве и иницијативу централне цивилне или војне власти, која је без консултација са локалним политичарима заправо модернизовала град.

Попут саобраћајница, ни телефонске везе се нису брзо развијале. Планови да се централа са 400 бројева надогради у аутоматску централу са 1.000 бројева и директном везом са Београдом, непосредим бирањем бројева са било којим градом у Србији, пројектовани су за 1961. годину. Исте године на Овчару је требало да се подигне и телекомуникациони торањ који би омогућио и праће-

533 Док је 1956. било 4.309 (85,8%) друштвених и 710 (14,2%) приватних возила у целој Србији, 1971. године било било је већ 23.722 (7,1%) друштвених и 309.680 (92,9%) приватних аутомобила. Истовремено је растао и број камиона у државном власништву (1946 – 345, 1956 – 830, 1966 – 2.865, 1971 – 4.074), као и број аутобуса (1961 – 908, 1971 – 3.067) (Добривоје Којић, Влада Станојевић, *н. д.,* стр. 76, 83).

534 Број аутомобила у општини Чачак растао је приближним темпом, као и у Србији: 1961 – 132; 1965 – 265; 1967 – 1.726; 1971 – 4. 052; 1976 – 8. 260; 1980 –12. 721; 1987 – 16. 111 [Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 595].

535 М. Ј. „Пуштен у саобраћај обилазни пут око Чачка", *Чачански глас,* бр. 48, Чачак, 3. децембар 1976, стр. 4.

536 „Којом пругом у будућност?", *Чачански глас,* бр. 14, Чачак, 4. април 1969, стр. 3.

537 B. Srebrić, I. Mustecić, „Teriorijalni izgled ekonomske razvijenosti i relimitacija nedovoljno razvijenih područja", *Politika regionalnog razvoja. Koncepcije i programi razvoja SR Srbije 2* (red. Borisav Jović), Beograd, 1970, str. 139–190.

ње телевизијског програма.[538] На територији телефонске мрежне групе Чачак, која обухвата територију данашњег Моравичког округа (општине Горњи Милановац, Чачак, Лучани и Ивањица), 1965. године било је само 1.920 телефонских прикључака умрежених у 13 аутоматских централа. Главна аутоматска централа у Чачку инсталирана је 1967. године и она је у телефонски саобраћај укључила скоро 93% претплатника.[539] Општина Чачак је 1973. године имала око 5.000 телефонских претплатника, око пет телефона на 100 становника у општини, односно око 13 у граду.[540] То је било изнад просека СФРЈ и СР Србије, које су опет биле на веома ниском нивоу у односу на друге земље Европе.[541]

5. 2. Енергетика – Чачак

Као и у случају саобраћаја, број становника и њихове потребе, али и развој индустрије, брзо су надмашили локалне енергетске потенцијале изграђене педесетих година XX века. Већ крајем 1957. и почетком 1958. године учестали су прекиди струје у Чачку. Напон је и поред рестрикција био слаб, посебно када раде фабрике. Употреба термичких уређаја у домаћинствима све више се смањивала, у појединим деловима града нису ни могли да се користе, па је Дистрибуција престала да одобрава употребу кућних електричних апарата. Нико није хтео да купује електричне уређаје, чији је промет у трговинама нагло опадао. Уочи Нове године (1958) у појединим школама није било струје, па је поподневна настава обустављана. Услед слабог напона или учесталих прекида дотока струје, највећу штету имала су индустријска предузећа. Јавност је била огорчена на нове електране у Овчарско-кабларској клисури „које ништа не вреде". Заправо, проблем је била слаба преносна мрежа. Град је растао, подизана су нова индустријска постројења, а трасирање нових електричних водова није то пратило. Струје је у овом периоду било сасвим довољно, али она није могла да се допреми до потрошача. Најпре је требало одвојити водове за

538 Милан Ђоковић, „Телевизијски програм у Чачку", *Чачански глас,* бр. 46, Чачак, 29. новембар 1959, стр. 5.

539 *Јавно предузеће ПТТ саобраћаја „Србија" РЈ ПТТ саобраћаја „Чачак" – Чачак* (без места, године издања и обележених броја страна), интерна брошура.

540 А. Брајовић, „Због техничких потреба – промена телефонских бројева", *Чачански глас,* бр. 8, Чачак, 23. фебруар 1973, стр. 6.

541 Шведска је 1970. имала 51,8; Швајцарска 46; Велика Британија 25,2; Аустрија 18,1; Мађарска 7,5; Бугарска 4,9; СФРЈ 3,1; Србија 2,46; ужа Србија 3,6 телефона на 100 становника. Када су у питању главни градови на 100 становника Стокхолм је имао 91,9 прикључака, Цирих 78,6; Лондон 47; Беч 39,9; Будимпешта 24,3; Софија 18,2; Београд 18,8 [Михајло Симовић, „Од татарског коњаника до сателита", *Саобраћај и везе Социјалистичке Републике Србије* (ур. Љиљана Стојановић), Београд, 1973, стр. 173, 176].

индустрију од оних предвиђених за грађане, а затим почети и са променом инсталација у стамбеним објектима, чак и у новим зградама, јер струјна мрежа у њима није била предвиђена за коришћење модерних кућних апарата са већом потрошњом електричне енергије. Све је то било веома скупо и захтевало је дуг период градње, па је град очекивао помоћ привреде и електросистема целе Србије.[542]

Чачак је почетком шездесетих био један од ретких градова Србије у коме је потрошња електричне енергије (као и воде) опадала „по глави становника".[543] Планирање изградње нове трафо-станице која би обезбедила стабилно снабдевање града струјом почело је још 1954. године, али су радови каснили, па је монтажа опреме уследила тек 1959. године, да би у рад била пуштена следеће 1960. године. То су били тек почетни радови, па је трафо-станица добијала планиране трансформаторе закључно до краја 1971. године.[544]

Потрошња струје је и даље расла, па је средином шездесетих поново дошло до несташица, што је индустрији правило највише проблема. Потрошња је била већа од производње на локалном нивоу, па је електропривреда захтевала увођење рестрикција. Сви потрошачи сврстани су према важности производње у четири категорије, осим оних који производе само за извоз, али под условом да не пробијају квоте. Поједини делови града били су према распореду једном седмично искључивани на 24 сата, како би се омогућио несметан рад привреде. Ограничене могућности испорука струје условиле су и прилагођавање радних задатака у индустријским постројењима.[545] Потрошња струје у индустрији Чачка нагло је пала после 1962. године, док је потрошња у домаћинствима и даље била изразито ниска, иако је смањење коришћења електричне енергије било више него видљиво.[546]

Електропривреда није очекивала тако нагли раст становништва у граду, нити развој индустрије у обиму који је уследио. У периоду 1963–1973. потрошња струје у општинама Лучани, Чачак и Горњи Милановац повећала се скоро четири пута (58.380 : 210.000 мегавата). Преносна мрежа била је, после Београда, најоптерећенија у Чачку. Постојала је опасност да цео електросистем у граду „падне", јер није било довољно трафо-станица. Оне нису на време планиране,

542 М. К., „Зашто су чести прекиди струје у Чачку", *Чачански глас,* бр. 3, Чачак, 16. јануар 1958, стр. 3.

543 Душанка Јанев, *н. д.,* стр. 44.

544 Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *н. д.,* стр. 202–205.

545 Миле Мојсиловић, „Рационализација и планска ограничења", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 16. октобар 1964, стр. 3.

546 Погледати График бр. 1.

па није било новца за изградњу када се појавио овај проблем. Чак и да су у том тренутку имали довољно новца, несташице електричне енергије не би избегли, јер је за пројектовање, изградњу трафо-станица и постављање електричне мреже неопходно одвојити одређено време. Почетком седамдесетих струја се у Чачку масовно трошила кроз ТА пећи (које су се производиле управо у Чачку), што је значајно оптерећивало електричну мрежу. Поред велике потрошње појавио се и проблем неусклађености подизања нових солитерских насеља и пројектовања електро-мреже. Проблем су били и нови индустријски капацитети, јер ни за њих није планирано проширење електро-мреже.[547]

Локалне власти нису улагале новац у преносну мрежу, иако су руководили Електродистрибуцијом. Због слабог планирања крајем 1973. године дошло је до озбиљних прекида и проблема у преносу струје, велике штете за производњу у индустрији, што је постало и политички проблем. И поред свега, потрошња „по становнику" била је и даље мала (само 1.000 kWh).[548] Тек после иницијативе чачанских посланика у Републичкој и Савезној скупштини добијени су кредити којима је започета и завршена изградња неопходних трафо-станица, како би град и индустрија имали несметани доток струје.[549] Потрошња струје у Чачку (град) до краја епохе социјализма (1987) није значајније повећана и износила је око 1.340 киловата по појединцу (Београд – преко 2.000).[550] У Бугарској је већ 1970. године просечна потрошња укупне електричне енергије „по глави" становника износила 1.970 kWh, од тога за комуналне и потребе домаћинстава само 386 kWh (1989 – око 1.800, што је износило 30,75% од укупне потрошње).[551]

5. 3. Нове индустријске технологије, повезивање са Западом и модернизација града

Већ од почетка шездесетих година индустријска предузећа у Чачку поделила су се у две групе, како по броју запослених и друштвеном производу који су остваривали, тако и према степену увођења и коришћења нових технологија, тржишном пословању, оријентацији ка извозу и повезивању са светом, што је и те како имало утицаја на модернизацију града.

У прву групу спадала су војна предузећа „ТРЗ – Чачак" и „Слобода", металопрерађивачке фирме „ФРА" и „ЦЕР" (настале из војних предузећа), Графичко

547 Милош Јефтовић, „Мрак прети Чачку", *Чачански глас,* бр. 45, Чачак, 16. новембар 1973, стр. 4.

548 Милош Јефтовић, „Електродистрибутивна предузећа не могу сама да реше проблеме", *Чачански глас,* бр. 46, Чачак, 29. новембар 1973, стр. 9.

предузеће „Светлост" (од 1964. под називом „Литопапир"), као и Хемијска индустрија „Први мај" основана 1960. године. Производња електричних апарата, металопрерађивачка, графичка и хемијска индустрија, чинили су основу развоја града. Према успешности у производњи, повремено и коришћењу савремених технологија, али не и по учешћу у стварању друштвеног производа, квалификационој структури и броју запослених, у групу „развијених" фирми Чачка спадала су од почетка седамдесетих и два прехрамбена предузећа (Пивара, и ПИК „Чачак"), као и једна текстилна фабрика („Први октобар").

Другу групу предузећа карактерисао је велики технолошки заостатак, неквалитетни производни програм, бројна и неквалификована радна снага, пословна оријентација углавном ка домаћем тржишту, велики губици, непрекидна помоћ државних власти, што је повремено био и саставни део пословања „прве групе" предузећа, али никада у потпуности.

5. 4. Војна индустрија и цивилни производни програми

Војне фабрике СФРЈ функционисале су по посебним законима и прописима све до краја социјализма. У циљу чувања техничко-технолошког јединства производње војне опреме, избегавања ограничења и дезоријентације коју су цивилни закони уносили у привреду, војна индустрија добила је посебан статус. Увођење нових технологија, пословне везе и обим посла, зависили су од стратешких одлука државног и војног руководства. Од 1956. и нормализације односа са СССР-ом дошло је до великог смањења обима војне производње и преласка многих фабрика на цивилни програм производње. Војни врх је сматрао да је исплативије увозити готово наоружање, него га развијати и правити у сопственим фабрикама. Друга етапа почиње од 1973. године, када се држава одлучује да војску опрема сопственим наоружањем за чији развој се развијају нове технологије.[552]

Индустријски напредак Чачка директно је повезан са развојем војне индустрије на коју локална управа није имала утицај. Основу привредног раста и модернизације града до средине седамдесетих чинили су „Технички ремонтни завод Чачак" и „Слобода".

549 Милош Јефтовић, „Обезбеђена средства за изградњу трафостанице у Сладари", *Чачански глас,* бр. 46, Чачак, 29. новембар 1973, стр. 9.

550 Израчунато према подацима из: *Statistički godišnjak Jugoslavije 1991,* Beograd, 1991, str. 716; Милош Тимотијевић, „У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009", стр. 271.

551 Мире Спирев, *Електрификацията на България,* стр. 122, 232.

552 Omer Pezo, *n. d.,* str. 62; Simeon Kovačev, Zdenko Matiješčić, Josip Petrović, *n. d.,* str. 132–135.

5. 4. 1. „Техничко ремонтни завод – Чачак"

Ова фабрика функционисала је према војним законима и прописима и разликовала се од организације остатка војне индустрије, јер су техничко-ремонтни заводи били саставни део војних јединица. Све до 1957. године „ТРЗ – Чачак" пословао је као буџетска установа. Од тада почињу да раде по дохотку, што је мотивисало раднике да буду продуктивнији, мада заправо све до 1963. године нису испуњавали производне планове, односно задати физички обим пословања. Захваљујући пресељењима војних радионица из других градова значајно је подигнут првобитни технолошки ниво предузећа, као и број запослених.[553] Чачак је тако добио фабрику која се непрекидно модернизовала и запошљавала квалификовану радну снагу.

Ово предузеће имало је најмању флуктуацију запослених, радна дисциплина је спровођена војним прописима, а радничко самоуправљање је ограничено.[554] Образовни ниво радне снаге био је висок. Средином седамдесетих полуквалификовани и неквалификовани радници чинили су само 12% запослених, колико је отприлике било и радника са факултетом и вишом школом (11%) – највише у граду.[555] Завод је омогућавао и стручно усавршавање, стицање магистарских и докторских звања (укупно 13), као и одлазак на специјализацију (углавном у СССР). Све је то омогућило да се један број ових људи касније премести на Технички факултет у Чачку, чинећи основу професорског кадра (укупно 23 наставника).[556] Тако се трансфер људи, опреме, технологије и знања није зауставио само у фабричким халама, већ је утицао и на формирање просветних установа које су образовале инжењерски кадар за привреду града.

Према природи свога посла „ТРЗ – Чачак" пратио је техничко-технолошке промене у наоружању ЈНА. Педесетих и почетком шездесетих ремонтовали су оружје америчког порекла, да би почетком седамдесетих Завод постао центар

553 Заводу је 1. септембра 1957. прикључена 212. артиљеријска радионица из Земуна, која је поправљала и пешадијско наоружање, из Крагујевца је пресељена 122. аутомобилска-техничка радионица (21. јули 1959), а из Ваљева 81. техничка ремонтна радионица везе (1. јула 1964). Стално је повећаван и број запослених:

Табела бр. 24. Број радника ТРЗ „Чачак" 1958–1989.

Година	1958.	1959.	1960.	1965.	1967.	1968.	1969.	1970.	1971.	1977.	1986.	1989.
Број радника	687	900	985	970	1.000	1.101	1.125	1.177	1.160	1.317	1.303	1.246

(Бранко Ковачевић, *н. д.,* стр. 43, 45–47, 50, 60–61)

554 М. С. Пантовић, „Две деценије прегалаштва", *Чачански глас,* бр. 49, Чачак, 22. децембар 1973, стр. 4.

555 „Године успешног рада Техничког ремонтног завода", *Чачански глас,* бр. 50, Чачак, 17. децембар 1976, стр. 13.

ремонта наоружања ЈНА совјетског порекла (првенствено тенкова). То је истовремено значило и да се постепено окретао совјетским технологијама, али и пословним и стручним везама са Источним блоком.[557]

5. 4. 2. „Слобода – Чачак"

Ова фабрика, са војним и цивилним делом производње, била је највеће и најважније индустријско постројење у Чачку. Крајем осамдесетих имали су преко 8.000 радника, скоро 40% од свих запослених у индустрији општине Чачак. Од 1955. године предузеће се озбиљније оријентише на цивилни програм, који је био технолошки близак постојећим радним операцијама и машинама. Већ 1958. почиње да се говори о потреби да се предузеће подели на војни и цивилни део. Производни програм за цивилну употребу већ је 1959. године стварао 29,85% укупне финансијске реализације фирме. У следећој деценији овај проценат је дуплиран (1960 – 57%).[558]

Ипак, војни део фирме је и даље добро радио и представљао је организационо и технолошки значајнији део предузећа. Услед смањења домаћих потреба за муницијом, од 1958. године продаја је организована у иностранству, извозом преко војног предузећа „Југоимпорт". Фабрика је од 1961. године почела и производњу војних средстава које су конструисали њени инжењери (кумулативне мине). Предузеће је непрекидно запошљавало нове стручњаке, али знатан број њих је напуштао предузеће и град када би им деца кретала на факултет.[559] Све је то имало и повратни утицај на функционисање града, за чији напредак руководиоци највећег предузећа у Чачку нису били лично мотивисани, јер у њему нису планирали да живе.

556 Божидар Ковачевић, *н. д.,* стр. 62, 70,

557 Завод је и почетком шездесетих углавном ремонтовао наоружање западног порекла – америчка средства везе, тенкове (М–4 А3, М–47, М–36). Од совјетских гусеничара најпре су ремонтовали тенкове Т–34. Пошто је „ТРЗ Чачак" одређен као центар ремонта тенкова совјетског порекла, од 1970. године врше се припреме за ремонт тенкова Т–54, Т–55 и самоходног оруђа ЗСУ–57/2 (противавионски двоцевац на тенку). Ремонтовали су и совјетска артиљеријска оружја у саставу ЈНА (Бранко Ковачевић, *н. д.,* стр. 54–58, 142; Bojan B. Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006,* str. 203–204, 207).

558 Никола Петковић, „Сретен Пенезић : прегалаштво уместо искуства", *Слобода,* бр. 423–424, Чачак, 30. септембар, 1988, стр. 5; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 25, 30–31, 33.

559 Никола Петковић, „Сретен Пенезић : прегалаштво уместо искуства", *Слобода,* бр. 423–424, Чачак, 30. септембар, 1988, стр. 5; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 29, 32, 36.

Цивилни део производње „Слободе" почео је да се развија од 1956. године када је предузеће почело значајнију производњу емајлираног посуђа, воденица за кафу, електричних решоа, ватрогасних средстава, противградних ракета и апарата за пољопривреду. Највећи успех постигли су од 1958. године покретањем производње усисивача за прашину (први у Југославији), по западнонемачкој лиценци и са увезеним деловима. По италијанској лиценци почињу и производњу шпорета на гас (1960) и фрижидера (1961). Према директиви Савезне владе производња фрижидера уступљена је црногорском произвођачу („Обод" – Цетиње), иако је имала одличан почетак у Чачку. Производња посуђа уступљена је „Металцу" из Горњег Милановца (1965). „Слобода" је производила и веш-машине (1965–1968). Овај програм је, као и производња фенова за косу, услед лошег квалитета робе, напуштен. Крајем шездесетих „Слобода" је постала један од највећих југословенских произвођача кућних апарата, али је ту позицију тешко одржавала на тржишту.[560] На нивоу општине Чачак предузеће је остваривало око једне трећине индустријске производње.[561]

Крајем шездесетих почиње и склапање електричних штедњака „Сименс", а по лиценци их сами производе од 1975. године, када је предузеће већ било у великим губицима.[562] Вишегодишња сарадња са западноевропским фирмама и пословање на тржишту, ипак нису условили да се предузеће технолошки и организационо модернизује, а производња унапреди и постане одржива без државних дотација. Проблем пословања чинио је склоп застареле опреме, преузете путем репарација из Немачке, неквалификоване радне снаге, слабе организације рада и конкуренције на тржишту.

Механизација производње, нове технологије и делимична промена радних навика, нису превише утицали на менталитет запослених, у чијој је структури доминирала неквалифиокована радна снага пореклом са села. Од 1969. у „Слободи" се у монтажи уређаја примењују покретне траке. Радници су се најпре бојали трака, а они који су били на обуци у иностранству препричавали

560 Никола Петковић, „Сретен Пенезић : прегалаштво уместо искуства", *Слобода,* бр. 423–424, Чачак, 30. септембар, 1988, стр. 5; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 26–27, 30–31, 35, 42, 45, 48, 50, 54–55, 79. „Слобода" је 1969. године имала 58,3% удела у производњи плинских штедњака, грејалица и решоа, 29,2% у производњи електричних штедњака и чак 100% у производњи усисивача. Пре него што су прекинули производњу веш-машина, имали су 51,7% (1965) од укупне југословенске производње ових апарата (Ante Kačić, Emil Hros, Marijan Purgarić, *Uporedna analiza razvoja jugoslovenske industrije za preradu metala 11. Aparati za domaćinstvo,* Beograd, 1969, str. 56, 58, 62, 66).

561 „У укупној индустријској производњи комуне 'Слобода' учествује са око једном трећином", *Слобода,* бр. 8, Чачак, 1. јануар 1964, стр. 2.

562 Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 50, 54–55, 79.

су разне „доживљаје". Нова технологија није захтевала „запињање" као раније, али се тражила брзина. Појавио се и проблем монотоније рада на истом процесу који се непрекидно понавља. Нова технологија је наводно смањила „боловања" и бежање са посла (1970).[563] Али, само десет година касније (1980), као велики проблем предузећа истицано је и свакодневно одсуствовање са посла (готово сваки четврти радник).[564] Упркос свему, ово предузеће посредно је модернизовало град, највише у домену успостављања сталног јавног превоза за своје раднике и масовне изградње стамбених насеља.[565]

5. 4. 3. „ЦЕР"

За разлику од цивилног дела „Слободе", два предузећа која су настала из војне индустрије („ЦЕР" и „ФРА") имали су континуирани привредни раст и увођење нових технологија. Предузеће „ЦЕР" успело је већ крајем педесетих да направи прелаз са занатско-монтерске на праву индустријску производњу. Проблем инжењерског кадра решавали су стипендирањем студената на техничким факултетима. Истовремено су стварали сопствену документацију за развој производње. Све до 1958. године углавном су се бавили производњом и монтажом малих коморних пећи и индустријских сушара. Од 1959. оријентишу се на производњу индустријских пећи и сушара свих врста и величина, које су продавали углавном у Источном блоку и земљама Трећег света (укупно преко 25 држава).[566] Поред сталног унапређења технологија израде производа за чије су се место борили на светском тржишту, константан извоз омогућио је просторну мобилност радницима која никада пре тога није постојала. Послови монтаже, пуштање у рад или ремонт испоручених постројења омогућили су могим мајсторима „ЦЕР"-а да раде и путују широм света.

563 Миле Мојсиловић, „Хуманизација на покретној траци", *Чачански глас,* бр. 1, Чачак, 1. јануар 1970, стр. 6.

564 Од 6.104 радника 1980. године њих 1.398 (23%) свакодневно је одсуствовало са посла (Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 63).

565 „Слобода" је до краја 1968. године користила своје аутобусе, од тада су услуге почели да плаћају локалној фирми „Аутопревоз". Дневно је превоз користило 2.000 радника, од којих 1.000 са подручја града. Предузеће је у периоду 1948–1988. поделило 1.407 станова просечне површине 53,3 квадрата, а од 1963. до 1988. и 5.240 кредита за индивидуалну градњу кућа (Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 87, 107).

566 „ЦЕР" је извозио у СССР, ДДР, Чехословачку, Пољску, Мађарску, Румунију, Бугарску, Грчку, Западну Немачку, Аустрију, Египат, Судан, Сомалију, Сенегал, Алжир, Индонезију, Индију, Пакистан, Бангладеш, Бурму, Иран, Ирак, Либан, Вијетнам, Перу (Тома Ђерамилац, „Од дрвених барака до модерних хала", *Цер,* бр. 4, Чачак, јануар 1978, стр. 1; „Производи ЦЕР-а на светском тржишту : нови 'Бум'", *Цер,* бр. 86–87, Чачак, 3. фебруар 1983, стр. 7).

Број радника од 1958. до 1981. повећао се око два и по пута (1958 – 763, 1981 – 1.892). Недостатак инжењера који је „мучио" предузеће крајем педесетих решен је у наредној деценији. Већ 1961. године запослени са високом и вишом школом чинили су 2,6%, квалификовани 43,35%, а неквалификовани и полуквалификовани 22,8% радника. Сложенији послови захтевали су упошљавање већег броја инжењера и факултетски образованог особља: 1967. имали су 34 инжењера – укупно 6,45% радника са високом и вишом школом (1975 – 5,8%), 45,5% квалификованих (мајстора) и 36% неквалификованих радника (1975 – 20%). „ЦЕР" је постепено постао предузеће у коме су доминирали мајстори и инжењери (квалификовани радници чинили су 50% запослених), са сопственом производњом према технологијама које су сами стварали.[567]

Већ од краја шездесетих уочено је да највећи проблем индустрије Србије није био толико изостанак модерних машина, мада је и то био значајан недостатак, колико организација производње, ниво квалификованости за посао који се обавља и квалификациона структура кадрова. Ови недостаци су по правилу узроковали лошу радну дисциплину, слабије чување опреме и материјала, што је условило нижу продуктивност него у развијеним земљама.[568]

Предузеће „ЦЕР" имало је квалификациону структуру за сопствени технолошки програм, али и рационално организовану производњу и успешно реализоване купљене лиценце (термоакумулационе пећи од 1968. по белгијској и машине за прераду и чишћење воћа од 1976. по холандској лиценци).[569] Плани-

567 **Табела бр. 25.** Број радника предузећа „ЦЕР" 1958–1981.

Година	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.	1965.
Бр. радника	763	712	878	922	942	1.010	1.282	1.214
Година	1966.	1967.	1968.	1969.	1970.	1971.	1972.	1973.
Бр. радника	1.144	1.150	1.187	1.200	1.196	1.279	1.346	1.374
Година	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.	1981.
Бр. радника	1.485	1.561	1.556	1.626	1.709	1.686	1.776	1.892

(ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Завршни рачун предузећа „Цер" Чачак за 1961. годину; Тома Ћерамилац, „Од дрвених барака до модерних хала", *Цер,* бр. 4, Чачак, јануар 1978, стр. 1; „Три деценије стваралаштва", *Цер,* бр. 86–87, Чачак, 3. фебруар 1983, стр. 10–11).

568 *Problem rekonstrukcije i modernizacije u industriji SR Srbije* (ur. Đorđe Vrcelj), Beograd, 1968, str. 384, 388–390.

569 За десет година (1968–1977) произвели су 181.411 пећи, а од 1973, по истеку уговора са Белгијанцима, стекли су право да сами пројектују и мењају делове пећи („Прва Церова пећ" *Цер,* бр. 2, Чачак, новембар 1976, стр. 2; „Закључен уговор о коришћењу лиценцног права", *Цер,* бр. 7, Чачак, април 1976, стр. 2; „Десет година успешне производње ТА пећи", *Цер,* бр. 38/39, Чачак, децембар 1978, стр. 5).

рана улагања у технолошку обнову из 1968. године била су успешна.[570] „Цер" је 1967. године запошљавао 5,1% од свих радника у електромашиноградњи Југославије и имао учешће од 1,4% (1968) у продукцији ове гране индустрије.[571]

Преовладавање мајсторског менталитета и жеља да се не превазиђе занатско-монтерска технологија представљали су почетком шездесетих значајан проблем предузећа, које је инвестирањем у савременије и продуктивније технологије (мада не и најнапредније) ипак модернизовало процес рада и значајно унапредило техничку културу запослених.

5. 4. 4. „Фабрика резног алата – ФРА"

Најмодернија фабрика у граду до краја периода социјализма била је „ФРА" која је своју технологију, машине, пословне везе и тржиште готово у потпуности имала на Западу. Прерастање процеса рада из занатске производње у праву фабричку продукцију отпочело је 1958. године, са великим улагањима у нову халу и машине.[572] Опрема наслеђена из немачких репарација била је већ 1960. израубована. Нове машине поново су добијене из репарација, али не из Немачке, већ из Мађарске.[573]

Набављање нове опреме настављено је и 1961. године, а са новим машинама у фабрику су дошла и нова схватања организације производње. Код радника је постојао отпор према запошљавању инжењера, односно схватање да им нису потребни бољи стручњаци од оних које имају. Фабрика је прва три инжењера запослила 1960. године, које је и стипендирала док су се школовали. Планирано је да се запосле и економисти. Иначе, први радник са високом стручном спремом примљен је у фабрику 1958. године и то је била једна правница. Према плану развоја предузећа до 1965. требало је да имају девет инжењера (шест

570 *Problem rekonstrukcije i modernizacije u industriji SR Srbije,* str. 305.

571 Ante Kačić, Miroslav Zvekić, Svetozar Musulin, Osman Djumišić, Radmilo Veljković, Momčilo Manić, Konstantin Gajić, *Uporedna analiza razvoja jugoslovenske industrije za preradu metala 7. Elektromašinogradnja,* Beograd, 1969, str. 38, 44.

572 „Фабрика резног алата повећаће производњу за четири пута", *Чачански глас,* бр. 47, Чачак, 29. новембар 1958, стр. 5.

573 Фабрике је 1958. закључила зајам код ЈИК банке од око 123 милиона динара и увезла 40 машина радилица из Мађарске на бази репарације. Колика је била права цена ових машина, односно коме је уплаћиван новац за ову опрему, питање је за нека нова истраживања. Фабрика је 1958. године запошљавала 234 човека и правила 600 димензија алата; 1959 –900 димензија алата, 263 запослена; 1960 – 1.500 димензија, 335 запослених; 1961 – 1.780 димензија, 392 запослена; 1962 – 3.000 димензија, 415 запослених; 1963 – 4.500 димензија, око 400 запослених; 1973 – 25.000 димензија алата, 1.500 радника [ИАЧ, ОЧ, К–12/а, без броја, Извештај о пословању Фабрике резног алата у Чачку за 1962. годину као предлог билансу и завршном рачуну за 1962. годину; *Десет година развоја Фабрике резног алата 1953–1963.* (приредио Милан Ђоковић), стр. 30–32].

погонских) и неколико економиста, већи број техничара и квалификованих младих радника. Имали су намеру да оснују и нови центар за обуку радника, јер руководство није смело да са старим кадром и новим машинама прихвати обавезу значајнијег проширења производње.[574]

Повећање стручног кадра и смањење неквалификоване радне снаге није ишло брзо, упркос примени савремених машина и технологија. „ФРА" је 1965. имала око 700 запослених, али половина је била полуквалификована или неквалификована.[575] Запослени са високом и вишом стручном спремом чинили су 4,81% (1968) запослених радника (квалификовани 49,5%, полуквалификовани и неквалификовани 37,48%).[576] Убрзани технолошки развој током седамдесетих година условио је да 85% радне снаге „ФРА" има квалификације (1976).[577]

За разлику од структуре запослених, технолошки ниво и број машина имао је бржи раст. Седмогодишњи план развоја усвојен је 1963. године, у време када су машине из репарација биле отписане до 40%. Све до 1963. извоз фабрике био је симболичан. Планирано је да годишњи извоз буде до 15%, а рачунали су и на домаће тржиште услед све већег коришћења модерних машина у индустријској производњи, за чији рад је неопходан резни алат.[578] Пошто су радници у предузећу имали висока примања, средином шездесетих појавила се опасност да се добит од пословања подели на плате, а не да се уложи у нове машине, што се ипак није догодило. Производња је модернизована и проширена, а „ФРА" је већ 1969. године 60% својих производа извозила.[579]

574 М. К., „У новој години под новим кровом", *Чачански глас,* бр. 41, Чачак, 29. октобар 1959, стр. 3; Драган Зорић, „Прва диплома", *Фабричке новине,* бр. 150, Чачак, мај 1988, стр. 17; „Свету уз раме", *Чачански глас,* бр. 23, Чачак, 2. јун 1988, стр. 10–11.

575 Милан Ђоковић, Божидар Златић, „Две деценије Фабрике резног алата (4) : пут до гиганта", *Чачански глас,* бр. 20, Чачак, 25. мај 1973, стр. 5.

576 Миле Мојсиловић, „Кроз модернизацију у светлију будућност", *Чачански глас,* бр. 22, Чачак, 7. јун 1968, стр. 1,3.

577 „Фабрика светског гласа", *Чачански глас,* бр. 23, Чачак, 4. јун 1976, стр. 11.

578 Планирали су да до 1970. новац из сопствене акумулације уложи у нове машине. Поред 150, колико су имали 1963. Године, „ФРА" је планирала да до 1970. године набави још 104 нове машине. За тај посао имали су намеру да уложе милијарду и 750 милиона динара. „ФРА" је 1963. имала 1,6 милијарде динара бруто дохотка, који је требало да порасте на 4 милијарде и 763 милиона у 1970. години (Милан Ђоковић, „Нове инвестиције за нове производе", *Чачански глас,* бр. 25, Чачак, 28. јули 1963, стр. 4).

579 Од укупног извоза 1973. године 40% одлазило је у САД, Западну Немачку, а остатак на тржиште Блиског истока и Источне Европе. Да би продали алат на иностраном тржишту морали су да буду 17% јефтинији од конкренције из Јапана и Западне Немачке. Извоз на конвертибилно подручје крајем седамдесетих досегао је 90% [Милан Ђоковић, Божидар Златић, „Две деценије Фабрике резног алата (4) : пут до гиганта", *Чачански глас,* бр. 20, Чачак, 25. мај 1973, стр. 5; М. Ј. „Прилагођавање новим условима привређивања", *Чачански глас,* бр. 9, Чачак, 4. март 1977, стр. 5].

Да би обезбедили квалитетну производњу фабрика је већ крајем педесетих формирала лабораторију за испитивање материјала. Инструменте су наручивали из Западне Немачке, Аустрије, Велике Британије и Данске.[580] Модерне машине за производњу крајем шездесетих углавном су увезли из Западне Немачке, где су и слали раднике на специјализацију, као и у друге земље Запада (САД, Велику Британију, Шведску, Швајцарску), али и на Исток (СССР, Чехословачку, Пољску).[581]

Међутим, док се нови технолошки процеси нису потпуно применили (1968), фабрика није имала високе резултате пословања, у граду је владало мишљење да слабо ради и да је у великој кризи, па су морали да се оправдавају због својих пословних потеза.[582] Заправо, то је време када је „ФРА" успоставила снажне позиције на тржишту САД, што је у будућности предузећу донело велики профит.[583] Продаја алата на тржишту САД омогућена је захваљујући економској сарадњи америчке компаније за производњу авиона „Даглас" и југословенског авио-транспортног предузећа „ЈАТ". Американци су Југославији продавали своје авионе, а новац којим су плаћени југословенска страна је зарађивала уз помоћ „Дагласовог" менаџмента за продају у САД и другим земљама. „Даглас" је, у сарадњи са трговачком фирмом „ИНЕКС" из Београда, развијао нова тржишта за југословенске производе међу којима се, поред осталог, нашао и резни алат.[584]

580 *Десет година развоја Фабрике резног алата 1953–1963.* (приредио Милан Ђоковић), стр. 27–28.

581 Милан Ђоковић, Божидар Златић, „Две деценије Фабрике резног алата (3) : пут до гиганта", *Чачански глас,* бр. 19, Чачак, 19. мај 1973, стр. 5.

582 Милан Ђоковић, „Тренутак унутрашњег престројавања", *Чачански глас,* бр. 37, Чачак, 1. октобар 1967, стр. 4.

583 „ФРА" је 1967. године добила уговор за пласман робе на тржиште САД на лицитацији у Њујорку у вредности од 120.000 долара. За 1968. требало је да добију уговор вредан милион долара. Током 1967. извоз на конвертибилно подручје износио је 200.000, а на источноевропско 652.000 долара. Планирано је да извоз у 1968. години заузме половину производње и да се роба пласира у око 20 земаља света. Извоз у Западну Немачку требало је да има вредност од милион марака, а укупан извоз те године планиран је до два милиона долара (Миле Мојсиловић, „Бурно затишје", *Чачански глас,* бр. 46, Чачак, 8. децембар 1967, стр. 4).

584 С продајом све већег броја авиона Југославији, повећавала се и обавеза „Дагласа" у компезационој трговини са 25% у 1969. на 50% у 1979. години. Сарадња је настављена и када је конкурентска америчка компанија „Боинг" 1985. године Југославији продала следећи контигент авиона, што се „Дагласу" исплатило, јер је 1988. Југославији поново продавао своје авионе. До 1989. године „Даглас" је Југославији продао 20 авиона у вредности од око 270 милиона долара и пружио услуге у компезационој трговини за скоро 100 милиона долара. Попут „Дагласа" и „Боинг" је своју продају омогућио компезационом трговином, па и технолошким унапређењем појединих производа из Југославије (делови за њихове авионе из „Прве петољетке" у Трстенику и „Сокола" из Мостара), што је један од облика „трансфера знања" за којим су жуделе многе земље у развоју. „Боинг" је у Југославији сарађивао са „ГЕНЕКСОМ" (Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi, Rasel O. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata,* Beograd, 1990, str. 107–110).

Иако су први велики извозни посао имали са Кином (1965), „ФРА" је своје пословање у наредним деценијама усмерила на Запад. Продавали су алат за америчке авио-компаније „Даглас", касније „Боинг" и „НАСА", а затим и произвођачима аутомобила „Џенерал моторсу", као и јапанској „Тојоти". Пре успостављања пословних веза са „Дагласом" „ФРА" је на америчком тржишту била присутна у симболичком виду, са малим количинама продате робе. Југословенско тржиште било је ограничено по питању ове врсте производа. Изласком на светско тржиште суочили су се са конкуренцијом, што је значило да су морали да редовно унапређују технологију производње, организацију рада и омогућују отварање представништава и сопствених стоваришта на Западу (САД и Канада) ради сталног пословног контакта.[585] Захваљујући модерној производњи „ФРА" је постала највећи произвођач резног алата у Југославији (85% укупне производње појединих врста алата) и једна од водећих фабрика те врсте у свету.[586]

5. 4. 5. Хемијска индустрија „Први мај"

Фабрике металског сектора постале су основа привредног развоја Чачка. Потпуно ново технолошке процесе град је добио оснивањем хемијске индустрије, односно предузећем „Први мај". Сам почетак рада био је веома скроман. После пропасти фабрике ратлука и бомбона „Моравка" (1957), обавезе ликвидираног предузећа преузела је градска кланица која је носила назив „Први мај". Бивши директор „Моравке" покренуо је (1960) производњу туткала од животињских костију из кланице. Већ следеће године (1961) кланица је постала ново предузеће, а фабрика туткала преузела је стари назив „Први мај". У почетку су имали 68 радника, 1976 – 250 (60% са квалификацијама). Поред туткала (које се 60% продавало на Западу) производили су стиропор, лепила.[587] Модернизација производње, проширење капацитета и повезивање са светом уследиће тек у другој половини седамдесетих.

585 Милан Ђоковић, Божидар Златић, „Две деценије Фабрике резног алата (3) : пут до гиганта", *Чачански глас,* бр. 19, Чачак, 19. мај 1973, стр. 5; М. Ј., „Фабрика резног алата извози преко половине својих производа", *Чачански глас,* бр. 31, Чачак, 10. август 1973, стр. 1; „'Боинг' купује алате", *Чачански глас*, бр. 42, Чачак, 10. октобар 1984, стр. 1.

586 Милан Ђоковић, Божидар Златић, „Две деценије Фабрике резног алата (3) : пут до гиганта", *Чачански глас,* бр. 19, Чачак, 19. мај 1973, стр. 5; „Фабрика светског гласа", *Чачански глас,* бр. 23, Чачак, 4. јун 1976, стр. 11.

587 ИАЧ, ОЧ, К–45, Записник са X седнице Већа произвођача НОО Чачак (23. децембар 1960); М. С. Пантовић, „Са утрине на обали Мораве на светско тржиште", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, стр. 28; „Открили формулу успеха", *Чачански глас,* бр. 27–28, Чачак, 4. и 7. јул 1981, стр. 17.

5. 4. 6. „Литопапир"

Новину у привредном развоју и модернизацији града представљало је и графичко предузеће „Светлост", које од почетка шездесетих носи назив „Литопапир". Ова фабрика је свој развој и успех умногоме дуговала „завичајним" пословним везама са великим државним фирмама из Београда.

Развој предузећа и технолошка обнова на нивоу Чачка у највећем броју случајева превазилазили су локалне могућности како општине, тако и самих фабрика. Сопствена акумулација, рационална организација посла, правовремено увођење технолошких новина и оријентација на тржиште представљали су изузетак („ФРА", „ЦЕР"). Решење за напредак пронађен је и у коришћењу „завичајних" веза са људима који су водили велика републичка или савезна предузећа или у интеграцији са великим државним фирмама из Београда, нарочито од средине седамдесетих. Оваква пословна оријентација донела је стабилно финансирање производње, нову организацију производње, пословне везе у земљи и иностранству, приступ модерним и скупим технологијама. Она је значила и наставак централизације и планске модернизације, али на другим основама од принципа на којима је функционисала војна индустрија која је чинила технолошку основу града.

Најуспешнији пример овакве пословне интеграције у Чачку било је графичко предузеће „Светлост". Они су куповином нове опреме 1958. године постали једина графичка фирма са таквом производњом ван Београда (цинкографија). Међутим, то је још увек била занатска производња, са великим учешћем ручног рада. Тек од 1960. године, куповином модерније опреме, почиње машинско слагање у процесу штампе.[588]

Међутим, опстанак на тржишту и проширење производње није само зависило од опреме и нових технологија. Привредни раст омогућен је добијањем послова штампања уџбеника и образаца за Завод за уџбенике из Београда, чији је директор у то време био Дојчило Митровић, родом из Чачка. Тај велики почетни посао донео је неопходан капитал и омогућио даљи развој, као и појава великих издавачких кућа у околини којима су биле потребне услуге штампе („Дечје новине" из Горњег Милановца). Предузеће је 12. марта 1962. године променило име у Графичко-прерађивачко предузеће „Литопапир". У то време још нису имали могућности да купују машине са Запада, већ углавном из Источне Европе. Новац су сами зарађивали, а кредите нису узимали. Број радника није значајно повећан (1958 – 160, 1964 – 234 запослена). Од 1964. улазе у удружење локалних предузећа, када престају да буду занатска радионица

588 *„Литопапир" 1954–1994.* (ур. Мирко Студовић), стр. 18–19.

и прерастају у индустријско постројење. Машине за штампу су још увек набављали из Источне Европе (1968. из ДДР-а). Прва машина са Запада купљена је из Западне Немачке (1969), а годину дана раније остварују и први извоз на западно тржиште (Велика Британија).[589]

Предузеће је потпуни преображај доживело када се 1971. године интегрисало са фирмом „ПКБ" („Пољопривредни комбинат – Београд"). Београдском предузећу била је потребна амбалажа и графичке услуге, а „Литопапиру" сигурно тржиште и новац без камата за куповину нове модерне опреме. Захваљујући интеграцији из 1971. године „Литопапир" је отворио погон за производњу натрон-кеса, једини у Србији. Иначе, Србија је учествовала са 70% у укупној југословенској потрошњи ове робе. Технолошка обнова никада није престала до краја епохе социјализма. Нове машине су редовно куповане, готово у потпуности из Западне Европе, која је уједно постала и значајно тржиште. Крајем осамдесетих „Литопапир" се уврстио у сам врх југословенских произвођача папирних производа и графичких услуга.[590]

5. 5. Пословне интеграције и традиционална прехрамбена и прерађивачка индустрија

Пример интеграције „Литопапира" са фирмама из Београда није био усамљен у Чачку. Исту пословну оријентацију спроводила су прехрамбена и прерађивачка предузећа која би без повезивања са великим фирмама из Београда тешко опстала на тржишту Србије и Југославије, без обзира на сталне дотације општине и државе.

Чачанска пивара **„Овчар"** била је и почетком шездесетих у великим пословним проблемима наслеђеним из претходних деценија. Застарела опрема, необучени радници и локација пиваре у самом центру града, онемогућавали су успешну модернизацију. Свесни да их је „време прегазило" и да је конкуренција далеко одмакла, „пиварци" су се 1967. године интегрисали у **„Београдску индустрију пива – БИП"**. У индустријској зони Чачка изграђена је потпуно нова фабрика (1967–1970), захваљујући инвестицијама из Београда, а центар града ослобођен је за ново урбанистичко планирање. Међутим, пивара у Чачку није више кувала своје пиво, већ се специјализовала само за пуњење боца.

589 *„Литопапир" 1954–1994.* (ур. Мирко Студовић), стр. 20–21, 39–41.

590 Снежана Косановић, „Графичко-прерађивачка индустрија 'Литопапир'", *Заједничко издање листова ОУР-а у Чачку,* бр. 1, Чачак, 27. новембар 1981, стр. 10; *„Литопапир" 1954–1994.* (ур. Мирко Студовић), стр. 42–45.

Обим производње порастао је до 1974. године за 25 пута у односу на период пре интеграције.[591]

Повезивање фирми из Чачка и Београда извршено је и у прерађивачкој индустрији. Већ 1966. године чачанска предузећа **„Јелица"** (трговинско) и **„Хидропродукт"** (производња и прерада пољопривредних производа) одлучила су да се припоје београдском **„Воћару"**, који је од 1962. године водио политику интеграције са мањим прерађивачким капацитетима широм Србије. Предузеће „Хидропродукт" основано је 1952. са циљем пољопривредне производње у оквиру система за наводњавање (чија је ефективна експлоатација престала почетком седамдесетих).[592]

Ова интеграција донела је до краја шездесетих модернизовање млекаре (1966), кланице (1967) и подизање хладњаче (1968).[593] Од 1969. фирма за откуп ракије (**„Чачанка"**) почиње самосталну производњу, да би касније и она постала део система „Воћара".[594] Највећи допринос интеграције са „Воћаром" из Београда било је отварање фабрике за производњу чипса у Чачку (1971), прве те врсте у Југославији. Аутоматизована опрема купљена је у Холандији, тако да погони нису запошљавали пуно људи (30 до 50), али је зато рационално искоришћена традиција гајења кромпира у околном брдско-планинском крају, па је и додатно подстакнута.[595] То је било прво успешно повезивање пољопривредне производње, индустрије и модерних технологија у Чачку после Другог светског рата.

Подстакнути добрим радом чипсаре и производњом стабилних количина кромпира у околини, исто предузеће је 1972. године подигло и фабрику пиреа,

591 „Дуплирање капацитета чачанске пиваре 'Овчар'", *Чачански глас,* бр. 34, Чачак, 31. август 1960, стр. 3; Миле Мојсиловић, „Хоће ли пивара 'умрети усправно'", *Чачански глас,* бр. 23, Чачак, 17. јун 1966, стр. 3; „Фабрика пива 'Чачак'", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 17. октобар 1975, стр. 9; „Пионир индустрије града на Морави", *Чачански глас,* бр. 23, Чачак, 4. јун 1976, стр. 18.

592 Миле Мојсиловић, „Интеграција интереса", *Чачански глас,* бр. 2, Чачак, 14. јануар 1966, стр. 4; Родољуб Петровић, „Крупним корацима напред", *Чачански глас,* бр. 38, Чачак, 1. октобар 1971, стр. 5.

593 Миле Мојсиловић, „Старе бриге одлазе – нове долазе", *Чачански глас,* бр. 26, Чачак, 15. јул 1966, стр. 3; Милан Ђоковић, „Модернизује се чачанска кланица", *Чачански глас,* бр. 37, Чачак, 1. октобар 1967, стр. 4; Миле Мојсиловић, „Хладњача и кланица два значајна објекта за пољопривреду нашег краја", *Чачански глас,* бр. 39, Чачак, 4. октобар 1968, стр. 4.

594 „'Чачанка' постаје ракијски комбинат", *Чачански глас,* бр. 42, Чачак, 7. новембар 1969, стр. 4.

595 Подручје Западне Србије од Ужица до Краљева 1970. године производило је око 170.000 тона кропира на 18.500 хектара. Већ 1971. године 50.000 тона кромпира је било вишак, што је представљало 1/3 југословенског вишка кромпира. Чипсара је 1971. прерађивала 10.000 тона кромпира, са перспективом повећања производње (Родољуб Петровић, „До краја године биће изграђена фабрика за прераду кромпира", *Чачански глас,* бр. 5, Чачак, 30. јануар 1970, стр. 5; Миле Мојсиловић, „Пуштена у рад фабрика чипса", *Чачански глас,* бр. 15, Чачак, 9. април 1971, стр. 1, 3).

са машинама и технологијом из Западне Немачке. У то време само је у Словенији („Колинска") требало да почне са радом слична фабрика, али знатно мањих капацитета.[596] Повећање обима посла условило је да се постојећи систем предузећа прошири, па је 1975. године основан **„Пољопривредно индустријски комбинат – Чачак" (ПИК „Чачак")** који је ујединио мање земљорадничке задруге, фабрику ракије „Чачанка" и „Хидропродукт". Сви су и даље припадали групи београдског „Воћар-копа".[597] Ова интеграција омогућила је проширење гајења кромпира као индустријске биљке у околном брдско-планинском подручју. Но, ова пољопривредна култура није захтевала такву интезивну негу, усавршавање, модернизацију и технолошки захтевну прераду, као на пример воћарство, за чији развој је у Чачку подигнут и Институт.

5. 6. Застарела постројења и заустављена технолошка модернизација

За разлику од металске и прехрамбене индустрије, симбол застареле технологије и вишедеценијске неуспешне модернизације производње била је **„Фабрика хартије"**. Велике инвестиције уложене у фабрику 1958. године (трећа папирмашина из Аустрије, постављена до 1960) није значајније побољшала производњу. Папир је и даље био лошег квалитета, услед чега је пропала идеја о интеграцији са београдском „Политиком" покренута 1959. године. Фабрика је уз велике тешкоће плаћала сировине, а правила губитке. Лоше пословање настављено је и у следећој деценији, па је општина морала да 1967–1968. уведе принудну управу како би спасила предузеће од ликвидације.[598]

Други пример застареле технологије била је **„Железничка радионица у Љубићу"** која је крајем шездесетих још увек запошљавала 250 радника. Услед постепеног укидања пруга уског колосека радионица је изгубила највећи број послова код железнице 1968. године. То је значило и гашење предузећа.[599] Да би опстали на тржишту почели су да праве металне делове за грађевинарство и да врше термичку обраду за аутомобилску индустрију. Предузеће је доби-

596 „'Хидропродукт' подиже Фабрику кромпир-пиреа", *Чачански глас,* бр. 2, Чачак, 14. јануар 1972, стр. 7.

597 Родољуб Петровић, „Велика фабрика хране", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, стр. 24; „Носилац преображаја пољопривреде и села", *Чачански глас,* бр. 20, Чачак, 25. мај 1979, стр. 21; „Програми чекају опрему", *Чачански глас,* бр. 27–28, Чачак, 4. и 7. јул 1981, стр. 21.

598 Дојчило Митровић, *н. д.,* стр. 91–106.

599 Н. Томашевић, „Нова производна оријентација у Колској радионици", *Чачански глас,* бр. 23, Чачак, 23. август 1967, стр. 3.

ло и ново име – „Феромонт". Један део радне снаге је до краја 1967. године уступљен другим фирмама у Чачку. С друге стране, тражили су обучену радну снагу и инжењере за нове технолошке процесе.[600] Самостално пословање на тржишту није имало перспективу, тако да се цело предузеће почетком седамдесетих припојило „Слободи".[601]

Технолошка заосталост, недостатак нових машина, неуједначен квалитет производа и нестручна радна снага од самог почетка постојања, били су проблем и Дрвопрерађивачке индустрије **„Симо Сарага"** из Чачка. Уз све то, предузећу су 1963. прикључене и две столарске радионице („Југославија" и „7. јули"), са којима су добили и велике дугове.[602] Вишегодишње технолошко заостајање није прекинуто ни у наредним деценијама.

5. 7. Од занатских задруга до индустријских постројења

Прерастање занатских радионица у одрживу индустрију није био недостижан задатак. Одабир правог производног програма, машина, технологија и стручног кадра доносили су економски напредак, а тиме и модернизацију живота – рационално упошљавање и усавршавање људских ресурса.

Текстилна фабрика „Први октобар" из Чачка настала је 1965. године интегрисањем две локалне шиварске задруге са само 80 запослених. Све до 1968. вршили су услужно и шивење опреме за хигијенско-техничку заштиту радника. Конфекцију шију од 1968, али нису имали развијено тржиште. Пропао им је и покушај интеграције са текстилном фабриком „Рудник" из оближњег Горњег Милановца (1970), после чега сами излазе на тржиште. Захваљујући шивењу робе која је имала прођу на тржишту (џинс, виндјакне) производња је расла, отварали су нове фабрике (1972, 1973, 1976, 1981), тако да су почетком осамдесетих имали преко 660 радника, углавном жена (85%). Радили су и за војску, тржиште Западне Немачке.[603] Сличан развој имала је и обућарска задруга **„Напредак"** настала још 1934, која је у другој половини шездесетих постала

600 Мијо Матовић, „Нова производна оријентација 'Феромонта'", *Чачански глас,* бр. 3, Чачак, 19. јануар 1968, стр. 4.

601 Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 76.

602 Милош Јефтовић, „Највећа вредност је у људима", *Чачански глас,* бр. 4, Чачак, 21. јануар 1988, стр. 4.

603 Милош Јефтовић, „Први наступ на иностраном тржишту", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 14. септембар 1973, стр. 4; Миладин М. Вукосављевић, Новица Затежић, „За празник – нова фабрика", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, стр. 31; „Од радионице до фабрике", *Чачански глас,* бр. 39–40, Чачак, 1. октобар 1981, стр. 14.

индустријско предузеће сарачких производа. Године 1976. имали су преко 120 запослених.[604]

Али, ове две фабрике биле су изузетак. Државне занатске задруге и радње су, понајвише због незаинтересованости запослених и застарелог начина производње, заправо тавориле, а приватним занатлијама због идеолошких разлога држава није дозвољавала да развију производњу. Друштвене (државне) занатске радионице и задруге држава је подстицала и обезбеђивала им новац за производњу и економски напредак. Приватне занатлије нису обухватане друштвеним плановима, па нису ни добијали новац за развој, тако да су самостално опстајали на тржишту. Чачак је 1958. имао 254 приватне занатске радње, да би њихов број следеће године опао за 20% (201). Један број приватника радио је без дозволе, па је локална власт процењивала да у граду заправо ради до 300 занатлија, али да нису сви обухваћени порезом. Структура занимања занатлија била је таква да се из њихове делатности није могао створити сектор који би био везан за индустрију града. Занатлије су се бавиле ситним услужним делатностима (козметичари, посластичари) или пословима који су захтевали једноставан ручни рад (јорганџије, каменоресци). Изузетак су чиниле занатлије стално запослене у државним фирмама који су у слободно време настављали бављење основним занатом, без потребне дозволе од државних органа. Тако је број стварних занатлија у Чачку већ крајем педесетих знатно премашивао број од 200 пријављених, односно 300 процењених приватних радњи. Оштра борба пореских органа није зауставила раст непријављених занатских радњи.[605] Број занатских радника је растао, тако да је у државном и приватном сектору 1968. године било 980 запослених.[606] Прави развој приватног занатства у граду уследиће тек пред сам крај епохе социјализма.

604 М. М. В. „Сарачи међу најпословнијим", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 1. октобар 1976, стр. 31.

605 ИАЧ, ОЧ, Записник са заједничке седнице Општинског већа и Већа произвођача Народног одбора Општине Чачак, 15. мај 1959. године.

606 *Извештај о раду Скупштине општине Чачак за период 1967–1968. године са освртом на задатке друштвено-економског развоја комуне у наредном периоду* (без године и места издања), стр. 11.

6. Индустријализација Благоевграда (1958–1973)

Запостављеност Благоевграда и истоименог округа у индустријализацији Бугарске прекинута је после 1958. године. Пресудни су били политички разлози. Бугарска је тада поново отворила македонско питање и снажније почела да гради своју позицију да становници Пиринске Македоније по националности већински нису Македонци, већ Бугари чија је регионална припадност македонска. Посебна македонска нација није порицана, али само као део историјских процеса који су почели да се уобличавају тек после Другог светског рата. Када је Тодор Живков 1962. године посетио текстилни комбинат у Благоевграду, изјавио је да у Пиринском крају живе Бугари. То је била јавна демонстрација нове политике која је порицала постојање Македонаца у Бугарској, што је отклањало евентуалну могућност да се у будућности Пиринска Македонија присаједини Вардарској Македонији.[607]

Половином педесетих година XX века већина становника Пиринске Македоније и даље се изјашњавала за посебну македонску нацију. Према попису из 1956. године у Благоевградском округу 63,65% становништва се изјаснило да припада македонској нацији (33,33% за бугарску). Слично је било и у благоевградском срезу (Македонци – 52,18%, Бугари – 45,08%), али не и у самом граду Благоевграду (Македонци – 31,47%, Бугари – 64,22%). Села у општини Благоевград имала су другачије изјашњавање од града (Македонци – 64,50%, Бугари – 33,71%).[608] Десет година касније (1965) у целом Благоевградском округу пописано је само 1.437 Македонаца (0,47% у односу на укупан број становника у округу), а 2001. године 3.117 од укупно 5.071 у целој Бугарској.[609]

607 Чавдар Маринов, *н. д.,* стр. 490–496. Литература која заговара став о потпуној везаности становништва Пиринске Македоније за бугарски национални идентитет бројна је и разграната. Такав концепт тумачења прошлости најбоље се може видети из следећих чланака: Йордан Баев, „Българско държавно руководство и македонският въпрос от 1948 г. до края на 70-те години", *Военоисторически сборник,* година LXIII, кн. 1, януари-февруари 1994, стр. 94–131; Веселин Ангелов, „Поликата на БКП по македонския въпрос", *Исторически предлед,* кн 2/1996, София, 1996, стр. 83–106; Исти, „За ролята на Мартенския пленум на ЦК БКП от 1963.г. за формиране и провеждане на Българската политика на македнонския въпрос", *Минало 1/2001,* София, 2001, стр. 76–91; Стоян Германов, „Началото на преоценка на Българската политика по македонския въпрос (1948–1963 г.)", *Македонски преглед,* 1, София, 2003, стр. 103–136; Ставри Георгиев, „Посещението на Кръсте Цървенковски в София и разговорите му по македонския въпрос на 19 май 1967 година", *Военоисторически сборник,* година LXII, кн. 3, София, май – юни 1993, стр. 151–170.

608 *Документи за борбата на македонският народ за самостојност и за национална држава,* том втори (ур. Христо Андонов-Полјански), Скопје, 1981, стр. 698–700.

609 Димитър Тюлеков, *Политическият мит за „македонско малцинство" в България,* Благоевград, 2007, стр. 51, 232.

Велико инвестирање у Благоевград повезивало се и са победом Тодора Живкова на априлском пленуму БКП (1956). Међутим, то је био више део митологизације улоге Живкова у социјалистичком развоју целе земље, него што се односило на економски развој Благоевградског округа.[610] Заправо, Благоевград је као центар Пиринске Македоније требало да постане град „излог", место у коме се становници Бугарске, али и странци, могу уверити какви су конкретни успеси „социјалистичке" изградње и одговорне националне политике која није запоставила област са изразитим регионалним, па и посебним националним идентитетом. Брига за економски напредак Благоевграда повезана је са настојањима за очување бугарског националног идентитета Пиринске Македоније, што се није скривало ни у јавним иступањима.[611]

Почетак индустријализације Благоевграда, као и целог округа, поклопио се и са почетком Треће петолетке и успостављањем договора између земаља СЕВ-а о производним задацима. Бугарској је дозвољено да развија сопствену машинску индустрију (1958). У исто време дошло је и до нове административне поделе Бугарске (22. јануар 1959) која је предвидела стварање административно-економских округа са проширеним овлашћењима у привредном развоју на основу одлуке ЦК БКП од 17. јануара исте године. Благоевград је тада одређен за центар великог округа.[612]

Иако су нови окрузи имали делимичну аутономију у сфери планирања економског развоја, у случају Благоевграда одлуке централних органа власти (ЦК БКП и Владе) од 1961, 1963, 1968, 1974. и 1987. године, одлучујуће су допринеле убрзаној индустријализацији града.[613] Убрзани економски раст Бугарске пред-

610 Централен държавен архив – София (ЦДА), Министерски съвет 1946–1989 (МС), Ф 136, ин.оп. 46, а. е. 33, л. 8. – Постановление No 31. от 4 юли 1968 год. Допис Апостола Пашева, председника Државног комитета за планирање у коме наводи да је Благоевградски округ био један од најзапостављенијих у Бугарској; Лазар Причкапов, „Априлската панорама на Благоевградски окръг", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 7–11.

611 Александър Лилов, „Град – сред първенците на социалистическа България. Слово на др. Александър Лилов на съвместното заседание на ОК на БКП и ОНС за развитието на Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 26 февруар 1983, стр 1, 3; Сличан положај су у Србији на прелазу XIX и XX века имали гранични градови Шабац (успешна функција) и Врање (неуспели покушај), што у својим истраживањима Мирослав Перишић назива градовима „излозима" како према иностранству, тако и према унутрашњости саме Србије (Мирослав Перишић, „Град и грађанин у Србији крајем 19. века", *Историјски записи*, LXXI, 1998/3–4, Подгорица, 1998, стр. 107–127).

612 *Благоевградски окръг отразен на страниците на Държавен вестник 1912–1985,* стр. 22; *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* София, 1979, стр. 391; Искра Цветкова, „Благоевград през 60-те – 80-те години XX век. Ускорена индустриализация. Нови градоустройствени решения", *Известия. Исторически музей Благоевград,* том II, Благоевград, 2001, стр. 237–241.

виђен је двадесетогодишњим планом развоја усвојеним на Осмом конгресу БКП (5–14. новембар 1962).[614] У оквиру тог новог циклуса инвестирања и Благоевград је почео да се развија и извлачи из економске заосталости. Посебним указом из 1962. године планирано је подизање низа фабрика у целој Бугарској за производњу апарата, уређаја и разноврсне техничке опреме везане за машиноградњу. Међу планираним фабрикама које су требале да представљају ослонац технолошке модернизације Бугарске био је и „Завод за измерителни инструменти" из Благоевграда.[615]

Политбиро ЦК БКП издао је 2. децембра 1963. године решење за изградњу индустријских предузећа, домова културе и домова здравља у свим местима Благоевградског округа. За испуњење задатка донет је посебан план којим је предвиђено да се у Благоевграду прошире постојеће и подигну нове фабрике. Планирано је повећање индустријске производње за 15%, као и да се удвостручe постојећи индустријски капацитети који су требало да буду значајни за целу земљу, а не само за Благоевград и истоимени округ. Капитална улагања у периоду 1960–1963. година износила су 7.095.600 лева. За 1964. предвиђено је улагање од 1.731.500 лева. Уложени новац могао се мерити са укупном годишњом продукцијом текстилног комбината „Гоце Делчев" из 1964. године (11.168.000 лева), али је још увек три пута био мањи од продукције индустрије дувана у Благоевграду за исту годину (22.831.000 лева). Подизање индустријских објеката није умањивало улагање у подизање станова, нити улагање у просвету (повећање броја студената и ученика средњих техничких школа) и културу, укључујући и зграде за установе културе (позориште).[616]

Капитална улагања у периоду 1960–1963. износила су 7,1 милиона лева (1964 – 1,7; 1969 – два; 1970 – осам; 1972 – 2,5 и 1973 – два милиона лева).[617] Интензивно инвестирање у округ и сам Благоевград настављено је у периоду Пе-

613 „Истински празник на обновлението", *Пиринско дело, бр.* 150, Благоевград, 26 юни 1987, стр. 1; Искра Цветкова, *н. д.,* стр. 237.

614 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 399.

615 „Постановление на Централния комитет на БКП и на Министерския съвет за по-нататъшното развитие на машиностроението и повдигане на неговото техническо равнище", *Работническо дело,* бр. 270, София, 27. септември 1962.

616 ДАБ, ОНС Благоевград, Ф 1 Б, ин. оп 6, а.е. 5330, л. 1. – Решение № 315. от 2 декември 1963 г. и материали към него за икономическо и благоустрояване на Благоевградски окръг; *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 400–401; *Статистически сборник на Окръг Благоевград,* Благоевград, 1968, стр. 108.

617 ДАБ, ОНС Благоевград, Ф 1 Б, ин. оп 6, а. е. 5330, л. 6, 7. – Решение № 315. от 2 декември 1963 г. и материали към него за икономическо и благоустрояване на Благоевградски окръг; ДАБ, ОНС Благоевград– Окръжна планова комисия, Ф 944, ин. оп 3, а.е. 155, л. 143, 242–243.

те (1966–1970) и Шесте петолетке (1971–1975).[618] Индустријализација Благоевградског округа започела је тек Четвртом петолетком (1961–1965), а преломни период био је између 1966–1975. године, када су у Благоевграду и округу са радом почеле модерне фабрике. Капитална улагања у Округ у периоду 1962–1980. увећала су се осам, а у целој земљи пет пута.[619]

6. 1. Саобраћај, комуникације, енергетика

Захваљујући географском положају у близини реке Струме, чија је долина природна спона између залеђа Егејског мора и средишње Бугарске, саобраћајнице никада нису заобилазиле Благоевград. Одржавање и проширење путне мреже били су редовна активност, која није мењала стратешки положај града. Иако је према километражи путева у односу на 1.000 квадратних километара територије Благоевградски округ био убедљиво најслабији у Бугарској (154,1), такав однос био је условљен изразито планинским карактером рељефа у коме је једини доминантни путни правац био низ ток реке Струме у самој близини Благоевграда. Заправо, од 996 километара путева, 15,7% имало је статус првокласних саобраћајница, што је Благоевградски округ сврставало у просек за Бугарску.[620] Путна мрежа обнавља се и продужава нарочито после 1960. године. До тада је Благоевградски округ био испод свих просека транспорта робе и путника друмским саобраћајем.[621]

Но, за остварење убрзаног индустријског раста неопходан је био и развој телекомуникација. Све до 1964. године Благоевград је имао стару индукторску (ручну) централу. Буран развој града захтевао је промене. Претходне (1963) године завршен је трећи спрат зграде поште и развучени су каблови по граду, тако да су се створили услови за монтирање аутоматске централе која је имала и међуградске линије. Капацитет нове централе био је 1.400 бројева (400 двојника). Централа је имала могућност проширења до 4.000 бројева, а међуградска централа имала је 55 веза.[622] Већ до 1984. године у Округу је било укупно 52 аутоматске централе (41 у селима) са укупно 39.100 бројева.[623]

618 ДАБ, ОНС Благоевград – отдел „Административен", Ф 944, ин. оп. 3, а. е. 9, л. 16. План развоја из 1968. године. Тада су планирали изградњу фабрике мебла, прераде гума и производа од каучука, фабрике за механичке конструкције и проширење текстилне индустрије „Гоце Делчев".

619 Кирил Антонов, *н. д.,* стр. 32.

620 *Статистически годишник на Народна Република България,* София, 1971, стр. 475.

621 Людмил Мутафчиев, Еманоел Пиналов, Костадин Монев, „Транспорт и съобщения", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 357–358.

622 А. Коларов, „В Благоевград пулсира автоматична телефона централа", *Пиринско дело,* бр. 60, Благоевград, 28. април 1964, стр. 2.

Благоевград није истом брзином повезиван и електромрежом. Цео Округ подмиривао је до 1957. године само 62% потреба за електричном енергијом на свом подручју. Изградња неколико средњих хидроелектрана у Округу побољшала је снабдевање струјом.[624] Генерални план за електрификацију Благоевграда донет је тек 1969. године, мада је већина градова у југозападној Бугарској такве планове почела да доноси већ од 1960. године. Преносна мрежа високог напона од 200 kV у Бугарској гради се од 1959, а од 400 kV од 1970. године. Међутим, Благоевград није имао прикључак на ове далеководе. После 1970. године једна од првих трафо-станица за високе напоне планирана је да се подигне у Благоевграду, што је олакшало снабдевање струјом.[625] То је време када је град већ добио неколико модерних предузећа и значајно повећао број житеља.

6. 2. Наслеђена традиционална индустријска структура

Пре него што је дошло до великих државних инвестиција средином шездесетих година, Благоевград је већ имао развијену прерађивачку и прехрамбену индустрију која се проширивала на постојећим капацитетима.

Раније подигнута текстилна фабрика „Гоце Делчев" почела је 1959. године да се проширује, тако да је убрзо створен велики памучно-текстилни комбинат **„Гоце Делчев"** који је 1961. године пуштен у експлоатацију. Рад са пуним капацитетом почео је 29. децембра 1962. године. Бивша текстилна фабрика малог обима продукције претворена је у модерни комбинат са 40 пута већом производњом (од прераде памука до израде тканина), опремљен са тада најмодернијим машинама. За рад у пуном капацитету монтирано је 400 машина са 15.000 вретена.[626]

623 Людмил Мутафчиев, Еманоел Пиналов, Костадин Монев, *н. д.,* стр. 364.

624 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 385. У ширем рејону Благоевграда 1966. године покренути су радови на подизању брана и већих хидроелектрана (каскада „Пиринска Бистрица", ВЕЦ „Попина лъка" – 21.5 MW, ВЕЦ „Лиляново" – 20 MW). Ове хидроелектране налазе се на подручју оближње општине Сандански (некадашњи Св. Врач), у којој се налазе још три хидроелектране (ВЕЦ, „Сандански" – 18 MW; „Пирин " 25 – MW; „Спанчево" – 32 MW) [(*Благоевградски окръг отразен на страниците на Държавен вестник 1912–1985,* стр. 128–129; www.aswm.net/documents/13/Plan_Sandanski.doc (преузето 21. јуна 2010)].

625 Мире Спирев, *Електрификацията на България,* стр. 189, 195; Мире Спирев, *История на електрификацията на югозападна България,* стр. 194.

626 Ас. Вълчанов, „Изграждането на текстилния комбинат трябва д се ускори", *Пиринско дело,* бр. 37, Благоевград, 11. май 1960, стр. 1; Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 180; Искра Цветкова, *н. д.,* стр. 237.

Проширење капацитета текстилног комбината „Гоце Делчев" поново је покренуто већ 1966. године. За капитална улагања уложено је 9,9 милиона лева. Градња је требало да отпочне 1968. и да се заврши 1971. године. Експлоатација појединих погона могла је да отпочне 1970, а пуна производња две године касније. Улагања је требало отплатити за три године и пет месеци, ако се инвестиција обрачунава у левима, односно за пет година и девет месеци ако се обрачунава у америчким доларима. Предузеће је 1965. године имало укупно 1.108 радника (у производњи 926 – 83,6%). У фабрици је, са проширењем, требало да се запосли 1.174 радника (1.045 у производњи). У Бугарској је просечно четворо радника радило на 1.000 вретена у текстилној индустрији, а у Благоевграду према пројекту 4,4 мада је број запослених услед машинизације требало да се смањи на 3,4 радника на 1.000 вретена.[627] Према званичним статистикама фабрика је непрестано повећавала број радника (1957 – 108, 1960 – 162, 1964 – 1.107, 1965 – 1.155, 1966 – 1.157, 1967 – 1.215).[628] Планови за проширење из 1968. године предвиђали су да фабрика прими још око 500 радника.[629] Нова текстилна фабрика за мушку и женску конфекцију („Валентина") отворена је 1972. године.[630]

Благоевград је трационално имао и индуструју везану за прераду дрвета. Државно предузеће „Парангалица" основано је 1951. године као Окружно предузеће за шуме са седиштем у Благоевграду. Фирма је од 1960. преименована у Окружну управа за шуме, која од 1966. носи назив Рејонска управа за шуме. Ова установа започела је 1971. године обраду дрвета и производњу разних материјала као Комбинат за обраду дрвета.[631] Већ постојеће предузеће за обраду дрвета (ДИП „Димо Хаджидимов") и даље је радило и то са значајним бројем запослених (1957 – 346, 1960 – 578, 1964 – 642, 1965 – 632, 1966 – 586, 1967 – 571).[632]

Започета је и изградња индустрије намештаја. Фабрика за израду мебла у Благоевграду почела је са радом 1971. године (од 1980. године носи назив „Мебелен завод 'Арсо Поптодоров'"). Фабрика мебла била је део плана за модернизацију града с краја шездесетих година. Старија радионица у овом сектору индустријске производње („Народна мебел") после 1971. године носила је назив „Братя Дерменджиеви".[633]

627 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 42, а. е. 154, л. 1, 6, 8–9, 11–12.– Распореждане № 86. на Министарски съвет от 10 май 1966 год.

628 *Статистически сборник на Окръг Благоевград,* стр. 110.

629 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 46, а. е. 33, л. 8. – Постановление № 31. от 4 юли 1968 год.

630 „Благоевград", *Енциклопедия : Пиринский край, том I,* стр. 92.

631 „Благоевград", *Енциклопедия : Пиринский край, том I,* стр. 91.

632 *Статистически сборник на Окръг Благоевград,* стр. 110.

Наслеђена прехрамбена индустрија није занемарена. Најважније фирме у овом сектору индустрије Благоевграда чинила су предузећа везана за снабдевање града храном: „**Хляб и хлебни изделия 'Димитър Биров'"** – 1955, млинско предузеће проширено 1959. године под називом **„Никола Парапунов"**, а до краја 1960. подигнута је и фабрика за сточну храну (коштано брашно). **„Млечна промишленост"** отворена је 1960, а модернизована градска кланица израсла је у велики комбинат **„Месокомбинатът 'Родопа'"** (1959), пољопривредно-индустријски комплекс основан је 1967, предузеће за откуп грожђа и прављење вина (**„Винпром"**) и Државно предузеће ДСП **„Булгарплод"** за откуп, прераду и продају пољопривредних производа (1963), као и две фирме у индустрији напитака (**„Заводът за безалкохолни напитки и минерални води"** – 1972. и **„Пивоварният заводт 'Пиринско пиво'"** – 1970).[634] Оснивање Пиваре била је новост у прехрамбеној индустрији Благоевграда.

Идејни пројекат за подизање пиваре урађен је почетком шездесетих. Инвестиција је вредела 2,23 милиона лева, а читаво постројење требало је да се подигне за само осам месеци. Продаја пива планирана је не само у Благоевграду и истоименом региону, већ и Ћустендилском и Перничком округу. Фабрика је требало да запосли 120 радника. Међутим, планирани трошкови производње (67 лева на 1.000 литара пива), као и рок отплате инвестиције (преко 14 година), изазивали су сумњу у исплативост целог подухвата. Државни комитет за планирање није одмах дао сагласност за ову инвестицију, сматрајући да је рок отплате инвестиције предуг, као и да је цена трошкова производње нереално ниска. Сматрали су да је заправо прави однос трошкова 79 лева на 1.000 литара пива. Исти став имао је и Државни комитет за науку и технички прогрес. Они су сматрали и да се Ћустендилски округ може снабдевати пивом из Софије, где је требало да се подигне нова пивара, док је она у Благоевграду према плану имала мали капацитет производње. Дозволу за подизање пиваре у Благоевграду није дала ни Главна управа железница, јер по првобитном плану фабрика није имала пројекат повезивања за железничким линијама.[635] Но, ове примедбе нису спречиле да се реализује политичка одлука и да се у Благо-

633 ДАБ, ОНС Благоевград – отдел „Административен", Ф 944, ин.оп. 3, а.е. 9, л. 16. План развоја из 1968. године; „Благоевград", стр. 92; *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 69.

634 Б. Ботев, „На строежа на месокомбината в Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 77, Благоевград, 26. септември 1959, стр. 3; Ст. Гавриленков, „В Благоевград се строи Екарисаж", *Пиринско дело,* бр. 67. Благоевград, 9. ноември 1960, стр. 1; „Благоевград", стр. 91–93; Искра Цветкова, *н. д.,* стр. 237; *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 64, 68–69.

635 ЦДА, МС, Ф 136, ин.оп. 39, а. е. 409, л. 1, 3, 9–12, 20, 23, 25. – Распореждане № 375. на Министерски съвет от 5 декември 1964 год.

евграду подигне пивара, која је 1968. године (још у изградњи) запошљавала преко 60 радника.[636]

Благоевград је традиционално био и значајан откупни центар дувана, а 1954. године основан је и велики Завод за ферментацију (**„Тютюневият комбинат 'Пирин'"**), који је заузимао не само централно место у прерађивачко-прехрамбеној индустрији Благоевграда, него и у економији целог округа, као уосталом и у оквиру централног предузећа за дуван у Бугарској („Българтабак"). Међутим, дуван је у Благоевграду само прерађиван, док финални производ (цигарете) није прављен. Подизањем нове фабрике половином 1962. године цео технолошки процес је заокружен – од производње, обраде и ферментације дувана, до прављења и паковања цигарета.[637]

Планови да се нова фабрика цигарета прошири отпочели су већ 1966. године.[638] Благоевградски округ био је највећи произвођач оријенталног дувана у Бугарској шездесетих година XX века (26–28 хиљада тона годишње). Фабрика цигарета отворена 1962. године радила је у две смене и имала производњу од 5,6 хиљада тона цигарета годишње. Запошљавали су 550 радника, углавном жена. Планирано проширење требало је да се изврши у периоду 1966–1968. године, а капацитет производње повећа на 8 хиљада тона цигарета годишње. Инвестиција је била вредна 1,73 милиона лева. Није се очекивало да проширење фабрике повећа број запослених, јер је механизовање производње ослобађало допунску радну снагу. Међутим, у Благоевграду је прилив становника био велики, а самим тим и незапосленост. Град је 1966. године имао око 33.000 становника, а посао је тражило више од 2.900 жена.[639] Дувански комбинат је и даље запошљавао велики број радника, првенствено у пословима обраде сировине. Према званичним статистикама број запослених у овој фабрици почео је да опада управо са увођењем нових технологија и машинизације производње (1957 – 509, 1960 – 1.253, 1964 – 1.700, 1965 – 1.678, 1966 – 1.770, 1967 – 1.514).[640]

Нова реконструкција и проширење производње фабрике цигарета уследили су после 1970. године. Фабрика је требало да производи 12 хиљада тона цигарета годишње. Машине су набављене из социјалистичких земаља, али и са Запада, у вредности од 2,25 милиона долара. Дотадашња опрема је због дотрајалости била сметња већој производњи и повећању продуктивности. Због

636 ДАБ, ОНС Благоевград – отдел „Административен", Ф 944, ин. оп. 3, а.е. 9, л. 37.

637 „Първият тютюнев комбинат в страната", *Пиринско дело,* бр. 87, Благоевград, 4. ноември 1961, стр. 2; Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 179; Искра Цветкова, *н. д.,* стр. 237.

638 ЦДА, МС, Ф 136, ин.оп. 42, а.е. 122, л. 23. – Разпореждане № 50. на Министерски съвет от 21 март 1966 год.

639 ЦДА, МС, Ф 136, ин.оп. 43, а. е. 254, Решение № 268 от 24 юни 1966 г., л. 1, 3–4.

640 *Статистически сборник на Окръг Благоевград,* стр. 110.

механизације производње број радника требало је да се смањи са 888 на 602 запослена. Планирано је да реконструисана фабрика почне са радом 1972. године. Иначе, у Благоевграду и околини произвођено је 22–25% дувана у Бугарској, а ферментација и производња цигарета организована је по „скупој" рецептури. Бугарска је око 82% производње цигарета извозила, па је значај фабрике у Благоевграду и повећање њене производње за око 50% била веома исплатива инвестиција.[641]

Превладавање економске заосталости и технолошка модернизација града осликавала се и кроз развој традиционалних индустријских грана. Број запослених у овој области привреде растао је, али није имао апсолутни примат као у претходним деценијама. Од око 7.780 радника који су били запослени у Благоевграду 1968. године (укључујући и запослене у земљорадничким кооперацијама), прехрамбена и прерађивачка индустрија запошљавала је око 2.140 радника (27,5%), а само је дувански комбинат запошљавао 1.494 радника (19,2%). Дрвна и текстилна индустрија запошљавала је преко 800 људи (10,5%). Због сезонског карактера дрвне и индустрије прераде дувана, број запослених био је повремено и већи.[642] Статистика запослених стога није увек потпуно „тачна", што важи и за текстилну индустрију у којој је само једно предузеће 1967. године имало преко 1.200 радника.[643] Благоевград је крајем шездесетих и даље био центар прехрамбене и прерађивачке индустрије, која је постепено губила примат у структури занимања града. Традиционалне индустријске гране запошљавале су велики број радника, али углавном у мануелним пословима за које нису били неопходни дуже школовање, специјализација и сложена организација технолошког процеса рада. Тек са увођењем нових технологија град је почео да се модернизује, а број физичких радника је због увођења машина и аутоматизације смањиван.

6. 3. Нове технологије и модернизација индустрије

Брзи развој индустрије везане за аутоматизацију довео је до квалитативне измене структуре привреде Благоевграда. До краја педесетих година основни сектори индустрије у Благоевграду били су обрада дрвета, прерада дувана и делимично текстилна индустрија. У следећој деценији доминантно место зау-

641 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 51, а.е. 401, л. 1–2, 5, 7–8, 14–16. – Распореждане № 422. на комитета за стопанска кординация от 14 септември 1970 год. за утвърждаване на идейния проект за разширението и реконструкцията на цигаретна фабрика в Благоевград.

642 ДАБ, ОНС Благоевград – отдел „Административен", Ф 944, ин.оп. 3, а. е. 9, л. 36–40.

643 *Статистически сборник на Окръг Благоевград,* стр. 110.

зимају информациона техника, радио-техника, израда инструмената (алата) и електроника.[644] Као најдинамичније гране индустрије, електроника и електроиндустрија допринели су убрзаној модернизацији града.

Прва фабрика која није била везана за традиционалну прерађивачку и прехрамбену индустрију, не само у Благоевграду него и целом округу, био је **„Заводът за високоговорители 'Грозден Николов'"** (постројење за производњу звучника и микрофона). Фабрика је подигнута у већ постојећој индустријској зони.[645] То је била само прва у низу фабрика из сектора електротехнике и прецизне механике. Благоевград је 1965. године започео да гради и **„Заводът за измерителни инструменти и уреди 'Стандардт'"** (фабрика за мерне и регулационе инструменте), године 1967. **„Заводът за градивни елементи"** (фабрика за телекомуникационе уређаје), а 1968. **„Завод за механични конструкции и електронна техника"** (фабрика за делове електронске индустрије).[646]

Фабрика звучника (**„Заводът за високоговорители 'Грозден Николов'"**) званично је основана 5. маја 1960. године, мада је одлука о изградњи донета раније. У почетку су имали мали број запослених (само 36 радника) и скроман обим производње. Званичан назив по оснивању (1960) био је „Фабрика за високоговорители", да би се 1964. године трансформисали у „Завод за високоговорители 'Грозден Николов'", са основним задатком производње звучника за радио-уређаје предвиђене за бугарско тржиште. Фабрика је постепено усвајала нова техничко-технолошка решења, обучавала раднике и стварала нове производе.[647] Број радника је растао (1964 – 293, 1965 – 325, 1966 – 399, 1967 – 511).[648] Као прва фабрика која није била из сектора традиционалне индустрије, не само у Благоевграду него и у целом округу, овај Завод представљао је симбол технолошких промена и модернизације.

Далеко значајније предузеће и потпуно нова фабрика са модерном технологијом био је **„Заводът за измерителни инструменти и уреди 'Стандардт'"** (фабрика за мерни и регулациони прибор и инструменте). Главни производ били су микрометри, калибри и инструменти везани за металски комплекс. Према првобитном плану у овом Заводу требало је се да запосли око 1.500 рад-

644 Искра Цветкова, *н. д.,* стр. 237.

645 Ст. Гавриленков, Ар. Марчев, „Във фабриката за високоговители", *Пиринско дело,* бр. 19, Благоевград, 8. март 1961, стр. 1; Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 181.

646 „Благоевград", *Енциклопедия : Пирински край, том I,* стр. 92; Искра Цветкова, *н. д.,* стр. 237.

647 „Непрекъснат технически прогрес", *Пиринско дело,* бр. 8, Благоевград, 20. януари 1970, стр. 1, 2; *Окръжен народен съвет – Благоевград дирекция „Окръжен държавен архив" – Благоевград : пътеводител по архивните фондове 1944–1976,* Благоевград, 1977, стр. 71–72.

648 *Статистически сборник на Окръг Благоевград,* стр. 110.

ника (285 техничара и инжењера). Опрема је набављена из Бугарске, СССР-а, Чехословачке и Источне Немачке.[649]

Планови за изградњу фабрике започели су пре 1965, мада је идејни пројекат утврђен тек 17. априла 1965. године. Предузеће је подизано према совјетским грађевинским нормама, уз помоћ пројеката и технологије из СССР-а. Цела фабрика планирана је као део инвестиција у оквиру Пете петолетке (1966–1970). Планирано је да се објекат заврши до краја 1968, а производња покрене следеће, 1969. године. Завод из Благоевграда требало је да са својим производима најпре покрије тржиште Бугарске.[650]

Званично, Завод је основан 1. јануара 1965. године на основу решења Владе НР Бугарске од 24. новембра 1964. године.[651] Само подизање хале за фабрику отпочело је годину дана касније. Постављању камена темељца присустовали су не само високи државни и партијски руководиоци из Благоевграда и Софије, него и представници Румуније и СССР-а, што је говорило о важности целог пројекта.[652]

„Заводът за измерителни инструменти и уреди" био је јединствена фабрика у Бугарској у саставу ДСО „Приборостроене а автоматизация" из Софије. Производњу је отпочео 1966, а од 1971. фабрика се налазила у новим зградама подигнутим 1966–1971. године. Завод је посебно пројектован за унапред одабрану делатност и опскрбљен савременим машинама и опремом. Производио је стандардне инструменте за прецизно мерење у машинству, али и по наруџбини, према нацртима купаца. Завод је од самог почетка рада био опремљен и лабораторијом за испитивање и експерименте, а у циљу развоја прецизности инструмената. Поред мерних инструмената, Завод је производио и регулаторе за температуру и друге производе из домена аутоматизације производних процеса у индустрији. Своје производе нису продавали само у Бугарској, већ и у иностранству, како на Истоку, тако и на Западу (СССР, ДДР, Куба, Западна Немачка, Шведска, арапске земље).[653]

649 „Бъдещ център на техническия прогрес", *Пиринско дело,* бр. 89, Благоевград, 5. август 1965, стр. 1.

650 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 42, а. е. 122, л. 1, 6, 7, 15–16. – Распоряждане № 50. на Министерски съвет от 21 март 1966 год.

651 *Благоевградски окръг отразен на страниците на Държавен вестник 1912–1985,* стр. 62; *Окръжен народен съвет – Благоевград дирекција „Окръжен държавен архив" – Благоевград : пътеводител по архивните фондове 1944–1976,* стр. 73–74.

652 Асен Вълчанов, „Строеж на голямото бъдеще", *Пиринско дело,* бр. 64, Благоевград, 4. юни 1966, стр. 1.

653 „Завод за измерителни инструменти и уреди", *Енциклопедия България,* София, 1981, стр. 638.

Првобитни планови о брзом и масовном запошљавању радника нису одмах остварени. После првих радова на подизању фабрике и одређивању капацитета рада, одређено је да предузеће запосли око 850 радника, што је дупло мање од првобитне замисли.[654] Фабрика је и пре него што је започела права производња имала запослене (1966 – 79, 1967 – 154 радника).[655]

Подизање нових фабрика у Благоевграду везаних за електронску индустрију планирано је већ од 1968. године. Прво је планирана изградња фабрике **„Завод за градивни елементи"** (фабрика за конструкцију делова за електронску индустрију).[656] Заправо, ово предузеће је основано као филијала фабрике „ЗТТТ" из Софије, са задатком да производи поједине елементе за аутоматске телефонске централе. Од 1968. године предузеће у Благоевграду функционише као посебна, самостална фирма.[657] Фабрика је почела да се гради на припремљеној локацији већ 1967, али је са правом производњом отпочела 1974. године.[658]

Поред ове фирме из области електротехнике у Благоевграду је планирано и подизање предузећа **„Завод за механични конструкции"** (фабрика за механичке делове у електронској индустрији), које је основано 1969. године.[659] Званични датум оснивања био је 1. јануар 1970. године. Као и у случају других предузећа из ове области пресудна је била државна иницијатива централне власти која је указом Комитета за привредну координацију основала ново предузеће у Благоевграду. Основна делатност била је везана за производњу механичких конструкција за информациону и рачунарску технику софијског предузећа ДСО „Изчислителна и организационa техника" („ИЗОТ").[660] Предузеће у Благоевграду било је једна од 15 фабрика у оквиру „ИЗОТ-а" које су међусобно биле комплементарне. Завод у Благоевграду није производио најкомпликованије делове. Свих 15 завода изграђено је од 1969. до 1975. године.[661]

654 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 46, а. е. 33, л. 8. – Постановление № 31. от 4 юли 1968 год.

655 *Статистически сборник на Окръг Благоевград,* стр. 109.

656 ЦДА, МС, Ф 136, ин.оп. 46, а. е. 33, л. 1. – Постановление № 31. от 4 юли 1968 год.

657 *Окръжен народен съвет – Благоевград дирекция „Окръжен държавен архив" – Благоевград : пътеводител по архивните фондове 1944–1976,* стр. 73.

658 Добромир Дяков, *Преглед на развитието на електронната промишленост и участието на специалисти в разработката и производството на изделия в България,* София, 2006, стр. 2.

659 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 46, а. е. 33, л. 1–2. – Постановление № 31. от 4 юли 1968 год.

660 *Окръжен народен съвет – Благоевград дирекция „Окръжен държавен архив" – Благоевград : пътеводител по архивните фондове 1944–1976,* стр. 74–75.

661 Евгений Кандиларов, „Електрониката в икономическата политика на България през 60-те – 80-те години на XX век", *Годишник на Софийския университет, ИФ,* София, 2003–2004, Т. 96–97, стр. 464.

Према броју запослених нове фабрике са модерним технологијама крајем шездесетих још нису однеле примат у граду. „Завод за градивни елементи" имао је 1968. године 170, „Завод за измерителни уреди" 168, а „Завод за високоговорители" 500 запослених (укупно 838 или 10,7% од свих запослених у граду, укључујући и раднике у земљорадничким кооперацијама).[662] Помак је био видљив, а нове технологије, знања, пословне везе, организација рада и структура запослених пореметиле су традиционална градска занимања. Благоевград је тако постао град са напредујућим (пропулзивним) индустријским гранама, са предузећима која су захтевала школоване раднике.

6. 4. Привредни напредак, запосленост и нова структура занимања

Благоевградски округ је све до почетка шездесетих година био један од индустријски најзапостављенијих региона у Бугарској. Општи обим производње у округу 1957. године износио је 50.362 лева, да би већ 1965. године износио 142.336.000 лева. Планирано је да 1970. порасте на 241.022.000 лева.[663]

На почетку процеса индустријализације Благоевградског округа укупан број запослених износио је 11.100 особа (1957). За осам година (1965) број радника се дуплирао (22.797), са тенденцијом да 1970. године буде запослено 29.300 лица. Повећање запослених у индустрији до 1970. године планирано је за 6.000 радника, што је било увећање од 28% у односу на 1968. годину. Цео округ требало је да до краја 1975. године обезбеди посао за чак око 20.000 радника.[664]

Сам Благоевград имао је 1964. године 22 предузећа са око 6.300 запослених. Већ тада је постао индустријски град.[665] Локално партијско руководство управљало је индустријализацијом града и читавог округа, пратећи директиве из Софије. Када су марта 1967. године ЦК БКП и Влада НР Бугарске упутили директиву за убрзани технички прогрес земље, ОК БКП у Благоевграду проследио је замисао партијског врха за напредак у свим сферама технолошког развоја, од обуке кадрова до унапређења производње. Разрађени су перспективни и годишњи планови за технички прогрес.[666]

662 ДАБ, ОНС Благоевград – отдел „Административен", Ф 944, ин. оп. 3, а. е. 9, л. 37, 38.

663 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 46, а. е. 33, л. 8. – Постановление № 31. от 4 юли 1968 год.

664 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 46, а. е. 33, л. 3, 8, 10. – Постановление № 31. от 4 юли 1968 год.

665 Кирил Широкански, „Преобразеният град", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 23. април 1964, стр. 1, 3.

666 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 412.

Материјална улагања у примени нових технологије пратила је и политичка акција модернизовања постојећих производних процеса у традиционалној индустрији, увођење механизације и такмичење у рационализацији производње. То је на један посебан начин доприносило повећању техничке културе и модернизацији рада, независно од идеолошке и пропагандне основе целог подухвата.[667]

Партија је директно надгледала индустријализацију града, дајући предлоге за подизање нових фабрика које ће убрзати модернизацију и запослити нове раднике. Тако је Окружни комитет БКП у Благоевграду 1965. године дао предлог за убрзани развој целог округа, па и самог Благоевграда. Сматрали су да у вароши морају да се подигну фабрике које ће запослити најмање 3.000 радника, од којих би 2.000 биле жене.[668]

Међутим, број радних места у индустрији није могао да задовољи све већи прилив становништва у Благоевград. Већ 1968. године у граду је било око 2.700 незапослених, са тенденцијом да их убрзо буде око 3.600 лица; од тога броја 2.175 незапослених чиниле су жене.[669] Током Пете петолетке (1966–1970) Благоевград је добио 1.300 нових радних места.[670] Развој индустрије омогућио је да се само у периоду 1972–1973. године запосли још око 2.300 нових радника у Благоевграду.[671]

Када се посматра цео Благоевградски округ, запошљавање је било још динамичније. Током прве три године Шесте петолетке (1971–1975) отворено је 9.000 нових радних места у индустрији. У целом округу је било 42 предузећа са око 19.000 радних места.[672]

Пораст броја запослених пратило је и повећање економског напретка. Доходак по становнику у Благоевграду 1968. године износио је 762 лева, што је било више од просека за Бугарску (731 лев). Пораст дохотка у Благоевграду у периоду 1965–1970. године износио је 8,2%, са тенденцијом даљег повећања.[673]

667 „Състояние и перспективи на техническия прогрес в промишлемоста на Благоевградски окръг", *Пиринско дело,* бр. 146, Благоевград, 10. декември 1963, стр. 2–3.

668 ДАБ, ОНС Благоевград – отдел „Административен", Ф 944, ин. оп. 3, а. е. 9, л. 80. – Окръжен комитет БКП – предложение № 687. од 12. новембра 1965. године.

669 ДАБ, ОНС Благоевград – Окръжна планова комисия, Ф 944, ин. оп 3, а. е. 161, л. 9. – Доклад од Коста Керемндчиев председател на ОНС Благоевград, 1968. година.

670 „Градът на Дядото между два конгреса", *Пиринско дело,* бр. 8, Благоевград, 16. януари 1971, стр. 1, 2.

671 „Цифри на възхода", *Пиринско дело,* бр. 298, Благоевград, 22 декември 1973, стр. 1.

672 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 461.

673 ДАБ, ОНС Благоевград – Окръжна планова комисия, Ф 944, ин.оп 3, а.е. 155, л. 282, 285.

Индустријски и нарочито технолошки напредак захтевао је образоване раднике. Крајем шездесетих почиње и интензивније стипендирање студената који би се вратили у предузећа и потпомогли рад фабрика. Истовремено се врши и интензивна обука кадрова у партијским школама у Благоевграду и Софији.[674] У целом округу 1965. године на 1.000 запослених било је 62 радника са вишим, средњим и средњим специјалним образовањем, а 1982 – 153. Напредак се огледао и у смањењу удела пољопривредне производње у дохотку округа. Пољопривредна производња 1944. године била је три пута већа него индустријска; тај однос се после непуне четири деценије обрнуо (1944 – 76:24; 1982 – 25 : 75).[675]

Када је структура занимања у питању остварен је велики напредак. Већ 1970. године у целом Благоевградском округу било је укупно 2.750 запослених са вишим и високим образовањем (564 – просветни радници, 555 – инжењери, 349 – економисти, 101 – правници). Оно што је било још важније за индустрију, јесте да је у њој био запослен 541 радник са вишим и високим образовањем.[676]

Индустријски развој, технолошки напредак, повећање значаја образованих радника, снажно мењање структуре занима и све разгранатије пословне везе и компликованија организација производње нису истиснули одлучујући утицај Партије. Сви планови развоја, инвестиције, образовање и запошљавања радника и даље су били у рукама БКП.

Када је у Бугарској 1968. године извршено делимично ослобађање предузећа од надређене улоге Партије (41 предузеће), у Благоевграду је ОК БКП наредио да се нови систем привредног руковођења примени 1969. године. Партија је и даље издавала наредбе о повећању рентабилности фабрика и смањењу администрације. И даље је негован акцијашки дух пребацивања норми, производних планова, свечаних зарицања и заклетви за испуњење директива Партије у циљу остварења општег напретка и индустријског прогреса.[677]

* * *

Развој индустрије Чачка и Благоевграда од 1958. до 1974. године није имао тако различит ритам и обим као у претходном периоду. Чачак је према свим показатељима и даље био далеко развијенија индустријска средина, чију су

674 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 419.

675 Кирил Антонов, *н. д.,* 34.

676 *Статистически годишник на Народна Република България 1971,* София, 1972, стр. 441.

677 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 412–413, 454.

окосницу чинила четири металопрерађивачка предузећа („ТРЗ–Чачак", „Слобода", „ЦЕР", „ФРА"). Но, војна индустрија није више била тако доминантна у привреди града. Цивилни програми производње запошљавали су све више радника, проширена је производна и технолошка делатност фабрика, као и повезивање са светом. Предности отворености политике Југославије према Западу и мањег притиска на предузећа имали су свој позитиван одраз и на локалном плану. Поред металске, у граду је почела да се развија графичка, хемијска и прехрамбена индустрија. Развој није био потпуно самосталан, већ је подржан интеграцијама са великим фирмама из Београда. У питању је била заобилазна централизација. Чачак је 1972. имао око 10,5 хиљада радника запослених у индустрији, 2,5 више него 1958. године (16 пута више него 1945, односно 5,8 пута више него пре 1941), што је био значајан показатељ развоја града. Проблем је била квалификациона структура, јер је око 45% радника било неквалификовано или полуквалификовано. У исто време, поред успешних предузећа са модерном производњом и рационалном организацијом рада, у граду су путем државних и општинских дотација опстајала потпуно нерентабилна и технолошки застарела предузећа. Неквалификована структура запослених и губиташке фабрике били су препрека даљем економском напретку, али и општим животним вредностима. Усавршавање и мењање знања и способности путем радних процеса није дотицало ову бројну друштвену групацију. За даљи напредак града неопходно је било и саобраћајно повезивање и проширивање енергетских потенцијала, у чему је Чачак знатно заостајао.

Благоевград је од почетка шездесетих почео нагло да се развија и као индустријски центар. Бугарска држава је уложила велике инвестиције у до тада запостављену област како би појачала интеграцију регионалног македонског идентитета у ширу бугарску националну заједницу. Политички мотиви били су одлучујући за покретање развоја. Централно планирање и инвестирање, интеграција у СЕВ и отворено тржиште СССР-а представљали су основу развоја. Саобраћајно повезивање Благоевграда са остатком Бугарске није био проблем ни у ранијем периоду, а енергетски потенцијал проширен је на време. За разлику од Чачка инфраструктура није представљала препреку за покретање индустријализације. Наслеђена прерађивачка индустрија проширила је своје капацитете (обрада дувана и прављење цигарета, отварање пиваре), али оно што је било најзначајније јесте развијање модерне електроиндустрије. До средине седамдесетих у Благоевграду су почеле са радом четири потпуно нове фабрике које су запошљавале 10–15% свих радника у граду. Нове технологије и знања, пословне везе и организација рада, представљали су велики преокрет у развоју града. Политички мотиви целог подухвата имали су превагу и у односу на рационално планирање развоја, стандардни ниво продуктивности и

економску оправданост појединих пројеката (пивара, текстилна индустрија). У поређењу с Чачком, Благоевград је и даље имао четири до пет пута мање запослених радника у индустрији. Предност је била у модерним индустријским гранама које су имале брз економски раст, а које су захтевале све квалификованију радну снагу и примену савремених технологија.

7. Индустријализација Чачка 1974–1989

Уставне промене из 1974, као и Закон о удруженом раду из 1976. године, „разбили" су и сам појам предузећа у Југославији. Фабрике нису више биле јединствене целине, већ су посебни производни погони постали Основне организације удруженог рада (ООУР-и) које су удружене чиниле Сложене организације удруженог рада (СООУР-и), заправо бивше јединствено предузеће из кога су настали, али чије је пословање сада зависило од договора ООУР-а. Ова реформа заправо је отежала пословање предузећа и смањила утицај „технократије", а повећала утицај радника и локалних политичких руководилаца. Структурни проблеми вишка запослених, недовољно обучене и образоване радне снаге, као и све застарелијих технологија нису решени.

Даљи напредак индустрије на нивоу Чачка, као и целе земље, није заустављен. Међутим, нове фабрике и увођење нових технологија није примењивано у већем обиму као у претходним деценијама. Постојећа предузећа су проширивала или делимично модернизовала производњу.

Раст запослених у индустрији општине није прекидан. Индустрија је 1981. године запошљавала 55% од укупног броја радника у друштвеном сектору и доносила исто толико друштвеног дохотка општине.[678] Запошљавање у индустрији наставило се и у наредним годинама (1986 – 58,8%), што је било изнад просека Србије без покрајина (1976 – 47,3%, 1986 – 50,3%).[679] Према званичној статистици град Чачак је 1990. године имао укупно 29.279 запосленик, а од тога 13.493 у индустрији и рударству (46,1%).[680] Убрајање запослених у војним фабрикама у званичне статистике остало је до краја епохе социјализма проблематично.

678 „Водећа привредна грана", *Чачански глас,* бр. 51, Чачак, 18. децембар 1981, стр. 4.

679 Ђорђе Ђукић, *Акумулативни потенцијал привреде Чачка,* Чачак, 1988, стр. 170–171.

680 *Statistički godišnjak Jugoslavije 1991,* Beograd, 1991, str. 706.

7. 1. Саобраћај и комуникације

Питање повезивања Чачка са пругама нормалног колосека решено је 1976. године, чиме је град постао транзитно железничко подручје. Исте године завршен је и заобилазни пут који је магистралу изместио изван најужег урбаног центра Чачка. За даљи напредак били су потребни нови и далекосежнији планови који би Чачак повезали са ауто-путевима и обезбедили стабилан привредни напредак.

Међутим, Чачак је са суседним општинама тек 1990. године направио пројекат за градњу ауто-пута од Београда према мору преко Чачка. Исте године направљен је и пројекат да се Чачак ауто-путем повеже преко Крушевца и Појата са ауто-путем према Нишу. Све су то биле акције које би град у даљој будућности позиционирале као регионални центар. Прави циљ пројектованих ауто-путева (за које је централна власт у Београду дала сагласност) био је повећавање заинтересованости страних улагача за Чачак и околину, што би са новим саобраћајницама обезбедило економски напредак града. Урађен је и пројекат прикључења на магистрални гасовод од Крагујевца према Ужицу, као и увезивање са магистралним телекомуникационим кабловима (оптички каблови за телефонију), који су обезбеђивали директно повезивање Чачка са Европом.[681]

Осим повезивања на гасовод и оптички кабал, Чачак ни у другој деценији двадесет првог века није остварио пројектована повезивања. Повећање броја становника, индустријских постројења и сложености технолошких процеса који су захтевали све брже и квалитетније информације није праћен развојем телекомуникација. До 1979. године у Чачку је било 9.000, а на селу 1.137 бројева (1975. само 495). То је била ниска телефонизација по броју линија на 1.000 становника (око 101), када су у питању европски стандарди. Но, када су у питању Југославија и Србија, Чачак се и даље налазио међу првим градовима у земљи. У околним селима ситуација је била знатно лошија. Централа у Чачку је 1979. модернизована и проширена, тако да су мештани могли да зову иностранство без проблема и закрчења веза (19 земаља у Европи са којима је Југославија имала аутоматски саобраћај).[682] До краја 1980. општина Чачак требало

681 Милојица Спарић, „Какав је статус Чачка у Србији?", *Чачански глас,* бр. 45, Чачак, 2. новембар 1990, стр. 2; Изјава Милоша Урошевића, председника општине Чачка (1989–1992), дата Милошу Тимотијевићу 29. маја 2010. године.

682 Према броју телефонских прикључака на 1.000 становника Југославија се 1978. године налазила на последњем месту у Европи, не рачунајући Албанију. Бугарска је имала 102 прикључка на 1.000 становника, Југославија 78,5. Када су у питању главни градови ситуација је била још неповољнија: Београд – 180, Софија – 286 [„Укључени у аутоматски међународни

је да добије још 2.200 нових телефона (укупно 15.000). Капацитет је повећан на 10.000 бројева, што је град уврстило у места са највећим бројем прикључака у земљи. Међутим, прикључци за сеоска подручја били су веома скупи, па су многи људи одустајали од увођења телефона.[683] Већ од средине осамдесетих општина Чачак није имала значајније повећање броја телефонских апарата (до 20.000), тако да су је све околне општине претекле, па је град по телефонизацији био испод републичког просека.[684]

7. 2. Енергетика – Чачак

Проблем снабдевања града и индустрије електричном енергијом у највећој мери је решен 1979. године, када је у граду подигнута велика трафо-станица.[685] Једини проблем односио се на локацију, јер се око ње формирало стамбено насеље кроз које пролазе каблови високог напона.

Проблем малих количина електричне енергије у целој земљи кочио је повећање индустријске производње. Струја је 1983. године најпре искључивана појединим рејонима града, а затим и индустријским предузећима. Да би се избегле веће штете направљен је план да фабрике у Чачку месечно штеде 10% електричне енергије у односу на претходну потрошњу.[686] Као посебну меру за штедњу енергије, сва предузећа у Чачку имала су, због недостатка струје, шесточасовно радно време децембра 1983. године.[687] Рестрикције струје почетком осамдесетих биле су део проблема у снабдевању целе земље и нису карактерисале само Чачак. Све је то условило да се размишља о самосталном снабдевању индустријских постројења. „Фабрика хартије" у Чачку имала је због честих нестанака струје значајне проблеме у производњи. Да би избегли економске губитке, подигли су сопствену енергану (1979–1984) снаге 8,6 мегавата. Планирано је да се део произведене струје продаје на тржишту. Енергана је производила и пару за покретање машина у самој фабрици, али и за загревање града. Пара за покретање турбина добијана је сагоревањем угља, што је зна-

саобраћај", *Чачански глас,* бр. 38, Чачак, 1. октобар 1979, стр. 29; Tihomir Živanović, „Predviđanja razvoja i izgradnje telekomunikacioh mreža u Jugoslaviji", *Prvo jugoslovensko savetovanje o strategiji tehnološkog razvoja* (ur. Dragutin Bošković), Beograd, 1980, str. 108, 110].

683 М. Ј., „Преко 2.200 нових телефона", *Чачански глас,* бр. 4, Чачак, 18. јул 1980, стр. 4.

684 *Општине у СР Србији 1983 : статистички подаци,* Београд, 1984, стр. 252; *Општине у СР Србији 1988 : статистички подаци,* Београд, 1989, стр. 250.

685 Бранко Танасијевић, *н. д.,* стр. 378, 381.

686 „Тешка енергетска ситуација", *Фабричке новине,* бр. 100, Чачак, новембар 1983, стр. 3.

687 „Чачански рецепти", *Слобода,* бр. 332, Чачак, 31. јануар 1983, стр. 4.

чајно загађивало ваздух града, али на то се нико није обазирао, јер је оцењено да је „ваздух ионако загађен".[688]

График бр. 1. Потрошња електричне енергије у Чачку, укупна потрошња и потрошња домаћинстава у GWh (1956–1987)

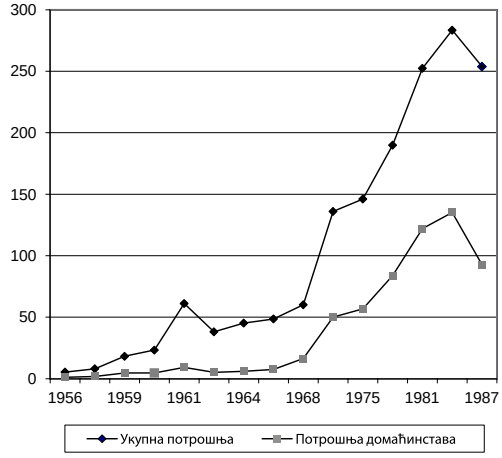

Извор: *SG FNRJ 1958,* str. 601; *SG FNRJ 1959,* str. 657; *SG FNRJ 1960,* str. 661; *SG FNRJ 1961,* str. 651; *SG FNRJ 1962,* str. 641; *SG FNRJ 1963*, str. 620; *SG SFRJ 1965,* str. 664; *SG SFRJ 1966,* str. 612; *SGJ 1969*, str. 602; *SGJ 1973,* str. 630; *SGJ 1976,* str. 642; *SGJ 1979*, str. 690; *SGJ 1982,* str. 705; *SGJ 1986,* str. 723; *SGJ 1988,* str. 720.

График бр. 2. Потрошња електричне енергије у општинама Чачак, Горњи Милановац и Лучани (1952–1990) у MWh

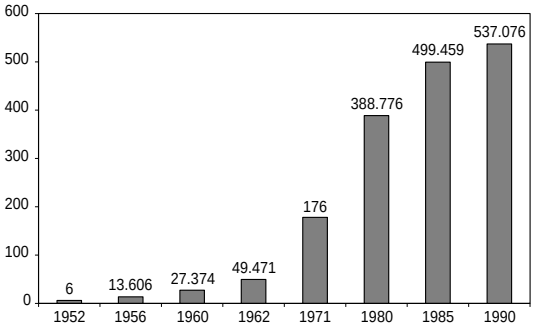

Извор: Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921–1971,* Чачак, 1972, стр. 115, 144, 197; Бранко Танасијевић, *Почетак и развој електрификације на подручју „Електросрбије" Краљево,* Краљево, 1994, стр. 205, 219–220, 301, 389.

688 Н. Х., „Из фабрике и струја и пара", *Чачански глас,* бр. 34, Чачак, 23. август 1984, стр. 3.

7. 3. Војна индустрија и цивилни производни програми

Прекид у напретку и модернизацији војне индустрије настао је 1956. године и био је директно условљен оценом војног и политичког врха Југославије који је сматрао да није исплативо организовати производњу и освајати нове технологије за израду оружја. Сматрало се да је рационалније увозити наоружање иностраног порекла, него га развијати и правити у сопственим фабрикама. Таква оријентација прекинута је 1973. године, када се Југославија поново одлучила да војску опрема сопственим наоружањем.[689]

Чачак је све до краја епохе социјализма поседовао фабричке капацитете који су га сврставали у значајан центар војне индустрије. Међу 53 фирме које су 1989. године у „ужем" смислу имале статус војних предузећа, налазио се и војни део „Слободе" – Чачак, а међу свих 12 техничко-ремонтних завода налазио се и онај у Чачку. Обе фирме запошљавале су 1989. године око 4.500 радника, односно 20% од свих запослених у индустрији општине Чачак.[690] Све до краја епохе социјализма индустријски развој Чачка у великој мери зависио је од одлука централних војних власти, на које локална управа није имала утицај.

7. 3. 1. „Техничко ремонтни завод – Чачак"

Основна делатност Завода сводила се на ремонт тенкова, артиљеријског наоружања и ракетних средстава. То је углавном била опрема совјетског порекла. Један од главних послова седамдесетих година био је серијски ремонт и модификација ПА топова 20/3mm М–55. У Заводу је 1974. формиран специјализовани погон за ремонт ракетних средстава (совјетског порекла), једини капацитет те врсте у СФРЈ. Стални програм био је и ремонт пешадијског наоружања свих калибара. Најчешће су радили на основу прототипа, за који су касније правили техничку документацију. Освојили су око 10.000 разних врста резервних делова. Развој Завода је условио да су за тенк М–84, југословенску верзију совјетског тенка Т–72, производили 196 компоненти. Средином седамдесетих почињу да врше ремонт наоружања земаља Блиског истока.[691]

Иако је по стручности особља, као и технолошким процесима које је обављао био релативно модеран (ремонт средстава везе америчког и совјетског порекла од 1964. године), Завод је каснио са употребом рачунара. Активности на развоју информационог система почеле су 1980, а с реализацијама тек

689 Omer Pezo, *n. d.,* str. 62; Simeon Kovačev, Zdenko Matiješčić, Josip Petrović, *n. d.,* str. 132–135.

690 Израчунато према подацима из чланка „Индустрија и рударство", *Чачански глас,* бр. 44, Чачак, 26. октобар 1989, стр. 8.

691 Бранко Ковачевић, *н. д.,* стр. 54–58, 142.

1984. године инсталирањем првог компјутера. Рачунарска мрежа проширена је 1987, а војска је 1990. године закључила да Завод ипак заостаје у примени компјутера.[692]

7. 3. 2. „Слобода – Чачак"

Развој војног дела предузећа „Слобода" почео је да се интензивира у другој половини седамдесетих, као део нове оријентације државе да војску опрема сопственим наоружањем и војном опремом. Међу значајније системе наоружања који су развијени у Југославији између 1976–1983. године спадали су и ракетни ручни бацачи („Зоља" и „Оса"), чија је производња организована у Чачку. Тако је „Слобода" од почетка осамдесетих са новим улагањима у војну индустрију добила опрему за нове технолошке процесе. Предузеће је осамдесетих година спадало у групу војних фирми које су не само израђивале наоружање, него су делимично биле способне и за самостални развој и истраживања.[693]

Обновљена је и масовнија производња старог програма производње противавионске муниције. Војни део „Слободе" је од 1978. сваке године страним купцима испоручивао 30–50% производње (1988. запошљавали су 3.300 радника, око 40% укупног броја радника у „Слободи"). Имали су више зараде него запослени у цивилном делу производње, као и посебне привилегије.[694]

Иако је у војни део „Слободе" после 1978. године уложен велики новац, то је и даље било предузеће које је мало и са великим закашњењем користило савремене технологије. Први робот за опслуживање једне пресе (производ домаћих предузећа „Прва петолетка" и „Михаило Пупин") постављен је 22. децембра 1984. године.[695] Први рачунар уведен је још касније, крајем 1988. године.[696]

За разлику од војног дела фабрике, погони који су правили кућне апарате никада нису успели да организују производњу која би доносила сталну добит. Пословање су отежавале израубоване машине добијене из репарација, висок проценат неквалификоване радне снаге, за чији рад у значајној мери није било ни рационалне потребе, лоша организација рада и све оштрија конкуренција

692 Бранко Ковачевић, *н. д.,* стр. 62, 70.

693 Александар Стаматовић, *н. д.,* стр. 58; Simeon Kovačev, Zdenko Matiješčić, Josip Petrović, *n. d.,* str. 150, 173.

694 „Слобода" је од 1948. до 1988. својим радницима поделила 1.407 станова – 922 (65,5%) добили су радници војног дела фабрике (Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 62, 72, 87).

695 „Робот првенац", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 31. јануар 1985, стр. 3.

696 У питању је био модел HP 9320 са Јуникс оперативним системом („Ка новој технологији и производима", *Чачански глас,* бр. 52, Чачак, 22. децембар 1988, стр. 10).

сличних фабрика на домаћем и страном тржишту. Степен отписаности опреме 1978. био је 61,3%, па су се шкарт и цена рада повећавали. „Слобода" је 1963. имала 2,8% запослених са високом и вишом стручном спремом (1978 – 5,9%) и чак 61% неквалификованих и полуквалификованих радника (1978 – 57,4%). Предузеће је на себе преузело обавезе стварања „социјалног мира" у граду, непрекидног отварања радних места, нарочито за жене, које су већ 1963. чиниле преко 35% радника (40% – 1989). Међутим, за нове производе били су потребни нови стручни и креативни кадрови, које предузеће није запошљавало или није усавршавало. Највећа закашњења у целокупном процесу производње регистрована су у освајању нових производа. Тешко су конструисали и производили алате за нове производе. Планови су често прављени на брзину, са кратким роковима. Без обзира на слабу продуктивност и масовно запошљавање неквалификоване радне снаге, управо овој групацији радника је од 1966. нагло повећана плата (око 60%).[697] Све је то условило да се испред улаза у фабрику (која је запошљавала и до 8.000 радника) формира својеврстан трг, закрчен паркираним аутомобилима, испуњен радницима који чекају аутобусе и импровизованим тезгама на којима се продавала сва могућа роба, од поврћа, преко тканина, до књига. Посебан проблем биле су продавнице у којима су радници пре посла куповали алкохолна пића, тако да је један број већ рано ујутро био у пијаном стању, што је све утицало на квалитет производње.[698]

Унутрашњи технолошки процеси нису значајније модернизовани. Квалитет производње кућних апарата био је задовољавајући за домаће, источноевропско и тржиште Блиског истока, али не и за Западну Европу. Квалитет није унапређиван, јер је предузеће остваривало значајне приходе на тржишту Источног блока. Профит фирме нагло је увећан од 1970. године, када су почели масовно да продају кућне апарате на тржишту Совјетског Савеза и Пољске.[699] Овај пословни успех „Слобода" је заправо остварила претходним склапањем уговора са западнонемачким „Сименсом" о лиценцној производњи електричних шпорета и других апарата за домаћинство и заједничким наступањем на тржиштима света.[700] Следеће године (1971) потписан је и уговор са домаћом

697 Т. Р., „Жене 'Слободе' су значајан фактор колектива", *Слобода,* бр. 434, Чачак, 17. март 1989, стр. 1; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 37, 39, 41, 46, 49, 53, 62–63.

698 Ј. М., „Почеће алкотестирање", *Слобода,* бр. 64, Чачак, 20. јануар 1970, стр. 4; Милена Туцовић, „Алкохолизам", *Слобода,* бр. 69, Чачак, 29. април 1970, стр. 5; Ј. Матијашевић, „Паркинг простор", *Слобода,* бр. 175, Чачак, 23. јануар 1975, стр. 5; „Искоренити појаву алкохолизма", *Слобода,* бр. 294, Чачак, 25. март 1981, стр. 6.

699 Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 46–47, 49.

700 Родољуб Петровић, „Са „Сименсом" склопљен десетогодишњи уговор", *Чачански глас,* бр. 20, Чачак, 22. мај 1970, стр. 1.

трговинском фирмом „Инекс" о финансирању, сарадњи и продаји на домаћем и иностраном тржишту.[701]

Проблеми су настали када је „Горење" из Словеније почело да у СССР-у конкурише „Слободи" продајући електричне штедњаке по 8% нижој цени. Чачани нису желели да смање своју цену, договори нису успели, па су почели да стварају губитке.[702] И поред значајне и разноврсне производње кућних апарата према лиценцама западноевропских фирми, „Слобода" није могла да одговори потребама тржишта. Већ 1971. нису испунили план производње и нису били у стању да имају испоруке по закљученим уговорима.[703] У другој половини 1974. године за јавност Чачка изненада се појавила вест да је „Слобода" у великим проблемима, са вишемилионским губицима. Предузеће је заправо читаве две године прикривало лоше пословање и финансијски неуспех. Поред многих унутрашњих проблема, диспартитета цена и кризе потражње беле технике, постојао је и „проблем тржишта" које није хтело „Слободине" производе.[704] Да би и даље одржали представу да су „успешна" фирма, лажно су приказивани биланси предузећа, па нико није знао за прави губитак од 170 милиона динара настао током 1973. и 1974. године.[705] Поређења ради, подизање потпуно нове асфалтне базе у Чачку у то време (погона за прављења асфалта) коштало је 10,3 милиона динара.[706]

701 „Слобода" је само у 1971. имала уговор од 2,5 милиона долара о извозу шпорета у СССР. Поруџбине из Чехословачке и Бугарске нису могли у потпуности да испоштују, јер нису имали довољну велику производњу (М. Ј. М., „'Слобода" и 'Инекс" заједно на тржишту", *Чачански глас,* бр. 27, Чачак, 16. јул 1971, стр. 4).

702 „Слобода" је до 1972. извезла на совјетско тржиште 100.000 штедњака. За 1972. годину имали су понуду за 200.000, али чврсте уговоре само за 50.000 комада. „Горење" је извозило 25.000 комада. Чачани су хтели договор за извоз 60.000 комада; Словенци су тражили да извезу својих 25.000 и да учествују равноправно у преосталих 35.000 комада. Чачани нису имали разумевања за такав „каприциозан" став, па је остало да савезно министарство изврши расподелу извоза. Занимљиво је да „Слобода" уопште није размишљала да смањи своје цене (Ј. Матијашевић, „Ко примењује дампинг цене?", *Чачански глас,* бр. 16, Чачак, 14. април 1972, стр. 4).

703 Поред усисивача, које је од 1958. године радила по лиценци фирме „Прогрес" из Западне Немачке, „Слобода" је почетком седамдесетих откупила право на производњу квалитетних уређаја од многих других предузећа: електричних штедњака од „Сименса", клима-уређаја од француске фирме „Технибел", луксузних плинских штедњака од италијанск фирме „Лигмар", машина за прање посуђа од немачког „Боша", камп-опреме од француске фирме „Jet/Gay", термостатичких мешача топле и хладне воде од француског „Трубера" и швајцарског „Кутлера" (Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 50).

704 Милош Јефтовић, „'Слободи' смета тржиште", *Чачански глас,* бр. 20, Чачак, 14. мај 1976, стр. 4.

705 Милош Јефтовић, „Санирaн 'Слободин' губитак од 170 милиона динара", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 24. октобар 1975, стр. 1.

706 Милош Јефтовић, „Потекле прве тоне асфалта", *Чачански глас,* бр. 23, Чачак, 13. јун 1975, стр. 1.

Покривање губитака, поред издвајања из профита саме „Слободе", извршено је уз помоћ новца општине, Владе СР Србије, ЈНА и локалних банака. Радници „Слободе" имали су обавезу да дају бесплатне радне дане, што је важило и за раднике из других фирми у граду. Цела привреда града била је погођена санацијом губитака „Слободе". Пропаст веома перспективне производње, са сигурним тржиштем у Источној Европи, осликава многе проблеме социјалистичке индустријализације у Југославији. Плате запослених (углавном неквалификоване радне снаге) расле су изнад степена производње, али и такве биле су мање него у граду и републици. Није било радне ни технолошке дисциплине, имали су многобројна „боловања", губили су судске спорове због неиспуњених рокова и слабог квалитета производа. Уз све то, пословало се у време енергетске кризе (1973), уз стални раст цена услуга, енергије и пореза. Интеграције са мањим предузећима у југозападној Србији (Сјеница, Ивањица, Бајина Башта) нису дале жељене резултате, а либерализација увоза стварала је додатне проблеме на тржишту. Висока цена производа, лош квалитет, дугови и изразито неквалификована структура запослених, гурали су предузеће и даље у кризу. Део дуговања плаћали су робом, што им је делимично помогло да обнове производњу која је и даље имала огромне губитке (електрични штедњаци), па је било предлога да се поједини делови фабрике угасе. Имали су извоз претежно на источно, клириншко тржиште, па нису имали својих девиза за куповину модерније опреме. Пошто су годинама пословали са губитком, осамдесетих није било ни нових инвестиција у производњу, која је ипак повећана и углавном усмерена на тржиште Источне Европе.[707]

7. 3. 3. „ЦЕР"

Ова фабрика је, захваљујући стварању сопствених производних програма и технологија (сушаре за воће и поврће, индустријске пећи), као и коришћењу страних лиценци (термоакумулационе пећи), имала стабилну производњу и економски раст предузећа. Иако је фабрика пословала широм света, доминантно место у њеном извозу чиниле су социјалистичке земље. Ова пословна сарадња условила је и технолошке стандарде које су примењивали и све снажније везивање за СЕВ.

[707] М. Јевтовић, „Привреду издаје стрпљење ", *Слобода,* бр. 286, Чачак, 29. мај 1980, стр. 2; Т. Р., „25.000 штедњака у СССР", *Слобода,* бр. 310, Чачак, 29. април 1982, стр. 1; Т. Р., „Љубиша Радојковић : развој сопственим снагама", *Слобода,* бр. 423–424, Чачак, 30. септембар, 1988, стр. 5; Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 54–56, 63, 74.

Иако је „ЦЕР" крајем шездесетих и почетком седамдесетих имао лиценцну производњу пореклом из Западне Европе и када се очекивало да ће се сарадња са Западом проширити преузимањем нових технологија и организација рада, предузеће се окренуло према Источном блоку. „ЦЕР" је још 1973. године учествовао у реализацији научно-техничких програма у оквиру СЕВ-а, у време када су остваривали велики извоз у источноевропске земље. Пошто је Југославија била придружени члан СЕВ-а, желели су да посредством државних органа успоставе још тешње односе са тим земљама. Пред само урушавање државног социјализма у Европи, почетком фебруара 1988. године, закључили су уговор о успостављању „директних веза" са Совјетским Савезом.[708]

До краја епохе социјализма фабрика је била технолошки модернизатор града. Њена производња захтевала је пре свега стручност квалификоване радне снаге која је производила и монтирала производе пројектоване од својих инжењера. Иако то није била најсавременија технологија везана за информатику, у значајној мери подизала је техничку културу читаве локалне заједнице.

7. 3. 4. „Фабика резног алата – ФРА"

Константан раст и модернизацију производње, као и повезивање са светом (претежно Западом), имало је предузеће „ФРА". Повећање обима производње пратило је и запошљавање нове радне снаге. Број запослених је са око 3.200 (1981) порастао на 4.055 (1987). До краје епохе социјализма (1988) „ФРА" није значајније повећавала број запослених, али што је још важније, није успела да побољша процентуално учешће високообразованих (4,2%), нити је смањила број полуквалификованих и неквалификованих радника (25%) у односу на седамдесете године. Половину запослених чинили су квалификовани радници. Број висококвалификованих мајстора временом је опадао услед недостатка одговарајуће школе у граду или фабрици која би их усавршавала.[709]

708 Сарадња је планирана на свим нивоима, од научно-техничке, па до непосредне производње и потрошње. „ЦЕР" је наступао заједно са Институтом „Борис Кидрич" из Београда и „Ином-пројект" из Загреба. Радили су на два пројекта: област биотехнологије и заштита металних површина фарбањем. Обе стране су се обавезале да израде по једну производну линију користећи своја знања и знања других партнера. После две-три године требало је да се добију нове линије на светском нивоу. Планирано је да се уведу роботи (у процесу фарбања сушара) и да се информације достављају на компјутерским дисковима. Планирано је да за новац конкуришу код домаћих министарства, у Западној Европи у пројекту „Еурека", али и код СЕВ-а, са којим су имали дугогодишњу сарадњу (Милош Јефтовић, „Уговор за три теме", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 18. фебруар 1988, стр. 3). За детаље сарадње на државном нивоу погледати публикацију: Adamović, Ljubiša S., *Jugoslavija i SEV : intenzifikacija ekonomske saradnje Jugoslavije i SEV-a,* Beograd, 1985.

709 М. Тодоровић, „Кадрови фабрике", *Фабричке новине,* бр. 150, Чачак, мај 1988, стр. 3; „Свету уз раме", *Чачански глас,* бр. 23, Чачак, 2. јун 1988, стр. 10–11.

Ови структурни проблеми ипак нису значајније ометали производњу и модернизацију фабрике. Проширење производње условило је пословне интеграције са домаћом трговинском фирмом „ИНЕКС" (1971), што је у наредним деценијама олакшавало продају робе у иностранству.[710] Најзначајније тржиште и даље су били Канада и САД, посебно велике авио-компаније „Даглас" и „Боинг".[711] Проблеми у пословању настајали су услед административних ограничења коришћења девиза које је предузеће зарађивало, али није могло по свом нахођењу и темпу да користи, пре свега за куповину сировина.[712] Неповољни спољнотрговински биланси земље ометали су почетком осамдесетих набавку нове опреме, услед ограничења потрошње девиза које су држави биле неопходне да враћа све веће другове према иностранству. Све је то ометало планирану производњу и заједничка улагања са страним фирмама. Нагли раст запослености од краја седамдесетих условио је и да се појави проблем уходавања младих радника у постојеће и нове технолошке процесе, па је и то утицало на производњу.[713]

Крајем шездесетих и почетком седамдесетих фабрика је са машинама које је поседовала, технологијом и продуктивношћу, била на истом нивоу као и конкуренција са Запада.[714] Од краја седамдесетих полагано се губи корак у технолошкој модернизацији предузећа. Компјутеризација фабрике планирана је 1979. године, али углавном за послове администрације.[715] Први компјутер у фабрику стигао је 1981, а други 1986. године (требало је да послужи у планирању процеса производње, али не и саме произвоидње).[716] Сви делови фабрике повезани су у јединствен компјутерски систем 1987. године.[717] Рачунарски систем за праћење процеса производње требало је да се уведе тек 1988. године.[718]

710 М. Ј. Маринковић, „После интеграције – нове шансе Фабрике резног алата", *Чачански глас,* бр. 27, Чачак, 16. јул 1971, стр. 4.

711 Драган Зорић, „Офанзивно у Америци", *Фабричке новине,* бр. 118, Чачак, јун 1985, стр. 3; Д. Зорић, „Посета из САД", *Фабричке новине,* бр. 131, Чачак, септембар 1986, стр. 4.

712 М. Јефтовић, „Администрација кочи производњу", *Чачански глас,* бр. 42, Чачак, 10. октобар 1980, стр. 4.

713 „Фабрика резног алата фирма светског гласа", *Чачански глас,* бр. 27–28, Чачак, 4. 7. јули 1981, стр. 20.

714 Милан Ђоковић, Божидар Златић, „Две деценије Фабрике резног алата (2) : пут до гиганта", *Чачански глас,* бр. 18, Чачак, 11. мај 1973, стр. 5.

715 Милун Ђукић, „Година економско-финансијске стабилности и компјутеризације фабрике", *Трећа тематска седница ФК ОСКС ФРА* (ур. Милојица Спарић), Чачак, 1979, стр. 74–75.

716 „Стартовао нови компјутер", *Фабричке новине,* бр. 118, Чачак, јун 1985, стр. 11.

717 М. Тодоровић, „Успостављена терминалска мрежа", *Фабричке новине,* бр. 142, Чачак, септембар 1987, стр. 6–7.

718 Милош Јефтовић, „Рачунар прати производњу", *Чачански глас,* бр. 5, Чачак, 28. јануар 1988, стр. 4.

Прва аутоматизована машина за рад (на принципу бушене траке) купљена је 1979. године.[719] Скоро деценију касније (1987/88) фабрика је набавила и прве „нумеричке" (компјутеризоване) машине за прављење алата.[720]

Први већи проблеми настају 1987. године када нису остварили планирани физички обим производње, мада су и даље извозили алат у вредности од око 18 милиона долара годишње.[721] На пласман робе 1988. утицала је све јача конкуренција из Источне Европе, па су тражили да се ослободе царина на увоз сировина.[722] Фабрика је у то време почела све лошије да ради, правили су шкарт и плаћали купцима разне бонитете како би сачували углед на тржишту. Контрола квалитета је опадала, организација посла била је све лошија, постојала су супарништва између ООУР-а и тежило се само физичком пребацивању норми.[723] Све је то условило да се током 1988. године фабрика нађе у озбиљним проблемима, јер је конкуренција на иностраном тржишту била све оштрија. Радници те године нису добили новчану помоћ за одморе и разне свечаности, а фабрика први пут није имала новац за куповину станова.[724] Од укупне производње 1988. године правили су 3,9% шкарта, а 11,8% укупног фонда радног времена отишло је на изостајање са посла. Током 1987. године просечно 18,5% од свих машина у фабрици свакодневно није радило (1988 – 27,7%.)[725] Због све оштрије конкуренције на Западу, смањене потражње за великим серијама алата и специфичних захтева за производњу специјалних алата према посебним цртежима, фабрика се половином 1988. године све више оријентисала на источноевропско тржиште, иако нису били сигурни колико је то била исправна пословна политика. До тада су углавном продавали у Западној Немачкој, САД и Канади.[726] Нова производња, која би се базирала на производњи специјалних машина, као и посебних склопова, планирана је крајем осамдесетих, када

719 М. Спарић, „Стартовао 'ACIECUT DEM – 25'", *Фабричке новине,* бр. 52, Чачак, октобар 1979, стр. 1.

720 Ђорђе Ђукић, *н. д.,* стр. 153.

721 Милош Јефтовић, „Пред крај ударнички", *Чачански глас,* бр. 4, Чачак, 21. јануар 1988, стр. 4.

722 Милош Јефтовић, „Бриге долазе са истока", *Чачански глас,* бр. 17, Чачак, 21. април 1988, стр. 4.

723 М. Тодоровић, „Квалитет све мање у функцији извоза", *Фабричке новине,* бр. 143, Чачак, октобар 1987, стр. 12; Милош Јефтовић, „Шкарт већи од плата", *Чачански глас,* бр. 21, Чачак, 19. мај 1988, стр. 7.

724 Милош Јефтовић, „На новој прекретници", *Чачански глас,* бр. 23, Чачак, 2. јун 1988, стр. 1.

725 М. Тодоровић, „Подаци за главобољу", *Фабричке новине,* бр. 154, Чачак, октобар 1988, стр. 8; Милош Јефтовић, „Мање алата и радника", *Чачански глас,* бр. 12, Чачак, 18. март 1989, стр. 4.

726 Милош Јефтовић, „Запад главна узданица", *Чачански глас,* бр. 24, Чачак, 8. јун 1989, стр. 4.

је политичка клима у целој земљи била неповољна за дугорочније планирање и развој.[727]

7. 3. 5. Хемијска индустрија „Први мај"

Нове производне процесе покретала је и хемијска индустрија „Први мај". Повећање обима производње и континуирани извоз подстакли су руководство фирме да 1978. крену у проширење производње и подизање фабрике поликондезационих смола (латекса, индустријских смола и лепкова). За цео подухват заинтересовали су се инвеститори из Велике Британије и Италије, што је био први случај у целом региону да странци директно учествују у финансирању изградње неког индустријског постројења (35,7% учешћа). Поред улагања новца уговорен је и пренос технологије.[728] Цео пројекат је најављен као потпуно извозно оријентисан, као постројење високе технологије и аутоматизације, са квалификованим радницима који су се обучавали у Великој Британији и Италији. Планирано је да се са 310 радника (1981) број запослених повећа до 500, када нова фабрика буде готова.[729] Ово је била значајна инвестиција и због сарадње са фирмама са Запада. Заједничка улагања са страним фирмама у Југославији дозвољена су од 1967. године. До 1980. године закључена су укупно 164 уговора (27 у хемијску индустрију, 25% од свих страних инвестиција у СФРЈ). На територији уже Србије закључено је 26% од свих уговора и остварено 42% од свих страних инвестиција у СФРЈ.[730]

Међутим, убрзо по завршетку подизања нове фабрике (1983), испоставило се да је она заправо „промашена" инвестиција, што су пре тога и упозоравали ретки појединци у Чачку. На тржишту у земљи и иностранству није било довољно купаца, па су камате за отплаћивање дугова фабрике непрекидно расле. Права производња није могла да се покрене, капацитети су коришћени до 40%, а подизани су нови кредити да се врате стари дугови. Фабрика је, по најповољ-

727 За производњу кугличних вретена фабрика је набавила и најсавременију опрему из В. Британије (ласерски мерачи), која је у то време била под ембаргом за комунистичке земље (М. Тодоровић, „Нови стил рада", *Фабричке новине,* бр. 144, Чачак, новембар 1987, стр. 4; М. Тодоровић, „Вретено за сваког купца", *Фабричке новине,* бр. 155/156, Чачак, новембар – децембар 1988, стр. 8; Милош Јефтовић, „На новој прекретници", *Чачански глас,* бр. 23, Чачак, 2. јун 1988, стр. 1; Изјава инжењера Александра Вишњића, запосленог у „ФРА" од 1955. године, директора предузећа 1976–1982. и 1986–1989. године, председника општине Чачак 1982–1986. године, дата Милошу Тимотијевићу 1. јуна 2010. године).

728 М. Јефтовић, „Фабрика од динара и фунти", *Чачански глас,* бр. 43, Чачак, 17. октобар 1980, стр. 4.

729 „Открили формулу успеха", *Чачански глас,* бр. 27–28, Чачак, 4. и 7. јул 1981, стр. 17.

730 Dragana Gnjatović, *n. d.,* str. 90–93.

нијим прогнозама, тек за „неколико година" могла да изађе из кризе.[731] Стара фабрика је у континуитету извозила своје производе све до краја осамдесетих, а ново постројење (Фабрика поликондезационих смола „ПКС") тек је 1987. године извезло прве количине латекса, што је и био део договора са Британцима када је фабрика подизана, али који није поштован са обе стране.[732] Да би покренули производњу и смањили издатке за велике камате, морали су да откупе свој дуг новим кредитом, што је само накратко одложило финансијске проблеме.[733] Када је постројење „ПКС" коначно почело праву производњу и стварање озбиљног профита (1990), одвојили су се од предузећа матице „Првог маја", присвајајући сву имовину коју су користили. Приговори да је нова фабрика грађена и новцем општине и старог предузећа, нису узети у обзир.[734]

Друга страна увођења нових технологија у хемијској производњи било је занемаривање екологије. Отпадне фенолне воде избациване су без пречишћавања у Западну Мораву. Проблем отпадних вода никада није био решен, што је све утицало да се мењају и безбедоносне процедуре, а то је повећавало ризик од евентуалних несрећа које би биле опасне по цео град, па је у једном тренутку (1985) постојала могућност да се фабрици забрани рад.[735]

7. 4. Завичајне пословне везе, интеграције и модернизација пословања

Као и случају предузећа из металског и хемијског сектора и графичка индустрија Чачка напредовала је седамдесетих и осамдесетих година. Фабрика **„Литопапир"** наставила је да се развија после интеграције са београдским „ПКБ-ом". Модернизација предузећа праћена је повећањем броја запослених (1964 – 234, 1974 – 660, 1984 – 820), као и побољшањем њихове квалификаци-

731 Милош Јефтовић, „Фабрика у агонији", *Чачански глас,* бр. 4, Чачак, 24. јануар 1986, стр. 3.

732 Милош Јефтовић, „Поново на светском тржишту", *Чачански глас,* бр. 44, Чачак, 30. октобар 1986, стр. 1.

733 Милош Јефтовић, „Откупљени дугови", *Чачански глас,* бр. 21, Чачак, 18. мај 1989, стр. 4.

734 Милош Јефтовић, „'Матица' одбила 'кафе-заједништво'", *Чачански глас,* бр. 37, Чачак, 6. септембар 1990, стр. 2.

735 Посуде у којима се мешао латекс требало је одмах прати водом, али то није рађено јер нису имали где да избаце отпадне воде. То је условљавало да се латекс згрушава, па је накнадно чишћење брзо уништавало антистатички под који је постављен да не би дошло до евентуалних варничења и експлозије гасова насталих у процесу производње. Под је био веома скуп, па је његова честа замена смањивала профит. Фабрика је једноставно уклонила антистатички под, а за ту одлуку добили су вербално одобрење од продавца технологије из Велике Британије, али уз обавезу набавке електронских сензора за праћење експлозивних гасова. До тада су просторије проветравали „снажним" вентилаторима (М. Ј., „Не треба – ако Енглези кажу", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 31. јануар 1985, стр. 3).

оне структуре. Фабрика је 1964. имала само 2,5% запослених са високом или вишом школом (1974 – 3,2%, 1984 – 7,2%) и око 60% полуквалификованих и неквалификованих радника (1974 – 68%, 1984 – 48%). Нова опрема није захтевала велико повећање запослених, већ побољшање обуке постојеће радне снаге која је на специјализацију слата у иностранство (углавном Западну Европу), која је постала и главно тржиште за производе „Литопапира".[736] Међутим, иако су имали модерне машине и технологију, „Литопапир" су „мучили" проблеми вишка неквалификоване радне снаге. Од 850 запослених (1988) само је 449 радило по производним нормама. Остали су практично били запослени без производних потреба.[737]

Економски раст и модернизацију производње путем интеграција са фирмама из Београда остварила су још три предузећа из Чачка (са променљивим успехом). Највећи напредак имало је предузеће за откуп секундарних сировина **„Отпад"**, основано још 1951. године. Захваљујући интеграцији за „Техногасом" из Београда, у Чачку је 1971. године формирана заједничка фирма **„Технос"** (као једна у низу интеграција широм Србије), која је од 1976. добила и ливницу за претапање сакупљеног алуминијума, цинка и олова. Већ 1981. имали су 382 радника.[738] Према сведочењу савременика, одлучујућу улогу у интеграцији имао је Иван Стамболић, тада директор „Техногаса", који је своју каријеру започео у Чачку.[739]

Успешна интеграција Чачанске пиваре са београдским „БИП-ом" из 1967. године подигла је очекивања од заједничког предузећа. Све је то условило покретање пројекта изградње сладаре у Чачку 1973. године. Идеја је била да се на околном брдско-планинском подручју у радијусу од 100 километара гаји пивски јечам на само 6% посто ратарских површина, што би било довољно за годишњу прераду 100.000 јечма и прављење 60.000 тона слада. **„Сладара"** је завршена 1. октобра 1976. године и по својим капацитетима била је једна од највећих у Европи у то време.[740] Повезивање пољопривреде и прехрамбене

736 Пред распад Југославије 1990. године имали су уговор од 120 милиона марака са холандским „Филипсом" за израду еколошких кеса, који никада до краја није реализован због политичких проблема [*„Литопапир" 1954–1994.* (ур. Мирко Студовић), стр. 75–76].

737 Милош Јефтовић, „'Прекобројне' је створила политика", *Чачански глас,* бр. 46, Чачак, 10. новембар 1988, стр. 2.

738 „Добар програм – сигуран напредак", *Чачански глас,* бр. 29, Чачак, 26. јун 1980, стр. 24; „Раст дуг три деценије", *Чачански глас,* бр. 17, Чачак, 24. април 1981, стр. 7–8; „Узлет из контејнера", *Чачански глас,* бр. 18–19, Чачак, 1. мај 1981, стр. 3.

739 Изјава Петра Јоловића – Беске из Чачка, члана општинске управе и члана ЦК СКС, дата Милошу Тимотијевићу 15. маја 2009. године.

740 М. Ј., „Јечам – на дуги рок", *Чачански глас,* бр. 4, Чачак, 23. јануар 1976, стр. 3; Милош Јефтовић, „Силоси чекају јечам", *Чачански глас,* бр. 18, Чачак, 1. мај 1976, стр. 6.

индустрије требало је да постане један од начина модернизације града и читавог подручја. Међутим, мегаломански капацитети сладаре у Чачку никад нису били попуњени, нити је она покренула масовну производњу у пољопривреди која је у околном подручју и даље задржала традиционални поликултурни карактер.

Фабрика слада већ 1978. године није радила, јер није имала јечам. Сељаци због малих приноса и ниске цене откупа нису имали интерес да гаје јечам, који је допреман из других крајеве Србије и Југославије, а на крају и из иностранства (Мачва, Војводина, Источна Србија, Македонија, Мађарска). Услед малог коришћења капацитета (67%) појавио се и проблем отплате дугова, губици су расли, инвестиција није отплаћивана, тако да је „Сладара" била више споменик мегаломанског инвестирања него производни капацитет.[741] Повезивање пољопривреде и индустрије ни овога пута није успело. Велике инвестиције остале су заробљене у непродуктивној делатности, па је још једна шанса за даљу модернизацију града пропала.

Интеграција са предузећима из Београда донела је технолошку модернизацију и одрживи развој фабрикама из Чачка. То је истовремено био наставак индустријализације руковођењем из централе, али на другачији начин од директивно-планске привреде из почетка педесетих. Поред индустријских предузећа, фирме из Чачка су са Београдом остариле половином седамдесетих и интеграцију у подручју грађевинарства, транспорта и банкарства (шест директних интеграција и две посредне, не рачунајући банкарство). То је омогућило олакшан пласман робе из Чачка на београдско тржиште. Београђани су били изричити у тежњи да узимају само квалитетну робу. Пуно су улагали у образовање локалних кадрова, инсистирали да банке постану независне у инвестирању привреде и да се отклони утицај локалне политике на њихов рад. Чачанима је саветовано да морају да изађу из зачаурености рада без профита („само да нема губитака"), испоље пословну агресивност и укључе велики број способних људи за остваривање нових економских односа. Београдска привреда подржавала би ризик пословања предузећа из Чачка, ако не би имала могућност да сама буду носилац развоја.[742] На крају периода социјализма (1990) простор Моравичког округа, у коме је Чачак центар региона, заузимао је осмо

741 Милош Јефтовић, „Проба је била успешна", *Чачански глас,* бр. 12, Чачак, 24. март 1978, стр. 6; В., „Фабрика слада прекинула рад", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 9. фебруар 1979, стр. 5; Милош Јефтовић, „Губици незадрживо расту", *Чачански глас,* бр. 46, Чачак, 15. новембар 1984, стр. 3.

742 Миле Мојсиловић, Милош Јефтовић, „Уз сарадњу – нове идеје", *Чачански глас,* бр. 43, Чачак, 14. новембар 1975, стр. 3.

место од укупно 30 региона према степену развијености индустрије.[743] Када се посматра само број индустријских радника, Чачак је према званичној статистици имао 46,1% запослених у индустрији и рударству у односу на укупан број запослених радника у граду (у ствари више због изостанка сврставања радника у војним фабрикама у ове статистике), што је било у просеку када су у питању већи градови у ужој Србији и градови Западне Србије (Београд – 22,9; Крагујевац – 53,4; Ниш – 42,9; Краљево – 36,3; Крушевац – 45,6; Шабац – 39,4; Ужице – 45,9; Ваљево – 50,31).[744]

Напредак индустрије у Чачку обезбеђен је заобилазном централизацијом. Повезаност индустрије Чачка са Београдом, укључујући и два војна предузећа, била је готово потпуна. Таква оријентација донела је привредни раст, обезбеђење тржишта и разгранате пословне везе, али не и технолошку обнову, иако је индустрија Чачка имала више пропулзивну (развојну) структуру у односу на Србију као целину, коју је карактерисала доминација стационарне (традиционалне) индустрије (текстилна, дрвна, прехрамбена, металопрерађивачка).[745] Отписаност опреме чачанске привреде у 1985. години износила је 75,7%, чиме је неминовно губила корак са конкуренцијом. Кварови на машинама и постројењима, као и застој у раду, били су честа појава. Новца за технолошку обнову није било, односно јесте али уз високе камате, тако да чачанска привреда није могла да хвата корак са иностранством, иако је имала извозно оријентисане програме.[746]

Новац који је осамдесетих улаган у индустрију углавном није коришћен за куповину нових машина, већ за подизање хала. Ниво плата радника био је испод републичког просека. Тржишно пословање је ограничавано, локални државни органи утицали су на политику инвестирања код банака, па новац нису добијали најбољи пројекти. Неликвидна предузећа са застарелим производним програмима и технологијом нису затварана, нити су покретана нова са модерном производњом.[747]

743 Живорад Глигоријевић, „Размештај индустрије на територији Србије (анализа стања)", *Економске теме* бр 1–2, Ниш, 1994, стр. 151.

744 Израчунато према подацима из: *Statistički godišnjak Jugoslavije 1991,* Beograd, 1991, str. 706.

745 Slavka Zeković, *n. d.,* str. 103.

746 Милош Јефтовић, „Шири се технолошки јаз", *Чачански глас,* бр. 17–18, Чачак, 1. мај 1986, стр. 7.

747 Ђорђе Ђукић, *н. д.,* стр. 107, 123, 159.

7. 5. Застарела постројења и заустављена технолошка модернизација

Пример структурних проблема застареле производње индустрије Чачка представљала су предузећа „Фабрика хартије" и „Симо Сарага". Сви проблеми који су били карактеристични за остала предузећа у граду у овим фирмама имала су и додатна оптерећења, јер никада нису ни кренула у озбиљнију модернизацију производње. **„Фабрика хартије"** је 1974. године добила име „Божо Томић", по једном од својих предратних истакнутих радника, који је погинуо као партизан 1944. године. Но, то није значило и да су покренуте модерније технологије. У процесу производње и даље је превладавао људски рад, који је обављало 2/3 укупне радне снаге – фабрика је 1984. године имала укупно 1.037 запослених радника.[748]

Неуспешна интеграција са новинском кућом „Политика" из 1959. није заборављена, па су исте идеје покренуте крајем седамдесетих, као дугорочна пословна сарадња, а од 1982. имали су уговор о заједничком улагању, са перспективом да „Фабрика хартије" у Чачку постане један од ООУР-а „Политике".[749] Потпуна интеграција никада није извршена, а једина модернизација производње односила се на изградњу енергане како би се заштитили од искључења струје.[750]

Друго предузећа, дугогодишњи „губиташ", била је чачанска индустрија намештаја **„Симо Сарага"**. Извесне повољније пословне резултате имали су од 1974. године, али и даље без помоћи стручних кадрова. Но, без обзира на слаб рад предузеће се непрекидно проширивало, па је 1981. имало 617 запослених (трећина је била неквалификована и полуквалификована радна снага).[751] До краја периода социјализма предузеће није изменило технолошку основу, а са протоком времена и они мајстори за које се говорило да нису креативни отишли су у пензију, а њихове замене биле су још лошије.[752] Вишедеценијско економско таворење, нерационално и узалудно трошење капитала, непрестана продукција неквалитетних производа и изостанак усавршавања радних спо-

748 Од 1.037 радника 1984. године преко 57% чинили су неквалификовани и полуквалификовани радници, док је са високом и вишом школом било 5,4% запослних (Дојчило Митровић, *н. д.,* стр. 91–106, 108–114).

749 Милош Јефтовић, „Ускоро интеграција", *Чачански глас,* бр. 28, Чачак, 12. јул 1984, стр. 4.

750 Н. Х., „Из фабрике и струја и пара", *Чачански глас,* бр. 34, Чачак, 23. август 1984, стр. 3.

751 Миле Мојсиловић, „На прекретници", *Чачански глас,* бр. 8, Чачак, 23. фебруар 1962, стр. 3; „Дрвно- индустријски комбинат 'Сима Сарага'", *Заједничко издање листова ОУР-а у Чачку,* бр. 1, Чачак, 27. новембар 1981, стр. 11.

752 Милош Јефтовић, „Највећа вредност је у људима", *Чачански глас,* бр. 4, Чачак, 21. јануар 1988, стр. 4.

собности запослених, чији се број упркос свему непрестано повећавао, имали су директан антимодернизацијски учинак на локалну заједницу. Три предузећа („Фабрика хартије", „Симо Сарага" и „Феромонт" у оквиру „Слободе") запошљавала су готово 2.000 радника (10% од свих запослених у индустрији Чачка осамдесетих година). Ова предузећа нису била доминантна у граду. Али и предузећа која су сама стварала доходак, без губитака, имала су заправо вишак радне снаге (од 20 до 40%), тако да је број радника који су били изван свих технолошких промена и модерније организације посла био знатно виши.

7. 6. „Мали колективи" и „мала привреда" – државне и приватне фирме

Један од начина да се упосли вишак радне снаге било је отварање мањих предузећа и занатских радионица, од којих су неке постале фабрике са стабилном производњом (текстилна индустрија „Први октобар"). Брз и успешан економски раст имало је и графичко предузеће **„Графопромет"**, основано 1973. године као фирма за промет папира, која је са новим увозним машинама и производним програмом (самолепљиве фолије, филмови, папир) постала средином осамдесетих фирма са високим зарадама (1981. имали су 80 радника, 138 – 1991. године).[753] Сличан пут, али са мањим профитом, имало је и предузеће за производњу опруга (**„Фабрика опруга Чачак – ФОЧ"**), једно од четири у тадашњој Југославији, основано 1980. године у предграђу Чачка.[754]

Сва ова мала друштвена предузећа наслањала су се на велике државне фирме у граду, допуњујући већ постојеће производне процесе у металској и графичкој индустрији. Иако је већ седамдесетих година било јасно да технолошка будућност припада електронској индустрији, Србија није имала превише фирми које би се бавиле овом производњом, нити је предњачила по броју коришћених страних компјутера у односу на друге републике у Југославији.[755] Чачак

753 *„Графопромет" 1973–1998.* (ур. Драгослав Вујовић), Чачак, 1998, стр. 8–9, 33–35; М. Јефтовић, „Препознатљиво само име", *Чачански глас,* бр. 4, Чачак, 23. јануар 1981, стр. 4; „Као печурка после кише", *Чачански глас,* бр. 28–29, Чачак, 4. и 7. јули 1981, стр. 36.

754 М. Јефтовић, „Савијене прве опруге", *Чачански глас,* бр. 13, Чачак, 28. март 1980, стр. 4; Д. Оташевић, „Сигуран програм", *Чачански глас,* бр. 41, Чачак, 9. октобар 1981, стр. 4.

755 Према југословенским званичним статистикама СФРЈ је 1975. године имала укупно 524 рачунара (Бугарска 100), Србија 142 (27,1%), ужа Србија 84 (16%), Словенија 120 (22,9%) [*Stanje i korišćenje elektronskih računara u SFR Jugoslaviji 1975. (Studije, analize i prikazi 87)*, Beograd, 1977, str. 10–15]. Подаци о Бугарској су проблематични, јер је управо тада у овој земљи покренута производња рачунарске опреме слабијег квалитета него на Западу, али у исто време таква (микропроцесори, комплетни компјутери, калкулатори) да је далеко премашивала Југославију у овом привредном домену. Бугарска је била лидер у производ-

није државном интервенцијом добио индустрију везану за електронику, телекомуникације и аутоматику, нити је употреба рачунара до краја епохе социјализма имала снажнију примену. То је била и карактеристика целе СФРЈ, као и уже Србије. Према броју рачунара СФРЈ је 1985. године била 90-та на свету, а ужа Србија је са 297 компјутера имала учешће од 9,9% у укупном броју рачунара у Југославији (1989, 4.028 – 11,7%). Тек 1987. године СФРЈ је донела стратегију развоја која се оријентисала на информатику и роботику, али и овај закаснели пројекат није примењен у пракси пре распада земље.[756] Слабост развоја информатике била је у супротности са брзином прихватања ових технологија у научним установама, ЈНА, милицији, учешћу домаћих стручњака у конструисању рачунара и повезаности са светским токовима. Србија је осамдесетих година XX века произвела само око 5.000 домаћих персоналних компјутера и није значајније развијала ову напредну индустрију.[757] С друге стране, Бугарска је у исто време годишње производила око 60.000 персоналних компјутера (планирано је 100.000, што никада није реализовано).[758]

Покушаји да се у малим друштвеним фирмама покрену ови технолошки процеси нису били успешни, тако да оријентација ка електроници никада није постала преокупација било које веће фирме у Чачку. Израда електро-материјала могла је да постане почетак таквог пословања, али иако је предузеће „Електро Морава" (која се бринуло о производњи струје у оближњим хидроелектранама) још 1961. регистровано за производњу оловних акумулатора, електричних полупроводника и цевних грејача, занатска израда никада није прерасла у серијску, односно индустријску.[759]

Расправе о увођењу рачунара у локалну администрацију почеле су још 1967. године.[760] Одлука о оснивању рачунарског центра који би обављао послo-

ћи електронске опреме у оквиру земаља СЕВ-а. Први персонални компјутер произвели су 1980. године (Евгений Кандиларов, *н. д.,* стр. 56–58; Мартин Иванов, *Реформаторство без реформи. Политическата икономия на българския комунизъм,* стр. 67–68, 251, 257, 270).

756 Nikola Marković, „Doprinos informatike procesima modernizacije u Srbiji", *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka 1* (ur. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović), Beograd, 1994, str. 163–165.

757 Никола Марковић, Душан Радовановић, Бисерка Илић, Дејан Кнежевић, *Рачунарство у Србији : од почетка до данас* (изложбена свеска), Београд, 2006, стр. 7–11.

758 *Фактология около българските микрокомпютри,* у: http://www.pravetz.info/about-pravetz.html (03.08.201); *HCM: East-European Home-Computer,* u: http://www.homecomputer.de/pages/easteurope_bu.html (03.08.201).

759 ИАЧ, ОЧ, К–45, Записник са XVI седнице Већа произвођача НОО Чачак (31. мај 1961).

760 У укупно 50 радних организација у Чачку 1967. године радило је око 12.500 лица. Од тог броја у администрацији је било запослено 2.618 људи (21%), а књиговодство је водило око 5% од укупног броја запослених (Миле Мојсиловић, „Електроника против мастила", *Чачански глас,* бр. 19, Чачак, 19. мај 1967, стр. 3).

ве администрације у Чачку, усвојена је 1968. године.[761] Прво предузеће које се бавило електроником (**„Електроника-монтинг"**), али само на нивоу сервисирања и монтаже, основано је 1981. године у Овчар Бањи.[762] Имали су мали број запослених, по образовању су били далеко од електронике, па се није могао ни очекивати неки већи развој.[763] Напретку није допринела ни иницијатива да се путем удруживања знања инжењера из фабрика у граду и ближој околини (укључујући и војну индустрију) и Педагошко-техничког факултета, у Чачку створи центар за електронику (трећи по величини после Београда и Ниша).[764] Иако је оцењена као добра, ова идеја никада није реализована. Седиште фирме „Електроника-монтинг" прешло је у Чачак 1988. године када су већ имали серијску производњу разних електричних мерача за индустрију, али у малом броју примерака. Као и на почетку постојања предузећа, мали број запослених, од којих су многи били нестручни, кочио је било какав развој.[765]

Развој малих предузећа друштвеног сектора потпомагала је држава. Од почетка седамдесетих видан је напредак и у приватном сектору. Број пријављених занатских радњи у Чачку је растао (1972 – 702 ; 1973 – 846), али у односу на суседне мање градове (као што су Горњи Милановац или Краљево), број занатлија је заправо стагнирао.[766] Занатско удружење „Универзал", образовано 1979. године, успело је да оживи занатску производњу приватних занатлија који су преко своје задруге све чешће почели да добијају послове и за велика индустријска предузећа и да покрећу серијску производњу. У другој половини осамдесетих ово удружење привукло је преко 5.000 занатлија из целе земље (знатан број повратника из иностранства), што је био нови почетак стварања малих приватних индустријских предузећа.[767] Овај процес био је у супротности са трендовима маргинализације приватног сектора у социјалистичкој Југославији, нарочито занатства. Једини раст бележили су угоститељство и приватни аутопревозници.[768]

761 „Прихваћена иницијатива за оснивање Електронског центра у Чачку", *Слобода,* бр. 42, Чачак, јануар 1968, стр. 1.

762 М. Ј., „Електроника и занатлије", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 6. фебруар 1981, стр. 4.

763 М. Јефтовић, „Први кораци стабилни", *Чачански глас,* бр. 41, Чачак, 9. октобар 1981, стр. 4.

764 Ј. Матијашевић, „Електроника у привреди", *Слобода,* бр. 328, Чачак, 6. октобар 1983, стр. 5.

765 М. Јефтовић, „Најзад корак напред", *Чачански глас,* бр. 4, Чачак, 21. јануар 1988, стр. 4.

766 *Општине у СР Србији : статистички подаци,* Београд, 1974, стр. 176.

767 Миладин Вукосављевић, *Занатска задруга „Универзал",* Чачак, 1986, стр. 72–79.

768 Danilo Mrkšić, *Srednji slojevi u Jugoslaviji,* Beograd, 1987, str. 151–154, 156, 180, 195–196.

8. Индустријализација Благоевграда (1974–1989)

Велика улагања у индустријализацију Благоевграда нису прекинута ни седамдесетих ни осамдесетих година двадесетог века. Нови циклус инвестиција и наставак економског развоја отпочео је јуна 1974. године, када су ЦК БКП и Влада НРБ донели нови указ о „убрзаном развоју" Благоевградског округа. Инсистирало се на развоју електронске, телекомуникационе и индустрије везане за аутоматизацију производних процеса.[769] Истог месеца у Благоевград је дошао Тодор Живков, поздравио одлуку о убрзаном развоју округа и посетио фабрике у граду. Живкову је на локалном фудбалском стадиону „Христо Ботев" организован „величанствен митинг". Званична пропаганда ову посету је окарактерисала као „историјску", јер је симболично означила наставак убрзаног економског развоја града. Пошто су те године у Бугарској истовремено славили и 30 година од победе социјализма, задаци о унапређењу друштва подељени су и локалним руководиоцима у Благоевградском округу.[770]

Улагања у индустрију Благоевградског округа током Седме петолетке (1976–1979) износила су 292 милиона лева[771], а укупна улагања у индустрију Бугарске 9,878 милијарди лева.[772] Према овим показатељима у Благоевградски округ инвестирано је скоро 3% од укупне суме уложене за развој индустрије. Убрзани економски развој Благоевграда поново је посведочио Тодор Живков 16. јуна 1978. године, који је током ове посете одржао чувени говор у коме је истакао да сви који желе да виде како напредује социјалистичка Бугарска треба да дођу у Благоевград, који је из аграрне периферије израстао у модеран индустријски град. Том приликом Живков није говорио само о успесима у економији, него се осврнуо и на македонско питање, наглашавајући да Бугарска нема територијалних претензија према Југославији.[773]

Сличне ставове поновио је и председник владе Александар Лилов приликом посете Благоевграду 1983. године. Још јаче је истакнута улога економског напредовања града у епохи социјализма, али и бугарски национални мотиви за инвестициона улагања, јер је требало да се покаже брига за Пиринску Македонију у којој се неговала бугарска национална свест. Развој Благоевграда требало је да постане образац за напредак социјалистичког града у Бугарској, узор

769 „За по-нататъшно ускорено социално-икономическо развитие на Благоевградски окръг", *Пиринско дело,* бр. 135, Благоевград, 29 юни 1974, стр. 1, 3.

770 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 463–465.

771 Кирил Антонов, *н. д.,* стр. 41.

772 *Статистически годишник на Народна Република България 1980,* София, 1981, стр. 128.

773 „Благоевградски окръг – в челните редици на социалистическо строителство. Реч на другария Тодор Живков", *Пиринско дело,* бр. 120, Благоевград, 15 юни 1978, стр. 3, 5.

за све Бугаре, али и странце који долазе у Бугарску. Благоевград је одабран да буде „град националног престижа". Као основа за напредовање града истакнута је модерна економија, чији се развој настављао према програму Окружних власти из 1981. године, чијем је усвајању присуствовао и Тодор Живков.[774]

Велики подстрек развоју Благоевграда, али и свих других пограничних рејона, дат је новим Указом из 1982. године, којим се предвиђао већи степен самоуправе у локалним срединама, али и улагање државе у економски пребражај до тада запостављених предела. Привредни и урбанистички развој требало је да задрже становништво у овим областима и да га оспособе са самостални економски напредак.[775]

Убрзани економски и урбанистички развој Благоевграда условио је да се Тодор Живков одлучи да баш у овом граду 1987. године прими стране дипломате у оквиру својих традиционалних сусрета са амбасадорима у Бугарској.[776] Благоевград је био репрезентативан социјалистички град у национално осетљивом подручју у чији је економски опоравак и развој Бугарска уложила велики новац.

8. 1. Саобраћај, комуникације, енергетика

Железничка и путна мрежа са којом је повезиван Благоевград наставила је да се модернизује и у периоду после 1974. године. Главни путни правац долином реке Струме обезбеђивао је стабилну позицију транзитног центра.

Пошто је промет робе за Грчку повећан крајем седамдесетих година, направљени су и пројекти за електрификацију пруге која је пролазила поред Благоевграда. Побољшања путне мреже унутар региона отпочеле су после 1960. године, када се и повећава број аутомобила у округу. Само у периоду 1975–1982. број камиона се повећао за 55,9%. Дужина путева од 1960. до 1982. године повећана је 2,5 пута.[777]

774 Александър Лилов, „Град – сред първенците на социалистическа България. Слово на др. Александър Лилов на съвместното заседание на ОК на БКП и ОНС за развитието на Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 26 февруар 1983, стр 1, 3.

775 „Постановление № 22 на МС от 10. 05. 1982 г. за ускорено социално-икономическо развитие на селищните системи от четвърти и пети функционален тип, от граничните райони и от Странджанско-Сакарския край през осмата петилетка и до 1990 г.", *Държавен вестник* (*ДВ*), бр. 42 от 28. 05. 1982 г.; изм. *ДВ*, бр. 13 от 15. 02. 1985 г.; *ДВ*, бр. 10 от 6. 02. 1987 г.; *ДВ*, бр. 81 от 21. 10. 1988 г.; *ДВ*, бр. 24 от 23. 03. 1990 г.; *ДВ*, бр. 43 от 29. 05. 1990 г.; *ДВ*, бр. 48 от 15. 06. 1990 г.

776 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 79, а.е. 164, л. 3, 6. – Решение № 49. на бюрото на Министарския съвет от 21 март 1986 година за подготовка на срещата с ръководителите на дипломатическите мисии, акредитирани в Народна Република България, в Благоевградски окръг през 1987 година.

777 Людмил Мутафчиев, Еманоел Пиналов, Костадин Монев, *н. д.,* стр. 357–360.

Но, нови подстицај модернизацији путне мреже уследио је приликом посете страних амбасадора у Бугарској 1987. године. Како би Благоевград и целу државу представили у најбољем могућем светлу, централна власт је уложила значајне инвестиције у обнављање магистралних и локалних путева, као и градских улица којима би стране дипломата прошле. Министарство за транспорт тражило је седам милиона лева за реконструкцију свих путева, али Влада није желела да им исплати толики новац, сматрајући да је рачун превелик, јер су за целокупну реконструкцију града предлагали инвестицију од шест милиона лева. На крају је реконструкција путне и уличне мреже урађена са смањеним инвестицијама.[778]

Развој индустрије и саобраћаја пратило је и улагање у развијање телекомуникационих мрежа. Прва аутоматска телефонска централа у Благоевграду инсталирана је 1964. године са капацитетом од 1.000 бројева. Већ 1982. године у целом округу постављене су 52 централе (41 у селима), са капацитетом од скоро 40.000 бројева, од којих је 25.300 припадало приватним лицима (у просеку 12,8 телефона на 100 становника).[779] Чачак је у истом периоду имао нижу телефонизацију (10,1 на 100 становника), али је био знатно бољи од просека за Југославију.

Аутоматизација телефонског саобраћаја постепено је повећавана од средине седамдесетих. Тако је Благоевград 1975. године добио аутоматску телефонску централу којом је повезан са 16 окружних центара у Бугарској.[780] Проширења нису заустављена. Благоевград је проширио телефонску централу за 2.000 бројева (1976) и директно се повезао са 24 окружна центра у Бугарској.[781] Свечано пуштање у рад проширене централе извршено је 9. септембра 1977. године, до када је она добила још 300 нових бројева.[782]

Иако је број телефона растао, нова стамбена насеља у Благоевграду нису на време повезивана са телефонском мрежом. Тако је насеље „Девети септември" 1981. године на 10.000 људи имало само 10 телефонских бројева.[783] У на-

778 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 79, а.е. 164, л. 2, 4. – Решение № 49. на бюрото на Министарския съвет от 21 март 1986 година за подготовка на срещата с ръководителите на дипломатическите мисии, акредитирани в Народна Република България, в Благоевградски окръг през 1987 година.

779 Кирил Антонов, *н. д.,* стр. 36; Людмил Мутафчиев, Еманоел Пиналов, Костадин Монев, *н. д.,* стр. 364.

780 „Цифри и факти за 1975 година и 6-та петилетка. През годината,която си отива", *Пиринско дело,* бр. 252, Благоевград, 31 декембар 1975, стр. 1.

781 „Измеренията на един мандат, плодотворен, съзидателен", *Пиринско дело,* бр. 127, Благоевград, 30. мај 1976, стр. 1.

782 „1977 година: цифри и факти", *Пиринско дело,* бр. 1, Благоевград, 1. јануари 1978, стр. 2.

783 Любен Стоилов„В града живее, към село гледа. Репортаж от мястото на събитието", *Пиринско дело,* бр. 45, Благоевград, 5 март 1981, стр. 3.

редним годинама дошло је до наглог повећања телефонских прикључака, па је Благоевград 1983. године добио нових 10.000 телефонских бројева.[784] Исте године и стамбени блок „Девети септември" добио је нову централу са 3.000 бројева која је требало да се прошири са још 1.000 бројева.[785] Телефонизација је настављена и у наредним годинама, па је Благоевград само у току 1987. године добио 1.500 нових телефонских бројева.[786] Град је на крају епохе социјализма имао најмање око 20.000 телефонских бројева у самом граду. Према плановима, Благоевград је требало да се повеже са главним телефонским водовима у земљи који су омогућавали директне везе са свим градовима у Бугарској, али и међународним телефонским саобраћајем.[787] Бугарска је на крају епохе социјализма (1990) за једну трећину надмашивала Југославију и ужу Србију по броју телефона на 100 становника.

Табела бр. 26. Бугарска, Југославија, Србија и ужа Србија (показатељи развоја из 1990. године)

Земља (регион)	Део бруто домаћег производа у %						
	1	2	3	4	5	6	7
Бугарска	23,0	5,4 [8]	5,4 [8]	320	14,4	32	16
Југославија	18,7	5,2	7,0	508	19,3	20	14
Србија	19,4	4,4	6,4	488	23,2	17	13
Ужа Србија	21,3	4,0	6,0	411	17,2	20	15

1) За бруто инвестиције у основна средства; 2) За образовање; 3) За здравство; 4) Број становника на једног лекара; 5) Смртност одојчади у промилима; 6) Број телефона на 100 становника; 7) Број аутомобила на 100 становника; 8) Подаци из 1992. године. Извор: Душан Миљковић, Миодраг Николић, *Развој република претходне СФР Југославије 1947–1990. године : Студије, анализе, прикази, бр. 132 (Савезни завод за статистику),* Београд, 1996, стр. 227.

Стабилно снабдевање електричном енергијом решено је средином осамдесетих. Током 1977–1978. године пројектована је веза водовима од 400 kV преко Благоевграда за Грчку (Солун). Ова траса најпре је увезана на 200 kV (веза са ТЕЦ „Бобов дол") 1982. године, да би 1988. били укључени и водови од 400 kV. Истовремено су, у близини Благоевграда, започети радови (1984–1986) на акумулацији за водоснабдевање („Хидрокомплекс Рила") која је, осим воде за пиће предвиђене за Софију, Дупницу и Благоевград, требало да производи и

784 „Всеки ден е едно ново начало", *Пиринско дело,* бр. 272 (Специално приложение на в. „Пиринско дело"), Благоевград, 20 ноември 1983, стр. 2.

785 Емил Михайлов, „Витрина на успехите и възхода.В Благоевград вчера бяха открити нови юбилейни обекти", *Пиринско дело,* бр. 214, Благоевград, 8 септември 1984, стр. 1, 4.

786 „Очарованието на обновениа град", *Пиринско дело,* бр. 105, Благоевград, 5. юни 1988, стр. 1.

787 Людмил Мутафчиев, Еманоел Пиналов, Костадин Монев, *н. д.,* стр. 365–366.

електричну енергију.[788] Иако је овај пројекат почео да се реализује средином осамдесетих, локална самоуправа из Благоевграда 1971. године није дала сагласност да се вода усмерава према Софији, страхујући од еколошких последица целог подухвата, као и опасности да се преусмерењем токова река Струма и Искар општина Благоевград заправо остави без довољних количина воде.[789]

8. 2. Прехрамбена и прерађивачка индустрија

У пољопривредној производњи Благоевградски округ се специјализовао за гајење дувана, грожђа, раног поврћа и воћарство. Производња дувана имала је уједначени квантитет, али су зато све остале пољопривредне културе имале знатан раст од 1965. године.[790]

Ипак, главна индустријска биљка и даље је остао дуван, који је због природе тла и климатских прилика имао посебан квалитет који се ценио код потрошача у целом свету. Међутим, површине под дуваном постепено су почеле да се смањују у долини Струме због масовне миграције сељака у градове, првенствено Благоевград. С друге стране, због изразите монокултурности обрадивих површина на којима се у континуитету 30 па и 50 година гајио само дуван, дошло је до ширења биљних болести и осиромашења тла, што је све доводило до смањења приноса. Када је у Благоевграду 1967. године отворена фабрика цигарета „Пирин", почела је производња цигарета без филтера за источноевропско тржиште, највише за Совјетски Савез. Модернизација производње почетком седамдесетих донела је нове технологије и производњу цигарета са филтером. Нова фабрика цигарета изграђена је у периоду 1977–1979. године. Производили су 11.000 тона изузетно квалитетних цигарета. За производњу је коришћена најсавременија електронска опрема која је омогућавала стабилну дозу адитива. Електронска контрола, са опремом произведеном у Бугарској, уведена је и за сортирање листова дувана. Све је то требало да омогући да фабрика годишње произведе 15.000 тона цигарета, без запошљавања додатне радне снаге. Фабрика дувана и цигарета у Благоевграду била је једна од најзначајнијих у Бугарској, а руководећи кадрови из овог предузећа имали су запа-

788 Мире Спирев, *Електрификацията на България,* стр. 186–187, 201.

789 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 52, а.е. 47, л. 7, 113, 115–116. – Постановление № 46. от 17 декември 1971. г. за утвърждаване на технико-икономически доклад за комплексно използуване на водите от реките Искър и Струма и от местните водоизточници за задоволяване нуждите на градовите София, Благоевград и Ст. Димитров и приближищите населени места в перспектива до 2000.

790 Никола Палагачев, Никола Янчовичин, „Аграрно-промишлено производство", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 211, 216–217.

жену каријеру у Софији и централном предузећу за продају дувана и цигарета „Българтабак", послујући са земљама Запада.[791]

Међутим, и поред примене високе технологије у производњи и добре организације рада, фабрика дувана је имала проблеме. Руководиоце више нису бринула „баналне" питања, већ што је могуће већа и квалитетнија производња цигарета. Рад у фабрици ометао је проблем интерне обуке радника предвиђених за сложеније операције у производњи цигарета. Долазак на посао није био без саобраћајних ризика, јер су радници пре уласка у предузеће морали да прелазе пругу, а осветљење на том делу пута ноћу није радило. Тротоари поред пута за фабрику били су у веома лошем стању, па су радници до посла свакодневно газили блато, поготову за време кишних дана. Није било довољно ни аутобуских линија за превоз радника у фабрику.[792]

Фабрика дувана и цигарета и даље је било водеће предузеће када су у питању прехрамбена и прерађивачка индустрија у Благоевграду. Друга важна сировина у целом округу било је дрво, чија је експлоатација непрекидно расла.[793] Због значаја ове индустрије Влада НР Бугарске ју је 1976. године укључила у генералну схему производње и предузећа за обраду дрвета из целог Благоевградског округа, као и Горски комбинат из Благоевграда, који је према одлуци Владе званично основан у Благоевграду 1980. године.[794]

Велики текстилни комбинат „Гоце Делчев" из Благоевграда добијао је нове инвестиције и крајем седамдесетих година.[795] Због проширења производње погон овог комбината у месту Гоце Делчев (некадашњи Неврокоп) добио је 1982. статус самосталне фирме.[796] Поред постојећих фирми из области текстилне индустрије, Благоевград је 1981. године добио и фабрику обуће „Вихрен".[797]

И поред свих проширења производње и финансијских успеха, прерађивачка и прехрамбена индустрија Благоевграда нису имали приоритет у инвестицијама. Највећа пажња усмерена је на проширење електронске индустрије.

791 Спас Гелемеров – Кос, Кирил Бучински, „Производство и преработка на тютюн", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 232–234, 237–238; Димитър Ядков, *Българтабак: Спомени,* София, 2003, стр. 58–68, 159, 395.

792 Марин Цветанов, „С повишен интерес и заслужено внимание", *Пиринско дело,* бр. 16, Благоевград, 20. януар 1977, стр. 2.

793 Христо Сираков, Крум Калудин, Паисий Роячки, „Горско стопанство", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 272–280.

794 *Благоевградски окръг отразен на страниците на Държавен вестник 1912–1985,* стр. 71, 113.

795 Кирил Антонов, *н. д.,* стр. 43.

796 *Благоевградски окръг отразен на страниците на Държавен вестник 1912–1985,* стр. 73.

797 „Благоевград", *Енциклопедия : Пирински край, том I, стр. 93; Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 71.

8. 3. Нове технологије и модернизација индустрије

Одлуком централних власти из јуна 1974. године Благоевградски округ је наставио са подизањем нових индустријских постројења и увођењем нових технологија. Планирано је да се у округу подигне десет потпуно нових фабрика, као и проширење и модернизација постојећих 15 предузећа. Као и у претходном периоду развијали су се технолошки процеси везани за аутоматику, производњу мерних инструмената, радио-електронику.[798]

План се темељио на коришћењу научно-техничких достигнућа, са циљем убрзања економског напретка целог округа, посебно у оквиру подизања фабрика из области електронске индустрије. Све до краја педесетих у Пиринском крају доминирале су прехрамбена и прерађивачка индустрија. Машиноградња је заузимала 0,33%, а лака индустрија 4,5% од укупног обима производње индустрије. Од 1970. године у Благоевградском округу отпочео је нагли раст индустријске производње, знатно виши од бугарског просека (13,5 : 8,2%). Почетком осамдесетих индустрија је давала 48,4% продукције округа и запошљавала 32,7% радника. Велика инвестирања у нове технологије и модерније гране индустрије преобразили су Благоевградски округ. Од почетка осамдесетих у укупној економској продукцији индустрија везана за производњу апарата, аутоматике и електронских склопова имала је учешће око 25%, а у индустријској производњи преко 33%.[799] Благоевградски округ је већ 1975. године спадао у развијена подручја Бугарске када је у питању производња склопова везаних за аутоматизацију и електронику.[800] Иако је технолошки ниво електронске индустрије у Бугарској био нижи у односу на савремену електронску индустрију на Западу, индустријски преображај Благоевграда и околине био је брз и темељио се на напредним гранама привреде. Општи индустријски раст у 1974. години био је 4,9 пута већи него 1960. године. Према овом показатељу од 27 округа у Бугарској Благоевградски је био девети. Ипак, место Благоевградског округа у индустријској продукцији земље није се значајније поправило. Од 27 округа у Бугарској осам је 1970. године било слабије од благоевградског, а 1975 – девет.[801] Међутим, значајније од ових статистичких показатеља јесте то да је прекинута изолованост од индустријског развоја целе земље, а сам Благоевград био је центар индустријског развоја целог округа.

798 „Документ с огромно значение за по-нататъшния разцвет на окръга", *Пиринско дело,* бр. 139, 3 юли 1974, стр. 1.

799 Виолета Попова, Асен Ризов, *н. д.,* стр. 106–107, 125–128.

800 Митко Генешки, *Териториално расположение на машиностроенето в НР България,* София, 1975, стр. 127.

Захваљујући улагањима државе, стимулисању производње и извоза, Благоевградски округ је почетком осамдесетих заузимао четврто место у Бугарској по производњи електронских и електротехничких производа. Томе је значајно допринео и извоз на тржиште социјалистичких земаља. Од седамдесетих до почетка осамдесетих средњи годишњи раст извоза у округу износио је 16,2%. У том проценту непрекидно је растао удео индустријских производа и 1983. године износио је 99% (ту су урачунате и цигарете). Две деценије раније индустрија је у извозу имала за трећину мањи износ (1965 – 59%.). Највећи део извоза реализован је на тржиште Совјетског Савеза (70%), са којим је на државном нивоу успостављена тесна сарадња, договор о подели производње, као и пренос научно-техничких знања. Благоевград и цео округ имали су директну корист од ових међудржавних договора. Према совјетској техничкој документацији у Благоевграду су произвођени делови за аутоматске телефонске централе (тип „Квант"). Преузимање готове технологије уштедело је време (најмање 10 година) и новац за развој сопствених техничких решења.[802]

Брзи индустријски развој округа темељио се на ширењу производње у машиноградњи и електроници. Сваки град у округу је имао „специјализацију" у оквиру ових грана индустрије, само је Благоевград као центар целе области имао три основна типа производње везана за индустрију средстава и апарата у радио-техници, информатици и комуникацијама. У односу на цео округ Благоевград је био велики индустријски центар – 1982. године запошљавали су 37,8% од целокупне радне снаге у округу, а 42,4% у индустрији. У општем приходу учествовали су са 34,7%. Иако је технолошки развој од средине шездесетих био убрзан и темељио се на примени научно-техничких сазнања, за даље подизање електронске индустрије требало је да се реши проблем квалификоване радне снаге и организације процеса производње.[803] Цео округ је крајем 1975. године имао 323.259 становника (150.543 у градовима, 171.716 на селу), а сам Благоевград насељавало је 50.043 људи. Међутим, те године само је 311 младих завршило факултете (половина су били инжењери разних струка).[804]

801 Митко Генешки, Къртю Кърстев, *Териториална структура на промишлеността в НР България,* София, 1978, стр. 137, 142.

802 Вера Иванова, Дико Дишев, „Външноикономическите връзки – фактор за повишаване ефективността на общественото производство", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 182–183, 188.

803 „Да изградим Благоевград като комплексно развит окръжен център. Резюме на основния доклад, изнесен пред съвместния пленум-сесия от секретаря на ОК на БКП Димитър Геров", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 26 февруар1983, стр. 1, 2; Славчо Йорданов, Димитър Лазаров, „Машиностроене и електроника", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 190–197.

804 „Цифри и факти за 1975 година и 6-та петилетка. През годината, която си отива", *Пиринско дело,* бр. 252, Благоевград, 31 декември 1975, стр. 1.

За даљи технолошки напредак била је потребна снажнија квалификациона структура становника.

План развоја темељио се на научно-техничком прогресу и све већој примени аутоматизације и компјутера у процесу производње. Наглашавало се да Благоевградски округ предњачи у Бугарској у примени савремене организације производње. Како би побољшали овај процес, успостављене су везе и сарадња са Бугарском академијом наука, институтима у Софији, али и у СССР-у. Очекивало се да ће примена аутоматизације и нових научно-техничких решења смањити учешће ручног рада у процесу производње. Према подацима из 1966. године у Благоевградском округу 66,6% радника је радне операције обављало ручно, а 1981 – 48,1%. Планирано је да се радници растерете не само физички, него и психички – сматрало се да ће поједине професије услед масовног коришћења машина нестати. Ипак и почетком осамдесетих половина радника је и даље директно користила рад својих руку у обављању производње. Технолошка модернизација је још била далеко. И сама структура запослених није обећавала „револуционаран" напредак. Благоевградски округ је 1981. године према броју специјалиста са високим, вишим и средњим образовањем, био девети у Бугарској.[805]

Модерна предузећа формирана шездесетих година чинила су, све до краја епохе социјализма, привредну основу Благоевграда. **„Заводът за високоговорители", „Заводът за измерителни инструменти и уреди", „Завод за механични конструкции и електронна техника"** и нарочито **„Заводът за съобщителна техника"**, непрекидно су унапређивали технолошку основу своје производње, као и квалификациону структуру радника. Почетком осамдесетих Благоевград је добио још два предузећа везана за електронску индустрију; **„Заводът за инструментална екипировка и нестандартно технологично оборудване"** (1980) – (фабрика за монтирање електронских уређаја и опреме) и **„Заводът за печатни платки 'Електрон'"** (1982) – (фабрика штампаних плоча за електронску индустрију).[806]

Истовремено је вршено и преструктурирање постојећих предузећа. Фабрика звучника увела је нову технологију, као и предузеће за израду делова за аутоматске телефонске централе.[807] Град је само у периоду 1981–1983. отворио 3.000 радних места. Постојеће фабрике отпочеле су са израдом 356 нових про-

805 Николай Димитров, Александър Митрев, „Научно-техническият прогрес – фактор на интензификация и ефективност на производство", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 154–165.

806 Искра Цветкова, *н. д.,* стр. 237.

807 *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 75.

извода, а у рад су уведене 82 нове технологије.[808] Благоевград је 1984. године имао 14 крупних предузећа, али је електронска индустрија заузимала централно место у развоју града.[809]

Најнапреднију технологију у овом периоду примењивало је предузеће **„Заводът за съобщителна техника „Г. Димитров"**, које је под овим именом основано 29. септембра 1976. године. Претходно су носили назив **„Заводът за градивни елементи"**. Преструктурирано предузеће специјализовало се за производњу делова за аутоматске телефонске централе.[810] Фабрика је запошљавала бројну радну снагу. Од 2.000 запослених 1985. године 4/5 чиниле су жене.[811]

Припреме за посету страних дипломата Благоевграду 1987. године нису се односиле само на архитектонско и саобраћајно улепшавање и уређење града. Саставни део припрема била је и модернизација постојећих фабрика. Тако је у посебном погону предузећа „Заводът за съобщителна техника" у периоду 1984–1986. требало да се по совјетској технологији отпочне са производњом аутоматских централа типа „Квант". Модернизација производње у периоду 1986–1987. предвиђена је и за „Заводът за високоговорители".[812]

Ова посета била је само повод да се и даље настави са великим инвестицијама у Благоевградски округ. Према указу из 1987. године само за област производње уређаја и апарата („машиностроение") држава је са око 500 милиона лева планирала да инвестиције повећа на 1–1,2 милијарде лева до 1990. године. Народни доходак требало је да се увећа 2–2,5 пута. Да би се остварили ови амбициозни планови цео округ требало је да повећа квалификациону структуру запослених, као и да се изврши прецизна специјализација рада у области електроиндустрије. Примена електронике требало је да омогући израду опреме предвиђене за аутоматизацију производње. Према указу од 1. априла 1984. године „Заводът за съобщителна техника" преименован је у „Технологичен

808 Константин Иванов, „С изпреварващи темпове на всестранно развитие. Радващи постижения в развитието на Благоевградската селищна система през мандата 1981–1983 година", *Пиринско дело,* бр. 258, Благоевград, 3 ноември 1983, стр. 1.

809 „Да изградим Благоевград като комплексно развит окръжен център. Резюме на основния доклад, изнесен пред съвместния пленум-сесия от секретаря на ОК на БКП Димитър Геров", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 26 февруар 1983, стр. 1, 2.

810 „Между два конгреса : летопис на важни събития", *Пиринско дело,* бр. 63, Благоевград, 31 март 1981, стр. 2–3.

811 Димитър Сотиров, „Проблем от жезнено значение за нацията. Успехи и проблеми в Благоевградска община и ролята на Отеч. фронт при тяхното решаване", *Пиринско дело,* бр. 249, Благоевград, 22 октомври 1985, стр. 2.

812 ЦДА, МС, Ф 136, ин.оп. 79, а.е. 164, л. 27. – Решение № 49. на бюрото на Министарския съвет от 21 март 1986 година за подготовка на срещата с ръководителите на дипломатическите мисии, акредитирани в Народна Република България, в Благоевградски окръг през 1987 година.

комбинат по съобщителна техника 'Г. Димитров'". Поред већ започете производње аутоматских телефонских централа требало је да се баве и израдом штампаних плоча за електронску индустрију, али и пројектовањем. Машине за нове погоне требало је да се обезбеде из целе Бугарске, без обзира да ли су предузећа од којих се узима опрема већ започела сличну производњу.[813]

Даља модернизација производње предвиђена је и за „Заводът за високоговорители 'Г. Николов'", који је требало да повећа и усаврши производњу звучника. Према договору две државе, имали су осигуран пласман робе у Совјетски Савез. За даље унапређење производње свих фабрика у Благоевграду Бугарска академија наука планирала је отварање лабораторије за физику, информатику и механику. Према плану развијали су и истраживања у математици и молекуларној биологији. Постојећи Виши педагошки институт у Благоевграду планирао је да од 1. јануара 1988. године отпочне и школовање инжењера за телекомуникациону технику и електронику, а да до 30. априла 1988. године отвори и одељења за физику, математику и хемију. Планирано је и подизање нове средње техничке школе у Благоевграду.[814]

Пројекат технолошке модернизације и економског напретка Благоевграда, као и истоименог округа, планирала је централна партијска и државна власт у Софији. Поред убрзања технолошког напретка, економског раста и решавања социјалних питања, постојали су и политички мотиви читавог подухвата. План развоја Благоевградског округа превазилазио је регионални ниво. Влада НР Бугарске придавала му је међународни значај, јер се округ граничио са Грчком и СР Македонијом. Технолошки и економски напредак Благоевградског округа према плану развоја имао би и политичке последице – условио би ширење контакта са становништвом суседне „две земље". Занимљиво је да се у званичном документу Владе као сусед Благоевградског округа, поред Грчке, именује само Македонија, а не Југославија. Влада је пројекат оценила као добар, али није било потпуно јасних планских смерница, као ни економских гаранција да ће цео подухват успети.[815]

* * *

813 ЦДА, МС, Ф 136, ин.оп. 80, а.е. 23, л. 1–3. – Постановление № 19. от 26 март 1987 г. за ускорено развитие и технологично усъвършенстваване на машиностроението в Благоевградски окръг.

814 ЦДА, МС, Ф 136, ин.оп. 80, а.е. 23, л. 4–5, 27. – Постановление № 19. от 26 март 1987 г. за ускорено развитие и технологично усъвършенстваване на машиностроението в Благоевградски окръг.

815 ЦДА, МС, Ф 136, ин.оп. 80, а.е. 23, л. 9–10. – Постановление № 19. от 26 март 1987 г. за ускорено развитие и технологично усъвършенстваване на машиностроението в Благоевградски окръг.

Велике разлике у индустријском развоју Чачка и Благоевграда, карактеристичне за период до средине шездесетих, нису више биле тако изражене у последњих петнаест година социјализма (1975–1989). Чачак је у овом раздобљу решио основне саобраћајне и енергетске проблеме који су кочили развој индустрије и живот у граду. С друге стране, индустрија је почела да показује велике организационе и технолошке недостатке карактеристичне за све земље социјализма, додатно оптерећене унутрашњим проблемима карактеристичним за економију Југославије (договорна економија). Војна индустрија (најзначајније фабрике у граду) била је, захваљујући посебној организацији, лишена проблема које је имао цивилни сектор. Због природе посла део војне индустрије везивао је град са СССР-ом и земљама Источног блока, што је од почетка седамдесетих постала карактеристика и цивилних предузећа у граду. Уместо наставка и проширења сарадње са Западом, укључивања у развијена тржишта, преноса и проширења технологија, знања и искустава (можда и идеја политичког организовања) из развијених капиталистичких земаља, започео је обрнути процес.

Ипак, највећи проблем биле су промашене инвестиције (Сладара, „ПКС" – хемијска индустрија), као и неодговоран и нерационалан однос према модерним производним програмима (производња кућних апарата у „Слободи"). Новац и време који су утрошени у ове пројекте значајно су уназадили економију целог града, која је и поред тога и даље издржавала губиташка предузећа. С друге стране и фабрике с рационалном организацијом рада имале су притисак вишка запослених и спорог увођења модерних технологија (роботи, компјутери). Једини значајан помак представљало је постепено попуштање идеолошких стега које су спречавале развој приватног сектора, што је омогућило делимично побољшавање сектора услуга, као и покретање производње у мање захтевним технолошким поступцима у индустрији. Број запослених у индустрији није се значајно повећао у односу на ранији период (1972 – 10.500, 1990 – 13.500).

Индустрија Благоевграда нови подстицај добија путем државних централизованих улагања од 1974. године. Постојеће фабрике електроиндустрије проширију се новим технологијама (монтажа телефонских централа), као и повећањем броја радника и побољшањем структуре запослених. Енергетски потенцијал града додатно је подржан укључивањем у преносну мрежу високих напона, а највећи напредак остварује се у телекомуникацијама, где је Благоевград достигао Чачак по броју уведених телефона у граду већ почетком осамдесетих. Дуванска и текстилна индустрија такође су бележиле напредак. Благоевград је из политичких разлога одабран да буде град „излог", тако да није било прекида у инвестицијама централне власти, као и обезбеђивању тржишта за произведену робу. Повећање броја запослених и професионално усавршавање утицали су на модернизацију града и мењање структуре зани-

мања, што је остварено у последње две деценије постојања социјалистичког друштвеног система.

Технолошка модернизација индустрије Благоевграда је реалност, али је питање у којој је мери била и успешна. Осим продаје цигарета, већина локалних производа није имала проверу на отвореном светском тржишту, односно повратну информацију везану за рационалност целог подухвата и мере неопходне да се цео процес модификује и усавршава. Пример Чачка показује да је после почетног раста свих индустријских капацитета, а услед недостатка пре свега тржишних критеријума привређивања, цео процес индустријализације запао у кризу.

На тај начин потврђује се почетна претпоставка о структурној кризи индустријализације социјалистичких земаља. Неизбежна цена овог превасходно војног система било је занемаривање модерне технологије, трошкова производње и конкурентности, што је резултирало пропалим производним процесима и промашеним инвестицијама. Залеђене робне резерве недовршених инвестиционих пројеката, огромне гомиле непродатих производа и прекомерно расипање материјала, енергије и радне снаге, као последица недостатка тржишних импулса и незаинтересованости предузетника, на крају су имали негативне последице по цео систем, при чему је нестао и велики део националног производа.[816]

Индустријализација је представљала најзначајнији, али не и једини процес модернизације социјалистичких градова. Милитаризована индустријализација, схватана као неопходни минимум за функционисање друштва које се спрема за одбрану, осмишљена је по узору на совјетско друштво као образац развоја градова у Источној Европи, у којој је урбанизација била само нуспродукт процеса подизања фабрика и покретања производње.[817] Требало би нагласити да је историјско искуство од античких до модерних времена показало да заједнице које су имале доминантна улагања у војну производњу заустављају економски развој друштва и технолошки га уназађују. Градови као центри развоја, са концентрацијом људи, знања и вештина, а не ратна производња, заправо служе као инкубатори за развој економског живота.[818] Убрзану индустријализацију социјалистичких држава пратила је и брза урбанизација, једна од главних карактеристика социјалистичке модернизације, што је уједно била и главна слабост целог концепта. Створени су многољудни градови лишени вредности грађанског друштва, као једна од последица процеса хипоурбанизације (подурбанизованости), услед великих улагања у индустрију и њен развој с једне, и занемаривања развоја инфраструктуре града с друге стране.

816 Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa 1944–1993 : iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju,* str. 107.

817 Анатолий Григорьевич Вишневский, *н. д.,* стр. 78, 103.

818 Džjen Džejkobs, *n. d.,* str. 216–217.

10. Чачак, хидроелектрана „Овчар Бања”, 1954.

11. Чачак, хидроелектрана „Међувршје”, изглед из 1962. године.

12. Чачак, Железничка радионица у Љубићу, око1950. године

13. Чачак, монтирање усисивача у предузећу „Слобода”, око1980. године

ВЪВ ФАБРИКАТА ЗА ВИСОКОГОВОРИТЕЛИ

С голямо въжение

Първи крачки — първи успехи

За се напомпаля с монтьорите

14. Благоевград, рад у првој модерној фабрици „Заводът за високоговорители" (фабрика звучника), 1961.

15. Благоевград, монтирање аутоматске телефонске централе, 1964.

17. Благоевград, хала фабрике „Заводът за градивни елементи" (механичке конструкције за електронску индустрију), 1975.

16. Благоевград, хала текстилне фабрике „Гоце Делчев", 1964.

18. Благоевград, Завод за ферментацију дувана, после 1950. године.

19. Чачак, Фабрика хартије, 1964.

УРБАНИЗАЦИЈА

Постоји мноштво дефиниција урбанизације коју као сложен појам ширења градова и преовладавања градског начина живота све научне дисциплине дефинишу и проучавају из свог угла. Преовлађују три концепције одређења појма урбанизације (измена понашања, занимања, концентрације и густине становништва), односно четири променљиве вредности које одређују и објашњавају преовлађујући образац урбанизације: становништво, технологија, организација и средина. Поред обликовања простора и концентрације становништва, урбанизација утиче и на стварање различитих професија у градовима. Управо је структура занимања важна одредница која одваја урбани простор од села.[819]

Под урбанизацијом у овом истраживању подразумевамо вишедимензиони процес који се испољава најмање у три нивоа: 1) процес уобличавања просторних образаца у насеља градског типа – урбанизација простора; 2) процес преласка претежно аграрне структуре занимања и активности на секундарне и терцијарне, као и повећање броја градског становништва – урбанизација друштвене структуре; 3) процес преласка традиционално сеоских и „паланачких" облика живота и културних стандарда на градски облик – урбанизација културе или начина живота. Све три димензије урбанизације не иду истовремено (идеално међусобно усаглашено). Често урбанизација друштвене структуре иде испред урбанизације простора, а далеко од урбанизације начина живота.

819 Sreten Vujović, *Grad i društvo : marksistička misao o gradu,* Beograd, 1982, str. 8; Isti, *Ljudi i gradovi,* Budva, 1990, str. 23–24; Младен Стојанов, „Прилог расправи о појму урбаности и руралности", *Гласник Етнографског института XLIV,* Београд, 1995, стр. 37; Исти, „Град и сеоско залеђе (уз осврт на неке податке о Новом Саду)", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 100,* Нови Сад, 1996, стр. 293–295.

Тај несклад узрокује многе појаве које урбанизацији, поред прогреса, придају и негативно значење.[820]

Популациони раст и економски развој градова постао је глобални процес у XX веку. Пре 1900. године убрзана урбанизација, која укључује и индустријализацију, била је феномен који се везивао за Запад. Повећање броја нових градова и ширење постојећих урбаних целина постали су пропратна појава индустријског развоја који је постепено захватио цео свет.[821] Развој градова и велика концентрација становништва на ограниченом простору повећава економичност развоја индустрије, продуктивност машина и људи. Модерни градови настају спајањем индустрије и потрошње. Индустријска производња утицала је не само на физичко формирање и ширење градова, него и на обликовање људске личности у таквим условима.[822]

Урбанизација у другој половини XX века највећим делом је резултат свеобухватне индустријализације привреде којој су градови привлачни као места где се налазе радна снага и тржиште. Поред подизања фабрика у већ постојећим градовима, индустријализација изазива урбанизацију тамо где се налазе сировине, радна снага и саобраћајнице. Развој градова почео је да прати ширење индустрије, тако да је урбанизација постала економска појава која утиче на повећање привредне ефикасности коју село са својом структуром није могло да обезбеди у довољној мери.[823]

Пошто се под урбанизацијом подразумева пре свега процес настанка и ширења градова, пракса физичког обликовање насеља (урбанизам) постала је посебна и значајна делатност. Урбанизам има двојну природу која подразумева науку (теорију и истраживање), али и конкретну праксу уређења простора (правно и технички).[824]

820 Војислав Ђурић, „Урбанизација као процес ширења градског начина живота", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 54,* Нови Сад, 1969, стр. 95–96.

821 Caroline F. Ware, K. M. Panikkar, J. M. Romein, *Historija čovječanstva : kulturni i naučni razvoj. Sv. 6. Knj. 2, Dvadeseto stoljeće. Dio 1, Razvoj i primjena znanstvene spoznaje,* Zagreb, 1969, str. 309–312; Entoni Gidens, *n. d.,* str. 584–585; Пол Кенеди, *Припрема за двадесет први век,* Београд, 1997, стр. 38.

822 Luis Mamford, *n. d.,* str. 563, 574.

823 Карло Мирнић, „Социјални аспекти савремене урбанизације : урбанизација као појава 'јединственог индустријског друштва'", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 40,* Нови Сад, 1965, стр. 73–74, 79–81.

824 Под урбанизмом се, строго узевши, подразумева планирање, пројектовање, изградња и уређење насеља у техничком, естетском, економском, друштвеном и правном погледу у просторном смислу. Шире посматрано, урбанизам подразумева проучавање развитка градова и њихове физичке и социјалне структуре, а у ужем делатност која се бави израдом урбанистичких планова [Ante Marinović – Uzelac, *Naselja, gradovi, prostori (studije i razmišljanja),* Zagreb, 1986, str. 13].

Урбанизам се у најопштијем виду дефинише као својеврсна синтеза теорије и праксе, науке, технике, али и уметности, која има за циљ просторну организацију људских насеља. Постоје мишљења (Лефевр) да се урбанизам није конституисао у науку и да је остао чудна мешавина идеологије и праксе под патронатом државе и тржишта.[825]

Од тридесетих година двадесетог века у Европи и свету отпочела је доминација прогресивистичког модела урбанизације градова. У питању је нови покрет урбаниста који се ослободио утицаја политике. Ново практично техничко знање, неутрално према основним циљевима социјалне праксе, јавља се у земљама истог или сличног технолошког нивоа, без обзира на њихово друштвено политичко уређење. Основни ставови овог покрета урбаниста објављени су у „Атинској повељи" (1933) и своде се на констатацију да су психофизичке константе човека у свим културама у суштини исте (Корбизије) када је у питању проблем обликовања човековог простора. У складу са тим, универзалне људске потребе налазе се у вези са четири човекове функције: становати, радити, саобраћати, култивисати тело и дух. У питању је био подухват који је европској култури дао печат трајног преокрета који прекида везе са типично европском традицијом и нуди концептуално нову основу за модернизацију сваке друге традиције, употребљиву у целом свету.[826] Оно што је заједничко у савременој архитектури није неки појединачни облик, већ виђење предмета у простору, употреба нових материјала и утицај кубизма као новог правца у сликарству.[827]

Поборници прогресивистичког схватања урбанизма залажу се за стварање „идеалног типа људског смештаја" (В. Гропијус), идентичног и применљивог на целом планетарном простору („интернационални стил"), при чему су доминантни захтеви ефикасности и естетике у конструисању града уз наглашену доминацију правих линија. Овај тип града, посебно блокова за становање, идентичан је у свим земљама света. Инсистирање на ефикасности простора је најевидентније у схватању индустријског града као „оруђа за рад", а куће као „машине за становање".[828]

Уз помоћ конструктивних техника (архитектура) ствара се и организује у свом настајању и постојању друштвени и политички ентитет какав је град. Архитектура не само да даје облик и структуру граду, него му придаје и зна-

825 Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* Budva, 1990, str. 6.

826 Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* str. 13; Leonardo Benevolo, *n. d.,* str. 252–255.

827 Sigrfried Giedion, *Prostor vreme arhitektura : nastajanje nove tradicije,* Beograd, 1969, str. 24, 43–44, 328–330.

828 Fransoaz Šoe, *Urbanizam, utopija i stvarnost,* Beograd, 1978, str. 194–197, 202–215; Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* str. 13–14.

чење у вредносном контексту симболиком својих облика. У граду све зграде имају репрезентативну улогу, од сјаја до срамоте друштва.[829] Архитектура има многострука дејства, укључујући и способност стварања различитих осећаја и понашања код људи (архитектонски детерминизам). Независно од тога, људи увек имају потребу да унесу ред у физички хаос града и да се оријентишу (стазе, ивице, квартови, чворишта и ознаке), независно од првобитне замисли урбаниста, чиме стварају своје „менталне мапе" града.[830]

Способност архитектуре да материјализује и визуелизује снагу, врлину и успех кроз артикулацију својих форми и особен архитектонски вокабулар, ову област људске креативности одувек чини пожељним пропагандним средством владајуће идеологије. То је био и један од разлога одбацивања модерне архитектуре у недемократским државама, која је била превише униформна и слободна у бирању облика изражавања. Модернистичко настојање да се сви облици сведу на апстрактне учинило је тај стил неприкладним за репрезентовање државне моћи и идеологије. Иако су тоталитарни режими у Европи (СССР, нацистичка Немачка) тридесетих година XX века одбацили модернизам у архитектури, враћајући се класицизму и академизму који су на убедљивији начин исказивали моћ државе и њену супремацију у односу на појединца, модерна архитектура је ипак делимично остала уткана и у оквир оваквих уметничких решења.[831]

Градови у социјалистичким земљама према својим техничким решењима и архитектонско-урбанистичком изразу нису били различити од градова у капиталистичким државама. Реч је заправо и истоветној индустријској подлози друштва, при чему је технику и технологију капиталистичке индустријализације преузео социјализам који није створио неку радикално другачију урбанистичку идеју.[832] Заправо, идеје модерне архитектуре (Корбизије, Гропијус) биле су од великог значаја у обликовању социјалистичких градова. Раскид са традицијом, наглашавање интереса друштвене заједнице, економичност и функционалност и фасцинација машинама и индустријском производњом, одговарале су револуционарном преображају друштва.[833] Социјалистичка урбанизација

829 Giulio Carlo Argan, *Arhitektura i kultura,* Split, 1989, str. 21.

830 Kevin Linč, *n. d.,* str. 58–61; Жарко Корађ, *Човек и град : основи еколошке психологије,* Београд, 1978, стр. 59–61, 87–88.

831 Александар Кадијевић, „Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века", *Историјски часопис,* XLV–XLVI, Београд, 1998–1999, стр. 255–277; Исти, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији", *Наслеђе,* VIII, Београд, 2007, стр. 225–238; Исти, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век),* Београд, 2005, стр. 246–251.

832 Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* str. 44.

833 Nada Lazarević, *Grad između empirije i utopije,* Beograd, 1988, str. 18.

била је регионална варијанта глобалног процеса у којем су репродуковани базични принципи првих корака ка модерном расту и ширењу градова. Урбанизација је пратила успон индустрије, чији је развој децентрализован, па је процес урбанизације имао широке размере.[834]

Када је у питању архитектонски израз, градови у социјалистичким земљама Источне Европе у првој деценији после Другог светског рата обликовани су у духу соцреализма. Иако није био потпуно оригиналан стил свога доба, соцреализам је представљао специфичну, недовољно кристалисану еклектичку идеологију која је у архитектури представљала инструментилозовани израз контролисане државне уметности.[835]

Посетилац соцреалистичких здања требало је да спозна и учврсти своју веру у виталност, снагу, напредак, креативност и моћ државе. Суштински, соцреализам у архитектури вратио се академизму који је постао основни облик „нове" изражајности. Академска архитектура представљала је идеологизовани, изобличени вид популарног реализма којим су се пропагирала политичка опредељења владајућих елита. Реализмом облика обезбеђивана је највиша разумљивост порука дела, пропагандистички усмерених ка придобијању најширих слојева становништва.[836]

Монументалне зграде и пространи тргови били су предвиђени за централне делове града. Међутим, ни периферни делови, а нарочито радничка насеља, нису остали без утицаја соцреалистичког стила у архитектури. Масовно су грађена насеља ниског комфора, што је одражавало и сиромаштво послератног друштва. Уметнички критеријуми су узимани из других области, из економске науке и државно-партијске политичке доктрине. Оваква архитектонска дела често су композиционо незграпна и нескладна, визуелно-психолошки отуђена, одбојно сива и безлична, готово типизирана. Иако најчешће незграпног, па и хетерогеног стилског склопа, нови објекти су задовољавали практичне потребе и програмска опредељења тоталитарне власти у чијим су концепцијама културне, техничке и грађевинске политике преовладавале идеје о егалитаристичкој соцреалистичкој архитектури.[837]

834 Cvetko Kostić, *Grad i vreme,* Beograd, 1982, str. 48–49; György Enyedi, „Urbanizacion under Socialism", in: *Sity after socialism : urban and regional change and conflict in post-socialist societies* (edited by Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Syelenyi), Oxford, 1996, p. 100, 102–103, 112, 115–116.

835 Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима", *Наслеђе,* бр. IX, Београд, 2008 стр. 77–78.

836 Милан Просен, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији", *Наслеђе,* бр. VIII, Београд, 2007, стр. 98–100.

837 Карактеристични елементи соцреалистичких зграда су монотоно истицање зидних маса са грубо профилисаним отворима, статична униформна силуета огољених сандучастих бло-

Совјетски систем урбанизације дао је нову црту у уобличавању историјски хетерогених земаља и градова Источне Европе које су после 1945. године имале идентичан социјалистички систем изградње друштва. Укидање тржишта, убрзана индустријализација као део припрема за евентуално нови рат и масовно пресељавање становништва са села у градове као нове привредне центре, постало је карактеритика целог региона. Све до почетка шездесетих није било посебне урбане стратегије развоја градова, већ је њихов раст пратио развој индустрије. Специфична карактеристика социјалистичке урбанизације је компактност урбаних зона као последица планирања, али и депопулација варошица и сеоских заједница. Нова социјалистичка изградња оставила је велики траг на периферне зоне, док су унутрашња подручја у већини случајева стагнирала, а многа од њих су била изложена пропадању.[838] Социјалистичке земље имале су планирану урбанизацију чије крајње ефекте нису могли до краја да сагледају, тако да их је „изненадио" низ негативних појава: нелегална насеља, неједнакост у расподели станова у месту становања, недостатак сервиса, једноличност изгледа нових насеља, неквалитетна градња, запуштање старих језгара града и велике дневне миграције из нових у старе делове града.[839]

Брза урбанизација, једна од битних карактеристика социјалистичке модернизације, била је и главна слабост целог концепта. Масовни прилив новог становништва аграрног порекла условио је рурбанизацију градова. Подигнута су велика стамбена насеља без урбаних садржаја. Придошлице са села тешко су се растајале од својих навика, између осталог и због тога што су у социјалистичким градовима елиминисани тржиште, универзална власт новца и конкуренција, који би створили и одржали грађански слој са свим својим вредностима. Гушењем монетарне економије, њеним потпуним искључењем из процеса урбанизације и заменом тржишта принципима расподеле, створени су услови у којим није било слободе ни за становнике града ни за житеље села.[840] Читав

кова, распоређивање волумена у слободним просторима (у СССР-у за потребе манифестационих окупљања), редуковање занатских елемената у обликовању фасада, наглашавање симетрије и улазних корпуса (схваћених као главних мотива централизоване композиције), примена истурених стреха над улазима и највишим спратовима, превласт четвороводних кровова, смањење просторних капацитета појединачних одељења, пренизак квалитет нуспросторија, нагомилавање реторичке декорације ентеријера и екстеријера – рељефа, хералдичких поља, натписа, цртежа, парола, пуне скулптуре (Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима", стр. 81, 83).

838 Jiří Musil, „City development in Central and Eastern Europe before 1990: Historical context and socialist legacies", in: *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (edited by F. E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Nataša Pichler-Milanović), Tokyo – New York – Paris, 2005, p. 26–28, 30, 32–34, 40–41.

839 Ognjen Čaldarović, „Neočekivane posledice planiranja razvoja gradova u Jugoslaviji", *Sociologija,* god. 28, br. 4, Beograd, 1986, str. 561–571.

концепт развоја градова током епохе социјализма у Источној Европи представља процес хипоурбанизације (подурбанизованости), односно „економичног управљања урбанизацијом" услед максималних улагања у индустрију, што подразумева следеће: 1) ограничавање средстава за инфраструктуру и услуге „по глави" становника града; 2) мању пропорцију непродуктивних у односу на продуктивне раднике у граду; 3) повећање броја руралних у односу на урбане мигранте (делимично и зато што су трошкови инфраструктуре на селу далеко мањи). Хипоурбанизација је пре свега карактеристична за фазу социјализма у којој је доминантно било улагање у индустрију („принудни раст"), коју је од краја шездесетих заменила фаза „интензивне социјалистичке урбанизације" у којој се више улагало у инфраструктуру градова. Ипак, повећање потрошње и проширење сектора услуга нису довели до искорака према капитализму, иако су виша лична примања допринела изградњи приватних кућа и побољшању инфраструктуре градова.[841]

Иако је логика индустријализације практично „уједначила" основне црте развоја урбаних зона у свету, социјалистички градови су имали и одређене специфичности како у физичком обличју, тако и друштвено-економској организацији живота. Социјалистички градови имају карактеристику стварања „микрорејона" (блокова стамбених зграда) у којима, осим становања, житељи имају могућност задовољавања основних животних потреба (дечји вртићи, ресторани, библиотеке, спортски терени). У великим градовима постојали су посебни квартови са бољим условима живота и степеном услуга предвиђени за становање истакнутих чланова номенклатуре, што је реметило принцип „једнакости", кључну компоненту у планирању социјалистичког града.[842]

Један од највећих проблема социјалистичке урбанизације била је удаљеност нових насеља од центра града, њихова слаба инфраструктурна опремљеност, мала квадратура станова и гомилање приватних кућа у предграђима без планске градње и основних хигијенских услова. Социјализам није донео нови модел урбанизације, већ је заправо понављао постојеће обрасце, иако је посебан економски и друштвени систем условио нову варијану таквог процеса. Политичка контрола планирања, раста, дистрибуције и величине стамбених јединица, првенствено због потреба индустријализације, са малим интересом за сектор услуга који би помогао људима да живе у тим квартовима, основна је карактеристика подизања градова у социјалистичким земљама. Суштина со-

840 Анатолий Григорьевич Вишневский, *н. д.,* стр. 78, 100–101, 103.

841 Krik Pikvens, *n. d.,* str. 349–350.

842 David M. Smith, „The Socialist City", in: *Sity after socialism : urban and regional change and conflict in post-socialist societies* (edited by Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Syelenyi), Oxford, 1996, p. 75–77, 79–83.

цијалистичке урбанизације је партијско-државно планирање становања ради остварења политичких циљева.[843]

Табела бр. 27. Раст урбане популације у државама Источне Европе 1930–1990. године (у %)

Држава	1930	1950	1970	1990
ДДР	...	72,0	73,8	76,8
Пољска	37,3('39)	39,0	52,3	61,3
Чехословачка	39,7('38)	51,5	62,3	75,7
Мађарска	33,2	38,6	48,2	59,5
Румунија	21,4	23,4	40,9	54,3('92)
Бугарска	21,4('34)	27,5	52,9	66,4
Југославија	13,2('31)	21,9	35,9	53,2('85)
Албанија	15,4('38)	20,5	37,4	35,5

Извор: Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* Budva, 1990, str. 35; Frederick Edwin – Ian Hamilton, „The external forces: Towards globalization and European integration", in: *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (edited by F. E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Nataša Pichler-Milanović), Tokyo – New York – Paris, 2005, p. 81, 84; Silviu Negut, Claudia Popescu, „The Romanian Urban Network", *The Romanian Economic Journal Anul, VIII, nr. 16,* iunie 2005, p. 3–17; Сви подаци у табели, осим за Југославију (1985), и Румунију (1992), преузети су из чланка „The external forces: Towards globalization and European integration". Постоје неподударности и у подацима за друге године и земље, али они нису тако велики, па нису ни коментарисани приликом састављања табеле.

(а) Урбанизација Југославије/Србије (1944–1989)

Према проценту урбаног становништва Југославија је током епохе социјализма била на зачељу у Источној Европи. Само је Албанија 1990. године имала више сеоског становништва (Румунија приближно као и Југославија). Наслеђена аграрна структура споро се мењала за разлику од Бугарске која је 1950. имала 27,5% градског становништва (1990 – 66,4%), знатно више него Југославија (1950 – 21,9% ; 1985 – 53,2%), што важи и за Србију (1953 – 22,5%; 1991 – 50,7%), односно ужу Србију (1953 – 21,2%; 1991 – 53,3%).[844] Социолози под „урбанизованим друштвом" подразумевају оне државе у којима најмање једна трећина становника живи у градовима изнад 100.000 житеља. Међутим, Југославија по

843 Iván Tosics, „City development in Central and Eastern Europe since 1990: The impacts of internal forces", in: *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (edited by F. E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Nataša Pichler-Milanović), Tokyo – New York – Paris, 2005, p. 46, 48, 52–53.

844 Погледати Табеле бр. 3 и 27.

овом критеријуму никада није могла да се уврсти у урбанизована друштва, јер је у 14 градова већих од 100.000 становника (1981) живело само 17,7% целокупног становништва. У два града већа од 100.000 становника уже Србије (1981) живело је 22,3% становника целог подручја, што је било изнад југословенског просека.[845]

Београд, чији је раст подстицан и у XIX веку[846], издвојио се као најдоминантнији урбани центар у односу на остале градове у Србији.[847] Превелика концентрација становништва у Београду успорила је урбани развој остатка уже Србије, тако да је број градова средње величине био мали и пред крај епохе социјализма, а њихов развој тек у зачетку. Београд је имао половину градског становништва уже Србије, што је карактеристика током готово целог двадесетог века.[848]

Основна карактеристика урбанизације Југославије после 1945. године јесте раст главног града, републичких и покрајинских административних центара, уз истовремено занемаривање мањих градова и варошица. У периоду 1946–1981. године из села у градове прешло је 6,5 милиона људи, што је довело до „сумрака сељаштва" и стварања многих проблема за нове досељенике у великим градовима. Урбанизација је у првим послератним годинама била условљена индустријализацијом земље, а уређење простора зависило је од привредног раста. Када је у питању Србија процес урбанизације од 1945. до 1961. године био је више квантитативни процес деаграризације, него квалитативне урбанизације. Није било великих градова, бројне мале вароши нису напредовале, а економска структура градова била је слаба и базирала се искључиво на индустрији (најчешће једној доминантној грани). У питању је била почетна фаза развоја у којој, осим једног облика производње на коме почива цео развој града, друге привредне активности (посебно терцијарне) нису постојале или су биле слабо развијене.[849]

Привредне и политичке реформе од почетка шездесетих имају утицај и на урбанизацију. Уместо централног планирања долази до појаве „полицентричног" етатизма у којима републике, покрајине и општине усмеравају своју урбанизацију, али без заједничког планирања на нивоу целе Југославије. Заправо, у највећем делу послератног раздобља уопште није било концепта и стратегије

845 Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* str. 36; За детаље погледати Табеле бр. 7, 8.

846 Branko Bojović, „Neki zanemareni urbanistički problemi", u: *Beograd – sociološka studija* (ur. Vladan A. Vasilijević), Beograd, 1977, str. 172–176.

847 Погледати Табеле бр. 7 и 8.

848 Živan Tanić, *Beogradska predgrađa i prigradska naselja : sociološka studija,* Beograd, 1989, str. 193.

849 Душанка Јанев, *н. д.,* стр. 40–41, 68–69; Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* str. 37–39, 41.

изградње система насеља. Када су концепти и постављени, они се нису остваривали у пракси упркос нормативним циљевима. Послератна урбанизација развијала се у доброј мери и у оквирима ранијих облика и типова подизања насеља, тако да регионални типови градова нису нестали у процесу социјалистичке урбанизације.[850] На развој градова у унутрашњости земље деловало је пуно фактора, али се као примарни издваја административни значај насеља. Град је као регионални центар добијао низ „непривредних функција" које су од њега стварале локално средиште.[851]

Масовни прилив становника у градове, пре свега Београд, држава је после Другог светског рата покушавала да регулише, па и ограничи административним мерама. У периоду 1953–1961. у Југославији је годишње око 250.000 становника прелазило из пољопривредних у непољопривредна занимања, а у градове се сваке године досељавало 82–92.000 сеоског становништва. Досељавање у главни град држава је до средине педесетих ограничавала праксом издавања дозвола за насељавање. Званичан став власти био је да стални боравак у Београду могу да добију само она лица чије присуство у главном граду „представља јавни интерес". Међутим, већ од шездесетих пракса ограничавања усељавања у Београд није примењивана. Прилив новог становништва требало је да се ограничи економским мерама – високим ценама комуналних услуга. Досељавање је у пракси било стихијско, без правог плана. Досељеници у главни град постали су зависни од власти која је лако манипулисала претежно необразованом и пауперизованом масом лумпенпролетеријата.[852] Нова бетонска насеља подизала су квалитет живота (комунална опремљеност, употреба апарата за домаћинство), али су истовремено постала и станиште за масу усамљеника одвојених од живота „правог града".[853]

Урбанизацију Београда, као доминантног места у Србији, додатно је убрзало одустајање од политике високих цена комуналних услуга. Житељи градова су заправо дотирани, јер је цена комуналних услуга била испод реалне, посебно у Београду, у коме је било јефтиније живети него у мањим местима Србије. Уз све то проценат наплате и тако потцењених услуга није био висок, што је важило за све остале градове у Србији. На убрзану урбанизацију утицала је и

850 Dolfe Vogelnik, *Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ,* Beograd, 1961, str. 13–14, 89, 92–101; Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* str. 37–39, 41.

851 Олга Савић, „Градови, варошице и мешовита насеља Западне Србије", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић",* књ. 32, Београд, 1980, стр. 240.

852 Slobodan Selenić, „Urbanizacija socijalističkog Beograda : istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970.", *Tokovi istorije 3–4 (2005),* Beograd, 2005, str. 184–187.

853 Сретен Вујовић, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 306–307.

појава великог броја дневних миграната, становника села који су радили у граду.[854] Они су из својих примања издвајали новац за уређење насеља у којима су радили, али не и места у којима су живели, тако да су били „чист добитак за градове".[855]

Досељеници који су са села преплавили градове уживали су многе погодности у односу на завичај из кога су потекли, али што је било још важније они нису постали само радничка класа, већ су се из овог слоја почели регрутовати и партијско-државни руководиоци. Створен је прелазни тип сељака-индустријских радника, али и сељака-службеника. Постепено је стваран нови социјални слој, обележен снажном руралицијом градова и веома спорим процесом прихватања урбаних норми живљења.[856] Овај процес није био карактеристичан само за прву деценију социјалистичке епохе. Урбани обрасци живота веома су се споро и тешко успостављали. Седамдесетих година XX века „идеални тип грађанина-самоуправљача" у Југославији био је по занимању службеник, живео је у граду до 20.000 становника, био је припадник средње генерације са приходом који је нешто изнад просека и дужином боравка у граду више од 10 година или са рођењем у граду у коме живи. С друге стране „негативни тип грађанина-самоуправљача" по занимању је био радник, живео је у неком од највећих градова, био је припадник младе генерације (до 30 година старости), са најнижим приходима и дужином боравка у граду до две године (дошљак са села). Истраживања су показивала да је већина становника градова била ближа „негативном типу".[857] У складу са вредносним системом који су имали, ови људи су утицали и на физичко обликовање градова.

Србија без покрајина је на крају епохе социјализма имала 52% становника у градовима, али са изразитом концентрацијом у Београду, у коме је живело 25,8% укупног и 54% градског становништва уже Србије. Без обзира на малу урбанизованост и ужа Србија је имала проблеме масовног досељавања сеоског становништва које је у новој средини ширило своју културу (рурбанизација), стварање дезурбанизоване периферије са илегалним или полуилегално

854 Београд је 1986. године по висини станарине био испод Крагујевца, Ниша, Смедерева, Шапца и Ваљева. На сцени је била економија раубовања градова, трошења града уместо успостављања цена – трошкова живота (Ksenija Petovar, „Planiranje urbanističkog i socijalnog razvoja Beograda", *Sociološki pregled,* god. 20, br. 3–4, Beograd, 1986, str. 157–162; Иста, *Урбана социологија : наши градови између државе и грађанина,* Београд, 2003, стр. 13–15).

855 Stipe Šuvar, *Između zaseoka i megalopolisa,* Zagreb, 1973, str. 153. Удео дневних миграната у Југославији 1971. године износио је 34% запослених, а 1981 – 40% (Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* str. 41–42).

856 Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950,* стр. 572–577.

857 Мирослав Живковић, „Град у социјализму", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 69,* Нови Сад, 1980, стр. 54.

подигнутим приватним кућама, као и одлагања реконструкције старих језгара градова. У питању је била стихијска урбанизација, како због сталног притиска миграната са села, тако и због полицентричног одлучивања у којем није постојао просторни план за целу Југославију. Према подацима из 1971. године само 25% насеља у Југославији имало је урађене урбанистичке планове.[858] Источноевропске земље уводе просторно планирање на нивоу државе 60-их година, што Југославија „открива" тек су следећој деценији.[859] Када је у питању Србија, то стање се поправило до краја епохе социјализма, али се основни проблем урбанистичког планирања састојао у томе што су урбанистички планови (генерални, детаљни) служили као основа за подизања „зграда", а не као основа за регулисање „града" као целине.[860]

Сам физички изглед и наслеђени стамбени фонд градова у Србији није се одликовао развијеношћу. Према прегледу из 1950. године 88% зграда биле су приземне, 6% једноспратне и 6% вишеспратне. Од тога је 54,8% зграда било подигнуто до 1918. године, а 39,3% до 1940. године. Највећи број зграда (48%) окарактерисан је као неисправан за становање. Ратна разарања само су допринела недостатку стамбеног фонда, а масовно досељавање у градове додатно је погоршало проблем. Од 51 града на територији уже Србије, 31 је имао делимично водовод на који је директно било везано само 4% зграда. Делимично изграђену канализациону мрежу имала су 24 града.[861] Чачак није имао водовод и канализацију све до 1955. године.

Просторно ширење градова у Србији после Другог светског рата одвијало се кроз три модела: планско, стихијско и бесправно. Ако се посматра запоседање самог простора (што укључује сва три модела), уочава се да је континуирано ширење старија и доминантнија фаза раста градова у Србији. Од шездесетих година XX века, са повећањем броја аутомобила и ширењем приградске путне мреже, дошло је до „скоковитог" ширења градова у рубне зоне које се пуне различитим градским садржајима. У овом процесу преовладавали су стихијски модел и „дивља градња".[862]

858 Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* str. 40, 42–43.

859 Dušica Seferagić, „Društvene promjene i promjene u prostoru", *Sociologija,* god. 38, br. 1–2, Beograd, 1991, str. 71.

860 Борислав Стојков, „Систем урбанистичког планирања и његов утицај на простор Србије", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 92–93,* Нови Сад, 1992, стр. 72–74.

861 Драгољуб Момчиловић, Јозеф Кортус, „Данашњи проблеми урбанизма у Србији : задаци урбанизма и путеви његовог развоја", у: *Градови и насеља у Србији : развој, урбанистички планови и изградња 1946–1951.* (ур. Михаило Митровић), Београд, 1953, стр. 15.

862 Владимир Мацура, „Концепцијске поставке за моделе ширења изграђеног ткива у рубним зонама града у Србији", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 82,* Нови Сад, 1987, стр. 137–138, 141, 144–148.

Партија и држава у Југославији дуго нису у својим резолуцијама и законима обраћали пажњу на потребу уређења градова. СКЈ је тек на X конгресу (1974) истакао потребу значаја просторног размештаја „производних снага", што је поновљено и на XI (1978) и XII (1982) конгресу. Савезна скупштина је тек 1971. године донела Основе политике урбанизма и просторног уређења.[863] Индустрија се у Југославији размештала независно од просторног планирања, које заправо није ни постојало, што је условило спонтано запоседање простора са свим негативним последицама такве праксе.[864]

Када је у питању стамбена политика, „самоуправна" варијанта социјализма Југославије условила је и одређене специфичности у стамбеној изградњи (највише већи утицај тржишта). Међутим, и овај сегмент друштва у својој основи имао је све слабости које су пратиле остале социјалистичке земље: стамбена несташица, неједнакости у расподели станова и места за становање, растући значај неформалне „сиве економије", илегалних активности и корупције. Југославија је од почетка педесетих спровела децентрализацију стамбене политике премештајући је на локалне самоуправе, да би либерализацијом тржишта 1965. године грађевинска предузећа сама формирала цене. Сва предузећа била су обавезна да издвајају 4% нето зараде за куповину станова и издавање својим радницима или да дају кредит за самосталну градњу са каматом од 1% (код банака само 3%). Овај систем убрзо је замењен поновним јаким уплитањем државе (1974) формирањем стамбених фондова. Ограничава се деловање тржишта у станоградњи, расте утицај општина, а појављује се и монополистички положај појединих предузећа која граде станове, што је условило њихове високе цене. Са појавом „станова солидарности" посредно се признаје да је постојећи систем доделе станова био неправедан, а општи слом система осам-

863 Душан Пајовић, „Приступ правном дефинисању појма града", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 79,* Нови Сад, 1985, стр. 92–93.

864 Stipe Šuvar, *n. d.,* str. 226. Ра разлику од „цивилног" дела друштва у коме је урбанизација препуштена стихији, војска (ЈНА) је стварала стратегије „одбране" градова од евентуалног агресора, при чему су инсистирали да се и урбанистички планови подреде овој сврси. У питању су били и делимично бизарни разлози темељени на речима Јосипа Броза Тита, који је предвиђао да се у таквом евентуалном сукобу градови у Југославији претворе у снажне тачке отпора: „Читава наша земља биће претворена у јежа, а свако насеље и сваки град у бастион, који ће се најупорније бранити. Таквом одбраном морамо обезбједити да нам градови извана буду јежеви, а изнутра осињаци." (Miodrag Ivanović, *Odbrana gradova,* Beograd, 1984, str. 6, 12–17, 199). Овакви ставови нису били само празна пропаганда. Тако је у Чачку 1968. године, у време интервенције СССР-а и осталих земаља Варшавског пакта на Чехословачку, добар део друштвених планова стопиран, чиме је ратна опасност условила да „укупна активност Скупштине [општине Чачак] добије друге димензије, пре свега, у области народне одбране" [*Извештај о раду Скупштине општине Чачак за период 1967–1968. године са освртом на задатке друштвено-економског развоја комуне у наредном периоду* (без године и места издања), стр. 3].

десетих потврђен је чињеницом да је све више кредитирана самостална изградња кућа.[865] Усмерена стамбена изградња од 1974. године (за познатог купца) условила је појаву да се гради све мање станова (једна од најнижих стопа у Европи), у све дужем року и за све већу цену.[866]

Када је у питању архитектонски израз, Србија је у првој деценији после Другог светског рата као званични и од државе пропагирани и подржавани стил неговала соцреализам. У тренуцима економске немоћи, која је засигурно била карактеристика првих година после ослобођења, требало је демонстрирати идеологију која је тежила да се представи као напредна и стабилна. Нови стил није био довољно инспиративан за већину архитеката, тако да соцреализам није заживео у југословенској и српској архитектури. Томе су допринели раскид са СССР-ом и опште сиромаштво које није дозвољавало градњу монументалних објеката, као и отварање према идејама модернизма. Чак су и у оним објектима за које са сигурношћу можемо рећи да су у стилу монументалног соцреализма, приметни утицаји академизма. И изградња стамбених зграда била је условљена недостаком материјалних средстава, што је условило примену модернистичког рационализма који није карактеристичан само за соцреализам. Сходно таквим тенденцијама постоје и тврдње да соцреализма заправо и није било у чистој форми у Србији и да је брзо нестао уступајући место модернизму у оквиру којег су створена и монументална дела, али о којима је прикладније говорити као о „градитељству социјалистичке епохе" са снажним ауторским печатом и масовном „социјалном изградњом" радничких насеља у стилу „пауперизованог модернизма".[867]

Међутим, соцреализам као архитектонски стил ипак се устоличио у Србији после Другог светског рата, иако нису остварена значајнија монументална дела. Оваква остварења нису ни могла да буду реализована због велике оскудице, тако да није било ни подражавања СССР-а. Зато соцреализма има у многим радничким насељима широм земље. Раздобље социјалне изградње и послератне обнове, као и наставак предратне модерне и оживљавања академизма, представљају саставне делове, перформансе и дихотомије које одликују еклектичку естетику соцреализма у архитектури, што потврђује историјску

865 Удео друштвених станова у градовима Југославије 1990. године био 39,1% (Београд 53%, Београд – градски део 66,0%, Нови Сад 39,2%, Ниш 31,4%, Крагујевац 25,7%, Ужице 25,7%, Источна Европа 42,0%). Приметан је виши удео друштвених станова у административним, политичким и регионалним центрима у односу на југословенски просек (Mina Petrović, *Sociologija stanovanja. Stambena politika: izazovi i mogućnosti,* Beograd, 2004, str. 81–85).

866 У периоду 1971–1983. године просечни трошкови градње станова порасли су 14,4 пута, просечне плате 9,5, а просечна станарина 5,5 пута, тако да се цео систем ближио слому (Milinko Radmilac, *Finansiranje stambene izgradnje,* Čačak, 1992, str. 63, 66, 69).

867 Милан Просен, н. д. стр. 97, 103, 109–115.

посебност овог стила. Обласни одбори, партијска средишта, задружни и културни домови, као и санитетске и железничке станице постају жижне тачке новорегулисаних градова. Ова здања грађена су већином у стилу соцреализма који се у Србији развијао паралелно са другим стиловима, мада је био снажно протежиран од стране власти. Ако је српски соцреализам у морфолошком смислу представљао наставак предратних тенденција, он је по својој намени и концепцији ентеријера био прилагођен идеолошко-пропагандним захтевима једнопартијског естаблишмента.[868]

Званична идеологија је тврдила да соцреалистичка архитектура треба да буде „социјалистичка по садржају, а национална по форми" (што је био захтев генерала Жданова). Међутим, овај приступ у Србији није имао значајнијих представника нити остварења, осим Драгише Брашована. Проблем је био и у одбацивању „националног" када је у питању Србија, као „назадног" и „реакционарног" наслеђа коме треба да се супротстави „напредна" идеологија комунизма. То је условило одбацивање и „националног" стила у архитектури. Схематизам у обликовању нових типова социјалистичких насеља, јефтиноћа и брзина извођења, скучене могућности и идеолошка ограничења при грађењу великих комплекса за становање „народних и радних маса", нису нарочито инспирисале ствараоце. Отуда су градови у Србији преплављени упадљиво одбојним, наметнутим типом сиве социјалистичке архитектуре, у којој су главни објекти настајали готово преко ноћи (задружни домови, радничка и војна одмаралишта, домови културе, партијске зграде, војне и полицијске установе). У њиховој архитектури унедоглед је понављан модернистички стереотип, који је осиромашио и наружио амбијенте многих градова. Ни архитектура нових радничких насеља није у довољној мери задовољавала естетске и духовне потребе њихових житеља.[869]

Критика и напуштање соцреалистичког архитектонског стила започели су 1950, да би после 1953. године држава коначно почела да толерише слободу у архитектонском стваралаштву. Наступио је период стимулативнијег социјалистичког естетизма. Власт је тако добијала међународни кредибилитет као слободнија земља у односу на Источни блок.[870]

868 Марина Ђурђевић, Александар Кадијевић, „Симетрија у новијој српској архитектури", *ЗЛУ Матице српске,* 27–28, Нови Сад, 1991–1992, стр. 1–14; Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима", стр. 77, 81, 83–85.

869 Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури* (средина XIX – средина XX века), Београд, 1997, стр. 213.

870 Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965,* стр. 430–436; Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима", стр. 77, 81, 83–85.

Изградња стамбених насеља у Србији прешла је пут од архитектуре која се темељила на обезбеђењу стамбеног минимума уз велику штедњу грађевинског материјала и оскудност форми израза (период Првог петогодишњег плана), да би се од краја педесетих кренуло у масовну индустријску изградњу од монтажних бетонских елемената и велику шароликост архитектонских стилова у оквиру модерне.[871] Када је у питању спољашњи архитектонски лик несумњиво да је архитектура била дословно модерна („куле и штангле злослутних димензија изгубљене у простору"). Оно што је недостајало била је функционална димензија модерности таквих градова.[872]

(б) Урбанизација Бугарске (1944–1989)

Убрзана урбанизација Бугарске после Другог светског рата имала је два одлучујућа узрочника: форсирану индустријализацију совјетског типа и масовну колективизацију на селу. Сам процес ширења градова уско је повезан и са тоталитарном политиком БКП која је контролисала све друштвене процесе. Ново друштво и индустријализација градова требало је да се темељи на основама западноевропске технологије и образаца индустријализације, али и марксистичке утопије. Радничка класа је означена као основа новог друштва.[873] Градови у Бугарској претрпели су после Другог светског рата велике демографске промене. Темељно се изменила структура становника, њихових занимања и културних потреба. Утицај предратне буржоазије потпуно је маргинализован.[874]

Сви ови процеси довели су до највеће демографске „револуције" у бугарској историји. У периоду 1950–1970. године 2,2 милиона становника преселило се из села у градове. Проценат сеоског становништа у Бугарској снажно је опадао, много брже него у осталим социјалистичким земљама. Од 1950. до 1990. године Бугарска је за 38,9% повећала своје урбано становништво (Југославија до 1985. за 31,3%, што је друго повећање по величини). Од седамдесетих годи-

871 Драгана Мецанов, „Могућности (ре)дефинисања и предлог периодизације градитељског наслеђа", *Наслеђе,* VIII, Београд, 2007, стр. 151–167.

872 Љиљана Благојевић, *Нови Београд : оспорени модернизам,* Београд, 2005, стр. 198–251.

873 Илияна Марчева, „Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война", *Балканистичен форум,* кн. 2/1997, Благоевград, 1997, стр. 120–121.

874 Детаљну анализу преображаја капиталистичког у социјалистички град у Бугарској погледати у монографији: Димитър Луджев, *Град на две епохи : история на обществените групи в българските градове в средата XX век,* София, 2005.

на и становници мањих и средњих градова почињу да се селе у веће урбане центре. Депопулација села у Бугарској имала је „застрашујуће размере".[875] С друге стране, градови су се рурбанизовали услед механичког прилива становника са села. У Бугарској је 1970. године 40% становништва градова било пореклом са села (досељеници и њихова деца).[876]

Убрзана урбанизација условила је стварање великих градова. Бугарска је 1985. године имала десет градова са преко 100.000 становника, а 1991. године још три места која су била близу ове границе – укупно 13 насеља. Регионални административни центри имали су велики механички прираст становништва, независно од развоја индустрије. Према овим подацима Бугарска је још 1981. године била урбанизована земља, јер је у градовима преко и близу 100.000 становника живела једна трећина становника.[877]

Подизање индустрије и ширење урбаних зона условило је да градови постепено „гутају" околна села која постају нове градске четврти. Раст Софије и других регионалних центара није успоравала ни бирократска процедура добијања статуса сталног житеља тих градова.[878] Репресивни закони донети током Другог светског рата (исељавање криминалаца, проститутки, хулигана, беспосличара из великих градова), нису опозвани у епохи социјализма. Ти закони су продужавани у разним формама до краја седамдесетих. Услед промене привредне политике средином педесетих година дошло је до повећања незапослености у великим индустријским градовима, што је додатно оснажило схватања о потреби ограничавања усељавања у велике урбане центре.[879]

Један од покушаја смањења миграције у велике индустријске градове била је и административна реформа из 1959. године. Бугарска је подељена на 27 округа чији су центри постали водећи регионални градови, места у које се

875 Михаел Груев, „Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война", *История на Народна република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 381–383. За детаљније податке погледати Табелу бр. 27.

876 Анастас Ю. Тотев, „Миграционни и урбанизационни процеси в България ", *Икономическа мисъл 6,* София, 1971, стр. 34–35. За детаље пораста градског становништва погледати Табеле бр. 3, 27.

877 *Статистически годишникъ на Народна република България 1982,* София, 1983, стр. 28; Бойка Василева, *Миграционни процеси в България след Втората световна война,* София, 1991, стр. 100, 103. Погледати Табеле бр. 3, 9, 27.

878 Михаел Груев, „Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война", стр. 384–388.

879 Илияна Марчева, „Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война", стр. 123–126; Иста, „Парадокси на модернизацията в България след Втора световна война", в: *В търсене на истината. Проф. Николай Генчев. Юбилейно изданиепо случай 70 год. от рождението на проф. Николай Генчев,* София, 2002, стр. 239–240.

сливала миграција из околних села. Урбанистичко уређење нових административних центара потпомагала је држава – подизане су велике управне зграде, позоришта, осниване многе установе културе. Међутим, мигранти су пресељење у мали град схватали као успутну станицу која их води ка метрополи. Независно од форсирања изградње нових регионалних центара, миграције су се и даље одвијале према старим индустријским градовима. Све је то условио да су се после 1966. године поново актуелизовале наредбе о ограничавању пријема нових житеља у велике градове. Први симптоми демографског слома села услед убрзаног исељавања примећени су почетком седамдесетих. Наредба о драстичном ограничавању пријема нових житеља у све градове (1974), осим оних најмањих, требало је да заустави овај тренд.[880] Ови процеси тешко да су могли да се зауставе, јер је концентрација индустрије у Бугарској углавном била смештена у девет великих градова (53% целокупне индустријске производње). Шездесетих година само је у Софији било лоцирано 20% индустријске производње Бугарске. Слично је било и у другим балканским главним градовима (Тирана, Букурешт). Београд је имао 20% индустријске производње Србије, али само 8% Југославије.[881]

И поред свих административних мера пораст становника градова у Бугарској није заустављен. Мигранти са села донели су у градове своју културу живљења која се тешко уклапала у урбано окружење. Појединац је све више био атомизован и подложан притиску режима. Од краја седамдесетих државна политика усмерава финансирање подизања индустрије и нових стамбених насеља у малим и средњим градовима, посебно ако су у питању гранични рејони. Директива о убрзаном економском и урбанистичком развоју ових рејона од 1982. године требало је да прекине њихову депопулацију. То се није десило, а тај процес додатно је убрзан.[882]

Нагло повећање житеља градова изискивало је и обимну изградњу станова. За разлику од већине других социјалистичких држава Источне Европе, становградња у Бугарској (попут Мађарске) омогућила је и учешће приватног сектора који је деловао легитимно и имао подршку државе. За Бугарску је било карактеристично да је држава градила, дистрибуирала и продавала станове по веома ниским ценама, тако да је 1989. године у приватном власништву било 92% станова, највише у Источној Европи (Југославија 74%, Румунија 76%,

880 Илияна Марчева, „Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война", стр. 127–128.

881 Коста Михаиловић, *Регионални развој социјалистичких земаља – упоредна студија,* стр. 54–56.

882 Михаел Груев, „Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война", стр. 384–388.

Пољска 40%).[883] И према изградњи станова на 1.000 становника Бугарска је претекла Југославију од почетка 80-их година XX века.

Табела бр. 28. Број изграђених станова на 1.000 становника у балканским земљама (Југославија, Бугарска, Румунија и Грчка) 1969–1980.

Држава	**1969**	**1970**	**1979**	**1980**
Југославија	5,90	6,21	6,6	6,2
Бугарска	5,58	5,38	7,5	8,4
Румунија	7,18	8,03	8,6	8,9
Грчка	14,78	12,90	2,0	–

Извор: Milinko Radmilac, *Finansiranje stambene izgradnje,* Čačak, 1992, str. 33, 56.

Упоредо са демографским променама, градови у Бугарској темељно су изменили и свој физички лик. Снажно присуство соцреализма у архитектури Бугарске успостављено је после 1947, односно од 1949. године, са покретањем Првог петогодишњег плана. Потребе масовне стамбене изградње, али и подизања монументалних објеката који славе нову идеологију, били су део совјетског утицаја и једнопартијске политичке доктрине. Као и случају Србије, период соцреализма у архитектири Бугарске (1949–1956) представљао је спој многих стилова. То је условило да поједини аутори ову епоху настоје да назову другим називом (монументални историцизам, декоративни еклектицизам), као прецизнију дефиницију од свеопштег одређења соцреализам и да се искажу ставови да је заправо цео соцреалистички стил био тражење националног израза у социјалистичком духу. Овакве тврдње подупиране су и констатацијама да је епоха соцреализма у архитектури и поред мањкавости била „човечнија" од модерне архитектуре која је такође „тоталитарна" у својим практичним решењима предвиђеним за „апстрактног човека". Оваква становишта била су део залагања да се настави са применом соцреалистичког стила у Бугарској који је својом формом одговарао „социјалистичком друштву".[884]

После 1956. године и у Бугарској је дошло до слободнијег стваралаштва у архитектури. Већ крајем педесетих подижу се архитектонска дела у духу модернизма, али без јавног признања да је то истоветни процес као на Западу.[885]

883 Ксенија Петовар, *Урбана социологија : наши градови између државе и грађанина,* стр. 59; Mina Petrović, *n. d.,* str. 77–78.

884 Юрий Яралов, „Някои проблеми на социалистическия реализъм а архитектурата", *Архитектура, 1,* София, 1980, стр. 18–19; Методи Класанов, „Социалистическият реализъм в архитектура – минало, настояще или и бъдще" *Архитектура,* 8, София, 1986, стр. 2–4.

885 Маргарита Харбова, „Архитектурни знаци на социализма – обезличаване, отчуждаване, гигантомания", *Социализмът – реалност и илюзии : етнологични аспекти на всекидневната култура* (ред. Радост Иванова, Ана Лулева, Рачко Попов), София, 2003, стр. 224.

Од средине шездесетих долази до масовне изградње станова и подизања солитера неопходних за збрињавање све бројнијег градског становништва. Нови стамбени блокови уређивани су по принципима микрорејона, а поједини делови града урбанистички су планирани за различите делатности. Званична политика инсистирала је да архитектура буде социјалистичка по садржини, а национална по форми.[886] Тако одређена „мисија" архитектуре у Бугарској требало је да пружи материјални одраз социјалистичке изградње и националне традиције, са истовременим одржавањем високих вредности соцреализма уз праћење савремених тенденција. Бугарска је са својом архитектуром требало да буде препознатљива у свету као део важних задатака за „велико историјско време".[887]

Званична политика је соцреализам у архитектури представљала као спој задатака уређивања простора и марксистичко-лењинистичке идеологије, социјалне политике, социјалистичког начина живота и стварања нове духовности. Од седамдесетих година долази до веће бриге за национално архитектонско наслеђе, његову рестаурацију, конзервацију и урбанистичко повезивање са савременим градом. Од седамдесетих долази и до много веће слободе у архитектонском изразу у којем није више било „аскетизма" из ранијих деценија. Нови објекти имали су пуно пластике у декорацији фасада објеката који у суштини нису „раскрстили" са соцреалистичким стилом. Као нова тенденција јављају се и архитектонска дела која би требало да представљају спој ранијих архитектонских епоха и савремене архитектуре, као нека врста националног стила у градитељству. У основи, то је и даље био соцреализам, еклектички правац који је у себе унео монументалност из ранијих епоха, што се и даље примењивало у изградњи партијских домова и административних здања.[888]

Но, масовна изградња бетонских солитерских насеља и урбанистичко-архитектонског уређивања градова имала је и своје наличје. Обезличени низови бетонских зграда, често слабог квалитета, производили су отуђење појединца и породица, који су се изоловали у приватност својих станова без комуникације с другим људима. Униформност урбанистичких и архитектонских планова уништила је градитељску посебност многих градова у Бугарској за време социјализма. Индустријске зоне, стамбени блокови и уређења центра градова са масивним административним зградама рађени по истоветним решењима, били

886 Пейо Бербенлиев, „Архитектурата по българските земи (1396 г. – до наши дни)", *Архитектура,* 2, София, 1981, стр. 9–12.

887 Георги Стоилов, „Завоеванията на съвременната българска архитектура", *Архитектура,* 7–8, София, 1984, стр. 2–3.

888 Тодор Булев, „Социлистическият реализъм и тенденциите в нашата архитектура от 70-те години", *Архитектура,* 7–8, София, 1984, стр. 41–44.

су опште место које се понављало у уређењу насеља широм земље. Централно градско језгро, лишено места за састајање и комуникацију људи (кафане, продавнице, клубови), постепено је губило своју привлачност за људе.[889]

Када је у питању брига о националном архитектонском наслеђу и обнови старих градова, тај процес је у Бугарској започео 1955. године рестаурацијом Великог Трнова. Већ шездесетих многи стари градови почели су да се рестаурирају и конзервирају, уз изражену бригу о етнографском наслеђу традиционалног градитељства и форсирања чувања једног типа старе балканске куће из периода националног препорода Бугарске у XIX веку. Поред националних мотива читаве акције, у питању је био и прагматичан интерес режима Тодора Живкова који је развијао туризам, у чијој је понуди значајна компонента било и етнографско наслеђе. У питању је био компромис између модернизаторске идеологије и патријархалне изолованости. Поред ове тенденције, у Бугарској од почетка шездесетих почиње и процес борбе против оријенталног наслеђа у бугарским градовима, под којим се подразумевају урбанистичка хаотичност и велика индивидуалност, поред „класичних" ставова о прљавштини, економској заосталости и друштвеној патологији. Заправо, спонтани (или хаотични) развој оријенталних (балканских) градова, и изражена индивидуланост у градитељству, били су прави антипод модерном социјалистичком граду који је унапред испланиран и уређен.[890]

Систем социјалистичке урбанизације званично је дефинисан као процес који даје више могућности за оперативно решавање социјалних проблема у граду, него што је то случај са урбаним целинама у капитализму.[891] Материјални одраз таквог става била је архитектура нових насеља. Тражење новог архитектонског израза и одрицање од догми у стваралаштву, ипак је било ограничено идеолошким захтевима, а архитектура је имала задатак да изрази социјалистички начин живота. Тако је Бугарска имала обимну урбанистичку и архитектонску делатност која је преобликовала многе средње градове у духу повезивања модерне архитектуре и вредности социјализма.[892]

Провинцијски градови обично су улепшавани непосредно пред долазак страних делагација. Независно од ових повремених пропагандних акција, постојала је устаљена схема која је примењивана у урбанистичком обликовању

889 Маргарита Харбова, *н. д.,* стр. 227–229.

890 Ивайло Дичев, „Усядането на номадския комунизъм. Социалистическата урбанизация и кръговете на гражданство", *Социологически проблеми,* 3–4, София, 2003, стр. 53–54.

891 Анастас Ю. Тотев, „Урбанизацията и социално-икономическите проблеми на града", *Икономическа мисъл 3,* София, 1971, стр. 65.

892 Методи Класанов, „Архитектура на априлска България", *Архитектура,* 7, София, 1986, стр. 2–5.

градова у унутрашњости земље. Пешачка зона са мермерним плочама, фонтана и споменик обавезан су декор. Централни тргови нису као у западним градовима места трговине, већ простор предвиђен за манифестације, зборове и масовна окупљања. Ако је у питању био град са статусом окружног центра, онда је његов привредни напредак био убрзанији, а архитектура монументалнија. Окружни град је подразумевао националне инвестиције, комбинате, велика предузећа, бољи ниво снабдевања – мало лошији од Софије, али бољи од мањих градова. Обавезан декор окружног града био је и монументални центар са „величанственим" споменицима локалних хероја. Такав град је имао ликовну галерију, позориште, у неким случајевима и оперу, омладински или културни дом и архитектонски репрезентативну зграду Окружног комитета БКП.[893]

(в) Урбанизација Чачка (1944–1989)

Убрзана урбанизација Чачка после Другог светског рата одвијала се као пратећа појава развоја индустрије. За све бројније раднике и њихове породице требало је обезбедити смештај. После подизања индустрије и побољшања основних животних услова, Чачак је постао место у које су се сливале „реке" миграната са села привучених бољим животом у урбаној средини.[894] Чачак је током епохе социјализма спадао у општине које су имале највећу имиграцију у Србији.[895]

Масовни прилив становника у град није пратила правовремена планска урбанизација, па су спонтаност и стихија били главна карактеристика подизања све бројнијих приземних приватних кућа, по чему је Чачак постао карактеристичан. Тек од почетка шездесетих, са употребом индустријског начина градње станова, почиње период интензивнијег подизања бетонских вишеспратница које су парцијално уклапане у постојеће градско ткиво. Стари део града, „чаршија", потпуно је уклоњен из центра града, а само су поједине зграде сведочиле о некадашњем архитектонском наслеђу.[896]

893 Ивайло Дичев, *н. д.,* стр. 52–53.

894 Миле Мојсиловић, „Раскршћа савремених миграција", *Чачански глас,* бр. 1, Чачак, 1. јануар 1973, стр. 8.

895 Ruža Petrović, „Demografski i društveni razvoj opštinskih i lokalnih zajednica u SR Srbiji 1961–1971. godine", u: Ruža Petrović, Milorad Krneta, Silvano Bolčić, *Razvoj teritorijalnih zajednica : opštine i regioni SR Srbije,* Beograd, 1981, str. 11, 13, 16.

896 *Генерални урбанистички план Чачка до 2000. године* (ур. Бошко Луковић), Чачак, 1978, стр. 84–88.

1. Балканско урбанистичко наслеђе

Чачак спада у ону групу градова који су у самом језгру задржали урбанистичку структуру која је потицала још из османског доба, мада је фонд зграда из тог периода током времена потпуно уклоњен. Заправо, Чачак практично није ни имао архитектонско наслеђе из османског доба, јер је варош неколико пута до 1815. године до темеља спаљивана. Најзначајније јавне и стамбене зграде изграђене у балканској архитектонској традицији подигнуте су тек после одласка Турака 1830. године. Предлог за регулацију вароши по европском обрасцу из 1833. године никада није усвојен, што је трајно обележило развој града у будућности. Нова политичка и економска елита вароши није била спремна да руши тек откупљене дућане и куће у турском делу чаршије, тако да је град наставио да се зракасто шири из центра чија је троугласта основа формирана како због тока Западне Мораве и њених притока, тако и због саобраћајница које су се радијално ширили из града. Дуж ових комуникација протезало се и насеље.[897] Сви суседни градови и варошице добили су још у XIX веку „правилну" европску урбанистичку структуру (Краљево, Горњи Милановац, Пожега, делимично Ужице, Ариље и Ивањица), па је Чачак остао изузетак у Западној Србији.[898]

У постепеном нерегулисаном проширењу градова главну улогу имали су прилазни путеви који су парцелизацијом пољопривредног земљишта и изградњом ниских породичних зграда постепено претварани у главне транзитне градске саобраћајнице. Изразите примере радијалног ширења градова у централној Србији налазимо на излазним путевима Чачка, Ћуприје, Параћина, Алексинца, Пирота, Књажевца, Врања и Крушевца, који су се изградњом претворили у градске улице. Такав бесплански развој проширења градске територије имао је као крупан недостатак малу густину насељености и сразмерно велику површину која је припадала градској територији. То је био један од главних узрока што су градови у Србији у току XIX и XX века остајали без мреже санитарно-техничких постројења, а у знатном делу и без икаквог застора уличних површина. На нерационалну структуру градова, поред велике површине под улицама, у знатној мери утицали су и велики комплекси пољопривредног земљишта које је улазило у састав градске територије.[899]

[897] Владимир Мацура, *Чаршија и градски центар,* Ниш–Крагујевац, 1984, стр. 59, 63. Погледати фотографију бр. 4.

[898] *Генерални урбанистички план Чачка до 2000. године,* стр. 27.

[899] Бранко Максимовић, „Идејни развој српског урбанизма : период реконструкције градова до 1914. године", *Споменик САНУ CXXI, Одељење друштвених наука, нова серија 23,* Београд, 1978, стр. 9–10, 139.

Први регулациони план Чачка из 1893. године није пореметио радијалну неправилну урбанистичку структуру, већ ју је конзервирао, делимично омогућавајући развој града кроз стварање нових саобраћајница. Међутим, позитивна решења овог плана пореметила је траса железничке пруге која је прошла кроз град (1911), тако да за те планове никада нису нађене замене.[900] На тај начин је одређен даљи развој града у наредних шест деценија, колико је требало да се усвоји нови урбанистички план. Тиме је урбанистички развој Чачка знатно отежан, јер су нове зграде подизане дуж постојећих саобраћајница које су задржале неправилан кривудави облик.

Као у случају урбанистичке структуре вароши, тако је и централна грађевина у граду, чачанска црква, у својој структури задржала османске архитектонске карактеристике чак и после реконструкције 1926–1929. године. Наос цркве, а нарочито купола, задржали су све битне елементе џамије која је настала темељном и успешном препавком православне цркве још у XVI веку.[901] Тако је Чачак у својој урбанистичкој структури и симболички најважнијој грађевини и у савременом добу сачувао остатке османске (балканске) архитектонске баштине, иако је муслиманско становништво из Чачка отишло још 1830. године.

Град је некада у центру имао „чаршију", традиционални пословни део вароши карактеристичан за цео Балкан, док су у споредним улицама биле стамбене куће са пространим баштама, налик на сеоска домаћинства (са свим помоћним просторијама за стоку), одакле су и потицали становници града.[902] То је био карактеристичан процес израстања градова у централној Србији крајем XIX и почетком XX века, који су по многим карактеристикама и даље били велика села. Процес рустификације вароши успоравао је европеизацију српских градова. Око градова као средишта трговине и заната ницао је и развијао се један кружни рејон у коме се кроз крвне, пријатељске и пословне везе стварао један менталитет који је везивао село и град.[903]

Када су у питању јавне и стамбене грађевине, балканско архитектонско наслеђе почело је да нестаје још крајем XIX века. Европски архитектонски прав-

900 Милош Радовановић, „Чачак на регулационом плану из 1893. године", стр. 237–244.

901 Милка Чанак–Медић, Зорица Ивковић, *Богородица Градачка,* Београд, 1992, 31–35; Радивоје Бојовић, *Богородичина црква на Морави,* Чачак, 1992, 4; Нађа Куртовић–Фолић, „Карактеристични елементи исламске архитектуре на Богородичиној цркви у Моравском Градцу", *Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, 163–171.

902 Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", стр. 579–583.

903 Мари Жанин-Чалић, *н. д.,* стр. 186–190.

ци постали су доминантни, тако да су после Другог светског рата сачуване само две зграде које припадају балканском архитектонском наслеђу. Оба здања искоришћена су за музејске поставке. Најпре Конак Јована Обреновића (1953), а затим и кућа Вула Пантелића (1966). Остатак града у потпуности је прожет европском архитектонском баштином која је обликовала јавне и стамбене зграде подизане на урбанистичкој структури која никада није попримила европска обележја.[904]

Ипак, слика Чачка пре епохе социјализма у урбаном смислу била је јединствена, постојао је својеврстан склад, а град је имао свој посебан шарм. Наговештај „урбаног хаоса" у Чачку зачет је већ покушајима уређења централног градског трга после 1945. године.[905] Стамбени објекти у Чачку пре епохе социјализма сведочили су о богатству различитих облика, величина, детаља и стилова градње, затим прелазном типу од сеоске до градске архитектуре, неокласицистичких и необарокних остварења са еклектичним комбинацијама, укључујући и присуство сецесије. Град је достојно репрезентован разноврсношћу својих архитектонских композиција. Све је било другачије од правилности, бесциљне симетрије и монотоније савремених концепција чија је примена у Чачку готово у потпуности уништила старо архитектонско наслеђе.[906]

2. Урбанистички планови – Чачак

Једна од важних карактеристика урбанистичког развоја Чачка је кашњење у доношењу регулационих планова. Град се „природно", а заправо стихијски, зракасто развијао дуж главних комуникација које су се укрштале у центру вароши. Тако је Чачак захватао велику територију пратећи путне правце, између којих су се налазиле њиве и ливаде. Прве радионице и фабрике подизане у таквом међупростору временом су „урасле" у стамбена насеља ометајући даљи развој града. Први урбанистички план Чачка из 1893. године био је актуелан у

904 Милош Радовановић, *Просторни развој и архитектура чачанског подручја од средњег века до савременог доба : докторска дисертација,* Београд, 1998, (рукопис), стр. 135–142, 197–211.

905 Зденка Радовановић, „Читање и тумачење амбијенталних приказа Чачка са старих фотографија и разгледница", *ЗРНМ XXXIII,* Чачак, 2003, стр. 83, 86.

906 Зденка Радовановић, „Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама", *ЗРНМ, XXXIV,* Чачак, 2004. стр. 125.

следећих шест деценија, иако је град доживео многобројне промене. Тек априла 1948. године урађен је Регулациони план Чачка у Урбанистичком заводу у Београду (аутор архитекта Јозеф Кортус), да би се крајем 1953. године коначно усвојио Генерални урбанистички план града (ГУП). Према овом документу регулисан је развој Чачка до 1980. године, који је према ГУП-у требало да има 40.000 становника. Овај план је одредио места за становање, рекреацију и смештај индустријских капацитета. Осим позитивних карактеристика плана, биле су уочљиве и велике омашке, као резултат брзине и незаинтересованости аутора. „Непрецизности" су имале такве размере да је било предвиђено рушење цркве и Гимназије у самом центру града, а на том простору уцртане су вишеспратница и зелена површина. После јавне расправе оваква решења проглашена су за случајне грешке. Због наглог прилива становништва, развоја индустрије и саобраћаја, овај план је средином шездесетих изгубио своју актуелност. Оно што је било још неповољније, ГУП из 1953. године уопште није предвидео нагли развој саобраћаја, па су улице остале уске и непропусне, иако је главна магистрала према мору све до 1976. године пролазила кроз сам центар Чачка.[907]

Демографски раст града условио је потребу за регулацијом далеко ширег простора него што је то било предвиђено планом из 1953. године. Одлука о доношењу новог урбанистичког плана донета је 15. децембра 1973. године, са циљем да се регулише раст града до 2000. године. Планирано је да Чачак тада има око 120.000 становника. Нови ГУП коначно је донет је 28. јуна 1978. године и обухватао је за више од пет пута већу површину него план из 1953. године. Независно од Главног урбанистичког плана града од 1974. па до 1993. године, постепено су доношени и парцијални урбанистички планови приградских села и нових насеља. Све је то усложњавало основну замисао ГУП-а у који су постепено уметане и измене везане за привредне потребе града. Посебан проблем била је „дивља градња" која је значајно нарушавала Генерални урбанистички план и развој града.[908] Иако је спонтана и стихијска изградња доводила град у

907 Јозеф Кортус, „Чачак", у: *Градови и насеља у Србији : развој, урбанистички планови и изградња 1946–1951.* (ур. Михаило Митровић), Београд, 1953, стр. 55–64; „Усвојен пројекат Генералног плана Чачка", *Чачански глас,* бр. 366, Чачак, 30. јун 1953, стр. 3; Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* Чачак, 1979, стр. 49, 53; Бошко Луковић, „Урбанистички планови Чачка и околине од 1893. до 1993. године", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 575.

908 Бошко Луковић, „Урбанистички планови Чачка и околине од 1893. до 1993. године", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 575–577.

тешке економске, структурне и функционалне проблеме, током читавог периода социјализма бесправна изградња у Чачку је практично толерисана.[909]

Није само нелегална градња била проблем Чачка, већ је то било и уништавање архитектонског наслеђа. Значајни делови старе архитектуре очували су се до краја седамдесетих, па је чак препоручено да се конзервирају и уклопе у савремени урбанистички план града (1978). Упркос томе, највећи део грађевина је порушен, а на празном простору подигнути су „одвратни кубуси". Како су то забележили савременици, на локацијама које су се деценијама складно пуниле грађевинама пријатног изгледа, чинећи препознатљив изглед Чачка (као део идентитета града), подигнута су „два ружна и безлична мастандонта савремене архитектуре, сазидана за робне куће двеју трговинских организација чији је хир нетрпељивости и конкурентске нарцисиодности имао знатног утицаја на овакав несрећан исход". Рушење старих објеката и споменика културе одиграло се противно закону, али без отпора јавности, осим усамљених појединаца из стручних служби. Град и радници у култури су ћутали, са „запрепашћујућом равнодушношћу, за разлику од многих других градова у Србији, чија се јавност усталасала поводом покушаја рушења старих центара урбаног архитектонског организма".[910] Убрзано мењање физичког облика града урушавало је људску потребу за идентитетом са насељем у коме живе, које се „мења брже од човековог срца", односно „не представља више утешну заштиту од пролазности људских искустава".[911]

Проблем урбанистичке запуштености Чачка, иако репрезентативан, није био усамљен када је у питању Србија у периоду после Другог светског рата. Иако су урбанистички заводи имали добре стручњаке и искуство, пракса уређења градова била је таква да се од започетих планова брзо одустајало. Уместо „вртних градова функционално организованих, хуманизираних и естетизираних простора", добијена је супротност: „нова непланска атарска проширења, изграђена периферија и неизграђени центри, нерегулисан и запуштен саобраћај, монотона гетоизација стамбених спаваоница и ликовно недовршене уличне и блоковске целине, поружнели увећани и неуређени градови." Ове речи архитекте Михаила Митровића (иначе родом из Чачка) описују стање већине градова централне Србије. Краткорочни интереси локалних политичких и економских елита надвладали су целисходност дугорочнијих планирања, при чему је главна карактеристика било масовно рушење старих градских језгара

909 Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* стр. 35–36, 169.

910 Радомир Станић, „Белешке о старој архитектури Чачка", *Градац, 46,* Чачак, мај–јуни 1982, стр. 81–82.

911 Leonardno Benevolo, *n. d.,* str. 231.

(„чаршије"), које су уступиле место масивним бетонским здањима која су сведочила о новом добу.[912]

Чачак је имао и додатни проблем. Поред рушења старог градског језгра град се развијао без јасног плана. Никла су нова насеља приватних кућа које су онемогућиле пробијање нових саобраћајница, чак и у близини самог центра града. Изостала је и концентрација вишеспратница у већа насеља, а и овакви делови града, када су подигнути, нису инфраструктурно повезани са остатком града. Чачак је пропустио и прилику да се плански прошири на обе обале Западне Мораве на што ширем простору, што је могло да растерети центар и рационално прошири град.[913]

Замисли за проширење Чачка на љубићку обалу Западне Мораве потицали су још из XIX века, актуелизовани су између два светска рата, али због краткорочних интереса локалне економске и политичке елите никада нису реализовани.[914] Подизање стамбених насеља на љубићкој обали Западне Мораве уследило је тек после велике поплаве из 1965. године. Но, подизање потпуно новог града не на обали Мораве, већ на благим падинама Љубића, актуелизовано почетком шездесетих година XX века (као што су сугерисали планови из 1833. и 1926. године), изостало је због супротстављених интереса руководилаца највећих војних предузећа у граду и општинске управе. Према усменим сведочењима руководиоци предузећа су сматрали да је важно да им радници станују близу фабрика, а оне су све биле лоциране са десне стране Мораве.[915]

912 Михајло Митровић, „Пола века упитаности о урбанизацији Чачка", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 579–580.

913 Владан С. Јовашевић, „Прилог разматрању урбанистичких и градитељских проблема Чачка", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 585–586.

914 Владимир Мацура, *Чаршија и градски центар,* стр. 37–38; „Пројекат Светолика Лике Станковића", приредио Витомир Василић, *Изворник 16/17,* Чачак, 2001, стр. 153–163.

915 Изјава Петра Јоловића Беске, председника синдиката радника „Бобе Милетића" у периоду 1947–1953, касније и секретара општинског комитета СК у Чачку, дата аутору текста 17. маја 2010. године.

3. Социјалистичка урбанизација – Чачак

Основне карактеристике урбанистичког развоја Чачка после Другог светског рата биле су стихија и хаотичност, повремено прекидани подизањем планских блокова вишеспратница, али без континуитета и повезаности у градску целину. Генерални урбанистички план донет је касно (1953), брзо је превазиђен, па су често вршене парцијалне урбанистичке „разраде". Но, раздобље од 1944. до краја 1989. године ипак се може поделити на три периода са посебним карактеристикама, али не и потпуно прецизним хронолошким одредницама. **Први период** обухвата време од завршетка рата па до краја педесетих година. Основна карактеристика ове епохе је подизање стамбених насеља за државне чиновнике и раднике војне индустрије у стилу соцреалистичке архитектуре, као и масовна изградња приватних кућа, нарочито од 1951. године. **Други период** почиње од краја педесетих и траје до почетка седамдесетих година. Већ од 1956. године локалне самоуправе у Србији добијају право да оснивају своје стамбене фондове, што је омогућило масовнију изградњу станова. Но, општински стамбени фондови укинути су већ 1965. године. Банке су добиле на располагање постојећи капитал, а нове инвестиције долазиле су од радних организација, које су самостално располагале стамбеним доприносом. Што је још важније, од 1961. године локално предузеће „Хидроградња" почиње изградњу вишеспратница на индустријски начин, монтажним путем склапањем готових бетонских „ситних" панела, што је изменило архитектонски изглед Чачка. То је, уједно, била новина за целу југословенску грађевинску оперативу. Предузеће „Хидроградња" усавршило је ову технологију уз помоћ стручњака из СССР-а 1968. године („крупни" панели), да би од 1975. без помоћи са стране унапредили постојећу технологију индустријске изградње станова. **Трећи период** почиње средином седамдесетих. Законски оквири који су регулисали стамбену изградњу променили су се 1972. године, када је усвојен „самоуправни" концепт удруживања свих заинтересованих за изградњу станова (грађана, радних организација, државе итд). Чачак је СИЗ (Самоуправну интересну заједницу) становања добио 1974. године. Нови закони нису битније изменили дотадашњу праксу подизања станова. За овај период карактеристична је даља изградња вишеспратница, али и наставак ницања „дивљих" насеља, упркос доношењу новог Генералног урбанистичког плана (1978). У овом периоду општина Чачак је знатно више издвајала за стамбену изградњу него у ранијем периоду, што је условило масовнију градњу бетонских вишеспратница, као и делимично уређење рубних делова центра града.[916]

[916] Младен Брајовић, „Градитељи модерног доба", *Чачански глас,* бр. 37, Чачак, 1. октобар 1976, стр. 22; М. Брајовић, „Гигант монтажног грађевинарства", *Чачански глас,* бр. 38, Ча-

3. 1. Послератна обнова, радничка насеља и соцреализам у архитектури (1944–1960)

Иако Чачак није имао велика разарања током Другог светског рата попут других градова у Србији, четворогодишња окупација знатно је оштетила постојећи стамбени фонд, нарочито јавне зграде. Прве поправке организоване су већ јануара 1945. године, али то није било довољно да град нормално профункционише.[917] На пример, оправка Гимназије се протегла до јесени 1945. године, иако оштећења нису била великих размера. За поправке се прикупљао и новац од грађана.[918] Главни проблеми општине током читаве 1945. године сводили су се на поправке и калдрмисање улица, постављање стакала на куће, оспособљавање зграда за државна надлештва, уклањање лешева сахрањених немачких војника из града и покретање питања изградње водовода и канализације.[919]

Стамбена изградња била је у другом плану, иако је потражња за становима била велика. Општина је већ од јесени 1945. године примала свакодневно око десетак молби за станове. Посебно оптерећење стварало је око 200 новопридошлих и старих чиновника којима је требало наћи смештај. Проблем је решаван тако што је више породица смештано у један стан, што је изазивало револт старих станара.[920]

Масовнија изградња станова отпочела је почетком педесетих година. Све је било условљено подизањем војног предузећа „Слобода" за чије раднике је подигнуто неколико насеља. Од 1948. до краја 1960. године „Слобода" је подигла 388 станова за своје раднике (преко 6% укупног друштвеног и приватног стамбеног фонда).[921] Све зграде су грађене у духу соцреализма (правоугаона основа, фасаде без декорације и строге симетрије, четвороводни кровови, оскудна опрема станова и велика штедња на уграђеном материјалу).[922]

чак, 1. октобар 1977, стр. 18; Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* 61, 64, 66, 73, 93, 104, 110.

917 „Градски народноослободилачки одбор на послу", *Слободни глас*, бр. 4. Чачак, 23. фебруар 1945, стр. 4.

918 „Средњошколска омладина у Чачку оправља своју зграду", *Слободни глас*, бр. 37, Чачак, 12. октобар 1945, стр. 5.

919 „Комунални проблеми Градског народног одбора у Чачку", *Слободни глас*, бр. 24, Чачак, 14. јули 1945, стр. 4; „Плодан рад Градског одбора у Чачку", *Слободни глас*, бр. 39, Чачак, 27. октобар 1945, стр. 3.

920 Оливера Остојић, „Стамбено питање у Чачку", *Слободни глас*, бр. 36, Чачак, 5. октобар 1945, стр. 6.

921 Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, *н. д.,* стр. 106.

922 Погледати фотографије бр. 20, 22, 23, 27.

Утицај војне индустрије на урбанистички развој Чачка био је одлучујући и није се односио само на изградњу јефтиних радничких насеља у соцреалистичком архитектонском облику. Први хотел сагрђен после Другог светског рата у Чачку (Хотел „Морава", отворен 1953. године), заправо је замишљен као самачки хотел за раднике „Слободе". Масивна зграда потпуно изведена у соцреалистичком духу[923] репрезентовала је читаву епоху коју су карактерисали одсуство спољашње декорације и строга функционалност. Но, у односу на осталу стамбену изградњу, хотел „Морава" је постао један од симбола „новог" Чачка, социјалистичке изградње и напретка. Собе са намештајем од ораховине, купатилима, парним грејањем, телефонима и кухиња која је имала „два фрижидера", рекламирани су као „луксуз". Велики хол, угланцани подови, па и коришћење мермера, били су сведочанство својеврсног „гламура" у епохи велике оскудице и материјалних напрезања читавог друштва. Као петоспратница, хотел је у то време био највиша зграда у Чачку, са које се поглед ширио „као из авиона".[924]

Но, централно место у новом урбанистичком регулисању Чачка имало је уређења главног трга („Трг устанка"). На њему је још 1945. почела да се гради крипта у којој су смештене кости изгинулих и стрељаних партизана. Међутим, тек десет година касније (1955) подигнут је монументални соцреалистички споменик („Рањени и заробљени партизан") око кога је требало да се ствара нова урбанистичка структура центра вароши. Иако се очекивало да ће новоподигнути споменик одредити даљу судбину центра града, то се није десило. Читава конструкција споменика изгинулим партизанима, као и кости настрадалих, уклоњени су већ 1961. године.[925]

Победничко решење за уређење трга на конкурсу из 1956. године (аутор архитекта Михаило Митровић) никада није реализовано, а Чачак је остао један од ретких градова у Србији који још увек (2010) нема архитектонски уређен главни трг. Незаинтересованост локалних власти да урбанистички обликују свој град, сукобљеност архитеката око понуђених пројеката и бирократске препреке онемогућиле су реализацију идеја о уређењу главног трга у протеклих пола века.[926] Сви покушаји да се осмисли и обликује градски центар нису ус-

923 Погледати фотографију бр. 22.

924 Милан Ђоковић, „У посети чачанској петоспратници", *Чачански глас,* бр. 378, Чачак, 27. септембар 1953, стр. 3.

925 Милош Тимотијевић, „Политика, уметност и стварање традиција. Подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године", *ЗРНМ XXXI,* Чачак, 2002, стр. 121–123.

926 Михајло Митровић, „Пола века упитаности о урбанизацији Чачка", стр. 581–583; А. Арсенијевић, „Архитектура као судбина : Михаило Митровић, архитекта", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 26. фебруар 1999, стр. 13.

пели. Централни трг населили су усамљени и неповезани објекти, вишеспратнице и зграде пројектоване за неке друге просторе, чији аутори често никада нису ни посетили Чачак.[927] Уз то треба поменути и изразито неповољну урбанистичку структуру града наслеђену још из османског доба, која је била и остала „непремостива" препрека за „модерно" (решеткаста мрежа саобраћајница) устројство градских улица и тргова.

Чачак је атипичан пример у ужој Србији, јер поред главног постоје још два трга који чине јединствену троугласту целину у којој се радијално спајају сви путни правци који улазе у град. Сам главни градски трг ствара утисак предимензинираног и неискоришћеног простора, а повремене манифестације (концерти, политички скупови) ретко окупљају људе на њему. С друге стране, сви саобраћајни токови завршавају се у тргу који нема функције. У Србији су ретки тргови на којима нема споменика. Чачак представља супротан пример. Домови културе ретко су позиционирани на централном тргу градова у Србији, али Чачак (поред Ужица) представља изузетак, јер у централној Србији градски трг као изразито значајне објекте обично има цркву, управне зграде из XIX века (начелства, судове, општине), школе, а касније хотеле и робне куће.[928]

Према својој спољашњости Чачак је просечан, нимало савршен град, са слабо израженим визуелним идентитетом. Градско ткиво није целина, већ збирка секвенци које нису у контексту једна са другом. Урбанисти и архитекте нису имали способности да створе репрезентативна градска језгра која у монументалном облику изражавају смисао за заједницу, а неуједначене и шаренолике фасаде, као и само одсуство функција града, само доприноси хаотичној слици и конфузији које оставља на посматрача.[929]

Утисак који је Чачак преносио на посетиоце није био пријатан, што је можда најбоље формулисао Момо Капор: „Чачак је, руку на срце, ружан град. Могао сам кроз њега да прођем двеста пута а да не застанем." Но, с друге стране урбанистички неред конзервирао је предмодерне комшијске односе и људске везе, а град је сачувао присност међу људима која је нестајала у модерним зградама. Снажна црта локалног менталитета по много чему била је носталгија за прошлошћу („Нисам срео неког Чачанина да говори о будућности, чак и ни о садашњости" – Момо Капор), старим навикама и облицима живота, срушеним зградама, измењеним изгледом улица, топонимима који су нестали.[930]

927 Зденка Радовановић, *Чачак, слика града 2000–2005,* Чачак, 2009, стр. 46–47.

928 Vladan Đokić, *Urbana tipologija : gradski trg u Srbiji,* Beograd, 2009, str. 35, 324, 326, 330, 407, 427, 445.

929 Зденка Радовановић, *Чачак, слика града 2000–2005,* стр. 169–172.

930 Даница Оташевић, „Њујорк може да завиди Чачку : интервју са Момом Капором", *Чачански глас,* бр. 14, Чачак, 20. март 1992, стр. 7.

У питању је била носталгија за несталим облицима насеља у коме се живи. Сваки грађанин се на неки начин сроди са неким делом свог града, а његова слика о граду је натопљена успоменама и значењима. Ниједан елемент града не доживљава се сам за себе, већ у вези са својом околином, са низом догађаја који су до њега довели, са сећањем на прошле доживљаје и искуства. При том је веома значајно не само како град изгледа нама, већ како га опажају његови становници. Потреба за препознавањем наше околине и способност да јој се да неки облик тако су значајне да пружају своје корене дубоко у прошлост, а та представа поприма за појединца веома велики практични и емотивни значај.[931]

Уништавање архитектонског наслеђа, бесправна градња и урбанистичка стихија, обележили су епоху социјализма у прошлости Чачка, тако да није било много могућности за идентификацију са насељем које је убрзано мењало свој лик и функцију. Узроци оваквог стања су многобројни. Поред материјалне оскудице и демографског притиска, значајну улогу имала је и неспремност локалне власти за уређење града, али и незаинтересованост републичке и савезне власти да инвестира у уређење Чачка, који није имао такав симболички значај у пропаганди „новог доба", као на пример суседно Титово Ужице (центар устанка и Ужичке републике 1941), у коме је плански уређен главни трг („Трг партизана") у склопу прославе двадесетогодишњице устанка у Западној Србији 1961. године.[932]

Све до почетка педесетих владала је несташица станова и недовољно улагање у подизање нових зграда. Према попису станова из 1954. године у Чачку је 13,8% станова било изграђено после 1945. године (у Србији 10,6%). Наслеђена стамбена структура из ранијег периода била је слабог квалитета, ниске техничке опремљености и мале квадратуре. Чачак је 1950. имао 62,5% станова до 35 m^2, чиме је био испод просека за Југославију и Србију (42,5 m^2 : 46,2 m^2). Исто важи и за техничку опремљеност, јер је тек сваки десети стан у Чачку имао прикључак на водовод и канализацију, што је било испод просека за републику (око 16%) и федерацију (око 29%).[933]

Почетком педесетих година Чачак је имао око 3.500 стамбених објеката. Стамбена изградња у периоду 1948–1953. просечно је износила 127 станова годишње, од чега око 50 у друштвеном (државном) власништву. Ова изградња била је углавном везана за стварање насеља за раднике нових фабрика, пре

931 Kevin Linč, *n. d.,* str. 2, 4–5.

932 Савезна и републичка власт учествовале су са половином средстава у финансирању уређења трга и подизања репрезентативних зграда (Жељко Марковић, *Цариградски менто,* Ужице, 2008, стр. 60–79, 183–195).

933 Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини*, стр. 55–56, 58.

свега „Слободе". Већ у периоду 1953–1956. године у Чачку је грађено око 180 станова годишње. Заправо тек од друге половине педесетих година почиње урбанизација Чачка. Од 1956. до 1959. изграђено је 828 станова (424 у друштвеној и 404 у приватној својини). Међутим, због великог прилива становништва стамбени стандард се није изменио, јер је у оба периода у просеку изграђивано осам станова на 1.000 становника. Изградња приватних кућа у Чачку поприма озбиљније размере тек од 1951. године, када је Савезна влада донела Уредбу којом су утврђени услови кредитирања индивидуалне стамбене изградње: камата 1–2%, рок отплате 30 година, државна субвенција од 80% у износу уграђеног материјала. Ови веома повољни услови условили су да се у свим градовима покрене масовна изградња приватних кућа. Чачак је имао додатне погодности: ниску цену плацева и мале трошкове уређивања грађевинског земљишта. На тај начин, у укупној стамбеној изградњи, приватне приземне куће у Чачку заузеле су доминантно место.[934] Но, с друге стране, град још није довољно улагао у комунално опремање насеља, јер није ни узимао реалан износ за уређење грађевинског земљишта.

Непрестани прилив нових становника условио је велику потражњу за новим становима. Чачак је 1948. имао 12.987 становника, 1953 – 18.049, 1961 – 27.642. У поређењу са околним градовима он је до 1961. године имао бржи раст становника.[935] Крајем педесетих (1957) стамбене криза у Чачку била је веома изражена. Молбе за станове поднело је око 1.800 људи, од чега је око 900 лица чекало на стан преко три и више година.[936] Локална власт није могла да ублажи овај проблем. Мала месечна примања досељеника и млађа старосна доб потенцирали су тражњу малих и скромних станова на било који начин. Модерни станови за ову популацију били су недоступни због цене, социјалног статуса унутар друштва (неквалификована радна снага) и предузећа где су радили (нискоакумулативна и губиташка предузећа). Излаз је нађен у изградњи приватних скромних кућа, подигнутих сопственим радом, у складу са сеоском традицијом одакле су досељеници и потицали. Но, то је најчешће истовремено била и бесправна градња која је у наредним деценијама попримила велике размере.[937]

Према званичној статистици у Чачку су 1955. године подигнуте две „дивље" куће, 1956 – 53, 1957 – 63, 1958 – 101 (за десет месеци). Навала на град била је

934 Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* стр. 61–63; Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", стр. 586.

935 Милош Тимотијевић, „У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009", стр. 271.

936 „У ери стамбене кризе", *Чачански глас,* бр. 28, Чачак, 17. јул 1957, стр. 8.

937 Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* стр. 122.

велика. Решења за забрану подизања кућа нико није поштовао. Ако би се и десило да се некоме и сруши започета кућа, он би је брзо на истом месту поново подигао. Нови грађани Чачка жалили су се да општинска власт није у могућности да им додели станове, а да им истовремено забрањује да сами подигну куће. Бесправна градња је толерисана, иако су сви били свесни погубности такве праксе. Штампа је најављива „оштар" став општинске власти у решавању овог проблема и рушење свих бесправно подигнутих објеката.[938]

Повремено су (1959) изрицане високе казне појединцима који су бесправно градили куће, али то су били припадници некадашње градске ситне буржоазије (трговци, пекари). Казна је имала класни карактер.[939] Овакви примери нису зауставили бесправну градњу у наредним деценијама. Ако би „дивљу градњу" започео неко од припадника партизанских јединица у Другом светском рату или чланова Партије, није било лако спречити и казнити такве појединце у њиховим намерама. Увек је постојао начин да се одупру и жалбама спрече рушење својих кућа.[940]

Иако је крајем педесетих проблем „дивље градње" био тек у свом зачетку, решења о рушењу бесправно подигнутих кућа нису извршавана. Није било лако наћи раднике који ће обавити овај посао, јер су се сви устручавали да изврше изразито непријатан задатак. До краја 1959. године у граду је било око 400 бесправно подигнутих објеката (само током 1958. године подигнуто је чак 139 објеката). У расправама унутар локалне политичке елите преовладао је став да не треба строго поступати са појединцима који бесправно граде куће. Упркос нелегалној градњи, општина је покушавала да им обезбеди прикључак на струју. Потпуна гетоизација таквих насеља и породица није била могућа, јер је било неопходно да им се ипак обезбеди минимум неопходних услова за живот у граду, највише због деце која су похађала школу. Спречавање подизања кућа без грађевинске дозволе покушавано је да се оствари високим казнама код судије за прекршаје.[941] Међутим, таква пракса није дала позитивне резултате. Казне за „дивљу градњу" ретко су изрицане, а и када би се то урадило, оне су биле неколико пута мање од грађевинске дозволе. Практично, „дивља градња" је била исплатива.[942]

938 Милан Ђоковић, „Да ли ће у граду бити срушено 200 бесправно подигнутих кућа", *Чачански глас,* бр. 42, Чачак, 22. октобар 1958, стр. 8.

939 „Казне за бесправну изградњу кућа", *Чачански глас,* бр. 46, Чачак, 9. децембар 1959, стр. 8.

940 М. М., „Легални разговори о нелегалној градњи", *Чачански глас,* бр. 5, Чачак, 2. фебруар 1968, стр. 3.

941 ИАЧ, ОЧ, К–45, Записник са XXVII седнице одборника оба већа НОО Чачак (15. децембар 1959).

942 Александар Брајовић, „Дивљање у градњи", *Чачански глас,* бр. 8, Чачак, 25. фебруар 1972, стр. 9.

3. 2. Бетонска солитерска насеља и „дивља предграђа" (1961–1974)

Период од краја педесетих до средине седамдесетих обележила је изградња стамбених вишеспратница, у потпуности карактеристична за насеља подизана у духу модерне архитектуре. Два централна симбола града, смештена на ободима неуређеног главног трга са кога је 1961. године уклоњен соцреалистички споменик изгинулим партизанима (као и крипта са костима настрадалих), постали су Робна кућа (1963 – архитекта Драгиша Брашован)[943] и Дом културе (1970 – архитекта Лујо Шверер). Оба објекта припадају модерној архитектури уметнутој у ткиво старе чаршије која је постепено уклањана из центра вароши.

Чачак због одсуства урбанистичких планова никада није изградио већа солитерска насеља која би егзистирала као посебни микрорејони. Вишеспратнице су уклапане у постојеће градско ткиво. Једини изузетак, мада не у потпуности, представља насеље Љубић кеј на левој обали Западне Мораве, које је почело да се подиже после велике поплаве Чачка 1965. године. Први пројекти израђивани су од 1966, да би десет година касније били усељени први велики солитери.[944]

Када су у питању организациони и финансијски део урбанизације, нови период у стамбеној изградњи почиње већ крајем педесетих година, са пребацивањем стамбених фондова на ниво општина. У периоду 1957–1960. у Чачку се годишње градило 326 станова, а у наредним годинама још више.[945] Од 1960. до 1963. изграђена су 1.724 стана (958 у друштвеној и 766 у приватној својини). Изградња приватних кућа нарочито се убрзава од 1962. године услед пораста стандарда становништва, али и због чињенице да су у солитерима станове углавном добијали руководиоци (27,9 %), службеници (43,6 %) и висококвалификовани радници (32,9 %), а неквалификовани радници само 8,8%, од укупно 772 додељена стана до јесени 1966. године.[946]

Материјално стабилније и јаче фабрике и предузећа куповали су више станова и делили их својим стручњацима, док су радници у предузећима која су слабо радила били изван тог круга. Њихове фирме нису биле у стању да купе

943 Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *н. д.,* стр. 244–245. Погледати фотографију бр. 23.

944 Родољуб Петровић, *Прича о Љубићу,* Чачак, 2004, стр. 224–225.

945 Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* стр. 64.

946 Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", стр. 586.

готове станове, а у њима је била највећа концентрација обичних радника (неквалификоване радне снаге).[947]

Када су 1965. године укинути општински стамбени фондови дошло је до знатног пада у изградњи станова. У Чачку је у периоду 1961–1965. године изграђено 2.810 друштвених и приватних станова (1.002 : 1.808). Међутим, у периоду 1966–1970. изграђено је четвртину станова мање (24,8%) него у претходном периоду (2.114). Број изграђених приватних станова опао је за једну трећину. Тако је број подигнутих станова на 1.000 становника у периоду 1961–165. године опао са 19 на 12 у периоду 1966–1970. године. Но, и поред тога то је било скоро дупло више у односу на републику (6,4) и федерацију (6,3). С друге стране, „дивља градња" није престајала, него се додатно увећала. Бесправна градња је између 1961. и 1971. године учествовала са 49,4% у укупној стамбеној изградњи. У приградским насељима 75% станова бесправно је изграђено, а у самом граду 39,4%. Иако бесправна градња није била само карактеристика Чачка, оваква пракса досегла је огромне размере, што је у потпуности реметило урбанистичко уређење града. Крајем седамдесетих 80% свих подигнутих приватних кућа није имало грађевинску дозволу. Носиоци „дивље градње" били су мигранти из пасивних крајева, док су се „староседеоци" ретко одлучивали на такав поступак. Сиромаштво досељеника имало је директан утицај да се одлуче на „дивљу градњу". Седамдесетих година то још увек нису била збијена насеља као у неким другим деловима Србије, већ су куће подизане на пространим плацевима (у просеку око седам ари).[948]

Но, до краја епохе социјализма ова насеља су постала пренатрпана кућама свих облика у хаотичној кривудавој мрежи уских неасфалтираних сокака. „Дивље" куће грађене по предграђима биле су по типу сеоске, с двориштима и гроздовима помоћних зграда: шупа, клозета, кокошињаца. Шупе су издаване и за становање, па је тако отплаћиван кредит утрошен за подизање куће. У новим насељима подигнутим на пољанама није било струје, воде, канализације, регулисаних улица ни јавне расвете.[949] Као и у случају целог региона Источне Европе, мала улагања у комуналну опремљеност града, као и сектор услуга, стварали су ефекат хипоурбанизације (подурбанизованости). Све је било подређено развоју индустрије.

947 Миле Мојсиловић, „Доста је скупих станова", *Чачански глас,* бр. 10, Чачак, 8. март 1963, стр. 3.

948 Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* стр. 67–69, 104, 168.

949 Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", стр. 586–587.

Слаба комунална опремљеност града, па и потпуно нових солитерских насеља, имала је корен у слабој организацији прикупљања новца за трошкове изградње водовода и канализације и уређење улица. Све до 1970. године град је уступао локације за градњу инвеститорима испод стварних трошкова уређивања грађевинског земљишта. И тако скупљена скромна средства трошена су за комунално опремање простора изван локације за коју је добијен новац. Из тих разлога поједини нови стамбени комплекси дуго су чекали „на ред" да буду комунално опремљени, иако су инвеститори уплаћивали реалне износе за добијање локација за изградњу солитера.[950]

3. 3. Модерна архитектура и урбанистичка стихија (1975–1990)

Нови урбанистички план Чачка донет 1978. године требало је да регулише раст града до 2000. године. Чачак је деценијама пре тога имао стихијски развој, а сам центар вароши остао је урбанистички неуређен са мешавином зграда различитог квалитета, висине и архитектонских стилова из свих епоха. Већ крајем осамдесетих из обода центра рушењем су нестали и последњи обриси некадашње чаршије, а на њиховом месту подигнуте су две робне куће („Стјеник" – 1980, „Партизанка" – 1981),[951] у непосредној близини „старе" робне куће (1963). Све три грађевине подигнуте су као модерна архитектонска дела, у складу са својом функцијом.

Уређење централног дела града крајем седамдесетих поверено је архитектама из Београда, који су осмислили нови стамбено-пословни центар са посебним тргом иза две нове велике робне куће, на месту где се некада налазила Пивара, први индустријски објекат у Чачку. Постојећи план предвиђао је рушење читавог низа старих кућа и дућана које би уступиле место новим грађевинама (банци и пословно-стамбеном комплексу). Иако је нова локација била без довољних зелених површина и простора за децу, у њу су уклопљени и стамбени објекти. Но, за нове станаре није обезбеђен и довољан паркинг простор.[952]

Тако је на ободном делу главног трга (на локацији Старе пиваре) који никада није добио своју физиономију, од августа 1986. године створена нова модерна архитектонска целина уместо старих дућана и уџерица са карактеристичним простором предвиђеним за локале испод нивоа земље. Читав комплекс

950 Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* стр. 96–97.

951 Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.,* стр. 456. Погледати фотографију бр. 31.

952 М. Нешић, „Од старог – само фасада", *Чачански глас,* бр. 32, Чачак, 9. август 1985, стр. 8. Погледати фотографију бр. 32.

имао је модерно архитектонско обличје.[953] Изостанак ширег уређења трга и бриге за обликовање зграда који би симболички репрезентовали град, делимично има узрок и у изостанку политичке важности Чачка у мрежи регионалних центара Србије током епохе социјализма. Чачак од 1962. године није био регионални центар, па је изостала и градња већих административних зграда, јавних установа, културних институција, које би репрезентовале снагу и моћ власти и симболизовале читаву епоху. Изузетак чине два стамбена објекта, дела архитекте Михаила Митровића (комплекс „Пролеће" – 1969. и „Цветна" – 1989), који и поред своје архитектонске вредности („Пролеће" убрајају међу четири најзначајнија појединачна стамбена објекта у Југославији) због локације, димензија и намене нису могли да постану симболи града.

С друге стране, постојећа структура приватних приземних кућа у центру и периферији града развијала се стихијски. Нова солитерска насеља (Авенија липа, Авлациница и делимично Љубић кеј) грађена су на полупразним локацијама између приватних, претежно приземних кућа, често бесправно подигнутих. „Дивља градња" није јењавала све до краја епохе социјализма. Практично није било политичке воље да се бесправна градња онемогући, мада је због тога општински буџет умногоме ускраћен за новац неопходан за комунално опремање града. Инспекцијске послове спречавања бесправне градње од 1981. до 1987. године обављало је само једно лице. У том периоду донето је 328 решења за рушење, али ниједно није извршено. Један од значајних узрока бесправне градње (поред сиромаштва становништва и недостатка јефтиних станова), била је компликована и скупа процедура добијања грађевинских дозвола. Недостајали су и уређени плацеви за легалну градњу. Услед изостанка ефективних казни за „дивљу градњу" на овакав корак од краја седамдесетих све више су се одлучивали и добростојећи појединци, а на крају и државне и друштвене институције.[954]

У приградским насељима масовно су подизане зграде без грађевинске дозволе. Досељеници, понајвише са Пештерске висоравни, насељавали су се по родбинској и комшијској основи преносећи искуства становања са села из свог планинског завичаја. Али, нису само појединци или општина били одговорни за масовну бесправну градњу. Предузећа су била заинтересована да радници станују што је могуће ближе индустријским погонима, а да при том не улажу превише новца у стамбену изградњу. Фабрике су делиле кредите у недовољном износу за потпуно легално подизање кућа, али у потребној ви-

953 М. Н., „Нова 'Стара Пивара'", *Чачански глас,* бр. 1, Чачак, 1. јануар 1987, стр. 14.

954 Првослав Ћирић, „Дивља градња – друштвено зло", *Чачански глас,* бр. 5, Чачак, 28. јануар 1988, стр. 3.

сини за „дивљу градњу". Трошење новца из кредита нико није контролисао, а прикључак струје добијао се и без грађевинске дозволе, што је омогућавало минимум комфора. У исто време општина није могла ефективно да забрани градњу на локацијама које за то нису предвиђене, а да се истовремено не обезбеди неки други уређени простор за легалну градњу. Таквих плацева никада није било довољно или они уопште нису ни постојали. После више деценија такве урбанистичке политике Чачак је постао потпуно запуштен град у коме није било простора за нову градњу, нити је било могуће да се нове саобраћајнице просеку кроз густо прибијене бесправно подигнуте куће. Досељеници су градили куће и на местима која су предвиђена за сметлиште, тако да је градска депонија у Кулиновачком пољу (приградском насељу) од 1985. до средине 1988. године окружена са 350 бесправно подигнутих кућа. Градско ђубриште је тако „урасло" у (при)градско урбано ткиво. Усељавање 198 станова у солитерском насељу Авенија липа крајем осамдесетих одлагано је због немогућности да се поруши 11 бесправно подигнутих кућа које су блокирале прилаз. Такви примери постојали су и у другим деловима града.[955]

[955] Првослав Ћирић, „Кров без дозволе", *Чачански глас,* бр. 12, Чачак, 17. март 1988, стр. 3.

4. „Дивља градња" – узроци и последице

Раширеност праксе „дивље градње" и њене дугогодишње последице по развој града заслужују нешто шири осврт. Стари „традиционални" узроци ове појаве, као што је изостанак правовременог доношења урбанистичких планова или изостанак рушења бесправно подигнутих објеката, дуго су егзистирали као најзначајнији кривци за раширеност целог феномена. Општинска бирократија, на пример, није обраћала пажњу на сеоска насеља која су убрзано постајала приградска, а нису имала регулационе планове, што је условило и нелегалну градњу.[956] Доношење просторних планова било је и скупо, тако да средином осамдесетих у Србији 80–90% општина није имало овакав план.[957] Рурбанизација је захватила и социјалистичку Југославију веома рано, тако да је стихијска урбанизација постала обележје многих градова. Према процени већ до 1965. године саграђено је више од 150.000 „дивљих" кућа.[958]

Ту је био и проблем недовољне изградње станова у Југославији (међу последњима у Европи), који су поред тога били и веома скупи, па стога и недоступни за већину све бројнијих индустријских радника чија су предузећа била мале платежне моћи да би својим запосленима купили станове. Радници су се зато често одлучивали за нелегалну градњу.[959] На високу цену новог стана утицала је и чињеница да је 1/3 те суме била оптерећена трошковима уређивања земљишта и комуналне изградње. Заправо 60–80% уређивања земљишта и комуналне градње у градовима сносила је новоградња. Други корисници нису толико оптерећивани, што је директно доводило до високе цене станова, а такво стање није поправљено до краја епохе социјализма.[960]

У Београду је седамдесетих и осамдесетих година XX века цена стана од 60 квадрата износила колико и 60 просечних годишњих зарада (стан је био скупљи него у Лондону и другим европским престоницама). Цена стана могла је да расте неконтролисано између осталог и због тога јер државне грађевинске фирме нису имале конкуренцију. Такве скупе станове могла су да купе само снажна државна предузећа и установе, велике и економски моћне фирме. С друге стране урбанистички планови нису предвиђали довољно парцела за ин-

956 Živan Tanić, *n. d.,* str. 91–92.

957 Gavrilo Mihaljević, „Urboekonomski aspekti nehigijenskih naselja (slama)", u: *Krov nad glavom : ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu* (prir. Miloš Bobić, Sreten Vujović), Beograd, 1985, str.187.

958 Stipe Šuvar, *n. d.,* str. 126.

959 Miroslav Živković, *Prilog jugoslovenskoj urbanoj sociologiji,* Beograd, 1981, str. 133, 239, 240; Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* str. 50.

960 Gavrilo Mihaljević, „Urboekonomski aspekti nehigijenskih naselja (slama)", str. 200–201.

дивидуалну градњу због многих пропуста, између осталог и због тога јер је постојао и отпор урбаниста према таквом планирању окарактерисаном као „посељачење града".[961] Треба истаћи да ни централни делови Београда нису били лишени присуства „страћара", јер је новоградња захватала само просторе до улица („пломбирање"), док су дворишта остајала потпуно неуређена.[962]

Неажурност служби за контролу урбанистичког планирања, недостатак станова и њихова неадекватна (неправедна) додела, важни су узроци нелегалне градње, али не и једини. Ту је била и жеља да се сагради породична кућа, али под повољнијим условима. Бесправни стан градио се свесно (користила се помоћ рођака, комшија, пријатеља, није се рачунало на комуналну опремљеност), уз унапред припремљен сопствени новац (упркос ниским примањима носиоца бесправне гардње), али и уз знатна средства добијена од банке која није проверавала њихов утрошак. Према једном истраживању, узроци бесправне градње у Београду (што није било битно другачије ни у целој Србији) били су нерешено стамбено питање, недостатак новца код предузећа да стамбено збрине раднике, ниска лична примања тих радника, велики прилив становника, недовољан број локација предвиђених и припремљених за индивидуалну стамбену градњу, велики трошкови уређења грађевинског земљишта (који су морали да се уплате пре градње), сложеност поступка прибављања документације и недовољна ефикасност у рушењу бесправне градње.[963] „Дивље куће" по правилу имају велику квадратуру, јер је градња била јефтинија него у друштвеном сектору или код приватних кућа са грађевинском дозволом. Једноставно, нису давали новац за дозволе и уређење грађевинског земљишта. Зато су накнадни трошкови комуналног опремања таквих насеља били веома високи.[964]

Носилац бесправне градње током епохе социјализма у Југославији био је радник, мигрант са села, средњих година, неквалификован, полуквалификован и квалификован, по правилу запослен у индустрији, са ниским приходима, обично једним запосленим чланом породице, дугим радним стажом, малим образовањем (често до четири разреда основне школе), са великим бројем чланова породице (посебно деце) који готово више од десет година чека на решење стамбеног проблема.[965]

961 Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* str. 82–83, 89, 92–93; Ксенија Петовар, *Урбана социологија : наши градови између државе и грађанина, н. д.,* стр. 27, 30, 66.

962 Sreten Vujović, „Ogled o stambenoj bedi i siromaštvu", u: *Krov nad glavom : ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu* (prir. Miloš Bobić, Sreten Vujović), Beograd, 1985, str. 51–53.

963 Branislava Saveljić, *Beogradska favela : nastanak i razvoj Kaluđerice kao posledica bespravne stambene izgradnje u Beogradu,* Beograd, 1988, str. 17, 19–21, 32, 34–35; Ксенија Петовар, *Урбана социологија : наши градови између државе и грађанина, н. д.,* 35.

964 Ксенија Петовар, *Урбана социологија : наши градови између државе и грађанина, н. д.,* стр. 68.

965 Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* str. 59, 107.

У Југославији су стамбеном несташицом највише била погођена новоформирана урбана домаћинства, запослени у нископродуктивним гранама, необразовани и они који нису могли да се ослоне на интеграцијски проток ресурса (помоћ породице у новцу, наслеђивање стана укључујући и оне у друштвеној својини, деоба станова).[966]

Међутим, постојали су и озбиљни структурни узроци ове појаве који су се налазили у самој природи социјалистичког друштва у коме је постојао снажан утицај државе у сектору станоградње. Она је у социјалистичким земљама третирана као потрошња (потпуно регулисана државним институцијама), што ју је изложило многим нерационалностима социјалистичке економије, а друштво у целини изгубило важну полугу економског развоја. Све је то резултирало великим буџетским оптерећењима и великим диспаритетима потреба и економских могућности. Укупни трошкови станарине и комуналних давања износили су 5–8% просечне плате, што је било далеко испод реалних трошкова изградње и одржавања станова.[967]

С друге страна на Западу је, после епохе деструкције градова у фази индустријског развоја XIX и прве половине XX века, наступио период када је јавни интерес урбанистичког планирања повезао приватне инвеститоре, градске власти и јавност. Проблем равнодушности грађана према проблему изграђивања града био је карактеристичан и за Запад, посебно у склопу проблема шпекулације (стицања што већег профита на рачун улагања у станоградњу и изглед града). На сцени је дуго била деструкција градова у циљу што већег стицања профита. Међутим, ако постоји сазнање да су грађевински прописи исплативи, тај ће поредак постати циљ инвеститора, циљ саме шпекулације.[968] Читава стратегија развоја градова на Западу у другој половини XX века одвијала се у интеракцији одлука у јавном и приватном сектору. Опремање насеља социјалном и комуналном инфраструктуром и на Западу је део државне или локалне политике, чиме су подигнути стандард и квалитет свакодневног живота.[969]

Изградња друштвених станова у социјалистичкој Југославији увек је представљала „јавни интерес" за који су издаване дозволе и прилагођавани урбанистички планови. С друге стране, приватна иницијатива је означавана као партикуларна и као таква ограничавана и забрањивана. Грађани су зато излаз

966 Mina Petrović, *n. d.,* str. 91.

967 Mina Petrović, *n. d.,* str. 99.

968 Eliel Saarinen, *Gradovi, njihov razvitak, njihovo propadanje, njihova budućnost,* Sarajevo, 1972, str. 285–286, 288–289.

969 Ксенија Петовар, *Урбана социологија : наши градови између државе и грађанина,* стр. 10.

пронашли у бесправној градњи, најпре на периферијама, а затим и централним деловима града, што је отежавало функционисање насеља.[970]

Сукоб приватног и јавног, предузетничког, развојног и колективног који усаглашава индивидуалне супротности, основни је елемент који је добрим делом определио урбоекономску морфологију градова. Социјалистичке земље нису имале тржиште у располагању градским земљиштем, макар не јавно и званично. План је сматран правим решењем, те је и законом санкционисан као једини регулатор располагања грађевинским земљиштем. Зато су се јавили „сиво тржиште" грађевинског земљишта и „дивља градња" као одговор на неуређене односе и пропусте система. Но, нису само предграђа или периферија били угрожени оваквом праксом. Изостанак регулације градње унутар града путем наплаћивања ренте искључило је тржиште као један од фактора физичког обликовања града. Изузетно високе цене закупа (рента) елиминишу све неатрактивне, нецентралне садржаје града. Рента тако најдиректније опредељује урбоекономску морфологију не само прилагођавањем функције потенцијалне локације, већ опредељујући и саму морфологију градских центара, густину, спратност и квалитет материјала (посебно фасада), те укупног изгледа централних делова града. Примери градова Источне Европе током епохе социјализма говоре да су и поред физичког развоја они деценијама били лишени основних урбаних функција, што је била директна последица елиминације тржишта у подизању и обликовању градова и њихових функција.[971]

Бесправна градња је у социјалистичкој Југославији имала обележја „сиве економије" или „црне берзе". У свету су бесправана насеља уџерица и сламова резултат сиромаштва људи којима се никако не могу дати грађевинске дозволе за такве објекте. Проблем са социјалистичком Југославијом био је у томе што се економски способним грађанима није издавала грађевинска дозвола за нормалну градњу, нити је дозвољавано приватним инвеститорима да створе конкуренцију државним фирмама у градњи станова. Држава није хтела да допусти приватну иницијативу, јер би то морала да уради и у другим сегментима живота. Богатији појединци и средњи слојеви у Србији већ од осамдесетих имају веће учешће у бесправној градњи. У капиталистичким земљама економски способни грађани нису ни имали потребе да се окрену градњи мимо прописа. Илегална приватна иницијатива у социјалистичкој Југославији била је

970 Ксенија Петовар, *Урбана социологија : наши градови између државе и грађанина,* стр. 27–28.

971 Gavrilo Mihaljević, *Ekonomija i grad,* Beograd, 1992, str. 192, 194, 203. Треба напоменути и да градска рента може бити један од узрока велике концентрације у градском центру, као и неконтролисане дисперзије градског ткива, што је један од облика нерационалног коришћења градског земљишта (Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi,* str. 19).

реакција на сужен и правно нерегулисан простор за легалне облике привређивања у приватном сектору. Фаворизовање друштвеног и дискриминисање приватног властиштва један је од узрока дивље градње. Уређивано је оно што је било у домену друштвеног власништва (то је често пренормираност и вишак регулативе), а изван тога је приватна иницијатива, која се развијала без правила, направивши стихију у урбанизму, што је држава толерисала.[972]

5. Живот у граду – Чачак

Урбанистичка структура града, симболички значај архитектонских стилова, упечатљивост изгледа јавних зграда и уређење градских тргова и улица, представљају значајну али не и једину страну модернизације града. Проблеми комуналне инфраструктуре (водовод, канализација, уређење простора око зграда), регулисања и протока саобраћаја, услова за становање и квалитета подигнутих станова, представљали су свакодневицу која се убрзано мењала, значајно утичући на живот људи у граду.

5. 1. Водовод и канализација – Чачак

Чачак је имао неколико неуспешних покушаја изградње водовода и канализације. Први план омео је почетак Првог, а други Другог светског рата.[973] Тако је град до половине XX века остао без основних предуслова за урбани живот. Непосредно по завршетку Другог светског рата општинска власт је покренула иницијативу да се крене у пројекат постављања трасе за водовод и канализацију. Међутим, за ту акцију град није имао довољно новца, па је помоћ тражена од републичких власти.[974] Становништво се водом снабдевало из бунара, али та вода често није била исправна за пиће, па је претила опасност од заразе.[975]

Материјалне могућности општинске управе и организационе способности нису биле довољне да самостално отпочну акцију за изградњу водовода и канализације читаву деценију после завршетка рата. Захваљујући развоју војног предузећа „Слобода", коме су за рад биле потребне знатне количине воде као

[972] Ксенија Петовар, *Урбана социологија : наши градови између државе и грађанина,* стр. 59–60, 69–70.

[973] Милош Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата", стр. 306.

[974] „Комунални проблеми Градског народног одбора у Чачку", *Слободни глас*, бр. 24, Чачак, 14. јули 1945, стр. 4.

[975] С. М., „Санитетске прилике у Чачку", *Слободни глас*, бр. 30, Чачак, 25. август 1945, стр. 4.

и канализација за избацивање отпадних вода, Чачак је коначно добио прилику да за становништво изгради водовод и канализацију. Војно предузеће „Слобода" најпре је 1953. године изградило за своје потребе резервоар за воду у оближњем селу Бељина у близини Западне Мораве, што је условило да се водоводна мрежа прошири и на град Чачак. Радови који су почели још 1951. године нису брзо одмицали. Средином 1953. године водовод и канализацију имала је само периферија града из правца предузећа „Слобода". Ширење мреже морала су да сачекају и нова насеља вишеспратница саграђена у самом центру града. У следеће две године град је почео да се озбиљније премрежава водоводним и канализационим цевима, тако да практично тек од 1955. године центар града добија прву уређену комуналну инфраструктуру.[976]

Услед снажног развоја индустрије и великог прилива становника у град убрзо се осетила несташица воде, иако је град 1959. године обезбедио финансије за копање нових бунара у Бељини. Постојећа постројења за прераду воде оштећена су за време велике поплаве 12/13. маја 1965. године, што је још више појачало проблем недостатка воде. Сушне године имале су за последицу нижи водостај Западне Мораве и мање количине воде за град, што је било нарочито изражено 1966. и 1969. године. Услед недостатка воде у бунарима вода за прераду директно је узимана из Западне Мораве (1969), што је изазвало хидричне епидемије у Чачку (заразне болести изазаване коришћењем прљаве воде за пиће). Несташице су биле нарочито изражене 1971. и 1972. године. Посебан проблем била је изградња нових индустријских капацитета који су захтевали велике количине воде за своју производњу, као што је био случај са подизањем Сладаре код нове Пиваре (1973), што са постојећом водоводном мрежом није било могуће извести.[977]

Проблем снабдевања пијаћом водом погађао је цео град, а нарочито станаре на завршним спратовима солитера где је седамдесетих година вода често нестајала. Ситуација би била још неповољнија да је целокупно становништво града користило услуге градског водовода. Две деценије после почетка изградње водовода и канализације (1975) покривеност града овом мрежом и даље није била велика. Воду из градског водовода, укључујући и приградска насеља, није користило 44,3% становника, који су се још увек снабдевали из приватних бунара. На систем градске канализације било је прикључено 43,7% становника. Фекална канализација била је изграђена само у 1/3 дужине од усвојених пројеката. Велика индустријска предузећа су преко фекалне канализације, или

976 М., „За који дан наставиће се радови на изградњи водовода и канализације", *Чачански глас,* бр. 361, Чачак, 26. мај 1953, стр. 3; Душан М. Војиновић, *н. д.,* стр. 874–875; Радован М. Маринковић, Зоран Маринковић, *Чачански водовод (1955–2005),* Чачак, 2005, стр. 33–39.

977 Радован М. Маринковић, Зоран Маринковић, *н. д.,* стр. 42–45.

директно, избацивала отпадну воду у Западну Мораву и њене притоке, без икаквог прерађивања, што је додатно повећавало проблем снабдевања града здравом водом.[978]

Проблем загађења бунара у Бељини поред Западне Мораве није потицао само од неисправности воде из реке. Од 1976. до половине 1989. године у близини бунара никло је велико „дивље" насеље. Поред стамбених објеката бесправно је изграђено и пуно штала, свињаца и кокошињаца. Становници насеља користили су сопствене бунаре, нису имали прикључак на канализацију, па су отпадне воде из кућа одводили у неуређене септичке јаме. Отпадне воде из штала нико није каналисао. Због таквог стања претили су велико загађење бунара и епидемија разних болести. Током лета 1989. године у Чачку и околини раширила се епидемија менингитиса. За отклањање таквог стања постојећи водовод је заправо требало затворити или „дивље" насеље прикључити на градски водовод и канализацију како би се избегло даље загађење бунара. Но, и поред добре воље да се сва домаћинства прикључе на градску водоводну и канализациону мрежу, за поједине куће то није било технички изводљиво, па је ризик од загађења био константан.[979]

Услед смањених количина воде из бунара поред Западне Мораве, као и све веће загађености ове реке, Чачак је седамдесетих година почео да прави планове да са суседним општинама изгради нови систем за снабдевање водом. Пројекат добијања воде из околине Горњег Милановца („Семедраж") најављиван је као једино решење. Новац за овај пројекат, као и проширење бунара поред Западне Мораве, добијен је од Републике, али и Међународне банке из Вашингтона (1979). Због незаинтересованости суседних општина овај пројекат је пропао, па је Чачак 1983. године најпре сам, а касније са неколико суседних општина, покренуо нови пројекат „Рзав" (брана у близини Ариља на истоименој реци) за стабилно снабдевање града пијаћом водом. После десет година (1993) Чачак је добио воду из овог система, чија надоградња још увек није готова (2010) како би се град у потпуности обезбедио током целе године пијаћом водом.[980]

Читав процес одлучивања у вези комуналног опремања Чачка, односно одлагања доношења одлука, по својој суштини одговарао је предмодерном добу и има паралелу са почетном урбанизацијом градова у Србији на прелому XIX и XX века. Услед одлагања доношења одлука проблеми су се вишеструко усло-

978 Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* стр. 127–128, 131.

979 Миланка Нешић, „Подаци – алармантни", *Чачански глас,* бр. 32, Чачак, 3. август 1989, стр. 1.

980 *Регионални водоводни систем Рзав* (без места и године издања), стр. 8–13; Радован М. Маринковић, Зоран Маринковић, *н. д.,* стр. 46–59.

жњавали. Процес трансформације у модерно друштво био је веома спор. Када је и долазило до промена оне су вршене без претходог плана и јасно утврђеног редоследа послова што је стварало додатне проблеме. Но, живот у граду је изискивао доношење одређених решења („довијања") која су заправо била анархична и супротна планском развоју, што је створило својеврстан отпор ка било каквом смисленом развоју које је доживљавано као „насиље". Лоша и нерационална основа била је препрека за даљу модернизацију која се одвијала уз велико трошење времена и енергије, уз сталну опасност да се пониште ионако слаби модернизацијски помаци.[981]

Поред свих ових традиционалних, антимодернизацијских узрока везаних за кашњење у уређивању градова и сама структура социјалистичког друштва, која је сузбијала приватну иницијативу и стварање услова за успостављање односа који би се одредили као „јавни интерес", омогућили су девастацију градског простора чије ће се последице осећати деценијама. Независно од потребе урбанистичког планирања, становање и град требали су и у социјализму да буду одређени као јавна добра, али на такав начин да указују не њихову аутономију у односу на појединачне/групне интересе, истовремено омогућујући да индивидуе и друштвене групе уоче и схвате свој прагматични интерес у односу на јавно добро. То заправо значи да јавна добра одређује скуп услова који су неопходни и нужни како би сви чланови једне заједнице могли без посебног ризика да репродукују свој опстанак. При томе би интереси појединаца и група требало да имају утицај на политику и државу у управљању јавним добрима. Но, у социјализму није било актера који су били заинтересовани (руководећа елита) или способни (остале друштвене групе) за операционализацију тако схваћеног јавног добра. Партија и држава били су изнад свих. Није било осећаја за значај јавног добра, нити оних који би се за њега борили, тако да је дошло до деструкције градова по много основа. То је резултирало минималистичким дефиницијама квалитета јавног добра, што је очигледно у стандардизацији становања, проблему одржавања стамбених насеља, кашњењу неопходних насељских садржаја, нерационалном ширењу градских простора и презаступљености становања на централним градским локацијама, што се све подводи под егалитарну деструкцију социјалистичких градова.[982] У суштини, није било цивилног друштва које би се одупрло сили државе оличене у примитивизму оних који су били на власти.

981 Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт : урбанизација и европеизација Београда 1890–1914,* Београд, 2009, стр. 163–165, 356, 360, 363.

982 Mina Petrović, *n. d.,* str. 94.

5. 2. Саобраћај и комуникације – Чачак

Модернизација града подразумевала је и уређење улица и тротоара, регулацију саобраћаја и обезбеђење телекомуникационих веза за становништво које се масовно досељавало са села у нови урбани простор. Непосредно после рата владала је велика оскудица у материјалним средствима неопходним да би се град преуредио, иако су предузимане многе акције уређења улица.[983]

Коришћење добровољног рада био је један од начина да се комунални послови обаве са што мање трошкова, а да се истовремено подигне свест грађана у вези са средином у којој живе, што је практиковано и педесетих година, укључујући коришћење приватних машина и финансија.[984]

Највећи проблеми били су константни раст обима саобраћаја и магистрални пут који је пролазио кроз сам центар Чачка. Средином педесетих возачи државних возила, пре свега камиона, оштро су критиковани због пребрзе вожње кроз град, иако је она за касније појмове била веома спора. Ограничење брзине било је 30 километара на час кроз насеље, а у самом центру само 12 километара на час. Шофери никада нису поштовали ова ограничења, а често су возили и пијани, без дозволе, паркирали на местима где то није дозвољено и пролазили кроз улице где је саобраћај био забрањен. Казне нису имале ефекат, јер су се прекршаји редовно понављали.[985] Посебан проблем у саобраћају била су војна возила која су се по правилу кретала пребрзо, редовно кршећи саобраћајне прописе. Лоши и уски путеви, све већи број моторних возила, уз још увек бројне запреге и бициклисте, чиниле су саобраћај веома опасним.[986] Независно од локалних прилика Чачка и околине, Југославија је имала знатно виши ниво саобраћајних несрећа у односу на развијене земље.[987]

Чачански срез је 1960. године био први у Србији по броју моторних возила (у односу на број становника), али и са најслабијим путним површинама. Број

983 „Комунални проблеми Градског народног одбора у Чачку", *Слободни глас*, бр. 24, Чачак, 14. јули 1945, стр. 4; „Плодан рад Градског одбора у Чачку", *Слободни глас*, бр. 39, Чачак, 27. октобар 1945, стр. 3.

984 „Активисти Социјалистичког савеза уређују улице у својим реонима", *Чачански глас,* бр. 365, Чачак, 23. јун 1953, стр. 2.

985 М. Ђ., „Чувајмо се шофера", *Чачански глас,* бр. 366, Чачак, 30. јун 1953, стр. 5.

986 Ђ., „Зашто се повећава број саобраћајних несрећа", *Чачански глас,* бр. 48, Чачак, 10. децембар 1958, стр. 6.

987 Југославија је 1957. године у односу на СР Немачку имала 4,5 више погинулих на 10.000 регистрованих возила, односно 5,65 у односу на Италију и 10,47 на Шведску. Десет година касније (1967) ови односи су се смањили, али је и даље постојала значајна разлика (СР Немачка – 2,9; Италија – 4,14, Шведска – 5,32) [Rudi Supek, *Ova jedina zemlja : idemo li u katastrofu ili u Treću revoluciju,* Zagreb, 1989, str. 131].

возила је растао из године у годину, а са њима и број регистрованих несрећа. Путеви су били у лошем стању, а на многим правцима није било саобраћајних знакова. Познавање прописа било је слабо, а често се употребљавао и алкохол. Прелази за пешаке у Чачку уопште нису били обележени, што је повећавало ризик од повреда, а посебно што је кроз град пролазио магистрални пут према мору.[988]

На повећање броја саобраћајних удеса утицали су и нагли раст становника без искуства живота у урбаним срединама оптерећених саобраћајем, магистрални пут који је пролазио кроз сам центар града (просечно око 12.000 возила за 12 сати 1965. године), повећан број моторних возила, као и непоштовање ограничења брзине и осталих прописа.[989] Обим саобраћаја временом је увећаван, па је августа 1974. године за 17 сати кроз центар града прошло 26.318 возила, у просеку 25 за један минут.[990]

Раст броја становника града, ширење насеља и потребе индустрије да превози раднике до посла, условили су да се у Чачку организује и редован градски саобраћај. Све до 1947. године превоз људи организован је камионима. Преправком камиона настали су први аутобуси који саобраћају до 1956. године, када се купују „прави" аутобуси. Само предузеће „Аутопревоз" основано је 1949, а од 1952. године почињу редовно да обезбеђују аутобуске линије до већих села.[991]

Проблем ширења мреже локалних аутобуских линија изискивао је непрестана материјална улагања, нова возила и возаче, као и издвајање новца за одржавање постојећих аутобуса. Систем саобраћаја у приградским линијама често је био непоуздан. На таквим линијама саобраћали су стари аутобуси који су се често кварили, па је ред вожње ретко поштован. Кашњења су била свакодневица.[992] То је био значајан проблем, услед великог броја дневних миграната који су у град путовали из околних села и приградских насеља. Од свих запослених радника у Чачку 23,53% (1961) били су дневни мигранти из околних насеља. Десет година касније (1971) дневни мигранти чинили су 33,84% од свих запослених, а 1981 – 35,43%. Ако се посматрају апсолутни бројеви дневних миграната открива се заправо још веће повећање, јер их је 1961. године било 3.700, 1971 – 7.514, 1981 – 12.161.[993] Постојање градског и приградског саобраћаја постала је неопходност која се није могла избећи.

988 М. Ђоковић, „Безбедност у саобраћају", *Чачански глас,* бр. 39, Чачак, 10. октобар 1960, стр. 5.

989 Миле Мојсиловић, „У име живих", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 15. октобар 1965, стр. 8.

990 Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* стр.130.

991 Жика Миновић, *Аутопревоз*, Чачак, 1977, стр. 71–80.

992 Богосав Божовић, „Какав нам је локални саобраћај", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 11. фебруар 1966, стр. 9.

993 Ilija V. Popović, *n. d.,* str. 66.

Живот у граду није подразумевао само физичко повезивање становништва јавним и приватним превозом, већ и ширење мреже телекомуникација. Основна потреба постало је коришћење телефонских линија. Већ почетком педесетих Чачак је после Београда постао највеће телефонско чвориште у Србији. Град је добио аутоматску централу са 400 бројева, што је знатно побољшавало везе са целом земљом. Чачак је унутар телефонског саобраћаја Србије имао добру позицију и директне везе са свим републикама у земљи. Но, аутоматска централа није била до краја искоришћена. Већина претплатника биле су државне установе, а приватних лица готово да није ни било. Таксе за увођење телефона биле су високе, па се нико није одлучивао на тај корак. Таква пракса измењена је почетком 1953. године, што је побољшало квалитет живота у граду.[994] Половином 1972. године градско подручје Чачка имало је преко 6.000 претплатника и спадало је у развијена телефонска подручја Југославије.[995]

5. 3. Стан и становање – Чачак

Убрзани и виши ниво економског развитка захтевао је и квалитетнију радну снагу, а посредно и повећање животног стандарда у укупној личној потрошњи и становању. Подизање фабрика нужно је условљавало и изградњу станова за раднике, као и организовање пратећих служби ради обезбеђења што бољих услова за живот радника и њихових породица. Све је било условљено бригом за индустријску производњу. Услови становања, заједно са исхраном и другом потрошњом, утичу на психичку и физичку кондицију радника, што се директно одражава и на повећање продуктивности рада.[996]

Квалитет становања у граду директно утиче и на понашање појединаца, његове физичке и менталне сметње. Стамбени минимум (патолошки праг) представља квадратура између 8 и 10 m^2 по особи. Испод ове границе код станара долази до врло вероватних психофизичких поремећаја. Виши или критички праг је квадратура између 12 и 14 m^2, испод којих нису осигуране индивидуална и породична равнотежа. Нормалан праг је изнад 14 m^2. Пренатрпаност станова изазива раздражљивост, апатију, агресивност, умор, човекову одбојност према другоме.[997] Већина градова у Србији достигла је ове стандарде тек почетком седамдесетих година XX века.

994 Милан Живановић, „Чачак – највеће ТТ чвориште у унутрашњости Србије", *Чачански глас,* бр. 347, Чачак, 10. фебруар 1953, стр. 3.

995 М. Јефтовић, „Повећава се број телефонских претплатника у Чачку", *Чачански глас,* бр. 17, Чачак, 14. април 1972, стр. 8.

996 Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* стр. 21.

997 Сретен Вујовић, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века", стр. 270.

Чачак је према урбанистичком плану из 1953. године имао јасно одвојене површине за становање, одмор и привреду, а највећи део регулисаног земљишта био је предвиђен за подизање приватних приземних кућа (65%). Иако су Чачани протествовали, сматрајући да је приватна градња урбанистичким планом „стешњена", град је добио могућност да се живот његових становника одвија у хуманом окружењу, тј. кућама које су имале двориште и зелене површине (укупно 105 хектара, 26 квадрата на сваког становника). За спратну изградњу предвиђено је 15%, а вишеспратну 20% уређених површина.[998] Овако замишљен развој града није рачунао са динамичним ширењем индустрије ни масовним приливом становништва.

Ни овај ни наредни урбанистички планови никада до краја нису примењени. Стихија и хаос били су главне карактеристике урбанистичког развоја Чачка. Бесправна градња кућа оставила је трајно обележје на развој града, укључујући и естетику. Велики број приватних кућа које су грађене са или без дозволе, имао је дуги рок израде и опремања. По правилу такве зграде би се само делимично завршиле, обавезно би дуго остајале неомалтерисане, а до завршетка свих грађевинских послова требало је да прође много година, што је стварало монотону и ружну слику града.[999]

Ове зграде понављале су обрасце подизања и изгледа сеоских кућа и то из оних најудаљенијих крајева чачанског краја. Противници такве градње сматрали су да се Чачак претворио у село, јер се уместо кућа заправо подижу најобичнији вајати. С друге стране, велика потражња за становима условила је да општина не брине о изгледу кућа, јер је било битно да се оне подигну и буду простране за све укућане. Пројектни бирои непрестано су понављали истоветне пројекте за све купце, па је ницало мноштво идентичних, непривлачних приземних кућа у непрекидном низу, које су личиле на обичне „сандуке". Посебан проблем биле су мале и неугледне помоћне зграде (шупе, клозети, кокошињци) које су подизане уз куће за становање. Иако је легална индивидуална градња подстицана повољним кредитима и додељивањем плацева од национализоване земље (400 до 1960. године), ни таква насеља нису била комунално опремљена, што је додатно снижавало квалитет живота.[1000]

Масовна индивидуална градња имала је својих предности. Била је јефтинија, јер су приватници улагали свој новац и рад, а куће су имале дворишта и

998 „Усвојен пројекат Генералног плана Чачка", *Чачански глас,* бр. 366, Чачак, 30. јун 1953, стр. 3.

999 „У ери стамбене кризе", *Чачански глас,* бр. 28, Чачак, 17. јул 1957, стр. 8.

1000 „Запостављен естетски изглед у индивидуалној изградњи стамбених зграда", *Чачански глас,* бр. 36, Чачак, 14. септембар 1960, стр. 3.

хуманије окружење него вишеспратнице. Међутим, такав начин градње заузимао је пуно простора, власници се нису пуно бринули за естетику зграда и простора око њих, а комунална инфраструктура за ова насеља била је скупља за увођење. Оваква насеља су по правилу била ружна и нису била повезана са околним стамбеним блоковима на рационалан начин.[1001]

Масовна и брза изградња, у којој је половина кућа била бесправно подигнута, смањивала је функционалност и квалитет живота у таквим становима. Међутим, читава појава била је условљена мањком станова, односно изузетно ниским квалитетом постојећих стамбених објеката. Чачак је 1958. године према категоризацији стамбеног простора имао осам категорија станова, разврстаних према квалитету изградње и уграђене опреме. Првих пет категорија требало је да имају све потребне инсталације, суве и осветљене просторије. У последње три категорије спадали су станови са заједничким водоводом и нужником у дворишту, ниским собама и без електричне енергије.[1002]

Квалитетних станова крајем педесетих (1959) било је још увек мало. У прве две категорије спадало је само 20 станова (0,41%), а трећу 190 (3,9%). Квалитет ових станова одговарао је стандардној опреми у вишеспратницама које су се градиле од краја шездесетих. Највише станова било је у четвртој и петој категорији – 1.800 (37,2%). То су били јефтини, али хигијенски станови са свим инсталацијама и оскудном опремом свих просторија. Станови у шестој и седмој категорији били су без свих потребних инсталација, па и без електричне енергије. Ове две категорије бројале су 1.300 (28,8%) станова у граду. Последња, осма категорија, у које су убрајани најгори, влажни и скучени станови, лишени било каквог комфора и инсталација, бројали су 1.530 станова (31,6%).[1003] Стамбена површина на једног становника износила је 7,4 m^2 у 1956. години (9,2 m^2 – 1960).[1004] Ова статистика откривала је суморну слику услова становања у граду који је имао убрзани раст становника.

Потреба за изградњом квалитетних станова никада није престајала, иако је број станова у Чачку непрекидно растао. У односу на друге градове у Западној Србији Чачак је у послератном периоду, све до 1960. године, имао највише изграђених станова. У следеће две деценије сви већи градови Западне Србије

1001 Слободан Матовић, „Изградња индивидуалних стамбених зграда", *Чачански глас,* бр. 30, Чачак, 11. август 1961, стр. 2.

1002 „Предлогом за категоризацију станова у Чачку предвиђа се осам категорија...", *Чачански глас,* бр. 4, Чачак, 27. јануар 1954, стр. 2.

1003 Проценат категорија станова израчунат је према подацима из чланка: „По висини станарине наш град међу првима у земљи", *Чачански глас,* бр. 42, Чачак, 3. новембар 1959, стр. 8.

1004 Olga Jovanović, „Čačak", u: *Komune i privreda Jugoslavije, I knjiga : NR Srbija, NR Slovenija i NR Bosna i Hercegovina* (ur. Milan Mesarić), Zagreb, 1962, str.

(Краљево, Титово Ужице, Ваљево, Шабац) претекли су Чачак по овом показатељу.[1005] Чачак је 1954. године имао укупно 4.105 приватних и друштвених станова, 1961 – 6.059, 1965 – 8.869, 1971 – 10.983.[1006] Убрзани раст становника морала је да прати све већа и убрзанија изградња станова (1.105 у друштвеном власништву у периоду 1971 – 1975; у наредних пет година изграђено је 1.730 друштвених и 1.130 приватних станова).[1007] У следећем петогодишту (1981 – 1985) планирано је да се изгради око 5.000 станова (2.200 друштвених и 2.800 приватних).[1008]

Чачак је крајем 1981. године имао 447 зграда са укупно 5.722 стана. Према зацртаном плану годишње је требало да се подигне преко 400 станова. Међутим, планови изградње друштвених станова у 1981. и 1982. години нису испуњени. До краја 1981. усељено је 388, а до краја 1982. године 289 станова. Због смањених финансија за градњу, општина је најпре планирала да се уместо 400 годишње гради само 300 станова. Од такве идеје се одустало, али је зато одлучено да се подижу станови са мањом квадратуром, у укупном броју који је раније предвиђен. Предвиђено је да се половина нових станова подигне на левој обали Мораве (на Љубић кеју), у насељу које се већ формирало као солитерско, што је смањивало трошкове градње.[1009]

Ипак, може се рећи да је Чачак и поред свих проблема после Другог светског рата имао динамичну стамбену изградњу. Годишње је на 1.000 становника грађено скоро дупло више станова него што је то био југословенски и републички просек. У периоду 1948–1952. грађено је осам станова на 1.000 становника. Исти просек важи и за период 1953–1956, да би 1957–1960. било изграђено 13, 1961–1965. деветнаест, 1966–1970. дванаест, а 1971–1981. девет станова на 1.000 становника.[1010] Но, осамдесетих (1982–1989) је у Чачку на 1.000 становника грађено само 4,6 станова, што је било испод републичког просека (5,0).[1011]

1005 Олга Савић, „Територијални развој градских насеља Западне Србије", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић"*, књ. 39, Београд, 1987, стр. 89.

1006 Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* стр. 57, 72.

1007 „Усмеравањем градње до више станова", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 24. октобар 1980, стр. 9.

1008 „Битка за више стамбеног простора", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 24. октобар 1980, стр. 9.

1009 „Мање луксуза – више станова", *Чачански глас,* бр. 50, Чачак, 17. децембар 1982, стр. 11.

1010 Милинко Радмилац, „Стање и развој стамбене привреде и комуналне инфраструктуре у Чачку после Другог светског рата", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 440.

1011 *Општине у СР Србији 1982 : статистички подаци,* Београд, 1983, стр. 426, 428; *Општине у СР Србији 1983 : статистички подаци*, Београд, 1984, стр. 424, 426; *Општине у СР Србији 1984 : статистички подаци,* Београд, 1985, стр. 446, 448; *Општине у СР Србији 1985 : статистички подаци,* Београд, 1986, стр. 426, 428; *Општине у СР Србији 1986 : стати-*

Подизање нових станова требало је да побољша и услове живота. У старом делу града, градском језгру, 26% (1959) станова имало је заједничко двориште, чесму и клозет, око чијег чишћења би редовно избијале свађе. Прљава вода из станова избацивана је директно на улицу. У Чачку је 1961. године само 20,7% станова имало воду, а 1971 – 54,4%. Слична ситуација била је и са клозетима с испирањем воде (1961 – 17,7 %; 1971 – 47,3%) и купатилима у стану (1961 – 16,5%; 1971 – 64,5%). Само је половина станова крајем шездесетих имала купатило, да би тек крајем века то постало уобичајени део стандарда живљења. Истовремено се повећао простор по појединцу унутар стана, са 7,9 квадрата (1961) на 13,0 (1971), уз додатну квалитетнију опрему стана.[1012] Квадратура стана по кориснику порасла је на 16,9 квадрата у 1981. години, што је био просек за централну Србију.[1013] Ипак, Чачак је по овом критеријуму био испод суседног Крагујевца (20,5 m^2) или Новог Сада (19,2 m^2).[1014] Уопштено говорећи, Србија је по овом питању направила велики помак, али треба нагласити да је стандард живота у становима и даље био знатно нижи него у Западној Европи.[1015]

стички подаци, Београд, 1987, стр. 440, 442; *Општине у СР Србији 1987 : статистички подаци,* Београд, 1988, стр. 430, 432; *Општине у СР Србији 1988 : статистички подаци,* Београд, 1989, стр. 428, 430; *Општине у СР Србији 1989 : статистички подаци,* Београд, 1990, стр. 398, 400.

1012 Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", стр. 586–587.

1013 Милинко Радмилац, „Стање и развој стамбене привреде и комуналне инфраструктуре у Чачку после Другог светског рата", стр. 439.

1014 **Табела бр. 29** – Просечно учешће стамбеног простора по становнику Новог Сада, Ниша, Крагујевца и Приштине 1961–1991. године (у m^2)

Град	1961.	1971.	1981.	1991.
Нови Сад	11,6	16,3	19,2	21,7
Ниш	9,2	9,7	14,5	19,7
Крагујевац	10,0	9,2	20,5	18,0
Приштина	7,3	5,4	11,8	12,9

Божидар Милосављевић, Милена Ивковић, „Приказ затеченог стања у стамбеној изградњи Новог Сада, Ниша, Крагујевца и Приштине у периоду 1961–1995. године", у: *Град у променама : обнова градова Србије и Русије* (ур. Борислав Стојков, Владимир Белоусов), Београд, 1994, стр. 366–367.

1015 У Француској је 1954. године 58,4% станова имало текућу воду, само четвртина клозет у стану, 10% каду или туш, а исто толико и централно грејање. Већ 1973. године просечан стан у Француској има око 60 квадрата, а по појединцу долази 24,6 квадрата. Исте године 97% станова има текућу воду, 70% има клозет унутар стана (85% у 1982. години), 65% има каду или туш, а 49% централно грејање. Комфорни станови имају све ове елементе, а њих је 1953. било само 9% (1973 – 61%) [Антоан Прост, „Границе и простори приватности", у: *Историја приватног живота 5* (приредили Филип Аријес и Жорж Диби), *Од Првог светског рата до наших дана* (ур. Антоан Прост и Жерар Венсен), Београд, 2004, стр. 51–52].

Главна карактеристика стамбене изградње у Чачку била је стихија, што није мимоишло ни подизање солитера. Због слабе организације и прописа око уређења грађевинског земљишта, одсуства генералног урбанистичког плана и концепције развоја, локације за градњу солитера уступане су инвеститорима према парцијалним урбанистичким решењима у различитим деловима града. Услед недостатка финансија за припрему и комунално опремање поједине вишеспратнице уклопљене су у постојеће градско ткиво не само без помоћних комплементарних објеката (за снабдевање, одржавање здравља, чување деце), већ често и без икаквог дворишта, па и без економског прилаза таквим зградама. На многим местима објекти поред подигнутих солитера, предвиђени за рушење и градњу продавница и осталих зграда за услужне делатности, никада нису уклоњени. С друге стране, ретки комплекси вишеспратница услед недостатка критеријума и норматива густо су збијани, чиме је остварена велика концентрација становника, што је за последицу имало дехуманизацију живота у окружењу у коме није било зелених површина.[1016]

Новоподигнуте вишеспратнице, парцијално „уклапане" у комплексе приватних кућа, имале су уобичајен, типизиран и монотон изглед. Због техничких проблема са ширењем водоводне и канализационе мреже, али и због мањка финансија и слабе организације, чак ни нова насеља са потпуно регулисаним саобраћајем нису на време прикључивана на комуналну мрежу. Ту је био и додатни проблем грејања, јер дуго није било централног система, већ је у најужем центру града крајем седамдесетих било 15 котларница. Уз све то у самом центру налазили су се индустријски објекти (Пивара), велики проток моторних возила, мањак паркова и јачих ветрова који би смањивали загађеност.[1017]

Проблем нечистоће Чачка имао је дугу традицију. Ширење града обухватило је у градско ткиво и оближња приградска насеља са типичним сеоским домаћинствима. Средином педесетих није било необично да се и у самом центру града виде домаће животиње. Грађани се нису бринули о чистоћи града, а на многим местима су бацали угинулу стоку, што је повећавало опасност од заразе.[1018]

Велики проблем нових насеља биле су гомиле грађевинског материјала који је заостао после градње, недостатак тротоара, неасфалтиране и неосветљене улице пуне рупа и отпадака, а са доласком првих киша и великим блатом. Читави стамбени рејони новоградње дуго нису били повезани на водовод и кана-

1016 Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* стр. 131–132.

1017 Милинко Радмилац, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* стр. 97, 127–129

1018 „Више бриге о чистоћи града", *Чачански глас,* бр. 347, Чачак, 10. фебруар 1953, стр. 2; Драг. Ракан, „Кад су људи мека срца...", *Чачански глас,* бр. 356, Чачак, 14. април 1953, стр. 4.

лизацију. Такви проблеми настајали су услед праксе да станари добију дозволу за усељење у станове пре завршетка свих радова. Новац за уређење станова и увођење комуналне инфраструктуре употребљавао се најпре за довођење електричне енергије, као минимума за пристојан живот, па су сви остали послови каснили, а незадовољство станара је непрекидно расло.[1019]

Гомилање заосталог грађевинског материјала по тротоарима и улицама препуних рупа, гомилање ђубрета по заједничким двориштима приземних кућа у центру, нечишћење септичких јама, вечите свађе комшија и све израженије преступништво омладине која се често физички разрачунавала, били су свакодневица живота у Чачку половином шездесетих година.[1020]

Људи се у почетку нису одмах жалили на нови смештај, највише због тешких услова живота пре добијања новог стана. Монтажна градња од почетка шездесетих омогућила је бржу и јефтинију, али не и квалитетнију изградњу станова. Ролетне које не раде, слаба звучна изолациија и низ других недостатака нису одмах истицани као сметња која смањује квалитет живота.[1021] Проблем нових насеља, удаљених од центра, био је и слабо снабдевање. Ретке продавнице прехрамбене робе нису биле довољне за све већи број станара. Друга роба у оваквим насељима није ни продавана. С друге стране, у центру су се налазили низови продавница свих врста, а 1963. године као својеврстан споменик никла је мермерна робна кућа „Партизан".[1022]

Но, добијање стана био је велики успех за сваку породицу. Понекад је требало да се проведе више од две деценија подстанарског живота у скученим и влажним просторима да би се дочекао тренутак да се живи у новој вишеспратници опремљеној савременом кухињом, купатилом, централним грејањем и свим инсталацијама. Бука по ходницима и звукови аутомобила са улице будили су ноћу нове станаре пристигле са периферије, али они су били задовољни и нису се жалили, иако у новим вишеспратним зградама по усељењу лифтови још нису радили.[1023]

Поред свих проблема становања Чачак је крајем осамдесетих био и прљав град. Предузеће за одржавање чистоће имало је само 30 чистача, што није било довољно да се насеље темељно очисти. Навике становника нису биле урбане,

1019 Н. Деспотовић, „Кућица у цвећу – блато око ње...", *Чачански глас,* бр. 16, Чачак, 10. април 1964, стр. 10.

1020 Александар Радовић, „Не повратило се", *Чачански глас,* бр. 1, Чачак, 1. јануар 1967, стр. 9.

1021 „Како се живи у монтажним зградама ЈУ–62", *Чачански глас,* бр. 17, Чачак, 17. април 1964, стр. 12.

1022 Миле Мојсиловић, „Под притиском сваштарских продавница", *Чачански глас,* бр. 18, Чачак, 10. мај 1963, стр. 4.

1023 Даница Поповић, „Солитер снова", *Чачански глас,* бр. 1, Чачак, 1. јануар 1980, стр. 10.

па је ђубре гомилано на многим местима. Отпатке су разбацивале и фабрике, које су због такве праксе према постојећим прописима требало да се затворе због кршења закона. Бригу о спречавању прљања града локална управа хтела је да пребаци на саобраћајну полицију, али само 12 милиционера није било довољно ни за регулацију саобраћаја. Уз све то станари су гомилали непотребне и веома запаљиве ствари у подрумима вишеспратница, као својеврсној депонији. Због такве праксе постојала је велика опасност од пожара, што би било фатално за станаре који станују изнад трећег спрата, јер ватрогасци у граду нису имали опрему за гашење пожара на таквим висинама.[1024]

(г) Урбанизација Благоевграда (1944–1989)

Упоредо са индустријализацијом Благоевград је мењао и свој архитектонски лик. Благоевград је током целе епохе социјализма према броју и расту становника био највећи град Пиринског региона. Прираст становника био је механички. Привучени потрагом за бољим животом сељаци су масовно долазили у град. Рад у сеоским кооперацијама био је тежак, а зарада мала. Благоевград је пружао знатно више могућности за добијање посла и веће плате. Брзи раст становника условио је да се неколико пута мењају урбанистички планови, убрзано подижу модерне стамбене зграде, а урбана зона проширује на околна села и подручја. Све до 1949. подизање стамбених објеката углавном је било у приватној режији. До 1959. стамбене зграде се подижу у кооперацији државе и приватних лица. Нови период почиње почетком шездесетих и траје до завршетка епохе социјализма. Захваљујући новим технологијама масовно се подижу вишеспратнице (квартови Запад, Изгрев, Еленово, Ален Мак, Струмско). За изградњу солитерских насеља у Благоевграду основан је „Домостроителния комбинат", који са радом почиње 1975. године. Архитектура нових насеља, као и самог центра града, претежно је модерна. Највеће архитектонске измене Благоевград је доживео поводом припреме за посету дипломатског кора, па је читав центар реконструисан 1986–1987. године, као један од симбола успешне социјалистичке изградње у Бугарској. Стари, хришћански део старог балканског града није уништен, већ је рестауриран и конзервиран, упоредо са изградњом нових квартова.[1025]

1024 М. Нешић, „Прљави граде мој", *Чачански глас,* бр. 39, Чачак, 9. октобар 1986, стр. 8.

1025 Искра Цветкова, *н. д.,* стр. 39–41.

1. Балканско урбанистичко наслеђе – Благоевград

Благоевград је тек 1912. године прикључен Бугарској. Од тада град почиње да добија европско архитектонско и урбанистичко обличје. Муслимански део вароши на десној, пространијој обали реке Бистрице, темељно је измењен до 1941. године. Први урбанистички план донет је 1916. године, а 1925. почињу и први радови на уређењу вароши.[1026] Значајне архитектонске промене биле су условљене и жељом да се град ослободи „турског" наслеђа. Непосредно после ослобођења 1912. године у (највероватније) подметнутом пожару изгорео је готово цео турски део града. Хришћански део вароши (у коме су живели и Јевреји) на левој обали Бистрице није имао велику штету. Током саме несреће бугарска војска је пљачкала турске куће или их повремено и нескривено палила. Поред пожара који је уништио архитектонско наслеђе дошло је и до великих демографских промена. Муслиманско становништво напустило је град у који су од 1913. почеле да се сливају избеглице из Вардарске и Егејске Македоније. Избеглице су оформиле потпуно нове квартове. Модернизација некадашњег турског дела града знатно је потиснула балканско урбанистичко и архитектонско наслеђе. Град је добио прве зграде које су пратиле европске архитектонске стилове, праве улице и простране тргове.[1027]

Практично, читава стара муслиманска варош на десној обали реке је порушена. Исти принцип није примењен и на хришћански део вароши на левој обали Бистрице. Овај комплекс под именом Вароши настао је крајем XVIII и почетком XIX века. Средишње место заузима црква (1844). Карактеристичне трговачке куће са привредним просторијама у приземљу и стамбеним на спрату подигнуте су у другој половини XIX века. Између два светска рата овај кварт није порушен, да би од педесетих година започела адаптација уличне мреже. Цео кварт проглашен је 1969. за културно добро, а адаптација је започета пројектом из 1974. године. Реконструисане и конзервиране куће од 1981. године користе се за „друштвене намене" (практично, то је музеј на отвореном).[1028] Тако је хришћански део балканског града сачуван од пропадања и

1026 Нурије Муратова, *н. д.,* стр. 81–82.

1027 *Албумъ-алманахъ „Македония",* София, 1931, табло XXIV–XXVIII; Камелия Грънчарова, *Град Горна Джумая (Благоевград) в старите снимки (1912–1943),* Благоевград, 2009, стр. 9–14, 48–53.

1028 „Благоевград", *Енциклопедия : Пирински край, том I,* стр. 94; Вароша", *Енциклопедия : Пирински край, том I,* стр. 134; „Диневата къща", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 273; „Мощанската къща", „Диневата къща", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 590.

рушења, пре свега из националних разлога, као сведочанство о грађанском и националном препороду Бугарске.[1029]

2. Урбанистички планови – Благоевград

Регулисање града на десној обали Бистрице започето је већ између два светска рата. Нова урбанистичка решења почела су да се уобличавају од 1948. године.[1030] План из 1948. године имао је главне обрисе развоја града, али није био у потпуности примењив јер није уважавао тачне катастарске парцеле, па није могао да се прилагоди стварности на терену. Централна власт у Софији усвојила је урбанистички план Благоевграда 1954. године (други по реду). Но, понуђена решења нису предвиђала убрзани раст становника града. Планирано је да Благоевград тек 1970. године достигне број од 30.000 становника. Међутим, град је већ 1960. године премашио тај број житеља. Нагли раст становништва и развој индустрије изискивали су детаљније уређење града. Почетком шездесетих покренути су први пројекти за детаљно уређење централног градског трга и подизање низа нових репрезентативних административних зграда.[1031]

Нагли и механички раст становника изискивао је ширење града. Урбано подручје Благоевграда почело је да се шири већ од педесетих година, обухватајући околна насеља. Село Грамада присаједињено је Благоевграду 1954, а село Струмско 1971. године.[1032]

Све је то условило да се преосмисле стара решења за регулацију града. Нови урбанистички план из 1960/61. године (трећи по реду) није поништио све одлуке из претходног (1954/55). Међутим, услед убрзаног прилива становништва ни овај план није заживео, тако да су убрзо морала да се траже нова урбанистичка решења. Тако је поново, по четврти пут, 1969. покренуто питање усвајања новог урбанистичког плана, што је званично одобрено 1971. године.[1033] Овај план није се односио само на градско језгро, већ је требало да регулише и све већа приградска насеља, а све у склопу предвиђања развоја Благоевгра-

1029 Камелия Г. Грънчарова, "Исторически музей – Благоевград : средище на национална култура и богатство", *Македонски преглед 2/2003,* София, 2003, стр. 75, 82.

1030 *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 59.

1031 Ив. Аврамов, „Поставяме на обсъждане градоустройствения план на Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 3, Благоевград, 11. януар 1961, стр. 4.

1032 „Благоевград", *Енциклопедия : Пиримски край, том I,* стр. 93.

1033 *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 62, 64, 67, 69.

да до 1990, а затим и 2000. године. Планирано је да град до тог периода има око 90.000 становника. Коначно, нови (четврти по реду) урбанистички план усвојен је 1981. године, после десет година планирања, у време када је град динамично мењао свој урбанистички лик. Централно питање уређења Благоевграда односило се на уобличавање главног трга. Планови за овај подухват разрађивани су у више наврата. Први пут 1961, затим 1976, да би се коначна верзија реализовала у периоду 1983–1986. године као део настојања да се кроз модерну урбанистичку структуру и архитектуру презентују успеси социјалистичке изградње Благоевграда, односно целе Бугарске.[1034] Преуређењу центра града претходила је политичка одлука донета у ЦК БКП о покретању целог подухвата који је превазилазио локални и регионални значај.[1035]

3. Социјалистичка урбанизација – Благоевград

Урбанистички планови били су оквир који је требало да регулише раст становништва и развој индустрије. Архитектонска решења за подизање стамбених блокова, административних зграда и установа културе представљали су материјални отисак друштва у простору, тежњу да се створи „нови" социјалистички град.

Послератна изградња Благоевграда може се поделити у три фазе. **Прва** до краја педесетих, коју углавном карактеришу изградња приватних кућа за становање и доминација соцреалистичког стила у архитектури јавних зграда. **Други** период уобличава се почетком шездесетих. Карактерише га масовна, индустријска изградња вишеспратница за становање и репрезентативних јавних здања која прате модерне архитектонске стилове. **Трећи** и најкраћи период везан је за уређење централног трга и околних улица 1984–1987. године. Цео подухват имао је изразито модернистичка решења у обликовању простора, по чему је Благоевград постао препознатљив у Бугарској.

1034 Аутор урбанистичког плана Благоевграда из 1948. године био је архитекта Делчо Сугарев, из 1961. архитекте Ивана Аврамова, из 1981. колектив архитеката под руководством Неделча Гугова. Архитектонске измене центра Благоевграда 1984–1987. године уобличиле су архитекте Елисавета Чолакова и Вилхелмина Сандева („Нашият окръжен град в двехилядната година", *Пиринско дело,* бр. 104, Благоевград, 6 май 1972, стр. 1; „Благоевград", *Енциклопедия : Пирински край, том I,* стр. 94, 134).

1035 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 79, а. е. 164, л. 6. – Решение № 49. на бюрото на Министарския съвет от 21 март 1986 година за подготовка на срещата с ръководителите на дипломатическите мисии, акредитирани в Народна Република България, в Благоевградски окръг през 1987 година.

3. 1. Соцреализам у изградњи јавних и приватних зграда (1944–1960)

Благоевград није имао разарања током Другог светског рата. Но, за сређивање града током овог периода није било времена. После рата град је требало поново уредити и одредити услове за ширење урбаних зона и комунално опремање постојећих градских насеља. Планирали су регулисање корита Бистрице, ширење канализационе и електромреже, као и уређење земљишта за нове институције, здравствене установе. Планирање ширења канализације и изградња нових насеља изискивали су покретање питања и новог урбанистичког плана (1946).[1036]

Важан део пропаганде нове власти било је поређење са претходним режимом и бележење „успеха" социјалистичке изградње. Пропаганда ове врсте није мимоишла ни Благоевград. Међутим, због македонског питања успеси социјалистичке изградње после 1948. године имали су за репер Вардарску Македонију (НР Македонију) и Југославију.

Влада и Партија користили су сваку прилику да истакну „бригу" за развој Пиринске Македоније, јединог „слободног" дела Македоније. Током Првог петогодишњег плана Благоевград је требало да се архитектонски темељно „измени". Планирали су изградњу зграде минералне бање, новог хотела, поште, школа и дечијих вртића. Пропаганда је посебно истицала значај изградње новог хотела средњег капацитета (96 соба, 200 кревета), са сопственим рестораном и посластичарницом. Планирано је да собе имају купатила, балконе и парно грејање. Изградња хотела, као и зграде за бању, требало је да се заврши пре краја Прве петолетке. За овај подухват издвојене су „све снаге", материјал и машине.[1037]

Благоевград је и пре Другог светског рата имао низ хотела и уређену бању.[1038] Но, у новим условима изградња хотела добила је много већи симболички значај (класни, национални, државни), а све у циљу престижа у поређењу са НР Македонијом и ФНРЈ. Нови хотел постао је симбол напретка и прогреса. Собе су, осим електричних инсталација, грејања и купатила, добиле и телефоне. Основни груби радови на изградњи објекта започети 1949. окончани су

1036 „Новите насоки на општинската политика : благоустройство на Горна Джумая", *Пиринско дело,* бр. 21, Горна Джумая, 27. мај 1946, стр. 1.

1037 „Във Вардарска Македония: затвори, концлагери и бесилки – в пиринския край: усилено строителство : в Благоевград се строи величествен хотел и модерна баня", *Пиринско дело,* бр. 49, Благоевград, 3. декември 1950, стр. 2.

1038 Борис Керемидчиев, *н. д.,* 1994, стр. 25.

1951. године. Радници су Влку Червенкову, секретару БКП, обећали да ће хотел предати у употребу до краја септембра 1951. године.[1039]

Нови хотел, масивна квадратна соцреалистичка зграда, подигнут је у самом центру града као један од његових нових симбола. Обећање о завршетку хотела испуњено је свечаним пуштањем у рад 1951. године.[1040] Сагласно новом времену, друштвеном поретку и спољнополитичкој оријентацији према Совјетском Савезу, нови хотел је добио и прикладно име – „Волга". Осим овог хотела, у духу соцреализма подизани су и низови стамбених зграда.[1041]

Други архитектонски симбол Благоевграда у овом периоду била је зграда нове бање, која је званично отворена 14. јуна 1953. године (дан рођења Дмитра Благоева по коме град носи име). Зграда је описивана као позитиван пример градитељства „новог времена", са истицањем низа квалитетних услуга које је пружала (200 кабина, базени, бифеи, фризерај, опремљеност плочицама, цвећем, ћилимима). Вест се саопштавала у светлу такмичења са Југославијом у којој постоје само логори и затвори.[1042]

Нови објекат, симбол социјалистичке изградње, био је и дом за децу без родитеља која су погинули у борби против фашизма. Радови на дому према плану требало је да се заврше до краја 1951. године. Дом је по својим димензијама и капацитету био један од највећих и најмодернијих те врсте у Бугарској.[1043]

Све до почетка шездесетих Благоевград није имао модерну индустријску производњу, али урбанистичка модернизација града није због тога каснила. Као регионални центар у важном пограничном рејону оптерећеном решавањем македонског питања, Благоевград је растао као административно средиште које потпомаже централна власт. Осим новог хотела и бање, као „успеси" социјалистичке изградње истицани су нове средње школе, јавна перионица за веш, као и подизање ферментационог завода за дуван. Осим ових јавних зграда, у Благоевграду је до краја 1952. године подигнуто близу 420 приватних домова за становање.[1044] Симбол социјалистичке изградње били су и фудбалски

1039 Г. Ж., „Във Вардарска Македония: глас, мизерия и терор – в Пиринския край: строителство, стопански и културен възход! Новият хотел в Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 36, Благоевград, 2. септември 1951, стр. 2.

1040 *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 60. Погледати фотографију бр. 24.

1041 Погледати фотографије бр. 21, 25, 26.

1042 „Разхубавява нашия окръжен град : нова придобивка за трудещите се", *Пиринско дело,* бр. 39, Благоевград 28. юни 1953, стр. 1.

1043 „Във Вардарска Македония: глас, мизерия и терор – в Пиринския край: строителство, стопански и културен възход : ново общежитие за деца", *Пиринско дело,* бр. 44, Благоевград, 28. октомври 1951, стр. 3.

1044 „В окръжния град", *Пиринско дело,* бр. 85, Благоевград, 5. декември 1953, стр. 3

и атлетски стадион и терени за одбојку и кошарку изграђени заједно са трибинама за публику на некадашњој периферији у северном делу града. Радови на овом пројекту започети су одмах после рата, али због слабе заинтересованости локалних власти озбиљни радови покренути су тек 1956. године.[1045]

Много важнији проблем Благоевграда био је непрестани прилив нових становника. Од 1946. до 1956. године Благовеград је за 1/3 повећао број својих житеља.[1046] Становништво Благоевграда, као и других бугарских градова, било је бројније него што се види из званичних статистика. Према подацима насеље је 1950. имало 15.888, а 1959. године већ 25.523 становника, као и још 5.000 привремено настањених (ученици, радници) који нису имали званичан статус грађанина Благоевграда (укупно преко 30.000 житеља).[1047]

Велики прилив становника условио је да се град постепено шири према некада удаљеној железничкој станици. Нови подстицај урбанизацији града дала је велика поплава Бистрице из 1954. године. После овог догађаја извршена је темељна регулација реке, као и подизање нових насипа.[1048] Прилив становника пратила је и велика изградња. Од 1950. до 1960. у Благоевграду је подигнуто око 1.800 приватних стамбених објеката, преко 20 државних и кооперативних стамбених блокова и пуно јавних зграда. Ширена је мрежа водовода и канализације, подизани су паркови.[1049]

Квалитет живота у граду који се убрзано ширио патио је од многих слабости. Званична оцена из 1958. године није била повољна. Тротоари нису били „угледни", хигијенске прилике су се споро поправљале. Град је куповао „модерне" канте за ђубре, копао септичке јаме (816 до 1958. године) за оне породице до којих није дошла канализациона мрежа. Зграде у центру града фарбане су у белу боју. Урбанистички планови нису дозвољавали стихијско подизање зграда. Одређене су три зоне за подизање зграда (централна, прва и друга). Зоне су регулисале висину зграда. У централној зони требало је подићи троспратне стамбене зграде, у првој зони и двоспратнице, а у другој двоспратнице и једноспратнице (у зависности од терена). Уређење заједничког простора требало је да буде брига целе заједнице. Масовне организације покретале су такмичење на нивоу градских квартова у циљу уређења града. Но, ове акције имале су

1045 Ст. Гавриленков, „На новостроящия се стадион в Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 64, Благоевград, 8. август 1956, стр. 3.

1046 Погледати Табелу бр. 6.

1047 К. Захариев, „Десет години социалистически Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 36, Благоевград, 7. май 1960, стр. 1

1048 *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 61.

1049 К. Захариев, „Десет години социалистически Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 36, Благоевград, 7. май 1960, стр. 1.

ограничен карактер, па су 1958. године само два кварта имала одређене „успехе" у уређењу свог краја града.[1050]

Генерални урбанистички планови, систематско грађење стамбених блокова и монументалних јавних зграда није била једина карактеристика социјалистичке урбанизације. Нагли прилив становништва условио је велику потражњу за стамбеним простором који се није могао брзо и јефтино изградити. Тако се и у Благоевграду појавио проблем „дивље" градње. Подизање кућа без грађевинске дозволе није било карактеристично само за ободе града, већ и за сам центар насеља. Урбана структура се озбиљно реметила због градње приватних кућа без планова. Локална власт је 1958. године напомињала да сви морају да буду једнаки пред законом. Градња приватних кућа организована је на традиционалан начин. Појединци су сами копали земљу, правили и пекли циглу. Међутим, пећи за циглу подизане су у урбаном насељу, па је ваздух у граду често био испуњен димом. Да би избегла даље загађење, општинска власт је забранила да се цигла пече у граду и за такве активности одредили су простор изван Благоевграда. Наредба се није поштовала, па је шесторо лица кажњено, а њихове пећи су порушене. Придошлице са села преносили су своје искуство и праксу градње кућа, што се није уклапало у ново урбано окружење. По истом принципу подизане су и куће без грађевинске дозволе. Током 1958. године у Благоевграду је подигнуто 30 таквих објеката, а 1959. десет. Иако је власт највећи број таквих објеката уклањала, проблем није ишчезао. У борбу против дивље градње, осим општинске власти, укључивали су се полиција и лица одговорна за живот у градским квартовима. „Дивља градња" обично би започињала тако што продавац плаца у граду није обавештавао купца (пореклом са села) да на том подручју није дозвољена градња. Власт је инсистирала на рушењу кућа подигнутих без дозволе. Таквим лицима давали су парцеле на местима која су била одређена за градњу, са могућношћу прикључења на водовод, канализацију и електричну мрежу, што је придошлицама требало да омогући живот у хигијенском насељу.[1051]

Међутим, ни у новим насељима подизаним са свим потребним дозволама, прикључење на комуналну инфраструктуру није било лако. Темпо увођења водовода и канализације није био задовољавајући, отезало се са завршетком радова на започетим стамбеним блоковима. После завршетка изградње грађевинари нису уклањали материјал и шут са улица. Камење и цигле стајали су у гомилама около зграда и по годину дана после завршетка изградње. Поред то-

1050 А. Тасински, „Изпълнението на почина за превръщането на Благоевград в образцов социалистически град", *Пиринско дело,* бр. 40, Благоевград, 7. юни 1958, стр. 3.

1051 К. Захаринов, „За обрасцов социалистически град", *Пиринско дело,* бр. 87, Благоевград, 31. октомври 1959, стр. 2.

га грађевинари су паркирали своје камионе и складиштили материјал за градњу на улицама и тротоарима, што је ометало нормалан живот града. Хигијена у завршеним насељима није била добра, а та је оцена важила како за грађане као појединце, тако и за руководиоце установа око чијих зграда простор није био уредан.[1052]

3. 2. Индустријска изградња вишеспратница и појава модерне архитектуре (1961–1984)

Нова етапа у урбанистичком развоју града везана је за почетак шездесетих година XX века. Постојећи урбанистички план настао у претходној деценији морао је да се мења због наглог раста становника. Одустало се од градње појединих важних објеката, као што је био Дом културе, али оно што је било много важније одлучено је да се нови стамбени блокови граде у облику вишеспратница.[1053]

Подизање нових станова увећавано је сваке године. Благоевград је пре 1944. године имао око 2.000 претежно једноспратних зграда, углавном несолидно грађених. Стамбени фонд је 1964. године имао укупно око 3.600 зграда и то углавном нових. После усвајања новог урбанистичког плана (1961) подигнуто је 75 стамбених зграда, а још 15 објеката се градило у савременом архитектонском стилу. Требало је да се изгради још 280 стамбених зграда са 4.200 станова. Планирано је да десет зграда буду десетоспаратнице, шест са девет, 21 са осам, а остале су требале да имају четири до седам спратова.[1054]

Масовно подизање станова није било без проблема, јер је долазило до кашњења у изградњи, што је изазивало незадовољство грађана. Проблем је представљало и неизмештање приватних кућа са простора предвиђених за подизање вишеспратница.[1055] После 1969. године у Благоевграду се креће са масовном изградњом такозваних „једнопанелних" зграда са више спратова, као део процеса брзог, индустријског грађевинарства. До тада су то биле једноспратне или зграде са малим бројем спратова грађене на традиционалан начин.[1056] Са-

1052 К. Захаринов, „За обрасцов социалистически град", *Пиринско дело,* бр. 87, Благоевград, 31. октомври 1959, стр. 2.

1053 Ив. Аврамов, „Поставяме на обсъждане градоустройствения план на Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 3, Благоевград, 11. януар 1961, стр. 4.

1054 Кирил Широкански, „Преобразениият град", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 23. април 1964, стр. 1, 3.

1055 „Щте започне ли на време новото строителство", *Пиринско дело,* бр. 152, Благоевград, 21. декември 1964, стр. 1.

1056 „Архитектура", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Ничев), Благоевград, 1995, стр. 39.

мо током 1969. године у Благоевграду су грађене 34 стамбене зграде у којима је планирано 780 станова, а подизано је и око 200 кућа.[1057] Изградња је била масовна. Благоевград је током Пете петолетке (1966–1970) добио близу 3.000 станова, без индивидуалне и кооперативне градње.[1058]

Употребом нових технологија омогућено је да се годишње гради око 600 станова. Планирани капацитет Комбината за изградњу станова у Благоевграду био је дупло већи (1.200). Управо је толико станова и кућа подигнуто у периоду 1967–1971. године. Посебан проблем био је низак естетски ниво приватних кућа, масовно подизаних по типизираним пројектима. Ни пројекти за нове квартове нису били „савршени", јер често нису имали предвиђен простор за школе, дечје установе, трговинску мрежу и услуге. Предлагано је ангажовање специјалиста (социолога, урбаниста) како би град био што пријатнији, а планови развоја реалнији. Велику сметњу представљале су и слабе процене раста становника, јер урбанисти нису у својим плановима предвидели нагли развој индустрије која је привукла људе да живе у граду. Благоевград је већ 1971. године имао 43.520 становника, што је према постојећем урбанистичком плану требало да достигне тек 1980. године.[1059]

Иако је од краја шездесетих почела масовна изградња солитера, у Благоевграду преовладавају средњеоетажне зграде подигнуте на традиционалан начин. Високоградња је карактеристична за потпуно нове блокове зграда које чине посебне стамбене комплексе (Запад, Орбита, Изгрев, Еленово, Ален Мак, Струмско).[1060]

Благоевград је почео да се препознаје по солитерима, али су симболи града биле зграде јавних установа. После 1963. године завршена је и зграда биоскопа „Никола Калъпчиев". Током 1964–1966. године планирано је да се заврши и зграда за локално позориште.[1061] Нешто раније (1963–1964) подигнути су и нова поликлиника, дечји вртићи и средња школа („Механотехникум"). Урбанистички су решени и сређени сви главни путни правци кроз град, као и другостепене улице.[1062]

1057 Христо Юруков, „Благоевград-разцъфнал ален мак!", *Пиринско дело*, бр. 67, Благоевград, 12. юни 1969, стр. 1.

1058 Панчо Панев, „Благоевград – обич моя", *Пиринско дело,* бр. 67, Благоевград, 12 юни 1971, стр. 1, 2.

1059 „Градът на Дядото между два конгреса", *Пиринско дело,* бр. 6, Благоевград, 16 януари 1971, стр. 1, 2.

1060 „Благоевград", *Енциклопедия : Пирински край, том I,* стр. 94.

1061 Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. стр. 191.

1062 Борис Калайджиев, „Тук започва бъдщето...", *Пиринско дело,* бр. 129, Благоевград, 17. октомври 1963, стр. 4; Кирил Широкански, „Преобразениият град", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 23. април 1964, стр. 1, 3.

Град је убрзано мењао свој лик. Симболи града постају нова здања изграђена у духу модерне архитектуре (Позориште 1967, Омладиски дом 1972, хотел „Ален Мак", 1975, Робна кућа 1976, Историјски музеј 1977, Зграда општине 1984).[1063]

3. 3. Политичке претпоставке стварања модерног града (1985–1989)

Иако је Благоевград убрзано растао и мењао свој урбанистички и архитектонски лик, потпуно уређење центра града почетком осамдесетих још није било довршено, за разлику од неких других градова у Бугарској (Велико Трново, Смољан, Пловдив). У Благоевграду је 1979. организован међународни скуп архитеката који су говорили о потреби обликовања градова. Критикована је пракса градње у претходном периоду, јер су многи објекти подигнути пре десет до петнаест година почели да пропадају. Због тога је требало озбиљно осмислити будући изглед града, јер се грешке архитеката могу исправити тек после неколико деценија или векова. Критиковане су идеје да се подижу нове зграде у чијем су изгледу преовладавали бетон и стакло, као и планови за измештање читавих стамбених блокова према пројектима који су долазили из Софије. Када су у питању стамбени објекти, критикован је принцип индустријске градње вишеспатница (осам до 12 спратова) које су карактерисали једнообразност, строга геометричност и мала функционалност. Понављање истих архитектонских елемената имало је слабе естетске вредности, што је утицало и на квалитет живота у таквим насељима. Међутим, архитекте су биле ограничене законским нормама и роковима, па је естетика подигнутих објеката изостајала, што је карактерисало и Благоевград. Критикована је и пракса да се у Благоевграду подижу петнаестоспратнице, што је окарактерисано као гигантоманија. Индустријска изградња потиснула је националну компоненту градитељства, регионалну атмосферу.[1064] Као и у другим градовима који су изискивали нове станове за све бројније индустријске раднике, економски мотиви потиснули су естетику. Нови квартали имали су једнообразну монотону архитектуру. Зграде нису биле ни функционалне, ни удобне за живот. Због реалних потреба брзе изградње овај проблем, иако је уочен, није могао брзо да се реши.[1065]

1063 „Архитектура", *Енциклопедия : Пиринский край, том I,* стр. 39–40; „Благоевград", *Енциклопедия : Пиринский край, том I,* стр. 91; „Вароша", *Енциклопедия : Пиринский край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 134–135. Погледати фотографије бр. 33, 36.

1064 Анелия Джабирова, „Естетически паралели. Щте намери ли Благоевград своя истински съвременен облик?", *Пиринско дело,* бр. 75, Благоевград, 16. април 1982, стр. 1, 4.

Најважније је било подићи што више станова. Од 1976. до 1979. године Благоевград је добио око 1.900 нових станова, а у наредне четири (1980–1983) још 2.258 станова.[1066] У читавом округу у овом периоду (1980–1983) 5.055 породица добило је нови стан (практично је подигнут један потпуно нови град).[1067] Само је у Благоевграду Предузеће за градњу станова од 1975. до краја 1987. године изградило око 9.000 станова. Израсли су потпуно нови стамбени комплекси: Девети септември, Октомври, Орбита, Ален мак, Еленово, а у изградњи су били Бялата висота и Освобождение.[1068] Само у неколико нових квартала у Благоевграду је живело преко 17.000 становника (Девети септември, Еленово, Айдарево).[1069] У питању је била масовна, брза и јефтина изградња у којој није било места за размишљање и примену неких посебних естетских мерила.

Међутим, када је у питању било уређење самог центра града примењен је други критеријум. Због посете дипломатског кора, централна власт у Софији одлучила је да Благоевград добије модеран изглед, као симбол успешне социјалистичке изградње и национално одговорне политике која се брине о Пиринској Македонији.

У питању је био обиман програм уређења града који се делимично темељио на ранијим замислима и урбанистичким плановима. Град је према већ раније донетом урбанистичком плану подељен на рејоне и микрорејоне, зоне за становање и друштвене делатности, зоне за индустрију и зоне за одмор. Ширење града планирано је према југу и реци Струми, тако да су се постепено у градско ткиво укључивали квартови који су у настајању били одвојени од центра вароши. Урбанистички план предвиђао је и изградњу низа значајних административних и објеката за културу, регулацију улица и повезивање са магистралама.[1070]

Према плану за дочек страних амбасадора у Благоевграду током 1986. и 1987. године у целом округу требало је да се поправе или потпуно изграде 44

1065 „Да изградим Благоевград като комплексно развит окръжен център.Резюме на основния доклад,изнесен пред съвместния пленум-сесия от секретаря на ОК на БКП Димитър Геров", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 26 февруари 1983, стр. 1, 2.

1066 Константин Иванов, „С изпреварващи темпове на всестранно развитие.Радващи постижения в развитието на Благоевградската селищна система през мандата 1981–1983 година", *Пиринско дело,* бр. 258, Благоевград, 3 ноември 1983, стр. 1.

1067 „Всеки ден е едно ново начало", *Пиринско дело,* бр. 272 (Специално приложение на в. „Пиринско дело"), Благоевград, 20 ноември 1983, стр. 1.

1068 „Очарованието на обновениа град", *Пиринско дело,* бр. 105, Благоевград, 5. юни 1988, стр. 1.

1069 Димитър Сотиров, „Проблем от жезнено значение за нацията.Успехи и проблеми в Благоевградска община и ролята на Отеч. фронт при тяхното решаване", *Пиринско дело,* бр. 249, Благоевград, 22 октомври 1985, стр. 1.

1070 Неделко Гугов, „Общият градоустройствен план", *Архитектура, 1,* София, 1979. стр. 10–14.

објекта, а читав пројекат коштао је 100.865.000 лева. Највећи број министарстава није се сложио са оваквим обимних програмом и предложио је само шест милиона лева за цео пројекат. Изградња многих објеката је напуштена, а од других се одустало и пре почетка радова, како би се испунио основни план. Но, сам Благоевград је ипак темељно обновљен и уређен за посету дипломата. Све саобраћајнице и зграде дуж предвиђене маршруте поправљене су и уређене, улице су опремљене жардињерама и цвећем. Поправљени су или реконструисани хотели, ресторани, продавнице, зграде јавних установа. На потпуно преуређеном централном тргу у Благоевграду доминирала је нова зграда Окружног комитета БКП.[1071] Град је значајно променио своје физичко обличје преуређењем главног и споредних тргова, изградњом спортских терена, преуређењем паркова и проширењем комуналне инфраструктуре. Поред интервенције централне власти, сви ови послови обављени су и уз помоћ добровољног рада становника Благоевграда.[1072]

Низ нових објеката подигнутих у духу модерне архитектуре постали су симбол Благоевграда (Зграда општине – 1984, Спортска сала „Скапатора" – 1986. Дом културе – 1986, Зграда Окружног комитета БКП – 1987, Библиотека – 1987, сала „22 септември" – 1987, Стоматолошка клиника – 1987). Темељно су реконструисане и проширене старије зграде (Читалиште – 1985–1987, Позориште са опером – 1985–1987, хотел „Ален Мак" – 1985–1987).[1073] То су биле најзначајније и најупечатљивије, монументалне зграде. Но, обнова града била је далеко обухватнија. Пропагандни текстови су саопштавали да је од септембра 1985. до јуна 1987. године у Благоевграду подигнуто близу 150 објеката различитих намена.[1074]

У питању је био велики подухват који је центру Благоевграда дао модеран архитектонски израз, који је кроз „дијалоге" урбанистички повезан са природним окружењем, али и старим делом вароши, као традицијом из које је никао нови град. Поред монументалне и репрезентативне намене, нови центар града имао је и практичне намене везане за свакодневни живот, као што је и планирана изградња подземне гараже капацитета 520 возила.[1075]

1071 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 79, а. е. 164, л. 1–9, 21, 22, 24–33, 64. – Решение № 49. на бюрото на Министарския съвет от 21 март 1986 година за подготовка на срещата с ръководителите на дипломатическите мисии, акредитирани в Народна Република България, в Благоевградски окръг през 1987 година.

1072 *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 72–74.

1073 „Архитектура", *Енциклопедия : Пиринский край, том I,* стр. 40.

1074 Димитър Серафимов, „Град, устремен към бъдещето", *Пиринско дело,* бр. 148, Благоевград, 24 юни 1987, стр. 1.

1075 Хайне Стайнов, Атанас Шекереджиев, „Архитектурно-градоустройствени 'диалози' за централната част", *Архитектура, 1,* София, 1979, стр. 15–18; Константин Сандев, „Жилищната зона", *Архитектура, 1,* София, 1979, стр. 19–20. Погледати фотографију бр. 38 и на полеђини књиге.

4. Живот у граду – Благоевград

Убрзана урбанизација и подизање монументалних архитектонских здања није одмах укључивала и потпуно комунално опремање стамбених насеља. Проблеми водовода, канализације, лоше организованог саобраћаја, недостатак телефонских линија, као и по правилу слаб квалитет градње, испуњавали су свакодневицу станара нових квартова.

4. 1. Водовод и канализација

Благоевград је и пре Другог светског рата имао водоводну и канализациону мрежу која је услед наглог прилива становништва после 1944. године морала да се непрекидно шири, као и да повећава проток воде.

Непосредно после рата нова власт је за обнову града употребљавала добровољни рад омладинских бригада и форсирала принцип такмичења и „пребацивања норми".[1076] Једноставни послови попут проширења канализационе мреже изискивали су масовну употребу физичке снаге људи. Благоевград је тако током 1948. године добио три километра канализационе мреже, започети су регулација реке Бистрице и поправка путева.[1077]

Нагли раст становништва изискивао је озбиљније планове од повремених радних акција. Благоевград је први водовод добио још 1937. године, али је он после две деценије био исувише малог капацитета за све бројније становништво. Нови планови за изградњу водовода почели су да се праве од 1953. године. Одлагање коначног решења било је условљено техничким проблемима и бирањем извора са највећим протоком воде. На крају је одлучено да изградња почне 1957. године.[1078] Град је до тада повећао број становника за преко 30% у односу на 1946. годину.[1079]

Истовремено са почетком изградње водовода са извора „Чакалица" (1957), град је добио и посебно предузеће које је имало задатак да се брине о водоводу и канализацији.[1080] Кашњење у пројектовању и изградњи водовода и кана-

1076 „Шосето Г. Джумая–Бистрица е завършено", *Пиринско дело,* бр. 48, Горна Джумая, 29. ноември 1948, стр. 1–2.

1077 „Работата на Градския народен съвет в Горна Джумая", *Пиринско дело,* бр. 44, Горна Джумая, 1. ноември 1948, стр. 2.

1078 „Водоснабдяването на Благоевград е включено в плана за 1957 година", *Пиринско дело,* бр. 21, Благоевград, 16. март 1957, стр. 1.

1079 Погледати Табелу бр. 6.

1080 „Благоевград", *Енциклопедия : Пирински край, том I,* стр. 93; *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 63.

лизације, уз истовремени брзи раст становништва и нагли развој индустрије, стварало је проблеме који се нису могли брзо решити. Проблем воде за пиће био је делимично решен, али она се истовремено трошила и за индустрију, па је поново претила несташица (1964).[1081]

Проблем су биле и раније стечене навике. Многи грађани су заливали своје вртове водом из градске мреже или су једноставно допуштали да им чесме непрестано цуре. Једна од казнених мера локалне власти била је и пракса укидања права да грађани користе те чесме, које би се запечатиле. Много већи проблем било је обимно коришћење воде у индустрији која није имала посебно снабдевање водом. Тек од краја шездесетих општинска власт је почела да поставља посебну водоводну мрежу само за индустрију.[1082] У исто време почела је да се гради и посебна канализациона мрежа предвиђена само за индустријска постројења.[1083] До краја епохе социјализма град је темељно опремљен водоводном и канализационом мрежом (92%), тако да су само мали делови урбаног насеља остали изван овог система.[1084]

4. 2. Саобраћај и комуникације

Ширење града изискивало је и непрестану изградњу нових саобраћајница и уређење постојећих. Поред улица требало је уредити и тротоаре који ни крајем педесетих још нису били „угледни".[1085]

Подизањем нових насеља далеко од центра града појавио се проблем увођења нових аутобуских линија, али и обезбеђења места за паркинг аутомобила који су постали једно од неопходних средстава транспорта.[1086] Аутобуси су углавном редовно саобраћали преко дана (понекад нису хтели да се зауставе на станицама ако су пренатрпани), али не и током ноћи. Посебно су недостајале „брзе" линије које су директно саобраћале до центра града. Нови станари били су тако изоловани од центра града у коме се одвијао друштвени и култур-

1081 Кирил Широкански, „Преобразеният град", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 23. април 1964, стр. 1, 3.

1082 Любен Танушев, „Защо в Благоевград не достига водата", *Пиринско дело,* бр. 11, Благоевград, 27. януари 1968, стр. 2.

1083 *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 68.

1084 „Благоевград", *Енциклопедия : Пирински край, том I,* стр. 94.

1085 А. Тасински, „Изпълнението на почина за превръщането на Благоевград в образцов социалистически град", *Пиринско дело,* бр. 40, Благоевград, 7. юни 1958, стр. 3.

1086 Лиляна Никулкина, „Благоевград съвременен социалистически център. Какво ще представлява новият комплекс 'Струмско'", *Пиринско дело,* бр. 178, Благоевград, 30 юли 1977, стр. 2.

ни живот. Уз све то, улице од нових насеља до центра нису биле ни осветљене, па ни уређене, напон струје у становима био је испод прописаних вредности за употребу кућних апарата, канализација се често запушавала, а дозволе за градњу приватних кућа су касниле.[1087]

Куповина аутомобила решавала је многе проблеме, али град није на време пројектован ни за велики број житеља, ни за масован аутомобилски саобраћај. Постојале су многе „тачке" у којима је саобраћај био закрчен. Посебан проблем био је центар града у коме није било довољно паркинг места. Недостајале су надземне и подземне гараже за насеље које је средином осамдесетих имало око 75.000 житеља.[1088]

Изолованост нових квартова додатно је увећавао недостатак телефонских бројева. Дешавало се да у целом насељу (Девети септември) уопште нема телефонских прикључака по усељењу станара. За постављање телефонске централе и развлачење каблова по насељу није било довољно времена, па су нови станари морали додатно да чекају добијање телефона.[1089] За комуникацију су коришћене телефонске говорнице одакле се, у хитним случајевима, најпре морала позвати градска служба. Дешавало се да родитељи морају са говорнице да зову хитну помоћ да помогне детету које је болесно у вртићу.[1090]

Иако се Благоевград налази у области са медитеранском климом и јаким утицајем топлог морског ваздуха са Егејског мора (никада нема снега који се задржава на тлу), зими се станови морају грејати. Масовна изградња нових насеља изискивала је другачија решења од традиционалног грејања у појединачним ложиштима. То је био проблем у целом округу у коме 1984. године још увек није било насеља са централном топлификацијом. Благоевград је тек

1087 Йордан Йорданов, „С грижа за хармонично развитие на личността. Социални проблеми на новите квартали и комплекси", *Пиринско дело,* бр. 212, Благоевград, 8 септмври 1977, стр. 2; Лиляна Никулкина, „По-голямо внимание към хората от отдалечените квартали! Подробна програма за всестранното изграждане на трети квартал в Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 287, Благоевград, 8 декември 1977, стр. 2; Анна Чонкова, „Диалог за големите и за малките проблеми. Среща с населението на комплекс 'Девети септември'", *Пиринско дело,* бр. 28, Благоевград, 9 февруари 1979, стр. 2.

1088 Кирил Аспарухов,„За камъните,които трябва да изхвърлим.Очаквам от бъдещето един красив град", *Пиринско дело,* бр. 307, Благоевград, 27 декември 1984, стр. 1.

1089 Анна Чонкова,, „Диалог за големите и за малките проблеми.Среща с населението на комплекс 'Девети септември'", *Пиринско дело,* бр. 28, Благоевград, 9 февруари 1979, стр. 2; Кирил Акшаров, „Още грижи и за хората, и за облика на града ни. Проблеми на жилищния комплекс 'Октомври'", *Пиринско дело,* бр. 152, Благоевград, 2 август 1980, стр. 1.

1090 Любен Стоилов, „В града живее, към село гледа. Репортаж от мястото на събитието", бр. 45, Благоевград, 5 март 1981, стр. 1.

1986. године планирао изградњу мреже за загревање насеља, која је до 1990. године требало да обухвати само 10% града.[1091]

4. 3. Стан и становање

Услед непрекидног раста становништва подизање нових кућа и стамбених зграда био је основни проблем града. Међутим, у првој послератној деценији број станова ни приближно није одговарао темпу насељавања Благоевграда.

Од 9. септембра 1944. до половине 1956. године подигнуто је 339 нових кућа. Изградња је постала интезивнија тек од 1953. године (1953 – 84, 1954 – 90, 1955 – 161, у првој половини 1956 – 64 нове куће).[1092] Подизање станова није било само у надлежности државе. У Благоевграду је до краја 1952. године подигнуто близу 420 приватних домова за становање.[1093]

Постојала је могућност и да сами радници праве куће, што је држава помагала из својих фондова. Такав стан је коштао око 20.000 лева. У питању су биле колективне зграде које су имале око пет станова (две собе, ходник, кухиња, купатило и тераса). Градска управа планирала је да током 1957. године у кооперацији са приватним лицима изгради још осам таквих зграда за 50 породица. Државна фирма је радила ове зграде за 75% цене у односу на приватне мајсторе. Како би подстакла овакву стамбену изградњу, Градска управа је на основу уредбе од 26. јуна 1956. године имала право да даје парцеле за подизање колективних зграда.[1094]

Поред ове праксе у Благоевграду је током 1957. године грађено 155 кућа уз помоћ државног зајма и новца намењеног за изградњу станова.[1095] Град је почео да се шири из старог језгра, преко поља и њива, према железничкој станици. На простору који су заузимали кукурузи, ливаде и тек по нека мала и бесправно сазграђана кућа, ницало је ново насеље. Грађани су давали око 48% новца за изградњу, а остатак је дотирала држава. Свуда су се око још неомалтерисаних кућа налазили остаци грађевинског материјала у насељу поред којег

1091 Петър Пендев, „Селищно устройство, комунално стопанство и благоустройство", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 448.

1092 Цв. Николова, „Първата работническа жилищна кооперация в Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 61, Благоевград, 28. юли 1956, стр. 3.

1093 „В окръжния град", *Пиринско дело,* бр. 85, Благоевград, 5. декември 1953, стр. 3

1094 Цв. Николова, „Първата работническа жилищна кооперация в Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 61, Благоевград, 28. юли 1956, стр. 3.

1095 „13 годи и народна власт – 13 години социалистическо строителство в Пиринския край", *Пиринско дело,* бр. 69, Благоевград, 31. август 1957, стр. 4.

је пролазила улица која је носила Стаљиново име. Структура становника ових насеља била је мешовита (од радника до интелектуалца).[1096]

Повезивање приватне изградње и државне подршке делимично је ублажило недостатак стамбеног простора. Током 1956. године завршена је градња 110 приватних кућа и зграда, а следеће године још 160. Међутим, већ шездесетих година прираст становништва у граду био је 2,7 пута већи од повећања стамбеног простора. Иако је у форми групног и кооперативног градитељства током шездесетих подигнуто 39.000 квадратних метара стамбеног простора, то ипак није било довољно за град који је имао око 35.000 становника. У подизању града велику улогу и даље су имали добровољни рад и самодопринос.[1097]

Велики недостатак станова условио је брзу градњу, а то је условило малу бригу за поштовање прописа (1957). Чиновници из градског урбанистичког одсека нису били љубазни према грађанима када су им издавали дозволе за градњу, а после тога нису ни контролисали како су куће и зграде подигнуте. Исказивана је слаба брига за урбанистичко уређење града, квалитет подигнутих станова и „дивљу" градњу. У Благоевграду се крајем педесетих није градило довољно станова, а и они који су подигнути нису били урађени према грађевинским прописима. Када су грађени нови блокови није било уличне нивелације, а куће су грађене једна до друге са различитим бројем спратова и несиметричним положајем. Тиме је кварен утисак о урбанистичком уређењу града. Кривица за такво стање тражена је у Окружној пројектантској организацији. После израђених планова они на терену нису проверавали да ли су њихова решења и поштована. За правилно урбанистичко уређење града били су потребни инжењери и техничари, а локална власт их није привлачила у своју службу. Велики проблем био је и заостали шут настао током изградње зграда који се дуго није уклањао из околних улица, што је ометало саобраћај и проток људи. За уређење града и даље се користила мобилизација омладине у добровољне радне бригаде као јефтино решење у проналажењу радне снаге, али истовремено и покушај подизања свести о општем добру о коме би сви требало да брину.[1098]

Убрзана урбанизација била је највидљивија кроз подизање вишеспратница груписаних у стамбене блокове на некадашњем празном простору од центра града према железничкој станици. Већ средином педесетих локална власт је

1096 Ат. Спиров, „В новия квартал на Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 4, Благоевград, 11. јануари 1958, стр. 1.

1097 *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 63, 66.

1098 Ст. Гавриленков, „Повече грижи за благоустройство и жилищното строителство (сесия на ГНС – Благоевград)", *Пиринско дело,* бр. 78, Благоевград, 5. октомври 1957, стр. 2.

покренула изградњу вишеспратница као најбржег начина за добијање стамбеног простора. Зграде су имале типичан соцреалистички изглед („сандучаре" са четвороводним крововима, равном фасадом и плитким балконима). До краја 1955. године у три велика и пет малих стамбених блокова живело је више од 170 породица. Насеље није било потпуно радничко, већ су ту измешано живели чиновници и интелектуалци. Станови које је додељивала држава у пропаганди су хваљени као хигијенски. У новим зградама и блоковима брзо су успостављана нова пријатељства. Најживље је било увече када се људи враћају са посла. Широки простори око нових зграда омогућавали су деци несметану игру (жмурке, партизана). Али, то је била само једна страна живота у новом насељу. Пут до центра града није био уређен, па су нови станари гацали гроз дубоки глиб. После градње остало је доста шута и ђубрета које нико није уклањао. Унутар самих зграда степенишно осветљење и звонца на становима нису радили. Да би нови блокови постали удобна места за живот требало је још доста посла, што је била брига локалне власти.[1099]

Уређивања града није могло да се реши само посредством акција локалних власти, као и мобилизацијом грађана у оквиру масовних организација. Највећи проблем била је пракса грађевинских фирми да после изградње објеката на околном простору остављају гомиле шута и отпада, као и раскопану земљу. Ова пракса била је уобичајена и почетком седамдесетих, а грађевинске фирме су означене као „рецидивисти". Слично су се понашале и друге државне фирме. Трговци су бацали картоне поред контејнера, фабрички кругови су били неуредни и пуни отпадака од производње. Дивља сметлишта око железничке станице месецима се нису санирала, иако су за такве акције донете одлуке. Постојао је и проблем нередовног одношења смећа. Један број житеља Благоевграда држао је домаће животиње, иако су њихове куће постале део урбаног ткива. То су била домаћинства са кокошкама, прасићима, па и кравама, које су умеле да дођу и до самог центра града. Казне нису биле велике и такви људи су настављали да држе домаће животиње. Постојао је и проблем са добровољним радом по кварталима где локални савети нису могли да сакупе људе да очисте околину у којој живе, а разуздана омладина ломила је дечје паркове. Према свим оценама Благоевград почетком седамдесетих није могао да се уброји у градове који брину о чистоћи.[1100]

1099 Ас. Вълчаков, „Хубави, уютни домове", *Пиринско дело,* бр. 104, Благоевград, 29. декември 1955, стр. 1.

1100 Кирил Иванов, „Истини зад паравана на почините и решенията", *Пиринско дело,* бр. 175, Благоевград, 28 юли 1973, стр. 2.

Овај проблем није мучио само периферију и нове стамбене блокове, већ и сам центар града у коме је било пуно неомалтерисаних кућа, без фасада и привлачних боја. Проблеми везани за уређење града (попут уклањања грађевинског материјала) нису превазиђени ни средином осамдесетих. Канали за комуналну инфраструктуру нису на време затрпавани, а када би се то и урадило нису постављани плочници. Блато се годинама развлачило по улицама.[1101]

Од шездесетих година почиње подизање вишеспратница путем панелне изградње, што је било карактеристично за цео округ. За две деценије нагло се повећао број станова, али и расположива квадратура за сваког појединачног станара. Квадратура по станару у градовима Благоевградског округа порасла је са 5,1 m^2 у 1956. на 12,1 m^2 у 1977. години.[1102] Осамдесетих се стање додатно побољшало. Сваке године у округу је грађено око 1.500 станова, а квадратура по особи износила је 13,5 m^2, приближивши се средњој вредности за Бугарску.[1103]

Између 1966. и 1982. године у Благоевградски округ инвестирано је 337,1 милиона лева у изградњу станова. После директиве БКП (1972) о потреби повећања стандарда и услова живота, изградња се убрзава. У периоду 1976–1980. годишње је грађено 2.530 станова (1.916 у граду и 614 на селу).[1104]

У самом Благоевграду као центру округа који је 1979. године имао око 56.000 становника, стамбено питање је било најизраженије. Само у 1978. години саграђено је 1.223 стана и куће. Грађевински комбинат у Благоевграду предао је новим станарима у 1980. години 679 станова. У Благоевграду је у периоду 1976–1982. годишње грађено 1.052 станова, тако да је те године око 90% становника имало задовољено стамбено питање. Сваки станар имао је близу 11 m^2 за становање.[1105] Квадратура је имала непрекидан раст од почетка шездесетих (1965 – 9; 1975 – 11,7; 1982 – 14,2, 16,8 – 1986) и била је већа од просека за округ (1982 – 13,7).[1106]

Масовна изградња донела је многим људима станове са пристојним простором за сваког појединца, што је била основа за рађање нових облика приватног живота и гајење индивидуализма. Међутим, нови блокови имали су проблем

1101 Величко Апостолов, „Петна не само по фасадата", *Пиринско дело,* бр. 291, Благоевград, 11 декември 1985, стр. 1.

1102 „Възходът в цифри", *Пиринско дело,* бр. 181, Благоевград, 9 септември 1978, стр. 1.

1103 Кирил Антонов, *н. д.,* стр. 36.

1104 Антон Мирчев, Димитър Кацаров, „Жилищият проблем", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 345.

1105 Невена Иванова, „Градът на алените макове", бр. 144, Благоевград, 21 юли 1979, стр. 2; „1980 година в цифри и факти", *Пиринско дело,* бр. 179, Благоевград, 9 септември 1980, стр. 1; Антон Мирчев, Димитър Кацаров, *н. д.,* стр. 352.

архитектонске безличности. Није било довољно естетски обликованих грађевина за становање. Појавила се озбиљна критика таквог стања, јер је свакодневица била ограничена туробним урбанистичким амбијентом, што је посредно утицало и на идентификацију са градом. Проблем хигијене решен је до краја седамдесетих, па је Благоевград важио за један од најчистијих градова у Бугарској (1977). Међутим, спољашњост приватних и државних стамбених зграда није била задовољавајућа. Многе приватне куће нису биле омалтерисане или су имале обијен малтер. Зграде су заправо биле најлепше док се у њих не уселе станари. После тога они би дорађивали станове по својој вољи, као и балконе на које би одмах качили разнобојно рубље (упркос забрани), што је зградама, по речима критичара, давало „дроњав" изглед. Затим би се постављале многобројне телевизијске антене, венци паприке и лука, кобасице, што је граду давало сеоски изглед. Многи прозори облепљивани су новинским хартијама, као и разнобојним папиром. Фасаде су замашћиване водом која се сливала са балкона. Критичари оваквог стања поредили су стање у Благоевграду са Минском у СССР-у, али и градовима у западној Европи (Аустрија, Швајцарска, Западна Немачка) где је постојао „ред", а по балконима се могло видети углавном цвеће.[1107]

Новопридошле станаре требало је научити начину живота у „социјалистичком граду" и укључити их у агитациони рад који ће их едуковати.[1108] Проблем идентитета нових станара са блоковима у које су се усељавали решаван је путем назива таквих микрорејона. Расправљало се о томе да сваки квартал добије име по некој значајној историјској личности из револуционарног покрета, а не да се нови блокови именују по апстрактним бројевима. Тражили су се путеви идентификације станара са вредностима социјалистичког друштва и самог града у коме су дошли да живе.[1109] Тако је донета и одлука да се од 1983. године 10. квартал назове Илинденски, што је било настављање неговања македонске традиције у оквиру бугарског националног идентитета и подсећање на порекло значајног дела становника Благоевграда (избеглице из Егејске и

1106 Антон Мирчев, Димитър Кацаров, *н. д.,* стр. 346, 348–349; „България в цифри и факти", *Пиринско дело,* бр. 211, Благоевград, 9. септември 1987, стр. 3.

1107 Любка Кръстева, „Нека да я създаваме на всякъде около нас", *Пиринско дело,* бр. 23, Благоевград, 28 януари 1977, стр. 1.

1108 Йордан Йорданов, „С грижа за хармонично развитие на личността. Социални проблеми на новите квартали и комплекси", *Пиринско дело,* бр. 212, Благоевград, 8 септмври 1977, стр. 2.

1109 Иван Кантуров, „Защищава се име, а не номер. Мисли за един квартал в Благоевград и за още нещо", *Пиринско дело,* бр. 214, Благоевград, 26 октомври 1978, стр. 1.

Вардарске Македоније). Новине су извештавале да су сви житељи четврти били „радосни" због овакве одлуке локалне власти.[1110]

Слична пракса примењива је и у обележавању улица. На почетку улице постављане су мермерне плоче са именима и објашњењима ко су „хероји" везани за комунистички покрет. Новац за овакве акције прикупљан је добровољно.[1111] После потпуне обнове центра града главни трг и околне улице добили су имена везана за комунистички и македонски покрет у оквиру бугарске националне идеје.[1112]

Пораст броја становника Благоевграда од почетка седамдесетих, са сталним запослењем и платом која је расла, истакла је проблем потрошње и организације слободног времена у новим стамбеним блоковима. Поред нових станова, житељима Благоевграда биле су потребне нове и снабдевене продавнице, позоришта, биоскопи, забава, лепа места за одмор, ресторани и плаже. Појавила се потреба да деца уче посебне школе, језике, музику, балет.[1113]

Проблем услуга био је карактеристичан за све социјалистичке градове. Нови блокови у којима је живело највише становника (понекад и 10.000) никада нису имали довољно продавница, фризерских радњи, књижара. Недостајали су и спортски терени и простори за одмор станара. Све је изгледало прилично неорганизовано, а простор око зграда углавном је био заузет заосталим грађевинским материјалом, отпацима и шибљем. Локални руководиоци обећавали су промене, а грађанима повремено омогућавли и јавну критику која је преношена путем штампе.[1114] Читав систем представљао је пример хипоурбанизације која је захтевала „економично управљање урбанизацијом". Квалитет градње и систем услуга били су у другом плану.

Изградња јавних објеката (библиотека, апотека, омладинских клубова, трговина, ресторана, пошта, дечијих кухиња, вртића, школа, јавних купатила) остављана је за период после усељења у нове станове. Међутим, станари нису били задовољни због неуредности која их је окруживала. Уз све то, нови станови нису рађени довољно квалитетно. Одлепљивали су се тапети, вода је цу-

1110 Емил Михайлов, „Име славно и свещено.10-и квартал в Благоевград вече носи името 'Илинден'", *Пиринско дело,* бр. 173, Благоевград, 24 юли 1983, стр. 1.

1111 Петър Хаджиев, „ Треска за красота или път за промяна", *Пиринско дело,* бр. 91, Благоевград, 18 април 1987, стр. 1.

1112 „Решение на Изпълнителния комитет на Окръжния народен съвет", *Пиринско дело,* бр. 97, Благоевград, 25 април 1987, стр. 1.

1113 „Градът на Дядото между два конгреса", *Пиринско дело,* бр. 6, Благоевград, 16 януари 1971, стр. 1–2.

1114 Кирил Акшаров, „Още грижи и за хората,и за облика на града ни. Проблеми на жилищния комплекс 'Октомври'", *Пиринско дело,* бр. 152, Благоевград, 2 август 1980, стр. 1.

рила, а ветар је одваљивао лим са крова. У новим четвртима често није било продавнице која је продавала површе, па је оно морало да се пазари у центру града. Улицама се тешко пролазило јер су шахте и канали били зачепљени.[1115]

Нови станари у први мах уопште нису ни примећивали околину у коју су се доселили. Били су исувише задовољни двособним или једнособним становима које су добили од државе на коришћење. Једноставно, нису сматрали да је важно размишљати „још и о неким зеленим површинама око зграда". Пре досељења у нови стан живели су у тескоби, па је долазак у нови простор био велико олакшање. Међутим, радост због добијања новог стана није вечна. После пар месеци или годину дана, почиње отрежњавање. Људи почињу да се осврћу око себе и уочавају да им неостаје доста тога како би им живот био лакши. Тражили су равноправне услове живота са станарима сређених четврти (урбанистичко уређење и систем услуга). Јавно се постављало питање да ли ново насеље које броји 10.000 становника може да се задовољи са три прехрамбене продавнице, једном обућарском радњом и једним фризерским салоном и да живи без иједне амбуланте. Нова насеља била су велике спаваонице, а не истински делови града са свим својим функцијама. Цело насеље рано изјутра гасило је светла у становима и журило на аутобуску станицу, која је истовремено и мали трг на коме се продају разне ствари у државним продавницама. Изјутра су сви журили и углавном ћутали. Већином су били намрштени и видно незадовољни. Готово цело насеље је напуштало станове, јер су радили у сасвим другом делу града.[1116]

* * *

За разлику од развоја индустрије, у чему је Чачак брже напредовао у односу на Благоевград, урбанизација је имала сасвим другачији ток. У питању је била појава хипоурбанизације (подурбанизованости) коју карактерише брзи раст индустрије, али не и урбанизације града. Независно од овог процеса који је био условљен економским разлозима карактеристичним не само за Југославију, већ и све социјалистичке земље, Чачак је имао додатни проблем. Основни предуслов за рационалан развој града било је усвајање урбанистичких планова. Чачак је имао огроман заостатак у овом важном сегменту организације градског живота. Први предлог из 1833. године је одбијен, да би се тек шест

1115 Анна Чонкова, „Диалог за големите и за малките проблеми. Среща с населението на комплекс 'Девети септември'", *Пиринско дело,* бр. 28, Благоевград, 9 февруари 1979, стр. 2.

1116 Любен Стоилов„„ В града живее, към село гледа. Репортаж от мястото на събитието", *Пиринско дело,* бр. 45, Благоевград, 5 март 1981, стр. 233–284.

деценија касније (1893) коначно уобличио први урбанистички план града. Но, он није променио неправилну структуру улица наслеђену из османског времена, већ ју је конзервирао, трајно обележивши даљи развој града. Још већи проблем било је ново шестодеценијско кашњење у доношењу урбанистичког плана (1948. започет, 1953. донет). Град је до тада значајно повећао број становника (4,6 пута) и површину коју је захватао. За нови урбанистички план требало је да се чека „само" 25 година. Међутим, ово кашњење имало је изузетно неповољне последице услед убрзаног раста становника и непланског подизања зграда. Чачак је остао урбанистички запуштена средина, независно од општег процеса подурбанизованости (хипоурбанизација) карактеристичног за социјалистичке земље.

Благоевград је имао сасвим другачији урбанистички развој. Турски део вароши спаљен је 1912, а први урбанистички план започет је већ 1916. године (одобрен 1922). Први урбанистички план у време социјализма донет је 1948, а измењен већ 1954. године. Трећи урбанистички план доноси се 1961, разрада четвртог почиње 1971, да би се коначно усвојио 1981. године. Раст града пратила су и релативно правовремена законска урбанистичка решења, што у Чачку није био случај. Урбанистичко и архитектонско наслеђе старог балканског града у Благоевграду брзо је било потиснуто и задржано у скрајнутом делу вароши, које је постало музеј на отвореном.

Изостанак правовременог доношења урбанистичких планова у Чачку условио је кашњење у свим сегментима комуналног опремања града (водовод, канализација, увођење телефона и проширење електричне мреже). Уз све то, масовна „дивља" градња онемогућила је и парцијалну регулацију вароши, отежавајући функционисање свих важнијих система у граду (саобраћаја, водовода, депоније, постављања трафо-станица). Чачак је имао велики проблем и са магистралним путем који је пролазио кроз сам центар града до 1976. године, индустријским постојењима у ужем језгру вароши (Пивара до 1972), а уз све то град је 1965. године задесила и велика поплава. Неуређени центар и „дивља" предграђа постали су трајна карактеристика стихијског развоја Чачка. Виши ниво слободе и потрошње ограничен је ригидним политичким одлукама које нису дозвољавале значајнију приватну иницијативу и урушавање монопола Партије, што је резултирало поплавом бесправне градње као својеврсног облика „сиве економије".

Благоевград је, и поред свих мањкавости социјалистичке урбанизације (хипоурбанизација), која је карактерисала и Чачак, имао рационалнији развој града. Стихија и хаос су избегнути, али не и уобичајено кашњење и проблеми у сектору услуга везаних за нова, обезличена и брзо сграђена бетонска насеља или монотоне низове приватних кућа или неприлагођено понашање

нових становника града, придошлица са села. Благоевград је, када су у питању урбанистички развој и подизање нових објеката, био далеко модернији град од Чачка. Архитектонско наслеђе из епохе социјализма у Благоевграду, независно од мотива целог подухвата који је подржала централна власт, по свом изгледу, решењима, па и физичкој величини, надмашује већину објеката који су саграђени у Чачку у истом периоду.

У питању је била већа административна и политичка важност Благоевграда у систему насеља у Бугарској, односно прекиди и вишедеценијски „другоразредни" ранг Чачка у мрежи регионалних центара у Србији. Благоевград је био стабилан регионални административни центар истоименог округа током готово целе епохе социјализма (све до 1987) што је, поред политичке важности града као центра Пиринске Македоније у оквиру Бугарске, додатно мотивисало централну власт да „брине" и о архитектонском изгледу града. Зграде Окружног комитета БКП, Општине, Библиотеке, Опере, Позоришта, хотела и робних кућа, као и велики манифестациони трг, сведочили су о снази социјалистичке изградње, материјалном напретку и одговорној националној политици.

За разлику од Благоевграда, Чачак током епохе социјализма није имао стабилан статус регионалног центра. Чачак је центар округа (или среза) био веома кратко (округ 1944–1947. и 1955–1962; срез 1947–1949. и 1951–1955) – укупно 18 година (са прекидима). Међутим, стварни значај унутрашњих административних подела и одређивања регионалних центара није био велики, нити је доносио нека већа улагања у репрезентативне управне зграде. Читав систем локалне самоуправе почивао је на општини као основној администартивној јединици у којој је смештена локална самоуправа.[1117] Тиме је и потреба власти да се легитимише путем већих и монументалнијих здања у којима би се сместили регионални државни или партијски органи власти изостала (осим републичких и покрајинских центара), што није био случај у Бугарској. Но, и поред тога регионални администартивни центри су имали многе друге установе (привредне, образовне, културне) у које је било неопходно инвестирати већа средства и саградити објекте у које би се сместили. Међутим, Чачак је 1962. године изгубио статус регионалног центра и никада га више није повратио у епохи социјализма. Све до почетка шездесетих општи ниво урбанизације је био врло низак, тако да је Чачак баш у време када се у целој земљи завршавала фаза највећег улагања у индустрију, а инвестирање све више усмеравало у потрошњу, па и побољшање инфраструктуре градова, изгубио шансу да као

[1117] Милош Тимотијевић, „У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009", стр. 253–269.

[1118] Погледати фотографије 20–21, 25, 26.

регионални административни центар унутар Србије, путем већих инвестиција и бриге централне власти побољша своју урбанистичку структуру и архитектонски изглед.

Истоветност у архитектонском изгледу два града може се уочити у наслеђу соцреализма и каснијој индустријској градњи солитерских четврти. Радничка насеља настала педесетих година у оба града прожета су снажним печатом соцреализма (правоугаоне и квадратне стамбене зграде са четвороводним крововима, осиромашене естетике и строге симетрије).[1118] Бетонске вишеспратнице које се масовније подижу од средине шездесетих имају сличне карактеристике модерне архитектуре везане за стамбене објекте грађене у социјалистичким земљама (индустријска градња путем монтажних бетонских елемената и обавезни равни кровови).[1119] Покушаји да се кроз модерну архитектуру обликује изглед града присутни су у оба места, с тим да је Благоевград имао далеко успешнија решења. Занимљива је и паралела обликовања градских тргова путем укопавања једног дела слободног простора чиме се добија више нивоа. У Чачку је то било решење које је примењено на ободу главног трга, малих димензија и скромне намене, док је у Благоевграду тако архитектонски обликовани простор постао централни симбол града, заузимајући велики простор на главном тргу испред најважније зграде у којој је била смештена политичка моћ (Окружни комитет БКП). Обе архитектонске целине обликују се у исто време, средином осамдесетих година двадесетог века.[1120]

Када је у питању квадратура станова „по глави" станара Чачак и Благоевград имају сличан развој. И у овом показатељу Благоевград је осамдесетих досегао Чачак, док је по броју станова и броју становника предњачио.

Табела бр. 30. Просечна квадратура станова у Чачку и Благоевграду по једном станару у m^2 (1951–1986)

Година	1961.	1965.	1971.	1975.	1981.	1982.	**1986.**
Чачак	7,9	*	13,0	*	16,9	*	*
Благоевград	*	9,0	*	11,7	*	14,2	16,8

Извор: Милинко Радмилац, „Стање и развој стамбене привреде и комуналне инфраструктуре у Чачку после Другог светског рата", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 439; Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 586–587; Антон Мирчев, Димитър Кацаров, „Жилищият проблем", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 346, 348–349; „България в цифри и факти", *Пиринско дело,* бр. 211, Благоевград, 9. септември 1987, стр. 3.

1119 Погледати фотографије бр. 27–30, 34, 35.

1120 Погледати фотографије бр. 31, 32, 36, 38.

Недостатак редовног градског превоза, телефона, стандардног напона струје, изграђених улица и тротоара, ноћног осветљења, а често и водовода и канализације, били су животна свакодневица многих насеља Чачка и Благоевграда, чији становници чак и да су хтели нису могли (стизали) да конзумирају производе градског живота. Маса новопридошлих становника пореклом са села конзервирала је старе навике у новим животним условима, живећи изоловано у оквиру породичних и родбинских структура пренетих из завичаја. Но, за разлику од Благоевграда, Чачак је изгледао као неизграђено предграђе. Центар градског „организма" била је фабрика, а све остало било је мањег значаја. Хипоурбанизација (подурбанизованост) карактеристична за све социјалистичке земље, била је израженија у Чачку него у Благоевграду.

20. Чачак, нове стамбене зграде, 1954.

21. Благоевград, нове стамбене зграде, после 1950. године.

22. Чачак, хотел„Морава”, подигнут 1953. године

23. Чачак, робна кућа „Партизан”, подигнута 1963. године

24. Благоевград, хотел„Волга”, подигнут 1951. године

25. Благоевград, центар града, после 1950. године

26. Благоевград, изглед града средином 50-их година XX века

27. Чачак, изглед града из 1962. године

28. Чачак, стамбене зграде „лименке”, 1964.

29. Чачак, Трг Ђуре Салаја, 1962.

30. Чачак, солитери насеља „Љубић кеј”, подигнути 70-их година XX века

31. Чачак, центар града са две робне куће, средином 80-их година XX века

32. Чачак, укопани трг („градска рупа”) иза робних кућа, подигнут 1987. године (изглед из 2011).

33. Благоевград, зграда Позоришта, подигнута 1967. године

34. Благоевград, солитери у центру града подигнути 80-их година XX века

35. Благоевград, насеље „Запад", подигнуто 70-их и 80-их година XX века

36. Благоевград, нова зграда Општине подигнута 1987. године

37. Благоевград, зграда Опере подигнута 1987. године

38. Благоевград, зграда Окружног комитета БКП подигнута 1987. године

39. Чачак, панорама града, 2008.

40. Благоевград, панорама града, 2009.

ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ

Схватање модернизације у најужем виду подразумева пре свега технолошки преображај друштва који се своди на индустријализацију и урбанизацију (модернизација без модерности). Међутим, модернизација је дубока и темељна промена, уско повезана и са развојем институционалне структуре, политичким системом и друштвеним вредностима, што представља „модерност" у развоју друштва.

Град, као центар свих промена, у простору пројектује читаво друштво: структуру, институције, вредности. Заправо, град је по много чему материјални отисак друштва у простору. Динамика града тесно је повезана са променама у друштву које стварају посебне урбане поретке. Функционисање града повезано је са низом технолошких и економских проблема (становање, рад, рекреација и саобраћај), али и променама у друштвеним односима као што су репродукција становништва, регулисање међусобних односа и непрекидно тражење смисла постојања сваког актера.[1121] Градски простор није само организован и установљен, он је исто тако обликован, присвојен од стране одређене групе у складу са њеним захтевима, етиком, естетиком и идеологијом.[1122]

Изучавање друштвених промена у граду изискује анализу не само физичког уобличавања града, већ и многих представа и вредности створених кроз процес моденизације. Овакав приступ омогућује изучавање друштвених односа кроз „дубинске спратове" распоређене у односу на степен своје материјалности. **Први ниво** (спрат) морфологије обухвата вештачко и природно окружење, становништво и технику. Као материјални одраз друштва овај ниво је јасно уочљив и мерљив. На **другом нивоу** налазе се друштвене праксе које потичу из организација, улога и норми. Оне се нижу од покретљивости, преко различитих пракси које се односе на вођење домаћинства, рад, политику и културу,

1121 Mišel Basan, Vensan Kofman, Domink Žoa, *n. d.,* str. 229–231, 234–235.

1122 Anri Lefevr, „Grad i urbano", str. 165–170.

све до пракси повезаних са друштвеним животом (суседство, пријатељство, сродство, стамбена четврт) и животним циклусом (исхрана, одмор, спавање). Иако су ове праксе конкретне, оне су теже за „мерење" него елементи из првог нивоа. Поред тога оне су јавне и приватне, па каткад и тешко уочљиве. **Трећи ниво** обухвата колективне представе – подручје имагинарног, идеја, симбола, фикција, тежњи идентитета. Ова стварност понекад поприма конкретне облике у виду културних дела.[1123]

Промене у друштвеној структури социјалистичког града нису биле истоветне као у градовима Западне Европе и Северне Америке у истом историјском периоду. Но, до одређених модернизацијских промена неминовно је дошло и оне се по много чему могу означити као корените. Иако су основни елементи социјалистичке модернизације пре свега индустријализација и урбанизација, покренут је и низ друштвених промена као што су пад смртности, продужење живота, измена природне репродукције, положај жена и деце и увођење општег образовања.[1124]

Пратећи поделу друштвене динамике у граду посматрану кроз „дубинске спратове", истраживање је усмерено на други и трећи ниво промена и обједињено је под називом „друштвене промене". Модернизацију друштва у балканском граду током епохе социјализма у овом истраживању пратићемо кроз демографске промене, формирање система образовања и културних установа, као и кроз свакодневицу и приватни живот.

1. Демографске промене

Најзначајнији вид друштвених промена током процеса модернизације везан је за измену природне репродукције становништва. Сва друштва која су ушла у процес модернизације доживела су „демографски прелаз", процес смањења наталитета и морталитета у исто време. Овај процес директно је повезан са развојем контрацепције и либерализацијом намерног прекида трудноће. Према моделу модернизације земаља Запада, током демографског развитка разликују се три степена везе између свих ових елемената. Пре демографске транзиције ниво рађања је висок, контрола рађања незнатна, а намерни прекиди трудноће знатно распрострањенији од контрацепције. У првој фази демографске транзиције фертилитет је лагано опадао, број абортуса је убрзано растао, док

[1123] Mišel Basan, Vensan Kofman, Domink Žoa, *n. d.,* str. 236–238.

[1124] Наталья Васильевна Коровицына, *н. д.,* стр. 6.

се контрацепција само незнатно ширила. У другој фази транзиције фертилитет је наставио да опада, абортус се још једно краће време ширио, а затим је почео да опада под утицајем све веће распрострањености контрацепције. У трећој фази фертилитет становништва се стабилизовао на ниском нивоу, прекиди трудноће су наставили да опадају, а контрацепција да се шири. На крају демографске транзиције и у њеној посттранзиционој фази контрацепција би требало да постане доминантан метод контроле рађања, а да намерни прекиди трудноће далеко заостају за њом са незнатним учешћем.[1125] Поред контроле рађања, на демографски прелаз утиче и пад морталитета као директна последица развоја организоване здравствене службе.

1. 1. Демографске промене – Југославија/Србија

Смањење наталитета и морталитета („демографски прелаз") видљиво је у Србији већ у периоду између два светска рата. Наталитет је опао са 33‰ у 1931. на 22,6‰ у 1939. години. Но, то се дуго није одражавало на природни прираштај, јер је истовремено морталитет брже опадао.[1126]

Природни прираштај у Југославији је током целе епохе социјализма непрестано опадао, изузев краткотрајног периода почетком педесетих година (1948 – 14,7 ‰, 1953 – 16,0 ‰, 1961 – 13,7 ‰, 1971 – 9,5‰, 1981 – 8,1‰, 1987 – 6,2 ‰). Пад природног прираштаја становништва Србије био је у југословенском просеку, али само захваљујући високом прираштају становништва на Косову и Метохији. Централна Србија имала је бржи пад природног прираштаја (1950 – 15,6‰, 1960 – 9,0‰, 1970 – 5,7‰, 1980 – 5,0‰, 1990 – 1,2‰), да би до 1992. године постао негативан (-0,1 промил). Истовремено је дошло и до пада смртности у централној Србији (1947 – 11,1‰, 1966 – 7,7‰, 1989 – 10,3‰), али са променљивом тенденцијом, јер је већ од почетка седамдесетих смртност почела да расте. Истовремено се мења и структура породица. Традиционалне вишечлане породице постепено нестају, а замењују их породице са једним или два детета. Долази и до великог пада смртности код деце (одојчади) – у централној Србији са 110,7 ‰ у 1947, на 18,7 ‰ у 1989. години.[1127]

1125 Мирјана Рашевић, „Србија: транзиција од абортуса ка контрацепцији или не?", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић",* бр. 57, Београд, 2007, стр. 127.

1126 Vladimir Simeunović, *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921–1961,* Studije analize i prikazi, Beograd, 1964, str. 40–51.

1127 *Jugoslavija 1918–1988 : statistički godišnjak,* str. 43; *Два века развоја Србије – статистички преглед,* стр. 64–66.

На пад смртности и побољшање услова живота умногоме су утицали и све развијенија здравствена служба и искорењивање заразних болести попут маларије и сифилиса, као и значајно опадање броја оболелих од туберкулозе. Непосредно после Другог светског рата, због исцрпљености и сиромаштва, стопа новооболелих од туберкулозе била је изузетно висока – у просеку је сваки стоти становник оболевао од ове заразне болести. Једино погоршање у вези са заразним болестима у Србији односило се на епидемију великих богиња (1972) на Косову и Метохији, која се касније проширила по целој земљи (175 оболелих, 35 умрлих, углавном у Србији). Но, то је била само изолована појава. С друге стране, порасла је смртност од болести срца и канцера као резултат стресног живота, неправилне исхране и пушења, иако је здравствена служба била све развијенија. Непосредно после Другог светског рата број лекара и осталог медицинског особља био је мањи него пре 1941. године. Нова власт је ограничила приватну лекарску праксу и национализовала приватне санаторијуме. Све је то условило да се пораст здравствених услуга споро обнавља и напредује. На једног лекара је 1949. године у Србији је долазило 7.357 становника, 1965 – 1.193, 1985 – 553, 1990 – 488. Србија је била изнад просека за Југославију у којој је 1975. године на 700 становника долазио један лекар (са стоматолозима), што је био европски просек. Но, то није било довољно да здравствени систем покрије целу земљу. Владала је неравномерност у распореду здравствених центара, јер је 36% лекара радило у местима где су постојали медицински факултети. Здравствени систем имао је највећи развој када је у питању здравствена заштита жена, посебно у домену порођаја. У Југославији је 1977. године 78% порођаја обављано у болницама (Косово је било испод овог просека). Порасле су посете саветовалиштима за контрацепцију, посебно у развијеним подручјима СФРЈ.[1128]

Жене су у Југославији правно изједначене са мушкарцима Уставом из 1946. године. Рестриктивно законодавство које је ограничавало права жена у највећој мери је укинуто. Но, то се није односило и на абортусе, јер је према предратним законима све до 1951. године трудница за такво дело могла да буде осуђена на пет, а починилац на 10 година затвора. Од 1951. године труднице се нису кажњавале, већ лице које би обавило абортус. Прекид трудноће се могао обавити и легално, али у веома ретким случајевима. Од 1960. године либерализовани су услови за прекид трудноће, тако да је о том чину одлучивала трудница. То је условило нагло повећање броја регистрованих побачаја.

1128 *Samoupravni i društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947–1977 : statistički prikaz,* str. 189–191; *Два века развоја Србије – статистички преглед,* стр. 273–274; Владимир Петровић, „Од борбе против болести до борбе за очување расе", *Историја 20. века,* Београд, 2008, стр. 456.

У централној Србији је 1960. године извршено 25.005, а већ 1965. године 73.814 абортуса. На тај тренд утицала је и чињеница да је мали број жена користио контрацептивна средства, што је делимично промењено после 1969. године и Резолуције Савезне скупштине о планирању породице после које је унапређена здравствена служба. Средином седамдесетих (1976) саветовалишта за контрацепцију посећивало је на десетине хиљада жена, а централна Србија је била изнад југословенског просека. Но, тренд прекида трудноће није прекинут, па је 1976. године у централној Србији на 10.000 жена долазило 460 побачаја, док је југословенски просек био 247 абортуса (Словенија 30, Хрватска 116). Оно што је у наредном периоду било још неповољније, број прекида трудноће премашивао је број живорођене деце, тако да је 1989. године у централној Србији на 100 живорођене деце било 214 абортуса.[1129] Развијене земље, попут Француске, имале су око 20% абортуса у односу на број живорођене деце или скоро 11 пута мање него у Србији.[1130]

Највећи део женске популације у Србији користио је абортус као доминантно средство планирања породице. Према појединим истраживањима на самом крају епохе социјализма (1989) контрацептивна средства у Србији је користило 22,38% жена у репродуктивном добу, а абортусу је прибегавало 48,71%. На ужем подручју Србије на сваку удату жену узраста од 15 до 49 година у просеку су долазила по два намерна побачаја. Према анкетама спровођеним у Србији крајем осамдесетих на аборусе су се најређе одлучивале најмање образоване жене (испод половине испитаних), док је популација жена са вишом и високом школом у 79,90% имала опредељење за намеран побачај.[1131]

На висок проценат абортуса у Србији директан утицај имало је и незнање, као и конзервативан став гинеколога који нису довољно едуковали жене и инсистирали на модерним контрацепцијским средствима. Абортуси су се умножавали. У централној Србији је 1989. године 24,2% жена имало четири и више абортуса у репродуктивној историји. Оне и њихови партнери нису користили контрацепцију, нити примењивали *coitus interruptus* (најраширенија метода „заштите"). Становништво заправо није прихватило слободу у планирању

1129 *Deca u Jugoslaviji : međunarodna godina deteta 1979,* Beograd, 1979, str. 23–24; Вера Гудац-Додић, *Жена у социјализму : положај жене у Србији у другој половини 20. века,* Београд, 2006, стр. 9–21, 81–88, 141–142, 145–149.

1130 Тај број је варирао: 1976 – 18,7%; 1980 – 21,4%; 1983 – 21,4% [Жерар Венсен, „Историја тајне", у: *Историја приватног живота 5* (приредили Филип Аријес и Жорж Диби), *Од Првог светског рата до наших дана* (ур. Антоан Прост и Жерар Венсен), Београд, 2004, стр. 201].

1131 Александра Б. Павићевић, *На удару идеологија : брак, породица и полни морал у Србији у другој половини 20. века,* Београд, 2006, стр. 207–214.

породице (ма колико се желела), што је отворило путеве новим дилемама и проблемима.[1132]

Постоје и тумачења да је „превелико бреме слободе" постало неподношљив терет за људе током епохе социјализма, услед свеопштих процеса секуларизације и атеизације, што је између осталог резултирало сломом породице и рушењем отпора према друштвено неприхватљивом понашању (велики број развода, ванбрачне деце и абортуса). Овакве појаве су се, према овом виђењу, појавиле услед нестанка традиционалне религиозности која је укључивала и „неупитност вере у личну бесмртност" која „отвара простор за бесприговорно прихватање моралних захтева". Одсуство религије, а не деловање економије, у овом тумачењу јавља се као кључ за разумевање настанка модерног друштва у Србији.[1133]

Но, треба нагласити да је модернизација српског друштва започела много раније од периода социјализма и да је секуларизација процес који се може пратити још од краја XIX века.[1134] Религиозне норме и унутрашњи етички ставови сигурно су имали утицај и на репродукцију становништва, али опадање утицаја цркве на приватни живот постао је уочљив већ између два светска рата, при чему је и пре доласка комуниста на власт становништво највећим делом било лишено високих моралних (хришћанских) норми. Идеална патријархална заједница са високим вредносним критеријумима у вези брака, породице,

1132 По много чему то је осликавало и степен развоја друштва и конзервативну структуру личности знатног дела становника Србије. Ослањање на *coitus interruptus* не изазива ни сукоб жене са партнером, већ подржава активну сексуалну улогу мушкарца. Избор неефикасне контрацепције одговара оним личностима које су пасивне, чије психолошко функционисање карактерише ишчекивање, препуштање, врађање у исту ситуацију и круг догађања, као и понављање грешке. Традиционална неефикасна контрацепција је у великој мери инкорпорирана у систем вредности, поставши природни део сексуалног односа у Србији, који се са индивидуланог становишта представља као рационалан превентивни избор. Традиционална контрацепција и намерни прекид трудноће имају чврсту социјалну потврду. Постоји велики трансгенерацијски трансфер психолошког отпора према употреби контрацептивне пилуле и интраутеринског улошка. Сексуална едукација није никада постала ни природни део одрастања у породици ни саставни део школских програма, а да при томе знање, ставови и пракса гинеколога у примарној здравственој заштити нису били у складу са модерним концептом планирања породице. Уз све то постојале су и препреке различите природе везане за доступност модерне контрацепције (висока цена, непостојање законске основе за коришћење вољне стерилизације, препреке везане за саветовалишта за планирање породице). (Мирјана Рашевић, „Србија: транзиција од абортуса ка контрацепцији или не?", стр. 127–130; Mirjana Rašević, Katarina Sedlecki, „Ginekolozi i abortusno pitanje u Srbiji", *Stanovništvo, 1,* Beograd, 2007, str. 33–45).

1133 Александра Павићевић, *На удару идеологија : брак, породица и полни морал у Србији у другој половини 20. века,* стр. 52, 100, 108, 340–365.

1134 Радмила Радић, „Српско друштво у 20. веку између две вере: приватно и јавно", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 636–637, 639, 640, 642, 644.

полног морала и прихватања основних хришћанских вредности (макар на нивоу Чачка и шире околине) заправо никада није ни постојала.[1135] Иако је атеизација „сломила" многе унутрашње отпоре према абортусу, на умножавање прекида трудноће, као и друге измене у репродукцији становништва, највише је утицала измењена улога жене у модерном друштву.

Промене у односима између мушкараца и жена треба посматрати и у контексту развоја индустрије. Када је у питању породица ту је производња имала значајну улогу у одржавању брака, јер се радило у кући или поред ње. Када је наступило време развоја индустрије парови су почели да раде раздвојено, па је разлог да се остане заједно у браку био мањи. Лично испуњење је постало најважнији чинилац брака. Нема разлога да људи одржавају породичне односе ако их они не чине срећним. Европски контекст развоја индустрије говори да кључну важност у измени односа мушкараца и жена у браку и ван њега има историјски процес који говори о пропасти породичног производног домаћинства, а не пад личног морала.[1136]

Србија је попут других земаља ушла у процес „демографског прелаза" карактеристичан за модернизацију друштва. Поједине фазе овог феномена могле су да се убрзају или успоре административним мерама, као што је забрана или дозвола прекида трудноће, али не и да се зауставе. Иако је дозвола абортуса у Југославији законски рано либерализована, то није био главни узрок пада рађања после Другог светског рата. Процес индустријализације и урбанизације довео је до промене улоге жене у друштву (касније ступање у брак, више образовање, запошљавање), што се одразило и на структуру породице.[1137]

1135 Брачна неверства, ванбрачна деца (у Чачку је пред Други светски рат скоро 10% деце која су се рађала било „незаконито", у околним селима далеко мање, од 0,5% до 1%), невенчани бракови, разводи, илегални абортуси, полне болести – све је то био саставни део живота становништва и пре 1945. године. Истовремено, унутрашњи однос, пре свега сеоског становништва, према основним верским догмама православног хришћанства није био позитиван. Посебно неповерење изражавали су према могућности „вечног живота" после смрти. Хришћански рај био је нејасан и далек, он се само наслућивао и био је прилично „сумњив" (Никола Пантелић, *Традиција и савременост. Друштвени живот у селима чачанског и горњомилановачког краја,* Београд, 1991, стр. 38–54; Радојко Николић, *Камена књига предака : о натписима са надгробних споменика западне Србије,* Београд, 1979, стр. 26, 28–29, 88, 253–263; Исти, *Умирања животу једнака : о записима из књига умрлих западне Србије,* Чачак, 1988, стр. 252–262; Исти, „Надгробни портрети", *ЗРНМ IX,* Чачак, 1978, стр. 95–96, 105–107; Љубодраг Поповић, „Чачански крај у 1916. години : становништво, пољопривреда и сточарство", *ЗРНМ X,* Чачак, 1979, стр. 298–299; Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938–1941 : социјална, економска и политичка структура", стр. 145; Исти, *Век сумње : религиозност у чачанском крају 1886–2008,* стр. 38–142).

1136 Џон Тош, Шон Ланг, *н. д.,* стр. 68; Entoni Gidens, *Odbegli svet : kako globalizacija preoblikuje naše živote,* Beograd, 2005, str. 77–90.

1137 Вера Гудац-Додић, *н. д.,* стр. 81–88.

На демографске промене велики утицај имале су и миграције, не само са села у град, већ и из Југославије/Србије после Другог светског рата. То се односи пре свега на протеривање Немаца из Војводине, као и досељавање колониста из Босне и Хрватске (претежно Срба) на те просторе. Потпуне статистике ових великих демографских промена нису објављене, али чак и оквирни прегледи говоре о стотинама хиљада људи који су отишли или су се населили у Србију после Другог светског рата. Посебну скупину чине економски мигранти из Југославије/Србије у иностранство.[1138]

Непосредно по либерализацији добијања пасоша (1961) у европским земљама било је 110.796 радника из Југославије. У овом првом таласу економских миграната радници из Србије чинили су само 8%. Миграције су настављене и у наредним годинама, тако да је у западноевропским земљама 1974. године било 815.000 радника из Југославије, као и још 222.000 у ваневропским земљама (укупно 1.035.000). То је било незнатно смањење у односу на 1973. годину када је у иностранству било 1,1 милион радника из Југославије (31% из Србије).[1139] У структури радника из Србије значајан део чиниле су и националне мањине (Албанци, Роми, Власи). Посебност Југославије у односу на друге земље социјалистичког друштвеног уређења чинила је управо могућност одласка на Запад. Радници у иностранству имали су посебан утицај на модернизацију друштва. Међутим, та улога је проблематична, јер су гастарбајтери углавном били неквалификована радна снага из руралних предела, са израженом патријархалном културом која се на неки начин конзервирала у страној средини у којој су се нашли. С друге стране, ови радници су делимично пренели радна искуства из иностранства и подигли материјално благостање својих породица.[1140] Новац који су доносили кући умногоме је помогао да се повећа потрошња и подигне економско благостање земље. Управо почетком шездесетих престаје бесповратна страна помоћ Југославији (финансијска основа за индустријализацију), коју добрим делом замењују дознаке гастарбајтера.[1141]

1138 Мирослав Јовановић, „Избеглице у Србији : приватност у сенци трауме", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 841–842.

1139 Ivana Dobrivojević, „U potrazi za blagostanjem : odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960–1977", str. 90, 92, 96, 97.

1140 Milica Sentić, „Naši građani na privremenom radu u inostranstvu", *Stanovništvo,* br. 1–2, Beograd, januar – juni, 1971, str. 22; Predrag J. Marković, „Gastarbeiters as the factor of modernization in Serbia", *Istorija 20. veka,* br. 2, Beograd, 2005, p. 145–163.

1141 Dragana Gnjatović, *n. d.,* str. 69, 82.

1. 1. 1. Демографске промене – Чачак

Демографске промене на подручју општине Чачак (која укључује град и околна села), видљиве су кроз постепено смањење природног прираштаја. У периоду 1953–1961. на подручју општине Чачак просечан годишњи природни прираштај износио је 15,4‰, а у наредној деценији (1961–1971) 13,6‰. Од почетка шездесетих могуће је пратити овај пад (1961 – 9,17‰, 1971 – 5,32‰, 1981 – 5,39‰, 1989 – 1.65‰) који је, као и у целој Србији, 1992. године постао негативан (-0,5 промила). Истовремено је дошло и до постепеног повећања смртности (1973 – 8,4‰, 1980 – 8,8‰ 1989 – 10,3‰). Променила се и структура породице. Просечно домаћинство у општини Чачак (са селима) 1961. године имало је 3,7 чланова (1971 – 3,4). Велики напредак представљало је и значајно смањење смртности одојчади (1972 – 20,3‰, 1980 – 20,0‰, 1989 – 15,3‰).[1142]

На опадање смртности и побољшање квалитета живота утицала је и здравствена служба. Рат и окупација знатно су смањили смештајне и кадровске капацитете болнице у Чачку, која је као организована установа постојала још у XIX веку. Крајем 1946. године болница у Чачку имала је само 253 кревета, са укупно 33 запослених (четворо лекара). Број лекара се споро повећавао, тако да их је 1951. године било само седам, а 1957 – 35. Све до 1959. године у Југославији је била дозвољена и приватна лекарска пракса. После њеног укидања дошло је до повећања притиска на државну здравствену службу, што је условило да се размишља о проширивању капацитета здравствених установа и у Чачку. У то време још није било довољно лекара у државним установама, па је „револуционарни" потез укидања права обављања приватне лекарске праксе смањио могућност лечења становништва. Но, захваљујући већим улагањима здравствена служба у општини Чачак се развијала, па је 1963. године у свим установама радило укупно 329 радника, од којих су 65 били лекари (двадесет троје специјалиста). Највећи проблем били су лоши смештајни услови, јер између 1950. и 1960. године није било већих инвестирања у нове здравствене објекте. С друге стране, непрекидно је растао број радника у здравству, којих је 1966. године у општини Чачак било укупно 676 (здравствени и нездравствени радници), од којих су 86 били лекари (95 – 1968). На једног лекара у општини долазило је у просеку 848 (1.022 – 1968), на једног стоматолога 3.544, а на једног фармацеута 3.987 становника (1966). За све развијенију службу 1968.

1142 *Општине у СР Србији 1974 : статистички подаци,* Београд, 1975, стр. 63, 67, 361–363; *Општине у СР Србији 1975 : статистички подаци,* Београд, 1976, стр. 85, 82–81; *Општине у Републици Србији 1990 : статистички подаци,* Београд, 1991, стр. 59; Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић, „Демографски развој општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године", *ЗРНМ XXXV,* Чачак, 2005, стр. 259–261.

године отворен је нови диспанзер, 1979. потпуно нова болница, али снажан демографски прилив становништва заправо је константно оптерећивао квалитет здравствене заштите. Опште здравствено осигурање омогућило је масовно лечење становништва, посебно искорењивање туберкулозе од које од 1962. године број оболелих константно опада. Читав здравствени систем града и општине био је у великом напрезању 1972. године када је завладала епидемија великих богиња. У општини је оболело 12 лица, а једна особа је умрла (медицинска сестра). Чачак је постао изолован град, посебно болница. Масовна вакцинација становништва против великих богиња била је готово потпуна, јер је само 0,7% становништва избегло ову обавезу. С друге стране, економија града претрпела је огромну штету због мера карантина и изостајања са посла оних који су имали реакције на примљену вакцину.[1143] Због ограниченог кретања становника предузећа нису радила, губици у производњи су били велики, аутобуси су били полупразни, промет у угоститељству је преполовљен, а купци из других крајева су престали да узимају пољопривредне производе из Чачка и околине.[1144]

Проблем са епидемијом великих богиња био је изоловани инцидент. Далеко већи проблем били су оболели од туберкулозе чији је број споро опадао. У општини Чачак 1958. године регистровано је 2.895 болесника са активном плућном туберкулозом (скоро 3,5% од укупног броја становника), док је број неактивне био далеко већи. Дневно је кроз диспанзер за туберкулозне пролазило око 140 пацијената.[1145] Ни пет година касније број оболелих није значајније смањен. Током 1963. године у општини Чачак регистровано је 2.610 оболелих од туберкулозе (1,95% од свих оболелих). Борба за искорењивање ове болести захтевала је покретање масовних прегледа становника. Током 1963. године прегледано је преко 100.000 људи, а деца су вакцинисана.[1146] Број оболелих од туберкулозе у општини Чачак (тада без општине Мрчајевци) није се лако смањивао и износио је 1.192 оболела (1,8% од укупног броја становника) 1965. године.[1147]

1143 *Извештај о раду Скупштине општине Чачак за период 1967–1968. године са освртом на задатке друштвено-економског развоја комуне у наредном периоду* (без године и места издања), стр. 2; Мирослав Миле Мојсиловић, Радован М. Маринковић, *Здравство чачанског краја,* Чачак, 1979, стр. 177–179, 184, 191, 193–194, 197, 207, 210, 215, 220–224, 245–247.

1144 М. Ј., „Вариола одлази, последице остају", *Чачански глас,* бр. 16, Чачак, 14. април 1972, стр. 3.

1145 М. М., „Почела недеља борбе против туберкулозе : на сузбијању ове болести има још великих проблема", *Чачански глас,* бр. 35, Чачак, 16. септембар 1959, стр. 5.

1146 Тодор Косигерски, „Повећани напори у борби против туберкулозе", *Чачански глас,* бр. 16, Чачак, 10. април 1964, стр. 10.

1147 *Извештај о раду Скупштине општине Чачак за период 1967–1968. године са освртом на задатке друштвено-економског развоја комуне у наредном периоду* (без године и места издања), стр. 19.

Временом је број оболелих смањен. На територији општина Чачак и Лучани, закључно са 1967. годином, на 100.000 становника било 1.412 болесних од туберкулозе. Сама статистика није откривала суштину проблема. Иако се укупан број оболелих смањио, повећавао се у популацији одраслих мушкараца и жена, док је смањење бележено код деце. Највише је била болесна популација изнад 50 година старости. Током масовног прегледа 1964. године откривено је 445 нових случајева обољења (1965 – 818, 1966 – 248).[1148] Превентивна заштита и проток времена учинили су да се број оболелих од туберкулозе смањи. У 1976. години било је 330 оболелих, а у 1980 – 250. Деца нису више била угрожена категорија, већ полулација старија од 70 година.[1149]

Здравствени систем Чачка имао је континуирани развој, а доступност лекарске помоћи је непрекидно повећавана, мада је дуго била испод републичког просека. Када је у питању централна Србија, Чачак никада није досегао просечне здравствене услуге.

Табела бр. 31. Број становника на једног лекара у Општини Чачак, ужој Србији и Србији 1972–1989.

Година	**1972.**	**1980.**	**1989.**
Чачак	853	584	386
Ужа Србија	703	485	346
Србија	796	573	405

Извор: *Општине у СР Србији 1974 : статистички подаци,* Београд, 1975, стр. 365, 367; 81–378, 380; *Општине у СР Србији 1980 : статистички подаци,* Београд, 1981, стр. 378; *Општине у Републици Србији 1990 : статистички подаци,* Београд, 1991, стр. 398–400.

Развој здравствене службе омогућио је лечење становништва и побољшање квалитета живота. Међутим, када је у питању планирање породице и однос према контрацепцији и намерним прекидима трудноће, није дошло до модернизације. Чачак је имао исти тренд развоја као и централна Србија. Током 1962. године у Чачку је извршено 3.026 легалних прекида трудноће (1963 – 3.300, 1964 – 4.230). С друге стране, број порођаја био је два до три пута мањи од броја побачаја (1963 – 1.266; 1964 – 1.370 порођаја). Жене су после прекида трудноће добијале три дана поштеде, па нису радиле. Анкете код запослених жена у Чачку откривале су да чак њих 83% није желело више деце, а имале су једно или двоје. У питању су били велика преоптерећеност и на послу и код куће. Чак 70% испитаних жена ништа није знало о контрацепцији. Раднице су процентуално имале више побачаја од службеница. Жене су се жалиле и

1148 „Туберкулоза и даље прети", *Чачански глас,* бр. 12, Чачак, 24. март 1967, стр. 5.

1149 „Заразне болести не узмичу", *Чачански глас,* бр. 39, Чачак, 10. октобар 1980, стр. 12.

на арогантан однос здравствених радника према њима током побачаја. Поред легалних и даље су се одвијали нелегални побачаји, па су у 1964. забележена 653 таква случаја.[1150]

Веома мали број жена се обраћао лекарима да им препоручи средства за контрацепцију. Обично су преписиване таблете, али жене су биле немарне у њиховом узимању, а и мушкарци су се противили контрацепцији. За уграђивање спирале претходно је био неопходан преглед, као и касније контроле, што је многе жене одбијало. Неудате жене готово уопште нису долазиле по савете о контрацепцији. Оне су се радије одлучивале за прекид трудноће. Девојкама је било незгодно да се појаве међу удатим женама у саветовалишту, јер су се плашиле паланачких оговарања. Непросвећеност и незнање потхрањивали су околина и родитељи.[1151]

Трудноће код малолетница нарочито су учестале током 1970. године, када је за првих девет месеци забележено 74 абортуса код девојака узраста од 14 до 18 година. То су углавном биле ученице средњих школа у граду, док су девојке са села биле „поштеније", јер су тражиле регистрацију код матичара ако би остале трудне. Иницијатори за насилан прекид трудноће најчешће су били родитељи, чак и у поодмаклој трудноћи. Ако би лекари то одбили, „решење" су тражили у нелегелним побачајима, па се дешавало да и девојка и дете изгубе живот. Код омладине је владала велика непросвећеност, а још већа међу родитељима.[1152]

Поједине жене су свака три или четири месеца долазиле да изврше побачај. Забележени су случајеви да су неке чак 37 пута прекинуле трудноћу. На насилан прекид трудноће одлучивале су се жене свих социјалних категорија, сељанке и интелектуалке. Број прекида трудноће временом је опадао у односу на број рођених беба (1980. године – 5.791 побачај, 1.783 порођаја; 1985. године – 4.274 побачаја, 1.922 порођаја; 1991. године – 2.671 побачај, 1.525 порођаја).[1153]

Иако је „демографски прелаз" знатно утицао на демографске промене, нарочито у структури породице, највећи утицај на промене бројности становни-

1150 Б. М., „Преоптерећеност жене – један од узрока смањења наталитета", *Чачански глас,* бр.40, Чачак, 15. октобар 1965, стр. 4; Милош Тимотијевић, „ Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", стр. 605–607.

1151 Миле Мојсиловић, „Дијалози : контрацепција – да ли брига само жене?", *Чачански глас,* бр. 3, Чачак, 15. јануар 1969, стр. 4; Милош Тимотијевић, „ Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", стр. 605–607.

1152 М., „Појава која опомиње : све је већи број малолетних трудница", *Чачански глас,* бр. 45, Чачак 21. новембар 1970, стр. 5; Милош Тимотијевић, „ Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", стр. 605–607.

1153 Г. Р., „Абортус – веома опасна интервенција", *Чачански глас,* бр. 35, Чачак, 8. септембар 2000, стр. 9.

штва имала је миграција. Становништво чачанске општине је према попису из 2002. године у 50% досељено после Другог светског рата. Овај тренд досељавања могао се уочити и приликом пописа из 1961. године. На урбаном подручју Чачка већ тада је само 31,7% становника било рођено у месту у коме је живело. Досељеници су долазили углавном са села (62,3%). У граду је остао и велики број људи који су у Чачак дошли током окупације (1.256 особа). Но, највећи број досељеника приспео је у Чачак у периоду 1946–1961 (78,2%). Доминантни правци сеобе полазили су са црногорских брда и површи, из Херцеговине и старе Рашке, као и моравичког и драгачевског краја. Становништво из пасивних крајева следило је традиционалне правце миграција, као и у периодима пре 1945. године. У град Чачак се од 1946. до краја 1952. године доселило 23,52% новог становништва (29,2% ако се рачунају и они досељени током рата). Слични износи повећања становника настављени су и у следећим деценијама (од 1953. до краја 1960. године – 26,75%; од 1961. до краја 1971. године – 26,11%). Према стању из 1971. године у граду Чачку је живело само 34,11% становника који су у њему и рођени, дом су две трећине житеља били досељеници из периода пре и нарочито после Другог светског рата (22.916 – 85,82%).[1154] Слични трендови важе и за целу општину у којој се 1971. године једна четвртина доселила после Другог светског рата, да би у наредне две деценије (до 1991) дошло још око 16% становништва.[1155] Град Чачак је од 1948. до 1961. године скоро три пута повећао број житеља, а у периоду 1961–1991. два и по пута. За 45 година развоја града у социјализму Чачак је скоро шест пута повећао број својих становника.[1156]

Број оних који су одлазили из Чачка није јавно саопштаван. Посебну групу миграната чинили су радници у иностранству. Но, подручје општине Чачак није имало пуно гастарбајтера, као нека друга подручја у Србији. Почетком седамдесетих (1971), када је забележен највећи број гастарбајтерских одлазака из Југославије, на подручју општине Чачак било је 12,9 лица на привременом раду у иностранству на 1.000 становника општине, што је било скоро дупло мање од републичког просека (Србија 23,6, централна Србија 21,8). Само је 31 општина имала мањи проценат гастарбајтера од 113 колико их је било у централној Србији 1971. године.[1157] Ни десет година касније (1981) број радника у

1154 *Popis stanovništva i stanova 1971 : stanovništvo, migraciona obeležja : rezultati po naseljima opština,* knjiga IX, Beograd, 1973, str. 334.

1155 *Popis stanovništva 1961. Knjiga XII : migraciona obeležja – rezultati za naselja,* Beograd, 1966, str. 25; Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић, „Демографски развој општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године", стр. 250, 259.

1156 Погледати Табелу бр. 6.

1157 *Општине у СР Србији 1974 : статистички подаци,* Београд, 1975, стр. 361–363.

иностранству из општине Чачак није се повећао (11,1 лице на 1.000 становника – укупно 532 особе).[1158]

1. 2. Демографске промене – Бугарска

Демографске промене у бугарском друштву везане за процес модернизације видљиве су већ после Првог светског рата. „Демографски прелаз" може се пратити од 1926. године. Ипак, драматичан пад природног прираштаја становништва уследио је тек после Другог светског рата. Он је 1946. године износио 11,9‰, да би 1990. постао негативан (-0,4‰). Нови друштвено-економски односи, образовање и запошљавање жена, урбанизација и измена брачних улога, утицали су на велики пад рађања деце. Истовремено се смањивао и број чланова породице. Почетком XX века просечна породица у Бугарској имала је седам чланова, а 1946 – 2,97. Средином 60-их година тај број је пао на 2,08, да би седамдесетих имао благи пораст (2,24); осамдесетих се бележи велики пад на 1,86. Поред смањења рађања дошло је најпре до пада, а затим поновног повећања смртности (1946 – 13,7‰,1965 – 8,1‰, 1990 – 12,5‰). Поред повећаног стандарда, на продужење живота и пад смртности утицала је и организована здравствена служба. С друге стране, повећање смртности средином осамдесетих била је последица „нових" модерних болести (срца и крвних судова, система за дисање, канцера), као и убрзанијег и стреснијег начина живота. Значајан показатељ побољшања услова живота је и велики пад смртности деце (1944 – 145‰, 1985 – 15‰).[1159] Смртност одојчади је и даље опадала, па је 1990. године у Бугарској она износила 14,4‰ (Југославији – 19,3; Србији – 23,2; ужој Србији – 17,2 ‰).[1160]

Побољшање услова живота и пад смртности умногоме је био и резултат побољшане здравствене заштите, која је до краја епохе социјализма била на просечном европском нивоу, а крајем епохе и изнад таквог просека. Број становника на једног лекара у Бугарској стално се смањивао (1939 – 2.021, 1956 – 821, 1960 – 715, 1970 – 538, 1975 – 465, 1978 – 431).[1161] У Бугарској је 1990. година на једног лекара долазило 320, Југославији – 508, Србији – 488, а ужој Србији – 411 становника.[1162] Изградња здравственог система у Бугарској током епохе соци-

1158 Израчунато према подација из: *Statistički godišnjak Jugoslavije 1991,* Beograd, 1991, str. 705.

1159 Михаел Груев, „Демографски тендеции и процеси в България след втората световна война", стр. 370–372.

1160 Погледати Табелу бр. 26.

1161 *35 години социалистическа България,* София, 1979, стр. 207.

1162 Погледати Табелу бр. 26.

јализма може се поделити на три периода. Први (1945–1950) карактеришу успостављање основних институција и служби, постепено увођење бесплатне здравствене заштите и национализација приватних болница. У другом периоду развоја (1950 – 1973) копира се совјетски систем заштите здравља становништва. Од 1951. здравствене услуге постају бесплатне. Уводи се противепидемијска служба на нивоу целе државе, а многе заразне болести су искорењене, као на пример маларија (1965). Здравствена заштита спроводи се кроз систем регионалне и рејонске организације на нивоу целе земље, изграђује се мрежа института и специјализованих установа за лечење. Трећи период (1973–1989) започео је доношењем новог закона о здрављу којим је најављена борба против алкохолизма и пушења, као и акција за повећање рађања. Приватна лекарска пракса забрањена је 1972. године, што је смањило могућности за квалитетно лечење становништва. Акције за повећање рађања и квалитета живота нису имале успеха, а здравствена служба постепено је губила ауторитет међу становништвом.[1163]

И поред развијеног система здравствене заштите, који је имао и задатак да се брине о повећању наталитета, Бугарска је у периоду социјализма имала велики пад рађања. Узрок се налазио у промењеној улози жене у друштву и породици, повећању образовања, масовном запошљавању, пресељавању са села у градове и убрзаној урбанизацији, што све представља глобални феномен модернизације. Због све старијег доба ступања у брак, услова живота и бројнијих обавеза на послу, дошло је и до пада рађања. То је било у супротности са званичном државном политиком која је настојала да задржи предмодерну тенденцију рађања деце. Но, то је било у супротности са новом улогом жене у друштву, правно изједначене са мушкарцем. С друге стране, социјалистичка Бугарска је до 1951. године задржала законе из претходног режима који су, вођени националистичким мотивима и подражавањем нацистичке Немачке, подстицали повећано рађање. То није сметало социјалистичкој Бугарској да задржи субвенције за мајке које су рађале више деце од просека. Сеоско становништво најпре је било искључено из ових одредби, да би се то касније исправило. Неожењени и неудате, као и они који првих година брака нису имали децу, плаћали су држави порез. Од краја шездесетих стимулише се рађање трећег детета. Ова одредба није примењивана ако би се рађање наставило, што се у основи односило на ограничавање раста муслиманског становништва које је имало виши природни прираштај. Мајке са више деце постајале су носиоци

[1163] Златко Златев, Борис Матеев, Владимир Мигев, *България в епохата на социализма,* София, 1981, стр. 237–238; Марсел Леви, „Медицина и здравеопазването", *България 20. век : алманах* (ред. Филип Панайотов), София, 1999, стр. 485–487.

ордена (више редова у зависности од броја деце), као и корисници разних привилегија, као што је бесплатан аутобуски превоз.[1164]

Друга група мера која је требало да повећа рађање односила се на рестриктивни однос државе према контрацептивним средствима и абортусима. Ширењем здравствене мреже држава је желела да стави под своју контролу трудноће и рађања. Као и у другим сферама друштва и овде је копиран совјетски модел. Законом из 1951. године извршење абортуса без дозволе комисије могло је да се казни затвором до пет година, а жена је после опоравка могла да се осуди на принудни и поправни рад. Пошто је абортус 1955. декриминализован у СССР-у, следеће године то је урађено и у Бугарској. Све је било условљено избегавањем све раширеније праксе илегалних абортуса.[1165] И поред свих тежњи да се ова пракса легализује и умањи, број абротуса у Бугарској је непрестано растао (1955 – 2.200, 1965 – 96.000, 1975 – 120.400, 1985 – 119.000). Али оно што је било још неповољније јесте да је број абортуса 1980. године премашио број рађања (136.300 : 128.200), а та тенденција се одржала до краја епохе социјализма. Мере за ограничење права абортуса код жена које још немају децу или су неудате (1968), па и оних које имају само једно дете (1974), нису имале успех, као ни тенденције да се абортус потпуно забрани као у Румунији. Све до краја шездесетих у Бугарској се нису масовно користила контрацептивна средства, која су означавана као део „малограђанске" културе. У спречавању зачећа ни касније нису коришћена модерна средства, за разлику од неких других социјалистичких земаља (Мађарска). Традиционалне методе спречавања зачећа, као што је прекид сексуалног акта, остале су доминантне, па су презервативи коришћени само у 3% случајева. Већ од седамдесетих почиње масовније увожење савремених контрацептивних средстава из „братских" социјалистичких земаља. У следећој деценији посебну популарност имали су источнонемачки презервативи који се од 1983. године по лиценци праве и у Бугарској.[1166] У истом периоду на Западу (Француска) 68% процената жена било је покривено неком врстом контрацепције. Употреба пилуле била је најчешћа (28%), а иза ње су следили прекид сексуалног акта и коришћење презерватива (најчешће код удатих и старијих од 30 година). Младе жене, од 20 до 24 година старости, у 97,8% случајева су примењивале контарцепцију.[1167] Србија и Бугарска су биле далеко од овакве праксе планирања породице и сексуалног живота уопште.

1164 Михаел Груев, „Демографски тендеции и процеси в България след втората световна война", стр. 372–375.

1165 Михаел Груев, „Демографски тендеции и процеси в България след втората световна война", стр. 375–376.

1166 Михаел Груев, „Демографски тендеции и процеси в България след втората световна война", стр. 375–378.

1167 Жерар Венсен, *н. д.,* стр. 196–197.

Демографске промене биле су изражене и кроз процес миграција у иностранство. То се посебно односило на националне мањине (Јермени, Јевреји, Турци). Током целе епохе социјализма из Бугарске је отишло око 620.000 људи, док је број оних који су дошли у Бугарску био далеко мањи (око 20.000 Бугара/Македонаца из Егејске Македоније). Поред смањеног природног прираштаја и овај фактор је утицао на смањење броја становника.[1168]

1. 2. 1. Демографске промене – Благоевград

Када је у питању Благоевград, демографске промене везане за избегличко питање нису биле тако изражене као након Првог светског рата. После септембра 1944. године из Тракије, Егејске и Вардарске Македоније и Западних покрајина (два среза у Источној Србији), у Бугарску се преселило око 100.000 избеглица* Постојао је проблем смештаја, исхране, рада и лекарске помоћи. Горња Џумаја је била један од прихватних центара (цела област примила је 2.498 породица). У околини Горње Џумаје и општини Крупник населило се 298 избеглица. Југославија је у ово време привлачила избеглице из Егејске Македоније у НР Македонију, а све је било у оквиру идеје о Балканској федерацији. Претпоставља се да је око 40.000 избеглица отишло у Југославију. Када је у питању Бугарска, многе избеглице су из Горњоџумајске области упућене у Добруџу, где је било могућности за трајно насељавање. Проблем смештаја избеглица приведен је крају 1949. године. Општина Горња Џумаја имала је 1944. године 69 избегличких породица са 238 чланова, а цела област 788 породица (3.515 људи). Следеће године (1945) општина Горња Џумаја имала је 32 избегличке породице са 169 чланова. У целој области укупно је било 2.498 породица са 12.192 чланова.[1169] У Чачку је после 1944. године остало 1.256 особа које су у град дошле као избеглице током окупације.

С друге стране, дошло је до потпуног исељавања Јевреја. Благоевград је до 1912. године био балканска варош у којој је живело мноштво етничких и верских скупина. После ослобођења 1912. године муслимани су напустили град, а између два светска рата то је учинило и влашко становништво. Јевреји су остали све до 1948. године.

1168 Михаел Груев, „Демографски тендеции и процеси в България след втората световна война", стр. 378–381.

* Овај број је проблематичан, јер је пет пута већи од података које износи критичка историографија у Бугарској.

1169 Искра Цветкова, „Бежанският въpос и миграционните процеси в Пиринския край – 1944–1949", *Пирински край : краеведски изследвания* (съст. Йордан Ванчев), Благоевград, 1996. стр. 135–140.

Јеврејска заједница у Бугарској је после Другог светског рата била подељена на присталице новог друштва (социјализма) и нове државе Израел (ционизма). Ови други су однели превагу. Исељавање Јевреје из Бугарске било је условљено истим процесом у Совјетском Савезу. Из Бугарске се током 1948–1949. иселило преко 32.000 Јевреја (52 лица из Благоевграда, у коме није остао нико из ове етничке и верске заједнице).[1170]

Иако значајне, ово нису биле велике демографске промене као када су у питању природни прираштај и механички прилив становништва из околних села. Благоевградску област карактерисао је виши природни прираштај него што је то био просек за Бугарску. Тако је 1960. године у Бугарској природни прираштај износио 17,6 а у Благоевградској области 25,1 промил (други по висини у Бугарској). Ова област је имала нижу смртност, као и смртност деце, него што је то био просек за Бугарску.[1171] Жене које су имале више деце, као и у случају целе Бугарске, добијале су од града извесне привилегије. Тако је 1967. године 696 жена из Благоевграда имало бесплатне путне карте.[1172]

Побољшању животних услова допринела је и виша здравствена заштита. Прва болница у Благоевграду отворена је још пре ослобођења Пиринског краја (1882), али је затворена после 1912. године.[1173] Град је тек 1933. године добио нову болницу која је до 9. септембра 1944. године имала једно инфективно одељење са 30 лежајева, породилиште са 15 кревета, градску амбуланту, туберкулозни диспанзер и једну здравствену станицу за борбу против маларије. У здравственој служби радило је укупно осам лекара.[1174]

Нова обједињена среска болница отворена је 1945. године. Имала је инфективно и одељење за хирургију са укупно 70 болничких кревета.[1175] Здравствена служба полагано се проширивала на цео округ. До 9. септембра 1944. у округу је било 50 лекара и 10 стоматолога, шест апотекара (1957 – 302 лекара, 84 стоматолога, 33 апотекара). На једног лекара пре 1944. долазило је 5.200, а на једног стоматолога 26.000 грађана. После једне деценије (1956) на једног лекара дола-

1170 Бойка Василева, *Евреите в България 1944–1952,* София, 1992, стр. 13–34, 117, 123–124; Добринка Маркова, *н. д.,* стр. 194–197.

1171 *Статистически годишник на Народна Република България 1960,* София, 1961, стр. 333.

1172 *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* стр. 68.

1173 „Болници", *Енциклопедия : Пиринский край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 105.

1174 Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 196.

1175 „Болници", *Енциклопедия : Пиринский край, том I,* стр. 105; „Обединена районна болница", *Енциклопедия : Пиринский край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 62.

1176 Георги Червилов, „Дела на народната власт : разцват на здравеопазването в окръга", *Пиринско дело,* бр. 6, Благоевград, 19. януари 1956, стр. 3.

зило је 1.300, а на једног стоматолога 3.300 становника (подаци за округ).[1176] Повећање броја лекара и подизање зграда за смештај здравствене службе није било довољно да би се квалитетно организовала здравствена служба. Проблем су стварали немар и непросвећеност. Током 1951. године у благоевградској болници појавила се епидемија тифуса као резултат коришћења прљаве воде. Болница је воду за своје потребе узимала директно из Бистрице, а да је при томе нису хлорисали, јер је апаратура за ту процедуру била скупа.[1177] Ипак, услед боље здравствене неге и побољшања услова живота општа смртност је нагло опала са 18,6 промила у 1946. години на 4,4 промила у 1957. години.[1178]

Центар здравствене службе налазио се у Благоевграду у коме је 1964. било 14 здравствених установа са укупно 86 лекара.[1179] Болница у Благоевграду имала је регионални карактер. Од 1950. то је окружна установа, да би тек 1989. њена делатност била усмерена на општину Благоевград. Ова болница је 1977. године имала 759 кревета и 421 запосленог од којих је 83 имало високо образовање, а 222 средње.[1180] И поред напора да се здравствени систем унапреди, болница у Благоевграду је још увек била испод прописаних стандарда у Бугарској. Окружна болница имала је норматив од 1.200, а располагала је са 700 кревета (1983).[1181]

Нова материјална улагања повећала су квалитет здравствених услуга. У Благоевграду је, у оквиру Окружне болнице, 28. септембра 1985. отворен нови поликлиничко-дијагностички блок. У болници је радило 608 лекара и медицинског особља са средњом школом, као и још 358 других лица са нижим образовањем. Годишње је у поликлиници извршавано око 500.000 прегледа. Број ординација повећао се са 48 на 117, а пропусна моћ комплекса порасла је за 40%.[1182]

Као регионални центар Благоевград је био средиште многих установа, укључујући и здравствене. Самим тим доступност и квалитет здравствених услуга били су на вишем нивоу него у другим местима округа. Томе треба придодати и чињеницу да је Благоевград традиционално био и уређено бањско лечилиште.

1177 Борис Ботев, „Благоевградската градска партийна организация отчете своята дейност", *Пиринско дело,* бр. 10, Благоевград, 4. март 1951, стр. 2.

1178 *Кметовете на Благоевград – Горна Джумая, 1912–2007,* стр. 63.

1179 Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 196–197.

1180 „Обединена районна болница", *Енциклопедия : Пиринski край, том II,* 1999, стр. 62.

1181 „Да изградим Благоевград като комплексно развит окръжен център. Резюме на основния доклад,изнесен пред съвместния пленум-сесия от секретаря на ОК на БКП Димитър Геров", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 26 февруари 1983, стр. 1–2.

1182 Ермил Михайлов, „Истински дворец на здравето", *Пиринско дело,* бр. 230, Благоевград, 29. септември 1985, стр. 1, 3.

Независно од повећања квалитета здравствених услуга и миграција, број становника Благоевграда се повећавао и услед традиционално високог прираштаја. Тенденција високе стопе рађања остала је карактеристика и средином осамдесетих, чак и за саму благоевградску општину као најразвијеније место у целом округу које је имало динамичне процесе индустријализације и урбанизације. Природни прираштај 1984. године за општину Благоевград износио је 16,1‰, у округу 16,6‰, а у Бугарској 13,6‰ (Чачак, 1981 – 5,39‰). Иако је Благоевград био изнад бугарског просека, тенденција пада рађања била је уочљива и у овом граду. Но, висока стопа рађања праћена је и високом смртношћу код деце која је у благоевградској општини 1984. године износила 19,2‰, што је било знатно изнад просека за Бугарску у том периоду (1985 – 15‰), али не и Чачка у Србији (1980 – 20,0‰, 1989 – 15,3‰). Све је пратило и мењање улоге жена које се масовније запошљавају, уз истовремено отварање установа за чување деце (вртићи) са недовољним капацитетима. Но, традиционалне форме организовања породице и улога жене као мајке, макар на нивоу статистичких података, није имала тако драматичну и брзу промену као у осталим крајевима Бугарске.[1183]

Висок природни прираштај и механички прилив становника у град чинили су Благоевград динамичном урбаном средином која је имала брзи раст становника. Од 1946. до 1956. град је повећао број становника за једну трећину, а до 1981. становништво је повећано три пута у односу на 1956. годину. У следећој деценији град је поново имао повећање становника за једну трећину. Током 45 година развоја града у социјализму Благоевград је 5,6 пута повећао број становника (Чачак скоро шест пута).[1184]

* * *

На нивоу основних демографских промена Чачак и Благоевград показују сличне промене током епохе социјализма. Динамичан раст броја становника остваривan је путем масовног досељавања, претежно сеоског живља. Обрнути процес у оба града није био изражен. Потпуно исељавање јеврејске заједнице из Благоевграда није имало демографске последице, мада је имао велики симболичан значај. Особеност Југославије, када је у питању рад у иностранству, није била карактеристична за Чачак и околину, који су били на маргини ових процеса.

1183 Димитър Сотиров, „Проблем от жезнено значение за нацията. Успехи и проблеми в Благоевградска община и ролята на Отеч. фронт при тяхното решаване", *Пиринско дело,* бр. 249, Благоевград, 22. октомври 1985, стр. 2.

1184 Погледати Табелу бр. 6.

И поред многих сличности, постојале су и значајне разлике у демографским променама у оба града. Благоевград је задржао и висок природни прираштај становништва, три пута већи него у Чачку средином осамдесетих (16,1‰ : 5,39‰), и за четвртину већу смртност код деце у истом периоду (19,2‰ : 15,3‰), али са тенденцијом пада. Модерна контрола рађања путем контрацепције, тачније избегавања тог метода и примена праксе абортуса, има сличне тенденције у Србији, Чачку и Бугарској (није било јавно објављених података за Благоевград, па су поређења изостала). Промену улоге жене у друштву није пратила и модернизација репродукције становништва. Подаци о природном прираштају и смртности деце у Благоевграду откривају да су традиционални обрасци репродукције остали доминантни до краја епохе социјализма, за разлику од Чачка који је у овом погледу имао бржу модернизацију и у коме је дошло до „демографског прелаза", али који никада није прешао фазу „демографске транзиције", односно ширење праксе рационалног планирања породице коришћењем контрацепције. Поред традиционалних образаца организовања породица, на повећану стопу рађања у Благоевграду известан утицај имали су и политика подстицања жена на повећану репродукцију и систем привилегија које су имале жене са више деце.

Здравствени систем у оба града има сличне тенденције развоја, као и искорењивање заразних болести (туберкулоза, маларија). Чачак и Благоевград имали су нешто нижи степен здравствених услуга него што су то били просеци за Србију и Бугарску (која је имала развијенију здравствену службу у односу на Југославију/Србију). Од половине осамдесетих Благоевград је и у овом погледу поправио свој положај и према процени надмашио Чачак.[1185]

[1185] Оцена се не темељи се на статистичким подацима и изнета је на основу општих поређења Југославије, Србије и Бугарске, која је имала развијенији здравствени систем, као и наглом побољшању здравствених услуга у Благоевграду 1985. године, када је изграђен нови здравствени центар.

2. Образовање

Образовање је свој модерни вид добило кроз институцију школе, универзално прихваћену као јавну установу намењену процесу масовног учења. Развој модерног школства везан је за потребе друштва за лојалношћу маса и квалификованим носиоцима државне управе. Са развојем привређивања и поделе рада створила се и потреба за издиференцираном радном снагом која би током образовања и васпитања стекла основне и материјалне квалификације, знања, начин понашања и мишљења.[1186] Важан сегмент друштвених промена током периода социјализма био је и развој образовања и стварање нове интелигенције у коју је укључен велики број жена, као и особа из нижих друштвених слојева из периода пре Другог светског рата. У питању је био процес стварања нове свести, новог друштва, формирање интелигенције која је давала легитимитет социјалистичкој држави. Према совјетском обрасцу створена је нова и бројна генерација образованих људи који нису размишљали, али су били спремни да служе.[1187]

2. 1. Образовање – Југославија/Србија

Просвета је после 1945. године била у функцији стварања „новог друштва" применом марксистичке идеологије у обликовању пожељног система вредности. Борба против неписмености, бесплатно школство и развој средњих, виших и високих школа, били су део напора да се друштво модернизује и формира образовани слој људи неопходан за развој привреде, посебно индустрије. Нова власт је захтевала да се са старим друштвом одбаци и цео систем вредности. Школи и универзитету дата је улога главног ослонца и средства којим је требало да се оствари жељена брзина друштвених промена. Нова школа требало је да изнедри нове људе, образује нове профиле стручњака, створи ново друштво. Социјализам је на тај начин требало да се покаже као праведнији друштвени систем који даје шансу свима, без обзира на порекло и економске могућности. Дошло је до масовног описмењавања, повећања квалификација и оспособљавања за рад у новим условима. Образована је бројна групација средњег и високообразованог кадра, створена је интелектуална елита и научници признати и ван граница земље. Али, истовремено је формиран слој полуписме-

1186 Јирген Ханиг, „Школа, образовање", *Историја, лексикон појмова* (ур. Рихард ван Дилман), Београд, 2010, стр. 328–329.

1187 Наталья Васильевна Коровицына, *н. д.,* стр. 55; Анатолий Григорьевич Вишневский, *н. д.,* стр. 178–179.

них који су до краја остали у уверењу да су писмени (каснији велики баласт друштва), а међу интелигенцијом су однеговане генерације сумњивог интелектуалног профила који су стручним и друштвеним ангажманом учвршћивали недемократски режим (супротно бићу интелектуалца) и грађење „социјалистичке науке". Дошло је до победе формалних квалификација на штету знања и стручности. Промењена је и сама структура студената у корист техничких факултета. Измењен је и социјални састав ученика, студената, истраживача, професора и научних радника, што је дугорочно изменило структуру целог друштва. Нов однос према образовању и универзитету довео је до „експанзије" високог школства, чиме је започет процес стварања новог типа интелигенције. На 10.000 становника 1955. године Југославија је имала 41 студента, чиме је знатно искорачила у броју студената у односу на многе западне земље (Француска – 36; Холандија – 35, Шведска – 24; Велика Британија – 13).[1188] Бугарска је исте године имала 43 студената на 10.000 становника.[1189]

Обавезно осмогодишње образовање уведено је за целу земљу 1952. године (у Србији 1949), а 1958. године нижи разреди гимназије припојени су основним, док су виши припали средњим школама. Тиме је основно образовање продужено на осам година.[1190] Обухватајући цео школски систем од основне школе до универзитета, нова просветна политика у првој деценији после рата била је усмерена у три правца. Први ка народном просвећивању и основном образовању који је захтевао најмасовније ангажовање с обзиром на заосталост земље (уочи рата било је више од 40% неписменог становништва). Други је требало да исправи неправду између средњих стручних школа и гимназија, односно да унапреди стручно школство, обезбеди његов повољнији статус и омогући упис ученика ових школа на факултете, што је остварено тек 1953. године када је омогућен упис ученика стручних школа на факултете. Трећи правац у просвети водио је ка експанзији високог школства. Поред постојећих универзитета у Београду, Загребу и Љубљани, планирано је отварање универитета у Сарајеву и Скопљу. Изграђивање просветне политике обављано је етапно. До 1948. године доминантан је био совјетски утицај, а у другом окретање властитом искуству и повећавање свести о аутентичности југословенске револуције и сопственог пута у социјализам. Од 1951. године почиње и децентрализација

1188 Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру : формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958,* стр. 51–72.

1189 Израчунато према броју студената у Бугарској 1955. године (32.871) из текста: Вера Бойчева, „Образованието", *България 20. век : алманах* (ред. Филип Панайотов), София, 1999, стр. 643.

1190 *Два века развоја Србије – статистички преглед,* стр. 251, 253, 256.

путем оснивања локалних просветних савета, а од 1953. оснивањем републичких комисија за реформу школства.[1191]

Тенденције да се из школског система избаце гимназије због „елитног" и „класног" карактера нису прихваћене. Све се свело на измену плана и програма и структуре ученика. Либерализација управе над школама настала је средином педесетих, али марксистичке основе нису мењане. Од 1958. године законски је одређено форсирање политехничког образовања као подршка развоју привреде. До краја епохе социјализма било је пуно реформи образовања, али марксистичка основа образовања није напуштена. Средње школе организоване су као гимназије, средње стручне школе и уметничке школе до реформе 1977/78. године. Најрадикалнија реформа средњих школа уследила је крајем седамдесетих („усмерено образовање"), кроз такозвану заједничку основу у прва два разреда и другу фазу средњег усмереног образовања која је, у зависности од струке – занимања, трајала једну или две године. Овај систем је напуштен на крају епохе социјализма као неуспешан експеримент који је, између осталог, уништио и систем гимназија и посебних специјалистички елитних школа (математичких, филолошких и других гимназија). Очекиване позитивне промене нису се десиле. Изгубила се функција средње школе која је требало да обезбеди основу за високо школство, односно образовање кадрова за напредак науке и високе технологије. Искључиво оријентисање према „потребама удруженог рада", имало је за последицу везивање за тренутну поделу рада и постојећу технологију. Уска специјализација у току школовања и уситњеност занимања, уз одсуство детаљног планирања потребе у кадровима, доводили су до хиперпродукције у знатном броју занимања, тако да се „усмерењаци" нису могли лако прилагодити потребама „удруженог рада". Школске 1987/88. године ученици су се, почев од првог разреда средње школе, опредељивали за одговарајућу струку, односно занимање, а од 1990/91. школске године средње образовање реализује се по подручјима рада, а у оквиру њих по занимањима.[1192]

После Другог светског рата дошло је до експанзије високог и вишег образовања у Србији. Поред постојећег Београдског отварају се и универзитети у Новом Саду (1960), Нишу (1965), Приштини (1970) и Крагујевцу (1976). И поред идеолошких основа и неравномерности међу регионима, друштво је значајно напредовало у сфери образовања.[1193]

1191 Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру : формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958,* стр. 53–59.

1192 Snežana Bojović, „Gimnazija posle Drugog svetskog rata (s naglaskom na prirodne nauke), *Pedagogija, 4,* Beograd, 2004, str. 82–94; Драгомир Бонџић, „Просвета и наука у Србији и Југославији 1945–1990", *Историја 20. века 2*, Београд, 2008, стр. 396–399, 407, 410.

1193 *Два века развоја Србије – статистички преглед,* стр. 251, 253, 256; Драгомир Бонџић, *н. д.,* стр. 423–435.

Међутим, иако је обухватност деце обавезним основним образовањем непрекидно расла на нивоу целе Југославије (1953 – 71%, 1971 – 92%), као и материјална улагања, а сходно томе и масовније отварање средњих школа, факултета, а самим тим и повећање броја студената, просечни образовни ниво није побољшан.[1194] Током целе епохе социјализма проблем неписмених никада није решен. Далеко већи проблем представљала је „функционална неписменост" под којим се подразумевају „полуписмене" особе са способношћу читања, али које то из различитих узрока не раде, односно лица која знају да читају, али чије су способности разумевања прочитаног ограничене (дефиниција настала у САД).[1195] У питању је велики „баласт" друштва настао пре свега због недовољног образовања, што је формирало „снагу" која онемогућава промене у друштву.[1196]

Табела бр. 32. Неписмено становништво старије од 10 година од 1948. до 1991. године у односу на укупно становништво Југославије, Србије, уже Србије и Чачка (у %)

Година	**1948.**	**1953.**	**1961.**	**1971.**	**1981.**	**1991.**
Југославија	25,4	25,4	19,7*	15,1	9,5	–
Србија	26,8	27,9	21,9	17,2	10,9	7,1
Ужа Србија	27,4	29,5	23,0	17,6	11,1	6,8
Општина Чачак	21,4	22,8	15,6	11,5	6,4	3,5
Град Чачак	9,2	–	7,5	–	2,9	–

* Према подацима из публикације: *Jugoslavija 1918–1988 : statistički godišnjak,* Beograd, 1989, str. 39, проценат неписмених у Југославији 1961. године износио је 21,0%.

Извор: Проценти су израчунати према подацима из публикација: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine, knjiga V : stanovništvo po pismenosti,* Beograd, 1955. str. XXV, XXXI, 46; *Popis stanovništva 1953, knjiga IX : pismenost i školska sprema : podaci za srezove prema upravnoj podeli u 1953 godini,* Beograd, 1960, str. 2, 4, 6, 61; *Popis stanovništva 1961. Knjiga XIII :školska sprema i pismenost rezultati za naselja,* Beograd, 1965, str. 3, 25; *Popis stanovništva i stanova 1971 : stanovništvo pismenost i školovanost : rezultati po republikama i pokrajinama. Knjiga II*, Beograd, 1974, str. 2, 4; *Jugoslavija 1918–1988 : statistički godišnjak,* Beograd, 1989, str. 39; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1988,* Beograd, 1988, str. 709; *Статистички годишњак Србије 1998*, Београд, 1999, стр. 47; Ilija V. Popović, *Opština Čačak : geografska proučavanja,* Čačak, 1996, str. 51, 56; Интерна документација Општине Чачак о становништву 1971–2002. године.

1194 S*amoupravni i društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947–1977 : statistički prikaz,* str. 173–181.

1195 Џон. Ј. Кол, „Писменост, библиотеке и IFLA: недавни развој и поглед у будућност", *Гласник Народне библиотеке Србије,* бр. 1/2000, Београд, 2000, стр. 360.

1196 У Србији је (без Косова и Метохије) 2001. године међу становништвом старијим од 15 година било 227.000 неписмених (3,6%); ниједан разред школе није завршило 357.500 (овај број обухвата и неписмене); основну школу у целини није завршило 1.380.526 становника (21,8%); број оних који нису уопште похађали обавезну основну школу, или нису успели да је заврше (1.738.026), 3,5 пута надмашује број високообразованих (Мирослав Јовановић, „Србија 1804–2004 : развој оптерећен дисконтинуитетима – седам теза", стр. 194).

2. 1. 1. Образовање – Чачак

Када је у питању Чачак (општина), број неписмених био је дупло мањи него што је то био републички просек. Ситуација у граду била је још повољнија, тако да је базична способност људи да путем слова упознају свет у коме живе и увећавају своја умећа била на високом нивоу за југословенске прилике.

Попис неписмених и организовање аналфабетских течајева организовани су непосредно по ослобођењу града (фебруар 1945).[1197] Град Чачак је почетком 1946. године имао 7,5% неписменог становништва (60 мушкараца и 310 жена). Иако су ови бројеви упитни (укупан проценат писмених и неписмених не поклапа се са укупним бројем становника града Чачка), брига нове власти за просвећивање становништва била је константна и изражавала се кроз бројне аналфабетске течајеве кроз које је прошло на стотине одраслих особа.[1198]

Када су била у питању околна села борба против неписмености није имала већег успеха непосредно после ослобођења. Тако је почетком 1946. године у Трнавском срезу од 5.521 неписмене особе само 301 (5,4%) похађала аналфабетске течајеве.[1199] Град је имао сасвим другу праксу, тако да је почетком 1946. године организовано 17 аналфабетских течајева са 505 полазника (махом жена).[1200] Но, и поред великог труда, у Чачку је према званичним извештајима почетком 1946. године од 12.750 житеља 719 било неписмено (5,6%).[1201]

Град Чачак имао је сразмерно ниску неписменост већ 1945. године у односу на округ у коме је више од 40% становника било неписмено (жене преко 80%). Низом аналфабетских течајева планирано је масовно описмењавање 10.000 људи. За разлику од града, описмењавање на селу имало је спори темпо, као на пример у суседном Драгачеву у коме се искорењивање неписмености прогнозирало тек за десет година.[1202] Време је показало да масовне акције описме-

1197 „Градски народноослободилачки одбор на послу", *Слободни глас*, бр. 4. Чачак, 23. фебруар 1945, стр. 4.

1198 „Градски Народни одбор полаже народу рачун о свом раду", *Слободни глас*, бр. 50, Чачак, 19. јануар 1946, стр. 3; Владан Јовашевић, „Велики успех народних власти у борби против неписмености", *Слободни глас*, бр. 62, Чачак, 1. мај 1946, стр. 10.

1199 В. Јовашевић, „У нашем округу не треба да буде ни једног засеока, села, реона, предузећа, рудника, фабрике, где се неће одржавати аналфабетски течајеви", *Слободни глас*, бр. 51, Чачак, 30. јануар 1946, стр. 7.

1200 О. Вујовић, „Аналфабетски течајеви у Чачку", *Слободни глас*, бр. 53, Чачак, 16. фебруар 1946, стр. 5.

1201 ИАЧ, ОНО Чачак, К–1, бр. 32/46. Извештај ГНО Чачак од 14. априла 1946. године.

1202 Надежда Јеумовић, „Културно-просветни рад прве године по ослобођењу", *Слободни глас*, бр. 39, Чачак, 27. октобар 1945, стр. 5.

њавања нису дале резултате и да је неписменост остала трајна карактеристика пасивних крајева Србије.

Према подацима пописа становништва из 1961. године у општини Чачак (град и околна села) било је 7.014 неписмених или 15,6% од укупног броја становника. Међутим, стварни број неписмених био је већи, јер се на попису свако ко је умео да се потпише сматрао за писменог.[1203] Према подацима добијеним пописом становништва 1971. године у општини Чачак било је 11.283 неписмених (11,57% од укупног становништва). То су углавном биле старије жене на селу, мада су постојали случајеви да се неписмени запошљавају по предузећима у граду.[1204] Број неписмених је стално смањиван, па је 1981. године у општини Чачак било 605 потпуно неписмених особа и још 416 које су биле самоуке. У граду Чачку и околним селима живеле су 1.853 особе без четири разреда основне школе (88,5% чиниле су жене). Овако неповољна образовна структура, и поред многих напора да се искорени неписменост, била је резултат масовних миграција из пасивних крајева, где је неписменост била веома раширена.[1205]

Када је у питању школски систем, град Чачак је из периода пре Другог светског рата наследио развијену мрежу основног и средњег образовања. У две основне школе 1946. године било је укупно 1.312 ђака, а у обе гимназије са 70 одељења 2.945 ученика. Женску занатску школу похађало је 175 ученика, шегртску 132.[1206] Град је имао укупно 4.564 ученика, у време када је цело насеље бројало око 13.000 становника. Седамнаест година касније (1963) општина Чачак (која је укључивала и околна села) имала је у основним школама 10.330, а у средњим 3.411 ученика. Знатан број средњошколаца није био из Чачка, па је владала велика потражња за приватним собама у граду. Од 3.411 средњошколаца њих 1.311 је становало код родитеља, 1.095 по приватним кућама, 190 у интернату, а 552 је свакодневно путовало. Услови становања по приватним кућама били су лоши, станарина висока, исхрана брза и неквалитетна, деца су често сама спремала храну, што им је одузимало доста времена.[1207]

1203 Лека Обућина, „О неписменима нико не брине", *Чачански глас,* бр. 14, Чачак, 8. март 1966, стр. 6.

1204 М. С. П., „Уз електронику и компјутере борба са неписменошћу", *Чачански глас,* бр. 7, Чачак, 15. фебруар 1975, стр. 8.

1205 М. М. В., „У борбу против неписмености", *Чачански глас,* бр. 4, Чачак, 21. јануар 1981, стр. 3.

1206 „Градски Народни одбор полаже народу рачун о свом раду", *Слободни глас*, бр. 50, Чачак, 19. јануар 1946, стр. 3; Владан Јовашевић, „Велики успех народних власти у борби против неписмености", *Слободни глас*, бр. 62, Чачак, 1. мај 1946, стр. 10.

1207 Милан Ђоковић, „Живот и рад средњошколске омладине", *Чачански глас,* бр. 45, Чачак, 15. новембар 1963, стр. 5.

Проблем бриге о деци није се односио само на школску омладину. Услед механичког прилива новог становништва и све веће запослености родитеља, из године у годину повећавао се и притисак на дечје вртиће у Чачку у којима су 1963. године чувана само 203 детета (1964 – 304, 1965 – 350, 1966 – 458, као и 130 деце школског узраста, јер су им оба родитеља радила, па није имао ко да их чува). Прорачуни су говорили да је у Чачку 1967. године било око 2.500 деце предшколског узраста, а вртићи су обухватали само 13% деце у граду. Дечји вртићи су били пренатрпани, јер је норма за једно дете била 3,5 до 4 квадратна метра, а у пракси је на једно дете долазило само 1,88 квадрата.[1208] У Чачку су 1968. године радила само четири обданишта капацитета 350 деце, у којима је било смештно 520 деце (170 преко стварних могућности смештаја). При томе у граду нису постојале јаслице, које су тек планиране да се изграде, као и још један вртић. Град дуго није улагао новац у подизање дечијих вртића, али зато јесте у спортске објекте, па и у одмаралиште за децу на мору (Улцињ у Црној Гори).[1209] Први послератни вртић отворен је 1945, а други тек 1961. године. У наредној деценији подигнута су још четири вртића (1964, 1966, 1971, 1972).[1210] До краја епохе социјализма у Чачку је било укупно 17 вртића и јаслица. Број деце у овим установама порастао је са 936 у 1973/74, на 3.225 у 1989/90. години.[1211]

Опште обавезно основно осмогодишње образовање уведено је у Србији 1949. године, а обављало се у осмогодишњој школи и нижој гимназији (четири године основне школе и четири године „ниже" гимназије). Школске 1950/51. у Србији се отварају 484 осмогодишње основне школе. У граду Чачку постојеће две четворогодишње основне школе постају осмогодишње, као још 12 у околним селима. Град оснива и нове основне школе („Вук Караџић" – 1954, „Филип Филиповић" – 1955). Чачак је 1953. године добио и основну музичку школу. Постепеним ширењем урбаног простора приградске основне школе постају градске и добијају нова имена. Јездинска школа (основана 1911) од 1969. носи назив „Ратко Митровић". Школа у Атеници 1965. постаје осморазредна, да би 1967. добила назив „7. октобар". Граде се и нове школе у граду. Године 1959. по-

1208 Лека Обућина, „У први план : функција васпитања – а не збрињавања", *Чачански глас,* бр. 15, Чачак, 14. април 1967, стр. 6.

1209 *Извештај о раду Скупштине општине Чачак за период 1967–1968. године са освртом на задатке друштвено-економског развоја комуне у наредном периоду* (без године и места издања), стр. 15, 18.

1210 М. М. В., „Објекти дечје заштите", *Чачански глас,* бр. 34, Чачак, 1. август 1975, стр. 7.

1211 *Општине у СР Србији 1974 : статистички подаци,* Београд, 1975, стр. 319; *Општине у Републици Србији 1990 : статистички подаци,* Београд, 1991, стр. 349. Поређења ради, у Француској је 1982. године 91% трогодишњака ишло у обданиште (Антоан Прост, *н. д.,* стр. 63).

чиње да ради Основна школа „Драгиша Мишовић", а од 1960. у Љубићу ради Основна школа „Танаско Рајић". Основна школа „Филип Филиповић" од 1980. има нову зграду. Крајем епохе социјализма (1989) у општини Чачак било је 16 основних школа (седам у граду), са укупно 12.370 ученика (8.407 у граду).[1212]

Непосредно по ослобођењу са радом је поново почела Гимназија (мушка и женска). Ова школа је у наредној деценији годишње школовала од 2.500 до 3.100 ученика и била је најзначајнија образовна установа у граду. Школа је радила као осморазредна до 1955. године, када се од виших разреда формира Гимназија, док се нижи премештају у основне школе „Вук Караџић" и „Филип Филиповић". То је условило да је у наредном периоду (1955–1965) ову школу похађало од 350 до 750 ученика, да би до краја епохе социјализма школа имала просечно око 1.250 ученика. Остале средње школе у Чачку (техничка, машинска, економска и медицинска) имале су мањи број ђака. Гимназија је до реформе 1977. имала два смера (природно-математички и друштвени). У наредном периоду образовање је проширено и на смерове за биологију и пољопривреду. У складу са реорганизацијом средњих школа на начелима Закона о удруженом раду Гимназија у Чачку је добила ново име: ООУР мешовитих струка „Филип Филиповић".[1213] Без обзира на све реорганизације образовног система после Другог светског рата најпрестижнија школа у Чачку била је Гимназија.

Но, развој школства у Чачку није имао само узлазну, „прогресивну" линију. Државна школа за дечје неговатељице основана у Чачку 1948. укинута је већ 1951. године. Државна мешовита грађанска школа отворена 1939. укинута је 1945. године. Женска занатска школа отворена још 1890. укинута је 1948. године. Читав систем средњег образовања био је тако условљен да се структура школа у Чачку брзо мењала у корист средњих и нижих стручних образовних установа због потреба привреде и друштвених делатности.[1214] Тако је Чачак, поред Гимназије, до 1960. године добио још четири средње школе.

Средња техничка школа у Чачку основана је 1946. године. Имала је грађевински и хидротехнички одсек, а званичан назив школе (Средња Грађевинска школа у Чачку) говорио је о циљу ове установе: образовању ученика за грађевинска предузећа. За све бројније ученике сазидана је пространа нова зграда (1947–1948) у којој је једно време био и интернат за ученике. У истој згради једно време је радила и Шумарска школа (1946–1947) која је поново отворена

1212 Светислав Љ. Марковић, Илија В. Поповић, *Лексикон чачанског образовања,* Чачак, 2007, стр. 28–32, 53, 69, 73, 79, 81, 87.

1213 Андрија Стојковић, Бранко Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837–1987,* Чачак, 1987, стр. 378–408, 416, 433–435, 453, 457.

1214 Андрија Стојковић, Бранко Ковачевић, *н. д.,* стр. 378.

у Чачку 1952. године (пресељена из Сомбора), да би дефинитивно била укинута 1960. године и премештена у Краљево. Када је у питању сама Техничка школа, због смањеног интересовања ученика технички смерови су укинути 1954. године. Рад Техничке школе у Чачку обновљен је 1960. године са три смера (грађевински, машински и хемијско-технолошки); електротехнички одсек основан је тек 1979. године. Следеће године Техничка школа је, у складу са новим законским решењима, добила ново име: ООУР техничких струка „25. мај". Школу је завршавало око 1.000 ученика годишње.[1215]

После гашења Женске занатске школе у Чачку постојала је потреба да се оснује нова образовна установа. Једно кратко време у Чачку је радила Административна школа (1949–1951). Но, далеко значајније је било оснивање Трговачке академије (1948) која је две године касније (1950) добила име Економска школа, под којим постоји и данас. Школа је имала бројне реорганизације свога рада после 1968. године, али је у основи остала установа за образовање ученика економских смерова. Као и друге средње школе и ова установа добила је 1980. ново име: ООУР друштвених и услужних делатности „4. јул". Интересовање за школу било је велико, тако да је 1978. имала „рекордних" 1.700 ученика, а просечно преко 1.000.[1216]

Развој Чачка као локалног здравственог центра условио је потребу за образовањем медицинских сестара. Још крајем педесетих број потпуно образованих медицинских сестара у чачанској болници био је изузетно мали, само 46 са потпуном стручном спремом. На предлог болнице у Чачку, а захваљујући инвестицијама Републике, године 1958. отворена је Средња медицинска школа у Чачку која је добила име по Надежди Вилимановић-Јанковић, партизанки из Чачка. Школа је од оснивања до 1966. године имала и интернат за ученице, који је због лоших услова затворен. Школа је била једина установа такве врсте у Западној Србији и уписивала је око 600 ученика годишње.[1217]

Потреба за образовањем омладине која би радила у металопрерађивачким фабрикама у граду условила је отварање неколико образовних установа. Најпре је у војном предузећу „Боба Милетић" радила Војно-индустријска школа интернатског типа (1948–1952). Једно краће време у Чачку је радила и Мајсторска школа (1955–1961). Но, ове образовне установе брзо су угашене. Једини

1215 Миодраг Јаћимовић, *Техничка школа у Чачку 1946–1996,* Чачак, 1996, стр. 9–22, 69–72, 86, 112, 195; Светислав Љ. Марковић, Илија В. Поповић, *Лексикон чачанског образовања,* стр. 37.

1216 Милован Урошевић, Милутин Тодоровић, *Економска школа у Чачку (1948–1998),* Чачак, 1998, стр. 13–15, 41–54, 63–66, 69.

1217 *20. година рада медицинске школе „Надежда Вилимановић-Јанковић" у Чачку 1958–1978,* Чачак, 1978, стр. 19–26.

континуитет у раду имала је данашња Машинско-саобраћајна школа, основана још 1902. године као Занатска школа. После 1945. носила је назив Стручна школа ученика у привреди. Све до 1965. године није имала своју зграду, већ је смештана у слободне просторије постојећих школа. Школа је већ 1971. године имала око 1.400 ученика и спадала је у веће установе ове врсте у Србији. Образовала је ученике за потребе металопрерађивачке индустрије. Као и друге средње школе од 1980. године постаје ООУР „Бранко Милошевић – Металац". Имали су просечно око 1.000 ученика годишње.[1218]

Покушаји да Чачак постане већи образовни центар започели су још 1960. године када су у граду основане две више школе. Виша пољопривредна школа основана је 1960. године на иницијативу тадашњег Среза (округа) са центром у Чачку. Традиција пољопривредне производње, као и постојање Института за воћарство (1947), дали су подстицај овој идеји. Образовали су кадрове за организацију процеса производње у пољопривреди. Виша школа прерасла је 1978. године у Агрономски факултет у Чачку, као део Универзитета у Крагујевцу. Образовали су инжењере општег смера. До 1990. године годишње су просечно уписивали око 200 студената.[1219]

Чачак је 1960. године, поред Више пољопривредне, добио и Вишу техничку школу са три одсека (електротехнички, машински и хемијско-технолошки). Школа је основана на иницијативу Среза (округа), јер се осетио недостатак стручњака са вишом школом у локалним предузећима. Развоје ове школе условио је настанак Педагошко-техничког факултета 1974. године (од 1986. Технички факултет). Ове две установе удружиле су се 1979. и као једна образовна институција радили су све до 1988. године. Од тада раде по одвојеним програмима.[1220]

Намера локалне самоуправе да Чачак постане и значајан образовни центар условила је да се 1974. године у Чачку оснује, а 1975. почне са радом Педагошко-технички факултет. Једини факултет таквог профила у Југославији у то време био је у Ријеци (Факултет индустријске педагогике), што је представљало повољну околност да се у Чачку покрене факултет за образовање професо-

1218 „Висок степен образовања младих радника", *Чачански глас,* бр. 39, Чачак, 8. октобар 1971, стр. 4; Андрија Стојковић, Бранко Ковачевић, *н. д.,* стр. 457; Светислав Љ. Марковић, Илија В. Поповић, *Лексикон чачанског образовања,* стр. 36–37.

1219 Томислав М. Ђ. Продановић, „Развој вишег и високог школства у области аграра", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 748–756; *Тридесет година Агрономског факултета у Чачку : монографија,* Чачак, 2008, стр. 6–17, 21.

1220 *Петнаест година Више техничке школе у Чачку 1960–1975,* Чачак, 1975, стр. 9–16; Светислав Љ. Марковић, *Виша техничка школа Чачак 1960–2000,* Чачак, 2000, стр. 7–15.

ра практичне наставе и наставника теорије техничких дисциплина. На тим местима у школама су до тада радили инжењери разних профила, али без посебних мотива и педагошких знања. Новоосновани факултет постао је 1976. године део такође новооснованог Универзитета у Крагујевцу. Поред спремања кадрова за наставу у средњим школама, факултет је од 1986. године почео да школује и инжењере електротехнике, па је променио име у Технички факултет Чачак. Од 1979. године, када је дипломирала прва генерација студената, па до краја 1990. године, на Техничком факултету у Чачку дипломирало је укупно 418 студената. На вишој школи је од 1960. до 1990. године дипломирало 808 студената.[1221] Развој високог школства условио је потребу да се за студенте из других крајева обезбеди смештај. Тако је за потребе студената у Чачку још 1962. године отворен Студентски дом са 73 лежаја.[1222]

Мрежа основног, средњег, вишег и високог образовања у Чачку на крају епохе социјализма била је релативно развијена. Општина са скоро 120.000, а град са око 70.000 становника имали су школске 1989/1990. године 8.715 ученика основних школа, 4.900 ученика средњих школа, на једној вишој школи 434 и на два факултета 1.575 студената – укупно 15.624 ученика и студената или 22,41% у односу на све становнике у граду (Београд – 21,54%).[1223]

2. 2. Образовање – Бугарска

Саставни део модернизације друштва у Бугарској био је и развој образовног система. Просветни систем Бугарске копиран је из Совјетског Савеза, нарочито у првој деценији после Другог светског рата као део унификације образовања у совјетској сфери контроле у Источној Европи. Прве су се на удару нашле гимназије из којих је избачено класично образовање (1946), да би се од 1948. године почео примењивати систем „социјалистичког образовања" на законској основи у циљу одвајања од „робовања традицијама" у циљу стварања социјалистичке државе, заправо реформе образовања у Бугарској по совјетском обрасцу. Једна од последица ове политике било је и преиспитивање постојања и рада филолошких гимназија са наставом на западним језицима (које су се ипак одржале), односно стварање филолошких гимназија са наста-

1221 Драган Голубовић, Јелена Ковачевић, *Технички факултет 1975–1990,* Чачак, 1990, стр. 29–47; Исти, „Оснивање и двадесетогодишњи рад Техничког факултета у Чачку", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 757–762; Светислав Љ. Марковић, „Пола века високог образовања у Чачку", *ЗРНМ XL,* Чачак, 2010, стр. 221–232.

1222 *30 година Студентског дома у Чачку* (без места и године издања), стр. 7,

1223 Израчунато према подацима из: *Statistički godišnjak Jugoslavije 1991,* Beograd, 1991, str. 718.

вом на руском језику. На факултете се од 1950/51. године без конкурса уписују (по совјетском обрасцу) индустријски радници (40%) и деца из сиромашних и средњих сеоских породица (10%), који су недостатак образовања добијали на курсевима које је организовала Партија. Са студија се искључују уписани студенти из политичких разлога (4.000 – 1948). Примена позиције марксизма-лењинизма примењује се у просвети од 1950. године почев од основног образовања, као и процес доминације руске културе у образовању.[1224]

Независно од идеолошких основа и усмерења, Бугарска је током епохе социјализма успешно развила систем основног, средњег и високог образовања, мада је све до краја XX века (1998) имала двојну структуру основног и средњег образовања. Један број ученика је имао уобичајено дванаестогодишње школовање (4+4+4), а други једанаестогодишње (4+3+4). Током епохе социјализма у просветном систему Бугарске извршене су бројне реформе, попут форсирања техничких занимања (1959), доминације идеологије, али је истовремено задржан и елитни систем гимназија са хуманистичким образовањем (без класичних језика). Протежирање техничких занимања избалансирано је у корист општеобразовних профила 1977. године (управо у доба када се у Југославији уводи „усмерено образовање"). Истовремено отваране су и средње филолошке и математичке Гимназије. Бугарска је 1980. године имала 25 филолошких гимназија у којима је предавање било на енглеском, француском, немачком или неком другом језику, 30 у којима је предавано на руском, 20 математичких гимназија, једну математичку гимназију у којој су изучавани и физика, хемија и биологија, једну гимназија за изучавање класичних језика и једну гимназију за чешки и друге словенске језике (38.317 ученика). После 1980. године у Бугарској је средњим образовањем било обухваћено 93% ученика који би завршили основну школу. По броју студената Бугарска је на крају епохе социјализма спадала у најразвијеније европске државе (3,1% од укупног становништва земље), а систем факултета и виших школа ширен је по целој земљи.[1225] У Србији је, у односу на укупан број становника, 1988. године било 1,67% студената (ужа Србија 1,71%).[1226]

1224 Весела Чичовска, „Просветната политика в България 40-те – 50-те години (училището от просветната реформа до съветизацията)", *Исторически преглед,* кн. 2, София, 1994–1995, стр. 59–107; Румяна Маринова-Христиди, „Образован ли е социалистическият човек? (Развитие на образованието и науката в България в периода на държавния социализъм 1944–1989 г.), в: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989.* (съст. д-р Евгений Кандиларов), София, 2010, с. 435.

1225 Златко Златев, Борис Матеев, Владимир Мигев, *н. д.,* стр. 255–257; Вера Бойчева, *н. д.,* стр. 610–646; Румяна Маринова-Христиди, *н. д.,* стр. 447.

1226 *Статистички годишњак СР Србије,* Београд, 1989, стр. 59–60, 635.

Но, највећи успех образовног система у Бугарској састојао се у масовном и систематском описмењавању становништва, тако да је до деведесетих година двадесетог века број неписмених износио 2% од укупног становништва (Србија 7%, општина Чачак 3,5%).[1227] Иако се успеси социјалистичке модернизације у области образовања у Бугарској могу критиковати, јер нису за циљ имали стварање слободно мислећих људи,[1228] ипак треба нагласити да су поседовање знања писмености и доступност образовања основни услови за усавршавање и мењање становништва.

2. 2. 1. Образовање – Благоевград

Када је у питању Благоевград, варош је и пре Другог светског рата имала развијен систем образовних установа (три основне школе, једна полугимназија и једна пуна гимназија). Најважнија образовна установа била је гимназија „Св. Св. Кирил и Методий", која је после 1912. године из Солуна најпре пресељена у Струму, а касније у Благоевград (1920). После Другог светског рата Благоевград постаје регионални образовни центар. У граду је 1950. године било осам школа са укупно 2.850 ученика. Већ 1960. Благоевград је имао 14 школа са 6.917 ученика. Масовне акције описмењавања условиле су да је до 1957. године неписменост искорењена у целом округу.[1229]

Остаје питање до које мере је ова акција успела. Пропагандни текстови наводили су да је неписменост „ликвидирана" још раније, „неколико година после ослобођења".[1230] Но, штампа је повремено објављивала и другачије податке. У самом Благоевграду, од око 500 неписмених лица, локалне власти су успеле да описмене једва око стотину (1951).[1231] Темпо борбе против неписмености није имао брзину и обухватност како се то тврдило у пропагандним текстовима, али чињеница је да је Бугарска у целини успела да се избори са овим проблемом.

Најважније промене односиле су се на профил образовања и све већу заступљеност техничког образовања због потреба индустрије. Град је 1964. године имао седам средњих школа (пет техничких) са укупно 7.910 ученика.[1232] До 1964. године у целој општини са селима радиле су укупно 32 школе. У граду

1227 Погледати Табеле бр. 5 и 32.

1228 Ивайло Знеполски, „'Консенсусната диктатура" и социалната база. Корумпиране на масите", *История на Народна Република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 432–434.

1229 Тодор Захов, „Завършено училище в чест на V конгрес на Бълг. комунист. партия", *Пиринско дело,* бр. 2, Горна Джумая, 7 януари 1949, стр. 2; К. Захариев, „Десет години социалистически Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 36, Благоевград, 7. май 1960, стр. 2; *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 386.

су, поред гимназије, отворене средња медицинска, економска, грађевинска и металска школа. Истовремено је развијана и структура предшколских установа за бригу о деци, па је до 1964. године у Благоевграду радило осам дечијих вртића.[1233] Целодневни дечји вртићи са шест група по 180 деце из 1950. године повећали су се на 11 група са 340 деце, а полудневни вртићи са три групе и 90-оро деце на 10 група са 330 деце почетком 1960. године.[1234] Дечји вртићи у Благоевграду обухватали су 1979. године око 3.600 деце (Чачак, 1989 – 3.225).[1235] Убрзани развој имао је и систем основних школа. До 1976. године у Благоевграду и приградским насељима, која су правно и суштински постала део урбане целине, радило је седам основних школа.[1236]

Најпрестижнија средња школа била је хуманистичка гимназија, наследница Солунске бугарске гимназије, која је 1944. године имала 1.047 ученика (1949 – 1.274). Већ од 1951. године гимназија је подељена на две средње школе које су у свом саставу имале и основно образовање. Прва је и даље носила име „Кирил и Методий", док је друга добила назив „Дъмитар Благоев". Обе средње школе су 1959. године обједињене као Политехничка гимназија „Кирил и Методий". У складу са директивама БКП о потреби формирања кадрова који би имали потребна знања и образовање за привреду, створена је и ова политехничка гимназија у Благоевграду. Она је од 1972. године у свом програму имала и смерове за математику. Захваљујући таквој оријентацији омогућено је да се од 1973. године у Благоевграду образује и посебна математичка гимназија. У оквиру средње политехничке гимназије „Кирил и Методий" од 1982. године формирана су и одељења са комплетном наставом на енглеском и француском, а од 1983. и немачком језику. Од ових одељења је 1984. формирана посебна филолошка гимназија у Благоевграду.[1237]

1230 Кирил Антонов, *н. д.,* стр. 37.

1231 Борис Ботев, „Благоевградската градска партийна организация отчете своята дейност", *Пиринско дело,* бр. 10, Благоевград, 4. март 1951, стр. 2.

1232 Кирил Широкански, „Преобразениият град", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 23. април 1964, стр. 1, 3.

1233 Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 193.

1234 К. Захариев, „Десет години социалистически Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 36, Благоевград, 7. май 1960.

1235 Невена Иванова, „Градът на алените макове", *Пиринско дело,* бр. 144, Благоевград, 21 юли 1979, стр. 2.

1236 *Окръжен народен съвет – Благоевград дирекција „Окръжен държавен архив" – Благоевград : пътеводител по архивните фондове 1944–1976,* стр. 204–206.

1237 Любима Петрова, „Националната хуманитарна гимназия „Св. Св. Кирил и Методий – наследник и продължител на Солунската българска гимназия", *Архивен преглед,* бр. 1–2, София, 1997, стр. 57–67.

Математичка гимназија у Благоевграду основана је 1973. године да би следеће године добила име „Сергей Павлович Корольов", по руском научнику из области космонаутике. Гимназија је 1973. имала 169, а 1975. године већ 365 ученика.[1238] Филолошка гимназија у Благоевграду имала је по формирању 1984. године 324 ученика. Од 1987. године носи име „Академик Людмил Стоянов", по бугарском филологу. Број ученика је до 1989. нарастао на 586. Настава се одвијала на енглеском, француском и немачком језику.[1239]

Убрзана индустријализација и урбанизација Благоевграда, који је био регионални административни центар, изискивали су и ширење мреже средњих школа, нарочито специјалистичких струковних средњеобразовних установа у којима је образовање трајало три године.

Најпре је 1959. године установљена средња школа за механичаре „Методи Алексиев", која је у периоду 1965–1968. радила као средња саобраћајна школа, да би од 1968. године образовала ученике машинских и електротехничких струка.[1240]

Средња електротехничка школа „Никола Вапцаров" у Благоевграду основана је 1962. године као средња машинска школа. Најпре је образовала кадрове за обраду метала (1962–1968), затим за машинство (машине и апарате 1968–1975), да би се од 1975. године школа специјализовала за електротехнику.[1241]

Средња економска школа у Благоевграду формирана је 1949. године као трговачка гимназија. Од 1959. године она је преименована у средњу привредно-техничку школу, да би од 1964. радила као средња економска школа „Иван Илиев".[1242]

Средња грађевинска школа основана је 1959. године као вечерња школа за грађевинске струке, да би од 1962. то постала средња грађевинска школа „Ни-

1238 „Природо-математическа гимназия 'Сергей Павлович Корольов'", *Енциклопедия : Пирински край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 158–159.

1239 „Гимназия на препадоване на западни езици 'Академик Людмил Стоянов'", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 207–208.

1240 *Окръжен народен съвет – Благоевград дирекция „Окръжен държавен архив" – Благоевград : пътеводител по архивните фондове 1944–1976,* стр. 199–200; „Техникум по механотехника „Методи Алексиев'", *Енциклопедия : Пирински край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 324.

1241 *Окръжен народен съвет – Благоевград дирекция „Окръжен държавен архив" – Благоевград : пътеводител по архивните фондове 1944–1976,* стр. 200; „Техникум по електротехника 'Никола Вапцаров'", *Енциклопедия : Пирински край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 323.

1242 *Окръжен народен съвет – Благоевград дирекция „Окръжен държавен архив" – Благоевград : пътеводител по архивните фондове 1944–1976,* стр. 200; „Техникум по икономика 'Иван Илиев'", *Енциклопедия : Пирински край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 323–324.

кола Парапунов". Обучавали су молере, зидаре, армираче и грађевинске техничаре за индустријско грађевинарство.[1243]

Средња текстилна школа основана је 1969. године. Већ 1971. године школа је имала 117 ученика. Ова образовна установа основана је са циљем да школује кадрове за све развијенију текстилну индустрију у Благоевградском округу.[1244]

Средња медицинска школа („Техникум за медицински сестри") основана је 1951. године. Од 1971. до 1976. године ради као „обједињена медицинска школа", а после 1976. као филијала полувишег медицинског института из Софије.[1245]

Средња општеобразовна школа „Георги Измирлиев" настала је проширењем истоимене основне основане 1965. године, да би од 1979. ова установа постала и средња школа. Средња општеобразовна школа „Кузман Шапкарев" настала је од истоимене основне школе отворене 1973. године. Од 1981. проширена је и на школовање средњошколаца.[1246]

Број школа и ученика у Благоевграду непрестрано је растао. Општина Благоевград, која је укључивала и околна села, имала је 1969. године 32 школе са око 8.500 ученика и 650 наставника. У граду је било седам средњих школа од којих су пет били „техникуми" – средње техничке школе за образовање кадрова неопходних индустрији.[1247] Сам град је 1973. имао 20 школа са 730 наставника и 11.500 ученика.[1248] Број ученика средњих школа у Благоевграду растао је и даље, па је 1979. године у њима учило 12.000 ђака, а у вишим и полувишим близу 1.500 студената (укупно око 13.500).[1249] Чачак је 1989. године имао 15.624 ученика и студената.

1243 *Окръжен народен съвет – Благоевград дирекция „Окръжен държавен архив" – Благоевград : пътеводител по архивните фондове 1944–1976,* стр. 200; „Техникум по строителство", *Енциклопедия : Пиринский край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 324.

1244 „Техникум по текстиол и облекло", *Енциклопедия : Пиринский край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 324–325; http://www.pgto-blg.hit.bg/istoria.htm (преузето 13.09.2010).

1245 *Окръжен народен съвет – Благоевград дирекция „Окръжен държавен архив" – Благоевград : пътеводител по архивните фондове 1944–1976,* стр. 200.

1246 „Средно общтеобразавателно училищте 'Иван Вазов'", *Енциклопедия : Пиринский край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 281; „Средно общтеобразавателно училищте 'Кузман Шапкарев'", *Енциклопедия : Пиринский край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 281.

1247 Христо Юруков, „Благоевград-разцъфнал ален мак!", *Пиринско дело,* бр. 67, Благоевград, 12 юни 1969, стр. 1.

1248 „Цифри на възхода", *Пиринско дело,* бр. 298, Благоевград, 22 декември 1973, стр. 1.

1249 Невена Иванова, „Градът на алените макове", *Пиринско дело,* бр. 144, Благоевград, 21 юли 1979, стр. 2.

Планови за унапређење Благоевграда као регионалног центра укључивали су и отварање факултета. У Благоевграду је 1976. године отворена филијала Софијског универзитета која је образовала студенте из округа, али и целе Бугарске. Како би се обезбедили услови за студирање, у Благоевграду је пред 11. конгрес БКП 1976. године за осам месеци подигнуто студентско насеље за 1.000 студената.[1250] Виши педагошки институт „Неофит Рилски" отворен је 1976. године као филијала Софијског универзитета „Св. Климент Охридски". Указом од 4. августа 1983. ова установа постаје самосталан институт са факултетима. Институт се специјализовао за припремање учитеља и предшколских васпитача, што је пракса која је први пут установљена управо у Благоевграду када је у питању цела Бугарска.[1251] Током 1980. године прва генерација студената на вишој школи у Благоевграду завршила је своје студије – 160 васпитача за предшколску децу и учитеља за основну школу.[1252]

Потребе индустрије града условили су да се на Вишој школи отвори нова катедра. Од 1986. године формиран је „Техникум" – школа за „надсредње" образовање техничких занимања, која је од 1989. године преименована у Полувиши институт за машинство и електротехнику.[1253] Прави развој високог школства уследио је тек у периоду после слома комунизма, када је Благоевград добио два универзитета (1991 – Амерички; 1995 – државни Југозападни универзитет „Неофит Рилски").

* * *

Образовни систем у социјалистичким земљама имао је двоструку улогу: да омогући стварање „новог човека" и „новог друштва" (идеологизација) и да масовним образовањем помогне формирање бирократског апарата и техничке интелигенције неопходне за развој привреде, превасходно индустрије. На овом општем нивоу оба града имају сличан развој, као и Бугарска и Југославија/Србија. Ипак, квантитативно поређење две земље даје значајну предност Бугарској (од описмењавања, преко система елитних средњих школа, па до високог школства).

1250 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 470–471.

1251 „Висш педагогически институт 'Неофит Рилски'", *Енциклопедия : Пиринский край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 147.

1252 „1980 година в цифри и факти (за окръга)", *Пиринско дело,* бр. 179, Благоевград 9 септември. 1980, стр. 1.

1253 „Технически колеж към Югозападен университет 'Неофит Рилски'", *Енциклопедия : Пиринский край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 326–327.

Сличне трендове открива и компарација Чачка и Благоевграда. Иако се са резервом могу узети подаци о брзом, масовном и готово потпуном описмењавању у Благоевграду и околини средином педесетих и поставити питање колико је то становништво било оспособљено за функционалну писменост (што важи и за Југославију/Србију и Чачак), квантитативни подаци откривају предност у односу на Чачак који је, с друге стране, био далеко изнад просека за Југославију и Србију. Општина Чачак је са 3,5% неписмених имала дупло бољи просек него Србија 1991. године. Град је према тренду из претходних деценија имао редовно дупло мању неписменост, па можемо претпоставити да је исте године она износила око 1,75%, што је био и просек за Бугарску.

Услед развоја индустрије, масовног запошљавања жена и нестанка проширених породица у градским условима, као део општег процеса модернизације, образовање деце започињало је у предшколском узрасту и то најпре као део система чувања деце. Убрзану индустријализацију Чачка није пратила пракса отварања дечијих вртића неопходних за нову организацију живота. Чачак је у вртићима 1963. године имао само 203 детета, 1967 – 2.500, 1989 – 3.225. У Благоевграду је већ 1950. године било 270 деце у вртићима (90 у полудневним), 1960 – 670 (330 у полудневним), 1979 – 3.600. Благоевград је имао стабилнији и бољи систем чувања деце у вртићима, независно од тога што је све до краја шездесетих био без развијене индустрије која би требало да убрза и побољша тај процес.

Систем основног, средњег, а затим вишег и високог образовања, у оба града и општине има сличне тенденције. Гимназија је у оба града пре и после Другог светског рата била централна образовна установа, од краја педесетих развија се средње техничко образовање, од почетка шездесетих у Чачку и више, а у следећој деценији и високо образовање, као и у Благоевграду. Град Чачак је 1946. године имао укупно 4.564 ученика основних и средњих школа (1963 – 13.771 са околним селима; 1989 – 13.615). С друге стране, Благоевград је 1950. године имао 2.850 ученика (1960 – 6.917; 1964 – 7.910; 1973 – 11.500). Тренд раста настављен је и касније, тако да је Благоевград 1979. имао око 13.000 ученика и студената (Чачак 1989 – 15.624). И у овом сегменту развоја друштва Благоевград је сустизао Чачак.

Но, с друге стране, сам систем средњих школа био је разгранатији у Благоевграду, који је до краја епохе социјализма основао 11, а Чачак само пет средњих школа. При томе је у Благоевграду било више специјализованих техничких школа неопходних за нове профиле занимања и индустрију која се развијала. Чачак је тек 1979. године добио електротехнички смер у средњој техничкој школи, иако је највеће предузеће у граду („Слобода") још од 1958. године почело производњу електричних кућних апарата. Технолошки ниво овакве произ-

водње завршавао се на склапању компонентни направљених на основу лиценцне технологије, за коју је била довољна и неквалификована радна снага.

С друге стране, у Југославији/Србији од средине седамдесетих кренуло се у реформу средњег образовања („усмерено") које је поништило стари систем гимназија. Бугарска је од 1959. године форсирала средње техничке школе, али систем гимназија није поништен. Проширен је и ранији систем елитних филолошких и математичких гимназија у целој земљи, укључујући и Благоевград, који је и у овом домену надмашио Чачак.

Чачак је имао предност у погледу отварања вишег и високог образовања, директно везаног за потребе развоја индустрије и пољопривреде. Значајан број инжењера је из фабрика (војног дела) прешао на рад у ове образовне установе. Чачак је крајем осамдесетих на вишим школама и факултетима имао око 2.000 студената. Благоевград је већ 1979. године имао око 1.500 студената, чије је образовање било везано за школовање васпитача деце предшколског узраста. Праву експанзију високог образовања Благоевград је имао тек у постсоцијалистичком периоду развоја, када се отварају два универзитета.

Благоевград је у домену образовања имао систематичнији и постојанији развој од предшколског, основног и средњег до високог и вишег. Улагања Чачка у образовни систем, осим вишег и високог, нису била довољна, нити су била условљена потребама развоја привреде и модернизације друштва.

3. Култура

Промене у пољу културе представљају још један важан сегмент социјалистичке модернизације. За „историјски задатак" преображаја друштва, према идеолошким стандардима насталим после Октобарске (бољшевичке) револуције, требало је створити нове кадрове кроз процес културне револуције. Заокупљеност политичких вођа комунистичких земаља токовима културе била је велика, јер је то био део стварања новог друштва.[1254] Задатак културе био је да од несавршеног људског материјала ствара „новог" социјалистичког човека кроз нови начин стваралаштва у служби иделогије и Партије. Нови прописани „уметнички" правац постаје соцреализам као облик идеолошког надзора у стваралаштву и култури и процес разарања старих вредносних образаца и изражавања који се може посматрати као својеврсни идеолошки концепт „ан-

[1254] Анатолий Григорьевич Вишневский, *н. д.*, стр. 174–175.

тикултуре". Основне компоненте овог програма биле су народност, класност, идејност и партијност. Све до друге половине педесетих није дозвољавана никакава алтернатива овој „монокултури".[1255]

Култура као систем заједничких значења и оријентација, знања и ставова, вредности и норми, начина понашања и артефаката које људи деле, представља систем који им омогућава да тумаче своје природно и социо-културно окружење и да у њему смислено делују.[1256] Традиционална култура балканских градова мењана је брзо и пре Другог светског рата, а нарочито у епохи социјалистиче модернизације, али је упитно до које су мере ти процеси изменили старе образце живота. Сам појам културе у овом истраживању схвата се као отворен систем у стању стабилне, али покретне равнотеже. Систем одржава своје границе, а пријем новог и одбацивање старог одвијају се мање-више истом брзином. Садржина система се постепено, али непрестано мења, док његова структура или свеукупна сложеност остаје стабилна.[1257]

Политика у домену културе коју су иницирали Совјети у Источној Европи после Другог светског рата била је у великој мери једнообразна. Соцреалистичка литература, филмови, позориште, музика, архитектура и фине уметности биле су упадљиво сличне широм региона. Идеали и пракса совјетске уметности сматрани су неодвојивим делом социјализма. Приближавање елитне културе народној, брисање разлике између њих како би култура постала разумљива за све и промовисање „здравих" народних форми изражавања у уметности (народне игре и хорови), представљали су најпопуларније форме окупљања и активности. Била је то противтежа „декадентној" масовној култури Запада. Посебна пажња посвећена је омладини, како би се избегли „негативни" утицаји и пожељним садржајима испунило њено слободно време.[1258]

С друге стране, са процесима индустријализације, урбанизације и опште модернизације, изменили су свакодневни живот, па и културне потребе милиона дојучерашњих становника села, чија је традиционална култура нестајала широм Европе још од XIX века. Створио се феномен популарне културе везане за градове, у којима је новопридошлом становништву требала нова психолошка подршка како би испунили своје слободне време које се све више комерција-

1255 Горан Милорадовић, *Совјетски културни утицај у Југославији 1945–1955. године,* стр. 79, 81, 98, 112–115.

1256 Klaus Rot, *Slike u glavama : ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi,* Beograd, 2000, str. 113, 216–217.

1257 Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa,* str. 22.

1258 Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa 1944–1993 : iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju,* str. 118.

лизује. Нижи слојеви дошли су до слободног времена и куповне моћи, развивши дотад непознату потражњу за уметношћу и задовољством. Новац, време и пажња ових људи били су оскудни. Зато су они очекивали снажну, ефектну и лако разумљиву разноду везану за њихова искуства. Културна индустрија циљала је на зараду, а не на васпитање, пропаганду и духовно подизање.[1259]

Социјалистичка друштва настојала су да имају и еманципаторску, просветитељску улогу у области културе, али уз јасну идеолошку-пропагандну поруку. Велика пажња поклањана је и формирању установа културе. Живот социјалистичког града може да се посматра и кроз инвестиције које се улажу у културу или анализу културног стваралаштва које је било веома проблематично по свом квалитету, нарочито када је провинција у питању. Но, далеко већи допринос стварања установа културе у унутрашњости јесте у домену промене начина живота становника. У малим местима стварана је читава друштвена мрежа чиновника, просветних и културних радника који су стварањем установа културе добили простор за састајање, размену мишљења и идеја.[1260] Стварање таквог амбијента није увек било на линији Партије, званичних програма и кампања.

Независно од идеолошке употребе културе и установа културе, сама нововековна, модерна државност, није замислива без институција националне културе, при чему су градови центри из којих се преносе нове идеје.[1261] Град може задобити свој културни идентитет ако води бригу о заштити свог културног наслеђа, месту уметника у граду (њихов број, статус, услови за активности), месту и значају културног и духовног живота у граду, културној дифузији, као и културном и духовном зрачењу (естетски изглед града, уметничка дела и споменици, културне манифестације, високе школе и простори културе).[1262]

Поред образовања, као најважнијег комуникацијског канала за обликовање новог друштва или масовних манифестација као посебног и важног вида уметничког стваралаштва и обликовања идентитета становника градова, важно је и подизање јавних споменика. Измењена стварност која настаје са индустријализацијом привреде, урбанизацијом и општом модернизацијом друштва, различита од предања и вредности аграрног патријархалног друштва, захтева и

1259 Kaspar Maze, *Bezgranična zabava : uspon masovne kulture 1850–1970,* Beograd, 2008, str. 11–24.

1260 Ивайло Дичев, *н. д.,* стр. 52–53.

1261 Вукашин Павловић, „Институционални развој културе – битна димензија модерне државности", у: *Рађање модерне српске културе,* Београд, 2006, стр. 11.

1262 Sreten Vujović, „Grad, spektakl, identitet. Traganje za modernim, kulturnim identitetom grada", u: *Međunarodni simpozijum „Spektakl – grad – identitet"* (ur. Irena Šantevska), Beograd, 1997, str. 39.

„нове" традиције. Један од начина утискивања званичне верзије прошлости у свест људи, када се садашњост убрзано мења а „старе традиције" више нису довољно прилагодљиве и подесне за друштво које се преображава, свакако је и подизање јавних споменика.[1263] Споменици су одувек били начин уобличавања сећања који се, на неки начин, одликују и извесном количном „светости" која извире из важности личности, догађаја или епохе коју представљају, као и из позиције коју заузима у вези између прошлости и садашњости.[1264]

3. 1. Култура – Југославија/Србија

Када је у питању политика социјалистичке Југославије на пољу културе, прелом је настао 1950. године. До тада је мрежа установа културе и схватање уметничког стваралаштва било у функцији изградње новог државно-партијског система. Од 1950. године партијски врх је због потреба легитимитета у међународној јавности, после раскида са Стаљином, отворио земљу према културном утицају Запада и омогућио уметничку слободу стваралаштва. Но, педесетих година на највишем нивоу одлучивања повремено је владала забринутост услед повећања слобода које су схватане као опозиција владајућој идеологији, као и све већем и бржем утицају западне масовне културе. Партија се одрекла улоге врховног арбитра на пољу уметничког стваралаштва, под условом да такве активности нису отворено нападале постојећи друштвени систем.[1265]

„Велики заокрет" који је наступио 1950. године није се задржао само на „идејном" прелому везаном за слободу стваралаштва, већ је на много начина значио и промену у свести партијског руководства. Иницијативе за промене потекле су из највишег партијског руководства које је тражило пут да се на спољнополитичком и унутрашњем плану легитимише на другачији начин. У културном животу Југославије наредних година дошло је до значајних промена обележених одбацивањем дотадашњег неприкосновеног соцреалистичког правца у уметности, а тиме и до напуштања чврстих идеолошких културних оквира успостављених под доминантним совјетским утицајем. Измене у домену културе представљале су угаони камен на којем је измењена спољна политика Југославија, али и прилике унутар земље и изграђен један либералнији тип

1263 Olga Manojlović, „Koncentrični krugovi pamćenja: sećanje, tradicija i istorija", *Tokovi istorije 1–2,* Beograd, 1996, str. 93.

1264 Александра Павићевић, „Споменици и/или гробови : сећање на смрт или декорација", *Спомен места – историја – сећања. Зборник Етнографског института САНУ бр. 26* (ур. Александра Павићевић), Београд, 2009, стр. 47–49.

1265 Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965,* стр. 321–344.

социјализма који је препознат на Западу. Повезивање са Западом, преузимање нових праваца у култури и презентовање своје културе захтевало је и упознавање са савременим тенденцијама, школовање, специјализације, сарадњу на нивоу установа и децентрализацију. Удаљавање од совјетског културног модела умногоме је допринело да се на Југославију гледа на посебан начин, као и на југословенску варијанту социјализма. Отпори су постојали на нижем партијском нивоу и нису нестали. Соцреализам се није лако повлачио, нити схватање да се на тржишту мора изборити место за стваралаштво и издаваштво.[1266]

С друге стране, од 1950. године долази до промена у начину финансирања установа културе. Због велике материјалне оскудице, али и услед процеса децентрализације финансирања, издвајања за културу су смањена, а што је још значајније, измењена су правила по којима су установе добијале новац. Уведено је пословање на „бази сопственог привредног рачуна" и финансирања које се првенствено темељи на оствареном ефекту и квалитету, уместо додаташњег „платног списка". Последице ове одлуке допринеле су повећању цене биоскопских карата и књига, као и паду куповине књига. За стари начин финансирања борило се и само Министарство културе, одражавајући жељу већине да се култура мање излаже утицају тржишта. Главни извор финансирања у Југославији до 1952. године био је буџет федерације. Министарство финансија је било одговорно и за материјална издвајања институцијама културе путем плана буџета који су достављале све установе. Услед опште децентрализације проценат издвајања из федерације све више се смањивао и пребацивао на ниже административне јединице и доприносе привреде, што се у већем обиму врши од шездесетих година. Део државног буџета за културу повећавао се са 2,6% (у ранијем периоду) на 4% у 1952. години, али је највећи део тог новца трошен на гостовања у иностранству.[1267]

Партија је, независно од проблема и застоја, на пољу културе демонстрирала способност да се мења. Била је иницијатор промена које су донеле измену начина мишљења манифестовану кроз моћ критичког преиспитивања социјалистичког наслеђа, одбацивање совјетског узора и модела централизоване политике у култури, напуштање соцреалистичког правца у уметности и делимичан повратак традицији (селективан). Створен је амбијент у коме је било могуће испољити и осећај за потребу слободнијег мишљења, изражавања и стварања у култури, сагледавања слободне размене знања и усвајање савремених духовних кретања на Западу, али и превазилажење страха од „декадентне"

[1266] Мирослав Перишић, „Велики заокрет 1950 : Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике", стр. 237–238, 241, 247.

[1267] Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945–1952 : зборник докумената,* књиге 1–2, Београд, 2009, стр. 36–37, 39.

западне културе. Истовремено је извршена и афирмација Југославије посредством културних вредности, повећан је утицај струке и знања на политику у домену културе, појачала се потреба за познавањем културе на Западу и њено презентовање у земљи, појавила се оријентација ка стварању интелектуалне елите увећавањем броја стручњака и њиховим слањем у иностранство на усавршавање, изменила су се мерила вредности у култури.[1268] Ипак, Партија се није лако одрекла утицаја на културу. Међу запосленима у установама културе Србије налазио се висок проценат чланова Савеза комуниста (30,9% – 1980). Највише у „културно-просветним заједницама" и „самоуправно-интересним заједницама" (55,8%), а најмање у позориштима (18,3%) и музејима (20,5%).[1269]

Хронологија процеса промена на пољу културе у Србији открива три периода. Социјалистичи реализам и репресивни културни модел може се пратити од 1945. па све до 1953. године. Култура се није могла схватити као поље индивидуалне слободе, већ само у својој утилитарној функцији. Другу фазу (1953–1974) карактеришу два паралелна тока: један и даље под јаком државном контролом, али уз постојање и другог („социјалистички естетизам"), који је временом освојио уметничке слободе. Многе модерне уметничке форме стекле су своје институције, установљени су међународни фестивали, ствара се мрежа општинских установа културе. У исто време постоји и репресија против уметника. Трећа фаза (1974–1990) јединствена је по културној децентрализацији, а систем је овластио „самоуправно-интересне заједнице" да брину о култури у својом локалним срединама (планирање и финансирање). Поред званичне социјалистичке идеологије, од осамдесетих у многим званичним и незваничним установама културе настаје снажан националистички покрет.[1270]

С друге стране, либерализација у пољу уметничког стваралаштва од средине педесетих се пренела и на масовну културу. Југославија је у односу на друге социјалистичке земље била особена у подручју прихватања западне масовне културе. Филм, музика, стрип и „забавна литература" (љубавни, авантуристички, детективски романи), постају свакодневица у социјалистичкој Југославији. Покушаји да се у домаћој продукцији створе садржаји који би по форми

1268 До 1953. године око 300 југословенских установа повезало се са око 650 установа у западним земљама. Од 1950. до 1952. године у Југославију је ушло више од 50.000 књига, часописа и разних публикација са Запада. Према непрецизној евиденцији, од 1950. до 1963. године око 17.000 стручњака и научних радника боравило је у иностранству на разним студијама (Мирослав Перишић, „Велики заокрет 1950 : Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике", стр. 248–249, 276).

1269 Milivoje Ivanišević, *Kadrovi u Organizacijama udruženog rada kulture u Srbiji 1978. godine,* Beograd, 1980, str. 38–39.

1270 *Transferzalna studija : kulturna politika i kulturna raznolikost – Srbija* (ur. Branimir Stojković, Vojislav Stanovčić, Miroljub Radojković), Beograd, 2004, str. 43–44.

били блиски западној масовној култури, али би имали и идеолошку правоверност, нису дали веће резултате. Повремено је то рађено у кинематографији са нешто више успеха (партизански филмови).[1271]

После раскида са СССР-ом дошло је до одвајања од дотадашњег културног модела. Нови није јасно уобличен, а све снажнији тржишни услови привређивања условили су да се предузећа окрену профитабилним темама везаним за масовну забаву (већа слобода у управљању предузећима значила је и већу зависност од тржишта). Производи индустрије забаве углавном су увожени са Запада, али је и сама Југославија имала снажну „домаћу производњу", нарочито у домену новокомпоноване народне музике (аутентичан производ). Раширеност популарне културе ни на који начин није угрожавала режим, већ га је подупирала и стабилизовала („вентил" за масе, као свуда у свету). Одређено подривање, ненамеравано додуше, ипак је постојало, јер су јавно истицани идеали капитализма (потрошачко друштво, новац, гламур). Ипак, постојала је свест о граници „докле се сме ићи". Уосталом, већина делатника у пољу популарне културе јавно је подупирала социјалистички самоуправни систем као најбољи на свету, који им је уосталом и омогућио велико богатство и популарност (поштовали су „добре тржишне услове привређивања"). Требало би нагласити да је највећи део индустрије забаве имао аутономију у односу на утицај политике, осим што је та врста културе (новокомпонована) била по „укусу" највећег дела политичке елите социјалистичке Југославије. Рок сцена није била толико доминантна као „новокомпонована", али је ипак делимично допринела новом погледу на свет и организовању младих (модернизација по западноевропским узорима), али далеко од било какве озбиљније могућности субверзије система.[1272]

Социјалистички друштвени систем имао је у својој основи и просветитељску мисију на пољу повећања свих видова образовања и стварања услова за доступност културног стваралаштва широким слојевима становништва. То је условило и да се шири мрежа библиотека, музеја, позоришта, домова културе, галерија. Но, и поред оснивања ових институција, подизања грађевинских објеката у које су смештани, школовања и запошљавања неопходних кадрова, културни помак није био значајан. Посматрано кроз број и опремљеност ових установа, као и степен коришћења њихових услуга, Србија је била испод југословенског просека, који је ионако два до три пута био слабији него у западноевропским земљама. Томе је доприносило и слабо инвестирање у културу (објекте, опрему, кадрове), што је било у супротности са растом животног

1271 Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965,* стр. 437–453, 465–484.

1272 Zoran Janjetović, *Od internacionale do komercijale : popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991,* Beograd, 2011, str. 17, 47–53, 97, 107, 170, 283–291.

стандарда и народног дохотка. Поред тога, мрежа установа културе у Србији била је неуједначена у зависности од региона, а при томе и саме установе културе, пре свега „домови културе", често нису имали непосредне везе са културом. При томе се (1971) истицало да су галерије и музеји запостављени, са малим бројем посетилаца и слабом опремом. Нешто боља ситуација била је у регионалним културним центрима у које су уврштавани већи градови (укупно 20 градова, међу њима и Чачак). Према плану развоја културе СР Србије, који се „поклопио" са доношењем Просторног плана почетком седамдесетих, израђени су и стандарди за развој културе везани за величину и значај градова у мрежи насеља Србије, према тадашњим перспективним културним функцијама таквих места (план је израдио Завод за проучавање културног развитка). Регионални центри требало је да имају професионално позориште, архив, музеј комплексног типа, Завод за заштиту споменика културе, галерију, концертну дворану, регионалну библиотеку, новинско-издавачко предузеће, радио-станицу (у перспективи и ТВ студио), радни и стамбени простор за уметнике, Завод за заштиту природе и велику дворану општег типа. Међутим, овакав план развоја регионалних културних центара никада није постао стварност, јер је од 20 регионалних културних центара 1971. године само њих 11 имало професионална позоришта. Исто толико је било и галерија (17 архива, пет завода за заштиту споменика културе, 19 музеја). Но, зато је у Србији било 256 домова културе и 190 културно-уметничких друштава, што је представљало најраширенију мрежу културних установа. Домови културе нарасли су на 364 у 1975. години, да би их на крају епохе социјализма било 281 (1988). Недостатак институција, као и простора у коме би обављали своју делатност, чинили су невеселу културну стварност Србије. Концентрација установа културе била је у Београду, а на нивоу целе републике временом је смањивано издвајање за културу. Србија је према овом показатељу била испод просека за Југославију (у односу на број становника). При томе је већ почетком седамдесетих уочено да су многе општине фаворизовале масовне културне делатности (биоскопи, штампа, радио-станице, разноврсне аматерске манифестације), што је онемогућавало развој других садржаја културе.[1273]

Културни идентитет становништва градова током епохе социјализма обележио је процес нагле урбанизације. Ново становништво није усвојило градске норме, које није имао ко ни да пренесе (грађански друштвени слој или устано-

[1273] *Завод за проучавање културног развитка. Развој културе у СР Србији 1970–1980.* (ур. Косара Павловић, Мирјана Николић, Миливоје Иванишевић, Стеван Мајсторовић), Београд, 1971, стр. 34–35, 235–236, 328–330; *Razvoj kulture u SR Srbiji van teritorije SAP za period 1981–1985,* Beograd, 1985, str. 142–147, 158; Milivoje Ivanišević, *Nevolje kulture : društveno-ekonomski položaj kulture u Jugoslaviji,* Beograd, 1991, str. 77–78, 93.

ве). Истовремено, села су почела да се гасе као преносиоци традиционалне културе. У развоју градова индустријализација је била примарна, без уравнотеженог развоја осталих делатности, тако да ни културно стваралаштво није имало значајну улогу. Иако је у градовима у унутрашњости отворен низ установа културе са разгранатим делатностима, највећи део тих институција остао је на маргини живота, јер је основна концепција развоја градова у Србији све до краја седамдесетих почивала на развоју индустрије. Градове је углавном напуштала стваралачка интелигенција у потрази за социјално-културним условима који ће више погодовати њеној друштвеној и професионалној промоцији. Српска култура се поделила на културу центра и културу провинције, која има негативне конотације и негативни културни образац у коме се више цени аматеризам, него професионализам. Проблем у културном уздизању градова Србије током социјализма био је погођен и провинцијалним и још више секташким духом, који је потискивао и неутралисао стваралачке, иноваторске и модерне концепције образованих људи ширих културних погледа.[1274]

Стваоци у култури градова у унутрашњости имали су осећај изолованости и изопштености у својој средини, што је Бранко Кукић из Чачка именовао као „провинцијска ноћ". Спрега идеологије и политике утицала је да се створи „провинција" у којој су иницијативу у култури имали „недаровити, али верни, неуки али бахати", што је условило да се много даровитих људи одлучи за одлазак из својих градова и пресељење у метрополу, где су испољили свој таленат и знање.[1275]

Метропола у овој подели има привилегију да „исијава ново" у култури, а провинцији је додељена улога (против које се ретко бори) да опонаша дате моделе, да им се диви и – да их не разуме. Но, с друге стране, поставља се и питања саме „метрополе", њеног значаја, домета и одвојености од „провинцијалног" начина мишљења и понашања. У питању је раширеност идеала архаичног „монолитног" јединства, паланачко уверење о неупитним естетским моралним и политичким императивима. Свако аутономно мишљење и делање се у таквом систему доживљава као непријатељско разбијање „органске" целине, који није карактеристичан само за географску паланку.[1276]

1274 Милош Немањић, „Културни образац урбанизације у Србији од 60-их до 80-их година XX века", *Гласник Етнографског института XLIV,* Београд, 1995, стр. 61–71.

1275 Бранко Кукић, „Провинцијска ноћ", у: *Културни живот у градовима Србије : трагом акције Радио – Београда и „Илустроване политике" „Културни корак '89"*, Ваљево, 1990, стр. 71–72.

1276 Ђокица Јовановић, „Провинција против провинције", Теме, бр. 3/2008, Ниш, 2008, стр. 534–535, 537; Одлика паланачког духа је уверење да до промене у друштвеним односима не

Стварање новог културног идентитета становника тек придошлог са села у градове, уз истовремено стварање легитимитета режима, одвијало се и кроз процес подизања јавних споменика. Оцена развоја скулптуре након 1945. године свела се на констатацију да је лака зарада на споменицима палим борцима била значајнија преокупација него борба за нови квалитет. Овај период оставио је безброј соцреалистичких лоших споменика у знаку рђавог заната, стереотипне патетике и театралности.[1277] Критика овакве праксе започела је већ половином педесетих, али то није значило и да је држава одустала од финансирања подизања спомен-обележја са изразито идеолошком поруком.[1278]

Брига о подизању бројних споменика који су сведочили о партизанској борби био један од важнијих задатака нове власти у тежњи ка стварању легитимитета режима. „Јуначки подвизи" мртвих требало је да послуже као „моћно средство васпитања" друштва у стварању социјализма. Масовност овакве праксе у Југославији био је класичан пример „стварања традиција". Само је до 1961. године подигнуто 14.402 споменика и гробаља (скоро три споменика или гробља сваког дана). Откривање споменика или гробља увек је био јавни догађај у коме су учешће узимале на стотине, а у посебним приликама и хиљаде људи.[1279]

Све те манифестације биле су део јавних ритуала нове власти, својеврстан комуникацијски канал којим би се што шири круг људи укључио у идеолошку заједницу која је за циљ имала истискивање традиционалних (најчешће религијских) ритуала и симболике.[1280] Иако је социјалистичка Југославија била либералнија земља у односу на Источну Европу, и у њој су истрајно неговани нови култови и стварана нова традиција, као у случају Јосипа Броз и Штафете младости, са својеврсном религијском димензијом, која је имала за циљ да створи осећај припадности држави на основу одређених симбола.[1281]

може да дође. „Између села и града, овако заборављен, свет паланке није ни село ни град. Дух његов, међутим, јесте дух између племенског, као идеално јединственог, и светског духа, као идеално-отвореног." Умни људи не припадају паланци. Надилазе паланку и зато су, некако, туђи – странци у свом сокаку. Туђи су „јер нема света изван духа паланке", јер је „паланчанин, међутим, вернији паланци него самом себи", јер у „свету паланке важније је држати се устаљеног обичаја, него бити личност" (Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke,* Beograd, 1991, str. 7–10).

1277 Миодраг Протић, *Савременици : ликовне критике и есеји,* Београд, 1955, стр. 37.

1278 Погледати публикацију: *Jugoslavija : spomenici revoluciji,* Sarajevo, 1968.

1279 Макс Бергхолц, „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима : споменици и гробови НОР 1947–1965", *ГДИ 1–3,* Београд, 2007, стр. 64–66.

1280 Горан Милорадовић, „Прах праху : сталинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији", *ГДИ 1–3,* Београд, 2007, стр. 83–84.

1281 Димитар Григоров, *н. д.,* стр. 106.

3. 1. 1. Култура – Чачак

(а) Установе културе – Чачак

Оснивање нових установа културе, покретање нових манифестација и подизање јавних споменика јесте подручје у коме се испитује и модернизација Чачка у периоду социјализма. Најстарија установа културе у Чачку, библиотека, основана је још 1848. године као Друштво за читање, које је 1860. године постало и Читаоница. Ова установа имала је континуирани развој. После Другог светског рата нова власт је 1946. године донела одлуку да се оснује Градска библиотека, као наследник Књижнице и читаонице. Но, библиотека није добила и своје просторије, тако да се све до 1974. године стално селила. Али ни тада нису добили своју зграду, већ су се уселили у један део новоподигнутог Дома културе. Планови да библиотека добије репрезентативну грађевину (1972) никада се нису испунили.[1282]

Иако је библиотека имала регионални карактер, са свим одељењима које чине такву установу, недостатак простора није од ње учинио културно средиште које би створило нове установе културе у граду. Но, и поред тога, библиотека је имала значајан утицај на промену интелектуалне климе у вароши, иако су сами почеци били строго стаљинистички. Као и у другим земљама социјализма, књиге које нису биле у складу са новом идеологијом склањане су из библиотечког фонда. Особеност Чачка је у томе што је један део тих књига и спаљен (дела Николаја Велимировића, Фридриха Ничеа, Карла Сфорце) у дворишту зграде где се библиотека налазила 1948. године.[1283] Међутим, већ средином педесетих, када је културна клима у Југославији постала либералнија, библиотека у Чачку је брзо набављала књиге модерних западних стваралаца (Фокнера, Пруста, Џојса, Хемингвеја), за чија дела је постојало велико интересовање, што је постепено мењало духовни лик паланке.[1284]

Људи су поседовали „интелектуалну жеђ", али проблем је био у недостатку институција у којима би се организовали програми из културе. Чачак не само да није имао установу, већ дуго времена ни адекватан простор у коме би се организовала гостовања уметника из других градова. Иако је за конзумирање елитне културе потребан одређен образовни ниво, утисак који је на младе лу-

1282 Љубомир Марковић, „Културне установе и културно-уметничка друштва у Чачку", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 628–629.

1283 Миодраг Јаћимовић, „Инквизиција на чачански начин", *Чачански глас,* бр. 42, Чачак, 5. новембар 1990, стр. 6.

1284 Благоје Радивојевић, „Те незаборавне педесете", *Чачански глас,* бр. 29, Чачак, 16. јул 1982, стр. 30.

де остављало гостовање опере или приређивање концерата класичне музике, био је веома упечатљив.[1285]

Тежња да се створи модерна мрежа установа културе требало је да се потврди и кроз одлуку о оснивању Градског народног позоришта у Чачку 1946. године. На иницијативу републичких власти исте године позориште је проглашено за Народно позориште округа чачанског, да би следеће (1947) поново постало само Градско народно позориште (Чачак је изгубио статус административног центра). Позориште је имало задатак да приказује драмска, оперска и балетска дела домаћих и страних аутора, односно да „служи за васпитање широких маса у духу данашњице". Прва представа изведена је 1947. године („Хајдук Станко"). Представе су одржаване у адаптираној сали хотела „Крен" (сада „Београд"). Позориште никада није добило своју зграду. Но, већ на самом почетку свог рада позориште се суочило са кадровским, репертоарским и финансијским тешкоћама. Нису имали професионалне глумце, тако да су аматери приређивали комаде домаћих и руских писаца. Постепеним проширивањем делатности основано је и Пионирско позориште (1949). Одржавали су представе по целом округу, укључујући и касарне и градилишта, али је број посетилаца био мали, а тиме и зарада. Иако су, поред библиотеке, били једина установа културе у граду, нису довољно финансирани да би могли да опстану као институција. Одлука Југославије да од 1950. године смањи издатке за културу имала је свој одраз и на локалном нивоу. Општина је најпре сама финансирала позориште, али то није дуго трајало. Велики проблеми настају после 1952. године, када је градска општина у Чачку „скинула" позориште са буџета, „претворивши" га у „просветну установу са самосталним финансирањем". Коначно, 1956. године градске власти су без посебног образложења укинуле позориште. Тако је Чачак остао без позоришта, што је „надокнађивано" аматеризмом у оквиру културно-уметничког друштва „Абрашевић" и Драмске секције у Дому културе од 1971. године.[1286]

Прва потпуно нова установа културе која је основана у граду био је Историјски архив (1948). Оснивање је уследило само три године после одлуке локалних власти да се архивска грађа из XIX и прве половине XX века затечена у зградама државне управе преради у локалној Фабрици хартије. Уништавање

1285 Ранко Симовић, *Оно време кружока,* Чачак, 2005, стр. 55–56.

1286 Милијан Милошевић, „Позоришна уметност у Чачку", *Вишевековна историја Чачка и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 698–704; Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, *н. д.,* стр. 1/36–37; 2/187–188, 404, 413; „Неколико докумената о десетогодишњем раду чачанског позоришта" (приредила: Оливера Милосављевић), *Изворник 18,* Чачак, 2002, стр. 146–147, 153; „Извештај о раду Чачанског народног позоришта (1947–1952)" (приредила: Оливера Милосављевић), *Изворник 19,* Чачак, 2003, стр. 149–150.

је настављено и касније, тако да је у склопу акција „прикупљања старе хартије" на прераду одвожена и архивска грађа и из периода после 1945. године, не само из Чачка. Оснивањем Архива у Чачку, као делу мреже истоветних установа у Србији, требало је да се формира нова свест о архивској грађи као културном добру. Но, Архив у Чачку је читаве две деценије после оснивања радио у потпуно неадекватном простору, па је претила опасност да установа изгуби статус архивског средишта. У склопу културно-пропагандне делатности радници Архива од 1960. године редовно у локалном листу „Чачанки глас" објављују прилоге из прошлости чачанског краја, а од 1984. покрећу сопствени часопис. Архив је од половине педесетих повремено организовао и изложбе везане за историјски развој чачанског краја.[1287]

Нова установа културе био је и Народни музеј основан 1952. године, више од пола века од првих идеја да се у Чачку формира институција тог типа. Музеј је прву сталну поставку отворио 1953. у Конаку Јована Обреновића, једним од два објеката у стилу старе балканске архитектуре који су преостали у Чачку. Иако је основан као музејска установа комплексног типа са археолошким, етнографским, уметничким и историјским одељењем, музеј је у сталној поставци и изложбеним активностима превасходно био установа која је сведочила о револуционарном радничком покрету и народноослободилачкој борби 1941–1945. године. Проширењем такве делатности у граду је отворена и посебна поставка Музеја револуционарне омладине, прва такве врсте у Југославији (1966). Потпуна доминација тема везаних за комунистички покрет, када је у питању историјско одељење, протегла се до краја осамдесетих. Друга одељења музеја имала су несметан рад, барем када је идеологија у питању. Тако је, захваљујући формирању збирке слика Надежде Петровић, омогућено да се 1961. године у Чачку оснује посебна установа културе, Галерија „Надежда Петровић". Музеј је 1969. године покренуо и свој часопис, један од првих такве врсте у Србији.[1288]

Формирање Уметничке галерије у Чачку повезано је са акцијом подизања споменика Надежди Петровић (1955), што је као последицу имало и отварање неколико изложби слика исте уметнице. Све је то навело групу људи окупљених око Народног музеја у Чачку да се у славу Надежде Петровић организује стална ликовна манифестација Меморијал Надежде Петровић, први пут одржана 1. септембра 1960. године. Следеће године (1961) основана је Уметничка

1287 Витомир Василић, *Архив у Чачку (1948–2003),* Чачак, 2003, стр. 9–22, 154–164.

1288 Милош Тимотијевић, „Оснивање музеја у Чачку", *ЗРНМ, XXVI,* Чачак, 1996, стр. 5–15; Исти, „Сталне поставке и изложбена активност музеја 1953–2002", *ЗРНМ XXXI,* Чачак, 2002, стр. 251–259.

галерија „Надежда Петровић", а најважнија стална манифестација остао је Меморијал, најстарија ликовна манифестација у Србији. Покретање Меморијала поклапа се са отварањем многих манифестација такве врсте у Југославији и Србији. Дошло је до установљења низа ликовних манифестација, покретања часописа и отварања самосталних изложби многих уметника. Ослањајући се на дело Надежде Петровић, Меморијал је постао место где су се из целе Југославије сусретали уметници, излажући традиционалне технике сликања или приказујући модеран приступ у ликовном стваралаштву, што је свима омогућавало увид у савремене ликовне појаве. Галерија је добила своју зграду 1965. године, позиционирајући се као установа која је презентовала модерну уметност кроз изложбе свих значајнијих уметника из Југославије и Србије.[1289]

Локална, као ни републичка власт, нису се мешале у селекцију изложби, као ни Меморијала, најважније манифестације покретане у Уметничкој галерији. Локална самоуправа је финансијски и политички подржала презентовање модерне уметности не улазећи у селектовање уметника и њихових дела. Уступак идеолошким оквирима тадашње Југославије могао се видети на првом Меморијалу на којем је додељена и Награда индустрије Чачка. Но, локална власт у суштини није била заинтересована за модерну уметност, која је по форми била истоветна као и западна, али без идејне и друштвене ангажованости. Изложбе Меморијала су по правилу биле слика актуелних дешавања на југословенској уметничкој сцени, али без намере да се баве авангардним појавама, јер су углавном одабирани уметници чији се рад везивао за традиционалне форме ликовног израза. Највећи уступци политици били су везани за равноправну заступљеност уметника из свих република и покрајина.[1290]

Дом културе у Чачку званично је основан 1971. године, непосредно по завршетку зграде која је наменски подигнута за ову установу. Одлука о подизању „Спомен-дома културе" (својеврстан „споменик револуцији") донета је још 1961, а изградња је почела 1964. године. Актом оснивања установљена је основна делатност институције: организовање културно-уметничке активности из области позоришта, опере, балета, филма, музике, књижевности, ликовних уметности и издавачке делатности. Као допунске активности означени су организовање научног, образовног и забавног програма, разних свечаности, комерцијалних изложби и сајмова, пружање угоститељских и других услуга. Иако је Дом културе у Чачку постао место у коме се организовао разноврсни кул-

1289 Милица Петронијевић, *Меморијал Надежде Петровић. Двадесет изложби 1960–1998,* Чачак 1999, стр. 3–4, 10; Јулка Маринковић, *Изложбена делатност Уметничке галерије „Надежда Петровић" (1960–2005) : Наслеђа св. 4,* Чачак, 2004, стр. 5–30.

1290 Мирјана Рацковић, „Меморијал Надежде Петровић, оснивање и почеци : идеолошко-политички аспекти", *ЗРНМ XXXVIII,* Чачак, 2008, стр. 285–296.

турни живот (укључујући и покретање елитног часописа за културу „Градац" од 1974. године, готово у потпуности посвећеног темама из модерне културе), при чему су најзначајнија била гостовања позоришних представа, концерти и опере (често веома престижних и квалитетних), у сопственом програму је временом квантитативно превладао аматеризам (драмске секције, хорови, плесни ансамбли, ликовне секције).[1291]

Аматеризам је најмасовнији вид имао кроз формирање низа културно-уметничких друштава (готово све веће фабрике у граду и села у околини вароши). Већи значај у граду имали су КУД „Абрашевић" и КУД „Дуле Милосављевић". Оба друштва основана су још пре Другог светског рата, а главна делатност била им је нега фолклора (игара, песме и музике).[1292] Но, ова два друштва имала су локални значај. Гостовања у иностранство била су ретка, тако да се нису позиционирали као преносиоци традиционалне културе. Примера ради, „Абрашевић" је први пут у иностранству гостовао 1980. године.[1293]

Постојао је и идеолошко-политички проблем – до ког је степена било дозвољено неговање српске националне традиције, чак и када је фолклор у питању. Драгачевски сабор трубача који се организује у Гучи од 1961. године представља манифестацију која је непрекидно била под „сумњом". Локални политичари устезали су се да промовишу национално наслеђе, страхујући да ће бити оптужени за национализам. С друге стране, независно од жеље локалне власти, трубачка музика постала је обележје ширег региона, доживљавајући од средине осамдесетих и светску промоцију мешањем са модерним музичким правцима и успешним коришћењем у филму.[1294]

Музика је као незаобилазан део масовне културе постала медиј преко којег су преношене многе поруке, ставови, вредности. Све је било условљено технолошким напретком и масовним коришћењем радио-апарата, касније грамофона. Настојање локалне власти да „покрије" и тај сегмент модерног живота било је и отварање радио-станице. У Чачку је 1966. године основан Радио Чачак, као установа у оквиру новинског предузећа „Чачански глас". Општина је

1291 *Дом културе Чачак : десет година рада 1971/1981.* (ур. Милијан Милошевић), Чачак, 1981, стр. 6–36; Љубомир Марковић, „Културне установе и културно-уметничка друштва у Чачку", стр. 632–633; Мила Влајчић, „Путоказ", у: Мила Јовашевић, Марија Орбовић, *Часопис 'Градац". Библиографија 1–151 (1974–2004),* Чачак, 2005, стр. 8–9.

1292 Милан П. Ђоковић, Радован М. Маринковић, Милољиб С. Пантовић, *Црвена позорница : осам деценија чачанског „Абрашевића" (1905–1985),* Чачак, 1988, стр. 153–197; Љубомир Марковић, „Културне установе и културно-уметничка друштва у Чачку", стр. 634–635.

1293 Радован М. Маринковић, Зоран Маринковић, *Чачански „Абрашевић" 1905–2005,* Чачак, 2005, стр. 135–136.

1294 Miloš Timotijević, *Karneval u Guči. Sabor trubača 1961–2004,* Čačak, 2005, str. 162–164, 235.

1973. године оснивачка права пренела на Општинску конференцију ССРН-а. Пошто је ова информативна кућа покривала неколико општина, имала је и регионални карактер, па су оснивачка права пренета и на организације ССРН из околних општина. Основни задаци радија били су информисање грађана на локалном нивоу и емитовање културних и уметничких програма.[1295]

Но, само оснивање Радио Чачка није прошло једноставно и без отпора. Пошто је новац за оснивање обезбеђен од локалне самоуправе и предузећа, било је и оних који су сматрали да Чачку није потребна таква установа. Тако је мислио и директор војног предузећа „ ТРЗ – Чачак", наводећи да Чачак има и пречих задатака, као што је уређење улица на којима је још „турска калдрма", неуређен град, мањак станова и привредних објеката. Но, пошто је општина 1966. имала већ око 12.000 радио-пријемника, било је јасно да би ту популацију требало покрити програмом из самог Чачка. На почетку емитовања програма најпопуларније емисије била су оне о селу, касније (1971) контакт програми у којима су испуњавали жеље слушалаца, од емитовања приватних порука, па до слања снимљених песама.[1296]

Иако је социјалистичка Југославија имала либералнији однос према културном стваралаштву од осталих комунистичких земаља у Европи, до стваралаца у провинцији није потпуно допирала она врста „слободе" својствене за велике урбане центре, нити су они имали осећај да су део модерних струјања карактеристичних за главни град. Можда је најупечатљивији опис таквог стања дао књижевник и уредник престижног часописа за културу „Градац", Бранко Кукић: „Култура у српској провинцији деценијама је била у рурално-радничкој фази, што је нека комбинација народне песме и песме машина. То је био један зачарани круг у који није могло да уђе ништа што је урбано, а камоли нешто што је европско." Иако је такво стање било крајње неповољно за стваралаштво, посебно модерно, простор за рад ипак је постојао, али уз многобројне компромисе са владајућом идеологијом. У таквим ситуацијама покретање часописа какав је био „Градац" захтевало је да се „опскрбе сви локални случајеви", а највећи проблем су стварали „затуцани, а горопадни идеолошки апаратчици у удбашком фазону".[1297] Напади на модернистички концепт часописа „Градац" потицали су од идеолошких бораца паланачке провенијенције, али никада нису били такве јачине да се часопис забрани или промени уређивачку политику

1295 „Оснивање и регистрација Радио Чачка (1966–1967)", (приредила: Оливера Милосављевић), *Изворник 21,* Чачак, 2005, стр. 197–210.

1296 *Радио Чачак : 30 година са вама,* Чачак, 1996, (без обележених страна).

1297 Милева С. Александрић, „Интервју : Бранко Кукић, књижевник и издавач", *Чачански глас,* бр. 27/28, Чачак, 16. јул 2002, стр. 11.

која је превазишла локалну атмосферу, постајући културни феномен за простор читаве Југославије, стичући афирмацију и у иностранству.[1298]

Локална власт никада није угушила „Градац", али јесте студентски часопис „Бумеранг", покренут у лето 1968. године. По својој концепцији часопис је покушавао да прати светску субкултурну сцену и да представља независтан простор за уметнички израз младих, али у оквиру постојеће друштвене структуре. Иако је власт најпре помогла издавање овог часописа, без икаквог уплива у уређивачку политику, после две године часопис је судски забрањен и спаљен у присуству полиције, у склопу акција које су репресивно деловале против студентског покрета после 1968. године, иако је „Бумеранг" био удаљен, намерно, од свега што би се могло именовати политичком темом, чак и у форми језичких стилских фигура.[1299]

Но, и поред идеолошких препрека и провинцијске „затуцаности" и одсуства постојања установа културе, стваралаштво је ипак постојало. Чачак је био место у коме су рођени, један кратак период и стварали, а затим редовно гостовали многи уметници, као што су сликар Богић Рисимовић, књижевник Бранко В. Радичевић, редитељи Младомир Пуриша Ђорђевић и Миша Радивојевић, архитекта Михаило Митровић. То је истовремено била и промоција родног града, кроз многобројна уметничка дела која се нису ослањала на традиционалне форме уметничког изражавања. Али, ови уметници нису живели у свом родном граду, па су њихови повремени боравци имали слаб утицај на промену основе културне климе у малој вароши.

И поред тога уметност је била посебна област у којој је у социјалистичкој Југославији могла, и поред компромиса, да се оствари слобода од званичних идеолошких стега. Недостатак потпуно либералног друштва и установа културе у граду условио је да се створе алтернативна места, „институције" које су окупљале ствараоце различитих профила. Такав је био и атеље вајара Живорада Максимовића, „Жика Макса", који је од почетка шездесетих живео и радио у Чачку. Иако је заправо највећи део свог стваралаштва везао за меморијалне споменике партизанском покрету, унутрашњи свет његовог атељеа (који

1298 Маријана Матовић, „Чачанска, а светска прича", *Глас библиотеке, 12,* Чачак, 2005, стр. 113–120; Миленко Пајић, „Зашто 'Градац'", у: Мила Јовашевић, Марија Орбовић, *Часопис 'Градац'. Библиографија 1–151 (1974–2004),* Чачак, 2005, стр. 11–13.

1299 Часопис је формално забрањен јер је вређао „јавни морал". У питању су били ласцивни изрази, као и текст о настанку џеза. Пошто је овај други текст заправо само преносио већ објављени чланак из једног загребачког часописа који се могао купити на киосцима у Чачку, парадокс је био још већи. Заправо, власт је ограничавала енергију и активизам омладине која је прелазила праг дозвољеног. Једном од уредника забрањеног часописа одузет је и пасош (Milomir Marinović, „Disko komitet, geštetner subverzija i druge uspomene", *Art 032,* br. 18, Čačak, 2008, str. 36–38).

је добио од локалне власти) имао је савим другачију оријентацију – дружење са уметницима родом из Чачка, гошћење готово свих значајнијих имена из ликовне, књижевне и филмске сцене Србије, отварање неформалне школе за сликарство и примењену уметност, дружење са средњошколцима. Прослављени гитариста из Чачка Радомир Михаиловић „Точак", прве звуке рока чуо је у овом атељеу. За Чачане је Максимовићев атеље постао алтернативно место окупљања оних који су покушавали да живе и мисле модерно, „острво слободе", како га је назвао рок музичар Борисав Ђорђевић.[1300]

Међутим, атеље који је Максимовић 1964. године добио од општине на неодређено време, после две деценије постао је „мета" пет кућних савета из околних солитера, као место које им је потребно да организују своје састанке и развијају „друштвене активности": да отворе бифе, играју шах, домине, читају новине. Читав случај обрео се на суду. Међутим, притисак на Максимовића није био потпун, јер се многи нису слагали да се он исели из атељеа, јединог који је постојао у Чачку.[1301] У овом случају јавност је била јача од жеља појединих локалних партијских активиста, тако да је Максимовић остао у атељеу.

Међутим, либерална оријентација културних стваралаца и повезаност са вредностима Запада нису постали преовлађујућа вредност. Дискурсивни простор културе у Србији (касније и медијски), већ почетком осамдесетих постепено почиње да се испуњава националним темама, што је најпре потекло из Српске православне цркве. Такав правац следили су писци, затим новинари, а на крају и политичари.[1302] Компаративна предност Југославије у односу на остале социјалистичке земље била је највидљивија управо на пољу културе, у покретању нових питања, самосталном бирању тема и могућностима стваралаштва, односно стварању цивилног друштва, отпору држави и ширењу либералних идеја. Међутим, изузев у уским грађанским и либералним круговима, отпор према режиму крајем седамдесетих и осамдесетих година XX века углавном се заснивао на националним аргументима.[1303] Томе је доприносио и

1300 Миладин Вукосављевић, „Уметност као потврда осећања : разговор са чачанским вајаром Живорадом Максимовићем", *Чачански глас,* бр. 24, Чачак, 5. август 1966, стр. 6; Александар Јовановић, „Шта си ти Живораде Максимовићу?", *Чачански глас,* бр. 31, Чачак, 9. август 1968, стр. 3–4; Александар Д. Радовић, „Атеље добрих душа", *Чачански глас,* бр. 15, Чачак, 29. април 2002, стр. 11; Саша Савовић, „Код Жика Макса", у: Љубиша Јовановић, Саша Савовић, Драгољуб Петковић, *Ни тамо ни 'вамо : избор новинарских текстова*, Горњи Милановац, 2004, стр. 91–94.

1301 М. М. Вукосављевић, „Атеље за – састанке", *Чачански глас,* бр. 31, Чачак, 19. јул 1984, стр. 7.

1302 Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века,* стр. 418–449.

1303 Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi : ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije,* Beograd, 2010, str. 164.

сам социјалистички режим у Југославији, оштро жигошући јавно испољавање српске националне традиције, што је стварало отпор.

Такве тенденције постају видљиве и на нивоу микроцелина. Уметници који су гостовали у Чачку повремено су од почетка осамдесетих својим изјавама и деловањем промовисали националну културу, провоцирајући локалне партијске руководиоце осетљиве на отварање питања везаних за српски национализам, који се доживљавао као главна претња опстанку социјализма и федеративне Југославије.[1304] У питању је био почетак буђења националне свести, у чему су видну улогу имали интелектуалци из Београда који су хрлили у унутрашњост.

(б) Масовна култура – Чачак

Ослобађање од идеолошких стега у култури било је видљиво већ средином педесетих, а временом је постепено проширивано. Непосредно по ослобођењу совјетски утицај у култури био је доминантан и није било назнака да ће уопште доћи до преокрета и отварања према Западу непуну деценију после ослобођења, посебно у домену масовне културе. Саставни део политичких манифестација од почетка 1945. године било је и приказивање совјетских филмова као део нове културе која је требало да се шири међу масама.[1305] На приредбама организованим за омладину одигравале су позоришне представе совјетског порекла и приказивани совјетски филмови са ратном тематиком. Публика није била задовољна таквим програмом, па је јавно говорено да су улоге у приказаним филмовима заморне и монотоне.[1306]

Омладина је на приредбе ишла због игранки. Забавни део културних манифестација брзо је потиснуо културни (увек са истим програмом: химна, рецитација, хор и на крају скеч), тако да је локална власт морала да интервенише, формира одбор за културу и фузионише многобројене културне екипе које су формиране у сваком рејону и предузећу Чачка непосредно по ослобо-

1304 У питању је било јавно истицање крсне славе књижевника Моме Капора, Св. Јована, односно наручивање националних песама у кафани (М. М. В., „Национализам сасецати у корену", *Чачански глас,* бр. 8, Чачак, 25. фебруар 1983, стр. 1). За читав догађај, који је узбркао партијски врх Чачка, послужила је јавна трибина организована 20. јануара 1983. године (на други дан Јовањдана) поводом промоције изразито модернистички конципираног часописа „Градац", на којој су, поред Моме Капора, учествовали редитељ Пуриша Ђорђевић, сликар Михаило Ђоковић – Тикало, песник Јован Николић – Јоф и гитариста Радомир Михаиловић – Точак (Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.,* стр. 462).

1305 „Конференција Окружног одбора Јединственог народно-ослободилачког Фронта", *Слободни глас*, бр. 1. Чачак, 15. јануар 1945, стр. 4–5.

1306 „Културни рад", *Слободни глас*, бр. 17, Чачак, 25. мај 1945, стр. 6.

ђењу. Сматрали су да ће неколико културних друштава, са „добрим" програмом у коме доминира совјетска тематика везана за рат, привући омладину и правилно је усмерити. Власт је приметила да на ове приредбе није долазила интелигенција.[1307]

Концерти Окружне народне милиције из Ужица или приказивање совјетских филмова (бесплатно), тешко да су могли да имају велику посету, тако да су приредбе такве врсте организоване као део политичких манифестација које су приказивале јединство власти и народа.[1308] Иако је совјетска култура имала примат, за постизање правог расположења редовно су свирана народна кола, да би се на крају појављивао и трубачки оркестар као кулминација расположења и општег народног весеља.[1309]

Стварно расположење становништва града било је другачије од жеља власти и могло се јасно видети приликом приказивања једног америчког забавног филма 1. новембра 1945. године. Испред локалног биоскопа владала је велика гужва. Дечаци од 10 до 15 година гурали су се да купе карте. Током биоскопске представе звиждали су и викали када би се појавиле поједине сцене. Иако је локална власт осуђивала некултурно понашање омладине која је васпитно запуштена, посредно је критикована и њихова одлука да гледају западни филм који шири неподобан културни утицај.[1310]

Пропагандни утицај филма није занемариван. Већ током лета 1945. године организовани су путујући биоскопи по селима у околини Чачка, на којима су приказиване сцене заробљених Немаца како пролазе у колонама кроз Москву, а затим и ослобађање Београда.[1311] Отварање према западним утицајима отпочело је после раскида са Стаљином 1948. године. Тематика филмова постепено се мења. У Чачку је 31. маја 1949. приказан домаћи филм „Весна", први филм који је приказивао живот средњошколаца.[1312] Популарност биоскопских пред-

1307 М., „Рад културних екипа", *Слободни глас*, бр. 27, Чачак, 4. август 1945, стр. 5.

1308 „Вече совјетске отаџбинске музике", *Слободни глас*, бр. 30, Чачак, 25. август 1945, стр. 2; „Народноослободилачки покрет изашао је као победилац из рата уједињавајући наше народе и рушећи старо", *Слободни глас*, бр. 37, Чачак, 12. октобар 1945, стр. 1–2; „Свечана академија у Чачку поводом годишњице Комсомола", *Слободни глас*, бр. 40, Чачак, 1. новембар 1945, стр. 5.

1309 „Прослави годишњице ослобођења Чачка присуствовао је претставник Совјетске амбасаде Василије Петровић-Григоријев", *Слободни глас*, бр. 45, Чачак, 11. децембар 1945, стр. 1–2.

1310 Стана Живановић, „Још увек недовољна контрола у културном животу наше деце", *Слободни глас*, бр. 40, Чачак, 1. новембар 1945, стр. 5.

1311 М. М., „Путујући биоскоп ЈНОФ-а приказује филмове по селима", *Слободни глас*, бр. 27, Чачак, 4. август 1945, стр. 6.

1312 ИАЧ, Збирка плаката-култура (1943–1967), К–3. Плакат за филм „Весна".

става била је велика – за шест месеци 1954. године чачанске биоскопе посетило је преко 196.000 гледалаца.[1313] До средине педесетих популарност западних филмова са тематиком која је далеко од епских и херојских подвига партизана и поред повремених отпора, била је готово потпуна на нивоу целе Југославије.[1314] То је било карактеристично и за провинцијске градове. Чачак је имао редовно рекламирање приказивање западног, пре свега америчког филма, попут остварења „Црвени гусар" (у „техниколору") са Бертом Ланкастером и Евом Барток.[1315] Популарност америчких филмова није била по вољи локалним партијским активистима. Жалили су се да „каубоји, гангстери и криминалци плене машту наше омладине" и да су негативци постали узор младих. Наглашавано је одсуство васпитних димензија страних филмова које су постојале у домаћим партизанским филмовима. Велико интересовање публике за места у малим салама условиле су појаву тапкароша, што је био додатни проблем. Биоскопи су имали бројну публику. Чачак је половином педесетих имао два биоскопа који су за само пет месеци 1955. године имали око 150.000 посетилаца.[1316]

Локално предузеће „Чачак филм" основано 1955. године спајањем два постојећа бисокопа у граду („Праг" и „Сутјеска"), приказало је у наредној деценији 2.140 филмова домаће и стране продукције; имали су четири милиона гледалаца (1955–1965).[1317] Највећу популарност имали су страни, а посебно амерички филмови. Према подацима за 1959. годину од укупно 266.016 посетилаца филмских представа у биоскопу „Сутјеска", 48% (127.541) гледало је америчке филмове.[1318] Поређења ради, најгледанији филм у Чачку (са околним селима) „свих времена" био је „Битка на Неретви" из 1970. године са 35.284 гледалаца у чак 102 пројекције (просечно 346 по представи); филм „Мирко и Славко" имао је 17.925 гледалаца у 64 приказивања (просечно 280 гледалаца по пројекцији).[1319]

Покушаји да се културни живот омладине каналише према идеолошким задацима, а да се при томе остваре модерни приступи у уметничком изражавању, социјалистичка власт у Југославији покушавала је да оствари и преко

1313 Милан Ђоковић, „Живот у бројкама", *Чачански глас,* бр. 30, Чачак, 17. август 1954, стр. 5.

1314 Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965,* стр. 437–453.

1315 ИАЧ, Збирка плаката-култура (1943–1967), К–3. Плакат за филм „Црвени гусар".

1316 Лека Обућина, „Негативно дејство филма: шунд уместо уметности", *Чачански глас,* бр. 8, Чачак, 22. фебруар 1956, стр. 4.

1317 Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.,* стр. 410.

1318 Проценат је израчунат према подацима из каталога филмова преузетог из „Чачак филма" [Народни музеј Чачак (НМЧ), нерегистрована грађа. Каталог филмова и број посетилаца у биоскопу „Сутјеска" у Чачку за 1959. годину].

1319 Архива предузећа „Чачак филм", репертоар и број посетилаца филмова 1966–2005.

утицаја на тематику песама, наступе забавне, па и рок музике. Горан Бреговић и Жељко Бебек из „Бијелог дугмета" јавно су говорили да су чланови СКЈ, а 1974. године на концеру у Сарајеву са свим посетиоцима у хали певали су „Друже Тито ми ти се кунемо да са твога пута не скренемо". Друштвени поредак социјализма у Југославији афирмисао се и путем масовних манифестација, нарочито музичких, што је доживело прави процват шездесетих и седамдесетих година („епоха фестивала и телевизије"). Многобројни фестивали (Загребачки, Београдски, Опатијски, Сплитски) нису само били комерцијалне светковине и масовна окупљања, већ су имали и идеолошку природу, представљајући репрезенте државног поретка који је почео да контролише првобитно „неподобне" музичке правце и спектакле. У питању су били фестивали „лаких нота" (поп продукција), забавне музике са доминацијом „шлагера" који су према званичним правилима требало да буду „весели, забавни и да преносе национални мелос".[1320]

На нивоу средњих градова у унутрашњости Србије, какав је био Чачак, оваква форма забаве и масовних окупљања испољавали су се кроз аматеризам. Уплив политике и идеологије у модерну масовну културу младих у Чачку покушан је фестивалом „Распевана младост", организованом за 1. мај 1975. године. Цела манифестација је замишљена као смотра стваралаштва младих чачанске општине у области музике, књижевности, ликовне и драмске уметности и фолклора. Фестивал је трајао до 24. маја када су на платоу испред Дома културе најбољи учесници добијали признања. Ова манифестација није заживела и по форми била је далеко од омладинске популарне културе и модерног уметничког изражавања. С друге стране, у оближњем селу Прислоници од 1988. године организује се Сабор фрулаша.[1321] Ова манифестација покренута је у време буђења националних осећања у Србији и била је весник ретрадиционализације културног простора.

Далеко значајнија манифестација био је Драгачевски сабор трубача покренут још 1961. године у Гучи недалеко од Чачка. Иако је ова варошица посебно насеље одвојено од живота града Чачка и најближе околине, значај целог догађаја обухватао је не само шири простор Чачка, већ и целе Србије. Сабор трубача имао је значај на нивоу Југославије, повремено се пропагирајући и ван граница земље, што је постало правило тек у постсоцијалистичком периоду. Цела манифестација је 1961. године првобитно замишљена као смотра фолклора и народно-сеоског стваралаштва Западне Србије, у коме је трубаштво био тек

[1320] Мирослава Лукић-Крстановић, *Спектакли XX века : музика и моћ,* Београд, 2010, стр. 159–161, 226.

[1321] Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.,* стр. 446, 474.

један од презентованих програма сеоског наслеђа које је нестајало. Но, временом су смотра и такмичење трубачких оркестара постала централна манифестација која се понављала из године у годину. Сабор је приказивао традицију села из Западне, касније и Источне и Јужне Србије и као такав имао је својеврсно „опозиционо" деловање у идеолошкој држави која је пазила на дозвољени ниво испољавања традиционализма, односно на стварне и конструисане појаве ширења национализма, у овом случају српског. Читава манифестација је зато редовно имала уплив идеолошких садржаја, од саме сцене на којој су наступали трубачи, музичких нумера, посебних програма који су приказивали рађање, развој и утицај Партије пре и током Другог светског рата, измишљања традиција и везивања за партизански покрет, све у циљу каналисања емоција масовног окупљања ка пожељним садржајима. С друге стране, паралелно се одвијао процес раста популарности трубачке музике, њено везивање за рокенрол, коришћење у филмовима и масовним манифестацијама, па и популаризању изван граница Југославије. На ове процесе организатори Сабора нису имали утицај, нити им је то био циљ у припремама целе манифестације која је због масовности редовно измицала покушајима да се контролише, усмерава и потпуно или макар пресудно искористи у идеолошко-пропагандне циљеве. У првом плану заправо је била хедонистичка забава са неумереностима у јелу, пићу и игри, као својеврсна „идеологија телесног уживања" са претеривањима сваке врсте у којој су трубачи најчешће били само успутни декор. Цео догађај је био и својеврстан „одушак" од идеолошких стега државе, али и бежање од модернизације живота у индустријским градовима (од ритма машина који диктира ритам живота), макар једном годишње.[1322]

(в) Јавни споменици – Чачак

Идентификација становника са својим градом и стварање нових традиција остваривани су и путем подизања јавних споменика. Када је у питању Чачак овај начин формирања свести о прошлости био је потпуна непознаница све до половине XX века. Први јавни споменик у коме је приказан лик човека Чачак је добио тек 1939. године. Бисту Веселина Миликића, председника општине из периода пре Првог светског рата, нова власт је уклонила 1952. године. С друге стране, у самом центру града је од 1945. до 1955. године изграђивана крипта у коју су смештени остаци изгинулих партизана која је уклоњена, заједно са соцреалистичким спомеником, 1961. године.[1323] Град је тако остао без споменика

1322 Miloš Timotijević, *Karneval u Guči. Sabor trubača 1961–2004,* str. 356–363.

1323 Милош Тимотијевић, „Политика, уметност и стварање традиција. Подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године", стр. 121–123, 133–134.

на великом тргу, месту које би симболично требало да представља простор који обједињује становнике града и преноси им поруку о идентитету. Ни пет деценија после овог уклањања центар Чачка није добио било какав споменик (2010).

Уклањање споменика и крипте са костима изгинулих партизана из центра града 1961. године био је и својеврсни симболички крај соцреалистичке униформности у култури Чачка. Ови процеси започели су још средином педесетих (страни филмови, западна музика и књижевност, одевање, начин понашања), који су тада били углавном део приватне сфере живота, постепено постајући део свакодневице. Тек почетком шездесетих почиње нови период на нивоу стварања државних институција и манифестација (отварање Уметничке галерије, покретање „Меморијала", „Дисовог пролећа", подизање Дома културе, па и покретање Сабора трубача у Гучи) који су измицали утицају политике и идеологије, мада су повремено прављени компромиси са носиоцима локалне елите власти.

Исте година када је постављен соцреалистички споменик на главном тргу (1955), испред зграде Гимназије постављен је и споменик Надежди Петровић (рад Ивана Мештровића), првој модерној сликарки у Србији. Иако је локална власт много више новца и амбиција уложила у споменик партизанима, време је показало да је подизање обележја Надежди Петровић (Мештровић је Чачку поклонио споменик), у много скромнијем обиму, покренуло след догађаја који је резултирао отварањем низа ликовних изложби, формирањем Уметничке галерије и отварањем простора за нова модерна уметничка изражавања. Слично је било и поводом отварања споменика песнику Владиславу Петковићу – Дису (рад Сретена Стојановића) 1958. године. Библиотека у Чачку је убрзо после тога покренула „Дисово пролеће", књижевну манифестацију посвећену песништву (1964).[1324]

Чачак, осим споменика Надежди и Дису, практично у центру града током периода социјализма никада није подигао споменик било коме. Једино су повремено подизане бисте припадника радничког и партизанског покрета испред установа које су по њима носиле име.[1325] То није значило да је брига око подизања споменика нестала, посебно она везана за стварање легитиметета власти. Начин да се обележи страдање припадника партизанског покрета углавном се завршавао на изради спомен-плоча или модерних апстрактних вајарских форми (у селима), на којима су уписивана имена погинулих и убијених. Од укупно

[1324] Милош Тимотијевић, „Политика, уметност и стварање традиција. Подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године", стр. 129–134.

[1325] Милован Вуловић, *Знамења слободе : споменици буна, устанака и ослободилачких ратова,* Чачак, 1994, стр. 19–21, 109–129.

183 спомен-обележја у општини Чачак која су подигнута до 1994. године чак 155 (84,7%) је посвећено комунистичком и партизанском покрету.[1326]

Једино монументално обележје био је „Спомен парк борбе и победе" из 1980. године (рад Богдана Богдановића). Иако је споменик најављен као „моравска капија" која ће сажимати традицију чачанског краја, уметник је створио модерно дело које се није везивало за српско културно наслеђе. Једно од централних места била је хумка (аналогија на паганске обреде сахрањивања) са костима страдалих пренесеним из центра града. Архитекта је своје дело (комплекс од 36 хектара) замислио тако да код посматрача изазову ужас и страх. „Кућу" нападају фашистичке силе у виду 620 камених звери за чије је ликовно обликовање инспирацију узео из астечке и кинеске традиције. Политичке структуре у граду и Републици нису са одушевљењем примиле Богдановићево дело, сматрајући да је превише модернистичко. Генералу Николи Љубичићу споменик је личио на трафо-станицу. Локални борци су сматрали да споменик треба „баталити" и од јабланичког гранита „лепо" оградити хумку. Једна од основних замерки овом споменику је да „има известан ванвременски и неисторијски смисао, у извесној мери одговара свим земљама и периодима".[1327]

Чачак путем јавних споменика није створио симбол насеља. Идентификација становника са својим градом могла је да се оствари и путем амблема града. Током периода социјализма у Србији грбови као симболи градова нису нестали. Они су делимично мењани у односу на период пре Другог светског рата у коме су усвајани (Београд) или су из старих историјских грбова (Војводина) избацивани одређени симболи (углавном конфесионални и национални) који нису били у складу са новом идеологијом. Но, када су у питању градови који никада нису имали свој грб, као што је био случај са Чачком, тражио се одређени локални догађај или мотив који се могао повезати са НОБ-ом. Други по важности били су мотиви локалне географије (реке, планине), затим пољопривредне културе које су карактеристичне за то подручје и оно што је било најпопуларније – приказивање носиоца индустријализације локалног значаја. Знамења су по правилу имала и мотив петокраке звезде.[1328]

Чачак је свој грб добио тек 1978. године. Амблем општине Чачак (аутор Милољуб Стаменковић, вајар из Београда) израђен је у соцреалистичком маниру,

1326 Милован Вуловић, „Споменици и спомен обележја НО рата чачанског краја", *ЗРНМ II,* Чачак, 1971, стр. 252–266; Исти, *Знамења слободе : споменици буна, устанака и ослободилачких ратова,* Чачак, 1994, стр. 19–21, 109–129.

1327 М. Јефтовић, „Моравска капија", *Чачански глас,* бр. 34, Чачак, 31. август 1974, стр. 2; Владан Јовашевић, „Прилог разматрању урбанистичких и градитељских проблема Чачка", стр. 588–589; Горан Давидовић – Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост 3. Историја равногораца чачанског краја,* Чачак–Краљево, 2004, стр. 284, 287.

1328 Драгомир М. Ацовић, *Хералдика и Срби,* Београд, 2008, стр. 644–645.

са симболима стилизоване петокраке (зупчаника), мотивима традиционалне и модерне архитектуре, планина и река (Овчар и Каблар са кривудавом Моравом), на штиту изнад којег је ћирилични натпис имена општине. Према званичном образложењу, амблем је изражавао „културно-историјску и политичку прошлост Чачка", у којем су увезани симболи пољопривреде, индустрије, наслеђа средњег века, традиционалног сеоског градитељства и модерне архитектуре, као и географска препознатљивост крајолика.[1329] Ликовно решење је, осим ћириличног натписа имена града и стилизованог географског окружења, заправо било веома апстрактно и прилично неупечатљиво.

3. 2. Култура – Бугарска

Званична државна политика на пољу културе у Бугарској имала је до почетка педесетих година чврст курс револуционарног преображаја друштва на марксистичким основама. Строга контрола уметничког стваралаштва, установа, културе уопште и појединаца, имала је за циљ стварање новог комунистичког друштва. Од почетка педесетих ствара се нова форма културног стваралаштва, „националног по форми, социјалистичког по садржају". Суштински није дошло до великих промена.[1330]

После 1956. године долази и до извесног попуштања у спровођењу догматских поставки, иако социјалистички реализам и даље остаје званична форма изражавања. Но, нове теме и форме стваралаштва добијају више простора, јер је нестало чврсте званичне политике која би одређивала културну оријентацију уметника.[1331]

Без обзира на круте догматске поставке целог процеса, социјалистички режим у Бугарској имао је и просветитељску мисију у области културе. Створена је широка мрежа институција која је обезбеђивала да сви слојеви становништва дођу у контакт са многим видовима културног стваралаштва. Иако су комунисти имали идеолошке и класне побуде, од ове пропагандне акције корист су имали сви становници. Цену су платили ствараоци – њихов труд награђиван је симболично, јер је владала политика уравниловке која није истицала и награђивала интелектуалне способности и рад.[1332]

1329 „Одлука о амблему општине Чачак", *Службени лист општине Чачак,* бр. 3, Чачак, 3. април 1978, стр. 58–59. Погледати фотографију бр. 57.

1330 Иван Еленков, „Културната политика през времето на комунизма – партийно ръководство, идеология, институционални режими", *История на Народна Република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 533–545.

1331 Иван Еленков, *н. д.,* стр. 545–549.

1332 Ивайло Знеполски, „'Консенсусната диктатура" и социалната база. Корумпиране на масите", стр. 415–416.

Почетком седамдесетих форсира се „социјалистичка масовна култура" са циљем образовања радника и омладине у градовима, у новим животним условима урбаних средина. То је уједно била и идејно-васпитна масовна култура која је пуно улагала у штампу, биоскопе, телевизију, радио, туризам, спорт, естраду. Организовани су масовни музички догађаји пропраћени позоришним дешавањима, биоскопским представама, плесом, политичком песмом или ликовним стваралаштвом. „Естетско васпитање" народа које је увела Људмила Живков (кћерка Тодора Живкова) од средине седамдесетих усмерило је културно стваралаштво ка новој стваралачкој еуфорији, а на начелима старог ентузијазма социјалистичког стваралаштва које није порицало комунистичку идејност. Истовремено је форсирана историзација културног стваралаштва и снажно везивање за значајне јубилеје из бугарске историје. То је био начин да се повежу историја БКП и бугарска прошлост као нераскидива целина кроз подизање многобројних споменика, меморијалних комплекса, отварање музеја, изложби, што је био манир официјалне политике у пољу културног стваралаштва до краја епохе социјализма у Бугарској.[1333] Бугарска је крајем XX века имала 228 музеја и галерија.[1334] Поређења ради, Србија је 1988. године имала 122 музеја и галерије (ужа Србија 82).[1335]

Подизање споменика херојима из антифашистичког и комунистичког покрета у Бугарској, као и многобројни ритуали који су се одигравали испред тих споменика, били су главно средство идеолошке пропаганде режима у Бугарској после 1944. године у циљу стварања политичког легитимитета. Уређивани су и тргови на којима су постављани монументални споменици. Од седамдесетих почињу да се подижу и споменици из национално-ослободилачке борбе, па су и хероји из тог периода уврштени у званични пантеон, као саставни део свих оних који су погинули за слободу Бугарске. Мртви су на тај начин постајали „бесмртни", а тела хероја су „призивана" у функцији потврде друштвеног уређења, постајући тако симбол политичке стабилности.[1336]

1333 Иван Еленков, *н. д.,* стр. 550–559.

1334 Алберт Бенбасат, „Музеите", *България 20. век : алманах* (ред. Филип Панайотов), София, 1999, стр. 671.

1335 *Статистички годишњак СР Србије,* Београд, 1989, стр. 648.

1336 Николай Вуков, „Монументалните репрезентациии в пропагандата на комунистическия режим в България (1944–1989)", *История на Народна Република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 595–609; Радост Иванова, „Паметниците, памет, култ или забрава", *Спомен места – историја – сећања. Зборник Етнографског института САНУ бр. 26* (ур. Александра Павићевић), Београд, 2009, стр. 16–17.

3. 2. 1. Култура – Благоевград

(а) Установе културе – Благоевград

Стварање нових установа културе, подизање јавних споменика и покретање нових масовних манифестација имали су значајну улогу у модернизацији Благоевграда у периоду социјализма. Но, модернизација у области оснивања установа културе започела је и пре социјалистичке епохе Благоевграда. Народно читалиште, претеча библиотеке, отворено је још у османско доба (1866). После ослобођења (1912) **Читалиште** је премештено из хришћанског дела града (Вароши) у центар насеља, у откупљену џамију, и са новим именом „Съгласие" постало је културно средиште града. Основани су хор (1923), археолошка збирка предмета из Пиринског краја (1929) и мандолински састав (1932). После завршетка Другог светског рата библиотека је и даље била главна институција културе која је имала широко поље деловања. Гитарско-мандолински оркестар „Пиримски звуци" у оквиру библиотеке основан је 1947. године. Исте године почиње да ради и литерарни кружок. На десетогодишњицу смрти песника Николе Вапцарова (1952) читалиште добија његово име, а исте године установљена је и награда за мир у његову част. Од 1953. у читалишту се оснивају музичка и језичка дечја школа.[1337]

Међутим, то је била само једна страна рада ове установе. Успостављање нових вредности на пољу културе у идеолошкој држави односило се и на „прочишћавање" фондова књига библиотека. После Другог светског рата у Бугарској су из библиотечких фондова избачене „фашистичке књиге". Уместо њих у фондове су пристигле „прогресивне" књиге: домаћа и совјетска литература, књиге из подручја уметности. Таква пракса спровођена је и у Благоевграду. Без обзира на ова значајна идеолошка ограничења Библиотека је непрестано увећавала број корисника књига, као и подручје делатности. Нису само организовали музичке концерте, већ и гостовање оперских певача.[1338] Библиотека је од 1959. године била место где су самоуки певачи из Благоевграда организовали оперске и оперетске представе, а организована су и гостовања широм Бугарске.[1339] Нова репрезентативна зграда за Библиотеку која је имала регионални ранг подигнута је 1987. године.[1340]

1337 „Образцово народно читалище 'Никола Йонков Вапцаров'", *Енциклопедия : Пиримски край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 65–66.

1338 Георги Джибрилов, „40 години от образуването на читалищте 'Никола Вапцаров'" : в културна служба на народа", *Пиринско дело,* бр. 37, Благоевград, 14. юни 1953, стр. 4.

1339 Добринка Маркова, *н. д.,* стр. 38–39.

1340 „Библиотека", *Енциклопедия : Пиримски край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 66.

Библиотека је имала разнолику делатност. Но, даљи развој града и агитационо-пропагандни карактер идеологизоване државне политике у домену културе изискивали су оснивање посебних институција културе.

Прва потпуно нова установа која је основана било је Драмско позориште „Никола Вапцаров". Већ током 1919. у оквиру Читалишта основана је драмска секција. Прве представе играли су у старој џамији прилагођеној за ову сврху. Ново читалиште у коме су игране представе подигнуто је 1926. године. Ова секција је 15. марта 1944. године званично проглашена за окружно позориште. У складу са политиком македонизације и приближавања Југославији после ослобођења, током 1947–1948. године позориште у Благовграду је проглашено за „Македонско", а управник је дошао из Скопља. Прекид политичких односа са Југославијом условио је преименовање позоришта у Благоевграду. Указом из 1948. године позориште је постало државно, а од 1952. носи име по песнику Николи Вапцарову. Позориште никада није прекидало свој рад. На репертоар су постављани домаћи позоришни комади, локални, љубавни, револуционарни, али и класични са Запада попут Шекспировог „Хамлета". Позориште је 1967. године добило нову зграду која је темељно реконструисана и проширена 1985–1987. године.[1341]

Но, то није било једино позориште које отворено у Благоевграду. Током лета 1948. године у граду и околини организовани су излети и дружења деце у оквиру организованог чувања и васпитања млађих узраста. Тако се родила идеја да се деци приказују луткарске представе, које су добро примљене.[1342] Међутим, до формирања посебног луткарског позоришта протекло је 27 година. Окружни савет за културу основао је 1975. године Државно луткарско позориште. Прва представа изведена је 1976. године, а у међународно удружење луткарских театара примљени су 1981. године.[1343]

Државни архив у Благоевграду основан је 1952. године као Окружни државни архив. Архив је постао централно место за званично „сећање" на прошлост Пиринског краја, посебно социјалистичког периода. Поред периодичних издања, изложби и каталога, радници Архива су активно учествовали у организованом слављењу прошлости, посебно антифашистичке борбе и епохе социјализма кроз јавне наступе, текстове у локалној штампи, радио и телевизијске емисије.[1344]

1341 „Драматичен театър 'Никола Вапцаров'", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 290–291.

1342 Ив. Рупов, „Куклен театър в Г. Джумая", *Пиринско дело,* бр. 36, Горна Джумая, 6. септември 1948, стр. 4.

1343 „Дръражавен куклен театър", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 303–304.

Историјски музеј у Благоевграду основан је 1952. године са циљем да прикупља културна добра целог Пиринског краја. Прва поставка отворена је 1957. и била је актуелна до 1979. године, када је подигнута нова зграда Музеја. Прва поставка је приказивала национално-ослободилачку борбу и револуционарни раднички покрет у Пиринском крају, као и социјалистичку изградњу. Одељења у поставци била су везана за археологију (праисторија и антика), национални препород у XIX веку, етнографију, нову и најновију историју и природњачку збирку. Нова поставка из 1987. године представља културно-историјско наслеђе Пиринског краја, као и његове природне датости. Музеј је био и установа која се кроз свој рад бринула о неговању бугарске националне свести у оквиру регионалног македонског идентитета.[1345]

У оквиру Историјског музеја 1968. године основана је Уметничка галерија „Стоян Сотиров". Галерија чува радове из бугарског уметничког наслеђа, као и радове савремених аутора. При употпуњавању збирки највише пажње посвећено је револуционарним темама, као и савременој тематици која одражава историјски развој Пиринског краја.[1346] Пре него што је отворена Галерија, локални ликовни уметници су у Благоевграду 1956. године основали удружење као саставни део пропагандно-агитационог одељка „Наука и култура" при Окружном народном одбору. Од 1967. ова група је саставни део Савеза бугарских сликара. Почев од 1973. године у Благоевграду се на сваких пет година организује изложба слика под називом „Пирин", на којој учествују уметници из целе Бугарске. Посебност изложбене делатности огледала се у организовању путујућих изложби по целој општини. Тако је 1977. године у Благоевграду организована „зонална" изложба „Струма", као прва такве врсте у Бугарској. Гостовала је по околним селима, домовима културе и домовима омладине. Независно од овакве праксе агитационо-пропагандног рада са масама, у Благоевграду се од почетка седамдесетих организују самосталне изложбе сликара из Бугарске које нису имале повезаност са идеолошко-пропагандним радом.[1347] Ликовни живот града употпуњавао је и вајар Крум Дерменџиев, родом из Благоевграда у коме је имао и свој атеље. Иако је његова делатност била везана за

1344 „Държавен архив", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 303.

1345 „Исторически музей", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 395–397; Камелия Г. Гръндчарова, "Исторически музей – Благоевград : средище на национална култура и богатство", стр. 63–83.

1346 „Благоевградска художествена галерия 'Стоян Сотиров'", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 98–99.

1347 „Живопис", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 330–331.

целу Бугарску, па и иностранство, он је свом родном граду оставио читав низ споменика са најразличитијим темама, укључујући и статуу Гоце Делчева на централном тргу.[1348]

Поред осталих установа културе у Благоевграду је отворена и Опера. Ова установа је 1972. године основана у Софији као Омладинска опера у оквиру регионског омладинског дома „Лиляна Димитрова". На позив општинске управе у Благоевграду она се 1977. године из Софије преселила у Благоевград. Наступали су на сцени локалног позоришта. Општина је обезбедила 20 станова за музичаре и певаче како би Опера постала саставни део градског живота, а не само гостујућа дружина. Опера је у наредним годинама имала и гостовања у иностранству, укључујући и Југославију (Љубљана, Осијек). Годишње су имали око 60 наступа – гостовали су у градовима целог округа и великим државним предузећима у Благоевграду, као део просветитељске мисије у области презентације елитне музичке културе. Опера је добила посебне просторије и сцену у оквиру позоришта у Благоевграду после темељне реконструкције ове зграде 1987. године.[1349]

На пољу музичке културе највећи, па и међународни успех, имала је презентација фолклора из Благоевграда у коме је 1954. године основан Државни ансамбл за народну музику и игре „Пирин". Овај ансамбл је приликом свог оснивања носио име Државни ансамбл за македонске песме и игре (до 1961. године) и после оног у Софији био је други по реду државни ансамбл ове врсте. Ансамбли су оснивани декретом Министарства културе у Софији. Због лоших услова рада ансамбл је одмах по оснивању премештен у Петрич, да би се тек 1956. године поново вратио у Благоевград. Први наступ имали су у Благоевграду приликом откривања споменика Гоце Делчеву 1955. године, а гостовање у иностранству 1958. године (Чехословачка и Мађарска). Десет година касније имали су прво гостовање на Западу (Италија). Ансамбл је већ током епохе социјализма имао гостовања по целом свету, намећући се као једна од водећих установа ове врсте у Бугарској.[1350] Презентација Бугарске кроз фолклор била је део званичне државне пропаганде током епохе социјализма. Благоевград је имао истакнуто место у том процесу. Према речима Тодора Живкова, „ако је Бугарска земља фолклора, онда је његова престоница Благоевградски округ".[1351] Популарност бугарског фолклора на Западу порасла је после епохе

1348 Добринка Маркова, *н. д.,* стр. 53–56.

1349 Светлана Богданова, „Основаване на камерна опера в Благоевград", *Известия. Исторически музей Благоевград, том II,* Благоевград, 2001, стр. 242–245.

1350 Любима Петрова, „Държавен ансамбъл за народни песни и танци 'Пирин' – Благоевград", *Архивен преглед 3–4,* София, 2006, стр. 152–164.

1351 Кирил Антонов, *н. д.,* стр. 43.

социјализма, а нарочита наклоност показивана је према музици и песми из пиринског и шопског краја у Бугарској.[1352]

Овај ансамбал није био једино друштво тог типа у Благоевграду. У оквиру локалне радио-станице, основане 1973. године као информативни портал за југозападну Бугарску, у Благоевграду је 1986. формиран и оркестар за народну музику и песме, које су имале истакнуто место у радио-програму.[1353]

Поред радио-станице, Благоевград је 1976. године добио и локални телевизијски центар који је емитовао посебни програм. Потпуно нова зграда са великим студијом изграђена је 1988. године. Имали су задатак да извештавају о приликама у Благоевградском округу.[1354]

(б) Масовна култура – Благоевград

Оснивање низа установа културе у Благоевграду као административном центру Пиринске Македоније имао је, поред уобичајене праксе формирања регионалних центара широм Бугарске, и значајну улогу у склопу националних тежњи Бугарске везаних за македонско питање.

Отварање Југославије према утицају масовне културе Запада од почетка педесетих могло је да створи осећај код становника Пиринске Македоније да су становници Вардарске Македоније у Југославији у знатно бољем положају. Прва реакција на нову оријентацију Југославије заснивала се на оштрој критици отварања према Западу, одакле долазе „зла" и „пошасти". Локална штампа у Благоевграду 1950. године критиковала је праксу приказивања америчких гангстерских, каубојских и сладуњаво-љубавних филмова без икакве идејне основе. Оштро се критиковао дневни лист из Штипа који је давао широке изводе из америчких филмова као рекламу да се погледају у биоскопу, а да при томе ништа нису говорили о значају македонске, словенске и културе у СССР-у. Указивали су на опасност да се тако постаје плен Американаца и њихових авантуристичких ратова у свету, у перспективи „топовско месо". Таква пракса је према овој критици могла да доведе до духовне регресије у земљи. Овај напад базирао се како на марксистичким, тако и на националним основама. Истицано је да епски македонски народ, који је дао толике жртве у историји, неће да буде талац једне банде која ради за Американце.[1355]

1352 Marija Todorova, *Imaginarni Balkan,* str. 109.

1353 „Радио Благоевград", *Енциклопедия : Пирински край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 175.

1354 „Телевизионен център Благоевград", *Енциклопедия : Пирински край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 316–317.

1355 „Колишевци насаждат американска култура във Вардарска Македония", *Пиринско дело,* бр. 28, Благоевград, 9. юли 1950, стр. 2.

Парирање културном моделу Југославије у почетку је остваривано гостовањима елитних уметника. Тако је Благоевград 1951. године посетила делегација уметника из Совјетског Савеза (оперски певачи, пијанисти, сликари).[1356] Масовнији културни утицај остваривао се путем мреже биоскопа. Свакодневни задатак Партије био је да подиже културни ниво и свест радника. Пре 9. септембра 1944. године у Благоевградском округу само је у шест градова и у три села постојао биоскоп. Десет година касније (1953) у округу је радио 51 биоскоп. Пројектори су набављени у Совјетском Савезу. Биоскопски репертоар имао је идеолошко-пропагандне задатке величања успеха социјализма у СССР-у и Бугарској. Тако су гледаоци могли да путем филмова виде велике грађевинске подухвате у СССР-у, значајне успехе колхозне производње, стваралаштво иноватора у социјалистичкој производњи, патриотску преданост и верност становништва својој домовини, борбу против хитлеровских окупатора и снагу нових покољења васпитаних од комсомола и Партије за херојска дела. Биоскоп је „откривао славне странице историје Совјетског Савеза, борбу за успостављање идеја Лењина и Стаљина и остварење комунизма". Када је у питању Бугарска, преко биоскопа су приказивани борба народа против турског ропства и фашизма и бурни напредак социјалистичке изградње у „Димитровској домовини". За комунисте биоскоп је био веома важно пропагандно средство. Неелектрифицирана села су добијала агрегате, а све у циљу приказивања биоскопских представа. Мрежа биоскопа била је веома раширена, тако да је 1953. године 70% радника Благоевградског округа могло да гледа представе. С друге стране, истицано је да у Вардарској Македонији биоскопска мрежа није била раширена, а да се у постојећим салама приказују амерички филмови „који децу уче да краду, праве нитковлуке и убијају". Као супротност таквој пракси истицано је да совјетски и домаћи филмови народ уче љубави према домовини и преданости делу комунизма. Поред филмова из СССР-а у Благоевград су повремено свраћали и стварни глумци из Совјетског Савеза. Тако је Државно драмско позориште из Москве „Моссовет" после гостовања у Софији 11. новембра 1953. године одржало позоришну представу и у Благоевграду.[1357]

Популарност филма у Благоевграду никада није опала. Током 1980. године у четири градска биоскопа приказано је 4.667 представа које је видело укупно 1.024.000 посетилаца.[1358] Филмске пројекције су истовремено биле и прилика

1356 Борис Ботев, „Да живее, крепне и разцъфтава, да пребъде навеки българо-съветска дружба!", *Пиринско дело,* бр. 41, Благоевград, 7. октомври 1951, стр. 1.

1357 Ив. Хаджийски, „Пред великия девети септември : кинефикацията на Благоевградси окръг през годините на народната власт", *Пиринско дело,* бр. 56, Благоевград, 28. август 1953, стр. 4.

1358 *Статистически годишник на Народна Република България 1980,* стр. 574.

да се кроз форму „филмских новости" представе резултати социјалистиче изградње и модернизације живота, при чему је и Благоевград био тема ових прилога.[1359]

Следећа етапа у модернизацији града било је покретање редовних локалних манифестација које су представљале начин да се у народ пошаљу пропагандне и идеолошке поруке Партије у служби изградње новог друштва преко нових генерација. Таква пракса није мимоишла ни фолкорни Државни ансамбл из Благоевграда, који је у периоду 1967–1970. у свој репертоар уврстио и револуционарне песме, тј. совјетске нумере.[1360]

Прослава јубилеја био је један од начина стварања нових празника и њиховог коришћења у идеолошке сврхе. То је највидљивије било из преименовања назива вароши. Град Горња Џумаја добио је ново име Благоевград 7. маја 1950. године. Та вест је објављена на великом митингу на коме је говорио и секретар БКП Влко Червенков. Поред истицања значаја Благоева за развој радничког и комунистичког покрета и неизбежној улози СССР-а у изградњи социјализма, истицана је и његова улога у македонском питању.[1361]

Стварање новог идентитета становника Благоевграда, који је имао велики механички прилив сеоског становништва, захтевао је и произвођење нових празника. Пошто се 14. јуна 1966. године навршавало 110 година од рођења Димитра Благоева по коме град носи име, одлучено је да се од тада па у будуће сваког 14. јуна тај датум слави као „Празник мога града".[1362] Од 14. јуна 1971. почиње дељење награда поводом дана града.[1363]

На плану масовне културе од 1975. године у Благоевграду се редовно одржао фестивал политичке песме у модерном извођењу под називом „Ален Мак". Пропаганди текстови су најављивали да се стварају нови бендови за овај фестивал. Циљ је био усмеравање енергије омладине и стварање нове емоционалности у политичке сврхе.[1364]

1359 Марияна Пискова, „Горна Джумая (Благоевград) в седмичните конопрегледи 1941–1980 (кинопортрет на града)", *Виртуелна Горна Джумая : минало и културо разнообразие на општина Горна Джумая*/Благоевград. Сборник материали, I и II част (със. Марияна Пискова, Кристина Попова, Милена Ангелова, Нурие Муратова), Благоевград, 2007. стр. 27–57.

1360 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 429.

1361 „Горна Джумая бе тържествено преименувана на Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 20, Благоевград, 14. май 1950, стр. 1, 4.

1362 Кирил Широкански, „Градът на Дядото : 14 юни 1966. Празник на моя град, *Пиринско дело,* бр. 67, Благоевград, 11 юни 1966, стр. 1.

1363 „Благоевградска хроника", *Пиринско дело,* бр. 67, Благоевград, 12 юни 1971, стр. 2.

1364 Иванка Христова, „Да зазвучат песни, яарки и убедителни", *Пиринско дело,* бр. 210, Благоевград, 6. семтември 1977, стр. 2.

Благоевградски округ је још 1970. донео план за развој културе до 1980. године, по чему је био пионир у Бугарској. Култура је имала задатак да постане преносник партијских вредности, сложених идеолошких задатака, патриотских, класних и интернационалних вредности, а у циљу васпитавања омладине и радника зарад извршавања задатака развоја економије.[1365]

Развој града на плану забаве условио је да Благоевград још 1. маја 1964. године отвори и зоолошки врт, који је у моменту оснивања био највећи после софијског. Град је већ половином шездесетих имао и око 150 хектара паркова.[1366]

(в) Јавни споменици – Благоевград

Посебан вид модернизације града и стварања новог идентитета било је подизање јавних споменика. Но, то је уједно било и стварање нових традиција које су делимично поништавале раније наслеђе. Све је почело рушењем споменика „Незнаном македонском четнику" 1945. године.[1367]

Нова традиција везана за комунистички и партизански покрет добила је нове симболе вароши. На узвишењу изнад града 1950. године подигнута је пирамида са црвеном петокраком на врху. Испод обележја су сахрањени остаци 19 људи из Благоевграда и околине који су изгубили живот у борби против фашизма. Око споменика су засађене алеје са цвећем и декоративним дрвећем. Споменик је постао место које су обилазили грађани Благоевграда, али и гости из далека.[1368]

Ова уопштена антифашистичка традиција није по својој симболици, ликовном решењу ни локацији могла да утиче на стварање новог идентитета града. Убрзо је одлучено да се у самом центу подигну два споменика која би представљала фигуре људи. Решено је да се испред минералне бање постави биста Владимиру Поптомову (који је водио устанак комуниста 1923. године), а на централном тргу Македонија споменик Гоце Делчеву (цела фигура).[1369]

1365 *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* стр. 430–431.

1366 Кирил Широкански, „Преобразеният град", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 23. април 1964, стр. 1, 3; „Зоопарк", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 361.

1367 Мичев Добрин, *Македонският въпрос и българо-югославските отношения, 9 септември 1944–1949,* София, 1994, стр. 74.

1368 Осим Бугара (Македонаца) у гробници су били остаци и једног Србина (Драгутина Димковића), као и совјетског грађанина Вањуше Валчука, који су као ратни заробљеници побегли а затим погинули пошто су се придружили бугарским партизанима. Ту су били и остаци једног Албанца (Ваид Јусуфа Малиле) који је погинуо несрећним случајем („Братската могила в Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 28, Благоевград, 22. май 1950, стр. 2).

1369 „Строеж на паметници в Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 90, Благоевград, 11. ноември 1954, стр. 3.

Министарство културе НР Бугарске је још 1953. године, када је слављен јубилеј Илинденског устанка и обележавана смрт Гоце Делчева, објавило конкурс за израду споменика Делчеву. Основна идеја наручиоца била је да се изваја монументални споменик вођи оружаног отпора и идеологу македонског покрета. Споменик је требало да буде материјални одраз не само сећања преживелих учесника, већ и одраз легенди и песми о Делчеву. Победнички рад (који је и постављен на тргу) приказује Гоце Делчева као „силног мушкарца" у покрету. Димензије споменика говориле су о значају овог подухвата (пиједестал је висок 4,7 а споменик 3,7 метара), којим је поново почела да се обележава македонска традиција у оквиру бугарског националног идентитета.[1370] Приликом свечаног отварања споменика на Илинден (2. август 1955) у пригодним говорима је истакнуто да Делчев повезује традицију социјализма са ранијим ослободилачким покретом.[1371]

Споменик Поптомову био је мањих димензија, постављен је 1956. године испред минералних извора, али је и у овом случају кроз ликовни израз уметника показивана „дубока вера" Поптомова у „народну вољу устремљену ка светлој будућности". Церемонија откривања споменика била је прилика да се кроз поздравне говоре и пропратне манифестације утврди слављење нове традиције града.[1372]

Оба рада су представљала соцреалистичка скулпторска остварења, изражавајући снагу револуционара који би као нови/стари хероји требало да постану узори становницима Благоевграда.

Старија традиција исказана кроз јавне споменике није потпуно уклоњена из града. У градском парку налазила се биста песнику Пеји Јаворову везаном за национално песништво о ослобођењу Македоније од Турака. Изван града налазио се и споменик погинулима у рату 1912. подигнут пре 1944. године. Овом споменику „конкурисала" је спомен-костурница подигнута 1963. године код ловачког дома у Благоевграду, са остацима погинулих у борби против фашизма (1923–1927, и 1941–1944).[1373]

Благоевград је 1971. године добио и споменик Димитру Благоеву, монументалну седећу бронзану фигуру постављену у самом центру града, потпуно у

1370 На конкурсу је победио вајар Крум Дерменджиев (Г. Д. Попов, „Паметник на Гоце Делчев в Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 62, Благоевград, 31. юли 1955, стр. 3).

1371 „Слово на др. Борис Вапцаров – секретар на Окръжния комитет БКП произнесено на 2 август т.г. при откриването на паметника на Гоце Делчев", *Пиринско дело,* бр. 64, Благоевград, 7. август 1955, стр. 1.

1372 „Паметник на Владимир Поптомов", *Пиринско дело,* бр. 44, Благоевград, 31 май 1956, стр. 3; Тържествено откриване паметника на Владимир Поптомов в Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 46, Благоевград, 7. юни 1956, стр. 1.

1373 Мирчо Юрков, *н. д.,* стр. 195–196.

стилу епохе у којој је настала (соцреализам). Повратак слављењу националне традиције представљао је споменик добровољцима старијих годишта („трећепозивцима") у балканским ратовима („Македоно-одринско опълчение") из 1979. године. Ликовно решење овог споменика, који је постављен испред нове зграде Музеја, није изведено у соцреалистичком маниру („летећа" фигура која симболизује победу). На потпуно модеран начин, како по ликовном решењу тако и по тематици, изведена је скулпторска композиција код железничке станице 1987. године (касније премештена у центар града), која је симболизовала феномен модерног транспорта људи. Лишена „реалистичке тачности", постала је предмет критике грађана Благоевграда. Потпуно модеран приступ у реализацији скулпторског решења примењен је и 1987. године приликом подизања споменика „летећи коњ" (геометријски спојене металне траверсе), који заправо представља грб Благоевграда, постављеног на узвишењу на самом уласку у град.[1374]

Ова скулптура израђена је пред крај епохе социјализма као део напора да се створи нова модерна симболика града. Још 1985. године јавно су упућиване критике општини услед изостанка бриге за обликовање јасног и препознатљивог симбола града „да би се знало одакле су људи из Благоевграда". Многобројни споменици у граду били су различитих стилова, распршени по целом насељу, често и без довољно бриге за њихово одржавање. Према овим критикама Благоевград још увек није имао ни добру разледницу, као ни споменик који би био симбол целог града.[1375] Трагање за спољашњим, ликовним изразом идентитета града започело је двадесет година пре ових јавно упућених критика.

Дуготрајан процес уобличавања и усвајања грба Благоевграда осликавао је праксу стварања нове традиције у циљу обједињавања наслеђа савременог града и традиције из прошлости у циљу идентификовања становника града са местом живљења. Први конкурс за грб Благоевграда расписан је 1964. године, али комисија није одабрала ниједно решење. Ново решење усвојено је после новог неуспелог конкурса из 1968. године. Израда амблема директно је наручена од локалног сликара Христа Бараковског. Читава ликовна композиција базира се на локалној бајци о старцу и коњу кога је изгубио, онда наново створио, а затим открио минералне изворе. Ликовно решење грба (ждребац у трку са расутом гривом у којој је сунце), требало је да приказује стремљење Благоевграда према будућности. Везу са историјом имала је круна грба која

1374 Тодорка Каменова, „Скулптурната украса на Благоевград за периода 1950–2001. г.", *Известия. Исторически музей Благоевград, том II,* Благоевград, 2001, стр. 247–249.

1375 Тодор Карастоянов, „Един значим въпрос-профил и анфас. Да мислим навреме за естетизацията на градската среда в окръжния център", *Пиринско дело,* бр. 217, Благоевград, 17 ноември 1985, стр. 1, 4.

приказује тврђаву, као симбол снаге и изградње, а ћирилични натпис имена града повезује насеље са Бугарском; фонтана је симбол минералних извора у Благоевграду.[1376]

Током епохе социјализма Бугарска је наставила традицију стварања градских грбова започету још 1900. године израдом грба Софије. Али за разлику од претходног периода, хералдика је после 1944. године стварана по совјетском узору (симболика зупчаника и класја, заједништва радника и сељака). Ликовна решења садржала су примесе новог доба у коме је индустријализација имала централно место. Многи градови добили су грбове са зупчаницима и фабричким димњацима, али и представама нових архитектонских целина препуних солитера или истакнутих споменика. Друга по важности била је флорална симболика, која је карактерисала пољопривредну производњу, а приказивани су и значајни археолошки артефакти. Коришћена је и симболика животиња, при чему је лав био најпопуларнији као општебугарски симбол. Симболика градских амблема имала је извориште и у усменом књижевном наслеђу и фолклору, а управо је грб Благоевграда био прототип такве праксе.[1377]

* * *

Поред образовања и култура је била важан комуникацијски канал који је требало да послужи у стварању „новог друштва". Социјалистичка модернизација Југославије/Србије и Бугарске показивала је битне разлике. Велики прелом који је настао у Југославији 1950. године покренуо је измену свести партијских руководилаца, што је омогућило веће слободе у стваралаштву, одвајање од совјетског културног утицаја и повезивање са светом, што није карактерисало Бугарску.

Међутим, ако се ови процеси посматрају на нивоу средњих градова као што су Чачак и Благоевград, откривају се другачији процеси. Када су у питању установе културе, њихово оснивање и рад, Благоевград далеко надмашује Чачак по броју, квалитету рада у домену основне делатности, архитектонском и симболичком изгледу зграда у којима су смештене ове установе, тако да скоро нема места ни за какво поређење. Чачак, као ни централна власт, нису улагали у институције културе, а поједине су и угашене (позориште). С друге стране, у погледу издаваштва, слободе избора тема, везивања за модерну уметност, могућности постојања алтернативних места окупљања, Чачак је имао предност у

1376 Любен Стоилов, „Благоевград със свой герб", *Пиринско дело,* бр. 143, Благоевград, 11 декември 1969, стр. 5. Погледати фотографију бр. 52.

1377 Стоян Антонов, „Градските гербове в България и конструирането на наследство", *Социологически проблеми 3–4,* София, 2003, стр. 192–200.

односу на Благоевград. Но, само постојање разгранатог система установа културе (које Чачак никада није имао) у граду средње величине као што је Благоевград потенцијално је могло да омогући обликовање такве атмосфере која би створила другачији развој идеја и погледа на свет у односу на владајућу идеологију, омогућавајући превазилажење негативног епитета „провинцијског" стваралаштва и размишљања, односно подстицање индивидуализма као једног од основних одређења модерности.

На нивоу масовне културе Југославија и Србија су имале велике предности у односу на све земље Источне Европе, укључујући и Бугарску. Могућност конзумирања западних филмова, музике, књижевних дела, организовање масовних манифестација (попут Сабора трубача), имала је свој одраз и на нивоу живота Чачка и околине. С друге стране, совјетизација у Бугарској била је видљива и у области масовне културе. Предност Бугарске у овом погледу може се видети само у несметаном испољавању традиционализма (па и национализма) у фолклору и народном стваралаштву, што је искоришћено за презентацију земље у иностранству. Вишенационална федерална држава као што је била Југославија и терет „српског хегемонизма" из прошлости ограничавали су овакву праксу у Србији, па и у Чачку.

Када је у питању подизање јавних споменика (као и ликовно обликовање амблема града) Благоевград надмашује Чачак у сваком погледу: по броју јавних споменика, њиховом ликовном изразу, идеолошкој намени, уклопљености у архитектонску целину града и повезивању са традицијом. Запуштеност Чачка у погледу подизања јавних споменика и изостанак идентификације становника града са местом живљења скоро да су потпуни. Ретки јавни споменици нису постављени на централном тргу, а нема их ни на споредним (осим једном). Идеолошке потребе обележавања револуционарне прошлости решаване су путем масовног постављања обичних плоча са натписима, а меморијални комплекс посвећен партизанима далеко је од града. Благоевград је имао сасвим другачију праксу.

Када се испитује модернизација Чачка и Благоевграда на нивоу културе, открива се да је Благоевград у материјалном виду (број установа културе, архитектура зграда у којима су смештени, као и број и изглед јавних споменика) далеко надмашио Чачак и у том погледу био модернији град који је имао многе установе које одређено насеље и чине урбаним местом. Сам град представља својеврстан материјални „отисак" времена и друштва у простору (Лефевр). Способност преношења репрезентативних делова културе путем симболичких облика од древних времена представља прави знак постојања града. Град према својој суштини омогућава прикупљање многих елемената (људи, њихових способности, занимања, идеја), који су до тада били раштркани и неорга-

низовани, на ограниченом простору. Све компоненте заједнице тако се доводе у стање динамичке напетости и узајамног деловања (Мамфорд). Благоевград, према свим овим чиниоцима, има функције града.

С друге стране, Чачак није имао такав развој када је у питању култура (или макар не у довољној мери), али је поседовао већу отвореност према свету, већу слободу организовања и стварања. Поседовао је виши ниво могућности за испољавање индивидуализма, као једну од основних одређења модерности. Да ли је и у колико мери то било могуће и у Благоевграду који је имао знатно развијенији систем установа културе, потенцијално и значајније функције града, питање је за ново истраживање. Овде се може поставити и питање постојања „нелибералног цивилног друштва" (М. Тодорова) у социјалистичким земљама, лишеног основних демократских слобода. Иако је, строго говорећи, форма цивилног друштва, као једна од важних компоненти модерности, током епохе социјализма била ограничена, контролисана и маргинализована, она је ипак постојала упркос недостатку гаранција индивидуалних права, приватности, добровољног удруживања, формалног легалитета, плуралности, јавног рада и слободног предузетништва. Облици одређеног супротстављања власти (Тодорова тврди и „озбиљног дисидентства") били су могући у друштвеним скупинама које нису нужно супротстављене држави, углавном у културном животу, академским круговима, групама стручњака, који су утицали на појединце, групе институције, државу. Под цивилним друштвом се подразумева скуп мрежа и институција које постоје и делују независно од државе или су у питању званичне организације способне да развијају сопствене спонтане ставове о националним или локалним питањима, које касније преносе на своје чланове, мале групе и коначно власт. Оне нису морале да буду супротстављене држави, али су постојале упоредо са државним организмом и уживале су известан степен самосталности. Све ове компоненте подводе се под појам „нелибералног цивилног друштва", као објашњење за појаве у социјалистичким земљама које јесу део модерности, али не одговарају идеално-типским категоријама створеним на Западу. Постепена либерализација социјалистичких земаља отварала је простор за нове облике организовања и изражавања, што је и довело до стварања оваквих група.[1378]

Колико је систем просветних и установа културе у средњим градовима попут Благоевграда био способан да омогући деловање супротно владајућој идеологији и колективистичкој свести, тек треба утврдити. У сваком случају форма за деловање је постојала, преживела је епоху социјализма, што није карактерисало и Чачак.

[1378] Marija Todorova, *Dizanje prošlosti u vazduh : ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi,* str. 177, 187–196.

4. Свакодневица

Идустријализација и урбанизација постали су оквир мењања многих сегмената живота људи у градовима, укључујући и рутинске праксе живљења, под којима обично подразумевамо свакодневицу. Појам свакодневице одређен је општим окружењем у коме су појединци и групе деловали, али и конкретним догађајима кроз које су пролазили, праксама и представама које су се из дана у дан понављале, уређујући однос према друштву. При томе је „начин" или „стил живота" најближа теорија која је коришћена за прецизније одређење појма свакодневице у овом истраживању, при чему је праћено неколико елемената „задовољавања потреба" од исхране и одевања, па до „потрошње" под којом се подразумева оно што су људи чинили како са материјалним тако и симболичким добрима (културним производима, представама). При томе се окружење у коме су људи деловали схвата као унапред дата структура која је подложна променама посредством друштвене праксе уређене у простору и времену (Гиденс).[1379]

Друштвени живот и свакодневица у комунистичким земљама били су под снажним притиском владајуће идеологије, „историјског задатка" Партије, односно борбе за утопијски циљ трајне економске и политичке једнакости. Дошло је до темељне промене свакодневице као никада пре тога у историји тих земаља. Пошто нико није у стању да живи у једном друштву, а да при томе игнорише његов културни поредак, посебно животно окружење и друштвена правила социјализма, специфично устројство свакодневице постало је саставни део живота и биографија милиона људи. Првобитни идеали социјализма са свим његовим обећањима убрзо је дискредитован применом принудних мера, лошом привредом и невеселом стварношћу свакодневног живота, коју је одређивао тоталитарни систем, честе несташице, али и модернизација.[1380]

4. 1. Свакодневица – Србија

Свакодневни живот у Србији за време социјализма био је под јаким утицајем идеолошке тоталитарне државе у првој деценији после Другог светског рата с једне, док је од средине педесетих све више потпадао под утицај вредности западног потрошачког друштва, с друге стране. Мешање ова два утицаја у свакодневном животу људи био је, како је то истицано у пропаганди, део „по-

1379 Ivana Spasić, *Sociologija svakodnevnog života,* Beograd, 2004, str. 10–11, 169–174, 274–277.

1380 Klaus Rot, *n. d.,* str. 114–115, 117–118.

себног" пута у социјализам Југославије. Послератне године протекле су у општој оскудици као део жртвовања за подизање материјалне основе напретка државе, при чему су и основне животне потребе становништа (храна, одећа) биле редуковане и контролисане. Друштво је од средине педесетих постепено прихватало потрошачки модел живота, а повећање стандарда постало је део званичних партијских докумената и општих друштвених планова.[1381] Виши животни стандард, поседовање апарата за домаћинство, аутомобила, могућност путовања, коришћење материјалних добара пореклом са Запада, слобода у одевању, понашању и слушању музике чинили су, поред редовних званичних ритуала социјалистичке Југославије, оквир у коме се одвијао конкретан живот појединаца.[1382] Ипак, највећи део свакодневице, односно „слободног времена" после посла, и даље је био обухваћен традиционалним патријархалним вредносним нормама које су васпитавале и младе генерације.[1383] Модернизација је постојала у материјалном облику, али не и у вредносном систему.

4. 1. 1. Свакодневица – Чачак

(а) Исхрана и снабдевање становништва

После завршетка Другог светског рата Југославија и Србија имале су многобројне проблеме у погледу организације живота, посебно у градовима. Поред ратног пустошења на сиву свакодневицу тек ослобођених градова снажно су утицале и мере нових власти да целокупни привредни живот ставе под контролу Партије и „сломе" тржиште. Таква одлука поразно је деловала на снабдевање градова животним намирницама са села. У пролеће 1945. године пијаце градова у Чачанском округу биле су празне, иако је у околним селима било довољно хране за тржиште. Међутим, због административно одређених цена, које нису имале тржишну оријентацију, сељаци нису доносили храну у градове што је означено као „шпекулација". Партија је настојала да „обухвати" цело

1381 Predrag J. Marković, „Ideologija standarda jugoslovenskog režima", *Tokovi istorije 1–2,* Beograd, 1996, str. 7–20; Isti, *Trajnost i promena : društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji,* Beograd, 2007, str. 28–30; Ivana Dobrivojević, „Život u socijalizmu – prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955", *Istorija 20. veka 1,* Beograd, 2009, str. 73–85.

1382 Igor Duda, „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj", *Časopis za suvremenu povjest, god. 37, br. 2 (2005),* Zagreb, 2005, str. 371–392.

1383 Веселин Илић, Радослав Ђокић, Бранимир Стојковић, *Култура младих радника (социолошко истраживање културног живота радничке омладине у Београду и Србији),* Београд, 1986, стр. 115–116.

друштво. Један од начина да се смањи и контролише новчана маса у оптицају била је и замена новца. Али многи појединци, па и читава села, нису заменили новац, па су током 1945. године међусобно трговали у окупационим динарима. Комунисти су сматрали да ће планска привреда „пребродити све тешкоће". У пракси се то сводило на рационалисање снабдевања, крајње повећање цена намирница и контролу трговања. Сматрало се да ће се повећањем продукције повећати понуда и обезбедити снабдевање без шпекулација. Једини начин да се оствари овај план било је убеђивање становништва да повећа ентузијазам у привређивању. У стварности сељаци нису износили робу на тржиште због ниских цена, па се трговина одвијала нелегално по забаченим улицама Чачка.[1384]

Ослобођење земље није донело уравнотежење на плану исхране, па је током 1945. године становништво Чачка снабдевано, као и у целој земљи, путем принудних откупа на селу.[1385] Повремено су хапшени и кажњавани појединци у граду који су вршили промет хране без дозволе, попут 12 чланова Месарске задруге у Чачку који су клали стоку и продавали месо без знања власти.[1386] Сузбијање тржишта морало је да се надомести на неки начин, па је нова власт одлучила да се преко задруга врши размена робе села и града и на тај начин избегну посредници и шпекулатни.[1387] Но, све ове акције имале су тренутна и органичена дејства. Оскудица у основним животним артиклима била је карактеристика Југославије у првим послератним годинама.

Партија је настојала да руководи свим видовима живота, укључујући и угоститељство. Тако је 1951. локални комитет КПЈ у Чачку протествовао због високих цена хране и пића у локалним кафанама, што је остављало лош утисак на посетиоце града.[1388] Од средине педесетих почео је да се осећа бољитак у погледу свакодневне исхране. Промене су се осетиле и у храни која се сервирала у државним кафанама. Супа у чачанском ресторану „Пролеће" постала је квалитетнија, а када је замирисао роштиљ у кафани „Београчић", где се почетком педесетих у мензи „гулила проја и гутао смрзнути кромпир", сви су осетили бољитак. У продаји се појавио и бели хлеб, почеле су да раде друштвене печењаре са јагњећим печењем.[1389]

1384 М. Урошевић, „Планске мере за оживљавање наших тржишта", *Слободни глас*, бр. 19, Чачак, 8. јуни 1945, стр. 3.

1385 „О откупу жита и стоке у нашем округу", *Слободни глас*, бр. 20, Чачак, 15. јуни 1945, стр. 5.

1386 М. Катанић, „Откривен шпекулантски рад Месарске задруге", *Слободни глас*, бр. 51, Чачак, 30. јануар 1946, стр. 3.

1387 „Напори народне власти за оживљење чачанске пијаце", *Слободни глас*, бр. 55, Чачак, 3. март 1946, стр. 3.

1388 Мирослав Кораксић, „Угоститељско предузеће 'Јелица' води курс одржавања високих цена, а Градски народни одбор му помаже", *Слободни глас*, бр. 278, Чачак, 24. јули 1951, стр. 4.

Повећање стандарда условило је да почетком шездесетих почне и продаја „сервиса за ручавање", веома вићеног детаља сваког домаћинства у граду. Током 1960. године у једној продавници у Чачку продато је 40 таквих комплета. „Некомплетан сервис" боље је продаван (110 купаца у 1960. години). Током 1961. године продато је 50 „комплетних" и око 170 „некомплетних сервиса". Повећала се и продаја есцајга и шољица за кафу. Запажено је да људи воле да имају лепе ствари у својој кући, без обзира на социјални статус. Продаја кафе је била константна, а уље је све више замењивало маст.[1390]

Мењао се и однос према храни у кафанама. Ресторан „Париз" у Чачку отворио је 1960. године просторију за самопослуживање хране. Други део ресторана био је као и остале кафане – келнери су послуживали госте. Већина рођених Чачана није хтела да узима ручак у самопослуживању, сматрајући да им је то „испод части" и да неприличи градском човеку да лично преузима на „линији" ручак. Они који би отишли на траку за самопослуживање ризиковали су да буду исмејани, иако је ту храна била далеко јефтинија.[1391] Прва самопослуга за прехрамбену робу у Чачку отворена је почетком маја 1961. године.[1392] Иако је стандард временом растао, повремене несташице основних прехрамбених производа стварале су осећај панике и потребе за стварањем кућних магацина. Почетком седамдесетих људи су све више куповали со, шећер и уље, јер су слутили несташице, а истовремено су стварали редове и гужве испред продавница.[1393] Због претеране „куповне грознице" становништва у Чачку, општина је 1980. године формирала одбор који се бавио рационализацијом снабдевања основним намирницама путем бонова, у време опште кризе у Југославији. Три године касније (1983) у Чачку је формирана Конференција потрошача како би се становништво што боље снабдевало путем бонова за основне животне намирнице.[1394]

С друге стране, у Чачку је упорно опстајала пракса продаје јагњећег и прасећег печења у локалним печењарама које се најчешће јело прстима. Оне су

1389 Благоје Радивојевић, „Те незаборавне педесете", *Чачански глас,* бр. 29, Чачак, 16. јул 1982, стр. 30.

1390 Миле Мојсиловић, „У стилу времена и већих потреба : потрошачи у огледалу продавница" *Чачански глас,* бр. 1, Чачак, 1. јануар 1962, стр. 5.

1391 Лека Обућина, „Узгредна запажања : под копреном непотребног стида", *Чачански глас,* бр. 44, Чачак, 9. новембар 1960, стр. 5.

1392 „Отворена прва продавница за самопослугу", *Чачански глас,* бр. 18, Чачак, 12. мај 1961, стр. 8.

1393 Миле Мојсиловић, „Да ли је у питању несташица или потрошачка паника?", *Чачански глас,* бр. 42, Чачак, 30. октобар 1970, стр. 3.

1394 Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.,* стр. 456, 463.

опстале, упркос прогнозама да ће их модернизација града учинити незанимљивим за посетиоце.[1395] Са порастом стандарда уживање у јелу и пићу (нарочито на свадбама са обавезном демонстрацијом расипништва и бахатости), што је постало карактеристика и села и града.[1396]

Повећање стандарда и модернизација живота материјализовани су кроз отварање прве робне куће у Чачку (1963) под идеолошким називом „Партизан".[1397] Пораст личне потрошње био је видљив већ крајем педесетих, посебно кроз куповину кућних апарата за модерно домаћинство. Током првих шест месеци 1958. године у Чачку је продато 386 радио-апарата, као и 671 комад разних других електричних апарата (грејалице, бојлери, електричне пегле, решои). Током првих шест месеци 1959. године продато је чак 919 радио-апарата, као и 678 других електричних уређаја за кућу. Примећена је већа потрошња кафе, шећера и рибљих конзерви. Повећано је и узимање кредита, као и штедних улога.[1398] Трговина се одвијала у центру града. Нова насеља изникла на периферији нису 1963. године имала чак ни продавнице прехрамбене робе или их је било веома мало, иако је у тим насељима живела једна трећина становника Чачка.[1399]

(б) Одевање

Повећање стандарда условило је и промене у одевању већ половином педесетих, када се појављују први „шушкавци".[1400] Но, све до почетка шездесетих Чачани су морали да путују до Београда или оближњег Краљева, ако су желели да купе квалитетнију робу, посебно одећу. Све до 1963. године, када се отворила продавница фирме „Вартекс" из Вараждина у Хрватској, у Чачку се није продавала конфекција. До тада су се продавале тканине, а онда су се шила одела. Међутим, и после појаве продавница, конфекција је у укупном промету текстила учествовала са само 12,7%. Још неповољнија ситуација била је у вези са одећом за децу која је учествовала са 3,7%. Број продавница текстила

1395 Светозар Пејановић, „Печење са пања", *Чачански глас,* бр. 41, Чачак, 8. новембар 1973, стр. 7.

1396 Милан Ђоковић, „Лумпераји по свадбама", *Чачански глас,* бр. 34, Чачак, 8. септембар 1978, стр. 8.

1397 „У Чачку отворена робна кућа 'Партизан'", *Чачански глас,* бр. 18, Чачак, 10. мај 1963, стр. 4.

1398 Миле Мојсиловић, „Лична потрошња у сталном порасту", *Чачански глас,* бр. 1, Чачак, 1. јануар 1960, стр. 7.

1399 Миле Мојсиловић, „Трговина у новим условима : под притиском сваштарских продавница", *Чачански глас,* бр. 18, Чачак, 10. мај 1963, стр. 4.

1400 Благоје Радивојевић, „Те незаборавне педесете", *Чачански глас,* бр. 29, Чачак, 16. јул 1982, стр. 30.

временом је повећаван, али је примећено да конфекцијски модели касне за најмање годину дана у односу на друге градове у Србији. У пролеће 1963. године у чачанским продавницама највише су нуђени женски мантили, виндјакне, фармерице и плишане панталоне.[1401]

Модернизацију одевања пратиле су и забране. Тако је Техничка школа 17. септембра 1963. године наредила ученицима да и даље морају носити ђачке кецеље и блузе, док се мушкарцима забрањује ношење фармерки и јадранки, а девојкама ципела с високом штиклом, као и твис-ташни.[1402] Забране нису спречиле да омладина прати нову моду, посебно девојке, које после 1965. године све више носе мини сукње, на „саблазан" конзервативне околине, мада је већина одобравала слободније одевање жена.[1403] И поред повремених протеста, модернизација одевања није заустављена, па је и локална текстилна фабрика „Први октобар" 1971. године у Чачку отворила продавницу са „најмодернијом" конфекцијом; то је био уједно и први „бутик" у Чачку.[1404] Први приватни бутик за венчанице у Чачку отворен је 1980. године.[1405] Пет година раније (1975) отворен је и приватни салон за улепшавање жена.[1406] Модерна гардероба и накит ношени су у свакој прилици, па и на радном месту, што је у војном предузећу „Слобода" забрањивано због опасности од статичког електрицитета. У истој фирми већи проблем било је ношење мини сукњи, јер су мушкарцима тако одевене жене одвлачиле погледе са машина, па је долазило и до повређивања на послу.[1407]

(в) Слободно време и забава

Када је у питању организовање слободног времена и забаве, све до половине шездесетих и нагле урбанизације није било битнијих промена. Забава у кафанама била је доминантан вид утрошка слободног времена. Средином педесетих

1401 Милан Ђоковић, „Где да се оденемо?", *Чачански глас,* бр. 14, Чачак, 5. април 1963, стр. 4.

1402 Хаџи Миодраг Јаћимовић, *Техничка школа у Чачку 1946–1996,* стр. 79.

1403 А. Брајовић, „Звечарке победници прве гитаријаде", *Чачански глас,* бр. 39, Чачак, 21. октобар 1966, стр, 6; М. М., „'Беле вишње' и мини сукњице", *Чачански глас,* бр. 29, Чачак, 4. август 1967, стр. 6.

1404 Нада Деспотовић, „Да ли ће Чачак добити бутик?", *Чачански глас,* бр. 3, Чачак, 15. јануар 1971, стр. 4.

1405 Даница Поповић, „Бутик за венчанице", *Чачански глас,* бр. 41, Чачак, 31. октобар 1980, стр. 1.

1406 Даница Поповић, „Сервис за лепоту", *Чачански глас,* бр. 41, Чачак, 7. новембар 1980, стр. 8.

1407 Милољуб Живковић, „Више радне дисциплине", *Слобода,* бр. 74, Чачак, 15. септембар 1970, стр. 3.

о Чачку се говорило као о граду кафана.[1408] Партија није предузимала енергичне мере против оваквог вида забаве, осим ако посетици нису били радници који су путем веза испословали „боловање", чиме су постајали „забушанти".[1409] Свакодневни живот у Чачку педесетих није становницима давао пуно места за организовану забаву. Градски живот се све више састојао у конзумирању алкохола, дувана и коцкања. Пораст алкохолизма проузроковао је многе здравствене проблеме и обраћања лекару. Истовремено се ширила и коцка (санс, таблић, покер). Време се тако „убијало", повремено се лако долазило до новца, али су људи живели без циља.[1410] Алкохолизам је остао трајна карактеристика града. У граду и приградским селима 1966. године било је око 3.300 регистрованих алкохоличара (3,37% од укупног броја становника).[1411] Алкохол (пиво) се продавао и у радничким кантинама.[1412] Са повећањем стандарда, временом је највећи део новца одвајан за аутомобиле, техничке уређаје, боље услове живота. „Обичај" да се добар део плате по њеном примању одмах остави у кафани постепено је нестајао.[1413] Од почетка седамдесетих појављује се нова врста зависности. У Чачку су 1972. године регистровани први наркомани, уживаоци хероина.[1414]

Организовање забаве за омладину у Чачку после Другог светског рата било је саставни део агитационо-пропагандних акција нове власти. Међутим, усмеравање интересовања младих према пожељним вредностима Партије није био лак задатак. Омладина је једноставно желела забаву. Партија се није без борбе одрекла водеће улоге у свим сегментима друштва. Локални комитет КПЈ у Чачку јавно је протествовао 1951. године, јер су игранке омладине постале само разонода, без икакве васпитно-образовне улоге (једино такве су корисне за Партију). Организатори игранки размишљали су само о финансијском ефекту. Уз све то, места за игранке била су мала, прљава, загушљива, без хигијенских услова. „Престижан" простор у граду, Дом ЈНА, имао је посебне пропуснице по-

1408 Милан Ђоковић, „Живот у бројкама", *Чачански глас,* бр. 30, Чачак, 17. август 1954, стр. 5.

1409 „Кафански 'болесници'", *Чачански глас,* бр. 324, Чачак, 19. август 1952, стр. 3.

1410 Мустафа Карахасан, „Из чачанског живота: размишљања и жеље", *Чачански глас,* бр. 30, Чачак, 10. август 1955, стр. 3.

1411 Дара Гавриловић, „Поремећени односи у породици", *Чачански глас,* бр. 44, Чачак, 29. новембар 1966, стр. 9.

1412 „Да ли продавати пиво у кругу предузећа", *Слобода,* бр. 38, Чачак, август 1967, стр. 6.

1413 Александар Брајовић, „Све мање прекршилаца јавног реда и мира", *Чачански глас,* бр. 10, Чачак, 3. март 1972, str. 9.

1414 Миле Мојсиловић, „Свет у коме живимо : опасност се зове дрога", *Чачански глас,* бр. 5, Чачак, 31. јануар 1975, str. 9.

дељене „одговарајућим" лицима како би посећивали њихове игранке, али тај пропис нико није поштовао, па су на игранке долазила и лица са „сумњивим морално-политичким квалитетима". Апеловано је да се прекине са праксом да дозволе за улазак на игранку буду само формалност.[1415] Једина вечерња забава људи у Чачку педесетих година била је музика по кафанама, са „назови народном музиком", уз обавезно уживање уз ласцивне песме. Повремено су концерте правили и џез музичари из Дома ЈНА. С друге стране, гостовања „правих уметника" нису била популарна, па су сале редовно биле полупразне.[1416]

Ново градско становништво није конзумирало елитну културу, али се брзо привикло на џез. То је изазивало „саблазан" староседелаца у Чачку, јер су ти исти људи који играју уз џез донедавно у опанцима долазили у град „само петком на бели сомун са паприкашом". Забаве за целе породице, по узору на села, полагано су нестајале.[1417] Ипак, музички укуси нису могли да се лако промене, па су придошлице у град често уживале по кафанама са обавезним ломљењем инвентара, иживљавањем над музиком уз руралне песме („Чувам овце у доње стрњаке").[1418]

Највећа промена у музичком укусу одиграла се са појавом рокенрола. Већ 1958. године локални партијски руководиоци критикују појаву нове игре и музике на игранкама, називајући их „зовом прашуме", коју форсира неколико студената и студенткиња. Критике „хистеричне игре са Запада" која нема ништа заједничко са васпитањем „једне младе социјалистичке личности" нису имале ефекта. Само четири године касније (1962) у Чачку је формиран први рокенрол бенд – „Беле вишње".[1419]

Рокенрол је брзо постао популаран, а простор за концерте обезбеђиван је у Дому ЈНА. Забаве на којима су свирали чачански рокенрол састави („Беле вишње", „Црне Мамбе", „Звечарке") биле су далеко од „сетних" звука гитара. Локална партијска елита толерисала је ову појаву, а у јавности је промицало тихо негодовање због новог стила живота у којем је гласно уживање уз страну музику била новост која се тешко прихватала.[1420] Нови музички правац се ширио, па је у Чачку 1966. године организована прва гитаријада на којој су учествова-

1415 Коста Андрејевић, „Ко све и како 'организује' игранке у Чачку", *Чачански глас,* бр. 309, Чачак, 15. децембар 1951, стр. 2.

1416 „Ни народни, ни певачи", *Чачански глас,* бр. 360, Чачак, 20. мај 1953, стр. 3.

1417 С. Јараковић, „Чачански хоризонти", *Чачански глас,* бр. 9, Чачак, 29. фебруар 1956, стр. 4.

1418 М. Кораксић, „Забаве – где и какве?", *Чачански глас,* бр. 47, Чачак, 16. децембар 1959, стр. 5.

1419 Слободан Р. Стефановић, *Чачански акорди,* Чачак, 2011, стр. 86–87; Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.,* стр. 416, 424.

1420 Звонко Радуловић, „Чачанска гитаријада", *Чачански глас,* бр. 12, Чачак, 25. март 1966, стр. 6.

ли и оркестри из околних градова. На концерте је долазила мушка омладина у обавезним уским панталонама, а девојке у кратким сукњама.[1421] Исте године (1966) Чачани су отишли организовано у Београд да на гитаријади бодре „Беле вишње" из Чачка.[1422] Следеће године „Беле вишње" у наступима у Београду потпомажу предузећа из Чачка (бесплатне карте за превоз, одела, рекламни материјал).[1423] Рокенрол је постао уобичајена појава у Чачку крајем шездесетих. Најпопуларнији састав „Беле вишње" окупљао је увече око 600 посетилаца на игранкама.[1424] Партија у Југославији није забрањивала и прогањала рокенрол, а често је и помагала овакву врсту музике, ако је имала конкретну политичку корист. Тако је у Чачку 1968. године у просторијама Општинског комитета Савеза комуниста отворен први диско-клуб у граду. У питању је било излажење у сусрет студентској омладини и неутралисање потенцијала за незадовољство после студентских немира исте године у Београду и другим универзитетским градовима Југославије. Следеће године (1969) диско се преселио у Дом ЈНА, да би на крају (1970) био пресељен у напуштено складиште алкохолних пића („Винару").[1425]

Локална рокенрол сцена у Чачку била је од половине шездесетих релативно развијена за провинцијски град. Успешну каријеру у овом музичком жанру у Чачку је започео и Бора Ђорђевић 1965. године. Ђорђевић се са породицом убрзо отишао у Београд. Етаблираност рокенрола и Ђорђевића у родном граду потврдио је концерт који је Гимназија у Чачку организовала 1987. године поводом 150 година од оснивања. Најпрестижнија и најконзервативнија образовна установа у граду свој велики јубилеј обележила је концертом бившег ђака, чиме је потврђено и прихваћено постојање рока као усвојеног музичког правца. Успешну каријеру рок музичара у Чачку започео је и Радомир Михаиловић „Точак", гитариста групе „Смак".[1426]

Рок музичари који су своју каријеру започели као средњошколци у Чачку, обавезно су се у старијем узрасту селили у веће градове. Омладина је наставила да се забавља уз рок музику. Међутим, број и квалитет оркестара који су настали до краја шездесетих није поновљен, мада су праћени сви трендови са За-

1421 А. Брајовић, „Звечарке победници прва гитаријаде", *Чачански глас,* бр. 39, Чачак, 21. октобар 1966, стр. 6.

1422 М. Мариновић, „Одјеци са Гитаријаде", *Чачански глас,* бр. 7, Чачак, 18. фебруар 1966, стр. 6.

1423 А. Б., „Помоћ Белим вишњама", *Чачански глас,* бр. 15, Чачак, 12. април 1968, стр. 6.

1424 М. М., „Беле вишње и мини сукњице", *Чачански глас,* бр. 29, Чачак, 4. август 1967, стр. 6.

1425 Milomir Marinović, *n. d.,* str. 32, 35.

1426 Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.,* стр. 398, 404, 429, 472; Слободан Р. Стефановић, *н. д.,* стр. 90–101.

пада, укључујући и хипи покрет, макар на нивоу ношења дуге косе и браде.[1427] Иначе, ношење дуге косе је (1969) оштро критиковано и забрањивано у војној фабрици „Слобода", окарактерисано као „одступање од нормалног понашања" и истовремено повезано са лошим радом у фабрици.[1428]

Седамдесетих година омладина није имала пуно места за забаву. Дом културе је у зимским месецима организовао диско-клуб, а 1979. године и Гимназија је у подрумским просторијама отворила клуб за забаву младих.[1429] Потпуно нова форма забаве младих почела је 1982. године, када је у Чачку отворен први кафић („Чарли"), у коме су се служили капућино, „хот-дог" и слушала „модерна" музика. Нови простор, са ентеријером који се битно разликовао од традиционалних кафана, као и страна музика која се редовно пуштала, постао је веома популаран код омладине.[1430]

Већ средином осамдесетих број кафића (бифеа) почео је да се повећава. Дозволе су добијане лако, упркос условима које је прописивао ГУП Чачка. Могућност брзе зараде привлачила је приватнике да отварају кафиће, док за отварање пиљарница није било захтева. У јавности је истицано да постоје насеља (Кошутњак) која броје и преко 5.000 становника, а да у њима нема ни једне продавнице, као аргумент у борби против масовног отварања кафића. Општина је према овим схватањима требало да регулише намену и број приватних радњи ка добробити свих грађана, а не само забави младих.[1431]

Омладина је у суштини била незадовољна друштвеним животом, јер у Чачку није било довољно квалитетне забаве за младе. Све се сводило на окупљање на тргу или посету кафанама (кафићима), али то су радили углавном они са више новца.[1432] Без обзира на материјално стање појединаца, кафићи су постали најпопуларнија места за забаву и поред покушаја да Партија форсирањем аматеризма окупља младе људе у оквиру свог идеолошког концепта организоване забаве. Дом културе је политиком високих цена услуга покушавао да смањи

1427 Локална штампа је негодовала због појаве хипика, називајући их позерима и слабићима. Истицали су да је смисао живота у раду и стварању, а не у медитацији и нераду (Милош Јефтовић, „Хипи идеологија је апсурдна!", *Чачански глас,* бр. 24, Чачак, 25. мај 1972, стр. 8).

1428 М. Ћубовић, „Критикована појава ношења дуге косе", *Слобода,* бр. 56, Чачак, 30. април 1969, стр. 3.

1429 Даница Поповић, „Генерација из дискотеке", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 2. фебруар 1979, стр. 8.

1430 „Први кафић у Чачку", *Чачански глас,* бр. 46, Чачак, 19. новембар 1982, стр. 10.

1431 Миланка Нешић, „Центар привлачан за 'кафиће'", *Чачански глас,* бр. 5, Чачак, 28. јануар 1983, стр. 8.

1432 Марина Пауновић, „Наша анкета : забава младих у Чачку : препуштени сами себи", *Чачански глас,* бр. 22, Чачак, 27. мај 1983, стр. 3.

посетиоце диско-клуба у својим просторијама.[1433] Акцију смањења интересовања за отварање кафића покренула је и Општина 1983. године, сматрајући да је 18 објеката овог типа превише за Чачак, посебно јер је још 11 особа чекало дозволу да отвори угоститељски објекат типа бифеа или кафића.[1434]

Они који нису имали довољно пара, а имали су намеру да буду примећени, окупљали су се на отвореном простору испред кафића „Астерикс" и „Камел" и то у тако великом броју да је то 1985. године постало интересантно и друштвено-политичким радницима. Омладина је, по њиховом мишљењу, била препуштена утицају улице и „прозападних" вредности живота које немају ништа заједничко са основним „вредностима овог друштва". Локална партијска управа негодовала је због понашања младих, сматрајући да се тако подстичу „нерад, ленчарење, снобовски начин живота, које ово друштво са ниском материјалном основом, ипак не може да поднесе". Партија је сматрала да деца из радничких слојева нису у стању да прате вршњаке богатијих сугрђана.[1435]

Критика окупљања у кафићима имала је спољашње класно обележје, али је проблем за Партију био много дубљи и значајнији. Нова форма организовања младих измицала је контроли власти, јер се нови културни модел ни на који начин није уклапао у идеолошке принципе контроле свих сегмената друштва. Све је то подсећало на облике кафанског живота крајем XIX века који су, осим забаве, имали и еманципаторску и модернизацијску улогу (од назива, преко слободног окупљања и могуће размене мишљења између разних слојева становништва, до политичког организовања и стварања „првог демократског простора").[1436] У зависности од социјалног статуса посетиоца кафана (класног, слојног, етничког или родног) зависи и степен њиховог располагања ресурсима, моћима и вредносним оријентацијама које као друштвени актери могу, мање или више, да користе како би идејама и намерама које су настале у кафани утицали на ванкафански свакодневни живот и модернизацијске процесе на другим нивоима друштвене стварности. Кафана је повољан амбијент за стварање, јачање и дифузију социјалног и културног капитала појединаца, група и друштвених покрета.[1437]

1433 М. М. Вукосављевић, „Кафана, ипак, најпривлачнија", *Чачански глас,* бр. 21, Чачак, 3. јун 1983, стр. 3.

1434 М. Нешић, „Доста је кафана", *Чачански глас,* бр. 30, Чачак, 22. јул 1983, стр. 3.

1435 Драган Суботић, „Запис с поводом : боље бити пијан, него стар", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 32. август 1985, стр. 10.

1436 Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт : урбанизација и европеизација Београда 1890–1914,* стр. 265–277.

1437 Сретен Вујовић, „Феномен кафане и модернизација : фрагменти о европском, балканском и београдском кафанском животу", *Теме,* бр. 3/2010, Ниш, 2010, стр. 870.

За Партију је проблем била нова форма слободног окупљања омладине, а не њено материјално стање. Раслојавање је почело много раније, а у свакодневном животу омладине то је постало видљивије од краја седамдесетих. Млади момци су све више куповали моторе, сакупљали се на централном тргу и показивали се пред задивљеним девојчицама. Локална штампа називала их је „рокерима".[1438] До краја епохе социјализма материјално раслојавање код омладине постало је још видљивије. На улицама Чачка је било све више и више скупих мотора. Лепо, модерно и богато одевени младићи паркирали би их у центру града, наочиглед свих грађана. Разметање скупоценим стварима рушило је основну претпоставку социјалистичког друштва о једнакости. Да би столар купио модеран мотор који се вијао на улицама града морао је да ради најмање 12 година, под условом да сав новац уштеди (мотори су коштали око 10.000 тадашњих немачких марака, без пореза). У јавности се постављало питање да ли је младићима који купују скупе моторе уопште потребан комунизам као друштвени систем, уз јасан одговор да није.[1439]

Рокенрол и западни облици забаве младих временом су постали свакодневица, али никако нису били доминантни културни модел. На подручју масовне културе најпопуларнији је био новокомпоновани културни модел, схваћен пре свега као музички израз савременог човека неприлагођеног урбаним условима живота. У складу са годинама старости постојале су две основне животне вредности код припадника новокомпонованог културног модела: ка разоноди и проводу, посредно и стандарду као неопходном услову за остваривање жеље за забавом и ка породичном животу.[1440] Конзумирање новокомпоноване музике није се ограничавало на приватни простор појединца, већ је то била уобичајана пракса „уживања и разоноде" и на послу током целог радног времена.[1441]

Новокомпонована музика била је „народна" само по маси слушалаца, а заправо је спајала обрасце традиционалног са елементима масовне културе. Мирослав Илић, један од најпопуларнијих (вероватно и најквалитетнијих) певача новокомпоноване музике са „стварним изворним мелосом" („Елвис Присли новокомпоноване музике" по речима критике), живео је и радио у Мрчајевцима код Чачка. Иако је медијски мит о њему говорио да је патријархална личност

1438 Даница Поповић, „У слици и речи : *рокери* на точковима", *Чачански глас,* бр. 37, Чачак, 21. септембар 1979, стр. 9.

1439 М. Јевтовић, „Фотос као повод : шта ће њима комунизам?", *Чачански глас,* бр. 39, Чачак, 11. септембар 1986, стр. 3.

1440 Milena Dragićević-Šešić, *Neofolk kultura – publika i njene zvezde,* Sremski Karlovci – Novi Sad, 1994, str. 14, 36.

1441 „Музика на радном месту", *Слобода,* бр. 213, Чачак, 9. септембар 1976, стр. 5.

и „иделан" лик са села из Србије, права супротност урбаном начину живота, његово појављивање у џинсу (омиљеној одећи по сопственим речима) на плочама које су продаване у милионским тиражима, пропагирале су заправо слику модерности и одвајања од традиције. Публика која је одлазила на Илићеве концерте понашала се као на рок спектаклима, са наглашеном еуфоријом.[1442] Медијски мит о Илићу истицао је његово сељачко порекло и није инсистирао на високом образовању и учешћу у „социјалистичким друштвенокорисним активностима".[1443] Илић је промовисан као особа која је остварила „новокомпоновани сан", при чему овај модел највише личи остварењу „америчког сна", постајући идолом публике у коју су спадали како сељаци, тако и интелектуалци, што је говорило о њиховим животним вредностима и погледима на свет.[1444]

Новокомпонована народна музика била је аутентичан глас из предграђа српских градова, али не и једини. Ако је Мирослав Илић био симбол успеха у „средњем" сталежу, лумпенпролетеризовани радници (неквалификована радна снага са села) никако нису припадали том амбијенту. Они су имали „грубљи" начин забаве и то су по правилу биле периферијске кафане у којима су промукли узвици одушевљења понављали наивне еротске поруке певачица. Најгори гласови из опасних провинцијских кафана били су зов натурализма са којим већина грађана у шездесетим и седамдесетим годинама XX века у Југославији и Србији није желела да се идентификује, осим индиректно, преко негације. Сировост и неукус везивали су се за социјалну групу из радничких предграђа, у којима живе друштвено неуспешне особе, али које се дивље забављају на својим прославама. Прототип женске „хероине" која забавља такву публику под шатрама и у локалним кафанама годинама је била Мица Трофртаљка (Милица Остојић из Милићеваца код Чачка), која је свој надимак добила због „минића" (прва је почела да га носи на естради средином шездесетих година), када је створила имиџ кафанске певачице која својим грубим (готово

1442 Марко Стојановић, „Мирослав Илић – мит о народњачкој звезди", *Гласник Етнографског института,* књ. XXXVI/XXXVII, Београд, 1988, стр. 81–94.

1443 Марко Стојановић, „Значење и функција митских топоса 'новокомпоноване културе' : компаративна анализа медијских биографија Мирослава Илића и Жељка Јоксимовића', *Гласник Етнографског института,* књ. LIV, Београд, 2006, стр. 151.

1444 У елементе „новокомпонаваног сна", који је остварио Мирослав Илић, спадају таленат + поштен рад + трансцендентне вредности + харизма + трансцендентно; сви ови елементи веома су блиски „америчком сну" у моделу масовне културе (таленат + срећа + протестантска етика + хришћанство). Као супротност оваквом успеху издваја се мит о Томи Зравковићу и остварење „балканског сна" који сачињавају: таленат + поштен рад + жртва личне среће + кафана (Марко Стојановић, „Модели успеха у новокомпонованој народној музици и развој 'новокомпоноване културе'", *Гласник Етнографског института,* књ. XXXVIII, Београд, 1989, стр. 132–134).

мушким), промуклим сељачким гласом, понавља наивне сексуалне алузије своје мушке публике, друштвених маргиналаца.[1445] Кафане у предграђима и околини Чачка постале су позорнице са којих су ка својој „слави" кренуле многе „новокомпоноване звезде" народне музике.[1446]

(г) Насиље

Утицај вредности модерног потрошачког друштва у Југославији био је очит, па и у провинцијским градовима као што је био Чачак. Но, то је била само једна страна модернизације урбаног живота. Нагла индустријализација и урбанизација довеле су у град масу сеоског становништва које је у нову средину пренело многе негативне навике, па и склоност ка насиљу.[1447] Све сеоске свечаности (свадбе, комишања, мобе, вашари, кафанска дружења, па и задушнице) пратило је и насиље, а из вербалних чарки и масовне употребе алкохола стварали су се услови и за спонтана или раније добро планирана убиства.[1448] Пред Други светски рат у обрачунима на селу обично се користио нож. Срески начелници су бележили као успех када би у срезу годишње било испод десет убистава. Узроци насиља налажени су у слабом надзору старијих, недостатку образовања, претераној употреби алкохола и чињеници да се сеоском омладином после дванаесте године, када се школовање прекидало, нико није бавио. У недостатку забаве која је могућа у граду, мушка омладина са села је своје слободно време често проводила у насиљу.[1449]

На селу је и после Другог светског рата владао закон освете. Комшије су се редовно свађале око земље, једни другима тровали стоку, палили сена, ту-

1445 Đorđe Matić, „Mica Trofrtaljka", *Leksikon YU mitologije,* Beograd–Zagreb, str. 248–249.

1446 Најпотпунији преглед музичких збивања, музичара, певача, публике и кафана везаних за Чачак и околину погледати у публикацији: Слободан Р. Стефановић, *Чачански акорди,* Чачак, 2011. За детаље почетка каријере многих каснијих „звезда" ове врсте музике у кафанама поред Чачка, погледати публикацију: Мијодраг Бајић, *Музичка ругалица* (без места и године издања).

1447 Према истраживањима Мирослава Перишића о Ваљеву крајем XIX века, најтежа кривична дела извршавали су сељаци – земљорадници, слуге и надничари. У селу се убијало, крало, палило, а у граду вређао краљ, проглашавано лажно банкротство, чинили штампарски преступи, правиле лажне исправе. Број учињених кривичних дела, њихова тежина и начин извршења, указују на велике разлике села и града у међусобним односима и стању свести варошана и сељана (Мирослав Перишић, *Ваљево – град у Србији крајем XIX века (1870–1903),* стр. 145).

1448 Радојко Николић, *Камена књига предака (о натписима са надгробних споменика западне Србије),* стр. 185–186.

1449 Раденко С. Лазовић, „Наша сеоска омладина", *Чачански покрет,* бр. 5, Чачак, 14. мај 1933, стр. 1.

кли се и убијали на славама. Било је и случајева да су у куће бацане ручне бомбе, подметане гранате заостале из рата или да су жене једна другој сипале соду у очи. Често се све то није пријављивало властима, него се чекао погодан тренутак за освету.[1450] Туче сељака обично су се дешавале на вашарима и пијаци. Све је почињало одласком у кафану и пићем, а завршавало се физичким насиљем.[1451] Људи су страховали када би одлазили на сеоска весеља, јер је постојала могућност да се из заседе добије мотка по глави или убод ножем. Проблеми међу људима решавани су физичким насиљем, без суда и адвоката, својеручно.[1452]

Почетком педесетих Чачак је све више насељавало становништво са села, масовно се запошљавајући у локалним фабрикама. Када би радници војног предузећа „Слобода" добили вишак новца, ван редовне плате, у граду се одмах осетио „живот". Неки су били пијани још од фабрике, па су певали улицама до центра града, добацивали женама, узнемиравали ноћу својом виком уснуле грађане.[1453] Агресивно понашање није било карактеристично само за раднике. Почетком педесетих и на игранкама студената који су се враћали у Чачак избијале су туче и растеривање окупљених.[1454]

Физичко насиље јавно су демонстрирали и чланови Градског одбора општине и чланови Партије који су из освете умели да премлате онога ко се замерио њиховим породицама. Милиција тада није интервенисала, иако је присуствовала догађају.[1455] За разлику од овакве традиционалне агресивности, у Чачку је од средине педесетих велики проблем постала малолетничка делинквенција као нови, урбани феномен. Поред алкохолизма, коцке и ширења проституције, регистровано је 30 малолетних преступника који се баве криминалом.[1456] Масовни прелазак са села у градове задржао је многе претходне навике и донео нове проблеме. Улога породице у градским условима била је битно другачија него на селу, као и заузетост родитеља, што је код омладине условило појаву ширења преступништва свих врста.

1450 Милан Ђоковић, „Друштвено зло против кога се треба упорно и енергично борити : Осветe", *Чачански глас,* бр. 37, Чачак, 28. септембар 1955, стр. 6.

1451 „Кавгације", *Чачански глас,* бр. 43, Чачак, 31. октобар 1956, стр. 5.

1452 Митрован Живковић, „Људи и појаве : кад се Драгачевци веселе – ножеви севају", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 11. фебруар 1966, стр. 7.

1453 М. Ђ., „Ружна слика. Пијанице", *Чачански глас,* бр. 357, Чачак, 21. април 1953, стр. 3.

1454 Владета Ђелошевић, „Поступци неких студената за осуду", *Чачански глас,* бр. 370, Чачак, 28. јул 1953, стр. 2.

1455 Комнен Капларевић, „Силеџије", *Чачански глас,* бр. 382, Чачак, 21. октобар 1953, стр. 5.

1456 Милан Ђоковић, „Наличје нашег града", *Чачански глас,* бр. 46, Чачак, 15. децембар 1954, стр. 2.

Локална власт је 1955. године била свесна последица ширења делинквенције код омладине и неприлика које ће уследити у наредним деценијама. Група од 28 дечака између 12 и 15 година редовно је правила инциденте по граду, а посебно су била опасна четворица позната по бројним крађама. Град је одлучио да се пошаљу у Поправни дом у Крушевцу, али није било довољно новца у буџету за плаћање смештаја. Општина је морала да узме кредит и да за сваког дечака плаћа издражавање у дому седам до осам хиљада динара месечно.[1457]

Криминал се ширио и у привреди. Преступници нису добијали тешке казне, брзо би се враћали из затвора и често запошљавали на одговорна места, па су поново правили преступе и проблеме. Партија је захтевала помоћ целог друштва у борби против криминала и насилништва, посебно ангажовање штампе у осуди таквих поступака.[1458] Насиље и привредни криминал нису били локално обележје, већ један од пратилаца убрзане индустријализације и успорене урбанизације. Мушкарци су слободно време и новац трошили по кафанама које су постајале позорнице мушког надметања, укључујући и агресију.[1459]

И поред жигосања таквих појава у јавности, насиље и криминал у Чачку нису смањени. Групе „омладинаца" редовно су изазивале туче по граду, премлаћујући појединце и усамљене парове, намерно правећи инциденте који су били повод за агресију. Такве скупине имале су свог „шефа", понављајући гегове из каубојских филмова. Редовно су изазивали туче у периферијској кафани „Шумадија" која је због тога добила надимак „Кореја".[1460] Но, туче су избијале и у самом центру града, у Башти „1. мај". Ту је и после поноћи свирала музика и играло се по разбијеном стаклу. Други део гостију мирно је посматрао такве сцене, као да се налази у позоришту.[1461] Број прекршајних пријава у Чачку био је у другој половини педесетих у порасту. Тако је 1956. било 705 прекршајних пријава више него 1955. године. Највише је пријављивана група од 20 младића који су годишње имали од 10 до 15 регистрованих преступа. Плаћали су минималне новчане казне или би, додуше ређе, били у затвору само по неколико дана. Само у мају 1956. године регистровано је 47 туча, а било је напада и на милиционере. Дешавало се и да предузећа из својих фондова или солидарним

1457 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 343, Записник са седнице Савета за унутрашње послове од 27. јуна 1955. године.

1458 ИАЧ, НОС љубићко-трнавског, К–4, бр. 337, Записник са седнице Савета за унутрашње послове од 7. маја 1954. године; К–4, бр. 339, Записник са седнице Савета за унутрашње послове од 13. августа 1954. године.

1459 Cvetko Kostić, *Bor i okolina : sociološka ispitivanja,* Beograd, 1962, str. 164–166.

1460 „Друштвени проблем : кабадахије", *Чачански глас,* бр. 24, Чачак, 21. јун 1957, стр. 8.

1461 П. К., „Ноћ наша обична", *Чачански глас,* бр. 32, Чачак, 13. август 1958, стр. 8.

прилозима запослених, исплаћују казне за насилнике. Тако је предузеће „Електро-Морава" у свом буџету за такве издатке наменило 40.000 динара. Било је и случајева да насилници нису кажњавани и то не само за туче, већ и за силовања и отмице девојака. Ноћу су по улицама пијанци и беспосличари правили буку, а милиција није имала законске основе да их гони, јер о томе Општина није донела пропис. Поред туча била је раширена и коцка. Током 1955. године милиција је открила 69 група са 211 коцкара. Коцкари су углавном били службеници и богатији сељаци.[1462]

Проблем преступништва није смањен ни почетком шездесетих. Групе малолетника, деце од 10 до 12 година, имале су обичај да на периферији града, у радничком насељу „Велика колонија" код војне фабрике „Слобода", пресрећу усамљене пролазнике тражећи им најразличитије ствари, обично цигарете.[1463] Ово насеље је и почетком седамдесетих било место у коме су се често дешавала кривична дела, посебно малолетника. Деца без родитељског надзора и деца разведених или без једног родитеља, вршила су и после пунолетства кривична дела, од силовања до премлаћивања.[1464]

Појава ширења криминала међу омладином, према истраживањима криминолога, била је директна последица убрзане урбанизације и индустријализације. Истраживања у свету и Југославији показала су да постоји директна повезаност процеса урбанизације и пораста малолетничког криминала.[1465] Дезинтеграција односа међу људима у великим градовима и слабији надзор над омладином један су од узрока ове појаве.[1466] Овом низу би требало додати и утицај средстава масовне комуникације, организације времена у школи, а важна карактеристика ове појаве је и саучесништво, односно стварање неформалних група.[1467]

Брзо „нагомилавање" становништва са различитих страна на малом простору условљава бројне социјално-патолошке појаве, па и делинквенцију код омладине услед бројних нерешених проблема организације свакодневног живота (стан и стамбени услови, образовање, могућност за игру и забаву, по-

1462 „Благо кажњавање силеција", *Чачански глас,* бр. 22, Чачак, 6. јун 1956, стр. 6.

1463 Душан Кокотовић, „Родитељи, где вам се деца играју?", *Чачански глас,* бр. 27, Чачак, 17. јул 1964, стр. 7.

1464 Д. Мирковић, „Чувајте се силеција!", *Чачански глас,* бр. 32, Чачак, 21. август 1971, стр. 7.

1465 Miroslav Živković, *Prilog jugoslovenskoj urbanoj sociologiji,* str. 20–21; Мирослав Живковић, „Град у социјализму", стр. 55–57.

1466 Rudi Supek, *n. d.,* str. 194–195.

1467 Мило Бошковић, *Криминологија и социјална патологија : друштво – злочин, страст и болест,* Нови Сад, 1995, стр. 204.

тврђивање личности, запосленост). У градовима је контрола над млађом популацијом слабија него у мањим насељима и селима. Преступници су често долазили из породица које су мигрирале са села у град. Запосленост родитеља била је отежавајући фактор, јер нису имали времена за децу. Примећено је и да са порастом степена индустријализације опада криминал код омладине, јер су градске средине постајале стабилније, са јаснијим структурама у свакодневном животу, правилима и нормама понашања, што је омогућавало чвршћу интеграцију у градску заједницу.[1468]

Тренд пораста и опадања малолетничког преступништва у Чачку поклапа се са овим истраживањима. Са наглом урбанизацијом шездесетих година уочена је и појава изражене малолетничке делинквенције у Чачку. Милиција је бележила непрестан раст броја нових преступника (1966 – 190; 1967 – 235; 1968 – 242; 1969 – 293; 1970 – 305). Социјална угроженост, васпитна запуштеност, небрига породице, промена животне средине, низак стандард, незапосленост, неслога родитеља и неуспех у школи, само су повећавали потенцијал преступништва. Делинквенти су долазили и из имућних породица у којима је брига о деци била слаба. Почетком 1971. године у Чачку се сваке ноћи догађала најмање једна провала коју би извршили малолетници. Пад малолетничке делинквенције забележен је 1972. године када је регистровано „само" 175 преступника. Иако насиље није нестало, од почетка седамдесетих уочава се известан пад физичких разрачунавања у граду.[1469] Према броју правосудно осуђених лица (пунолетних и малолетних), општина Чачак је све до краја периода социјализма „предњачила" у односу на општине сличне величине у централној Србији (Ужица, Краљева, Крушевца, Ваљева), а неретко је била испред далеко већег Крагујевца.[1470]

Иако се степен криминала у Чачку не може мерити на овај начин, јер постоји разлика између стварног броја преступника, криминалаца регистрованих у

1468 Aleksandar Todorović, „Urbanizacija i maloletnička delinkvencija", *Stanovništvo,* br. 1, Beograd, januar – mart 1966, str. 48, 50, 53; Isti, „Urbana sredina i maloletničko prestupništvo u Beogradu", *Stanovništvo,* br. 3–4, Beograd, juli – decembar 1968, str. 239. Пре 1959. године малолетници су у Југославији кажњавани као и пунолетна лица. Од 1959. године усваја се законодавство које инсистира на „заштичничком" односу према преступницима и покушајима њиховог поновног уклапања у живот. Овакав став је критикован деведесетих као неправичан (Selvedin Avdić, „Istorijsko-pravni pogled na razvoj maloletničkog krivičnog zakonodavstva kod nas", *Novopazarski zbornik 33,* Нови Пазар, 2010, стр. 355–367).

1469 Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости : облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", стр. 592.

1470 Према подацима за 1983. годину на 1.000 становника општине у Чачку је било 7,17 правоснажно осуђених, у Крушевцу 4,46; Краљеву 3,29; ужој Србији 5,47 (*Општине у СР Србији 1975 : статистички подаци,* Београд, 1976, стр. 339; *Општине у СР Србији 1983 : статистички подаци,* стр. 407).

полицији, и оних који су правоснажно осуђени, статистички подаци су говорили о напору локалних власти да репресивном политиком сузбије једну раширену појаву. Све до средине осамдесетих Чачак је предњачио у овој статистици. И крајем осамдесетих у Чачку је међу младима било доста регистрованих преступника (1986 – 165 преступника између 14 и 16 година). У међусобним обрачунима међу младима све чешће је употребљаван и нож.[1471]

Поред насиља за омладину је у Србији много већи проблем био висок проценат ауторитативних личности (према појединим истраживањима највиши у свету, искључујући Грчку). Ова особина је често узроковала и конфликтност, а своје плодно тле је налазила у сукобу традиционалних и модерних вредности. Уочена је јасна тенденција да су поседовање и степен образовања смањивали ову појаву, укључујући и образовање родитеља, превасходно очева. Симптоматично је да је највиши степен ауторитативних међу младима био у групацији која је желела да приступи Партији, највероватније због стопљености ове организације са влашћу, монополне позиције у политичком животу и скривених бољшевичких садржаја. Све је то била рефлексија традиционалне патријархалности карактеристичне за Балкан у целини.[1472]

Конфликтне ситуације уочаване су и у средњим генерацијама. Нису биле ретке ни туче у самим фабрикама, а главни узрочници били су употреба алкохола и нервна истрошеност на послу. Од вербалних сукоба брзо се прелазило на физичку агресију.[1473] Све убрзанији живот у урбаној средини стварао је и менталне проблеме (неурозе) што је, поред традиције насилништва, један од понуђених одговора за висок степен преступништва свих врста. Од 6.000 прегледаних пацијената у неуропсихијатријској амбуланти у Чачку током првих девет месеци 1966. године, неуроза је утврђена код 2.185 (30%). Према броју регистрованих особа које пате од неуроза Чачак је био испред Крагујевца (два пута већи од Чачка), а имао је дупло мање оболелих него Београд (који је 24 пута био већи од Чачка). Углавном су од неуроза оболевали неквалификовани радници. Физички и психички напори исцрпљивали су људе тек придошле са

1471 Миладин Вукосављевић, „На врху бодежа", *Чачански глас,* бр. 14, Чачак, 31. март 1988, стр. 3.

1472 Dragomir Pantić, „Vrednosti mladih u vreme krize : anomična generacija", u: *Deca krize : omladina Jugoslavije krajem osamdesetih* (red. Srećko Mihailović), Beograd, 1990, str. 188–191, 201. Проблематизовање овакве статистике и указивање на културолошке прилике на Балкану као један од битних узрока изузетно високе стопе ауторитарности код младих, па и у Србији, није оповргао констатацију да је појава раширена и да има знатан утицај (као препрека) на модернизацију и стварање цивилног друштва (Slobodan Antonić, *n. d.,* str. 62–67)

1473 М.Тодоровић, „Знак за узбуну", *Фабричке новине,* бр. 142, Чачак, септембар 1987, стр. 13.

села. Уз све то, у Чачку није било правилног одмора, јер су сви изласци и забаве били везани за кафане или фудбалске трибине.[1474]

Ако је каснија модернизација живота условила да се мушкарци све мање задржавају по кафанама, а све више времена и новца одвајају за кућу, склоност ка поседовању оружја остала је традиционална. Таквој наклоности погодовала је свакодневица у којој су се често дешавала насиља. Због могућности да свако ко није осуђиван, ко није склон алкохолу или није наносио телесне повреде другима може носити оружје, број пиштоља у Чачку се намножио. Један број људи је постајао агресиван по добијању оружја, па га је лако потезао. Посебно је забрињавајуће деловао податак да је све више младих људи добијало дозволе одмах по пунолетству. Пуно се пуцало по слављима. У чачанским продавницама пред Нову 1966. годину продато је преко 10.000 метака. Чачанска милиција издала је 1964. године 79 дозвола за ношење оружја, а 1965. године већ 571 дозволу. Током 1963. године у Чачку је продато 8.345 комада пиштољске муниције (1964 – 12.730, 1965 – 72.076 комада свих калибара). Колико год да је трговина набавила пиштоља, продала би их истог дана. Све више је било случајева ненамерног и намерног убијања на весељима разног типа.[1475]

Мушкарци су настојали да имају оружје и у наредним деценијама. Током 1971. године у Чачку је поднето 512 захтева за ношење оружја. Позитивно је решено 367 захтева, одбијено 116, а 20 је остало нерешено. Најчешће су то били захтеви за набавку пиштоља (121 захтев).[1476] Током 1982. године у општини Чачак издате су 482 дозволе за набавку ловачких пушака, 61 пиштољ, 10 малокалибарских пушака, девет ваздушних пушака и исто толико ловачких карабина. Оружје су набавила 503 приватника. Према подацима милиције преко 6.600 Чачана је поседовало оружје.[1477]

1474 Миле Мојсиловић, „Човек у вртлогу савремености", *Чачански глас,* бр. 1, Чачак, 5. јануар 1968, стр. 9.

1475 Митрован Живковић, „Људи и појаве : наоружање или разоружање", *Чачански глас,* бр. 8, Чачак, 25. фебруар 1966, стр. 7.

1476 Физичким лицима издата је дозвола за набавку 30 пиштоља, 11 ловачких карабина, шест малокалибарских пушака и два малокалибарска пиштоља. Остало оружје добила су правна лица. У 13 случајева оружје је одузето (Александар Брајовић, „Чачани се све више наоружавају", *ЧГ,* бр. 15, Чачак, 7. април 1962, стр. 9).

1477 „Чачани добро наоружани", *Чачански глас,* бр. 21, Чачак, 20. мај 1983, стр. 3.

4. 2. Свакодневица – Бугарска

Свакодневни живот у Бугарској током социјализма прошао је кроз неколико фаза које су зависиле од постепених промена политичког режима. У првој фази, до средине шездесетих, односи у друштву су у многим сегментима моделирани на принципима терора и страха (по совјетском узору). Од краја шездесетих до средине осамдесетих режим је имао нешто попустљивију политику, стандард је порастао, тако да је друштво почело више да се бави свакодневним животним проблемима.[1478]

Режим је до краја контролисао готово све сегменте заједнице, али је од шездесетих почео да се ствара индивидуализам, одвајање јавног од приватног. Стварају се први облици независних форми удруживања и изражавања у односу на тоталитарно друштво. Ова појава настала је у неформалним пријатељским круговима у граду, омладинским групама и субкултури која се стварала око „забрањеног воћа" (музика са Запада и западни начин живота).[1479]

Тоталитарни режим је имао снажан уплив у свакодневицу људи, не само путем политичког притиска и манипулације приступом материјалним добрима, већ и кроз читав систем конструисања нових празника и ритуала у циљу стварања социјалистичког начина живота. Када је у питању Бугарска систем нових празника уведен је за целу земљу, а у његовом стварању учествовали су и етнолози и фолклористи. Но, овај систем је само делимично усвојен и то уз измене, а многи нови ритуали нису прихваћени. Ритуали и празници, као устаљене симболичке радње, нудили су представе које су могле социјалистичку утопију да прикажу као могућу ангажовањем емоција народа.[1480]

1478 Ивайло Знеполски, „'Консенсусната диктатура" и социалната база. Корумпиране на масите", стр. 395,

1479 Михаил Груев, „Политическото развитие на България през 50-те–80-те години на XX век", *История на Народна Република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 165.

1480 На тај начин власт је стварала конкурентски систем празника у односу на цркву, обликујући нову традицију и покушавајући да створи својеврсну замену за политички плурализам, да би на тај начин „куповали душу народа". Систем званичних ритуала и празника разликовао се у зависности која је социјалистичка земља у питању. У Бугарској је постојало пет врста празника и ритуала: 1) партијски ритуали, 2) државни и јавни ритуали, 3) ритуали везани за рад и професију, 4) породични ритуали и 5) комсомолски ритуали. Тачне смернице, циљеве и функције празника биле су државна брига, па је о томе и Службени гласник у Бугарској дао заповест 1978. године, заправо објавио како ритуали треба да се обављају. Стари празници као Св. Ђорђе, претворени су у нове – „Дан Овчара". Социјалистичка идеологија, помешана са патриотским идејама и магловитим алузијама на симболизам традиционалне сеоске културе, чини окосницу „новог социјалистичког ритуала". Приручници и сценарији показивали су у којој је мери држава учествовала у режирању тих догађаја. Со-

4. 2. 1. Свакодневица – Благоевград

(а) Исхрана и снабдевање становништва

Контрола и расподела основних животних потреба, као што су храна и одећа, били су проблеми са којима се друштво борило до краја епохе социјализма. Организовање исхране у градовима Бугарске после национализације 1947. године вршено је путем државних предузећа. У Благоевграду је 1948. године основано привредно предузећа „Хоремаг" које је представљало државну основу за трговину на мало, друштвену исхрану и производњу хлеба. Са овим предузећем почео је да се мења облик унутрашње и спољашње трговинске мреже. Приватне продавнице почеле су да се замењују државним. Током 1951. уместо „Хоремаг" предузећа основана је ГТП „Градска търговия", што је допринело да се побољшају организација и контрола трговине у Благоевграду. Ово предузеће је још више раширило трговинску мрежу – отворени су трговинска радња „Москва" и хотел „Волга". Због практичних потреба из предузећа „Градска търговия" 1954. године издвојила се друштвена исхрана („Хлебна промишленост"). У даљим годинама настављено је са специјализацијом – године 1961. основано је посебно градско трговачко предузеће „Народен магазин" за продају прехрамбених и индустријских производа. Све до 1960. године Благоевград је имао 74 продавнице, почетком 1963 – 84, а до августа 1964. било их је већ 97. У част 9. септембра, 1964. године отворена је продавница „1.001 прозвод" (робна кућа). Трговина је добила и нову, модерну форму. Прва самопослуга у Благоевграду отворена је 1960. године. Четири године касније од укупно 97 трговинских објеката 20 су биле самопослуге.[1481]

Но, иако је временом трговинска мрежа у Благоевграду била све шира, а асортиман производа већи, проблем редовне и квалитетне снабдевености града основним животним намирницама никада није решен до краја епохе социјализма. Било је дана када су продавнице биле празне или су имале оскудан избор робе. Квалитет артикала био је сумњив. Продаване су конзерве са рибом

цијалистички празници у Бугарској само су делимично прихваћени, а народ је тврдоглаво остао привржен старим праксама. Понекад је само прихватана церемонија. Крајем епохе социјализма у Бугарској дошло је и до смањења притиска да се ови празници спроводе у пуном виду, па и до неслагања комисија како их треба спроводити (Klaus Rot, *n. d.,* str. 85, 91–94, 97, 101–102, 108–109).

1481 Ст. Гавриленков, „Благоевградският магазин със самообслужване", *Пиринско дело,* бр. 8, Благоевград, 28. януари 1961, стр. 3; Атанас Мамушев, „Успехи на търговията в Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 119, Благоевград, 11. октомври 1964, стр. 2.

чији је рок трајања истекао, али и труло поврће. Однос према купцима често је био груб, јер су за добру робу продавци тражили додатан новац „испод руке". Достава млека у продавнице је каснила, тако да они који су ишли у школу или на посао, нису могли да га купе. Исти проблем био је и са испоруком хлеба.[1482]

Ни средином осамдесетих грађани нису били задовољни државним системом снабдевања. Прописана норма за простор који је требало да припада продавницама била је 310 квадратних метара на 1.000 житеља када је у питању трговина. Благоевград је био испод просека – 285 квадрата (1983). У округу је било 44 објекта трговине на 10.000 житеља, а у Благоевграду 28; објекти друштвене исхране у округу – 28, Благоевграду – 15. Пошто је Благоевград био највећи урбани центар у округу, ова статистика била је још неповољнија.[1483] Нова насеља имала су проблем у снабдевању и после десет година од подизања првих солитера.[1484]

Јавна критика овог проблема говорила је о његовој дуготрајности и раширености. Продавнице су углавном биле слабо снабдевене, што је стварало неповољан утисак о граду. Лоше и нередовно снабдевање били су једна од трајних карактеристика урбаног живота социјалистичких земаља. Из тих разлога, приликом планирања посете дипломата Благоевграду 1987. године, једна од важнијих ставки била је обавеза градских власти да тога дана на траси проласка гостију трговине буду добро снабдевене („пуне робе") и да се обнове и уреде сви хотели и ресторани.[1485]

Но, то је био само краткотрајни предах за проблем који никада није решен. Социјалистички градови имали су неизграђену структуру услуга за све бројније становништво. Отваране су велике продавнице, а због „рационализације" затваране мање, тако да се морало више од пола сата ходати по новим кварто-вима како би се дошло до радњи у којима би се могло купити млеко за децу.[1486]

1482 Венцислав Аврамов, „Пропуски и слабости, които тормозят хората. Неволите на пети квартал в Благоевград и как комисията за народен контрол се бори с тях", *Пиринско дело,* бр. 150, Благоевград 28 юни 1985, стр. 2.

1483 „Да изградим Благоевград като комплексно развит окръжен център. Резюме на основния доклад,изнесен пред съвместния пленум-сесия от секретаря на ОК на БКП Димитър Геров", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 26 февруари 1983, стр. 1–2.

1484 Йордан Тонев, „Общо взето 'добре',а защо не и конкретно. Какъв е проектът, какъв е комплексът", *Пиринско дело,* бр. 171, Благоевград, 20 юли 1984, стр. 2.

1485 ЦДА, МС, Ф 136, ин. оп. 79, а. е. 164, л. 7. – Решение № 49. на бюрото на Министарския съвет от 21 март 1986 година за подготовка на срещата с ръководителите на дипломатическите мисии, акредитирани в Народна Република България, в Благоевградски окръг през 1987 година.

1486 Емил Измирлиев,„Всеки трябва да го заболи", *Пиринско дело,* бр. 115, Благоевград, 17 май 1987, стр. 1.

Нови квартови имали су мало продавница. Понекад само по две, а дешавало се да једна од њих не ради и преко 40 дана. Није било апотека, нити здравственог пункта. Пошта је радила са странкама само до 16 часова. Јавне телефонске говорнице биле су ретке, а на њима често није било сигнала.[1487] Права драма за родитеље била је болест детета. Трогодишње дете које има температуру било је тешко одвести до лекара. Није било телефона да се позове помоћ, а дете није могло да се код некога остави док се не прибави помоћ. На аутобуској станици чекало се и по пола сата по хладном времену, у кварту није било апотеке да би се купили антибиотици.[1488]

(б) Слободно време, забаве, одевање, насиље

Организација слободног времена и забаве градског становништва стварала је нова искушења за тоталитарну државу. Повећање животног стандарда у социјализму није био једини и основни циљ власти, која је заправо покушавала да ради на стварању „свестрано развијене личности" и „утврђивању социјалистичког начина живота". Свакодневица је имала сасвим другачији ток од планираних циљева. Нерегулисана продаја алкохола, дувана и прекомерна употреба хране нису били циљеви социјализма, као ни друге негативне особине везане за модернизацију, какви су на пример били каријеризам или „мување" како би се дошло до жељеног циља.[1489]

Одмор и друштвени живот у новим квартовима није се одвијао на жељени начин ни на самом измаку епохе социјализма (1984). Традиционалне кафане, пивнице и посластичарнице служиле су само пиће и слаткише, али не и готова јела, што је у таквим просторима стварало другачију атмосферу од очекиване, а то није било у складу са „социјалистичким вредностима". Препоручивано је да се у тим ресторанима пушта музика, употребљавају колор телевизори, играју друштвене игре (шах, домине), читају новине и други штампани материјал и организује самопослуживање на линијама за готова јела. Ресторани су према овом предлогу требало да постану места за одмор и друштвени живот.[1490]

1487 Роза Андреева, „Хората искат повече внимание. Пак за ж. к. '9 септември'", *Пиринско дело,* бр. 132, Благоевград, 5 юли 1979, стр. 2.

1488 Ката Христова, „Крайно необходимо е да имаме аптечен пункт", *Пиринско дело,* бр. 45, Благоевград, 5 март 1981, стр. 2.

1489 Красимира Кирова, Валентин Гурванов, „Постижения, проблеми и перспективи в повишаването на жизненото равнище", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 302.

1490 Христо Юруков, „Обществено хранене", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 340–341.

Међутим, организација слободног времена и забаве у новим модерним градским условима редовно је измицала контроли власти, што се посебно односило на западну популарну музику. Још 1948. године у Благоевграду је постојао џез оркестар „Ритам" („Ритъм") основан у оквиру организације Отечественог фронта. Свирали су на разним манифестацијама, литерално-музичким забавама, игранкама. Локални комунисти су са жаљењем констатовали да тај џез оркестар по свом саставу и репертоару није на линији Отечественог фронта, нити било које друге установе у оквиру ове организације, већ је у „служби неке америчке џез фирме". Од половине сваке забаве овај оркестар свирао је свинг, као и друге америчка игре и нумере. По оцени локалног комитета таква врста забаве била је веома неукусна, а незадовољство је било тим веће јер је омладина Благоевграда (тада још Горње Џумаје) играла и уживала уз модеран плес. Масовност ове појаве потврђивали су сами комунисти, саопштавајући да је омладина на „странпутици" и да одлази само на „такве лаке забаве". Комунисти су јавно обзнанили да ће се таква пракса ликвидирати, јер није за домаћу омладину.[1491]

Власт није имала намеру да крњи монопол у контролисању свих делова друштва, укључујући и забаву. Милиција је малтретирала омладину ако би се дрзнула да се весели изван прописаног једногласја. Градске девојке и момке, често образоване, који су покушавали да „терају" неку моду, власт је поспрдно називала „зози и суинги".[1492]

Репресиван режим ипак није успео да до краја угуши модернизацију свакодневице код омладине, чије се другачије понашање од очекиваног јавно жигосало као „хулиганство". Користећи се чињеницом да је 1958. године у Софији убијен један младић у граду, власт је покушала да се обрачуна са целокупном новом омладинском културом, коју није контролисала и каналисала. Критика понашања омладине почињала је од одевања („по последњој моди", кратка одећа обавезно изнад глежњева, уске панталоне са два задња џепа са преклопима, разне цветне комбинације). Нападан је став омладине да се свако може одевати по својој вољи. Уз то је навођено и пијанство. Овакве појаве нису биле карактеристичне само за Софију, већ су уочаване и у Благоевграду, граду који је „херојски дао много жртава у крви". Власт је инсистирала да Благоевград не заслужује да се у њему појављују извесни „мамбовци" и „џековци" са коњским реповима, који уместо домаћих „лепих" мелодија воле само џез музику. Језик

1491 „За младежкия джаз в Горна Джумая", *Пиринско дело,* бр. 12, Горна Джумая, 22. март 1948, стр. 2.

1492 Добринка Маркова, *н. д.,* стр. 311.

омладине модернизовао се речима које нису биле по вољи властима која је овакве појаве упорно повезивала са насилништвом. Јавно су у штампи навођена имена оних који су се тукли и имали прекршаје са наводима да су се раширили пијанство, туче, физичко насиље, потезање ножева, насилничко понашање према млађима, девојкама и старијима, као и разбијање забава. Јавно је признато да беспослена омладина, занемарена од породице и друштва, почиње да се бави криминалом. У исто време истицано је да хулиганство представља „излечиву болест" – енергија омладине требало је да се каналише кроз партијски живот и организоване друштвене акције.[1493] Одбијање ригидног режима да поштује приватност и индивидуализам били су део настојања да се модерност ограничи, јер одело више није показивало да се појединац прилагодио јавном животу, него је свима обзнањивало да у оквиру јавног живота свако представља сопствену личност.[1494]

Међутим, и поред оштрих критика нове модерне омладинске културе, периодични јавни напади и жигосања оваквих дешавања у локалној штампи говоре о истрајности појаве коју није било лако сузбити. Јавна критика омладинских забава у Благоевграду поново је покренута 1963. године. Партија је сматрала да омладина нема квалитетну забаву. Места где се омладина састајала, попут посластичарница, брзо су се затварала, услуга је била лоша, а називи локала превише идеологизирани. У овим просторима није било пуно девојака, што је било карактеристично за сва места где се окупљају млади. Међутим, у исто време јавно је најоштрије критикована једна девојка која је излазила на јавна места, отворено пушила, имала распуштену косу, уживала уз музику, шминкала се и играла с мушкарцима. Пошто је она била ћерка полицијског начелника из времена пре 1944. године, критике су биле још оштрије. Уз њу су, наводно, увек биле пијанице и беспосличари. Све је то заправо послужило да се критикује уживање уз твист, нову игру „бесмислених и дивљих покрета", пародију модерних игара. Наредбу општинских власти да се ред и мир одржавају ноћу нико није поштовао, па то није контролисала ни милиција нити добровољни дежурни одред које је тешко ко могао да види ноћу. Омладина је умела да се ноћу пијана у групама креће по граду, насилнички понаша, псује, прети и прља град. Комунисти су сматрали да је културна понуда млака и слаба, па омладина нема могућности да се правилно забави.[1495]

1493 „Против хулиганщината – за комунистическо възпитание", *Пиринско дело,* бр. 13, Благоевград, 12. февруари 1958, стр. 1.

1494 Антоан Прост, *н. д.,* стр. 108.

1495 „Една съботна вечер в Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 29, Благоевград, 9 март 1963, стр. 3.

Јавно обзнањивање оваквих појава покренуло је питања одакле долазе те антисоцијалистичке тенденције у животу благоевградске омладине. Било је „нормално" да се тако нешто дешава у капитализму, јер тамо омладина нема никаквих идеала и циљева. Али када је у питању социјалистичко друштво, онда је појава морала да има другачији корен и кривца. Сматрало се да су родитељи размазили своју децу, да им све допуштају, што је условило да деца неће да поштују ауторитете ни у породици ни у држави.[1496]

Озбиљност овог проблема условила је да Окружни комитет БКП у Благоевграду сазове седницу на којој је једно од главних питања био однос младих према животу. Уочили су појаву да омладина ниподаштава све што је домаће и да имају потпуно некритичко мишљење о ономе што долази са Запада. Критиковали су овакве „буржоаске" тенденције код омладине, код које је уочена велика аполитичност. Цитирали су речи Тодора Живкова који је критиковао омладину наводећи како она све што је домаће проглашава за лоше и заостало. Живот у Бугарској је према виђењу омладине био скучен, незанимљив, док је онај на Западу проглашаван за леп и забаван. Западни начин живота и све што је долазило са Запада постали су идеал живота код омладине која воли да слуша џез, прати моду, размишља о новцу, лакој забави и еротици, а примећен је и пораст криминалитета. У Благоевградском округу било је доста омладине која је после завршетка средње школе водила безидејни живот, „подајући" се страним утицајима, постајући тако пропагатор „туђих" идеја. Посебно је у Благоевграду била видљива појава да се омладина организује у групе које хоће да буду модерне у сваком погледу – одевању, фризурама, разноди. Неки од њих су настојали да ресторан „Бистрица" претворе у своје збориште. Штампа је поименице прозивала најистакнутије омладинце у том погледу. Други су се, пак, скупљали по становима, опијали, играли твист и друге „изопачене" игре. Пушење је такође узело широког маха међу школском омладином, која је настојала да буде модерна. Утицај џеза (тада заправо рокенрола, прим. аутора) долазио је преко страних радио-станица, филмова и туристичких група, а ту врсту музике ширили су и домаћи оркестри по ресторанима, тако да у Благоевграду (као и у целом округу) увече на таквим местима уопште није било могуће чути бугарску музику. Вођени логиком боље зараде руководиоци ресторана су форсирали страну музику. Гостовање оперских певача и класичну музику слабо ко је слушао, иако је држава подржавала и протежирала елитну културу. Партија је одлучила да се локални оркестри морају боље контролиса-

[1496] Петър Кеста, „Отзиви : възпитанието – дело на цялата общественост", *Пиринско дело,* бр. 30, Благоевград, 12. март 1963, стр. 3.

ти, јер стварају музички укус код омладине. У исто време јавно је поручено да се Партија неће сложити са родитељима који воде своју децу на разне забаве или ноћу касно у ресторане и на „свакакве" филмове. Родитељима је поручено да имају одговорност за неправилно васпитавање своје деце. Закључено је да омладини треба понудити квалитетнију забаву него што су то до тада чинили локална власт и школа. Дати су детаљан план и програм презентације елитне културе, пропраћени мислима Тодора Живкова.[1497]

Покушај да се омладина веже за социјалистичке идеале и сарадњу са СССР-ом, а у исто време да буде модерна и прати савремена дешавања, свакако је била и посета совјетских космонаута Валентине Терјешкове и Валерија Бисковског Благоевграду 1963. године.[1498] С друге стране, конзумирање популарне културе Запада није било идеолошки прихватљиво. Први похвални текст о таквој врсти музике објављен је у Благоевграду поводом двадесет година од оснивања „Битлса", али су и тада наглашавани радничко порекло чланова групе и опозициони став према естабилшменту Запада, што се тумачило као својеврсна револуционарна активност, посебно због негативног става према рату у Вијетнаму и вредностима капитализма.[1499]

Иако је режим за сва „зла" код омладине као кривца проналазио утицај Запада, повремено је признавано да су насилништво и криминал делимично аутохтоне појаве. Власт је констатовала да је највећи део становништва прихватио изграђивање социјалистичких норми живота без присиле, али да ипак има и оних који то неће, називајући их „хулигани". Према спољашњим обележјима то су били младићи са екстравагантним одевањем, фризурама „Калипсо", који су играли модерне игре. Проблем је био у насилничком понашању што је превазилазило педагошке, па и правне мере, и прелазило у проблем целог друштва према мишљењу судије Окружног суда у Благоевграду Крума Малишевског из 1964. године. Ови младићи узраста од 18 до 30 година живота правили су нереде на јавним местима и скуповима и свесно су нарушавали моралне норме друштва у коме су живели. Тукли су се са милицијом, разбијали кафане, потезали ножеве, добацивали вулгарне повике женама и девојкама, претили им ножевима ако одбију сексуалне контакте, покушавали силовања. Кривац за овакво стање код омладине проналажен је у буржоаској идеологији и пропаганди страних радио-станица и булеварској литератури. Но, као главни узроч-

1497 „Състоянието и задачите на културния фронт в окръга", *Пиринско дело,* бр. 59, Благоевград, 6. юни 1963, стр. 2.

1498 „Дни, които се помнят десетилетия", *Пиринско дело,* бр. 109, Благоевград, 11. септември 1963, стр. 1.

1499 „Те се бунтуваха срещу 'елита'", *Пиринско дело,* бр. 44, Благоевград, 4 март 1982, стр. 6.

ници ипак су именовани слаб карактер и коришћење алкохола. Овакве појаве, по мишљењу судије, могле су да се сузбију само комбинацијом свих мера присиле и васпитања у друштву, укључујући и строгу казнену политику.[1500]

Ова појава није била изолована на Благоевград или Бугарску међу земљама реалног социјализма. У питању је био феномен везан за саму природу тоталитарне власти која ограничава јавно испољавање незадовољства уз примену терора и страха као полуга владања. Уз све то, масовни и брзи процеси подизања нових градова или нових насеља, уз социо-културну изолованост провинције од метрополе, као и изостанак могућности за самостално изражавање на индивидуалном и групном нивоу, стварали су потенцијал за појединачна, групна па и масовна испољавања насилништва. На избијање насилништва у провинцијским градовима утицала је и пракса да се из престонице насилно уклањају криминалци, проститутке, скитнице и просјаци, што је оптерећивало живот у мањим местима где су настањивани.[1501] Ова пракса примењивана је и у Бугарској.

Ипак, корен овог проблема превазилазио је и тоталитарну природу власти социјалистичких земаља и везује се за процесе нагле урбанизације и индустријализације, миграције са села у градове и рушење традиционалних веза међу људима.[1502] Насиље у свакодневици, када је у питању омладина, свакако није била непознаница и за традиционална аграрна друштва, али је са убрзаном урбанизацијом и новом организацијом живота у индустријском модерном друштву брига за децу и омладину престала да буде само обавеза родитеља и шире породице.

Проблем сузбијања насилништва обухвата сваку нову генерацију омладине. Социјалистичка модернизација није успела да избегне ову појаву. Усмеравање и каналисање енергије младих генерација у градској средини представљао је проблем у Благоевграду до краја епохе социјализма. Јавно су упућиване критике да омладина која је завршила школу, а није запослена, прави нереде по квартовима.[1503]

* * *

1500 Крум Малешевски, „Непримиримост към хулиганските прояви", *Пиринско дело,* бр. 108, Благоевград, 15. септември 1964, стр. 3.

1501 Анализу масовних нереда и рашчлањености преступништва у Совјетском Савезу, са најизразитијим примерима, погледати у монографији: Владимир Козлов, *Непознати СССР : сукоби народа и власти (1953–1985),* Београд, 2007.

1502 Georgies Balandier, „Sociologija nedovoljno razvijenih područja", *Sociologija 1* (ur. Georges Gurvitch), Zagreb, 1966, str. 362.

1503 Емил Измирлиев, „Всеки трябва да го заболи", *Пиринско дело,* бр. 115, Благоевград, 17 май 1987, стр. 1.

На пољу свакодневице, општих и рутинских пракси живота, постојао је виши ниво слободе Југославије/Србије у односу на Источну Европу. Либералнија варијанта социјализма и отвореност према Западу донели су повишен стандард, бољи систем снабдевања, већи ниво потрошње и забаве, као и слободнију организацију слободног времена, што се може потврдити и на нивоу Чачка и тако сагледати све предности у односу на Бугарску и Благоевград. Но, с друге стране, Благоевград уопште није каснио у праћењу модерних токова, од коришћења модерних апарата, преко конзумирања музике са Запада, до нових облика забаве. Омладина Благоевграда се, као и млади у Чачку, без закашњења укључила у модерне токове карактеристичне за цео свет. Није постојала потпуна изолација од утицаја Запада, али јесте ригиднији друштвени систем који је прогањао и ограничавао нове облике организовања омладине, као и појаву индивидуализма. Млади у Благоевграду нису имали могућност директног контакта са облицима масовне забаве са Запада, као ни јавно и потпуно слободно испољавање таквог става, али су на свој начин створили алтернативне облике дружења, одевања, ношења фризура и коришћења неформалног говора. Реакција идеолошке државе била је снажна, тако да су овакви облици понашања забрањивани и прогањани.

Сличне тенденције забране и прогона нове омладинске културе под утицајем Запада постојале су и у Југославији/Србији, али никада нису имали подршку централне власти. Повремени протести локалних партијских руководилаца нису могли да спрече појаву и ширење рокенрола, новог стила у одевању или појаву диско-клубова и кафића, као и масовно окупљање омладине на „антисоцијалистичким основама". С друге стране, несметано се ширила „новокомпонована култура и забава" као аутентични „уметнички" израз настао у предграђима, као својеврстан спој сеоске и нове, неизграђене градске културе, која по свом садржају и порукама ни на који начин није доводила у сумњу постојећи друштвени поредак. Као канал који је омогућавао забаву блиску традиционалним облицима изражавања, али и са модерним елементима, макар у одевању и организовању забаве, новокомпонована музика имала је велику популарност, чија је конзумација испуњавала значајан део слободног времена већине становништва.

На примеру Благоевграда и Бугарске није могуће потврдити постојање таквих тенденција, модернизације традиционалног фолклора и његовог прилагођавања новом музичком укусу код становништва, које је недавно прешло са села у градове. Фолклор је у случају Благоевграда био важан чинилац и потврда бугарске националне свести у оквиру посебног локалног македонског идентитета, радо коришћен у политичке сврхе у земљи и иностранству (својеврсна „сакрализација" свих музичких и сценских облика изражавања), па је тиме

и изостала његова модернизација. То је учињено тек у постсоцијалистичком периоду, као музички тренд настао на Западу и има паралелу са коришћењем музике трубача крајем осамдесетих у рокенролу и филму када је у питању Србија. Обе тенденције нису потекле из локалних средина.

Сличност у свакодневици Чачка и Благоевграда могуће је потврдити на нивоу ширења насилништва и криминала код омладине, што се поклапа са убрзаном, али недовршеном урбанизацијом оба града. Традиционална контрола младих својствена селу нестала је у новим условима живота, што је карактерисало не само социјалистичке земље, већ ју је могуће потврдити и на глобалном нивоу. Виши ниво урбанизације и стабилизација новопридошлог становништва условили су и мањи раст криминалитета међу омладином, као новог феномена везаног за град.

Проблем недовршене модернизације социјалистичких градова добро се уочава на нивоу свакодневице. У Благоевграду је идеолошки систем, заснован на колективистичкој свести и утопијској (ирационалној) идеологији, са пуно успеха гушио ширење индивидуализма и алтернативних облика понашања, док је у Чачку то чинио углавном неуспешно. Другачија спољнополитичка оријентација Југославије омогућила је либералније видове понашања, тако да локални партијски радници нису имали подршку у својим настојањима да се ограничи утицај Запада. Модернизација се може потврдити на нивоу коришћења нових облика потрошње и разних апарата и машина, али је питање у којој је мери она утицала на превладавање традиционалних форми живота и колективистичку свест новопридошлог сеоског становништва које је добрим делом радило у војној индустрији, где су се захтевали послушност и строго поштовање хијерархије.

5. Приватни живот

Као посебна појава који се истражује одређена је и приватност, иако је питање њеног дефинисања и разграничења од свакодневице врло дискутабилно. Заправо, у питању је истраживање живота човека у свакодневици која га окружује, посебно у идеологизованим друштвима у којима су остваривани најекстремнији утицаји на све области људске егзистенције. Од таквих утицаја није остао заштићен ни најинтимнији део човековог живота. Приватност се у овом истраживању одређује као друштвена појава која се односи на аутономију особе и њен избор у којој ће мери ступити у узајамни однос са својим друштвеним, културним и историјским окружењем.[1504]

5. 1. Приватни живот – Србија

Приватни живот после Другог светског рата у Србији био је под снажним притиском идеолошке државе која је настојала да контролише и усмерава све сфере друштва. Независно од тога, током XX века, јачањем државе, на подручју целе Европе долази до продирања у приватни простор појединца, у сферама као што су организована здравствена заштита, социјално осигурање, брига о деци, регулисање наталитета, лична потрошња. Када су у питању Југославија и Србија у време социјализма, притисак тоталитарне власти био је још видљивији, нарочито непосредно после завршетка Другог светског рата. Постепено су, са општим побољшањима услова живота и стварањем материјалне сигурности, освајани нови простори приватности. Томе је допринео и процес стварања „социјалистичке средње класе". Прихватање идеолошких ограничења у области политичких слобода „компензовано" је неким компромисима у отварању простора за приватно, што је био један од саставних делова југословенског „модела" социјализма.[1505]

5. 1. 1. Приватни живот – Чачак

Социјалистичка Југославија била је особена у односу на друге социјалистичке земље и по вишем стандарду који је омогућавао повећану потрошњу становништва. Повећање плата омогућило је стицање материјалних добара која су

1504 Милан Ристовић, „Од конструкције до деконструкције приватности (и назад) : време, простор, људи, питања", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 5–7.

1505 Милан Ристовић, *н. д.,* стр. 14–16.

омогућавала виши статус у друштву, које се најпре симболично, а затим све више у стварности приближавало потрошачком друштву Запада, иако је дугорочно гледано Југославија од почетка седамдесетих почела да заостаје у развоју, а њене компаративне предности да бледе у односу на остале социјалистичке земље.

Један од показатеља новог стандарда и значајних промена приватности била је и појава „богаташа", појединаца који су зарађивали далеко више од просека, што им је омогућавало виши друштвени статус. Раст плата у Југославији уочљив је већ од средине педесетих, као и велика разлика међу примањима за исте или сличне послове, у зависности од региона или предузећа у којем се ради. Општу уравниловку заменила је оштра разлика у платама запослених.[1506] Читав процес био је последица развоја индустрије, технолошких процеса, раста бирократије и смањења мануелног рада у производњи. Од почетка шездесетих образованији радници и школовани руководећи кадар од фабрика до административног апарата имао је већу друштвену моћ, као и боља материјална примања.[1507]

Егалитарно социјалистичко друштво почело је да се раслојава и на нивоу провинције. У општини Чачак је почетком 1962. године регистровано 85 грађана са годишњим приходима већим од 700.000 динара, што је подлегало опорезивању (35 пријављених имали су примања већа од милион динара). Од 85 пријављених 27 били су лекари, 25 инжењери, 10 директори, седам официри и војни службеници, шест техничари, три судије и седам грађани других занимања. Заправо, број оних који су имали примања изнад 700.000 динара био је већи, али су због законских одредби изузети од плаћања пореза (на пример ако издржавају жену и троје малолетне деце, док су занатлије и пољопривредници порез плаћали по другим основама). Пораст „милионера" био је новост, јер је годишња примања преко 700.000 динара у 1960. године пријавило само 50 грађана. Порез није био велики. Они који су примали до један милион плаћали су 5%, а од милион до 1,5 милион 10% од укупног прихода.[1508]

Број „богаташа" је и даље растао, па је у општини Чачак 1967. године било 320 милионера, највише радника (93) и лекара (39), а за њима су следили службеници, инжењери, правници, економисти, техничари, фармацеути, просветни радници, официри. Стопа опорезивања била је прогресивна и кретала

1506 Ema Berković, *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji,* Beograd, 1986, str. 35–37.

1507 Vladimir Milić, *Revolucija i socijalna struktura,* Beograd, 1976, str. 263–285.

1508 Милан Ђоковић, „Ко су чачански милионери", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 9. фебруар 1962, стр. 6.

се од 3% до 70%. Највећи број „милионера" забележен је у војном предузећу „Технички ремонтни завод" (121 особа).[1509] Истовремено (1967), у општини Чачак регистровано је 1.130 лица која су социјално угрожена, од којих је 654 било обухваћено социјалном заштитом.[1510]

Брзо материјално раслојавање условило је критику владајуће Партије. Према смерницама ЦК СКЈ из 1968. године у Чачку су почела јавна прозивања појединаца и питања одакле потиче њихова имовина. Пребројавани су аутомобили, станови, плацеви, куће, изражавана сумња да се неки служе махинацијама и искоришћавањем радне снаге или се „сналазе".[1511] Но, и поред тога, број „богаташа" је растао. Пореске пријаве у Чачку 1968. године поднело је 376, а накнадно још 39 лица. Следеће 1969. године укупно 436 особа платило је порез на примања.[1512]

Виша примања омогућавала су поседовање материјалног богатства, попут викендица и кућа за одмор, простора који је омогућавао комфорнију и пријатнију приватност и виши друштвени статус. „Богаћење" појединаца није заустављено, а шира јавност није повољно реаговала на ту појаву. Приликом гласања о висини општинског пореза на викендице, одборници Скупштине општине Чачак 1972. године били су „оштри", па је прошао предлог да се викендице чија је вредност била преко 100.000 динара опорезују са 10.000 динара пореза годишње. Али оваква одлука није се допала локалним партијским руководиоцима. Већ изгласана одлука промењена је после интервенције активиста СКЈ, како би се избегле веће политичке последице. Сматрало се да ће таква одлука озлоједити грађане који су поштено зарадили паре.[1513]

Поседовање новца стварало је могућност повећања личне потрошње везане за хигијену, електричне уређаје, опремање станова намештајем. Већ почетком шездесетих детерџенти су све више замењивали сапун за прање веша, који је слабије продаван. Сапун за прање руку је све више купован, па је примећено

1509 Милан Ђоковић, „Ко су чачански милионери", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 8. фебруар 1968, стр. 5.

1510 *Извештај о раду Скупштине општине Чачак за период 1967–1968. године са освртом на задатке друштвено-економског развоја комуне у наредном периоду* (без године и места издања), стр. 20.

1511 „Чачански милионери : покренут поступак за утврђивање порекла имовине шесторице грађана", *Чачански глас,* бр. 32, Чачак, 17. август 1968, стр. 3.

1512 Структуру локалних „богаташа" чинили су: 104 радника, 75 инжењера, 48 лекара, 34 директора, 30 официра, 29 правника, 22 техничара, 21 службеник, 18 економиста, 15 фармацеута, 12 професора, 11 пензионера, 6 новинара, 2 агронома и 8 осталих занимања (Милан Ђоковић, „Колико Чачак има милионера", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 7. фебруар 1969, стр. 4).

1513 М. Ј., „Викендице заморило одборнике", *Чачански глас,* бр. 10, Чачак, 3. март 1972, стр. 3.

повећање промета за 20% 1961. године у односу на раније сезоне. Класичан намештај за спаваћу собу углавном су куповали људи са села, док су се варошани одлучивали за модерније варијанте. Отомани су све више уступали место креветима са наслоном. Све су се више куповали лежајеви на склапање, да би се простор у стану што више искористио. Од електричних апарата највише су се куповали усисивачи, затим фрижидери, па телевизори. Када би се неко село електрификовало нагло би порасла продаја радио-апарата и грамофона. Највећи промет продавнице су имале од трећег до дванаестог у месецу, а највише суботом.[1514]

У Чачку су се почетком седамдесетих кућни апарати предузећа „Слобода" продавали са 10–15% мањом ценом у односу на друге градове у Србији, што је била посебна погодност. И телевизори су били јефтинији, али су зато били скупљи прехрамбени производи (хлеб, салама).[1515] До почетка седамдесетих потрошња електричне енергије у домаћинствима била је веома ниска у односу на укупну потрошњу у граду (предузећа). Куповином апарата за домаћинство почиње и значајније коришћење електричне енергије, као део обележја новог, вишег стандарда.[1516]

Вероватно највећу симболичну вредност имало је поседовање аутомобила, који је уједно био и знак престижа. Аутомобил је био машина која је означила слободу од стега простора и времена. Ново превозно средство означавало је модерност, снажан раскид са традиционалним животом и истовремено повећање приватности појединца.

Као и у целој земљи и у Чачку је све до почетка шездесетих број аутомобила био симболичан. Општина Чачак је 1958. године имала укупно 829 регистрованих моторних возила (камиона, аутобуса, трактора, аутомобила, мотоцикла) и 790 возача са дозволом. Већ 1959. у Чачку је било 1.272 возила и 1.190 возача, а у октобру 1960. године 1.514 моторних возила и 2.250 возача. Само за девет месеци 1960. године регистровано је 368 нових возила.[1517] Током 1961. године у општини Чачак набављено је преко 600 моторних возила (камиона, аутобуса, путничких аутомобила, трактора и мотоцикла). Нагло повећање обима саобраћаја условило је дуплирање саобраћајних несрећа у односу на 1960. годину.

1514 Миле Мојсиловић, „У стилу времена и већих потреба : потрошачи у огледалу продавница", *Чачански глас,* бр. 1, Чачак, 1. јануар 1962, стр. 5.

1515 *Општине у СР Србији : статистички подаци,* Београд, 1974, стр. 262–267.

1516 Погледати График бр. 1.

1517 Милан Ђоковић, „Безбедност у саобраћају", *Чачански глас,* бр. 39, Чачак, 5. октобар 1960, стр. 5.

У највећем броју случајева (85%) кривци за несреће били су возачи (најчешће пијани).[1518]

Број путничких аутомобила нагло је почео да расте тек од средине шездесетих. Чачак је 1961. године имао 132 аутомобила, а 1965 – 265. Брзи раст забележен је од 1966. године, када је сваког дана регистрован по један нови путнички аутомобил, углавном „фића", тако да је за наредних 30 месеци око 500 Чачана купило путнички аутомобил. За 27 година (1961–1987) у општини Чачак број аутомобила повећан је више од 122 пута.[1519]

Табела бр. 33. Број аутомобила у општини Чачак 1961–1987.

Година	**1961.**	**1965.**	**1967.***	**1971.**	**1976.**	**1980.**	**1987.**
Број аутомобила	132	265	1.726	4.052	8.260	12.721	16.111

Табела бр. 34. Број аутомобила на 1.000 становника у општини Чачак, Београду и Србији 1977–1991.

Година	**1977.**	**1987.**	**1991.**
Чачак	85	135	161
Београд	167	188	*
Србија	79	108	129

Извор за Табеле бр. 31 и 32: Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 595–596.

* Општина Чачак је 1967. године проширила своје границе

Број особа које су поседовале возачку дозволу имао је бржи раст од регистрованих путничких возила – 1969. години у општини Чачак било је 8.276 возача, у 1970 – 9.599, од чега су 880 биле жене.[1520] Нова организација живота почивала је на потреби регулисања саобраћаја који се одвијао све већом брзином. Чачанска милиција је у лето 1970. године добила први радар, купљен у Швајцарској, па је почела контрола брзине на путу.[1521]

Симбол новог живота и стандарда постали су апарати за домаћинство: електрични штедњак, фрижидер и усисивач, који су у Чачку од средине шездесетих имала готово сва домаћинства. Продавци су запажали да су бојлери, иако

1518 Лека Обућина, „Упоредо са повећањем броја возила – расте и број саобраћајних несрећа", *Чачански глас,* бр. 3, 19 јануар 1962, стр. 6.

1519 Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", стр. 595–596.

1520 Милан Ђоковић, „Прекршиоци и казнена политика", *Чачански глас,* бр. 20, Чачак, 15. мај 1971, стр. 3.

1521 „Возачи, контролише вас радар!", *Чачански глас,* бр. 30, Чачак, 7. август 1970, стр. 1.

неопходни за свако домаћинство, слабо продавани. Електрични апарати, намештај, посуђе, па и текстил, углавном су куповани на кредит.[1522] С друге стране, Чачак је до краја епохе социјализма имао велики проблем са дотоком воде, посебно на више спратове солитера. Људи су добијали станове и куповали разне уређаје, а да при томе често нису имали ни довољно воде да се умију, па су у разним посудама доносили воду у своје станове.[1523]

Једна од највећих промена која се одиграла током периода социјализма на нивоу модернизације приватности била је набавка електричних уређаја за куће и станове, при чему су радио, а посебно телевизор, означили потпуно нови вид организације живота. Електронски медији довели су спољашњи свет у приватност куће, мада је гледање телевизије дуго била потпуно јавна ствар, јер су се у такву кућу сакупљали комшилук и родбина. Пораст броја телевизора бележи се од шездесетих година.[1524]

Телевизијски програм у Чачку могао је да се прати од 1960. године, када је на планини Овчару подигнута антена.[1525] До тада су радио-пријемници били једини електронски медиј. Иако су доста куповани (само за првих шест месеци 1954. године у Чачку су 203 куће купиле радио апарате), они ипак нису били превише раширени све до почетка шездесетих.[1526] Почетком 1959. године у Чачку је било 3.312 радио-претплатника, а прогнозирано је да ће их до краја године бити преко 3.500.[1527] Већ 1966. године на територији општине Чачак било је 10.020 радио-апарата и 2.216 телевизора.[1528] Две године касније (1968) било је 14.510 радио и 7.021 телевизијских пријемника. Свака друга кућа је имала радио, а свака четврта телевизијски пријемник у општини. На један радио- пријемник долазило је 6,7, а на телевизор 14 становника.[1529] Телевизију је ретко ко гледао почетком шездесетих. Они који су то радили обично су пратили неку серију суботом, па су од остатка друштва помало исмевани.[1530] Ипак, телевизија је временом постепено постала доминантан медиј – године 1973. на

1522 Милош Тимотијевић, „ Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", стр. 591.

1523 Срећко Судар, „Невоље солитерске", *Чачански глас,* бр. 7, Чачак, 14. јануар 1972, стр. 9

1524 Милена Шешић-Драгићевић, „Приватни живот у времену телевизије", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 733–767.

1525 Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.,* стр. 421–422.

1526 Милан Ђоковић, „Живот у бројкама", *Чачански глас,* бр. 30, Чачак, 17. август 1954, стр. 5.

1527 „Преко 3.000 радио претплатника у Чачку", *ЧГ,* бр. 4, Чачак, 29. јануар 1959, стр. 8.

1528 Миле Мојсиловић, „Подсетник за данас – поглед у сутра", *Чачански глас,* бр. 37, Чачак, 1. октобар 1966, стр. 3.

1529 Израчунато према подацима из чланка: „Чачак у бројкама", *Чачански глас,* бр. 6, Чачак, 7. фебруар 1969, стр. 3.

подручју општине Чачак било је 15.494 радио и 13.042 телевизијских претплатника. Општина Чачак имала је 1989. године 186 телевизијских претплатника на 1.000 становника (ужа Србија 168).[1531]

Поседовање права на слободно кретање (путовање) била је још једна особеност Југославије у односу на друге социјалистичке земље. Већ од почетка педесетих повећава се могућност путовања у иностранство, да би десет година касније то постало масовна појава. Број оних који су путовали у иностранство повећао се више за три пута само између 1959. и 1963. године, када је режим издавања пасоша постао либералнији.[1532]

После 1945. године путовање у иностранство у Чачку није било уобичајена појава. Организовани излети и екскурзије су постојали, али лична иницијатива није била пожељна. Слободно кретање је било ограничено, а почетком педесетих, на пример, ученици и наставници нису могли викендом и за време распуста да се удаље из Чачка, чак ни својој кући, без дозволе директора, са тачним подацима где иду и колико ће се задржати.[1533] Уобичајена процедура регистровања промене пребивалишта унутар истог места или пресељења у друго насеље, као и стандардна пријава доласка страних држављана, добијала је у новинским натписима велики значај као наредба која се никако није смела игнорисати или одлагати.[1534]

Одлазак на летовање у иностранство почетком педесетих била је довољно важна вест да је пропрати локална штампа. Тако је забележено да ће 31. јула 1954. године група од 20 туриста из Чачка под вођством председника Окружног суда Раше Бадњаревића отићи у Грчку и Турску.[1535] Путовања у иностранство од почетка шездесетих постала су уобичајена појава. Број издатих пасоша у Чачку непрекидно је растао. Током 1967. Чачку је издато 5.590 пасоша, што је био пораст од преко 70% у односу на 1966. годину. Највише се путовало у Италију (1.950), Бугарску (1.322), Турску (887) и Аустрију (746). Један број грађана је индивидуално и групно одлазио на права туристичка путовања, док су

1530 Миломир Мариновић, „Мишљења младих : досадно лето", *Чачански глас,* бр. 30, Чачак, 7. август 1964, стр. 6.

1531 *Општине у СР Србији 1974 : статистички подаци,* Београд, 1975, стр. 238; *Општине Републици Србији 1990 : статистички подаци,* Београд, 1991, стр. 400.

1532 Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965,* стр. 248–255.

1533 Хаџи Миодраг Јаћимовић, *Техничка школа у Чачку 1946–1996,* стр. 31, 128–129.

1534 Сва лица морала су се и 1950. године пријављивати приликом промене пребивалишта или ако у оквиру свога места промене стан, најкасније до 24 часа. И странци су морали да се пријављују властима („Наредба о пријављивању лица у Чачку", *Слободни глас*, бр. 219, Чачак, 16. фебруар 1950, стр. 4).

1535 „Група чачанских туриста одлази у Грчку и Турску", *Чачански глас,* бр. 27, Чачак, 27. јул 1954, стр. 5.

други шверцовали робу, не само за унутрашње тржиште. Забележено је да се злато куповало у Италији, а затим препродавало у Румунији.[1536] Организовани одлазак у иностранство постао је уобичајен, па су туристичке агенције почетком седамдесетих и матурантима из Чачка нудиле да матурско вече славе у Бечу, Венецији, Верони, Будимпешти.[1537]

Временом су се умножавале групе људи које су сваке године организовано одлазиле на путовања. Једна од таквих група је почев од 1966. сваке године одлазила у иностранство, најпре једанпут, а понекад и три пута годишње (група је бројала око 520 сталних путника из Чачка). Сачињавали су је углавном просветни (35%) и медицински радници (11%), док је број радника у производњи или земљорадника био занемарљив. Путовало се углавном по Европи и Северној Африци, а посете су на неки начин биле и ходочашћа на знаменита места везана за српску историју и духовност, као тренутни одушак од атмосфере идеолошке државе у којој се живело. Појединци су у Грчкој били и преко 30 пута. Предмети који су доношени кући, попут шкотског вискија са путовања у Лондон, имали су и статусни симбол прихватања образаца потрошачког друштва, мада у стану још увек није постојао ни фрижидер.[1538]

С друге стране, Чачак је постао место у које су долазили странци, углавном пословни људи, који су правили уговоре са локалним индустријским предузећима. У Чачку је током 1967. године боравило 1.878 пријављених странаца (преко 700 из источноевропских и око 900 из западноевропских земаља). Већина странаца је на време пријављена, али неки и нису. Посебан проблем за власт било је око 40 емиграната из Чачка са страним пасошима. Родбина није увек пријављивала ове посете, па су кажњавани новчано.[1539] Временом је, пре свега услед развоја индустрије и ширења пословних веза, град посећивало све више странаца. На подручју општине Чачак је током 1971. године боравило 4.320 странаца, од тога 2.146 из социјалистичких земаља.[1540]

Одлазак у иностранство или неговање пословних и свих других веза са странцима, било је ограничено на средњи и богатији слој становништва. Већи-

1536 „Пет и по хиљада Чачана путовало у иностранство", *Чачански глас,* бр. 5, Чачак, 2. фебруар 1968, стр. 8.

1537 А. Брајовић, „Са Аутопревозом на матурско вече у иностранство", *Чачански глас,* бр. 14, Чачак, 2. април 1971, стр. 4.

1538 Миодраг Јаћимовић, *Свет у очима Чачана,* Чачак, 1983, стр. 3–5, 85, 99; Исти, *Преко мутне Марице. Путописне белешке,* Ваљево, 2003, стр. 5.

1539 „Кажњени Чачани због непријављивања страних држављана", *Чачански глас,* бр. 4, Чачак, 26. јануар 1968, стр. 5.

1540 Александар Брајовић, „Преко 4.000 странаца боравило у нашем крају", *Чачански глас,* бр. 15, Чачак, 7. април 1962, стр. 9.

на је због мањка материјалних средстава углавном одлазила на одмор унутар Југославије или најближу околину Чачка. Крајем педесетих годишњи и недељни одмор највећи број запослених проводио је код своје куће или би понекад одлазио код својих на село. То је важило за анкетиране просветне и мануелне раднике и лекаре. Једно су службеници банке говорили о одласку на море, а викендом у оближња туристичка места као што је Овчар Бања, где су понекад викендом одлазили и остали Чачани.[1541] Број путника на железничкој станици у Чачку лети се нагло повећавао. Само је у јулу 1958. године возовима отишло 45.000 путника (дневно 1.500). Тај број је у августу повећан на 1.700 путника дневно. Све је било условљено великим попустом ако би се путовало на годишњи одмор (попуст од 75%). Најпунији су били возови за Сарајево, јер се одатле одлазило даље према мору. Највише се путовало у Дубровник, Херцег Нови и Плоче. Северно приморје је ређе посећивано. Аутобусима се ишло у оближња места или бање у Србији. Сељаци су железницу користили за транспорт својих пољопривредних производа за пијаце у Прибоју, Сарајеву, Дубровнику и Сплиту.[1542]

Просторна мобилност и повећана анонимност у градској средини условили су и отвореније испољавање сексуалности, хедонизма, па и ширење проституције. Железничка станица у Чачку била је место за брза упознавања и „лака" дружења, о чему је крајем шездесетих извештавала и локална штампа, без моралисања и прекора, као о духу новог времена.[1543]

Крајем шездесетих проституција се нагло шири, а локални макрои подводе малолетнице многим „озбиљним" грађанима Чачка. Једна од последица проституције било је ширење венеричних болести, посебно сифилиса који је бележио највећи раст. Милиција у Чачку регистровала је почетком 1971. године око 70 проститутки. Углавном су то биле конобарице. Власт је извештавала да су се „послови" с проституткама „завршавали" најчешће у приватним кафанама. Навођен је и пример једне тринаестогодишње девојчице која је напустила школу и кућу, па су је таксисти у Чачку подводили многим мушкарцима у граду. Милиција је тврдила да је она од маја до децембра 1970. имала преко 80 муштерија, док није отишла из Чачка.[1544]

1541 „Наша летња анкета : где и како проводите недељни и годишњи одмор?", *Чачански глас,* бр. 27, Чачак, 9. јул 1958, стр. 4.

1542 П. К., „Како, када и где путујемо", *Чачански глас,* бр. 32, Чачак, 13. август 1958, стр. 8.

1543 Александар Брајовић, Зоран Максимовић, „Од кафане до кафане и још по нешто", *Чачански глас,* бр. 30, Чачак, 11. август 1967, стр. 7.

1544 Милош Тимотијевић, „Проституција у Чачку током XX века", *Токови историје 1–2/2007,* Београд, 2007, стр. 186–187.

Званични став партијске државе према сексуалности није одмах после Другог светског рата показивао либералне тенденције. Све до друге половине педесетих ослобађање сексуалности код омладине повезивано је са уживањем у популарној култури и обнови „малограђанских" вредности. Партија је осуђивала промискуитет средњошколске и студентске омладине. Сексуална слобода омладине изазивала је нелагодност код генерација васпитаних у конзервативном духу, што је условило да се просветни радници у унутрашњости претворе у чуваре сексуалног морала.[1545] Нови поглед на сексуаланост у социјалистичкој Југославији десио се у исто време када и у свету, крајем педесетих и почетком шездесетих година. Ако је милиција почетком педесетих хапсила оне који су се јавно љубили на улици, шездесете су донеле потпуни преокрет, јер је присуство еротике у јавној сфери постало уобичајено до краја епохе социјализма у Југославији.[1546]

Одлазак у јавну кућу пре Другог светског рата у малој паланци никако није могао остати непримећен, па се приликом уласка у такву зграду осврtало око себе. Нешто слично дешавало се од средине седамдесетих, када почињу да се приказују први еротски филмови. Као и другде у Европи и у Чачку је дива „меке порнографије" постала Силвија Кристел.[1547]

Многобројне еротске фотографије које су вириле из излога киоска у Чачку говориле су почетком седамдесетих о брисању патријархалних вредности у градској средини. Нестајање старих норми потирало је емоционалност као традиционалан осећај, лишен модерности, што је бринуло један део јавности, јер је сексуална револуција условила да за мушкарца уопште није проблем добити секс од жене. Постављало се питање треба ли се уопште борити за њену љубав.[1548] Раскид са традиционалним вредностима праћен је и повећаним бројем развода бракова. Разводи су од половине века постали уобичајена појава, а у последње три деценије века (1972–2001) у просеку је на око шест закључених

1545 Ivana Dobrivojević, „Između ideologije i pop-kulture : život omladine u FNRJ 1945–1955", *Istorija 20. veka 1,* Beograd, 2010, str. 131.

1546 Предраг Ј. Марковић, „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007. стр. 125–128.

1547 Први њен филм приказан у Чачку, „Уличарка" (1976), имао је у јуну 1978. године 2. 212 гледалаца у десет пројекција. Знатно већу гледаност имао је филм „Емануела бела и црна" (45 пројекција од 1978. до 1980. године; 11. 548 гледалаца; просечно 256 гледалаца по представи). Оригинални филм „Емануела" (1974), са Силвијом Кристел као главном „глумицом", чачанска публика имала је могућност да гледа тек 1981. године (14 пројекција, 4. 729 гледалаца [Милош Тимотијевић, „Проституција у Чачку током XX века", *Токови историје 1–2/2007,* стр. 188–189].

1548 „Време у коме живимо : много секса – мало љубави?", *Чачански глас,* бр. 40, Чачак, 15. октобар 1971, стр. 6.

долазио један разведени брак годишње.[1549] Ова статистика није била уједначена у целом периоду (1972 – 5,8; 1984 – 5,11; 1989 – 4,4). Временом је број развода опадао, углавном услед све веће економске кризе и смањења могућности за самостални економски опстанак, што је највише карактерисало деведесете године (1994 – 13,05).[1550]

Но, и поред многих проблема у организацији живота у новим урбаним срединама и рушења традиционалних вредности, становници који су дошли са села нису се никада одвојили од родбинских веза и комшијске испомоћи. Одлазак са села у град за мушкарце и жене био је велика промена (запошљавање, нови стамбени услови, нови стил одевања и понашања). Пример оваквог понашања у оближњем Ужицу (као и слични примери у Србији) може да послужи и за објашњавање истоветне праксе у Чачку. За одлазак на рад у индустрију са села најпре су се одлучивали млађи мушкарци. Ако је био ожењен, дешавало се да се брзо разведе од жене која је остала на селу са породицом. Те жене се касније са одређеним револтом упућују у варош. Предузећа у граду која су упошљавала неквалификовану радну снагу имала су највише „распуштеница". Када би жена са села једном постала грађанка, најпре би ошишала косу, куповала ципеле са вишом потпетицом и почињала да користи „кармин" – све је било у функцији надокнађивања времена које је изгубљено на селу. Није ни помишљала да се врати на село, јер је то била срамота. Процес прихватања урбаног начина одевања брже су прихватале жене него мушкарци, који су дуже носили сеоску одећу, па и опанке. Сељанке које се запосле од прве плате купују грађанску одећу и обућу, а мушкарци радио-апарат или бицикл. Но, приликом пресељења у град као помоћ су потезане родбинске или суседске линије помагања. Новонасељени грађани са села наслањају се (понекад и буквално кућом) на суседа или сродника који се раније настанио у граду. На сродничкој и суседској основи формирана су и нова насеља на периферији града.[1551]

Иако су социјално-економске промене издвојиле ужу (нуклеарну) породицу из традиционалног сродничког контекста у градској средини, сви односи са родбином нису покидани, већ су само редуковани. То се односило и на со-

1549 Општина Чачак, подаци из матичне службе; Милош Тимотијевић, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", стр. 605.

1550 *Општине у СР Србији 1974 : статистички подаци,* Београд, 1974, стр. 67; *Општине у СР Србији 1986 : статистички подаци,* Београд, 1986, стр. 94–95; *Општине у СР Србији 1989 : статистички подаци,* Београд, 1990, стр. 59; *Општине у Републици Србији 1995 : статистички подаци,* Београд, 1995, стр. 94.

1551 Cvetko Kostić, *Seljaci – industrijski radnici,* str. 156–180; Мирко Бајрактаревић, „Локалне миграције у правцу Титовог Ужица на примеру неколико нових привредних предузећа", *Гласник Етнографског института XXII,* Београд, 1973, стр. 153–154, 158–159.

литерска насеља. Односи са родбином у суштини се своде на понављања, а не на иновације и промене, карактеристичне за технолошки развој који је бржи. Родбинска повезаност и сродничка осећања показују снагу и упорност одржавања у свим друштвима и ни код једног народа нису прекинути нагло и коренито. Сви породични ритуали који су постојали у традиционалном друштву нису нестали у условима социјалистичке модернизације у урбаним срединама. И поред издвојености и економске „еманципованости" породице у односу на сродство, ти односи и даље трају као важан део њихових укупних веза. Природа ових односа је у великој мери обликована и регулисана обрасцима солидарности и колективизма, што су основне вредности традиционалне културе. Ови традиционални обрасци делују у граду у готово неизмењеном облику.[1552]

Урбани миље током епохе социјализма није допуштао превише приватности и личне аутономије. Тежња да се оствари „достојанство личности" и „снажна индивидуалност" била је под великим притиском колективистичке свести. Одлазак са села у град или из варошице у метрополу било је условљено и тежњом да се појединац дистанцира од средине у „којој се увек тачно зна шта ко има за ручак, које је болести прележао, које је љубавне везе имао и какав је био њихов квалитет". Но бежање од „патријархалне агресије" и „прекоплотске радозналости" обично није било успешно. И у новој средини, граду средње величине или метрополи, комшијски односи и присност продаваца продужавали су патријархалне обрасце понашања од којих се „бежало".[1553]

5. 2. Приватни живот – Бугарска

Иако је тоталитарна природа режима у Бугарској током епохе социјализма настојала да се на многе начине наметне у домену приватности појединаца, процеси модернизације градова стварали су нове облике живота и понашања који су измицали идеолошким оквирима власти.[1554] Модерна превозна средства, масовна станоградња и повећање квадратуре по станару, коришћење кућних апарата, телефона и телевизора, као и излети, стварали су нове приватне просторе у животу појединаца и отварали могућности за негу индивидуализма.

1552 Зорица Ивановић, „Један образац сродничког понашања у урбаној средини", *Гласник Етнографског института XXVI–XXXVII,* Београд, 1988, стр. 95–96, 100, 103.

1553 Ђорђе Малавразић, „Стање наше урбане свести", *Културни живот у градовима Србије (књига друга) : трагом акције Радио – Београда и „Илустроване политике", „Културни корак '90",* Крагујевац, 1991, стр. 35–36.

1554 Михаил Груев, „Политическото развитие на България през 50-те–80-те години на XX век", стр. 165.

Становништво социјалистичке Бугарске било је лишено истинске индивидуалности и слободе избора у многим сферама живота. С друге стране, постојао је простор „слободног времена" које је измицало контроли државе, макар и у форми да се „не ради ништа".[1555]

5. 2. 1. Приватни живот – Благоевград

Иако је званично било бескласно, социјалистичко друштво Бугарске после Другог светског рата имало је поделу према материјалном богатству. Материјални положај радника имао је спори раст скоро две деценије после 1944. године. Реални лични дохоци индустријских радника, као најбројније групације запослених у градовима, повећали су се од 1952. до 1979. године 2,3 пута (3,3 пута у односу на 1939). Убрзани раст плата у Бугарској, видљив код свих неземљорадничких професија од друге половине шездесетих година, успорен је почетком седамдесетих, да би се опет појавио крајем исте деценије.[1556]

Према испитивањима из 1975. године најсиромашинија домаћинства (3–4%) живела су без модерних апарата, телевизора, грејања, у старим кућама, често и без струје, обавезно без воде и канализације. Они нешто богатији (15% домаћинстава) имали су тек нешто виши комфор који се огледао у поседовању струје и дела електричних уређаја. Ове две групе обухватале су 1,5–2 милиона људи. „Средња" (30%) и „виша" (35%) класа имале су боље покућство и књиге у својим кућама. Најбогатији слој домаћинстава (15%) поседовао је аутомобиле, најчешће совјетског порекла. Но, без обзира на значајне разлике у материјалном богатству или расподели сиромаштва, друштво у социјалистичкој Бугарској је због саме идеологије и праксе тоталитарног режима било такво да ови процеси нису створили независне групе и појединце. Једно од виђења ове појаве говори да је створен аморфан агрегат индивидуа, уз масовну лумпенпролетаризацију становништва.[1557]

Одређени помаци у свакодневици и приватном животу ипак су били видљиви већ средином педесетих и резултат су процеса модернизације. Поседовање мотора означавало је статусни симбол, јер педесетих година у Бугарској још

[1555] Ивайло Знеполски, „'Консенсусната диктатура" и социалната база. Корумпиране на маситe", стр. 419–420.

[1556] Любен Беров, „Промени в реалните доходи на трудещите се в НР България (1944–1979 г.), *Исторически преглед, кн. 3,* София, 1982, стр. 7, 11–13.

[1557] Петя Кабакчиева, „Комунистическа идеология, социална структура и социални неравенства в България", *История на Народна Република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 456–457, 470.

није било приватних аутомобила.[1558] Нова превозна средства и отварање могућности да их и жене користе били су симбол новог времена. У пролеће 1956. године у Благоевграду је отворен мото-курс на коме је први пут учествовало и 12 жена. Већ 2. септембра исте године организовано је такмичење мотоцикала на коме су учествале и жене.[1559] Од краја шездесетих аутомобили почињу да се масовније користе. У Благоевграду је током 1960. године продато 89 аутомобила (1963 – 191, 1964 – 230).[1560] Сви продати аутомобили нису остајали само у Благоевграду, који је 1965. године имао 118 приватних кола, а 1970 – 950 аутомобила (Чачак, 1971 – 4.052).[1561] Већ 1972. године у Благоевграду је продато 1.579 аутомобила (863 марке „Жигули" и 616 „Москвича").[1562] Три године касније (1975) продато је 2.174 аутомобила („Волга", „Москвич", „Жигули", „Лада", „Шкода", „Фиат-125П", „Запорожац").[1563] Куповина аутомобила непрекидно је расла, тако да је у Благоевграду 1983. године продато око 3.000 комада, у време када су плате запослених порасле за 13,4%.[1564] Бугарска је 1987. године имала 127 аутомобила на 1.000 становника (Југославија – 129, Србија – 116, ужа Србија 134).[1565] Према броју аутомобила (у односу на број становника) Бугарска је на крају епохе социјализма била испред Југославије и Србије.[1566]

Аутомобили су омогућавали просторну мобилност, а масовна изградња станова са све већом квадратуром повећавала је унутрашњу приватност и живот који је почео да се организује и потпомаже уз мноштво модерних кућних апарата. Од почетка 1960. до краја 1963. у Благоевградском округу продато је 10.264 радио-апарата, 2.191 шиваћа машина, 2.012 машина за прање веша, 6.133 електричних или комбинованих шпорета, 151 фрижидер и 1.446 грамофона.[1567]

1558 Йордан Димитров Касабов, *н. д.,* стр. 116.

1559 „За първи път жени участвуват в мотоциклетни състезания", *Пиринско дело,* бр. 73, Благоевград, 8. септември 1956, стр. 3.

1560 Атанас Мамушев, „Успехи на търговията в Благоевград", *Пиринско дело,* бр. 119, Благоевград, 11. октомври 1964, стр. 2.

1561 „Градът на Дядото между два конгреса", *Пиринско дело,* бр. 6, Благоевград, 16 януари 1971, стр. 1,2.

1562 Цифрите говорят...", *Пиринско дело,* бр. 304, Благоевград, 31 декември 1972, стр. 2.

1563 Цифри и факти за 1975 година и 6-та петилетка. През годината,която си отива", *Пиринско дело,* бр. 252, Благоевград, 31 декември 1975, стр. 2.

1564 „Всеки ден е едно ново начало", *Пиринско дело,* бр. 272 (Специално приложение на в. „Пиринско дело"), Благоевград, 20 ноември 1983, стр. 2.

1565 Исте године (1987) СССР је имао 50 аутомобила на 1.000 становника, Чехословачка – 182, Источна Немачка – 206, Мађарска – 153, Пољска – 74, Румунија – 11 аутомобила (*Jugoslavija 1918–1988 : statistički godišnjak,* str. 42, 287; Radu Săgeată, „The Role of Political Factors in the Urbanisation and Regional Development of Romania", *Journal of Urban and Regional Analysis, vol. II,* 1, 2010, p. 82).

1566 Погледати Табелу бр. 26.

Следеће 1964. године у Благоевграду је купљено преко 850 машина за веш, 160 фрижидера, 141 аутомобил, 543 мотоцикала и 196 приватних телефона.[1568]

Повећање стандарда и понуде робе условили су раст очекивања становништва које је захтевало удобнији живот у граду. Радио и телевизијски пријемници постали су симбол новог доба. Телевизијски програм у Благоевградском округу могао је да се гледа од 1964. године (у Чачку од 1961). Већ следеће године (1965) у Благоевграду је било 624 телевизора, 1970 – 4.800, а 1982. године у целом округу 51.200 телевизора.[1569] Само је у Благоевграду током 1983. године продато 8.950 телевизора у боји.[1570]

Живот у земљама реалног социјализма имао је многа ограничења, укључујући и могућност путовања у иностранство. С друге стране, једна од карактеристика модерног доба био је и масовни туризам. Бугарска се постепено отварала према доласку странаца и дозволи путовања својим грађанима у иностранство.[1571] Из Бугарске се углавном путовало у источноевропске земље (укључујући и Југославију), а од шездесетих постепено и на Запад (Италија, Немачка, Грчка, Турска). Просторна мобилност и упознавање другачијих облика живота постали су део приватног живота у Бугарској.[1572] Из Благоевградског округа је 1972. године преко 2.700 грађана путовало преко туристичке организације „Балкантурс" у иностранство.[1573] Три године касније (1975) из округа је 3.228 грађана посетило стране земље у организованим екскурзијама. Због близине границе Благоевград је био значајно транзитно подручје. Преко прелаза „Кулата" (према Грчкој), током 1975. границу је прешло 182.400 бугарских и страних држављана, док је 1974. године границу прешло само 70.042 лица.[1574] Масовне

1567 „На трудещите се от окръга : бързи и качествени услуги", *Пиринско дело,* бр. 47, Благоевград, 9. април 1964, стр. 2.

1568 Кирил Широкански, „Преобразеният град", *Пиринско дело,* бр. 48, Благоевград, 23. април 1964, стр. 1, 3.

1569 „Градът на Дядото между два конгреса", *Пиринско дело*, бр. 6, Благоевград, 16 януари 1971, стр. 1,2; Людмил Мутафчиев, Еманоел Пиналов, Костадин Монев, *н. д.,* стр. 365.

1570 „Всеки ден е едно ново начало", *Пиринско дело,* бр. 272 (Специално приложение на в. „Пиринско дело"), Благоевград, 20 ноември 1983, стр. 2.

1571 Из Бугарске је у иностранство 1960. године путовало само 0,8% од укупне популације грађана, 1980 – 8,5%, а 1988 – 5,6% (Мартин Иванов, *Реформаторство без реформи. Политическата икономия на българския комунизъм,* стр. 212).

1572 Петър Воденичаров, Кристина Попова, Анастасия Пашова, *Моето досие, пардон, биография. Българските модернизациии (30-те и 60-те години) – идеологии и идентичности,* Благоевград, 1999, стр. 46–47, 60.

1573 „Цифрите говорят...", *Пиринско дело,* бр. 304, Благоевград, 31 декември 1972, стр. 2.

1574 „Цифри и факти за 1975 година и 6-та петилетка. През годината, която си отива", *Пиринско дело,* бр. 252, Благоевград, 31 декември 1975, стр. 2.

организације под окриљем Партије организовале су путовања у СССР. Тако је Окружни савет жена из Благоевграда организовао једну екскурзију у Одесу, Крим и Абхазију 1977. године. Путовали су бродом.[1575]

Живот у граду омогућавао је стварање нове културе живљења, при чему је праћење моде код жена био значајан сегмент приватности. Већ шездесетих година у локалној штампи појављују се текстови везани за лепоту и негу жена. Дељени су савети за одржавање лепе косе, масажу, одстрањивање перути, а препоручиване су и разне фризуре.[1576] Идеал није више била асексуална аскетска жена (радник и мајка), већ негована особа која се брине о свом изгледу.

Нови односи у друштву условили су промену сексуалности и рушење традиционалних норми. То је с друге стране имало и своје негативне последице по живот жена. У Бугарској је 1963. године рођено око 135.000 деце, од којих су 11.000 била ванбрачна (8,15%); урађено је 92.000 абортуса, многи код неудатих жена.[1577] Међутим, испољавање отворене сексуалности у свакодневном животу дуго није било друштвено прихватљиво понашање. Средином педесетих у Благоевграду је, као и у целој земљи, милиција прогонила парове који су на јавном месту показивали и минимум емоција. Такве случајеве пријављивали би Партији и општини уз повике да шире „разврат". Постојала је могућност да се пријављене девојке искључе из школе. Понекад су се селиле из места становања, а претила је и казна логором. Да би се доказала невиност морало се ићи код гинеколога за потврду таквог стања.[1578]

Партија је критиковала „слободну љубав" као део декадентних вредности против којих се треба борити. Брак је истицан као једина установа за легитимне сексуалне односе. На тај начин се конзервативизам и даље задржавао у друштву.[1579] Власт је почетком шездесетих, у склопу критика ширења популарности рокенрола и уживања уз западне обрасце забава у Благоевграду, имала негативно мишљење о приватном и интимном животу младих. Окружни комитет БКП расправљао је и о сексуалности омладине, јер је уочено да се од раног доба стварају „нездрави" односи између дечака и девојчица. Доста младих бракова се брзо закључивало и још брже разводило. Цитирали су Живкова ко-

1575 Добринка Маркова, *н. д.,* стр. 204–208.

1576 „За да имате хубава коса", *Пиринско дело,* бр. 8, Благоевград, 8. март 1969, стр. 2.

1577 Ивайло Дичев, *н. д.,* стр. 40.

1578 Добринка Маркова, *н. д.,* стр. 191–193.

1579 Карин Тейлър, „'Наш собствен ритъм на живот". Младите хора и бракът в България през 60-те и 70-те години", *Социализмът – реалност и илюзии : етнологични аспекти на всекидневната култура* (ред. Радост Иванова, Ана Лулева, Рачко Попов), София, 2003, стр. 198.

ји је говорио да се млади венчавају у понедељак, а у суботу разводе.[1580] Разводи су у наредним деценијама постали уобичајена појава. У Благоевграду се 1984. године на четири закључена брака један разводио (у Чачку на пет до шест).[1581]

Сексуалност је временом постајала слободнија. Предбрачни сексуални односи постају уобичајена појава крајем шездесетих, а девичанство није више била главна „врлина" за улазак у брак. С друге стране, контрацептивна средства добијала су се у клиникама, али само за удате жене, па су девојке често „симулирале" да су у браку. Од почетка седамдесетих у јавности Бугарске пуно се причало о моралним и здравственим проблемима сексуалности, али не и о самом проблему или контрацепцији. У породици је то била табу-тема, па су млади били препуштени сами себи. С друге стране, због смањеног наталитета, Партија није прихватала сексуалност само као део приватности и „хедонизма". Слободна љубав, бирање и мењање партнера и живот у неформалној заједници, званично су проглашавани за „психичку нестабилност" и „увредљиво" понашање. Студенти који су одлазили од куће у велике градове постали су носиоци новог начина живота, јер су били изван родитељског надзора и стега околине. „Хаотични" сексуални односи које држава није могла да контролише путем брака и породице плашила је Партију, јер је друштво измицало њеној контроли. Породица је требало да буде симбол новог друштва и социјалистичких идеала. Неформалне заједнице људи биле су претња за „социјалистичку кохезију" у друштву. Брак је био пожељан јер је могао да се контролише кроз многобројне друштвене механизме. Опстанак нуклеарне породице због слабе материјалне подлоге младих почетком седамдесетих није био могућ без помоћи са стране. Живело се са старијим генерацијама у становима мале квадратуре у којима није било места или времена за интиму. „Сексуална револуција" у социјалистичкој Бугарској била је „конформистичка". Разбијање табуа и упуштања у предбрачне сексуалне односе био је и пут за закључивање брака. Могућност живота у неформалним заједницама или у формалним брачним односима у граду изван места рођења изискивало је материјалну основу, од стана до посла. Улога државе и даље је била одлучујућа.[1582]

Повећање животног стандарда у градовима донело је нови друштвени проблем – материјализам. Почетком седамдесетих у Благоевграду се у локалној

1580 „Състоянието и задачите на културния фронт в окръга", *Пиринско дело,* бр. 59, Благоевград, 6. юни 1963, стр. 2.

1581 Димитър Сотиров, „Проблем от жезнено значение за нацията. Успехи и проблеми в Благоевградска община и ролята на Отеч. фронт при тяхното решаване", *Пиринско дело,* бр. 249, Благоевград, 22. октомври 1985, стр. 2.

1582 Карин Тейлър, *н. д.,* стр. 198–201.

штампи критикује „нови" морал жена и девојака које су настојале да се материјално обезбеде путем слободних веза, а касније и планираних удаја.[1583] У Бугарској је постојао систем ограничавања усељавања у велике градове. Један од начина да се ова административна одредба заобиђе била је и брачна веза. Добијање права грађанства важило је само за један одређени град, али не и за друге урбане центре у Бугарској. У случају развода брака статус грађанина се губио (многи људи су имали само право привременог боравка у неком граду).[1584] Проблем после развода била је и борба за децу, што је усложњавано и чињеницом да разведени родитељи нису живели у истом граду.[1585] Убрзана урбанизација и масовно запошљавање жене произвели су и проблем чувања деце. Традиционална улога жене домаћице нестајала је како због самих процеса модернизације који су захтевали рад оба родитеља, тако и због идеолошких норми социјализма које су више вредновале рад и нову улогу жене у друштву. С друге стране, број установа за чување деце, као и сами услови у таквим институцијама, нису обезбеђивали квалитетно чување и неговање деце. Између два лоша избора жене су обично бирале трећи. Деца су слата на село код родитеља, тако да су се и даље обнављали и продужавали традиционални обрасци живота и у млађим нараштајима изван урбаних зона.[1586]

Живот у новим квартовима имао је своје предности када је у питању могућност да породице и појединци могу остварити своју приватност у новим становима повећане квадратуре унутар вишеспратница. Но, поштовање туђе приватности и превазилажење традиционалног сеоског начина живота није могло да се прекине преко ноћи. Постојали су и они станари који су јавно и веома гласно славили унутар стамбених зграда, што је сметало свима у солитеру. Тако су у једном солитеру у Благоевграду нови станари бучно до касно у ноћ на Дан овчара (Ђурђевдан) славили слушајући музику са магнетофона као у завичају одакле су дошли, несвесни да њихово славље смета осталим станарима. Дешавало се да пијани станари ноћу тумарају по ходницима солитера, ударају по туђим вратима и покушавају насилно да уђу у те станове. Лупање тепиха и истресање ћебади редовно се одигравало на непрописним местима и у време када би људи требало да се одмарају. Становници нових солитера били су из

1583 Иван Павлов, „Иска ми се да ти вярвам, но .... не мога!", *Пиринско дело,* бр. 177, Благоевград, 31 юли 1973, стр. 5.

1584 Ивайло Дичев, *н. д.,* стр. 40–41.

1585 Юлия Миладинова, „Растрогнарият брак има морални норми", *Пиринско дело,* бр. 7, Благоевград, 8 февруари 1979, стр. 2.

1586 Райна Гаврилова, „Жени в градове, деца в селата", *Тя на Балканите* (ред. Елена Тачева, Илия Недин), Благоевград, 2001, стр. 261–266.

разних крајева, старе навике тешко су нестајале, а нове се нису лако стварале. Различите културе живљења и менталитети нису могли брзо да се нивелишу. Брига о дисциплини у солитерима падала је на кућне савете, који су били подређени градској власти. Полиција је у сваком кварту имала свог човека који је одговарао за ред и мир. Но, кућни савети су бирани насумично, а нови станари нису имали осећај одговорности за зграду у којој живе.[1587] Жеља да се дође у град, „побегне" са села, оснује породица (удаја за грађанина) и побољшају животни услови били су основни покретач миграције, посебно код омладине. У почетку су прихватани и веома лоши животни услови у новој средини у нади да ће се касније побољшати.[1588]

Временом је међу људима у новим блоковима почела да се ствара отуђеност. Солитерска насеља сабирала су људе из целог округа, а да се нико пре тога није познавао. Ту су биле особе различитог занимањима и образовања, интересовања и укуса. Но, повремено су организована заједничка дружења и прославе. Традиционални комшијски односи успостављани су и у новој средини. Годишње је било доста заједничких прослава, а и без тога одлазак на кафу или чај био је уобичајена свакодневна активност. Комшијска деца су узимана из вртића, постојали су састанци испред улаза.[1589]

Опстајање многих елемената сеоске традиције код новопридошлог урбаног становништва условило је и пренос или делимично прилагођавање читавог система друштвених односа који су вековима постојали на селу. Тако се, на пример, традиционална култура испомагања међу сродницима на селу у градским условима претворила у широку корупцију, односно стварање паралелних мрежа утицаја у друштву путем сродника, мимо званичне државне структуре.[1590]

Задржавање или обнављање старих традиционалних породичних и комшијских веза међу људима у социјалистичким градовима, барем када је Бугарска у питању, био је начин да се преброде многобројне животне недаће и проблеми. Таква врста односа међу људима захтевала је снажан емоционални и временски ангажман, но становници градова придошли са села нису затекли изграђену урбану културу и разрађен сектор услуга који би им олакшао живот. То је

1587 Роза Андреева, „Хората искат повече внимание. Пак за ж. к. '9 септември'", *Пиринско дело,* бр. 132, Благоевград, 5 юли 1979, стр. 2.

1588 Петър Воденичаров, Кристина Попова, Анастасия Пашова, *н. д.,* стр. 52.

1589 Невена Костова, „Отчуждение ли? Не, взаимопомощ и уважение!", *Пиринско дело,* бр. 45, Благоевград, 5 март 1981, стр. 2.

1590 Веселин Тепавичаров, „Социалистическата 'модернизация' в България", *Ethnologia academica 4. Българските специфики – между традицията и модерността* (съст. Мира Маркова), София, 2008, стр. 267, 272.

један од разлога за тврдњу да је у доба социјализма било неопходно одржати патријархалне породичне везе у граду како би становници савладали многобројне свакодневне проблеме са којима су се суочавали. Далекосежна последица социјализма тако је постала конзервирање патријархалних структура у градовима и рурбанизација.[1591]

* * *

Као и на нивоу свакодневице, тако и у најинтимнијој сфери, приватном животу, модернизација Чачка и Благоевграда није била потпуна. Сличност није везана само за недовршеност овог процеса, већ и за његов садржај. Предности Југославије/Србије у односу на Бугарску и Источну Европу у погледу вишег стандарда, могућности слободног путовања, масовније употребе аутомобила и кућних апарата, као и слободнијој сексуалности, видљива је и на компарацији Чачка и Благоевграда. Временом је ова предност, посматрана кроз квантитативне показатеље, била све мања, а већ крајем осамдесетих није више била тако изразита као крајем шездесетих година. Оба града, упркос многобројним променама, нису изгубила традиционалне облике организације, пре свега породичног живота. Томе је знатно допринела и подурбанизованост социјалистичких градова, односно недостатак сектора услуга. За организацију живота у таквом граду била је неопходна помоћ родбине и пријатеља. Модернизација је тако на два начина ограничена – традиционалним односима међу људима пренетим са села, али и ограничењима развоја урбаних облика живота наметнутих путем идеолошких норми које су онемогућавале развој индивидуализма, приватне својине и слободног тржишта (модерност). На тај начин су створени „градови без грађана".[1592]

1591 Klaus Rot, *n. d.,* str. 74–75, 82.

1592 Анатолий Григорьевич Вишневский, *н. д.,* стр. 78–110.

41. Чачак, парада, 1. мај 1949.

42. Чачак, митинг на коме је говорио Милош Минић, 1954.

43. Благоевград, откривање споменика Гоце Делчеву, 1955.

44. Благоевград, дочек глумаца из СССР-а, 1953.

45. Благоевград, жене учесници мотокроса, 1956.

46. Благоевград, дочек совјетских космонаута, 1963

47. Благоевград, продавница са телевизорима, 1964.

48. Чачак, живот у насељу „Слободина колонија”, 1964.

49. Чачак, први рок оркестар „Беле вишње”, основан 1963. године

50. Чачак, „звезда” новокомпоноване народне музике, Мирослав Илић из Мрчајеваца код Чачка, 1974.

51. Благоевград, дочек Тодора Живкова, 1964.

52. Благоевград, грб града усвојен 1968. године.

53. Благоевград, дочек Тодора Живкова, 1987.

54. Благоевград, нови житељи града, средина 70-их година XX века.

55. Благоевград, ученице средње школе, 70-их година XX века.

56. Благоевград, музички фестивал револуционарне песме „Ален Мак", 1975.

57. Чачак, грб града усвојен 1978. године.

58. Чачак, насловна страна часописа „Градац", посвећеног авангардним и модерним темама.

59. Чачак, дочек Јосипа Броза Тита, 1959.

60. Чачак, отварање 13. Меморијала Надежде Петровић (1984), ликовне манифестације посвећене модерном сликарству.

61. Чачак, постројавање пионира у центру града, 1978.

62. Чачак, дочек Штафете младости крајем 70-их година XX века.

63. Чачак, дочек Јосипа Броза Тита, 1974.

64. Чачак, доба „националног буђења", свештеник и демонстранти који носе заставу СФРЈ на митингу подршке Србима са Косова, 1988.

МОДЕРНИЗАЦИЈА И ОГРАНИЧЕНА МОДЕРНОСТ

Модернизације Чачка и Благевграда током епохе социјализма одвијале су се у истоветном наметнутом идеолошком моделу „убрзаног" развоја друштва који је, по узору на Совјетски Савез, примењиван у целој Источној Европи. Балкански град, схваћен као регионална варијанта урбаних целина у Источној Европи, имао је и своје особености током процеса социјалистичке модернизације. Пратећи и поредећи модернизацију Чачка и Благоевграда кроз процесе индустријализације, урбанизације и друштвених промена, открива се читав низ већ познатих слабости модела социјалистичке модернизације, али и уочавају посебна локална обележја. Оба града прошла су кроз сличан процес промена, али са различитим претпоставкама модернизације. Чачак се развијао као центар војне индустрије, а на модернизацију Благоевграда највише су утицале политичке прилике (македонско питање).

Међутим, брзина и свеобухватност процеса индустријализације и урбанизације, као и измена у организацији друштва, имале су јачи утицај од историјског наслеђа и различитих политичких функција развоја. Модернизација Чачка и Благоевграда показује да је у питању био подухват стварања нових градова, готово у потпуности. Наслеђе које се везује за балкански град у видљивој сфери (архитектура, урбанизам) брзо је потиснуто, добрим делом и срушено. Грађанска класа као носилац вредности буржоаског друштва није била ни бројна ни утицајна, а и као таква потиснута је из друштвеног живота, тако да се ни у том домену није наставио континуитет балканског града. Масовна миграција са села донела је нови (стари) систем вредности у градове, али он није био урбаног порекла. Дошло је до рурбанизације градова, а градски обрасци живота наслеђени из ранијих епоха брзо су маргинализовани (са изузетком кафана).

С друге стране, индустријализација је донела не само нову организацију простора, како за рад тако и за становање, већ је условила и стварање читавог низа нових занимања, организације рада, слободног времена, али и многих

установа, превасходно образовних, а затим и институција културе. Процес преображаја традиционалних облика живота сеоског становништва попримио је широку основу у оба града, али никада није досегао потпуни урбани садржај.

На овом општем нивоу сличности развоја Чачка и Благоевграда (узетих као пример развоја градова средње величине на Балкану током периода социјализма) заиста су велике. По много чему то је био истоветан процес. Но, детаљнија анализа открива да је развој ова два града имао не само различита полазишта, условљена историјским наслеђем, већ и циљеве, брзину и садржај социјалистичке модернизације. Истраживање је донело и део одговора на питање о сличностима и разликама развоја градова у Србији и Бугарској, односно резултатима развоја друштва унутар система „самоуправног" и „реалног" социјализма. Одлуке које су донете (или су изостале) у процесу модернизације Чачка и Благоевграда формирале су ова два града на различитим претпоставкама развоја чије се последице осећају и у садашњости.

Југословенски модел социјалистичког друштва коме се због националне независности, слободе путовања, повезивања са Западом и мањег мешања Партије у економију, културу и свакодневицу од средине педесетих приписују предности у односу на друштво „реалног" социјализма у Бугарској, требало би по претпоставци да омогући и убрзанију и садржајнију модернизацију. Модел модернизације градова у Србији, пратећи ову претпоставку, требало је да има мање додирних тачака са совјетским моделом модернизације градова у Источној Европи.

Истраживање је показало илузорност оваквих закључака, барем када је Чачак у питању, чији је модел модернизације био сличан процесима милитаризоване индустријализације градова у СССР-у. Војна индустрија била је основа за развој градова у којима је смештена или су због ње, на ледини, подизана потпуно нова насеља (Вишњевски). Другачији модел модернизације био је више везан за претежно аграрне социјалистичке државе Источне Европе, у којима су се градови модернизовали најпре као центри административно-управљачких функција, а у мањој мери, или знатно касније, као индустријски центри (Коровицина). Благоевград се модернизовао управо према овом моделу, који је истовремено био и пут модернизације балканских градова крајем XIX и почетком XX века (Цвијић).

Пратећи ове моделе развоја истраживање је показало да је Чачак био у потпуности везан за совјетски модел милитаризоване модернизације градова, што је карактеристика и других средњих вароши у Западној Србији. Но, пример Чачка је репрезентативан. Због потреба војне индустрије изграђене су две веома значајне фабрике на нивоу Југославије („Слобода", „ТРЗ–Ремонт"), као

и трећа у оближњим Лучанима (ХЕ „Милан Благојевић"). Чачак је због потреба војне индустрије добио и две електроцентрале у Овчарско-кабларској клисури, два грађевинска предузећа („Ратко Митровић", „Хидроградња"), читаве блокове нових вишеспратних радничких насеља подигнутих у духу соцреализма, као и први послератни хотел (тада највишу зграду у граду), водовод и канализацију. Захваљујући (непланираном) трансферу технологија, знања и људи из војне индустрије, створили су се услови да се отворе још два цивилна предузећа која су постала носиоци развоја града („ЦЕР", „ФРА"). Војне фабрике су временом покренуле и цивилне програме, као основу за масовно запошљавање. Све је то условило убрзано мењање структуре занимања, отварање нових образовних установа за обуку радника, касније и стварање нових школа и профила образовања, могућност стручног усавршавања, а затим и стварање виших и високих образовних установа у граду.

Чачак је захваљујући војној индустрији имао убрзану модернизацију у многим видовима живота (нове технологије и струкуре занимања, запошљавање и нова организација живота, виши стандард), али и низ ограничења. Планови града Чачка да повеже традиционалну пољопривредну производњу у својој околини (воћарство), развој науке (Институт за воћарство у Чачку) и индустрију прекинути су захваљујући војним властима. Фабрика за прераду воћа и поврћа није саграђена у Чачку због баналних разлога (егзерцир регрута на ливади био је важнији од темеља нове фабрике), чиме је на самом почетку социјалистичке „изградње" прекинута важна локална иницијатива која се никада више није поновила.

Треба поставити и питање до које је мере могућа модернизација града у коме доминантну улогу у производњи, обуци радника и организацији града има војна индустрија. Војне фабрике се одлукама војног врха могу без консултовања локалне власти и стварних интереса града сместити баш у то место, односно преместити у неко друго насеље све са машинама, опремом и људима. Војна индустрија због уске специјализације, безбедносних процедура и тајности рада, што је све било појачано у тоталитарној држави која се спрема за одбрану од спољашњег напада, не покреће друге производне програме у граду у којем је смештена. Независно од ове структурне ограничености, због идеолошке условљености социјалистичких земаља развој приватног сектора у индустрији, па и сектору услуга, систематски је гушен и ограничаван све до краја осамдесетих, чиме је развој града значајно успорен, отежан, па и осакаћен. Фабрике које су настале у Чачку захваљујући присуству војне индустрије и технологији која је у њима постојала заправо нису ни планиране да се оснују у Чачку, а што је још важније, војска се борила против њиховог отварања, тако да је локална управа морала снажно да се заложи за опстанак ових предузе-

ћа. На крају, а заправо на првом месту, концентрација радника запослених у војној индустрији донела је нову организацију рада, технолошку писменост и дисциплину, али је истовремено деценијама обликовала хиљаде запослених у духу строге послушности, тајности рада, што је заједно са традиционалном патријархалном сеоском културом значајно утицало на ригидан дух и паланачки менталитет. На тај начин се сужавао простор за ширење модерности, која се отварала у неким другим сферама живота, као што су потрошачка култура, слобода путовања, уметност и стваралаштво.

Условљеност развоја Чачка совјетским моделом милитаризоване модернизације градова није се задржала само на нивоу примене организационих или технолошких искустава СССР-а. Војна индустрија радила је мимо цивилних правила и закона, „самоуправљање" је било практично укинуто, а све привредне реформе су игнорисане применом војних прописа. Централизација одлучивања била је заправо основа на којој је функционисала војна индустрија. „Посебан" југословенски пут у социјализам није могуће потврдити у овом случају.

Али оно што је још значајније, индустрија Чачка (изграђена по совјетском обрасцу) имала је дугогодишње и разгранате пословне везе управо са земљама Источног блока и самим СССР-ом. Ове државе нису биле само сигурно тржиште, већ је вршен и трансфер технологија, система управљања, стручно усавршавање кадрова. Војна фабрика „ТРЗ–Ремонт" од почетка шездесетих у потпуности је због природе посла била везана за ремонт и усавршавање оружја совјетског порекла (пешадијско наоружање, артиљерија, тенкови, ракете, средства везе), тако да је имала сарадњу са земљама „реалног" социјализма и самим СССР-ом. Предузеће „ЦЕР", које је пословало са целим светом, већ од почетка седамдесетих се оријентише на тржиште Источног блока, у оквиру којег са сличним фирмама развија технологије према стандардима СЕВ-а. Цивилни део фабрике „Слобода" од почетка седамдесетих највећи део извоза остварује са Источним блоком. Град је како по самом моделу индустријализације и технологијама, тако и по пословним везама, био везан за земље „реалног" социјализма до самог краја постојања Источног блока. Због саме структуре дела војне индустрије у Чачку (ремонт и усавршавање наоружања совјетског порекла), ова повезаност никада није прекинута, а пројектује се и у будућност.

Посебност Југославије одражавала се и у отвореној сарадњи са Западом, укључујући и војни савез (Балкански пакт 1952–1954) и куповину оружја. Самим тим и војна индустрија потенцијално је могла да буде област која је на технолошком нивоу повезивала Југославију са Западом. Постојали су и добри предуслови да се тај процес прошири. Машине којима је југословенска војна индустрија отпочела рад највећим делом су потицале из немачких репарација,

а Чачак је био један од значајнијих центара у коме је вршен ремонт те опреме. Немци су најпре масовно, као заробљеници, а касније у појединачним случајевима као слободни људи (техничари и инжењери), коришћени за рад у војним фабрикама. Сарадња са Западом условила је да се педесетих у војним техничким заводима ремонтује америчка војна техника. Ти послови су обављани и у Чачку. Ова сарадња, услед спољнополитичке оријентације Југославије да купује оружје совјетског порекла, није настављена, а самим тим ни технолошка повезаност са Западом у домену војне индустрије, што би се рефлектовало и на провинцијске градове у којима је војна индустрија била основа економског развоја.

С друге стране, напуштање централизованог одлучивања у управљању привредом омогућавало је цивилним предузећима да „самостално" одлучују о свом пословању. Ниво одлучивања премештен је на срезове, касније општине. У питању није била отворена тржишна привреда, али ни потпуно планска. То је отварало врата за повезивање са Западом или земљама Трећег света. Када је Чачак у питању, основни вид сарадње било је преузимање лиценци са Запада (претежно без побољшавања технологије), што је важило и за целу Југославију. Карактеристичан пример је фабрика кућних апарата у предузећу „Слобода", са највећим бројем запослених у Чачку. Повезивање са Западом није донело ни модернизацију ни усавршавање купљених технологија, пре свега због оријентације на масовно запошљавање неквалификоване радне снаге. Структурни проблем модернизације источноевропских земаља које нису пратиле нове технолошке промене потврђује се на примеру Чачка.

Али, постојали су и супротни примери. Захваљујући могућности да град одлучује о формирању предузећа, у Чачку су настале две веома важне фирме („ЦЕР" и „ФРА"). Трансфер технологија и знања из војних предузећа, насупрот плановима врха ЈНА о врсти и размештају индустрије, омогућио је настанак ових фабрика на производним програмима које је војска окарактерисала као бесперспективне. Поред самог оснивања, за модернизацију града значајнија је била чињеница да су ове фабрике у наредним деценијама запошљавале стручну радну снагу и имали пословање са целим светом, укључујући и најразвијеније земље Запада („ФРА"). То им је омогућило да се технолошки и организационо модернизују и посредно утичу на развој града. Међутим, ни ови „успеси" не би били могући без заобилазне централизације пословања и обезбеђивања тржишта преко фирми из Београда. На плану је била својеврсна прикривена централизација и акумулација капитала, која је омогућавала привредни раст, али на другим основама него што је то био случај са војним сектором.

Оно што је била карактеристика свих предузећа у Чачку и што се поклапа са индустријализацијом у источноевропским земљама, представља масовно запо-

шљавање неквалификоване радне снаге и споро прихватање нових технологија (роботи и компјутери). Поред непоправљивих губиташа који су деценијама вештачки одржавани путем дотација (повремено и ликвидирани) и „здрава" предузећа имала су баласт вишка запослених, првенствено неквалификоване радне снаге. Уз све то, инвестирање у неколико грандиозних привредних промашаја (систем за наводњавање, Сладара, Фабрика латекса „ПКС"), гутало је новац неопходан за нове технологије, што се почетком осамдесетих показало као препрека развоју.

Систем малих и средњих предузећа дуго није подржаван, а нарочито приватна иницијатива у тој области, што је могло да омогући запошљавање вишка радне снаге из великих фирми и пружи могућности за убрзанију технолошку обнову индустрије. Индустријализација Чачка имала је тако ограничене ефекте у модернизацији града. Најнеповољније дејство остварено је политиком вишедеценијског запошљавања непотребне неквалификоване радне снаге, која се ни на који начин није усавршавала у фабрикама. То није био само привредни баласт, већ и озбиљна препрека у модернизацији друштва.

За разлику од Чачка модернизација Благоевграда је имала другачији ток, чији се модел поклапа са развојем градова аграрних земаља у Источној Европи, који су најпре постајали административни центри, да би индустријализација дошла тек касније. Благоевград није имао било какву индустрију која би послужила као основа за даљи развој, а саме политичке прилике биле су отежавајућа околност. Индустријализација је започела доста касно, практично тек почетком шездесетих година. Политичка нестабилност отежавала је деценијама индустријализацију града, да би крајем педесетих постала и основни мотив да се Благоевград модернизује (македонско питање). За убрзани развој било је неопходно осмислити најоптималнију стратегију развоја. Традиционална производња дувана омогућила је подизање фабрика за ферментацију дувана, касније и прављење цигарета. Тиме је повезана традиционална пољопривреда и савремени индустријски процеси, у којима је делимично примењивана и модерна технологија (компјутери, аутоматизација).

Благоевград је од средине шездесетих постао град у коме је изграђено неколико фабрика везаних за производњу напредне технологије (аутоматизација, делови за компјутере, телефонске централе) или нешто традиционалнију производњу, али која је захтевала стручна знања и прецизну обраду (мерни инструменти). Трансфер знања и технологија и сигурно тржиште за робу обезбеђивао је Совјетски Савез. Исто правило је важило и за тржиште за цигарете и дуван, мада је овај производ продаван у целом свету. Политички интерес условио је индустријализацију, па и подизање фабрика за чији рад није било економског оправдања у том тренутку (пивара). Оријентација на модерније

технологије условила је да се у појединим фабрикама са новим машинама смањује број радника (неквалификоване радне снаге). С друге стране, масовније запошљавање остваривано је путем подизања текстилних фабрика. Иако је технологија везана за аутоматизацију и компјутере у Бугарској била слабија него на Западу, одлука да се управо та врста производње покрене у Благоевграду омогућавала је најбржи економски раст. Централизација одлучивања и усмерено улагање капитала условљено политичким интересима, били су основни услови за индустријализацију Благоевграда. Посебно је питање колико је овај пројекат био одржив, јер предузећа из Благоевграда нису пословала на отвореном светском тржишту, осим у случају производње дувана и цигарета. Али оно што је сигурно јесте да су створени нова структура занимања и квалификована радна снага, што представља велики модернизацијски допринос. У исто време, ограничавање слободе предузетништва и директивно-планска привреда поништавали су позитивне ефекте индустријског напретка.

Поређење два града у индустријском развоју може се вршити по много основа. Детаљи овог поређења су занимљиви, али сами по себи нису предмет ове анализе. Чачак по многим показатељима има предност (број предузећа, радника, технолошких процеса, веза са светом), али не и по примени најсавременијих технологија и што је још значајније, повезивању традиционалне пољопривредне производње са модерним технолошким процесима у индустрији као важном предуслову за стабилан и одржив развој.

Поређење индустријског развоја Чачка и Благоевграда покреће и питање одабира стратегија развоја (модернизације). Истраживање на примеру ова два града потврдило је теорије које заговарају велика улагања у саобраћај, комуникације и енергетику, као и обезбеђивање стабилног тржишта да би се уопште кренуло у индустријализацију и одређени регион извукао из сиромаштва. Пример Чачак потврђује значај присуства и недостатка свих ових фактора развоја. Одлука о подизању војне индустрије у Чачку по много чему је била условљена тада довољним доступом електричне енергије, могућностима да се изграде нови енергетски капацитети, као и постојањем саобраћајних и телекомуникационих веза. Даљи развој није донео проширење и модернизацију свих ових елемената што је значајно ометало, успоравало и одлагало даљи индустријски развој града. На развој, односно заостајање града, значајно је утицала и сама локација саобраћајница (путева и железница) које су пресецале урбано ткиво, ометајући притом урбанистичко планирање.

Благоевград није имао развијену индустрију, али је имао добре саобраћајне везе. Телефонизација се одвијала споро, али је убрзана развојем индустрије, што је важило и за доступност електричне енергије. Основа на којој је грађена индустрија била је солидна, проширивана је плански са развојем индустрије,

мада сви пројекти нису били правовремено покренути. Оно што је битно, инфраструктурна основа није ометала развој индустрије и града.

Ограничени технолошки развој индустрије, хипоурбанизација и рурбанизација представаљу основне компоненте развоја Чачка и Благоевграда, независно од регионалних разлика и одређених специфичности у развоју. Међутим, детаљније поређење урбанизације Чачка и Благоевграда осликава два супротна развојна обрасца који су због дуготрајности последица урбанистичке праксе постали део типологије два насеља чије се последице пројектују далеко у будућност.

Урбанистички развој Чачка у епохи социјализма одредила су три чиниоца: урбанистичка структура града која потиче из османских времена, изостанак правовремених доношења урбанистичких планова и масовна „дивља градња" приватних кућа. Развој саме структуре града ометали су друмски и железнички правци, али и индустријска постројења која су била у самом центру града (стара Пивара). Низ неповољних чинилаца појачавали су и усложњавали небрига и неспособност локалних власти за урбанистичко уређење. Таквом ставу придружио се и интерес фабричких руководстава да радници добију станове, али да што мање новца уложе у такву изградњу. Чачак није био важан регионални центар да би републичка или савезна власт бринула о урбанистичком уређењу и архитектонском изгледу вароши. Читав низ неповољних околности условили су велики урбанистички хаос који је потпуно омео даљи развој града. Према свим овим показатељима Чачак је задржао значајна обележја балканског града карактеристична за епохе пре почетка модернизације. „Дивља" предграђа нису била комунално опремљена, живело се по традиционалним обрасцима живота, а становање у солитерима било је обележено не само стандардном дехуманизацијом животних услова у бетонском окружењу, већ и недостатком основних елемената комуналне опремљености. У Чачку нису изграђени ни значајнији архитектонски објекти, симболи града по којима би се препознавао. Балканско, а добрим делом и европско архитектонско наслеђе је уништено, док централни трг никада није уређен. Низови соцреалистичких радничких стамбених зграда подизани су на ободима старе вароши, а солитерска насеља су парцијално уметана у постојећу структуру. Бетонске вишеспратнице остале су у окружењу гроздова приватних кућа, често нелегално подигнутих, што је карактеристика предграђа.

Све структурне слабости социјалистичког концепта урбанизације, као и његове „самоуправне" варијанте, јасно се осликавају на примеру Чачка. Изостанак тржишних мерила у станоградњи и рентирању градског земљишта, уз виши стандард и повећану потрошњу становништва у односу на остале социјалистичке земље, условило је стварање урбанистичког хаоса као посебног вида

„сиве економије" у запоседању и коришћењу простора, за чије уређивање ће бити потребне многе деценије. Виши ниво слободе појединаца није значио и могућност да се самостално удружују, износе своје идеје и профилишу захтеве ни на економском, ни на нивоу борбе за уређење града. Изостанак правовременог доношења прописа и сузбијања нелегалне градње додатно су ограничавали и поништавали ионако слабе модернизацијске помаке у уређивању урбаних целина. Лежерност и нерационалност у доношењу и спровођењу урбанистичких планова и непоштовање донетих прописа и закона остали су традиционални (предмодерни). Уређење улица, тротоара, њихово осветљавање, редовно чишћење, одвожење и одабир места за одлагање смећа, ширење водоводне, канализационе, телефонске и саобраћајне мреже, дуго нису били приоритет.

Изостанак стварања цивилног друштва значио је да није могуће уобличити сам појам јавног добра, ширити осећај за његов значај, борити се за боље услове живота и заштиту историјских делова града, тако да је на много начина дошло до урбанистичког уништавања Чачка. То није био случај са свим градовима у Србији, што отвара питање актера социјалистичке модернизације Чачка. Локална елита власти имала је сва ограничења у деловању везана за социјализам, а рад им је додатно отежаван клановским груписањем и контролом из Београда, што је уз вишедеценијску танку образовну структуру оних који су водили варош и незаинтересованост руководилаца војних предузећа за унапређење града (повремено и отпор), резултирало великим и готово нерешевим урбанистичким проблемима.

Благоевград је, за разлику од Чачка, свој урбанистички развој започео на простору који је насилним уклањањем (пожаром) „уређен" за даље планирање и изградњу. Балканско урбанистичко и архитектонско наслеђе је на тај начин највећим делом уништено. Брзи раст становника и простора који заузима град пратило је и доношење нових урбанистичких планова, законске основе за даље уређење града. Општина је правовремено, понекад са мањим закашњењима, реаговала на потребу града да се шири. Према подацима који су коришћени у овом истраживању бесправна градња је рано заустављена, а комунална опремљеност града (водовод и канализација) на време је постављана. Преостало балканско архитектонско наслеђе је из националних разлога сачувано, а соцреалистичке зграде брзо су заменила уређена бетонска солитерска насеља са стандардним недостацима везаним за социјалистичке земље (сектор услуга). Урбанистичко уређење града и подизање репрезентативних зграда није било условљено само општим токовима модернизације, већ и значајем Благоевграда као административног регионалног центра и још више као центра Пиринске Македоније. Благоевград је као град „излог" требало да материјализује политичку бригу у вези са регионалним македонским идентитетом у оквиру

шире бугарске националне заједнице. Модерност у урбанистичкој структури Благоевграда и изградњи административних и културних установа показивала је снагу бугарског националног идентитета у условима социјалистичке изградње. Уз све ограде везане за оскудне податке о локалним актерима модернизације у Благоевграду, њихова улога у овом процесу била је далеко више „модерна", посебно рационална, у односу на истовремена дешавања у Чачку.

И поред несумњиво успелог модерног архитектонско-урбанистичког уобличавања једног дела Благоевграда, цело насеље је имало и низ проблема везаних за функционисање социјалистичких градова. Проблеми јавног превоза нових насеља, телефонизација, уређења улица, тротоара, осветљења, простора око солитера, као и сама квадратура, собност и квалитет станова никада нису били на потребном нивоу. Добијање стана био је велики успех, тако да се на почетку нико није бринуо за „тренутне" недостатке који су врло брзо постали стални. Оба града су имала развој у условима хипоурбанизације (подурбанизованости), односно систему који је налагао „економичност" у урбанизацији, с тим што је Чачак имао и додатни проблем везан за изостанак правовременог урбанистичког регулисања града.

Благоевград је у великој предности у односу на Чачак када је у питању урбанизација, иако постоји низ сличности и подударности. Два модела развоја индустрије и урбанизације у Чачку и Благоевграду дају и део одговора на питање да ли је могућа модернизација без индустријализације. Пример Благоевграда даје потврдан одговор. Град је имао развој и пре оснивања фабрика које су подигнуте на простору који је по многим показатељима већ био захваћен модерним токовима. С друге стране, отвара се и питање колико уопште процес индустријализације утиче за општи ток модернизације, односно до које је мере индустријализација потпуно независтан процес који не мора да има одлучујући утицај на даљи развој друштва, у овом случају града. Пример Чачка даје потврдан одговор, јер индустријализација није покренула процесе стварања нових установа нити је пресудно утицала на њихов развој. Технолошки напредак у самој производњи није утицао у довољној мери и на измену начина живота у граду, а још мање у приградским насељима. Модернизација комуналне инфраструктуре (саобраћај, водовод, канализација, телефонизација и доступност електричне енергије), као и подизање нових стамбених насеља, извршена је у функцији покретања, повећања и одржавања индустријске производње, а не унапређења живота у граду.

Анализа развоја друштвених промена у Чачку и Благоевграду указује на многе подударности, али и на веома битне разлике које су значајно утицале на процес модернизације ова два града, при чему је Благоевград у предности у односу на Чачак.

Оба града имала су сличан ток „демографског прелаза", с тим да је Чачак раније кренуо у овај процес. Благоевград је дуже задржао већу стопу наталитета и морталитета деце. Систем здравствене заштите у оба места од половине шездесетих прекинуо је опасности од болести које су највише погађале становништво (туберкулоза, маларија). Но, и поред напретка, у оба града није досегнут републички просек (Чачак), односно прописане норме здравствених услуга (Благоевград). Здравствене установе су ипак осниване, њихов рад прошириван, а повећаван је и број лекара. Контрола рађања има сличне тенденције у Чачку и Бугарској (није било података за Благоевград). Модерна контрола рађања путем контрацепције никада није прихваћена.

У области образовања Чачак и Благоевград су имали слично наслеђе из периода пре Другог светског рата. Иако је Чачак имао далеко развијенију индустрију у односу на Благоевград, што би по претпоставци произвело развијенији систем средњих техничких школа различитих профила, то се није десило. Све до почетка шездесетих, осим Гимназије и Економске школе, Чачак није имао стабилан ни бројан систем средњих школа (укупно пет). Благоевград је од 1959. године систематски отварао средње стручне школе, а касније и елитне гимназије (математичку и филолошку). Слабије развијена индустрија у Благоевграду имала је као подршку развијенији систем средњих школа (једанаест укупно). Слично је било и са предшколским васпитањем деце. Чачак све до седамдесетих није имао ни приближно довољан број вртића. У исто време, у граду се стварала све бројнија популација запослених жена, што је стварало велике проблеме у чувању и васпитању деце. Благоевград је као град сличне величине, а са далеко мање развијеном индустријом, имао боље уређен систем предшколског васпитања.

У систему високог школства Чачак је имао предност, јер је директно био повезан са индустријом (Виша техничка школа и Технички факултет) и пољопривредом (Виша пољопривредна школа, касније Агрономски факултет). Обе установе основане су као део настојања града да постане образовни центар и да се образовањем кадрова помогне развој привреде. Благоевград је касније кренуо у стварање система вишег и високог школства, али је оно било масовније и постепено се везивало за развој индустрије. Пуни развој остварен је тек у постсоцијалистичком периоду отварањем два универзитета (1991 – Амерички; 1995 – државни Југозападни универзитет „Неофит Рилски").

На подручју културе осликава се сва слабост модернизације градова током периода социјализма у Србији, који никада нису стекли многе од оних институција које заправо карактеришу град. Могућности сталне друштвене комуникације, размене идеја и узајамног деловања никада нису добили виши потенцијал. Фабрика је била центар новог урбаног организма, док су сви остали

елементи живота били у другом плану. Овај модел развоја био је у заостатку за земљама Источног блока у којима је култура била значајна полуга идеологије, па је стога и потпомагана. Благоевград је пример таквог деловања. Оснивање и рад библиотеке, архива, музеја, галерије, позоришта, луткарског позоришта, опере, ансамбла за народне песме и игре, касније радија и телевизијског студија, далеко надмашује систем установа културе у Чачку. Иако је утицај идеологије на стваралаштво у Бугарској био снажнији, само постојање и рад овако раширеног скупа установа културе омогућавао је да се у једном граду средње величине створи неопходна атмосфера која би превазишла епитет „провинцијског". Може се поставити и питање стварног утицаја установа културе на вредносне ставове становника Благоевграда, оптерећених ригидним идеолошко-политичким системом, традиционалном сеоском културом коју нису одбацили у урбаним условима и лошим сектором услуга који је трошио највећи део слободног времена које би се могло употребити за конзумирање „производа" елитне културе. Живот у „кварталима", удаљеним бетонским насељима далеко од центра, условљавао је изолованост од културних збивања концентрисаних у центру вароши. Поред свих ових ограничења и потврђене жеље становништва да се „разоноди" путем производа масовне забаве пореклом са Запада (музика), ипак је постојао један разрађен систем установа културе који се није могао игнорисати.

Иако је клима за стваралаштво у култури када је у питању Југославија била далеко слободнија него у Бугарској, а отвореност према Западу значајна, Чачак институционално није имао учешће у таквим токовима друштвеног живота (осим Уметничке галерије). Појединачне акције нису имале већи значај за друштвени живот града, укључујући и алтернативна места окупљања, покретање часописа, праћење модерних токова у култури. Готово сви значајни ствараоци брзо су напуштали провинцију и одлазили у метрополу, што је карактерисало и Чачак. Они који су остајали нису били у могућности да значајније утичу на преобликовање културне климе у граду.

Ако је Чачак значајно заостајао у броју и квалитету установа културе и презентацији елитног стваралаштва, на подручју масовне културе предности које је имала Југославија биле су свима видљиве. Могућности конзумирања филмова и музике са Запада, као и појава домаћих рокенрол састава, били су најуочљивија разлика у односу на земље „реалног" социјализма. Аутохтони представници масовне културе у области новокомпоноване музике нису постали део система званичне „државне" културе, али јесу веома развијене индустрије забаве, док је трубаштво као локални феномен вештачки „оденуто у идеолошко рухо" било, пре свега као музички израз „идеологије уживања", опозициона оријентација не само према званичној држави, већ и према општој модерни-

зацији свакодневице у којој је ритам живота наметан из фабричких хала и са покретних трака. Мешање доминантно традиционалних и знатно слабије модерних образаца музике био је заправо аутентични глас из „дивљих" предграђа градова у Србији током периода социјализма, великог тржишта за све музичке производе разгранате индустрије забаве.

Живот у граду брисао је старе традиционалне културне форме и изискивао стварање нових традиција. Један од начина да се живот човека у граду уобличи и омогући идентификација једног с другим било је и подизање јавних споменика. Одсуство бриге за ликовно уобличавање града, барем када је Чачак у питању, таквих је размера да представља посебност у Србији. Од колике је важности подизање јавних споменика можда најбоље показују бисте Надежди Петровић и Дису. Манифестације које су покренуте у Чачку умногоме су инспирисане управо постављањем ових споменика.

Када је у питању Благоевград, многобројни споменици, њихов ликовни садржај, тематика, места на којима су постављени и поруке које шаљу, далеко надмашују све што је урађено у Чачку. Брига централне и локалне власти да обележи прошлост и створи места сећања била је веома изражена и добила је свој ликовни израз. Утицај идеологије (марксистичке и националистичке) дао је основни печат овом подухвату. Независно од мотива, Благоевград је, укључујући и ново име, добио свој идентитет и нову традицију, што је пропраћено и упечатљивим амблемом. Таква пракса никада није остварена у Чачку, иако је у Југославији било више уметничке слободе, мање идеолошких стега и потенцијално већих материјалних потпора за стваралаштво. Чачак је остао непрепознатљив на нивоу симбола.

Несумњива предност Југославије у односу на друге социјалистичке источноевропске земље највише се испољавала у свакодневици. Релативно већа примања радника, могућност путовања, конзумирања западне робе и облика потрошње, више слободе у праћењу западних модела живота, посебно културе младих (музика, одевање), представљали су важне сегменте живота у којима је Југославија имала предност у односу на Бугарску. Повремени протести локалних активиста Партије против антисоцијалистичких појава у животу омладине никада нису престали, али никада нису имали већи ефекат, јер је недостајала подршка централне власти да би се „искорениле" такве појаве. Но, то је истовремено и показатељ да се ригидни дух нетрпељивости према вредностима Запада задржао, да није нестао и да је потенцијално увек могао да се активира. Покушаји да се створе алтернативни облици масовне забаве који би имали и пожељан идеолошки садржај, никада нису успели на локалном нивоу. За омладину је већи проблем био неповољан културни амбијент у коме су живели, јер сви креативнији појединци брзо би напуштали Чачак и одлазили

у метрополу. С друге стране, од средине педесетих у граду се јавља проблем малолетничког преступништва као потпуно нови урбани феномен. Традиција насилништва постојала је на селу и код одраслих, но малолетници нису никада у таквом обиму били захваћени криминалом. Нагла индустријализација и урбанизација, рушење традиционалних облика живота и васпитања деце условила су појаву и ширење овог проблема.

Када је у питању Благоевград, познати ригидни обрасци организовања живота у земљама „реалног" социјализма нису изостали (слаб квалитет понуђене робе, несташице, неразвијен систем градских услуга). Ипак, Благоевград је годину дана раније од Чачка (1960) добио прву самопослугу, а то је убрзо постао доминантан начин продаје робе. Изграђене су и робне куће. Форма је постојала, али не и потпуни садржај потрошње. С друге стране, оштро су прогањани сви облици организовања младих од одевања, преко музике, до слободног времена, који нису били на линији Партије. Али, омладина Благоевграда је ипак пратила трендове и облике забаве младих у свету, без неког великог закашњења. Ауторитарни политички систем није успео да заустави проток информација, али јесте јавно испољавање непожељних облика понашања и забаве (џез, рокенрол, одевање). Покушај да се енергија младих и нови музички израз усмере ка пожељним идеолошким садржајима од 1975. године спроводи се кроз фестивал револуционарне песме („Ален мак").

На нивоу приватности, организације живота у најинтимнијем делу који може али не мора да се дели са другима, посебност Југославије оличавао је виши стандард, посредно и веће могућности за одвајање од јавног живота (поседовање аутомобила, кућних апарата, викендица, могућност путовања). Све ове појаве карактерисале су и Чачак. Масовност путовања на Запад омогућавала је сусрет са другачијим облицима и вредностима живота, као и стварање нових навика. Све ове предности нису биле садржане само у животу метрополе, већ су се прострле и на провинцију, па и Чачак. Пред крај епохе социјализма компаративна предност Југославије у сегменту вишег стандарда у односу на друге социјалистичке земље почела је да бледи и нестаје. Ипак, од почетка шездесетих приметно је значајно материјално побољшање живота појединаца. Индивидуалност и повећање приватности били су видљиви и кроз процес урбанизације и повећање квадратуре, собности и опреме у становима. Почетком шездесетих појединац у Чачку је просечно имао 7,9, а почетком осамдесетих 16,9 квадратних метара стамбеног простора. Живот је могао да добија другачије облике. На најинтимнијем нивоу дошло је и до новог схватања и испољавања сексуалности, јавног испољавања интимних осећања, укључујући и искривљени вид (порнографија, проституција). Иако су помаци били велики сама организација живота у урбанистички неуређеним предграђима и бетонским

насељима имала је и даље сеоске традиционалне форме, делом редуковане, али и даље неопходне за „стратегију преживљавања" у свакодневици уоквиреној физичким обличјем насеља које по изостанку многих функција није ни било град. Процес стварања модерних, индивидуланих односа међу људима никада није постао свеобухватан.

Приватност у Бугарској, земљи „реалног" социјализма, била је оптерећена ауторитарним идеолошким поретком. Ипак, повећање стандарда омогућавало је да се и у Благоевграду масовније користе аутомобили, кућни апарати, повећа квадратура стана (1965 – 9; 1986 – 16,8 квадрата), која је била скоро идентична као у Чачку. Од краја шездесетих одлази се и на путовања, укључујући и Запад, мада не масовно као у Југославији. Према многим показатељима Благоевград је каснио или је имао нижи степен коришћења „модерних справа" у односу на Чачак. Ипак, и поред ограничења, постепено је повећавана могућност за стварање индивидуализма. Али, с друге стране, брза и масовна урбанизација са уобичајеним слабостима сектора услуга у социјалистичким градовима, условила је заправо конзервирање предмодерних облика живота (заједништво, испомагање, организација слободног времена), у чему су оба града слична. Балканско наслеђе је задржано, али је питање да ли је то уједно и традиција балканског града. Због нагле урбанизације градови су се заправо рурбанизовали, тако да је социјалистички град конзервирао животне вредности становника села, а не града.

Квантитативно поређење развоја Чачка и Благоевграда открива многе сличности, предности једног или другог града, застоје и ограничења развоја. Међутим, оно што је важније, потврђује се једна од почетних теза везаних за оцену садржине, темпа и резултата социјалистичке модернизације. Ограничавајући развој друштва у социјализму, од економије до контроле свих друштвених односа (структурна условљеност), није само задржао већ постојећи традиционализам у свакодневном животу људи, што се у развоју градова означава као рурбанизација. У питању је далеко дубљи проблем који се односи на традиционализам у погледу неспособности да друштво, овога пута град, реагује на многобројне промене у свом окружењу и себи самом и да на њих на одговарајући начин одговори. Изостанак ове компоненте у организацији друштва представља изостанак суштинског својства модернизације схваћене као јединствени скуп технологија, установа и вредности.

Читав систем ширења градова у земљама социјализма почивао је на хипоурбанизацији (подурбанизованости), у којој се штедело на унапређењу основних функција града зарад подизања индустрије, оквирно све до краја шездесетих година. Ова ограничавајућа фаза развоја условила је неповољне последице на будући развој градова, као структурни недостатак који се тешко исправљао

и побољшавао. Но, на примеру Чачка уочава се и изостанак основних и неопходних реакција на само повећање града, од урбанистичког уређења, преко проширења сектора услуга до стварања установа културе, као додатни отежавајући процес који, поред саме структурне условљености развоја социјалистичког града, додатно отежава модернизацију. Људи су у свакодневици и приватном животу имали могућност да прате промене, да их прихватају, стварају и негују нове животне вредности. Могућности за развој индивидуализма, као једног од основних чинилаца модерности, временом су постајале све веће. То није безначајна тековина социјалистичке модернизације у Југославији, али она заправо није везана за сам социјализам, већ за изостанак утицаја државе и њеног идеолошког поретка на живот људи. Тамо где је држава могла и требала да реагује, као што је комунално опремање градова, оснивање и рад образовних и установа културе, „затајио" је систем. Заправо, стварање простора за повећање индивидуализма није праћено и омогућавањем слободног удруживања и организовања грађана (формирање цивилног друштва), тако да је изостао повратни утицај на државу и њене одлуке важне за организовање живота у заједници у којој се живи. Партијски монопол био је кочница развоја друштва, а усамљене индивидуе, са вишим степеном слободе него у другим земљама социјализма, нису могле значајније да утичу на развој и мењање друштва. С друге стране, растанак од система „реалног" социјализма у Југославији значио је и одвајање од система централног планирања. То је на нивоу економије донело одређене предности, али са друге стране у областима где је планирање неопходно и где се подразумева ограничавање слободе, као што је урбанизација, држава није на време или уопште није реаговала, нити је друштво било довољно развијено да утиче на органе власти и мења или убрзава доношење одлука. Иста оцена важи и за систем установа културе, описмењавање и образовање становништва.

Пример Благоевграда је супротан. Централно планирање и одлучивање дало је (ограничене) резултате у индустријализацији, урбанизацији, систему образовања и установа културе и заштити здравља. Град је применом оваквог модела развоја, макар у најосновнијем виду, добио значајне урбане функције. Систем је благовремено или са мањим заостатком реаговао на промене. Пример доношења урбанистичких планова то најбоље илуструје. С друге стране, систем није реаговао на мањак или изостанак многих функција из сектора услуга. Створена је форма за урбани живот, али је садржај изостао или је био слабог квалитета.

Почетна претпоставка да социјалистички градови нису производили „модерност" или макар не у довољној мери, на примеру Чачка и Благоевграда показала се као тачна, али не у потпуности. Недостататак слободног тржишта, приватне својине, ограничени индивидуализам и рационалност, као основне

компоненте модерности преламале су се не само преко живота појединца или групног живота у граду, већ су имали утицај и на саму материјалну структуру урбаних целина, њихов раст, организацију и обликовање простора. Блокирањем развојних способности друштва за решавање функционалних и интегративних проблема, градови су после почетне модернизације на нивоу увођења нових технологија, урбанистичког и архитектонског обликовања простора и зграда, оснивања установа, па делимично и нових вредности, остали „залеђени" у свом развоју, а проблеми су се временом усложњавали.

Када је Чачак у питању, модерност је био основни недостатак живота, од основних инфраструктурних мрежа неопходних да се живи у граду, па до изостанка установа културе. С друге стране, мање ауторитаран политички систем омогућавао је „бежање" од владајућих вредности, путовања и стварање алтернативних облика живота, од свакодневице, приватности, уметничког стваралаштва, до неформалног организовања. То су биле важне одреднице које су потенцијално могле да буду почетна упоришта за стварање оних вредности које називамо „цивилно друштво". Међутим, сам систем војне индустрије у граду, самим тим и организације рада, посредно и живота радника и њихових породица, доминација неквалификоване радне снаге у многим технолошким процесима, као и друштвена изолованост ове бројне групе у периферијским насељима, уз недостатак многих важних установа које код становника града стварају нове животне вредности, стварали су препреке за модернизацију друштва.

Благоевград је према урбанистичким мерилима, архитектонском облику, систему образовања и постојању установа културе био далеко „модернији" од Чачка. Али, ригиднија варијанта социјалистичког друштва гушила је и ограничавала иницијативе за самостално организовање становништва и испољавање другачијег система вредности, што је потиснуто, и нижим стандардом додатно ограничену приватност. Повремена јавна испољавања незадовољства поводом услова рада у фабрикама, урбанистичких решења или услова живота у новим насељима, биле су ретке слободне иницијативе грађана. С друге стране, разгранат систем образовних и установа културе, па и административног апарата, био је потенцијални чинилац за стварање мреже формалног и неформалног удруживања, размене мишљења и организовања не само на нивоу Партије и њене линије. Благоевград је имао институционалну структуру која је омогућавала не само утицај на становнике града, него посредно и на власт унутар и изван система.

Живот у социјалистичкој Југославији доносио је више слободе, али је недостатак системске бриге за све оне облике града који излазе из оквира фабричке производње становнике таквих места лишио могућности да се кроз многе институције у континуитету преобликују ка новим формама урбаног начина

живота. Чачак никада није био стабилан регионални центар током периода социјализама, па је поред слабије развијених институција у образовању и култури имао и додатни проблем. Снажан утицај војске путем централизоване и милитаризоване индустрије смањивао је ефекте децентрализације, „самоуправљања", планско-тржишне привреде, слободе у приватном животу, свакодневици, као и уметничког стваралаштва, „предности" Југославије у односу на земље „реалног" социјализма.

У вези са тим може се добити и један од могућих одговора на питање у вези са тражењем путева за стратегију развоја локалних заједница, односно шта је све то што утиче на развојне могућности или ограничења живота градова обележених социјалистичком варијантом модернизације. Анализа развоја Чачка и Благоевграда даје различите одговоре. Оба града развијана су путем државне интервенције која је неопходан услов за модернизацију. Велика материјална улагања, организација посла и сложеност подухвата, број људи и њихових способности неопходних да се у дужем временском периоду истраје на реализацији целог пројекта, далеко су превазилазили способности локалних заједница. Доступност енергије, изградња саобраћајница, телекомуникација, подизање највећег дела индустрије и обезбеђење тржишта омогућени су одлукама и инвестицијама централне власти.

Пример Чачка открива да индустријализација, а затим и подизање стандарда и ограничено проширење слободе деловања становништва (од економије до културе), нису довољан услов за модернизацију, нити обезбеђују стабилан развој града. Планска урбанизација, брига за архитектонско обликовање насеља, ширење градске инфраструктурне мреже (саобраћај, водовод и канализација), уз развој институција (образовање, култура) на примеру Благоевграда открива стабилније предуслове развоја који су преживели слом социјалистичког система организације друштва.

Када се анализирају основни чиниоци модерности (тржишна привреда, приватно власништво, рационалност и индивидуализам) на примеру развоја Чачка и Благоевграда, потврђују се горе наведени закључци. За разлику од Благоевграда у Чачку су делимично били присутни тржишна привреда и приватна својина, већи степен слободе и могућност за развој индивидуализма. С друге стране, град је подизан и организован на потпуно нерационалан начин. Читав систем имао је низ проблема и далеко је заостајао иза Благоевграда. Недостатак рационалности у организацији и обликовању простора, који је утицао на сам живот града, потискивао је и потирао ионако ограничене и слабе елементе модерности.

На крају, када се даје одговор на питање о наслеђу социјалистичке модернизације градова на Балкану (на примеру Чачка и Благоевграда) и истовремено

пореди развој ова два града, као и две варијанте социјализма („самоуправни" и „реални"), открива се на први поглед парадоксална чињеница – да је „либералнија" варијанта социјализма у Југославији/Србији оставила по многим видовима слабије материјално наслеђе. Град, као својеврстан материјални „отисак" времена и друштва у простору (Лефевр), осликао је домете два супарничка система организовања социјалистичког друштва („самоуправљање" и „реални" социјализам).

Индустрија је у Чачку имала велики напредак, али не и у виду примене напредних технологија. Није било планске урбанизације, што је довело до масовне нелегалне градње и успоравања развоја града. Систем образовних и установа културе није се правовремено развијао или није уопште постојао, а живот у предграђима и солитерским насељима није попримио урбане форме. С друге стране, на примеру Благоевграда добија се супротна слика, уз све ограде о квалитету подизања града (станови, комунална инфраструктура), образовног система и културне понуде. Централно планирање и доминација идеолошких и политичких мотива донели су Благоевграду одређени степен развоја, модернизацију, попут „принудног" економског развоја. Наметнути планови напретка, потпуно политички мотивисани, допринели су модернизацији града, што је изостало у случају Чачка. Живот у провинцијском граду у централној Србији током епохе социјализма омогућавао је више слободе и материјалног „благостања" него у граду као што је Благоевград у Бугарској, али ове предности нису искоришћене да би град добио све функције урбаног места. Осим изграђене индустрије, са технологијама које нису биле напредне, Чачак је и даље остао паланка.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

ИЗВОРИ

А) НЕОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА

МЕЂУОПШТИНСКИ ИСТОРИЈСКИ АРХИВ – ЧАЧАК

1. Народни одбор Округа Чачанског (1944–1947)
2. Народни одбор Среза Љубићко-трнавског (1947–1955)
3. Народни одбор Среза Чачак (1955–1962)
4. Скупштина општине Чачак (1944–1970)
5. Збирка плаката – култура (1943–1967)

АРХИВ ОПШТИНЕ ЧАЧАК

1. Одељење за статистику (1970–1990)

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

1. Каталог филмова и број посетилаца у биоскопу „Сутјеска” у Чачку за 1959. годину, нерегистрована грађа

АРХИВ ПРЕУЗЕЋА „ЧАЧАК – ФИЛМ”

1. Статистика гледаности приказаних филмова (1963–2005)

ЦЕНТРАЛЕН ДЪРЖАВЕН АРХИВ – СОФИЯ

1. Министерски съвет (1946–1989)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – БЛАГОЕВГРАД

1. Окръжен народен съвет Благоевград (1921–1992)

Б) ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА

1. *Албумъ-алманахъ „Македония",* София, 1931.
2. Баев, Йордан, „Българско държавно руководство и македонският въпрос от 1948 г. до края на 70-те години", *Военоисторически сборник,* година LXIII, кн. 1, януари-февруари 1994, стр. 94–131.
3. *Благоевградски окръг отразен на страниците на Държавен вестник 1912–1985 г. Справочник,* (съставител Георги Стоянов), Благоевград, 1988.
4. Василић, Витомир, *Водич Међуопштинског историјског архива у Чачку,* Чачак, 1988.
5. *Генерални урбанистички план Чачка до 2000. године* (ур. Бошко Луковић), Чачак, 1978.
6. Георгиев, Ставри, „Посещението на Кръсте Цървенковски в София и разговорите му по македонския въпрос на 19 май 1967 година", *Военоисторически сборник,* година LXII, кн. 3, София, май–юни 1993, стр. 151–170.
7. Германов, Стоян, „Началото на преоценка на Българската политика по македонския въпрос (1948–1963 г.)", *Македонски преглед,* 1, София, 2003, стр. 103–136.
8. Грънчарова, Камелия, *Град Горна Джумая (Благоевград) в старите снимки (1912–1943),* Благоевград, 2009.
9. *Десет година развоја Фабрике резног алата 1953–1963* (приредио Милан Ђоковић), Чачак, 1963.
10. Докнић, Бранка – Петровић, Милић Ф. – Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952 : зборник докумената,* књиге 1–2, Београд, 2009.
11. *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, том втори* (ур. Христо Андонов-Полјански), Скопје, 1981.
12. Ђукић, Милун, „Година економско-финансијске стабилности и компјутеризације фабрике", *Трећа тематска седница ФК ОСКС ФРА* (ур. Милојица Спарић), Чачак, 1979, стр. 74–75.
13. *Zapisnici sa sednica Poltbiroa Centralnog komiteta KPJ* (11. jun 1945 – 7. jul 1948), (pr. Branko Petranović), Beograd, 1995.
14. *Извештај о раду Скупштине општине Чачак за период 1967–1968. године са освртом на задатке друштвено-економског развоја комуне у наредном периоду* (без године и места издања).
15. „Извештај о раду Чачанског народног позоришта (1947–1952)", (приредила Оливера Милосављевић), *Изворник 19,* Чачак, 2003, стр. 149–195.
16. *Јавно предузеће ПТТ саобраћаја „Србија" РЈ ПТТ саобраћаја „Чачак" – Чачак* (без места, године издања и обележених броја страна), интерна брошура.
17. „Неколико докумената о десетогодишњем раду чачанског позоришта" (приредила Оливера Милосављевић), *Изворник 18,* Чачак, 2002, стр. 146–158.
18. *Окружен народен съвет – Благоевград дирекция „Окръжен държавен архив" – Благоевград : пътеводител по архивните фондове 1944–1976,* Благоевград, 1977.
19. „Оснивање и регистрација Радио Чачка (1966–1967)", (приредила Оливера Милосављевић), *Изворник 21,* Чачак, 2005, стр. 197–210.
20. „Постановление № 22 на МС от 10. 05. 1982 г. за ускорено социално-икономическо развитие на селищните системи от четвърти и пети функционален тип, от граничните райони и от Странджанско-Сакарския край през осмата петилетка и до 1990

г.", *Државен вестник (ДВ),* бр. 42 от 28. 05. 1982 г.; изм. *ДВ,* бр. 13 от 15. 02. 1985 г.; *ДВ,* бр. 10 от 6. 02. 1987 г.; *ДВ,* бр. 81 от 21. 10. 1988 г.; *ДВ,* бр. 24 от 23. 03. 1990 г.; *ДВ,* бр. 43 от 29. 05. 1990 г.; *ДВ,* бр. 48 от 15. 06. 1990 г.

21. *Предлог Друштвеног плана привредног развоја на подручју Среза Чачак од 1957–1961. године,* Чачак (без године издања).
22. *Предлог Друштвеног плана Среза Чачак за 1958. годину,* Чачак, 1958.
23. *Privredna politika vlade FNRJ : zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953, knjige 1–4* (priredili Miodrag Zečević i Bogdan Lekić), Beograd, 1995.
24. „Пројекат Светолика Лике Станковића", (приредио Витомир Василић), *Изворник 16/17,* Чачак, 2001, стр. 153–163.
25. *Радио Чачак : 30 година са вама,* Чачак, 1996 (без обележених страна).
26. *Регионални водоводни систем Рзав* (без места и године издања).
27. „Телефонски именик Чачка из 1948. године" (приредио Миодраг Василић), *Изворник 10,* Чачак, 1995, стр. 146–149.
28. *30 година Студентског дома у Чачку* (без места и године издања)

В) СТАТИСТИЧКИ ЗБОРНИЦИ, АНАЛИЗЕ, ПРИКАЗИ

1. *Два века развоја Србије – статистички преглед,* Београд, 2008.
2. *Deca u Jugoslaviji : međunarodna godina deteta 1979,* Beograd, 1979.
3. Grasijani, Belina, *Privreda Bugarske u posleratnom periodu,* Beograd, 1959.
4. *Jugoslavija 1918–1988 : Statistički godišnjak,* Beograd, 1989.
5. Кънчов, Васил, *Македония. Етнография и статистика,* София, 1900.
6. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine, knjiga V : stanovništvo po pismenosti,* Beograd, 1955.
7. Миљковић, Душан – Николић, Миодраг, *Развој република претходне СФР Југославије 1947–1990. године : Студије, анализе, прикази, бр. 132 (Савезни завод за статистику),* Београд, 1996.
8. Николић, Миодраг, *Индустрија Србије и Црне Горе 1946–1996 (I део), (Савезни завод за статисику. Студије, анализе и прикази 137),* Београд, 1998.
9. Николић, Миодраг, *Индустрија Србије и Црне Горе 1946–1996 (II део), (Савезни завод за статистику. Студије, анализе и прикази 139),* Београд, 1999.
10. *Општине у Републици Србији 1990 : статистички подаци,* Београд, 1991.
11. *Општине у СР Србији 1974 : статистички подаци,* Београд, 1975.
12. *Општине у СР Србији 1975 : статистички подаци,* Београд, 1976.
13. *Општине у СР Србији 1980 : статистички подаци,* Београд, 1981.
14. *Општине у СР Србији 1982 : статистички подаци,* Београд, 1983.
15. *Општине у СР Србији 1983 : статистички подаци,* Београд, 1984.
16. *Општине у СР Србији 1984 : статистички подаци,* Београд, 1985.
17. *Општине у СР Србији 1985 : статистички подаци,* Београд, 1986.
18. *Општине у СР Србији 1986 : статистички подаци,* Београд, 1987.
19. *Општине у СР Србији 1987 : статистички подаци,* Београд, 1988.
20. *Општине у СР Србији 1988 : статистички подаци,* Београд, 1989
21. *Општине у СР Србији 1989 : статистички подаци,* Београд, 1990.
22. *Popis stanovništva 1953, knjiga IX : pismenost i školska sprema : podaci za srezove prema upravnoj podeli u 1953 godini,* Beograd, 1960.

23. *Popis stanovništva 1961. Knjiga XII : migraciona obeležja rezultati za naselja,* Beograd, 1966.
24. *Popis stanovništva 1961. Knjiga XIII : školska sprema i pismenost rezultati za naselja,* Beograd, 1965.
25. *Popis stanovništva i stanova 1971 : stanovništvo, migraciona obeležja : rezultati po naseljima i opštinama, knjiga IX,* Beograd, 1973
26. *Popis stanovništva i stanova 1971 : stanovništvo pismenost i školovanost : rezultati po republikama i pokrajinama. Knjiga II,* Beograd, 1974.
27. *Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години : становништво. Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002 : подаци по насељима,* Београд, 2004.
28. *Razvoj Jugoslavije 1947–1981 : Statistički prikaz,* Beograd, 1982.
29. *Samoupravni i društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947–1977 : Statistički prikaz,* Beograd, 1978.
30. Simeunović, Vladimir, *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921–1961, Studije analize i prikazi,* Beograd, 1964.
31. *Stanje i korišćenje elektronskih računara u SFR Jugoslaviji 1975. (Studije, analize i prikazi 87),* Beograd, 1977.
32. *Статистически годишникъ на Народна Република България 1956. /съкратено издание/,* София, 1957.
33. *Статистически годишникъ на Народна Република България 1960,* София, 1961.
34. *Статистически годишникъ на Народна Република България 1961,* София, 1962.
35. *Статистически годишникъ на Народна Република България 1971,* София, 1972.
36. *Статистически годишникъ на Народна Република България 1980,* София, 1981.
37. *Статистически годишникъ на Народна Република България 1981,* София, 1982.
38. *Статистически годишникъ на Народна република България 1982,* София, 1983.
39. *Статистически годишникъ на Народна Република България 1987,* София, 1988.
40. *Статистически годишникъ на Република България 1992,* София, 1993.
41. *Статистически годишникъ на Българското царство 1929–1930, година XXI–XXII,* София, 1930, стр. 22;
42. *Статистически годишникъ на Българското царство 1936, година XXVIII,* София, 1936, стр. 23
43. *Статистически годишникъ на Царство България 1913–1922, година V–XIV,* София, 1924.
44. *Статистически годишникъ на Царство България 1940, година XXXII,* София, 1941.
45. *Statistički godišnjak FNRJ 1958,* Beograd, 1958.
46. *Statistički godišnjak FNRJ 1959,* Beograd, 1959.
47. *Statistički godišnjak FNRJ 1960,* Beograd, 1960.
48. *Statistički godišnjak FNRJ 1961,* Beograd, 1961.
49. *Statistički godišnjak FNRJ 1962,* Beograd, 1962.
50. *Statistički godišnjak SFRJ 1963,* Beograd, 1963.
51. *Statistički godišnjak SFRJ 1965,* Beograd, 1965.
52. *Statistički godišnjak SFRJ 1966,* Beograd, 1966.
53. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1968,* Beograd, 1968.
54. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1969,* Beograd, 1969.

55. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1972,* Beograd, 1972.
56. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1973,* Beograd, 1973.
57. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1976,* Beograd, 1976.
58. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1977,* Beograd, 1977.
59. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1979,* Beograd, 1979.
60. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1980,* Beograd, 1980.
61. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1982,* Beograd, 1982.
62. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1984,* Beograd, 1984.
63. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1986,* Beograd, 1986.
64. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1987,* Beograd, 1987.
65. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1988,* Beograd, 1988.
66. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1989,* Beograd, 1989.
67. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1991,* Beograd, 1991.
68. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1990,* Beograd, 1990.
69. *Статистички годишњак СР Србије 1989,* Београд, 1989.
70. *Статистички годишњак Србије 1998,* Београд, 1999.
71. *Статистически сборник на Окръг Благоевград,* Благоевград, 1968.
72. *30 години социалистическа икономика : социално – икономически изменения в НР България през периода 1944–1974 год.* (Н. Попов, А. Милошевски), София, 1974.
73. *35 години социалистическа България,* София, 1979.

Г) ОБЈАВЉЕНА МЕМОАРСКА ГРАЂА

1. Воденичаров, Петър - Попова, Кристина - Пашова, Анастасия, *Моето досие, пардон, биография. Българските модернизации (30-те и 60-те години) – идеологии и идентичности,* Благоевград, 1999.
2. Војиновић, Душан М., „Сећања на један период развоја града Чачка", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 872–873.
3. Ядков, Димитър, *Българтабак: Спомени,* София, 2003.
4. Јаћимовић, Миодраг, *Преко мутне Марице. Путописне белешке,* Ваљево, 2003.
5. Јаћимовић, Миодраг, *Свет у очима Чачана,* Чачак, 1983.
6. Касабов, Йордан Димитров, *Тайните на контраразузнавача,* Шумен, 1995.
7. Marinović, Milomir, „Disko komitet, geštetner subverzija i druge uspomene", *Art 032,* br. 18, Čačak, 2008, str. 32–38.
8. Маркова, Добринка, *Добър ден, Благоевград : летописи,* Благоевград, 2000.
9. Мојсиловић, Мирослав Миле, *Само је један твој град: записи о старом Чачку,* Чачак, 1996.
10. Симовић, Ранко, *Оно време кружока,* Чачак, 2005.

Д) ИНТЕРВЈУИ

1. Изјава Влада Карличића, мајстора предузећа „Боба Милетић" 1947–1953, дата аутору текста 15. маја 2010. године.

2. Изјава инжењера Александра Вишњића, запосленог у „ФРА" од 1955. године, директора предузећа у периоду 1976–1982. и 1986–1989, председника општине Чачак од 198. до 1986. године, дата Милошу Тимотијевићу 1. јуна 2010. године.
3. Изјава Милоша Урошевића, председника општине Чачка (1989–1992), дата Милошу Тимотијевићу 29. маја 2010. године.
4. Изјава Петра Јоловића – Беске из Чачка, друштвено-политичког радника (председник синдиката војне фирме „Боба Милетић" из Чачка и „Техногаса" из Београда, члан и председник комитета СК у Чачку, члан ЦК СК Србије и члан општинске управе у Чачку), дата Милошу Тимотијевићу 15. маја 2009. године.

Ђ) ШТАМПА И ПЕРИОДИКА

1. *Държавен вестник,* София (1944–1989) – поједини бројеви.
2. *Пиринско дело,* Благоевград (1945–1989).
3. *Слобода,* Чачак (1963–1990).
4. *Слободни глас,* Чачак (1945–1950).
5. *Службени гласник НР Србије,* Београд (1944–1959).
6. *Службени лист Општине Чачак,* Чачак (1967–1989).
7. *Фабричке новине,* Чачак (1976–1990).
8. *ЦЕР,* Чачак (1965–1990).
9. *Чачански глас,* Чачак (1950–1990).

ЛИТЕРАТУРА

А) МОНОГРАФИЈЕ

1. Abeles, Mark, *Antropologija države,* Beograd, 2001.
2. Adamović, Ljubiša S., *Jugoslavija i SEV : intenzifikacija ekonomske saradnje Jugoslavije i SEV-a,* Beograd, 1985.
3. Adamović, Ljubiša S. – Lempi, Džon R. – Priket, Rasel O., *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata,* Beograd, 1990.
4. Ангелов, Веселин, *Хроника на едно национално предателство: Опитите за насилствено денационализиране на Пиринска Македония (1944–1949 г.),* Благоевград, 1999.
5. Antonić, Slobodan, *Zarobljena zemlja : Srbija za vlade Slobodana Miloševića,* Beograd, 2002.
6. Антоновић, Милош, *Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку,* Београд, 2003.
7. Argan, Giulio Carlo, *Arhitektura i kultura,* Split, 1989.
8. Ацовић, Драгомир М., *Хералдика и Срби,* Београд, 2008.
9. Bekić, Darko, *Jugoslavija u hladnom ratu : odnosi s velikim silama 1949–1955,* Zagreb, 1988.

10. Benevolo, Leonardo, *Grad u istoriji Evrope,* Beograd, 2004.
11. Berend, Ivan, *Centralna i Istočna Evropa 1944–1993 : iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju,* Podgorica, 2001.
12. Berend, Ivan, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku : od laissez faire do globalizacije,* Beograd, 2009.
13. Berk, Piter, *Istorija i društvena teorija,* Beograd, 2002.
14. Berković, Ema, *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji,* Beograd, 1986.
15. Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : glavni procesi,* Zagreb, 1978.
17. Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : glavni procesi : 1918–1985,* Zagreb, 1985.
18. Благојевић, Љиљана, *Нови Београд : оспорени модернизам,* Београд, 2005.
19. Bogetić, Dragan, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost,* Beograd, 1990.
20. Бојовић, Радивоје, *Богородичина црква на Моравi,* Чачак, 1992.
21. Бошковић, Мило, *Криминологија и социјална патологија : друштво – злочин, страст и болест,* Нови Сад, 1995.
22. Brodel, Fernan, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka. knj. 1, Strukture svakodnevice : moguće i nemoguće,* Beograd, 2007.
23. Brodel, Fernan, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka. knj. 2, Igre razmene,* Beograd, 2007.
24. Brodel, Fernan, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka. knj. 3, Vreme sveta,* Beograd, 2007.
25. Василева, Бойка, *Евреите в България 1944–1952,* София, 1992.
26. Василева, Бойка, *Миграционни процеси в България след Втората световна война,* София, 1991.
27. Василић, Витомир, *Архив у Чачку (1948–2003),* Чачак, 2003.
28. Vacić, Aleksandar M., *Jugoslavija i Evropa : uporedna analiza razvoja Jugoslavije 1971–1987,* Beograd, 1989.
29. Вељковић, Александар – Јовановић, Радмило Б. – Тошић, Бранка, *Градови Србије – центри развоја у мрежи насеља,* Београд, 1995.
30. Vestad, Od Arne, *Globalni hladni rat : intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba,* Beograd, 2008.
31. Вишневский, Анатолий Григорьевич, *Серп и рубль : консервативная модернизация в СССР,* Москва, 1998.
32. Vogelnik, Dolfe, *Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ,* Beograd, 1961.
33. Vresk, Milan, *Osnove urbane geografije,* Zagreb, 1979.
34. Vukadinović, Radovan, *Odnosi među evropskim socijalističkim državama : SEV i Varšavski ugovor,* Zagreb, 1970.
35. Vujović, Sreten, *Grad i društvo : marksistička misao o gradu,* Beograd, 1982.
36. Vujović, Sreten, *Ljudi i gradovi,* Budva, 1990.
37. Vujošević, Veronika, *Sistem gradova i regionalni razvoj Srbije,* Beograd, 1989.
38. Вукосављевић, Миладин – Маринковић, Радован М. – Петковић, Никола, *„Слобода" 1948–1988,* Чачак, 1988.
39. Вукосављевић, Миладин, *Занатска задруга „Универзал",* Чачак, 1986.
40. Вуловић, Милован, *Знамења слободе : споменици буна, устанака и ослободилачких ратова,* Чачак, 1994.

41. Galbraith, John Kenneth, *Nova industrijska država,* Zagreb, 1970.
42. Генешки, Митко, *Териториално расположение на машиностроенето в НР България,* София, 1975.
43. Генешки, Митко, – Кърстев, Къртю, *Териториална структура на промишлеността в НР България,* София, 1978.
44. Gidens, Entoni, *Posledice modernosti,* Beograd, 1998.
45. Gidens, Entoni, *Sociologija,* Beograd, 2006.
46. Giedion, Sigfried, *Prostor–vreme–arhitektura : nastajanje nove tradicije,* Beograd, 1969.
47. Gnjatović, Dragana, *Uloga inostranih sredstava u privrednom razvoju Jugoslavije,* Beograd, 1985.
48. Голубовић, Драган – Ковачевић, Јелена, *Технички факултет 1975–1990,* Чачак, 1990.
49. *„Графопромет" 1973–1998.* (ур. Драгослав Вујовић), Чачак, 1998.
50. Гудац-Додић, Вера, *Жена у социјализму : положај жене у Србији у другој половини 20. века,* Београд, 2006.
51. Давидовић, Горан – Павловић, Лела, *Историја Чачка : хронологија од праисторије до 2000. године,* Чачак, 2009.
52. Давидовић, Горан – Тимотијевић, Милош, З*атамњена прошлост : историја равногорaца чачанског краја 1–3*, Чачак–Краљево–Горњи Милановац, 2002–2004.
53. Даскалов, Георги Д., *Българо-югославски политически отношения 1944–1945,* София, 1989.
54. Дашић, Јарослав, *Акционарске банке : банкарство у Чачку, Горњем Милановцу и Гучи 1871–1946,* Чачак, 1989.
55. Дашић, Јарослав, *Индустрија чачанског краја 1885–1946,* Чачак, 1995.
56. *20 година грађевинског предузећа „Ратко Митровић"* (без места и године издања)
57. *20. година рада медицинске школе „Надежда Вилимановић-Јанковић" у Чачку 1958–1978,* Чачак, 1978.
58. Де Куланж, Фистел, *Држава старога века (Cité antique) : студија о култу, праву и установама Грчке и Рима,* Београд, 1895.
59. Denegri, Ješa, *Jedna moguća istorija moderne umetnosti : Beograd kao internacionalna umetnička scena 1965–1998,* Beograd, 1998.
60. Detelić, Mirjana, *Epski gradovi : leksikon,* Beograd, 2007.
61. Dimitrijević, Bojan B., *Jugoslavija i NATO (1951–1957),* Beograd, 2003.
62. Dimitrijević, Bojan B., *Modernizacija i intervencija Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006,* Beograd, 2010.
63. Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura : agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji : 1945–1952,* Beograd, 1988.
64. Димић, Љубодраг, *Историја српске државности III : Србија у Југославији,* Нови Сад, 2002.
65. Дяков, Добромир, *Преглед на развитието на електронната промишленост и участието на специалисти в разработката и производството на изделия в България,* София, 2006.
66. *Дом културе Чачак : десет година рада 1971/1981.* (ур. Милијан Милошевић), Чачак, 1981.
67. Dragišić, Petar, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949,* Beograd, 2007.
68. Đilas, Milovan, *Vlast,* London, 1983.

69. Đokić, Vladan, *Urbana tipologija : gradski trg u Srbiji,* Beograd, 2009.
70. Ђоковић, Милан П. – Маринковић, Радован М. – Пантовић, Милољиб С., *Црвена позорница : осам деценија чачанског „Абрашевића" (1905–1985),* Чачак, 1988.
71. Ђорђевић, Живота – Мијатовић Бошко, *Пресељавање индустрије Србије од 1948. до 1953. године,* Београд, 1990.
72. Ђукић, Ђорђе, *Акумулативни потенцијал привреде Чачка,* Чачак, 1988.
73. Đurovski, Lazar, *Evolucija koncepcije opštine u Jugoslaviji,* Beograd, 1976.
74. Eriksen, Tomas Hilan, *Tiranija trenutka : brzo i sporo vreme u informacionom društvu,* Beograd, 2003.
75. Жанин-Чалић, Мари, *Социјална историја Србије 1815–1941 : успорени напредак у индустријализацији,* Београд, 2004.
76. Živković, Miroslav, *Prilog jugoslovenskoj urbanoj sociologiji,* Beograd, 1981.
77. Živković, Nikola, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu,* Beograd, 1975.
78. Zanini, Pjero, *Značenja granice : prirodna, istorijska i duhovna određenja,* Beograd, 2002.
79. Zeković, Slavka, *Tehnički progres i regionalni razvoj industrije u Srbiji,* Beograd, 1997.
80. Зиројевић, Олга, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683),* Београд, 1974.
81. Zite, Kamilo, *Umetničko oblikovanje gradova,* Beograd, 2004.
82. Златев, Златко – Матеев, Борис – Мигев, Владимир, *България в епохата на социализма,* София, 1981.
83. Зундхаусен, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века,* Београд, 2008.
84. Sundhaussen, Holm, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten,* München, 1989.
85. Ivanišević, Milivoje, *Nevolje kulture : društveno-ekonomski položaj kulture u Jugoslaviji,* Beograd, 1991.
86. Ivanišević, Milivoje, *Kadrovi u Organizacijama udruženog rada kulture u Srbiji 1978. godine,* Beograd, 1980.
87. Ivanović, Miodrag, *Odbrana gradova,* Beograd, 1984.
88. Иванов, Мартин, *Реформаторство без реформи : Политическата икономия на българския комунизъм,* София, 2007.
89. Илић, Веселин – Ђокић, Радослав – Стојковић, Бранимир, *Култура младих радника (социолошко истраживање културног живота радничке омладине у Београду и Србији),* Београд, 1986.
90. Илић, Миле, *Локална самоуправа у Југославији,* Ниш, 1996.
91. *История на антифашистката борба в България,* 1939/1944. Том 2 : Март 1943–9 септември 1944. (Василев, Кирил – редактор), София, 1976.
92. *История на благоевградската окръжна организация на БКП,* София, 1979.
93. *Историја Савеза комуниста Југославије* (ред. Перо Морача, Станислав Стојановић), Београд, 1985.
94. Јанев, Душанка, *Економска структура градова у СР Србији,* (Студије и саопштења (Економски институт бр. 5), Београд, 1969.
95. Janjetović, Zoran, *Od internacionale do komercijale : popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991,* Beograd, 2011.
96. Јаћимовић, Миодраг, *Техничка школа у Чачку 1946–1996,* Чачак, 1996.
97. Jovanović, Aleksandar – Madžar, Ljubomir, *Osnovi teorije razvoja i planiranja,* Beograd, 2000.

98. Jovanović, Leonid, *Tehnička služba KoV JNA 1945–1985,* Beograd, 1989.
99. Јовановић, Мирослав, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940),* Београд, 2006.
100. *Jugoslavija : spomenici revoluciji,* Sarajevo, 1968.
101. *Југословенске железнице 1945–1995,* Београд, 1997.
102. Юрков, Мирчо, *Благоевград : кратък исторически очерк,* София, 1964.
103. Кадијевић, Александар, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век),* Београд, 2005.
104. Кадијевић, Александар, *Један век тражења националногстила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века),* Београд, 1997.
105. Kadijević, Aleksandar, *Mihajlo Mitrović : projekti, graditeljski život, ideje,* Beograd, 1999.
106. Kazer, Karl, *Porodica i srodstvo na Balkanu : analiza jedne kulture koja nestaje,* Beograd, 2002.
107. Калинова, Евгениа – Баева, Искра, *Българските преходи 1944–1999,* София, 2000.
108. Kačić, Ante – Hros, Emil – Purgarić, Marijan, *Uporedna analiza razvoja jugoslovenske industrije za preradu metala 11. Aparati za domaćinstvo,* Beograd, 1969.
109. Kačić, Ante – Zvekić, Miroslav – Musulin, Svetozar – Djumišić, Osman – Veljković, Radmilo – Manić, Momčilo – Gajić, Konstantin, *Uporedna analiza razvoja jugoslovenske industrije za preradu metala 7. Elektromašinogradnja,* Beograd, 1969.
110. Кенеди, Пол, *Припрема за двадесет први век,* Београд, 1997.
111. Керемидчиев, Борис, *Някога в Горна Джумая,* Благоевград, 1994.
112. Кираджиев, Светлин, *Българските градове : географски очерк,* София, 2001
113. *Кметовете на Благоевград (Горна Джумая) 1912–2007,* Благоевград, 2008.
114. Ковачевић, Бранко, *Технички ремонтни завод Чачак (1925–2006),* Чачак, 2006.
115. Ковачевић – Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек),* Београд, 2007.
116. Koenen-Iter, Žak, *Sociologija elita,* Beograd, 2005.
117. Козлов, Владимир, *Непознати СССР : сукоби народа и власти (1953–1985),* Београд, 2007.
118. Којић, Бранислав, *Варошице у Србији XIX века : регионално-урбанистичка студија,* Београд, 1970.
119. Kojić, Branislav Đ., *Stari balkanski gradovi, varoši i varošice,* Beograd, 1976.
120. Кока, Јирген, *О историјској науци : огледи,* Београд, 1994.
121. Konstantinović, Radomir, *Filosofija palanke,* Beograd, 1991.
122. Кораћ, Жарко, *Човек и град : основи еколошке психологије,* Београд, 1978.
123. Kostić, Cvetko, *Bor i okolina : sociološka ispitivanja,* Beograd, 1962.
124. Kostić, Cvetko, *Grad i vreme,* Beograd, 1982.
125. Kostić, Cvetko, *Seljaci industrijski radnici,* Beograd, 1955.
126. Krndija, Drago, *Industrijalizacija Jugoslavije,* Sarajevo, 1961.
127. Коровицына, Наталья Васильевна, *Агония соцмодернизации : судьба двух поколений двух европейских наций,* Москва, 1993.
128. Кремптон, Ричард Џ., *Балкан после Другог светског рата,* Београд, 2003.
129. Cullen, Gordon, *Gradski pejzaž,* Beograd, 2007.
130. Lazarević, Nada, *Grad između empirije i utopije,* Beograd, 1988.
131. Lazić, Mladen, *Sistem i slom : raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva,* Beograd, 1994.
132. Лакер, Волтер, *Историја Европе 1945–1992,* Београд, 1999.

133. Лалков, Милчо, *От надежда към разочарование: Идеята за федерацията в Балканския югоизток 1944–1948 г.,* София, 1994.
134. Lefevr, Anri, *Urbana revolucija,* Beograd, 1974.
135. Linz, Juan J. – Stepan, Alfred, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe,* Baltimore–London, 1996.
136. Linč, Kevin, *Slika jednog grada,* Beograd, 1974.
137. Lipset, Sejmur Martin – Lejkin, Džejson M., *Demokratski vek,* Beograd, 2006.
138. *„Литопапир" 1954–1994.* (ур. Мирко Студовић), Чачак, 1994.
139. Лишев, Страшимир Н., *Българският средновековен град. Обществено-икономически облик,* София, 1970.
140. Лонгворт, Филип, *Стварање Источне Европе : од преисторије до посткомунизма,* Београд, 2002.
141. Луджев, Димитър, *Град на две епохи : История на обществените групи в българските градове в средата на XX век,* София, 2005.
142. Луджев, Димитър П., *Дребната буржуазия в България 1944–1958,* София, 1985.
143. Лукић-Крстановић, Мирослава, *Спектакли XX века : музика и моћ,* Београд, 2010.
144. Maze, Kaspar, *Bezgranična zabava : uspon masovne kulture 1850–1970,* Beograd, 2008.
145. Mazover, Mark, *Balkan : kratka istorija,* Beograd, 2003.
146. Мајданац, Боро, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947–1952. године,* Београд, 1981.
147. Максимовић, Бранко, „Идејни развој српског урбанизма : период реконструкције градова до 1914. године", *Споменик САНУ CXXI, Одељење друштвених наука, нова серија 23,* Београд, 1978.
148. Максимовић, Љубомир, *Град у Византији : огледи о друштву позновизантијског доба,* Београд, 2003.
149. Mamford, Luis, *Grad u istoriji : njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi,* Beograd, 2001.
150. Мандић, Станоје, *Привредне могућности и потребе региона Чачак,* Чачак, 1973.
151. Маринковић, Радован М. – Маринковић, Зоран, *Чачански „Абрашевић" 1905–2005,* Чачак, 2005.
152. Маринковић, Радован М. – Маринковић, Зоран, *Чачански водовод (1955–2005),* Чачак, 2005.
153. Marinović – Uzelac, Ante, *Naselja, gradovi, prostori (studije i razmišljanja),* Zagreb, 1986.
154. Марковић, Жељко, *Цариградски мементо,* Ужице, 2008.
155. Марковић, Предраг Ј., *Београд између Истока и Запада 1948–1965,* Београд, 1996.
156. Marković, Predrag J., *Trajnost i promena : društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji,* Beograd, 2007.
157. Марковић, Светислав Љ., *Виша техничка школа Чачак 1960–2000,* Чачак, 2000.
158. Марковић, Светислав Љ. – Поповић, Илија В., *Лексикон чачанског образовања,* Чачак, 2007.
159. Marsenić, Dragutin V., *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije,* Beograd, 1982.
160. Марчева, Илияна, *Тодор Живков – пътят към властта: Политика и икономика в България 1953–1964,* София, 2000.
161. Матијевић, Милан, *Регионална привредна комора Краљево,* Краљево, 2005.

162. Мацура, Владимир, *Чаршија и градски центар,* Ниш–Крагујевац, 1984.
163. Madžar, Ljubomir, *Suton socijalističkih priveda : simptomi, uzroci, institucionalne uslovljenosti sloma socijalističkih privreda,* Beograd, 1990.
164. Milić, Vladimir, *Revolucija i socijalna struktura,* Beograd, 1976.
165. Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950,* Београд, 2009.
166. Милорадовић, Горан, *Совјетски културни утицај у Југославији 1945–1955. године,* Београд, 2009. (рукопис докторске дисертације)
167. Миљковић-Катић, Бојана, *Структура градског становништва Србије средином XIX века,* Београд, 2002.
168. Миновић, Жика, *Аутопревоз,* Чачак, 1977.
169. Митровић, Дојчило, *Монографија чачанске фабрике хартије „Божо Томић",* Чачак, 1984.
170. Митровић, Момчило, *Друштвено-економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944–1952. године,* Београд, 1988.
171. Мичев, Добрин, *Македонският въпрос и българо-югославските отношения, 9 септември 1944–1949,* София, 1994.
172. Mihailović, Kosta, *Ekonomska stvarnost Jugoslavije,* Beograd, 1982.
173. Михаиловић, Коста, *Регионални развој социјалистичких земаља – упоредна студија,* Београд, 1972.
174. Mihaljević, Gavrilo, *Ekonomija i grad,* Beograd, 1992.
175. Мишић, Димитрије, *Економика индустрије ФНРЈ,* Београд, 1957.
176. *Модерна српска држава 1804–2004. Хронологија* (ур. Бранка Прпа), Београд, 2004.
177. Мојсиловић, Мирослав Миле - Маринковић, Радован М., *Здравство чачанског краја,* Чачак, 1979.
178. Mrkšić, Danilo, *Srednji slojevi u Jugoslaviji,* Beograd, 1987.
179. Николић, Биљана, *Штампана реч (каталог изложбе),* Чачак, 1987.
180. Николић, Радојко, *Камена књига предака (о натписима са надгробних споменика западне Србије),* Београд, 1979.
181. Николић, Радојко, *Умирања животу једнака. О записима из књига умрлих западне Србије,* Чачак, 1988.
182. Николова, Таня – Куманов, Милен, *България XX век : хроника,* София, 2004.
183. Obradović, Marija, *„Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945–1952,* Beograd, 1995.
184. Огнянов, Любомир Г., *Държавно-политическата система на България 1944–1948,* София, 1993.
185. Орбовић, Марија, *Чачанско штампарство и издаваштво : библиографија 1833–1941,* Чачак, 1998.
186. Павићевић, Александра Б., *На удару идеологија : брак, породица и полни морал у Србији у другој половини 20. века,* Београд, 2006.
187. Павловић, Стеван, *Историја Балкана 1804–1945,* Београд, 2004.
188. Паларе, Мајкл, *Балканске привреде око 1800–1914 : еволуција без развоја,* Београд, 2010.
189. Палешутски, Костадин, *Македонско освободително движение след първата световна война 1918–1924,* София, 1993.
190. Пантелић, Никола, *Традиција и савременост. Друштвени живот у селима чачанског и горњомилановачког краја,* Београд, 1991.

191. Parsons,Talkott, *Moderna društva,* Niš, 1992.
192. Pašić, Najdan, *Istorijski put komune : utopija, naučna vizija i revolucionarna praksa,* Beograd, 1981.
193. Pezo, Omer, *Vojna industrija Jugoslavije,* Beograd, 1983.
194. Перишић, Мирослав, *Ваљево – град у Србији крајем XIX века (1870–1903),* /друго издање/, Београд–Ваљево, 1998.
195. Перишић, Мирослав, *Од Сталина ка Сартру : формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958,* Београд, 2008.
196. *Петнаест година Више техничке школе у Чачку 1960–1975,* Чачак, 1975.
197. Петовар, Ксенија, *Урбана социологија : наши градови између државе и грађанина,* Београд, 2003.
198. Petranović, Branko, *Balkanska federacija 1943–1948,* Beograd, 1991.
199. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988,* I–III, Beograd, 1988.
200. Petranović, Branko, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove,* Beograd, 1969.
201. Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu : 1939–1945,* Beograd, 1992.
202. Петровић, Родољуб, *Прича о Љубићу,* Чачак, 2004.
203. Petrović, Mina, *Sociologija stanovanja. Stambena politika: izazovi i mogućnosti,* Beograd, 2004.
204. Петронијевић, Милица, *Меморијал Надежде Петровић. Двадесет изложби 1960–1998,* Чачак, 1999.
205. Попер, Карл Р., *Претпоставке и побијања : раст научног знања,* Сремски Карловци – Нови Сад, 2002.
206. Popović, Ilija, *Opština Čačak : geografska proučavanja,* Čačak, 1996.
207. *Problem rekonstrukcije i modernizacije u industriji SR Srbije* (ur. Đorđe Vrcelj), Beograd, 1968.
208. *Производне снаге НР Србије* (ред. Коста Михаиловић), Београд, 1953.
209. Протић, Миодраг, *Савременици : ликовне критике и есеји,* Београд, 1955.
210. Pušić, Ljubinko, *Grad, društvo, prostor : sociologija grada,* Beograd, 1997.
211. Pušić, Ljubinko, *Čitanje grada : između duha i materije,* Novi Sad, 1995.
212. Радмилац, Милинко, *Становање и урбанизација у граду Чачку и околини,* Чачак, 1979.
213. Radmilac, Milinko, *Finansiranje stambene izgradnje,* Čačak, 1992.
214. Радовановић, Милош, *Просторни развој и архитектура чачанског подручја од средњег века до савременог доба : докторска дисертација,* Београд, 1998. (рукопис)
215. Радовановић, Зденка, *Чачак, слика града 2000–2005,* Чачак, 2009.
216. Radović, Ranko, *Forme grada : osnove, teorija i praksa,* Novi Sad – Beograd, 2003.
217. *Развој културе у СР Србији 1971–1980.* (ур. Косара Павловић, Мирјана Николић, Миливоје Иванишевић, Стеван Мајсторовић), Београд, 1971.
218. *Razvoj kulture u SR Srbiji van teritorije SAP za period 1981–1985,* Beograd, 1985.
219. Рајић, Делфина, Тимотијевић, Милош, *Културна ризница Чачка : од праисторије до савременог доба,* Чачак, 2008.
220. Рајић, Делфина – Тимотијевић, Милош, *Црква Светог Вазнесења Христовог у Чачку,* Чачак, 2011.
221. Rot, Klaus, *Slike u glavama : ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi,* Beograd, 2000.

222. Rosić, Ilija – Devetaković, Stevan – Đorđević, Miroslav, *Tehnički progres i privredni razvoj,* Kragujevac, 1999.
223. Saarinen, Eliel, *Gradovi, njihov razvitak, njihovo propadanje, njihova budućnost,* Sarajevo, 1972.
224. Saveljić, Branislava, *Beogradska favela : nastanak i razvoj Kaluđerice kao posledica bespravne stambene izgradnje u Beogradu,* Beograd, 1988.
225. Sekelj, Laslo, *Jugoslavija struktura raspadanja : ogled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva,* Beograd, 1990.
226. Семерджиев, *Петър, Народният съд в България 1944–1945 : Кому и защо е бил необходим,* София,1998.
227. *Сећање на будућност : од првог гвозденог пута до модерне железнице у Србији и Југославији 1880–1995.* (ред. Саво Јањић), Београд, 1995.
228. *Социалистическа България*, София, 1974.
229. Spasić, Ivana, *Sociologija svakodnevnog života,* Beograd, 2004.
230. Спирев, Мире, *История на електрификацията на югозападна България,* София, 2004.
231. Спирев, Мире, *Електрификацията на България и нейните строители през XIX и XX век,* Т. 2 (1948–2000 г.), София, 1999.
232. Stavrijanos, Leften, *Balkan posle 1453. godine,* Beograd, 2005.
233. Стаматовић, Александар, *Војна привреда друге Југославије 1945–1991,* Београд, 2001.
234. Стефановић, Слободан Р., *Чачански акорди,* Чачак, 2011.
235. Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт : урбанизација и европеизација Београда 1890–1914,* Београд, 2009.
236. Stojanović, Dubravka, *Ulje na vodi : ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije,* Beograd, 2010.
237. Stojanović, Radmila, *Optimalna strategija privrednog razvoja,* Beograd, 1979.
238. Stojanović, Trajan, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa,* Beograd, 1997.
239. Stupar, Aleksandra, *Grad globalizacije : izazovi, transformacije, simboli,* Beograd, 2009.
240. Supek, Rudi, *Ova jedina zemlja : idemo li u katastrofu ili u Treći revoluciju,* Zagreb, 1989.
241. Танасијевић, Бранко – Јаковљевић, Милутин, Стефановић, Младен, *Пола века електрификације чачанског краја 1921–1971,* Чачак, 1972.
242. Танасијевић, Бранко, *Почетак и развој електрификације на подручју „Електро- Србије" Краљево,* Краљево, 1994.
243. Tanić, Živan, *Beogradska predgrađa i prigradska naselja : sociološka studija,* Beograd, 1989.
244. Timotijević, Miloš, *Karneval u Guči. Sabor trubača 1961–2004,* Čačak, 2005.
245. Тимотијевић, Милош, *Век сумње : религиозност у чачанском крају 1886–2008,* Чачак, 2009.
246. Тюлеков, Димитър, *Обречено родолюбие : ВМРО в Пиринско 1919–1934,* Благоевград, 2001.
247. Тюлеков, Димитър, *Политическият мит за „македонско малцинство" в България,* Благоевград, 2007.
248. Тодоров, Николай, *Балканският град XV–XIX век : социално, икономическо и демографско развитие,* София, 1972.
249. Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan,* Beograd, 1999.
250. Todorova, Marija, *Dizanje prošlosti u vazduh : ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi,* Beograd, 2010.

251. Тош, Џон – Ланг, Шон, *У трагању за историјом : циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје,* Београд, 2008.
252. *Transferzalna studija : kulturna politika i kulturna raznolikost – Srbija* (ur. Branimir Stojković, Vojislav Stanovčić, Miroljub Radojković), Beograd, 2004.
253. *Тридесет година Агрономског факултета у Чачку : монографија,* Чачак, 2008.
254. *Тридесет година планирања у Социјалистичкој Републици Србији* (ред. Милош Синђић, Станислав Дулкан, Живомир Милојевић), Београд, 1978.
255. Трифуновић, Богдан, *Живот под окупацијом. Чачански округ 1915–1918,* Чачак, 2010.
256. Turza, Karel, *Luis Mamford : jedna kritika modernosti,* Beograd, 1998.
257. Ćelstali, Knut, *Prošlost nije više što je nekad bila : uvod u istoriografiju,* Beograd, 2002.
258. Ћирковић, Сима М., *Работници, војници, духовници : друштва средњовековног Балкана,* Београд, 1997.
259. Урошевић, Милован – Тодоровић, Милутин, *Економска школа у Чачку (1948–1998),* Чачак, 1998.
260. Halprin, Laurens, *Gradovi,* Beograd, 1974.
261. Харбова, Маргита А., *Укрепеният Български средновековен град XII–XIV век,* София, 1979.
262. Hadžibegović, Iljas, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoleća,* Sarajevo, 2004.
263. Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema : istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991,* Beograd, 2002.
264. *Hemijska industrija „Milan Blagojević" – Lučani 1949–1979.* (priredili: Radovan M. Marinković, Obrad Simović, Periša Đekić), Lučani, 1979.
265. Horvat, Branko, *Jugoslavenska privreda 1965–1983 : prijedlozi i rješenja,* Ljubljana – Zagreb, 1984.
266. *Хронологија на Народноосвободителна борба по Пиринскиот дел на Македонија (1941–1944),* Скопје, 1973.
267. Цветков, Борис Христов, *Благоевград: Страници от миналото,* Благоевград, 2000.
268. Цвијић, Јован, *Балканско полуострво. Сабрана дела,* књ. 2, Београд, 1991.
269. Чанак-Медић, Милка – Ивковић, Зорица, *Богородица Градачка,* Београд, 1992.
270. Čobeljić, Nikola, *Privreda Jugoslavije : rast, struktura i funkcionisanje,* knj. 1, Beograd, 1980.
271. Čolović, Ivan, *Politika simbola : ogledi o političkoj antropologiji,* Beograd, 1997.
272. *Чачански крај у НОБ-у : хронологија догађаја,* Чачак, 1968.
273. Džejkobs, Džejn, *Gradovi i bogatstvo nacija : principi ekonomskog života,* Novi Sad, 2010.
274. Шарковъ, Василъ, *Градъ Горна Джумая : минало и днесъ,* София, 1930.
275. Шарланов, Диню, *Тиранията : жертви и палачи,* София, 1997.
276. Šešić-Dragićević, Milena, *Neofolk kultura : publika i njene zvezde,* Sremski Karlovci – Novi Sad, 1994.
277. Šoe, Fransoaz, *Urbanizam : utopija i stvarnost,* Beograd, 1978.
278. Šuvar, Stipe, *Između zaseoka i megalopolisa,* Zagreb, 1973.

Б) ЧЛАНЦИ, СТУДИЈЕ, РАСПРАВЕ

1. Avdić, Selvedin, „Istorijsko-pravni pogled na razvoj maloletničkog krivičnog zakonodavstva kod nas", *Новопазарски зборник 33,* Нови Пазар, 2010, стр. 355–367.
2. „Административно-териториално устройство", *Енциклопедия : Пиринский край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 12–13.
3. Ангелов, Веселин, „За ролята на Мартенския пленум на ЦК БКП от 1963. г. за формиране и провеждане на Българската политика на македнонския въпрос", *Минало 1/2001,* София, 2001, стр. 76–91.
4. Ангелов, Веселин, „Поликата на БКП по македонския въпрос", *Исторически преглед,* кн. 2/1996, София, 1996, стр. 83–106.
5. Antonić, Slobodan, „Elita", *Sociološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 119–120.
6. Антонов, Кирил, „Четири десетилетия социалистическо развитие на Благоевградски окръг", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 30–43.
7. Антонов, Стоян, „Градските гербове в България и конструирането на наследство", *Социологически проблеми 3–4,* София, 2003, стр. 192–205.
8. „Архитектура", *Енциклопедия : Пиринский край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 35–42.
9. Баева, Искра, „Бугарска између два светска рата", *Историја Бугарске* (приредио Срђан Пириватрић), Београд, 2008, стр. 307–340.
10. Баева, Искра, „Бугарска у источном блоку", *Историја Бугарске* (приредио Срђан Пириватрић), Београд, 2008, стр. 343–375.
11. Баева, Искра „Бугарска транзиција у демократско друштво (1989–2007)", *Историја Бугарске* (приредио Срђан Пириватрић), Београд, 2008, стр. 379–402.
12. Бајрактаревић, Мирко, „Локалне миграције у правцу Титовог Ужица на примеру неколико нових привредних предузећа", *Гласник Етнографског института XXII,* Београд, 1973, стр. 149–163.
13. Balandier, Georgies, „Sociologija nedovoljno razvijenih područja", *Sociologija 1* (ur. Georges Gurvitch), Zagreb, 1966, str. 350–363.
14. Basan, Mišel – Kofman, Vensan – Žoa, Dominik, „Deset teza za sociološku teoriju urbane dinamike", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 229–238.
15. Бенбасат, Алберт, „Музеите", *България 20. век : алманах* (ред. Филип Панайотов), София, 1999, стр. 659–672.
16. Бербенлиев, Пейо, „Архитектурата по българските земи (1396 г. – до наши дни)", *Архитектура,* 2, София, 1981, стр. 3–12.
17. Бергхолц, Макс, „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима : споменици и гробови НОР 1947–1965", *ГДИ 1–3,* Београд, 2007, стр. 61–82.
18. Berend, Ivan – Ránki, György, „Evropska periferija i industrijalizacija", *Marksizam u svetu,* god. XIII, br, 8–9, Beograd, 1986, str. 160–183.
19. Беров, Любен, „Промени в реалните доходи на трудещите се в НР България (1944–1979 г.), *Исторически преглед,* кн. 3, София, 1982, стр. 3–13.
20. „Библиотека", *Енциклопедия : Пиринский край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 66.

21. Билярски, Димитър – Вутов, Лазар – Чонков, Константин – Лисичков, Стоян, „Природните ресурси – фактор на икономическо развитие", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 143–153.
22. „Благоевград", *Енциклопедия България, том I,* София, 1978, стр. 303–304.
23. „Благоевград", *Енциклопедия : Пиринski край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 92–93.
24. „Благоевградска котловина", *Енциклопедия : Пиринski край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 97.
25. „Благоевградска художествена галерия 'Стоян Сотиров'", *Енциклопедия : Пиринski край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 98–99.
26. „Благоевградски минерални води", *Енциклопедия : Пиринski край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 100.
27. Благојевић, Милош, „Град и жупа – међе градског живота", у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век),* ур. Јованка Калић и Милосав Чоловић, Смедерево–Београд, 1992, стр. 67–84.
28. Богданова, Румяна, „Политика и стопанство (Някои аспекти от стопанската политикана ОФ – септември 1944 – септември 1945)", *Исторически преглед,* кн. 12, София, 1991, стр. 16–34.
29. Богданова, Светлана, „Основаване на камерна опера в Благоевград", *Известия,* том II, Благоевград, 2001, стр. 242–245.
30. Mira Bogdanović, „Modernizacijski procesi u Srbiji u XX veku", *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (ur. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović), Beograd, 1994, str. 35–58.
31. Bogetić, Dragan, „Članstvo Jugoslavije u Balkanskom savezu i NATO pakt", *Istorija 20. veka 2,* Beograd, 1991, str. 65–90.
32. Божовић, Драгана, „Развој ликовне културе у Чачку : Друштво ликовних уметника Чачка", *Наслеђа, 5,* Чачак, 2005, стр. 10–15
33. Бојанић-Лукач, Душанка, „Развој локалне градске управе на Балкану од XV до XIX века", *Градска култура на Балкану (XV – XIX век). Научни скуп* (ур. Радован Самарџић), Београд, 1984, стр. 59–84.
34. Bojović, Branko, „Neki zanemareni urbanistički problemi", u: *Beograd – sociološka studija* (ur. Vladan A. Vasilijević), Beograd, 1977, str. 169–205.
35. Bojović, Snežana, „Gimnazija posle Drugog svetskog rata (s naglaskom na prirodne nauke), *Pedagogija, 4,* Beograd, 2004, str. 82–98.
36. Бойчева, Вера, „Образованието", *България 20. век : алманах* (ред. Филип Панайотов), София, 1999, стр. 610–650.
37. „Болници", *Енциклопедия : Пиринski край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 105.
38. Bolčić, Silvano, „Tehnološki napredak", *Sociološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 613.
39. Bolčić, Silvano, „Sociologija i „problem nedovoljno razvijenih područja'", u: Ruža Petrović, Milorad Krneta, Silvano Bolčić, *Razvoj teritorijalnih zajednica : opštine i regioni SR Srbije,* Beograd, 1981, str. 95–139.
40. Бонџић, Драгомир, „Просвета и наука у Србији и Југославији 1945–1990", *Историја 20. века 2,* Београд, 2008, стр. 390–436.

41. Brkanović, Ljubo, „Neki rezultati u tehničkom, tehnološkom i naučnoistraživačkom razvoju Jugoslavije", *Prvo jugoslovensko savetovanje o strategiji tehnološkog razvoja* (ur. Dragutin Bošković), Beograd, 1980, str. 167–188.
42. Brunbauer, Ulf, „Exclusion, assimilation and itegration: The Bulgarian Nation State its muslim minorites", *Сусрет цивилизација на Балкану : национални идентитет и суверенитет у југоисточној Европи. Научни скуп* (ур. Славенко Терзић), Београд, 2002, стр. 323–337.
43. Булев, Тодор, „Социлистическият реализъм и тенденциите в нашата архитектура от 70-те години", *Архитектура,* 7–8, София, 1984, стр. 41–44.
44. Ванић, Петар – Томић, Милан – Вујовић, Драгољуб, „Геолошка грађа чачанског краја", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 368–370.
45. „Вароша", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 134.
46. Vasilijević, Vidoje, „Uticaj savremenih tehnologija na promene privredne strukture", *Privredni razvoj Srbije – kritička preispitivanja* (redaktor: Dragutin Marsenić), Beograd, 1993, str. 117–139.
47. Вачков, Даниел, „Икономиката на комунистическа България (1944–1962)", *История на Народна република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 263–302.
48. Вачков, Даниел, „Пътят на комунистическата партия към властта", *История на Народна република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 91–130.
49. Везенков, Александър „Еднопартийната система : БКП и управлението на страната", *История на Народна република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 180–215.
50. Везенков, Александър, „Защо и как бе измислен 'балканският град'?", *Литературен вестник,* XVI, N 38, София, 22–28. новември 2006, стр. 10–11.
51. Veljković, Aleksandar, „Grad – pol razvoja u mreži naselja", *Saopštenja,* 17 (1986), str.7–22.
52. Вељковић, Александар С., „Градови – центри развоја у мрежи насеља средишње Србије", *Зборник радова Географског института САНУ,* Београд, 1991, стр. 161–194.
53. Венсен, Жерар, „Историја тајне", у: *Историја приватног живота 5, Од Првог светског рата до наших дана* (приредили Филип Аријес и Жорж Диби; ур. Антоан Прост и Жерар Венсен), Београд, 2004, стр. 123–314.
54. Веселиновић, Андрија, „Чачански крај у средњем веку", *Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 57–80.
55. Veselinović, Čedomir, „Efikasnost – ključno pitanje većeg ulaganja u tehnološki razvoj Jugoslavije", *Industrija : časopis za ekonomiku industrije,* god. XVI, br. 2, Beograd, april–maj 1988, str. 33–46.
56. Virt, Luis, „Urbanizam kao način života", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 111–127.
57. „Висш педагогически институт 'Неофит Рилски'", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 147.
58. Влајчић, Мила, „Путоказ", у: Мила Јовашевић, Марија Орбовић, *Часопис 'Градац'. Библиографија 1–151 (1974–2004),* Чачак, 2005, стр. 8–9.

59. Vujović, Sreten, „Grad, spektakl, identitet. Traganje za modernim, kulturnim identitetom grada", u: *Međunarodni simpozijum „Spektakl – grad – identitet"* (ur. Irena Šantevska), Beograd, 1997, str. 38–41
60. Вујовић, Сретен, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 267–317.
61. Vujović, Sreten, „Ogled o stambenoj bedi i siromaštvu", u: *Krov nad glavom : ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu* (prir. Miloš Bobić, Sreten Vujović), Beograd, 1985, str. 41–62.
62. Вујовић, Сретен, „Феномен кафане и модернизација : фрагменти о европском, балканском и београдском кафанском животу", *Теме*, бр. 3/2010, Ниш, 2010, стр. 867–891.
63. Vujović, Sreten, „Osnovni teorijski pravci u sociologiji grada", *Sociologija grada* (prir. Sreten Vujović), Beograd, 1988, str.11–100.
64. Vujović, Sreten – Petrović, Mina, „O klasičnoj i novoj urbanoj sociologiji", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 13–65.
65. Vujović, Sreten, „O jugoslovenskoj urbanoj sociologiji", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 395–428.
66. Вуков, Николай, „Монументалните репрезентации в пропагандата на комунистическия режим в България (1944–1989)", *История на Народна Република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 595–614.
67. Вуковић, Слободан, „Стварање националних економија и разбијање Југославије", *Социолошки преглед XXXVII (2003),* Београд, 2003, стр. 163–207.
68. Вуловић, Милован, „Споменици и спомен обележја НО рата чачанског краја", *ЗРНМ II,* Чачак, 1971, стр. 252–266.
69. Вуловић, Милован, „Српска социјал-демократска странка у Чачку 1903–1914", *ЗРНМ XXXII,* Чачак, 2002, стр. 227–303.
70. Гаврилова, Райна, „Жени в градове, деца в селата", *Тя на Балканите* (съст. Е. Тачева, И. Недин), Благоевград, 2001, стр. 261–266.
71. Гелемеров, Спас Кос – Бучински, Кирил, „Производство и преработка на тютюн", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 232–239.
72. George, Pierre, „Geografska sociologija", *Sociologija 1* (ur. Georges Gurvitch), Zagreb, 1966, str. 269–289.
73. „Гимназия на препадоване на западни езици" Академик Людмил Стоянов'", *Енциклопедия : Пиринski край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 207–208.
74. Глигоријевић, Живорад, „Размештај индустрије на територији Србије (анализа стања)", *Економске теме,* бр. 1–2, Ниш, 1994, стр. 147–152.
75. Глигоријевић, Живорад, „Структура индустрије на територији Србије (анализа стања)", *Економске теме* 1/2 (1993), Ниш, 1993, стр. 64–67.
76. Голубовић, Драган – Ковачевић, Јелена, „Оснивање и двадесетогодишњи рад Техничког факултета у Чачку", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 757–762.
77. Gredelj, Stjepan, „Modernizacija i modernost", *Filozofija i društvo 9/10,* Beograd, 1996, str. 239–252.

78. Григоров, Димитар, „'Рачунајте на нас' ¨'одломак" о Титовој штафети или Штафети младости", *ГДИ 1–3,* Београд, 2008, стр. 105–136.
79. Груев, Михаел, „Демографски тендеции и процеси в България след втората световна война", *История на Народна Република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 368–391.
80. Груев, Михаел, „Политическото развитие на България през 50-те–80-те години XX век", *История на Народна република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 131–179.
81. Грънчарова, Камелия Г., "Исторически музей – Благоевград : средище на национална култура и богатство", *Македонски преглед 2/2003,* София, 2003, стр. 63–83.
82. Гугов, Неделко, „Общият градоустройствен план", *Архитектура, 1,* София, 1979. стр. 10–14.
83. Gurvitch, Georges, „Mikrosociologija", *Sociologija 1* (ur. Georges Gurvitch), Zagreb, 1966, str. 185–197.
84. Gurvitch, Georges, „Posebne grupacije i društvene klase", *Sociologija 1* (ur. Georges Gurvitch), Zagreb, 1966, str. 199–218.
85. Дашић, Јарослав,, „Јелички рудници", *ЗРНМ IX,* Чачак, 1978, стр. 135–184.
86. Дашић, Јарослав, „Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945. године", *ЗРНМ X,* Чачак, 1979, стр. 339–407.
87. Димитров, Георги В., „Предвесници на социализма (Комуните в Благоевградски окръг)", *Свобода и отечество : статии, документи и очерци и литературни материали за Пиринкия край,* София, 1972, стр. 184–198.
88. Димитров, Николай – Митрев, Александър, „Научно-техническият прогрес – фактор на интензификация и ефективност на производство", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 154–165.
89. „Диневата къща", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 273.
90. Dinkić, Mlađan, „Izvori privrednog rasta Srbije u periodu 1952–1990", *Privredni razvoj Srbije – kritička preispitivanja* (redaktor: Dragutin Marsenić), Beograd, 1993, str. 141–154.
91. Дичев, Ивайло, „Усядането на номадския комунизъм. Социалистическата урбанизация и кръговете на гражданство", *Социологически проблеми, 3–4,* София, 2003, стр. 33–63.
92. Dobrivojević, Ivana, „'Svi u fabrike"! Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955", *Istorija 20. veka 2/2009,* Beograd, 2009, str. 103–114.
93. Dobrivojević, Ivana, „Između ideologije i pop-kulture : život omladine u FNRJ 1945–1955", *Istorija 20. veka 1,* Beograd, 2010, str. 119–132.
94. Dobrivojević, Ivana, „U potrazi za blagostanjem : odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960–1977", *Istorija 20. veka,* br. 2/2007, Beograd, 2007, str. 89–100.
95. Dobrivojević, Ivana, „Život u socijalizmu – prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955", *Istorija 20. veka 1,* Beograd, 2009, str. 73–85.
96. Добријевић, Чедомир, „Економика у електропривреди", *Век електрике 1893–1993.* (ур. Радмило Иванковић), Београд, 1993, стр. 209–218.
97. Дойнов, Дойно, „Националноосвободителните борби в Пиринския край и освобождението на град Благоевград през 1878. година", *Свобода и отечество : статии,*

документи и очерци и литературни материали за Пиринкия край, София, 1972, стр. 112–126.
98. Докић, Мирко „Сто година битке за пругу", у: *Београд–Бар* (ур. Драгољуб Голубовић), Београд, 1972, стр. 6–10.
99. Докић, Мирко, „И време и новац", у: *Београд–Бар* (ур. Драгољуб Голубовић), Београд, 1972, стр.11–18.
100. „Драматичен театър 'Никола Вапцаров'", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 290–291.
101. „Дръжавен куклен театър", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 303–304.
102. „Държавен архив", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 303.
103. Duda, Igor, „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj", *Časopis za suvremenu povjest, god. 37, br. 2 (2005),* Zagreb, 2005, str. 371–392.
104. Ђорђевић, Тихомир, „Вароши у Србији за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)", у: *Насељавање Србије : насеља, порекло становништва, обичаји* (пр. Борисав Челиковић), Београд, 2011, стр. 784–806.
105. Ђурђевић, Марина – Кадијевић, Александар, „Симетрија у новијој српској архитектури", *ЗЛУ Матице српске,* 27–28, Нови Сад, 1991–1992, стр. 1–14.
106. Ђурић, Војислав, „Урбанизација као процес ширења градског начина живота", *Зборник за друштвене науке (Матице српске),* 54, Нови Сад, 1969, стр. 93–114.
107. Edwin, Frederick – Hamilton, Ian, „The external forces: Towards globalization and European integration", in: *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (edited by F. E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Nataša Pichler-Milanović), Tokyo – New York – Paris, 2005, p. 79–115.
108. Еленков, Иван, „Културната политика през времето на комунизма – партийно ръководство, идеология, институционални режими", *История на Народна Република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 533–567.
109. Enyedi, György, „Urbanizacion under Socialism", in: *Sity after socialism : urban and regional change and conflict in post-socialist societies* (edited by Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Syelenyi), Oxford, 1996, p. 100–118.
110. Živanović, Tihomir, „Predviđanja razvoja i izgradnje telekomunikacioh mreža u Jugoslaviji", *Prvo jugoslovensko savetovanje o strategiji tehnološkog razvoja* (ur. Dragutin Boškoović), Beograd, 1980, str. 100–116.
111. Живковић, Мирослав, „Град у социјализму", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 69,* Нови Сад, 1980, стр. 49–59.
112. „Живопис", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 32–332.
113. „Завод за измирителни инструменти и уреди", *Енциклопедия България,* София, 1981, стр. 638.
114. Zimel, Georg, „Veliki gradovi i duhovni život", u: *Sociologija grada,* prir. Sreten Vujović, Beograd, 1988, str. 103–114.
115. Златар, Бехија, „Типологија градских насеља на Балкану у XVI веку", у: *Градска култура на Балкану (XV – XIX) 2* (ур. Верена Хан), Београд, 1988, стр. 63–73.

116. Златев, Златко, „Двегодишният народностопански план (1947–1948)", *Векове,* кн. 5, София, 1980, стр. 17–31.
117. Знеполски, Ивайло, „'Консенсусната диктатура" и социалната база. Корумпиране на масите", *История на Народна Република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 395–437.
118. „Зоопарк", *Енциклопедия : Пирински край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 361.
119. Иванов, Мартин, „Икономиката на комунистическа България (1963–1989)", *История на Народна република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 303–337.
120. Иванова, Вера – Дишев, Дико, „Външноикономическите връзки – фактор за повишаване ефективността на общественото производство", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 182–189.
121. Иванова, Радост, „Паметниците, памет, култ или забрава", *Спомен места – историја – сећања. Зборник Етнографског института САНУ бр. 26* (ур. Александра Павићевић), Београд, 2009, стр. 15–20.
122. Ивановић, Зорица, „Један образац сродничког понашања у урбаној средини", *Гласник Етнографског института XXVI–XXXVII,* Београд, 1988, стр. 95–103.
123. Илић, Саша, „Штедња електричне енергије : неки проблеми односа државе и појединца у несташици струје 1949–1950. године", *Годишњак за друштвену историју,* бр. 3, Београд, 1996, стр. 243–259.
124. „Исторически музей", *Енциклопедия : Пирински край, том I,* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 395–397.
125. Яралов, Юрий, „Някои проблеми на социалистическия реализъм а архитектурата", *Архитектура, 1,* София, 1980, стр. 18–19.
126. Јовановић, Владан, „Македонски опијум : о финансијским и политичким размерама феномена", *ГДИ 3/2009,* Београд, 2009, стр. 69–78.
127. Јовановић, Ђокица, „Провинција против провинције", *Теме,* бр. 3/2008, Ниш, 2008, стр. 531–539.
128. Јовановић, Ђорђе, „Железнички саобраћај у привреди Србије", *Саобраћај и везе Социјалистичке Републике Србије* (ур. Љиљана Стојановић), Београд, 1973, стр. 47–52.
129. Јовановић, Мирослав, „Избеглице у Србији : приватност у сенци трауме", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 839–871.
130. Јовановић, Мирослав, „Историографија и криза ", у: Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје : српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века,* Београд, 2009, стр. 11–132.
131. Јовановић, Мирослав, „Стаљинизам", *Историјски гласник 1–2,* Београд, 1993, стр. 103–119.
132. Јовановић, Мирослав, „Србија 1804–2004 : развој оптерећен дисконтинуитетима – седам теза", *Србија 1804–2004 : три виђења или позив на дијалог,* Београд, 2005, стр. 149–205.
133. Jovanović, Radomir, „Prvi dalekovod 220 kV", *Elektroprivreda Jugoslavije* (ur. Zdravko Milanović), Beograd, 1962, str. 227–230.

134. Jovanović, Olga, „Čačak", u: *Komune i privreda Jugoslavije, I knjiga : NR Srbija, NR Slovenija i NR Bosna i Hercegovina* (ur. Milan Mesarić), Zagreb, 1962, str. 7–54.
135. Јовашевић, Владан С., „Прилог разматрању урбанистичких и градитељских проблема Чачка", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 584–589.
136. Јовић, Видојко, „Геолошка прошлост Чачка и околине", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, 351–353.
137. Йорданов, Богдан, „Местното самоуправление", *България 20. век : алманах* (ред. Филип Панайотов), София, 1999, стр. 188–195.
138. Йорданов, Славчо – Лазаров, Димитър, „Машиностроене и електроника", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 190–197.
139. Юруков, Христо, „Обществено хранене", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 334–344.
140. Кадијевић, Александар, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији", *Наслеђе,* VIII, Београд, 2007, стр. 225–238.
141. Кадијевић, Александар, „Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века", *Историјски часопис,* XLV–XLVI, Београд, 1998–1999, стр. 255–277.
142. Кадијевић, Александар, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима", *Наслеђе*, бр. IX, Београд, 2008, стр. 75–88.
143. Каменова, Тодорка, „Скулптурната украса на Благоевград за периода 1950–2001. г.", *Известия,* том II, Благоевград, 2001, стр. 246–252.
144. Кантуров, Иван, „Периодичният печат в Пиринския край", *Пирински край : краеведски изследвания* (състав. Йордан Ванчев), Благоевград, 1996, стр. 103–116
145. Kastels, Manuel, „Evropski gradovi, informaciono društvo i globalna ekonomija", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 181–195.
146. Кабакчиева, Петя, „Комунистическа идеология, социална структура и социални неравенства в България", *История на Народна Република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 438–476.
147. Калић, Јованка, „Словени и византијско урбано наслеђе", у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век),* ур. Јованка Калић и Милосав Чоловић, Смедерево–Београд, 1992. стр. 21–34.
148. Кандиларов, Евгений, „Електрониката в икономическата политика на България през 60-те – 80-те години на XX век", *Годишник на Софийския университет, ИФ,* София, 2003–2004, Т. 96–97, стр. 431–503.
149. Кандиларов, Евгений, „От „реален" към „демократичен" социализъм (из зиг-загите на идейното и програмното развитие на БКП след Втората световна война)", в: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989* (съст. д-р Евгений Кандиларов), София, 2010, стр. 64–157.
150. Каниц, Феликс „Варошица Чачак", у: *Чачак у прошлости : студије и путописи* (пр. Родољуб Петровић), Чачак, 1995, стр. 149–156.
151. Кирова, Красимира – Гурванов, Валентин, „Постижения, проблеми и перспективи в повишаването на жизненото равнище", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 283–303.

152. Класанов, Методи, „Архитектура на априлска България", *Архитектура,* 7, София, 1986, стр. 2–5.
153. Kovačev, Simeon – Matiješčić, Zdenko – Petrović, Josip, „Vojnoindustrijski kompleks SFRJ", *Polemos – časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira,* 9 (2006), Zagreb, 2006, str. 127–203.
154. Којић, Бранислав, „Систематизација насеља у Србији : прилог методици категоризације савремених насеља", *Глас САНУ, CCLXVIII,* Одељење друштвених наука, књ. 13, Београд, 1966, стр. 175–219.
155. Којић, Добривоје – Станојевић, Влада, „Снажна експанзија возила на друмовима", *Саобраћај и везе Социјалистичке Републике Србије* (ур. Љиљана Стојановић), Београд, 1973, стр. 76–86.
156. Кол, Џон. Ј., „Писменост, библиотеке и IFLA: недавни развој и поглед у будућност", *Гласник Народне библиотеке Србије.* бр. 1/2000, Београд, 2000, стр. 355–363.
157. Kolundžija, Nikica – Gudić, Milenko – Šaljić, Veljko, „Determinante dosadašnjeg teritorijalnog razmeštaja i proizvodne orijentacije industrije", *Regionalni razvoj industrije Srbije bez teritorije SAP* (red. Petar Bjelica, Ljubomir Madžar), Beograd, 1987, str. 169–184.
158. Кортус, Јозеф, „Чачак", у: *Градови и насеља у Србији : развој, урбанистички планови и изградња 1946–1951.* (ур. Михаило Митровић), Београд, 1953, стр. 55–64.
159. Krsmanović, Dragan, „Treća armija u planovima balkanskih saveznika", *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik radova* (ur. Nemanja Milošević), Beograd, 2008, str. 370–383.
160. Кукић, Бранко, „Провинцијска ноћ", у: *Културни живот у градовима Србије : трагом акције Радио-Београда и „Илустроване политике", „Културни корак '89",* Ваљево, 1990, стр. 70–74.
161. Куљић, Тодор, „Између ауторитарности и модернизације : о политичкој култури неразвијених", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 100,* Нови Сад, 1996, стр. 130–132.
162. Куртовић-Фолић, Нађа, „Карактеристични елементи исламске архитектуре на Богородичиној цркви у Моравском Градцу", *Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп* (ур. Милован Вуловић), Чачак, 1993, стр. 163–171.
163. Lazić, Mladen, „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva", *Račji hod : Srbija u transformacijskim procesima* (priredio Mladen Lazić), Beograd, 2000, str. 21–64.
164. Леви, Марсел, „Медицина и здравеопазването", *България 20. век : алманах* (ред. Филип Панайотов), София, 1999, стр. 480–489.
165. Летић, Ковиљка „Основна школа у Чачку од 1918. до 1941. године", *ЗРНМ* XXII/XXIII, Чачак, 1994, стр. 285–297.
166. Lefevr, Anri, „Grad i urbano", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 165–170.
167. Луковић, Бошко, „Урбанистички планови Чачка и околине од 1893. до 1993. године", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 570–577.
168. Лулейска, Миглена – Стоянова, Михаела, „Киното – пропаганден мит или утопична реланост живота на джумайци", *Пиринский край : краеведски изследвания* (състав. Йордан Ванчев), Благоевград, 1996, стр. 142–147.
169. Малавразић, Ђорђе, „Стање наше урбане свести", *Културни живот у градовима Србије (књига друга) : трагом акције Радио-Београда и „Илустроване политике" „Културни корак '90",* Крагујевац, 1991, стр. 35–36.

170. Manojlović, Olga, „Koncentrični krugovi pamćenja: sećanje, tradicija i istorija", *Tokovi istorije 1–2,* Beograd, 1996, str. 91–103.
171. Маринковић, Јулка, „Изложбена делатност Уметничке галерије „Надежда Петровић" (1960–2005)" : *Наслеђа св. 4*, Чачак, 2004, стр. 5–30.
172. Маринов, Чавдар, „От 'интернационализъм' към национализъм. Комунистическият режим, македонският въпрос и политиката към етническите и религиозните общности", *История на Народна република България : режимът и обществото* (ред. Ивайло Знеполски), София, 2009, стр. 481–529.
173. Маринова-Христиди, Румяна, „Образован ли е социалистическият човек? (Развитие на образованието и науката в България в периода на държавния социализъм 1944–1989 г.), в: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989* (съст. д-р Евгений Кандиларов), София, 2010, стр. 429–464.
174. Марковић, Љубомир, „Културне установе и културно-уметничка друштва у Чачку", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 626–636.
175. Marković, Nikola, „Doprinos informatike procesima modernizacije u Srbiji", *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka 1* (ur. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović), Beograd, 1994, str. 163–170.
176. Marković, Predrag J., „Gastarbeiters as the factor of modernization in Serbia", *Istorija 20. veka,* br. 2, Beograd, 2005, p. 145–163.
177. Marković, Predrag J., „Ideologija standarda jugoslovenskog režima", *Tokovi istorije 1–2*, Beograd, 1996, str. 7–20.
178. Марковић, Предраг Ј., „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 101–128.
179. Марковић, Предраг, „Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље", *Годишњак за друштвену историју I–1*, Београд, 1994, стр. 11–34.
180. Marković, Predrag J., „U potrazi za novim putem – jugoslovenski eksperiment u društvu i kulturi posle 1948", *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Naučni skup* (ur. Đoko Tripković), Beograd, 1999, str. 211–221.
181. Марковић, Светислав Љ., „Пола века високог образовања у Чачку", *ЗРНМ XL,* Чачак, 2010, стр. 221–238.
182. Marsenić, Dragutin, „Srbija u posleratnoj jugoslovenskoj industrijalizaciji", *Privredni razvoj Srbije – kritička preispitivanja* (redaktor: Dragutin Marsenić), Beograd, 1993, str. 155–187.
183. Марчева, Илияна, „Българският път към Европа през втората половина на XX век. Социално-икономически щрихи", *Исторически преглед,* кн. 5–6, София, 2004, стр. 148–168.
184. Марчева, Илияна, „Идеите за индустриализацията на България през 1944–1948", *Исторически преглед,* кн. 8–9, София, 1992, стр. 77–89.
185. Марчева, Илияна, „Индустриалната политика в България (1944–1958)", *Страници от българската история. Събития, размисли, личности. Ч. 2,* София, 1993, стр. 112–126.
186. Марчева, Илияна, „Началото на края на социализма в България през първата половинана 80-те години", *Исторически преглед,* кн. 3–4, София, 2004, стр. 89–114.

187. Марчева, Илияна, „Парадокси на модернизацията в България след Втора световна война", в: *В търсене на истината. Проф. Николай Генчев. Юбилейно изданиепо случай 70 год. от рождението на проф. Николай Генчев,* София, 2002, стр. 238–247.
188. Марчева, Илияна, „Периферията на периферията или периферия на центъра (размисли върху особеностите на процеса на индустриализация – модернизация в България след Втора световна война), *Периферията в история* (съст. Елка Дроснева), София, 1996, стр. 96–103.
189. Марчева, Илияна, „Политиката на българското правителство за финансиране на индустриализацията (1949–1953)", *Исторически преглед,* кн. 4, София, 1993, стр. 3–17.
190. Марчева, Илияна, „Проблемите на модернизацията при социализма: индустриализацията в България", в: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989.* (съст. д-р Евгений Кандиларов), София, 2010, стр. 178–224.
191. Марчева, Илияна, „Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война", *Балканистичен форум,* кн. 2/1997, Благоевград, 1997, стр. 119–130.
192. Марчева, Илияна, „Съветският модел в българската икономика. Основни проблеми, идеи и перспективи на изследване", *Исторически преглед,* кн. 3, София, 1996, стр. 64–82.
193. Марчева, Илияна, Предизвикателствата на модернизацията в България след Втората световна война", *Ново време,* кн. 1, София, 1995, стр. 47–60.
194. Марчева, Илияна, „Щрихи от политиката за индустриализация – модернизация на България през втората половина на XX век", *Collegium Germania 2. Probleme der Entwicklung Bulgariens in den 20-er bis 90-er Jahren des 20. Jahrhunderts,* Sofia, 1997, стр. 229–240.
195. Matić, Đorđe, „Mica Trofrtaljka", *Leksikon YU mitologije,* Beograd–Zagreb, str. 248–249.
196. Матовић, Маријана, „Чачанска, а светска прича", *Глас библиотеке, 12,* Чачак, 2005, стр. 113–123.
197. Мацура, Владимир, „Концепцијске поставке за моделе ширења изграђеног ткива у рубним зонама града у Србији", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 82,* Нови Сад, 1987, стр. 137–151.
198. Мацура, Владимир, „Типови насеља градског карактера у Србији, њихове одлике и главни проблеми", *Зборник Матице српске за друштвене науке 91,* Нови Сад, 1991, стр. 101–114.
199. Мацар, Љубомир, „Прилог демистификацији југословенског привредног чуда", у: *Југословенски модел социјалистичке привреде (тржишног социјализма) : теоријска заснованост и могућност операционализације, Економски зборник књ. VIII* (ур. Никола Чобељић), Београд, 1991, стр. 103–114.
200. Менцингер, Јоже, „Сјај и беда друштвеног планирања", *План и тржиште у југословенском економском систему. Научни скуп* (ур. Никола Чобељић), Београд, 1988, стр. 175–184.
201. Мереник, Лидија, „Далеко од разуздане гомиле – уметниково приватно у хиперполитизованом југословенском друштву после 1945", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 723–730.
202. Мецанов, Драгана, „Могућности (ре)дефинисања и предлог периодизације градитељског наслеђа", *Наслеђе,* VIII, Београд, 2007, стр. 151–170.

203. Мигев, Владимир, „България по време на комунистическия режим (1946–1989)", *Исторически преглед, 1–2/2002,* София, 2002, стр. 137–157.
204. Мидлих, Ханс – Михаел, „Патријархални менталитет као сметња државне и друштвене модернизације у Србији XIX века", *Историјски часопис,* књ. XXXVIII, Београд, 1991, стр. 114–125.
205. Mijić, Drago, „Izgradnja elektroenergetskih objekata Jugoslavije", *Elektroprivreda Jugoslavije* (ur. Zdravko Milanović), Beograd, 1962, str. 9–12.
206. Милаковић, Младен, „Електричне централе у Србији 1882–2006", *Phlogiston 14,* Београд, 2007, стр. 53–71.
207. Milić, Vladimir, „Industrijalizacija", *Sociološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 190.
208. Милић, Слободан, „Послератни период електрификације Србије", *Век електрике 1893–1993.* (ур. Радмило Иванковић), Београд, 1993, стр. 67–81.
209. Милосављевић, Божидар – Ивковић, Милена, „Приказ затеченог стања у стамбеној изградњи Новог Сада, Ниша, Крагујевца и Приштине у периоду 1961–1995. године", у: *Град у променама : обнова градова Србије и Русије* (ур. Борислав Стојков, Владимир Белоусов), Београд, 1994, стр. 357–375.
210. Milićević, Nataša, „Neke forme prinudnog rada u Srbiji 1944–1950.", *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941– 1945, 1945–1951. Znanstveni skup* (ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov), Zagreb, 2010, str. 183–203.
211. Миливојевић, Слободан, „Пруга која живот значи", у: *Београд–Бар* (ур. Драгољуб Голубовић), Београд, 1972, стр.19–28.
212. Милорадовић, Горан, „Прах праху : стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији", *ГДИ 1–3,* Београд, 2007, стр. 83–106.
213. Milošević, Božo, „Naučnotehnička revolucija", *Sociološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 358–359.
214. Milošević, Božo, „Tehnika", *Sociološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 611.
215. Milošević, Božo, „Tehnologija", *Sociološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 612–613.
216. Милошевић, Милијан, „Позоришна уметност у Чачку", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 697–711.
217. Мирнић, Карло, „Социјални аспекти савремене урбанизације : урбанизација као појава 'јединственог индустријског друштва'", *Зборник за друштвене науке (Матице српске), 40,* Нови Сад, 1965, стр. 73–104.
218. Мирчев, Антон – Кацаров, Димитър, „Жилищият проблем", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 345–356.
219. Митровић, Андреј, „Европеизација и/или модернизација – десет теза", *Годишњак за друштвену историју I–2,* Београд, 1994, стр. 143–145.
220. Митровић, Михајло, „Пола века упитаности о урбанизацији Чачка", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 578–583.

221. Mitrović, Momčilo, „Ibeovci u Srbiji 1948–1952 u partijskim izveštajima", *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Naučni skup* (ur. Đoko Tripković), Beograd, 1999, str. 223–233.
222. Мићовић, Милан, „Чачак неосновано запостављен у регионалној политици Републике", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 876–881.
223. Mihailović, Dragoslav, „Goli otok na tragu gulaga i holokausta", *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Naučni skup* (ur. Đoko Tripković), Beograd, 1999, str. 234–276.
224. Mihaljević, Gavrilo „Urboekonomski aspekti nehigijenskih naselja (slama)", u: *Krov nad glavom : ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu* (prir. Miloš Bobić, Sreten Vujović), Beograd, 1985, str. 181–204.
225. Мишкова, Диана, „"Предимствата на изостаналия' – началото на балканската модернизаци", *Социологически проблеми,* кн. 2, София, 1995, стр. 36–53.
226. Момчиловић, Драгољуб – Кортус, Јозеф, „Данашњи проблеми урбанизма у Србији : задаци урбанизма и путеви његовог развоја", у: *Градови и насеља у Србији : развој, урбанистички планови и изградња 1946–1951* (ур. арх. Михаило Митровић), Београд, 1953, стр. 11–26.
227. „Мощанската къща", *Енциклопедия : Пиринский край, том I* (ред. Христо Христов, Добрин Мичев), Благоевград, 1995, стр. 590.
228. Мргић, Јелена, „Преглед историографије о средњовековним градовима, тврђавама и трговима српских земаља", у: *Лексикон градова и трговa средњовековних српских земаља – према писаним изворима* (ред. Синиша Мишић), Београд, 2010, стр. 15–21.
229. Муратова, Нурије, „Решения на Общинско градско управление на Горноджумайска община (1927–1934), у: *Виртуална Горна Джумая : минало и културно разнообразие на община Горна Джумая/Благоевград* (ур. Марияна Пискова), Благоевград, 2007, стр. 70–95.
230. Musil, Jiří, „City development in Central and Eastern Europe before 1990: Historical context and socialist legacies", in: *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (edited by F. E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Nataša Pichler-Milanović), Tokyo – New York – Paris, 2005, p. 22–43.
231. Мутафчиев, Людмил – Пиналов, Еманоел, Монев, Костадин „Транспорт и съобщения", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 357–366.
232. „Национализация", *Енциклопедия : Пиринский край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 38.
233. Negut, Silviu – Popescu, Claudia, „The Romanian Urban Network", *The Romanian Economic Journal, Anul VIII, nr. 16,* iunie 2005, p. 3–17.
234. Немањић, Милош, „Културни образац урбанизације у Србији од 60-их до 80-их година XX века", *Гласник Етнографског института XLIV,* Београд, 1995, стр. 61–71.
235. Nenezić, Dragan, „Ratni planovi balkanskih saveznika 1953–1955", *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik radova* (ur. Nemanja Milošević), Beograd, 2008, str. 344–369.
236. Никова, Господинка, „Живковата икономическа реформа, перестройката и старътът наскритата приватизация в България", *Исторически преглед,* кн. 5–6, София, 2003, стр. 92–125.
237. Николић, Велимир, „Избор и градња електрана после II светског рата", *Век електрике 1893–1993* (ур. Радмило Иванковић), Београд, 1993, стр. 106–112.

238. Николић, Радојко, „Надгробни портрети", *ЗРНМ IX,* Чачак, 1978, стр. 79–133.
239. „Обединена районна болница", *Енциклопедия : Пирински край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 62.
240. „Образцово народно читалище 'Никола Йонков Вапцаров'", *Енциклопедия : Пирински край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 65–66.
241. Obradović, Marija, „Funkcija Politbiroa CK KPJ u političkom sistemu i uloga Josipa Broza Tita u njegovom radu (1945–1952)", *Vojno-istorijski glasnik 1,* Beograd, 1987, str. 270–306.
242. Obradović, Marija, „Teorija modernizacije i modeli razvoja", *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka. Naučni skup* (ur. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović), Beograd, 1994, str. 407–423.
243. Обреновић, Миодраг, „Наводњавање у чачанској котлини", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 398–409.
244. Павићевић, Александра, „Споменици и/или гробови : сећање на смрт или декорација", *Спомен места – историја – сећања. Зборник Етнографског института САНУ бр. 26* (ур. Александра Павићевић), Београд, 2009, стр. 47–60.
245. Павлица, Бранко, „О немачким репарацијама и надокнади штете Југославији после Првог и Другог светског рата", *Зборник Матице српске за историју 58,* Нови Сад, 1998, стр. 207–218.
246. Павловић, Вукашин, „Институционални развој културе – битна димензија модерне државности", у: *Рађање модерне српске културе,* Београд, 2006, стр. 9–16.
247. Пајић, Миленко, „Зашто 'Градац'", у: Мила Јовашевић, Марија Орбовић, *Часопис 'Градац". Библиографија 1–151 (1974–2004),* Чачак, 2005, стр. 11–13.
248. Пајовић, Душан, „Приступ правном дефинисању појма града", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 79,* Нови Сад, 1985, стр. 89–102.
249. Палагачев, Никола – Янчовичин, Никола, „Аграрно-промишлено производство", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 211–231.
250. Pantić, Dragomir, „Vrednosti mladih u vreme krize : anomična generacija", u: *Deca krize : omladina Jugoslavije krajem osamdesetih* (red. Srećko Mihailović), Beograd, 1990, str. 173–202.
251. Пантић, Драгомир, „Да ли су вредности грађана бивших социјалистичких земаља сличне?", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 118–119,* Нови Сад, 2005, стр. 49–69.
252. Park, Robert Ezra, „Grad – predlozi za istraživanje ljudskog ponašanja u gradskoj sredini", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 78–100.
253. Парушева, Добринка, „Балканите през XIX век. Модернизация и/или периферизация" *Периферията в история* (съст. Елка Дроснева), София, 1996, стр. 18–22.
254. Пауновић, Горан, „'Чачански глас' као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године", *ЗРНМ XXVIII,* Чачак, 1998, стр. 191–217.
255. Пејовски, Владимир, „Немачке и мађарске репарације и реституциона добра у нашој индустрији", *Економист бр. 4,* Београд, 1952, стр. 50–61.
256. Перишић, Мирослав, „Велики заокрет 1950 : Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике", *Pisati*

istoriju Jugoslavije : viđenje srpskog faktora (ur. Mile Bjelajac, Marija Obradović, Vladan Jovanović), Beograd, 2007, str. 237–279.
257. Перишић, Мирослав, „Град и грађанин у Србији крајем 19. века", *Историјски записи, LXXI, 1998/3–4,* Подгорица, 1998, стр. 107–127
258. Perović, Latinka, „Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka", *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 4, Žene i deca,* Beograd, 2006, str. 7–32.
259. Petovar, Ksenija, „Planiranje urbanističkog i socijalnog razvoja Beograda", *Sociološki pregled,* god. 20, br. 3–4, Beograd, 1986, str. 149–164.
260. Petranović, Branko, „Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945–1949)", *Istraživanja 8,* Novi Sad, 1979, str. 309–397.
261. Петрова, Любима, „Държавен ансамбъл за народни песни и танци 'Пирин' – Благоевград", *Архивен преглед 3–4,* София, 2006, стр. 152–164.
262. Петрова, Любима, „Националната хуманитарна гимназия „Св. Св. Кирил и Методий – наследник и продължител на Солунската българска гимназия", *Архивен преглед,* бр. 1–2, София, 1997, стр. 57–67.
263. Петровић, Владимир, „Од борбе против болести до борбе за очување расе", *Историја 20. века,* Београд, 2008, стр. 437–458.
264. Петровић, Ненад, „Град – Европа – демократија : три јахача апокалипсе", *Нова српска политичка мисао,* vol. XI, 1–4, Београд, 2004, стр. 45–66.
265. Петровић, Родољуб – Тимотијевић, Милош, „Председници општине Чачак (1944–2010)", *ЗРНМ XXIX,* Чачак, 2009, стр. 213–234.
266. Petrović, Ruža, „Demografski i društveni razvoj opštinskih i lokalnih zajednica u SR Srbiji 1961–1971. godine", u: Ruža Petrović, Milorad Krneta, Silvano Bolčić, *Razvoj teritorijalnih zajednica : opštine i regioni SR Srbije,* Beograd, 1981, str. 5–73.
267. Pešić, Vesna, „Socijalizam i modernizacija : otpori promeni i mehanizmi zaustavljanja društvenog razvoja", *Deformacije i granice društvenog razvitka : prilog sociološkoj teoriji, knj. I* (ur. Miodrag Ranković), Beograd, 1989, str. 109–133.
268. Pikvens, Krik, „Državni socijalizam, postsocijalizam i njihovi urbani modeli: teorijsko razmatranje iskustva centralne i istočne Evrope", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 346–361.
269. Пискова, Марияна, „Горна Джумая (Благоевград) в седмичните конопрегледи 1941–1980 (кинопортрет на града)", *Виртуелна Горна Джумая : минало и културо разнообразие на опщтина Горна Джумая/Благоевград. Сборник материали, I и II част* (със. Марияна Пискова, Кристина Попова, Милена Ангелова, Нурие Муратова), Благоевград, 2007. стр. 17–69.
270. Попова, Виолета – Ризов, Асен, „Постижения, проблеми и перспективи на благоевградски окръг", *Благоевградски окръг : динамика на възхода* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 105–128.
271. Попова, Кристина, „'Историята идва като една жица така, да ти даде некоя посока…': Гласове и образи от миналото на Горна Джумая/Благоевград", у: *Виртуална Горна Джумая : минало и културно разнообразие на община Горна Джумая/Благоевград* (ур. Марияна Пискова), Благоевград, 2007, стр. 5–16.
272. Поповић, Драгомир С., „Чачак у прошлости", *Чачак у прошлости : студије и путописи,* (приредио Родољуб Петровић), Чачак, 1995[2], стр. 11–48.
273. Поповић, Илија – Марковић, Светислав Љ., „Демографски развој општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године", *ЗРНМ XXXV,* Чачак, 2005, стр. 249–274.

274. Поповић, Љубодраг, „Чачански крај у 1916. години : становништво, пољопривреда и сточарство", *ЗРНМ X,* Чачак, 1979, стр. 297–302.
275. Поповић, Марко, „Двор владара и властеле", у: *Приватни живот у српским земљама средњег века* (ур. Смиља Марјановић-Душанић, Даница Поповић), Београд, 2004, стр. 29–63.
276. Поповић, Радован, „Фрагменти за биографију Драгише Васића", у: *Живот и дело Драгише Васића. Зборник радова* (ур. Борисав Челиковић), Горњи Милановац, 2008, стр. 331–344.
277. Поповић, Тома, „Структура турског града – чаршија и махале", у: *Ислам, Балкан и велике силе (XIV – XX век),* ур. Славенко Терзић, Београд, 1997, стр. 81–86.
278. „Природо-математическа гимназия 'Сергей Павлович Корольов'", *Енциклопедия : Пирински край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 158–159.
279. Причкапов, Лазар, „Априлската панорама на Благоевградски окръг", *Благоевградски окръг : динамика на възхода,* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 7–11
280. Продановић, Томислав М. Ђ., „Развој вишег високог школства у области аграра", *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 748–756.
281. Просен, Милан, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији", *Наслеђе,* бр. VIII, Београд, 2007, стр. 95–118.
282. Прост, Антоан, „Границе и простори приватности", у: *Историја приватног живота 5, Од Првог светског рата до наших дана* (ур. Антоан Прост и Жерар Венсен; приредили Филип Аријес и Жорж Диби), Београд, 2004, стр. 13–119.
283. Radivojević, Predrag, „Integracija (programska i organizaciona) naučnoistraživačkih sa privrednim organizacijama rada : mesto i uloga SIZ-ova nauke (novi koncepti i mere)", *Prvo jugoslovensko savetovanje o strategiji tehnološkog razvoja* (ur. Dragutin Bošković), Beograd, 1980, str. 236–251.
284. „Радио Благоевград", *Енциклопедия : Пирински край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 175.
285. Радовановић, Зденка, „Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама", *ЗРНМ XXXIV,* Чачак, 2004. стр. 107–128.
286. Радовановић, Зденка, „Читање и тумачење амбијенталних приказа Чачка са старих фотографија и разгледница", *ЗРНМ XXXIII,* Чачак, 2003, стр. 71–88.
287. Радовановић, Милован, „Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији : развој насељености до Другог светског рата", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", САНУ,* књ. 43, Београд, 1991, стр. 57–91.
288. Радовановић, Милош, „Комуникације и њихов утицај на развој чачанског подручја", *ЗРНМ XXV,* Чачак, 1995, стр. 193–203.
289. Радовановић, Милош, „Чачак на регулационом плану из 1893. године", *ЗРНМ XXII/XXIII,* Чачак, 1992–1993, стр. 237–244.
290. Радић, Радмила, „Српско друштво у 20. веку између две вере : приватно и јавно", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 635–686.
291. Радмилац, Милинко, „Стање и развој стамбене привреде и комуналне инфраструктуре у Чачку после Другог светског рата", у: *Вишевековна историја Чачка и и око-*

лине, Научни скуп (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 437–447.
292. Рацковић, Мирјана, „Меморијал Надежде Петровић, оснивање и почеци : идеолошко-политички аспекти", *ЗРНМ XXXVIII,* Чачак, 2008, стр. 285–296.
293. Rašević, Mirjana – Sedlecki, Katarina, „Ginekolozi i abortusno pitanje u Srbiji", *Stanovništvo, 1,* Beograd, 2007, str. 33–45.
294. Рашевић, Мирјана, „Србија: транзиција од абортуса ка контрацепцији или не?", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић",* бр. 57, Београд, 2007, стр. 127–133.
295. Ристовић, Милан, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста", *Нова српска политичка мисао,* vol. XI, 1–4, Београд, 2004, стр. 67–79.
296. Ристовић, Милан, „Од конструкције до деконструкције приватности (и назад) : време, простор, људи, питања", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 5–25.
297. Rogić, Ivan, „Tehnička modernizacija i povjest pojedinca", *Društvena istraživanja,* god. 8, br. 2–3 (1999), Zagreb, 1999, str. 397–424.
298. Rus, Veljko, „Industrijalizam i socijalizam", *Sociološki pregled,* god. 20, br. 1/2 (1986), Beograd, 1986, str. 23–36.
299. Савић, Олга, „Градови, варошице и мешовита насеља Западне Србије", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић",* књ. 32, Београд, 1980, стр. 231–243.
300. Савић, Олга, „Територијални развој градских насеља Западне Србије", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић",* књ. 39, Београд, 1987, стр. 7–101.
301. Савовић, Саша, „Код Жика Макса", у: Љубиша Јовановић, Саша Савовић, Драгољуб Петковић, *Ни тамо ни 'вамо : избор новинарских текстова,* Горњи Милановац, 2004, стр. 91–94.
302. Săgeată, Radu, „The Role of Political Factors in the Urbanisation and Regional Development of Romania", *Journal of Urban and Regional Analysis, vol. II, 1,* 2010, p. 81–88.
303. Самарџић, Радован, „О градској цивилизацији на Балкану XV – XIX века", у: *Градска култура на Балкану (XV – XIX век). Научни скуп* (ур. Радован Самарџић), Београд, 1984, стр. 1–17.
304. Сандев, Константин, „Жилищната зона", *Архитектура, 1,* София, 1979, стр. 19–20.
305. Sanders, Piter, „Neprostorna urbana sociologija?", *Urbana sociologija* (ur. Mina Petrović, Sreten Vujović), Beograd, 2005, str. 171–180.
306. Selenić, Slobodan, „Urbanizacija socijalističkog Beograda : istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970.", *Tokovi istorije 3–4 (2005),* Beograd, 2005, str. 182–204.
307. Sentić, Milica, „Naši građani na privremenom radu u inostranstvu", *Stanovništvo,* br. 1–2, Beograd, januar – juni, 1971, str. 7–24.
308. Seferagić, Dušica, „Društvene promjene i promjene u prostoru", *Sociologija,* god. 38, br. 1–2, Beograd, 1991, str. 69–79.
309. Симовић, Михајло, „Од татарског коњаника до сателита", *Саобраћај и везе Социјалистичке Републике Србије* (ур. Љиљана Стојановић), Београд, 1973, стр. 169–177.
310. Сираков, Христо – Калудин, Крум – Роячки, Паисий, „Горско стопанство", *Благоевградски окръг : динамика на възхода,* (съст. Красимира Кирова, Атанас Лютов), София, 1984, стр. 272–280.

311. Smith, David M., „The Socialist City", in: *Sity after socialism : urban and regional change and conflict in post-socialist societies* (edited by Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Syelenyi), Oxford, 1996, p. 70–99.
312. Sočan, Lojze, „Tehnološki progres u razvojnoj strategiji Jugoslavije", *Prvo jugoslovensko savetovanje o strategiji tehnološkog razvoja* (ur. Dragutin Bošković), Beograd, 1980, str. 67–75.
313. Srebrić, B. – Mustecić, I., „Teriorijalni izgled ekonomske razvijenosti i relimitacija nedovoljno razvijenih područja", *Politika regionalnog razvoja. Koncepcije i programi razvoja SR Srbije 2* (red. Borisav Jović), Beograd, 1970, str. 139–198.
314. „Средно общтеобразавателно училищте 'Иван Вазов'", *Енциклопедия : Пиpински край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 281.
315. „Средно общтеобразавателно училищте 'Кузман Шапкарев'", *Енциклопедия : Пиpински край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 281.
316. Стайнов, Хайне – Шекереджиев, Атанас, „Архитектурно-градоустройствени 'диалози' за централната част", *Архитектура, 1,* София, 1979, стр. 15–18.
317. Станић, Радомир, „Белешке о старој архитектури Чачка", *Градац, 46,* Чачак, мај–јуни 1982, стр. 78–82.
318. Stanovnik, Peter, „Neki aktuelni problemi transfera tehnologije u jugoslovenskoj privredi", *Prvo jugoslovensko savetovanje o strategiji tehnološkog razvoja* (ur. Dragutin Bošković), Beograd, 1980, str. 96–99.
319. Стефанов, Нако – Кандиларов, Евгений, „Иновации и иновационна политика в България през годините на държавния социализъм", в: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989,* (съст. д-р Евгений Кандиларов), София, 2010, стр. 225–306.
320. Stjepanović-Zaharijevski, Dragana – Gavrilović, Danijela, „Identiteti i porodične vrednosne orijentacije na Balkanu", *Sociologija,* vol. LII (2010), N° 1, Beograd, 2010, str. 23–40.
321. Stoianovich, Traian, „The conquering Balkan Ortodox Merchants", *Journal of Economic History, Vol. XX,* No. 2 jun 1960, p. 234–313.
322. Stojanović, Trajan, „Model i ogledalo predmodernog balkanskog grada", u: Trajan Stojanović, *Između Istoka i Zapada. Balkanski i sredozemni svetovi, Tom II: Ekonomije i društva. Trgovci, gradovi i domaćinstva,* Beograd: Equilibrium, 2011 (u pripremi za štampu), preveo sa engleskog Veselin Kostić, str. 1–34 (Traian Stoianovich, „Model and Mirror of the Premodern Balkan City", *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds, Vol. 2: Economies and Societies. Traders, Town, and Households,* Aristide D. Caratzas, Publisher, New Rochelle, New York, 1992, pp. 79–119); izvorno objavljeno: Traian Stoianovich, „Model and Mirror of the Premodern Balkan City", Institut d'Etudes Balkaniques de l'Akadémie Bulgare des Sciences, *Studia Balcanica,* III. *La Ville balkanique,* XVe–XIXe siècles, Sofia, 1970, pp. 83–110.
323. Стоилов, Георги, „Завоеванията на съвременната българска архитектура", *Архитектура,* 7–8, София, 1984, стр. 2–3.
324. Стојанов, Младен, „Град и сеоско залеђе (уз осврт на неке податке о Новом Саду)", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 100,* Нови Сад, 1996, стр. 291–304.
325. Стојанов, Младен, „Прилог расправи о појму урбаности и руралности", *Гласник Етнографског института XLIV,* Београд, 1995, стр. 31–40.

326. Стојановић, Дубравка, „Уље на води : Политика и друштво у модерној историји Србије", у: Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, *Србија 1804–2004 : три виђења или позив на дијалог, Београд,* 2005, стр. 115–148.
327. Стојановић, Марко, „Значење и функција митских топоса 'новокомпоноване културе' : компаративна анализа медијских биографија Мирослава Илића и Жељка Јоксимовића', *Гласник Етнографског института,* књ. LIV, Београд, 2006, стр. 145–158.
328. Стојановић, Марко, „Мирослав Илић – мит о народњачкој звезди", *Гласник Етнографског института,* књ. XXXVI/XXXVII, Београд, 1988, стр. 81–94.
329. Стојановић, Марко, „Модели успеха у новокомпонованој народној музици и развој 'нокомпоноване културе'", *Гласник Етнографског института,* књ. XXXVIII, Београд, 1989, стр. 125–136.
330. Стојков, Борислав, „Систем урбанистичког планирања и његов утицај на простор Србије", *Зборник Матице српске за друштвене науке, 92–93,* Нови Сад, 1992, стр. 67–79.
331. Суботић, Драган, „Почеци политичког организовања радништва у Чачку у првим годинама XX века", *ЗРНМ XIV,* Чачак, 1984, стр. 327–352.
332. Suni, Ronald, „Socijalizam, postsocijalizam i normativna modernost: razmišljanja o istoriji Sovjetskog Saveza", *Treći program,* br. 141–142, I–II/2009, Beograd, 2009, str. 80–106.
333. Тасев, Славчо, „Първи социалистически прояви в Пиринския край", *Свобода и отечество : статии, документи и очерци и литературни материали за Пиринския край,* София, 1972, стр. 175–183.
334. Тасић, Дмитар, „Војно-политичка акција 'македонствујушчих' у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934", *Архив, 3,* Београд, 2002, стр. 92–108.
335. Тейлър, Карин, „'Наш собствен ритъм на живот". Младите хора и бракът в България през 60-те и 70-те години", *Социализмът – реалност и илюзии : етнологични аспекти на всекидневната култура* (ред. Радост Иванова, Ана Лулева, Рачко Попов), София, 2003, стр.
336. „Телевизионен център Благоевград", *Енциклопедия : Пиримски край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 316–317.
337. Тенфелде, Клаус, „Индустријализација", *Историја, лексикон појмова* (ур. Рихард ван Дилман), Београд, 2010, стр. 213–228.
338. Тепавичаров, Веселин, „Социалистическата 'модернизация' в България", *Ethnologia academica 4. Българските специфики – между традицията и модерността* (съст. Мира Маркова), София, 2008, стр. 255–275.
339. „Техникум по електротехника 'Никола Вапцаров'", *Енциклопедия : Пиримски край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 323.
340. „Техникум по икономика 'Иван Илиев'", *Енциклопедия : Пиримски край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 323–324.
341. „Техникум по механотехника „Методи Алексиев'", *Енциклопедия : Пиримски край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 324.
342. „Техникум по строителство", *Енциклопедия : Пиримски край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 324.
343. „Техникум по текстиол и облекло", *Енциклопедия : Пиримски край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 324–325.
344. „Технически колеж към Югозападен университет 'Неофит Рилски'", *Енциклопедия : Пиримски край, том II* (ред. Иван Божилов), Благоевград, 1999, стр. 326–327.

345. Тимотијевић, Милош, „Град у унутрашњости : облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 579–611.
346. Тимотијевић, Милош, „Индустријализација Чачка 1944–1956", *ЗРНМ XL,* Чачак, 2010, стр. 239–268.
347. Тимотијевић, Милош, „Општинска власт у Чачку између два светска рата", *ЗРНМ XXVII,* Чачак, 1997, стр. 305–334.
348. Тимотијевић, Милош, „Оснивање музеја у Чачку", *ЗРНМ XXVI,* Чачак, 1996, стр. 5–15.
349. Тимотијевић, Милош, „'Први грађанин мале вароши' : значај председника општине у локалној елити власти током социјализма – пример Чачка", *ЗРНМ XXIX,* Чачак, 2009, стр. 235–268.
350. Тимотијевић, Милош, „Политика, уметност и стварање традиција. Подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године", *ЗРНМ XXXI,* Чачак, 2002, стр. 113–154.
351. Тимотијевић, Милош, „Проституција у Чачку током XX века", *Токови историје 1–2/2007,* Београд, 2007, стр. 170–190.
352. Тимотијевић, Милош, „Сталне поставке и изложбена активност музеја 1953–2002", *ЗРНМ XXXI,* Чачак, 2002, стр. 251–259.
353. Тимотијевић, Милош, „У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009", *ЗРНМ XXXVIII,* Чачак, 2008, стр. 233–284.
354. Тимотијевић, Милош, „Чачак под окупацијом 1941–1944 : привреда и друштво", *ЗРНМ XXX,* Чачак, 2000, стр. 197–287.
355. Тимотијевић, Милош, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938–1941 : социјална, економска и политичка структура", *ЗРНМ XXIX,* Чачак, 1999, стр. 133–218.
356. Todorova, Marija, „Šta je istorijski region? – premeravanje prostora u Evropi", *Reč,* 73/19, Beograd, 2005, str. 81–97.
357. Todorović, Aleksandar, „Urbana sredina i maloletničko prestupništvo u Beogradu", *Stanovništvo,* br. 3–4, Beograd, juli – decembar 1968, str. 234–241.
358. Todorović, Aleksandar, „Urbanizacija i maloletnička delinkvencija", *Stanovništvo,* br. 1, Beograd, januar – mart 1966, str. 44–55.
359. Todorović, Mirjana, „Društvo, industrijsko", *Socološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica, Marija Bogdanović), Beograd, 2007, str. 96.
360. Tomac, Zdravko, „Neposredna socijalistička demokratija u komuni", u: *Komune Jugoslavije* (ur. Ljubiša Ristović), Beograd, 1976, str. 275–310.
361. Tosics, Iván, „City development in Central and Eastern Europe since 1990: The impacts of internal forces", in: *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (edited by F. E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Nataša Pichler-Milanović), Tokyo – New York – Paris, 2005, p. 44–77.
362. Тотев, Анастас Ю., „Миграционни и урбанизационни процеси в България", *Икономическа мисъл 6,* София, 1971, стр. 32–40.
363. Тотев, Анастас Ю., „Урбанизацията и социално-икономическите проблеми на града", *Икономическа мисъл 3,* София, 1971, стр. 51–65.
364. Тошић, Драгутин – Невенић, Марија, „Нодална регија инструмент просторно-функционалне организације Србије", *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић" САНУ,* књ. 57, Београд, 2007, стр. 297–307.

365. Tošić, Milica, „Strukturne promene u industriji SR Srbije van pokrajina (1971–1985), *Industrija : časopis za ekonomiku industrije,* god. XVI, br. 2, Beograd, april–maj 1988, str. 59–77.
366. Trkulja, Jovica, „Aporije neuspele modernizacije u prvoj i drugoj Jugoslaviji", *Tokovi istorije 1–2,* Beograd, 1993, str. 17–29.
367. Тъпкова-Петкова, Василика, „Втора 'варваризация' на дунавските градови (XI–XII в)", в: *Средновековният Българки град* (ред. Петър Петров), София, 1980, стр. 47–55.
368. Ћирковић, Сима, „Урбанизација као тема српске историје", у : *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век),* ур. Јованка Калић и Милосав Чоловић, Смедерево–Београд, 1992. стр. 9–19.
369. Фичоров, Иван, „Численост и състав на индустриалците в България в средата на 40-те години на XX в", *Исторически преглед,* кн. 5–6, София, 2003, стр. 123–125.
370. Frenč, R. A., Hamilton, F. E. I., „Postoji li socijalistički grad?", *Sociologija grada* (priredio Sreten Vujović), Beograd, 1988, str. 343–355.
371. Хаджиева, Румяна, „Стопански структури в градската икономика на Горна Джумая от начало до средата на XX век", *Изветия. Исторически музей Благоевград,* том II, Благоевград, 2001, стр. 160–166.
372. Хаджиева, Румяна, „Обществените празници в Горна Джумая като елемент на новата гражданска култура", *Балканистичен форум 2,* Благоевград, 1997, стр. 131–135.
373. Ханиг, Јирген, „Школа, образовање", *Историја, лексикон појмова* (ур. Рихард ван Дилман), Београд, 2010, стр. 328–348.
374. Харбова, Маргарита, „Архитектурни знаци на социализма – обезличаване, отчуждаване, гигантомания", *Социализмът – реалност и илюзии : етнологични аспекти на всекидневната култура* (ред. Радост Иванова, Ана Лулева, Рачко Попов), София, 2003, стр. 224 – 230.
375. Hartmuth, Maximilian, „Negotiating Tradicion and Ambition : a Comparative Perspective on the 'De-Ottomanisation" of Balkan Cityscapes", *Urban Life and Culture in Southeastern Europe : Anthropological and Historical Pespectives* (ed. Klaus Roth, Ulf Brunnbauer), Ethnologia Balkanica, Vol. 10/2006, Berlin, 2006, p. 15–33.
376. Хисарлъшка-Танова, Спасина, „Горноджумайско въстанието от 1902 година", *Пирински край : краеведски изследвания* (състав. Йордан Ванчев), Благоевград, 1996, стр. 82–87.
377. Horvat, Branko, „Tehnički progres u Jugoslaviji", *Ekonomska analiza 1–2,* Beograd, 1969, str. 46–49.
378. Хорват, Бранко, „Узроци кризе привредног развоја југословенског друштвено-економског система", *Економија и политика. Научни скуп* (ур. Иван Максимовић), Београд, 1986, стр. 13–16.
379. Храбак, Богумил, „Чачак у доба Аустро-угарске окупације (1915–1918), *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Б. К. Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, стр. 164–168.
380. Храбак, Богумил, „Привреда друштвени односи и политички живот Чачка од 1918. до 1941. године", *ЗРНМ XXIV,* Чачак, 1995, стр. 215–314.
381. Цанкова-Петкова, Геновева, „Съдбата на българския град под византийско владичество (като административен, стопански и културен център)", в: *Средновековният Българки град,* (ред. Петър Петров), София, 1980, стр. 57–66.

382. Царић, Небојша – Царић, Анђелка, „Индустријализација Југославије – основни проблеми концентрације производње и равномерног развитка земље", *Зборник Матице српске за друштвене науке,* Нови Сад, 1979, стр. 151–170.
383. Цветкова, Искра, „Бежанският върос и миграционните процеси в Пиринския край – 1944–1949", *Пирински край : краеведски изследвания* (съст. Йордан Ванчев), Благоевград, 1996. стр. 134–141.
384. Цветкова, Искра, „Благоевград през 60-те – 80-те години XX век. Ускорена индустриализация. Нови градоустройствени решения", *Известия. Исторически музей Благоевград,* том II, Благоевград, 2001, стр. 237–241.
385. Cvetković, Vladimir, „Usud moderniteta", *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka 1* (ur. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović), Beograd, 1994, str. 59–67.
386. Čaldarović, Ognjen, „Neočekivane posledice planiranja razvoja gradova u Jugoslaviji", *Sociologija,* god. 28, br. 4, Beograd, 1986, str. 561–571.
387. Čaldarović, Ognjen, „Simbolički grad : nekoliko napomena o doživljavanju grada", *Filozofska istraživanja,* god. 8, br. 25(2), Beograd, 1988, str. 611–618.
388. Чичовска, Весела, „Главлит (1952–1956). Изграждание на единна цензурна система в България", *Исторически преглед,* кн. 10, София, 1991, стр. 38–69.
389. Чичовска, Весела, „Просветната политика в България 40-те – 50-те години (училището от просветната реформа до съветизацията)", *Исторически преглед,* кн. 2, София, 1994–1995, стр. 59–107.
390. Чобељић, Никола, „Југословенски економски модел у историјској ретроспективи", у: *Југословенски модел социјалистичке привреде (тржишног социјализма) : теоријска заснованост и могућност операционализације, Економски зборник књ. VIII* (ур. Никола Чобељић), Београд, 1991, стр. 15–35.
391. Čučković, Dušan, „Superponirana mreža 220 kV", *Elektroprivreda Jugoslavije* (ur. Zdravko Milanović), Beograd, 1962, str. 45–49.
392. Шешић-Драгићевић, Милена, „Приватни живот у времену телевизије", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 733–767.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

А

Абелес, Марк, 92, 93.
Авдић, Селведин, 445.
Аврамов, Венцислав, 450.
Аврамов, Иван, 318–319.
Адамовић, Љубиша С., 197, 230.
Акшаров, Кирил, 331, 337.
Александрић, Милева С., 403.
Ангелов, Веселин, 66, 205.
Ангелова, Милена, 421.
Андонов-Полјански, Христо, 205.
Андреева, Роза, 451, 477.
Андропов, 129.
Андрејевић, Коста, 435.
Андруш, Грегору (Andrusz, Gregory), 263, 265.
Антонић, Слободан, 54, 57, 75, 90, 446.
Антонов, Кирил, 174, 208, 219, 242, 244, 247, 335, 383, 418.
Антонов, Стојан (Антонов, Стоян), 425.
Антоновић, Милош, 35.
Апостолов, Величко, 335.
Арган, Ђулио Карло, 262.
Аријес, Филип, 313, 353.
Аристотел, 32.
Арсенијевић, А., 289.
Аспарухов, Кирил , 331.
Ацовић, Драгомир М., 412.

Б

Бадњаревић, Рашо, 465.
Баев, Јордан (Баев, Йордан), 205.
Баева, Искра, 16, 19, 26, 56, 65–66, 69, 72–73, 76–77.
Бајић, Мијодраг, 441.
Бајрактаревић, Мирко, 469.
Баландир, Жорж, 456.
Бараковски, Христо, 424.
Барток, Ева, 408.
Басан, Мишел, 34, 349–350.
Бебек, Жељко, 409.
Бекић, Дарко, 68.
Белоусов, Владимир, 313.
Бенбасат, Алберт, 414.
Беневоло, Леонардо, 32, 34, 261, 285.
Бербенлиев, Пејо (Бербенлиев, Пейо), 278.
Бергхолц, Макс, 397.
Беренд, Иван, 26, 45, 50, 52, 70, 74, 107, 147, 254, 389.
Берк, Питер, 20, 31, 63.
Берковић, Ема, 460.
Беров, Љубен (Беров, Любен), 471.
Беров, Христо, 16.
Биланџић, Душан, 26, 60, 71–72, 75.
Биљарски, Димитр (Билярски, Димитър), 174.
Бисковски, Валериј, 455.
Бјелајац, Миле, 68.
Бјелица, Петар, 120.
Благоев, Димитр (Благоев, Димитър), 321, 421, 423.
Благојевић, Љиљана, 273.
Благојевић, Милош, 36.
Бобић, Милош, 299–300.
Богданова, Румјана (Богданова, Румяна), 124.
Богданова, Светлана, 418.

Богдановић, Богдан, 412.
Богдановић, Марија, 90, 104.
Богдановић, Мира, 49.
Богетић, Драган, 68, 73.
Богићевић, Велисав, 69.
Божилов, Иван, 174, 366, 384–386, 415, 419.
Божовић, Богосав, 308.
Божовић, Драгана, 86.
Бојанић-Лукач, Душанка, 37.
Бојовић, Бранко, 267.
Бојовић, Радивоје, 282.
Бојовић, Снежана, 372.
Бојчева, Вера (Бойчева, Вера), 371, 381.
Болчић, Силвано, 103–104, 119, 280.
Бонџић, Драгомир, 372.
Ботев, Б., 211.
Ботев, Борис, 367, 383, 420.
Бошковић, Драгутин, 114, 121, 223.
Бошковић, Мило, 444.
Брајовић, Александар, 186, 293, 433–434, 436, 447, 466–477.
Брајовић, Младен, 287.
Брашован, Драгиша, 273, 294.
Бреговић, Горан, 409.
Брежњев, 129.
Бркановић, Љубо, 121.
Бродел, Фернан, 35.
Броз, Јосип – Тито, 19, 66–67, 74, 271, 397, 482–484.
Брунбауер, Улф, 39, 73.
Булев, Тодор, 278.
Бучински, Кирил, 247.

В

Ван Дилман, Рихар, 104, 370.
Ванић, Петар, 80.
Ванчев, Јордан (Ванчев, Йордан), 84, 89, 365.
Вапцаров, Никола, 415–416.
Вар, Каролине Ф., (Ware, Caroline, F.) 260.
Василева, Бојка (Василева, Бойка), 275, 366.
Василијевић, Видоје, 122.
Василијевић, Владан А., 267.
Василић, Витомир, 148, 286, 400.
Василић, Миодраг, 146.
Васић, Драгиша, 43.
Вацић, Александар М., 111, 115–116.
Вачков, Даниел, 66, 69, 73, 123, 126.
Везенков, Александр (Везенков, Александър), 39, 52, 91.
Велимировић, Николај, 398.
Вељковић, Александар С., 19, 41, 102.
Вељковић, Радмило, 195.
Венсен, Жерар, 313, 353.
Веселиновић, Андрија, 82.
Веселиновић, Чедомир, 114, 121.
Вестад, Од Арне, 47.
Вилимановић – Јанковић, Надежда, 378.
Вирт, Луис, 33, 41.
Вишњевскиј, Анатолиј Григоревич (Вишневский, Анатолий Григорьевич), 26, 45, 52–53, 107, 254, 265, 370, 388, 478, 486.
Вишњић, Александар, 96–97, 233.
Влајчић, Мила, 402.
Влчанов, Асен (Вълчанов, Асен), 209, 215, 334.
Вогелник, Долфе, 268.
Воденичаров, Петр (Воденичаров, Петър), 473, 477.
Војиновић, Душан М., 163, 304.
Вреск, Милан, 41.
Врцељ, Ђорђе, 194.
Вујовић, Драгољуб, 80.
Вујовић, Драгослав, 239.
Вујовић, О., 374
Вујовић, Сретен, 6, 15, 25–26, 31–34, 43–45, 50–51, 259, 261–262, 266–270, 299–300, 302, 309, 390.
Вујошевић, Вероника, 41, 106, 155.
Вукадиновић, Радован, 72.
Вукмановић, Светозар – Темпо, 160.
Вуков, Николај (Вуков, Николай), 414.
Вуковић, Слободан, 117–118.
Вукосављевић, В., 169.
Вукосављевић, Миладин М., 143–144, 162, 164–165, 169, 191–193, 203, 226–229, 241, 288, 405, 438, 446.
Вуловић, Милован, 82–83, 282, 411–412.
Вутов, Лазар, 174.

Г

Гавриленков, Ст., 211, 214.
Гаврилова Рајна (Гаврилова, Райна), 476.
Гавриловић, Дара, 434.
Гавриловић, Данијела, 55.
Гавриловић, Милован, 96.
Гајгер, Владимир, 134.
Гајић, Константин, 195.
Галбрајт, Џохн Кенет, 104.
Гарбо, Грета, 88.

Гелемеров, Спас – Кос, 247.
Генешки, Митко, 248–249.
Георгиев, Ставри, 205.
Георгијев, Глб (Георгиев, Гълъб), 96.
Германов, Стојан (Германов, Стоян), 205.
Геров, Димитр (Геров, Димитър), 205.
Гиденс, Ентони, 46–49, 99, 103–104, 260, 355, 428.
Гидион, Зигфрид, 261.
Глигоријевић, Живорад, 105, 237.
Глишић, Миломир В., 169.
Гњатовић, Драгана, 105, 109, 114, 122, 157, 233, 356.
Голубовић, Драган, 380.
Голубовић, Драгољуб, 145, 183.
Гошев, Антон, 96–97.
Гошњак, Иван, 160–161.
Грасијани, Белина, 177.
Грахек Раванчић, Мартина, 134.
Гредељ, Стјепан, 25, 46, 49, 79.
Григоров, Димитар, 19, 397.
Грнчарова, Камелија (Грънчарова, Камелия Г.), 317–318, 417.
Гропијус, В., 261–262.
Груев, Михаел, 69, 72, 76, 275–276, 362, 364–365, 448, 470.
Goubert, Pieere, 63.
Гугов, Неделчо, 319, 327.
Гудац – Додић, Вера, 353, 355.
Гудић, Миленко, 120.
Гурванов, Валентин, 451.
Гурвич, Жорж, 31.

Д

Давидовић, Горан, 27, 62, 83, 86, 142, 145, 165–166, 296, 406, 408–409, 412, 431, 435–436, 464.
Даскалов, Георги Д., 66.
Дашић, Јарослав, 81, 85, 131–133, 135–137.
Де Куланж, Фистел, 34.
Деветаковић, Стеван, 107.
Делчев, Гоце, 418, 422–423, 480.
Денегри, Јеша, 72.
Дерменџиев, Крум (Дерменджиев, Крум), 417, 423.
Деспот, Војин, 148.
Деспотовић, Нада, 315, 433.
Детелић, Мирјана, 37.
Диби, Жорж, 313, 353.
Дико, Дишев, 249.
Димитријевић, Бојан Б., 154, 191.
Димитров, Георги В., 87.
Димитров, Ив., 175.
Димитров, Николай, 250.
Димитрова, Снежана, 16.
Димитровска Андревс, Калиопа, 264, 266.
Димић, Љубодраг, 26, 60, 70–71, 74–75.
Динкић, Млађан, 122.
Димковић, Драгутин, 422.
Диркем, Емил, 43.
Дитрих, Марлена, 89.
Дичев, Ивајло (Дичев, Ивайло), 278–279, 390, 474, 476.
Дјаков, Добромир, (Дяков, Добромир), 216.
Дјумишић, Осман, 195.
Добривојевић, Ивана, 109, 110, 356, 429, 468.
Добријевић, Чедомир, 149.
Дојнов, Дојно (Дойнов, Дойно), 84.
Докић, Мирко, 145, 183.
Докнић, Бранка, 392, 399.
Донев, Захари, 96.
Драгишић, Петар, 69, 108.
Дроснева, Елка, 19, 50.
Дуда, Игор, 429.
Дулкан, Станислав, 121.

Ђ

Ђекић, Перица, 155.
Ђелошевић, Владета, 442.
Ђилас, Милован, 67.
Ђинић Томислав „Ђикула”, 98.
Ђовани, Леви (Giovani, Levi), 63.
Ђокић, Владан, 290.
Ђокић, Радослав, 429.
Ђоковић, Милан, 158, 162, 167, 186, 195–198, 201, 231, 289, 293, 308, 375, 402, 406, 408, 432–434, 442, 460–464.
Ђоковић, Михаило – „Тикало”, 406.
Ђорђевић, Борисав, („Бора Чорба”), 405, 436.
Ђорђевић, Живота, 118, 152–153, 156–158.
Ђорђевић, Мирослав, 107.
Ђорђевић, Младомир „Пуриша”, 404, 406.
Ђорђевић, Тихомир, 25, 40.
Ђукић, Ђорђе, 221, 232, 237.
Ђукић, Милун, 231.
Ђурђевић, Марина, 273.
Ђурић, Војислав, 260.
Ђурковић, Мирко, 135.
Ђуровски, Лазар, 71

Е

Едвин, Фредерик, 266.
Еленков, Иван, 413–414.
Ењеди, Ђерђ (Enyedi, György), 263.
Ериксен, Томас Хилан, 52.

Ж

Жабкар, Едвард, 158–159.
Жанин-Чалић, Мари, 42, 60, 140, 282.
Жданов, 273.
Живановић, Милан, 309.
Живановић, Стана, 407.
Живановић, Тихомир, 223.
Живков, Људмила, 76, 414.
Живков, Тодор, 72–73, 76–77, 125, 205–206, 242–243, 279, 414, 418, 454–455, 474, 482.
Живковић, Милољуб, 433.
Живковић, Мирослав, 269, 299, 444.
Живковић, Митрован, 442, 447.
Живковић, Никола, 108, 156–157.
Жоа, Доминик, 34, 349–350.
Жорж, Пјер, 31.

З

Занини, Пјеро, 93.
Затежић, Новица, 203.
Захариев, К., 322, 382–383.
Захаринов, Костадин, 96, 323–324.
Захов, Тодор, 382.
Зашев, Милан, 96.
Звекић, Мирослав, 195.
Здравковић, Тома, 440.
Зековић, Славка, 107, 237.
Зечевић, Миодраг, 28, 143, 145.
Зимел, Георг, 32.
Зиројевић, Олга, 38.
Зите, Камило, 32.
Златар, Бехија, 38.
Златев, Златко, 124, 363, 381.
Златић, Божидар, 158, 196–198, 231.
Златић, Михаило, 95.
Знеполски, Ивајло (Знеполски, Ивайло), 26, 66, 73, 91, 275, 382, 413–414, 448, 471.
Зорић, Драган, 196, 231.
Зундхаусен, Холм (Sundhaussen, Holm), 40, 75, 405.

И

Иванишевић, Миливоје, 393, 395.
Иванковић, Радмило, 120, 149.
Иванов, Кирил, 334.
Иванов, Константин, 251, 327.
Иванов, Мартин, 73, 76, 127, 245, 473.
Иванова, Вера, 249.
Иванова, Невена, 335, 383, 385.
Иванова, Радост, 277, 414, 474.
Ивановић, Зорица, 470.
Ивановић, Миодраг, 271.
Ивковић, Зорица, 282.
Ивковић, Милена, 313.
Измирлиев, Емил, 450, 456.
Илић, Бисерка, 240.
Илић, Веселин, 429.
Илић, Миле, 94.
Илић, Мирослав, 439–440, 481.
Илић, Саша, 148.

Ј

Јаворов, Пејо (Яворов, Пейо), 87, 423.
Јадков, Димитр (Ядков, Димитър), 247.
Јаковљевић, Милутин, 132–133, 148, 150, 187, 224.
Јанев, Душанка, 144, 187, 267.
Јанчовичин, Никола (Янчовичин, Никола), 246.
Јањетовић, Зоран, 394.
Јањић, Саво, 132.
Јараковић, С., 435.
Јаралов, Јурич (Яралов, Юрий), 277.
Јасић, Владимир, 159.
Јаћимовић, Миодраг, 378, 398, 433, 465–466.
Јеумовић, Надежда, 374.
Јефтовић, Милош, 98, 182, 188–189, 203, 228–239, 241, 412, 437, 439.
Јованић, Гвозден, 134–135.
Јовановић, Александар, 115, 405.
Јовановић, Владан, 68, 88.
Јовановић, Драгић, 95.
Јовановић, Ђокица, 396.
Јовановић, Ђорђе, 145, 182.
Јовановић, Леонид, 153, 159.
Јовановић, Љубиша, 405.
Јовановић, Мирослав, 6, 15, 18, 22, 67, 75, 88, 356, 373.
Јовановић, Олга, 311.

Јовановић, Радмило Б., 41.
Јовановић, Радомир, 120.
Јовашевић, Владан С., 80, 85, 155, 163, 168, 284, 286, 312, 341, 379–380, 398–399, 401.
Јовашевић, Мила, 402, 404.
Јовић, Борисав, 185.
Јовић, Видојко, 80.
Јоловић, Петар „Беска", 158, 235, 286.
Јорданов, Богдан (Йорданов, Богдан), 95.
Јорданов, Јордан (Йорданов, Йордан), 331, 336.
Јорданов, Славчо (Йорданов, Славчо), 249.
Јурков, Мирчо (Юрков, Мирчо), 27, 97, 172–177, 209, 212, 214, 325, 366–367, 383, 423.
Јуруков, Христо (Юруков, Христо), 96, 325, 385, 451.

К

Кабакчиева, Петја, (Кабакчиева, Петя), 471.
Кадијевић, Александар, 26, 262–264, 273.
Казер, Карл, 41, 92.
Калајџиев, Борис (Калайджиев, Борис), 325.
Калинова, Евгениа, 16, 19, 26, 56, 65–66, 69, 72–73, 76.
Калић, Јованка, 22, 36.
Калудин, Крум, 247.
Каменова, Тодорка, 424.
Камински, Иван, 159.
Кандиларов, Евгениј (Кандиларов, Евгений), 26, 95, 125, 127, 216, 240, 381.
Каниц, Феликс, 80.
Кантуров, Иван, 89, 336.
Капларевић, Комнен, 442.
Капор, Момо, 290, 406.
Каракаш Обрадов, Марица, 134.
Карастојанов, Тодор (Карастоянов, Тодор), 424.
Карахасан, Мустафа, 434.
Карличић, Владе, 158.
Касабов, Јордан Димитров (Касабов, Йордан Димитров), 171, 472.
Кастелс, Мануел, 33, 50.
Катанић, М., 430.
Кацаров, Димитр (Кацаров, Димитър), 335–336, 341.
Качић, Анте, 192, 195.
Кенеди, Пол, 260.
Керемидчиев, Борис, 87–89, 320.
Керемендчиев, Коста, 218.
Кеста, Петр (Кеста, Петър), 454.
Кехајов, Георги (Кехайов, Георги), 96.
Кидрич, Борис, 105.
Кираджиев, Светлин, 37, 61.
Киров, Красимир, 27, 174, 178, 206, 208, 246–247, 249–250, 332, 335, 341, 451.
Класанов, Методи, 277, 279.
Кнежевић, Дејан, 240.
Кънчов, Васил (Кънчов, Васил), 58.
Ковачев, Симеон, 153–154, 189, 225–226.
Ковачевић – Којић, Десанка, 37.
Ковачевић, Бранко, 133, 155, 158–159, 190–191, 225–226, 377, 379.
Ковачевић, Јелена, 380.
Коенен-Итер, Жак, 90.
Козлов, Владимир, 456.
Којић, Бранислав, 19, 39–40, 42.
Којић, Добривоје, 145, 185.
Кока, Јирген, 21.
Кокотовић, Душан, 444.
Кол, Џон. Ј., 373.
Коларов, А., 208.
Колунџија, Никица, 120.
Константиновић, Радомир, 397.
Кораксић, Мирослав, 162, 430, 435.
Кораћ, Жарко, 262.
Корбизије, 261–262.
Коровицина, Наталија Васиљевна (Коровицына, Наталья Васильевна), 26, 45, 53, 350, 370, 486.
Кортус, Јозеф, 270, 284.
Косановић, Снежана, 200.
Косигерски, Тодор, 358.
Костић, Веселин, 38.
Костић, Цветко, 105, 263, 443, 469.
Костев, Невена, 477.
Кофман, Венсан, 34, 349–350.
Кремптон, Ричард Џ., 66, 69–70, 73, 76.
Кристел, Силвија, 468.
Крлежа, Мирослав, 43.
Крндија, Драго, 118.
Крнета, Милорад, 99, 280.
Крсмановић, Драган, 171.
Крстев, Крстју (Кърстев, Кръртю), 249.
Крстева, Љубка (Кръстева, Любка), 336.
Крунић, Радојко, 95.
Кукић, Бранко, 396, 403.
Кулен, Гордон (Cullen, Gordon), 32.
Куљић, Тодор, 52.
Куманов, Милен, 62, 89.
Куртовић–Фолић, Нађа, 282.

Л

Лазаревић, Нада, 262.
Лазаров, Димитр (Лазаров, Димитър), 249.
Лазић, Младен, 90–91.
Лазовић, Раденко С., 441.
Лакер, Волтер, 44.
Лалков, Милчо, 66.
Ланг, Шон, 21, 355.
Ланкастер, Берт, 408.
Леви, Марсел, 363.
Лејкин, Џејсон М., 48.
Лекић, Богдан, 28, 143, 145.
Лемпи, Џон Р., 197.
Лењин, 420.
Лесковшек, Франц, 161.
Летић, Ковиљка, 85.
Лефевр, Анри, 31, 34, 47, 261, 349, 426, 503.
Лилов, Александр (Лилов, Александър), 206, 242–243.
Линч, Кевин, 32, 262, 291.
Липсет, Сејмур Мартин, 48.
Лисичков, Стојан (Лисичков, Стоян), 174.
Линц, Хуан Ј., 54–55, 64, 74.
Лишев, Страшимир Н., 37.
Лонгворт, Филип, 45, 50.
Лука, 16.
Лукић, Милорад, 158.
Лукић-Крстановић, Мирослава, 409.
Луковић, Бошко, 280, 284.
Лулева, Ана, 277, 474.
Лулејска, Миглена (Лулейска, Миглена), 89.
Луџев, Димитр (Луджев, Димитър), 25, 124, 173, 175, 274.

Љ

Љубичић, Никола, 412.
Љутов, Атанас (Лютов, Атанас), 27, 174, 178, 206, 208, 246–247, 249–250, 332, 335, 341, 451.

М

Мазе, Каспар, 390.
Мазовер, Марк, 34.
Мајданац, Боро, 117–118, 148.
Мајсторовић, Стеван, 395.
Максимовић, Бранко, 281.
Максимовић, Живорад („Жика Макс”), 404–405.
Максимовић, Зоран, 467.
Максимовић, Иван, 122.
Максимовић, Љубомир, 35.
Малавразић, Ђорђе, 470.
Малешевски, Крум, 445–446.
Мамушев, Атанас, 449, 472.
Мамфорд, Луис, 32, 34, 46, 104, 179, 260, 427.
Мандић, Станоје, 168.
Манић, Момчило, 195.
Манојловић, Олга, 391.
Маринковић, Зоран, 304–305, 402.
Маринковић, Јулка, 401.
Маринковић, М.Ј., 231.
Маринковић, Радован М., 80, 85, 143–144, 155, 162–165, 168, 191–193, 203, 226–229, 284, 286, 288, 304–305, 312, 341, 358, 379–380, 398–399, 402.
Маринов, Чавдар, 73, 76, 205.
Маринова-Христиди, Румјана (Маринова-Христиди, Румяна), 381.
Мариновић – Узелац, Анте, 260.
Мариновић, Миломир, 404, 436, 465.
Марјановић-Душанић, Смиља, 36.
Маркова, Добринка, 88–89, 366, 415, 418, 452, 474.
Маркова, Мира, 477.
Марковић, Жељко, 291.
Марковић, Љубомир, 398.
Марковић, Никола, 240.
Марковић, Оливера, 16.
Марковић, Предраг Ј., 19, 25, 48, 68, 72, 273, 356, 391, 394, 408, 429, 465, 468.
Марковић, Светислав Љ., 357, 361, 377–380, 402.
Марсенић, Драгутин В., 108, 110, 112, 119, 122.
Мартинели, Алберто, 79.
Марчев, Ар., 214.
Марчева, Илияна, 19, 26, 76, 123–126, 128–130, 272–276.
Матеев, Борис, 363, 381.
Матијашевић, Ј., 164, 227–228, 241.
Матијевић, Милан, 182.
Матијешчић, Зденко, 153–154, 189, 225–226.
Матић, Ђорђе, 441.
Матовић, Емилија, 146.
Матовић, Маријана, 404.
Матовић, Мијо, 203.
Матовић, Слободан, 311.
Мацура, Владимир, 19, 270, 281, 286.

Маџар, Љубомир 206, 109, 111, 115, 120.
Менцингер, Јоже, 115.
Мереник, Лидија, 75.
Месарић, Милан, 311.
Мецанов, Драгана, 274.
Мештровић, Иван, 411.
Мигев, Владимир, 69, 72–73, 76–77, 363, 381.
Мидлих, Ханс – Михаел, 98.
Мијатовић Бошко, 118, 152–153, 156–158.
Мијић, Драго, 120.
Миладинова, Јулија (Миладинова, Юлия), 476.
Милаковић, Младен, 149–150.
Миланović, Здравко, 120.
Милетић, Добросав – Боба, 156.
Миливојевић, Слободан, 183.
Миликић, Веселин, 410.
Милић, Владимир, 104, 460.
Милић, Слободан, 120, 148.
Милићевић, Наташа, 25, 60, 117, 134, 269.
Милојевић, Живомир, 121.
Милорадовић, Горан, 67, 389, 397.
Милосављевић, Божидар, 313.
Милосављевић, Милош, 95, 97.
Милосављевић, Оливера, 399, 403.
Милошевић, Божо, 104.
Милошевић, Вучко, 95.
Милошевић, Милијан, 399, 401.
Милошевић, Немања, 171.
Милошевић, Слободан, 74.
Милошевски, А., 129.
Миљковић, Душан, 28, 119, 146, 245.
Миљковић-Катић, Бојана, 41.
Мимица, Аљоша, 90, 104.
Минић, Драгомир, 95, 97.
Минић, Милош, 95, 97, 479.
Минић, породица, 97.
Миновић, Жика, 308.
Мирковић, Д., 444.
Мирнић, Карло, 260.
Мирчев, Антон, 335–336, 341.
Митрев, Александр (Митрев, Александър), 250.
Митровић, Андреј, 49.
Митровић, Дојчило, 135, 165, 199, 202, 238.
Митровић, Михаило, 270, 284–286, 289, 297, 404.
Митровић, Момчило, 68, 117.
Мићовић, Милан, 155.
Михаиловић, Драгослав, 68.
Михаиловић, Коста, 18, 44, 144, 276.
Михаиловић, Ратомир „Точак”, 405–406, 436.
Михајлов, Емил (Михайлов, Емил), 245, 337, 367.
Михаљевић, Гаврило, 299, 302.
Мичев, Добрин, 19, 62, 81–82, 94, 317, 324, 326, 366, 384, 386, 416–417, 422.
Мишић, Димитрије, 108, 117–118.
Мишић, Синиша, 37.
Мишкова, Диана, 50.
Мојсиловић, Мирослав Миле, 85, 182, 187, 193, 196–197, 201, 236, 238, 240, 280, 295, 308, 315, 358, 360, 431–432, 434, 447, 462, 464.
Момчиловић, Драгољуб, 270.
Монев, Костадин, 208–209, 243–245, 473.
Морача, Перо, 60.
Мргић, Јелена, 37.
Мркшић, Данило, 241.
Муратова, Нурие, 87–88, 139, 317, 421.
Мусил, Јири (Musil, Jiří), 264.
Мустецић, И., 185.
Мусулин, Светозар, 195.
Мутафчиев, Људмил (Мутафчиев, Людмил), 208–209, 243–245, 473.

Н

Невенић, Марија, 56.
Негут, Силвиу (Negut, Silviu), 266.
Недин, И., 476.
Немања, Стефан, 82.
Немањић, Милош, 396.
Ненезић, Драган, 171.
Нешић, Миланка, 296, 305, 316, 437–438.
Никова, Господинка, 127, 129.
Николић, Биљана, 86.
Николић, Велимир, 149.
Николић, Јован – „Јоф”, 406.
Николић, Миодраг, 28, 116, 119, 122–123, 129, 146, 149, 245,
Николић, Мирјана, 395.
Николић, Радојко, 355, 441.
Николић, Слободан, 6.
Николова, Тања (Николова, Таня), 62, 89.
Николова, Цв., 332.
Никулкина, Лиљана (Никулкина, Лиляна), 330–331.
Никшић, Милорад, 95, 97.
Ниче, Фридрих, 398.

О

Обрадовић, Марија, 26, 46, 48–50, 54, 60, 67–68, 99, 104, 109, 240.
Обреновић, династија, 82–83.
Обреновић, Миодраг, 168.
Обућина, Лека, 375–376, 408, 431, 463.
Огњанов, Љубомир Г. (Огнянов, Любомир Г), 66.
Орбовић, Марија, 83, 402, 404.
Остојић, Оливера, 288.
Оташевић, Даница, 239, 290, 315, 433, 437, 439.

П

Павићевић, Александра Б., 353–354, 391, 414.
Павлица, Бранко, 157.
Павлов, Иван, 476.
Павловић, Вукашин, 390.
Павловић, Косара, 395.
Павловић, Лела, 27, 62, 83, 142, 145, 165, 296, 406, 408–409, 431, 435–436, 464.
Павловић, Стеван, 34, 41–42.
Пајић, Миленко, 404.
Пајовић, Душан, 271.
Палагачев, Никола, 246.
Паларе, Мајкл, 40.
Палешутски, Костадин, 87.
Панајотов, Филип (Панайотов, Филип), 95, 393, 371, 414.
Панев, Панчо, 325.
Паникер, К.М. (Panikkar, K.M.), 260.
Пантелић, Никола, 355.
Пантић, Драгомир, 55, 446.
Пантовић, Милољиб С., 166, 190, 198, 402.
Парк, Роберт Езра, 33.
Парсонс, Талкот, 47.
Парушева, Добринка, 50.
Пауновић, Горан, 85–86.
Пауновић, Марина, 437.
Пашев, Апостол, 206.
Пашић, Најдан, 71.
Пашић, Никола, 83.
Пашова, Анастасија (Пашова, Анастасия), 473, 477.
Пезо, Омер, 118, 153–154, 156, 189, 225.
Пејановић, Светозар, 432.
Пејовски, Владимир, 157.
Пендев, Петр (Пендев, Петър), 332.
Перишић, Мирослав, 15, 25, 68, 79, 206, 371–372, 392–393, 441.
Перовић, Латинка, 26, 46, 48–49, 240.
Петковић, Владислав – Дис, 411, 497.
Петковић, Драгољуб, 405.
Петковић, Никола, 143–144, 162, 164–165, 191–192, 203, 227–229, 288.
Петовар, Ксенија, 277, 289, 300–303.
Петрановић, Бранко, 26, 60, 67–68, 70–72, 74–75, 108.
Петров, Петр (Петров, Петър), 37.
Петров, Стефан, 96–97.
Петрова, Љубима (Петрова, Любима), 383, 418.
Петровић, Владимир, 352.
Петровић, Јосип, 153–154, 189, 225–226.
Петровић, Милић Ф., 392, 399.
Петровић, Мина, 25, 31, 33–34, 44–45, 50–51, 272, 277, 301, 306.
Петровић, Надежда, 400–401, 411, 497.
Петровић, Ненад, 25.
Петровић, Родољуб, 80, 83, 96, 134, 201–202, 227, 294.
Петровић, Ружа, 99, 280.
Петронијевић, Милица, 401.
Пешић, Весна, 18, 25, 46.
Пиквенс, Крик, 45, 265.
Пиљак, Милан, 16.
Пиналов, Емануел, 208–209, 243–245, 473.
Пириватрић, Срђан, 66, 76.
Пискова, Маријана (Пискова, Марияна), 16, 87–88, 421.
Пихлер-Милановић, Наташа, 264, 266.
Попер, Карл Р., 21.
Попеску, Клаудија, (Popescu, Claudia), 266.
Попнеделев, Тодор, 16.
Попов, Г.Д., 423.
Попов, М., 173.
Попов, Н., 129.
Попов, Рачко, 277, 474.
Попова, Виолета, 178, 248.
Попова, Кристина, 16, 88, 421, 473, 477.
Поповић, Даница, новинар (види Оташевић, Даница)
Поповић, Даница, историчар уметности, 36.
Поповић, Драгомир С., 83.
Поповић, Илија В., 80, 141, 168, 308, 357, 361, 373, 37–379.
Поповић, Љубодраг, 355.
Поповић, Марко, 36.

Поповић, Радован, 43.
Поповић, Тома, 38.
Поптомов, Владимир, 422–423.
Прикет, Расел, 197.
Присли, Елвис, 439.
Причкапов, Лазар, 206.
Продановић, Томислав М.Ђ., 379.
Просен, Милан, 263, 272.
Прост, Антоан, 313, 353, 376, 453.
Протић, Миодраг, 397.
Прпа, Бранка, 26, 70, 154.
Пруст, 398.
Пургарић, Маријан, 192.
Пушић, Љубинко, 32–33, 34.

Р

Ранки, Ђерђ (Ránki, György), 50.
Радивојевић, Благоје, 398, 431–432.
Радивојевић, Миша, 404.
Радивојевић, Предраг, 121.
Радић, Радивој, 22, 354.
Радић, Радмила, 354.
Радичевић, Бранко В., 404.
Радмилац, Милинко, 27, 272, 277, 284–285, 288, 291–292, 394–396, 305, 308–309, 312–314, 341.
Радовановић, Зденка, 283, 290.
Радовановић, Милован, 19, 40, 42.
Радовановић, Милош, 80, 83, 282–283.
Радовић, Александар Д., 315, 405.
Радовић, Ранко, 32.
Радојковић, Љубиша, 229.
Радојковић, Мирољуб, 393.
Радуловић, Звонко, 435.
Рајић, Делфина, 6, 15, 35, 82–83, 294.
Ракан, Драг., 313.
Ранковић, Миодраг, 18.
Рацковић, Мирјана, 401.
Рашевић, Мирјана, 351, 354.
Ризов, Асен, 178, 248.
Рисимовић, Богић, 404.
Ристовић, Љубиша, 71.
Ристовић, Милан, 15, 25, 75, 185, 268, 341, 354, 356, 459, 463.
Рогић, Иван, 99.
Ројачки, Пајсиј (Роячки, Паисий), 247.
Ромеин, Ј.М. (Romein, J.M.), 260.
Росић, Илија, 107.
Рот, Клаус, 39, 389, 428, 449, 478.
Рупов, Ив., 416.
Рус, Вељко, 122.
Русмир, Живко, 158.

С

Сагеата, Раду (Săgeată, Radu), 472.
Савељић, Бранислава, 300.
Савић, Олга, 268, 312.
Савовић, Саша, 405.
Самарџић, Радован, 37–38.
Сандев, Константин, 328.
Сандева, Вилхелмина, 319.
Сандерс, Питер, 33.
Саринен, Елил (Saarinen, Eliel), 301.
Седлецки, Катарина, 354.
Секељ, Ласло, 18, 26, 71, 75, 91.
Селенић, Слободан, 268.
Селењи, Иван (Syelenyi, Ivan), 263, 265.
Семерџиев, Петр (Семерджиев, Петър), 66.
Сентић, Милица, 356.
Серафимов, Димитр (Серафимов, Димитър), 328.
Сеферагић, Душица, 270.
Симеуновић, Владимир, 351.
Симовић, Михајло, 186.
Симовић, Обрад, 155.
Симовић, Ранко, 399.
Синђић, Милош, 121.
Сираков, Христо, 247.
Смит, Дејвид М. (Smith, David M.), 265.
Сотиров, Димитр (Сотиров, Димитър), 251, 327, 368, 475.
Сочан, Лојзе, 114.
Спарић, Милојица, 222, 231–232.
Спасић, Ивана, 428.
Спирев, Мире, 138, 171–172, 189, 209, 246.
Спиров, Ат., 332.
Сребрић, Б., 185.
Ставријанос, Лефтен, 50.
Стајнов, Хајне (Стайнов, Хайне), 328.
Стаљин, 66–70, 125, 333, 420.
Стаматовић, Александар, 118, 152–154, 226.
Стамболић, Иван, 235.
Стамболић, породица, 97.
Стаменковић, Милољуб, 412.
Станић, Радомир, 285.
Становник, Петер, 114.
Становчић, Војислав, 393.
Станојевић, Влада, 145, 185.

Степан, Алфред (Stepan, Alfred), 54–55, 64, 74.
Стефанов, Нако, 127.
Стефановић, Младен, 132–133, 148, 150, 187, 224.
Стефановић, Слободан Р., 435, 441.
Стјепановић-Захаријевски, Драгана, 55.
Стоилов, Георги, 278.
Стоилов, Љубен (Стоилов, Любен), 244, 331, 338, 425.
Стојадиновић, Милан, 86.
Стојанов, Георги (Стоянов, Георги), 96–97, 172.
Стојанов, Младен, 259.
Стојанова, Михаела (Стоянова, Михаела), 89.
Стојановић, Дубравка, 15, 26, 46, 48–49, 75, 240, 306, 405, 438.
Стојановић, Љиљана, 145, 182, 186.
Стојановић, Марко, 440.
Стојановић, Радмила, 106.
Стојановић, Сретен, 411.
Стојановић, Станислав, 60.
Стојановић, Трајан (Stoianovich, Traian), 26, 34, 38–39, 41, 43–44, 50–51, 54, 108, 389.
Стојков, Борислав, 270, 313.
Стојковић, Андрија, 80, 85, 155, 163, 168, 284, 286, 312, 341, 377, 379–380, 398–399, 401.
Стојковић, Бранимир, 393, 429.
Страцимир (брат Стефана Немање), 82.
Студовић, Мирко, 134, 165–166, 199–200, 235.
Ступар, Александра, 50.
Суботић, Драган, 83, 438.
Сугарев, Делчо, 319.
Судар, Срећко, 464.
Суни, Роналд, 46, 49.
Супек, Руди, 307, 444.
Сфорца, Карло, 398.

Т

Танасијевић, Бранко, 132–133, 148–150, 187, 223–224.
Танић, Живан, 267.
Танушев, Љубен (Танушев, Любен), 330.
Тасев, Славчо, 87.
Тасински, Ангел, 96, 98, 323, 330.
Тасић, Дмитар, 87.
Тачева, Елена, 476.
Тејлор, Карин (Тейлър, Карин), 474–475.
Темпо (Вукмановић, Светозар), 160.
Тенфелде, Клаус, 104.
Тепавичаров, Веселин, 477.
Терзић, Славенко, 38, 73.
Терјешкова, Валентина, 455.
Тимотијевић, Милош, 6, 35, 41, 58–60, 81–83, 85–86, 93, 96, 130, 147, 185, 189, 222, 233, 235, 282, 289, 292, 294–295, 303, 313, 340–341, 355, 360, 400, 402, 410–412, 445, 463–464, 467–469.
Тимотијевић, Мирјана, 6, 16.
Тјулеков, Димитр (Тюлеков, Димитър), 87–88, 205.
Тодоров, Николај (Тодоров, Николай), 25, 37, 39, 43, 58.
Тодорова, Марија, 25–26, 34, 37, 49–50, 419, 427.
Тодоровић, Александар, 445.
Тодоровић, М., 230–233, 446.
Тодоровић, Милутин, 378.
Тодоровић, Мирјана, 104.
Томац, Здравко, 71.
Томашевић, Н., 202.
Томић, Милан, 80.
Тонев, Јордан (Тонев, Йордан), 450.
Тотев, Анастас Ю., 275, 279.
Тош, Џон, 21, 355.
Тошић, Бранка, 41.
Тошић, Драгутин, 56.
Тошић, Ива́н (Tosics, Iván), 266.
Тошић, Милица, 121.
Тпкова-Петкова, Василика (Тъпкова-Петкова, Василика), 37.
Трипковић, Ђоко, 68.
Трифуновић, Богдан, 85.
Тркуља, Јовица, 49.
Трофрталька, Мица (Остојић, Милица), 440.
Турза, Карел, 46.
Туцовић, Милена, 227.

Ћ

Ћелстали, Кнут, 21, 63.
Ћендић, Арсеније, 95.
Ћерамилац, Томислав, 142, 160, 166, 193–194.
Ћирић, Првослав, 297–298.
Ћирковић, Сима М., 22, 36.
Ћировић, Драган, 150.
Ћубовић, М., 437.

У

Урошевић, М., 430.
Урошевић, Милија, 160.

Урошевић, Милован, 378.
Урошевић, Милош, 96, 222.

Ф

Фичоров, Иван, 124.
Фокнер, 398.
Френч, Р.А., 45.

Х

Хаджијски, Ив. (Хаджийски, Ив.), 420.
Халприн, Лоренс (Halprin, Laurens), 32.
Хамилтон, Ф.Е.И., 45, 264, 266.
Хан, Верена, 38.
Ханиг, Јирген, 370.
Харбова, Маргарита, 37, 277, 279.
Харлу, Мајкл (Harloe, Michael), 263, 265.
Хартмут, Максимилиан (Hartmuth, Maximilian), 39.
Хаџибеговић, Иљас, 42.
Хаџиев, Петр (Хаджиев, Петър), 337.
Хаџиева, Румјана (Хаджиева, Румяна), 87, 138–139.
Хемингвеј, 398.
Хисарлшка - Танова, Спасина (Хисарлъшка - Танова, Спасина), 84.
Хобсбаум, Ерик, 85.
Хорват, Бранко, 110, 114, 122.
Хофман, Иван, 392, 399.
Храбак, Богумил, 85.
Христов, Христо, 19, 62, 81–82, 94, 317, 324, 326, 366, 384, 386, 416–417, 422.
Христова, Иванка, 421.
Христова, Ката, 451.
Хрос, Емил, 192.
Хрушчов, 70.

Ц

Цанкова-Петкова, Геновева, 37.
Царацас, Аристид, 38.
Царић, Анђелка, 118.
Царић, Небојша, 118.
Цветанов, Марин, 247.
Цветков, Борис Христов, 35, 83–84.
Цветкова, Искра, 206–207, 209, 211–212, 214, 250, 316, 365.
Цветковић, Владимир, 46.
Цвијић, Јован, 25, 39, 486.
Цокова, Полина, 16.

Ч

Чалдаровић, Огњен, 32, 264.
Чанак–Медић, Милка, 282.
Челиковић, Борисав, 40, 43.
Червенков, Влко (Червенков, Вълко), 125, 321, 421.
Червилов, Георги, 366.
Чичовска, Весела, 69, 381.
Чобељић, Никола, 108, 110–111, 115.
Чолакова, Елисавета, 319.
Чоловић, Иван, 25.
Чоловић, Милосав, 22, 36.
Чонков, Константин, 174.
Чонкова, Анна, 331, 338.
Чучковић, Душан, 120.

Џ

Џабирова, Ангелија (Джабирова, Анелия), 326.
Џејкобс, Џејн, 106, 170, 179, 254.
Џибрилов, Георги (Джибрилов, Георги), 415.
Џида, Светлана, 6.
Џојс, 398.

Ш

Шаљић, Вељко, 120.
Шантевска, Ирена, 390.
Шарковъ, Василъ, 83.
Шарланов, Диню (Шарланов, Диньу), 66.
Шверер, Луjо, 294.
Шекеџиев, Атанас, (Шекереджиев, Атанас), 328.
Шешић – Драгићевић, Милена, 439, 464.
Широкански, Кирил, 96, 217, 324–325, 330, 383, 421–422, 473.
Шое, Франсоаз, 261.
Шувар, Стипе, 269, 271, 299.

ПОЈМОВНИ РЕГИСТАР

А

абортус, (насилни побачаји, прекиди трудноће), 350–351.
Бугарска, 364, 369, 474.
Југославија, 352, 354–355, 369.
Словенија, 353.
Србија, 353, 355, 364, 369.
Хрватска, 353.
Чачак, 359–360, 369.
Абхазија, 474.
агро – град, 139.
акумулација капитала, 48, 52, 107, 109–110, 112, 118–123, 125, 196, 199, 489.
Анадолија, 39.
„антикултура", 288–389.
Албанија, Албанци, 39, 44, 65–66, 74, 84, 111, 222, 266, 356, 422.
Алексинац, 281.
Алжир, 193.
„антиград", 47.
арапске земље, 127, 162, 215.
Ариље, 281, 305.
архитектура, појам, 262.
академизам, 262, 263.
балканско наслеђе, 23, 38, 485 (Чачак, 282, 285, 400).
Благоевград, 86, 251, 316, 502.
европска (Благоевград, 317; Чачак, 83, 281–283).
значај централног градског трга (Благоевград, 326–327; Чачак, 289–290).
„интернационална", 261.
као меморија града, 32, 261–262.
класицизам, 262.
модерна, 262 (Благоевград, 316–319, 324, 326, 328–329, 336, 340–341, 425, 493–494, 501; Бугарска, 277, 279, 425; Србија, 273–274, 287; Чачак, 287, 294, 296–297, 303, 340–341, 413, 425, 492).
национална (Балкан, 39).
национални стил (Бугарска, 278–279; Србија, 273).
оријентално наслеђе (Благоевград, 317; Бугарска, 279; Чачак, 281).
рестаурација градова (Благоевград, 316, 339, 413; Бугарска, 278–279).
савремена, 261 (Благоевград, 324; Чачак, 285).
соцреализам, 263–264, 272, 389 (Благоевград, 319–321, 341; Бугарска, 277–280; Југославија, 272–273; Србија, 272; Чачак, 289, 341, 492).
уништавање наслеђа, 485 (Благоевград, 317, 493; Запад, 301; Чачак, 280, 283, 285, 291, 492).
уређење централног градског трга (Благоевград, 327–328; Чачак, 289–290).
Чачак, 288, 290, 492.
Асеновград, 61.
Атеизација, узрок модернизације (Србија), 354.
Атеница, село, 135, 169, 376.
Атина, 37, 39, 44.
„Атинска повеља", 261.
Атлантик, 51.

Аустрија, 111, 129, 157, 165, 186, 193, 197, 202, 336, 465.
Аустро-Угарска, 84.
аутомобили (моторна возила), број и врста,
Београд, 463.
Благоевград, 62, 87, 243, 330–331, 472–473, 478, 499.
Бугарска, 245, 471–472, 478.
Источна Немачка, 472.
Југославија, 145, 245, 472, 478.
Мађарска, 472.
Пољска, 472.
Румунија, 472.
Словенија, 145.
Србија, 145, 184–185, 245, 270, 429, 461–463, 472, 478, 498.
СССР, 472.
Хрватска, 145.
Чачак, 62, 85, 184–185, 227, 315, 434, 461–463, 472, 478.
Чехословачка, 472.
афричке земље, 127.

Б

Бајина Башта, 229.
Балкан, 17, 24–25, 31, 37, 38–39, 64.
ауторитарност, 446.
Балканска федерација, 65, 365.
„балкански сан", 440.
величање села, 25.
генеративни градови, 43.
главни градови, 276.
град 31, 34–39, 41–42, 79, 82, 138, 279, 485–486, 499 (Благоевград, 365, 493; Чачак, 492).
дефиниција, 34, 38.
друштво (култура), 91–92.
економска подређеност, 50.
економски напредак током социјализма 111–113, 115, 123.
изграђени станови, 277.
култура градова, 389.
модернизација (социјалистичка), 15, 17, 20–22, 24, 31, 49–51, 54–55, 350, 502.
недостатак градова, 41–43.
патријархалност, 446.
проценат градског становништва, 39–43.
ратови, 84, 148, 424.
социјалистички градови, 15.
тип куће, 279.
трансформација аграрног друштва, 17, 44–45, 50, 104
урбано наслеђе, 23, 37, 39 (Благоевград, 316–317, 339; Чачак, 281–283, 400).
ширење градова, 44.
Балкански пакт (1952-1954), 68, 171, 488.
Банат, 168.
Бангладеш, 193.
Бања Лука, 59.
Бар, 145–146, 182–184.
Белгија, 111, 147.
Бељина (село), 304–305.
Београд, 59–60, 72, 80, 85–86, 133–134, 145–147, 156, 158–159, 161–162, 166, 168, 179, 182–188, 197, 199–201, 220, 222, 230, 235–237, 241, 267–269, 272, 276, 284, 296, 299–300, 309, 371, 380, 395, 406–407, 412, 432, 436, 446, 463, 489, 493.
Берлински зид, 54.
Беч, 41, 186, 466.
Битољ, 59.
Бистрица, река, 81, 317–318, 320, 322, 329, 367.
БКП (Бугарска комунистичка партија), 96–96, 124–125, 128, 173, 176, 206–207, 217–219, 242, 274, 280, 319, 321, 328, 335, 340–342, 383, 386, 414, 421, 454, 474.
Блиски исток, 38, 196, 225, 227.
„богаташи" („милионери"),
Југославија, 460.
Чачак, 460–461.
болести (епидемије),
алкохолизам (Благоевград, 456; Бугарска, 363, 451; Чачак, 227, 308, 434, 441–442, 446–447).
велике богиње (Србија, 352; Чачак, 358).
венеричне (Чачак, 355, 467).
дечје (Благоевград, 451).
канцери (Бугарска, 362; Србија, 352).
крвних судова (Бугарска, 362).
маларија (Благоевград, 87, 366, 369, 495; Бугарска, 87, 353, 363).
менингитис (Чачак, 305).
наркоманија (Чачак, 434).
неурозе (Београд, Крагујевац и Чачак – 446).
органа за дисање (Бугарска, 362).
сифилис (Бугарска, 362; Србија, 352).
срца (Бугарска, 362; Србија, 352).
тифус (Благоевград, 367).

туберкулоза (Југославија, 352; Србија, 352; Чачак, 85, 358–359, 369, 495).
хидричне (Чачак, 304–305).
болнице, 50.
Благоевград, 366–367.
Бугарска, 363.
Југославија, 352.
Чачак, 83, 133–134, 357–358, 378.
Бор, 60.
Босна, 80, 184–185.
Босна и Херцеговина, 39–40, 42, 117–118, 153, 156.
Бразил, 161.
брак, бракови
Бугарска, 363, 474–475.
разводи (Благоевград, 475; Бугарска, 474–476; Србија, 354–355; Чачак, 368–369, 475).
распуштенице" (Србија, 469).
утицај индустријализације, 355.
Чачак, 355.
Брђани (село), 81, 136, 141, 184.
Брежани (Србиново), село, 82, 138, 173–174.
Британија (Велика Британија, Британци), 111, 147, 166, 186, 197, 200, 233–234, 371.
Будимпешта, 186, 466.
Бугојно, 163.
Букурешт, 44, 276.
Бургас, 61.
Бурма, 193.
буржоазија (грађанство),
Балкан, 39, 50, 485.
Бугарска, 274, 318, 454–455.
Југославија, 108.
Србија, 25, 396.
Чачак, 293.

В

Ваљево, 59–60, 146, 152–153, 182–183, 190, 237, 269, 312, 441, 445.
Вараждин, 432.
Варна, 61.
Варшавски пакт (1955 – 1991), 69, 271.
Вашингтон, 183, 305.
Велико Трново, 61, 279, 326.
Венеција, 37, 466.
Верона, 466.
Видин, 61.
Византија, 35–37, 39, 41, 83.
структура градова, 35–36.
Вијетнам, 129, 193, 455.
Вишеград, 85.
Власи, 84, 88, 356.
ВМРО, 84, 87–88, 140.
водоснабдевање,
Благоевград, 62, 87, 322–323, 329–330, 342 (системи: „Чакалица", 329; „Хидрокомплекс Рила", 245).
Чачак, 62, 86, 162, 291, 296, 303–306, 311, 314, 339, 342, 487, 493–494, 502 (системи: „Рзав", 305; „Семедраж", 305).
Војводина, 56–57, 119, 235, 356, 412.
Врање, 60, 206, 281.
Враца, 61.
Вреоци, 146–147, 182.

Г

Габрово, 61.
Горња Горевница (село), 81.
Горња Трепча (бања), 81.
Горњи Милановац, 85, 150, 180, 192, 199, 203, 241, 281, 305.
Горњи Вакуф, 163.
град, градови, 31–34.
административни центри, значај, 42, 45, 49, 82–83, 87–94, 147, 206, 267–268, 272, 275, 321, 340–341, 394, 399, 419, 486, 490, 493.
балкански (турско – византијски), 15, 22, 31, 34–35, 37–45, 55.
девестација простора, 306.
дефиниција, 31–34.
„дивља градња" (Благоевград, 332–334, 493; Југославија, 15, 299–303; Србија, 15, 270, 299–303, 339; Чачак, 284–285, 291–293, 295, 297–298, 310–311, 323, 339, 492).
дневни мигранти (Југославија, 265; Чачак, 308).
држање домаћих животиња (Благоевград, 334; Чачак, 314).
историјски развој (Бугарска, 36–37, 40–43; Србија, 36–37, 39–43).

локална самоуправа 94–95.
модернизација, 17, 21–22, 24–25, 47, 50–52, 104.
ограничавање досељавања (Бугарска, 275–276; Југославија, 268).
рурбанизација, 264, 478, 485, 499 (Благоевград, 492; Бугарска, 275; Југославија, 299; Србија, 269; Чачак, 492).
рустификација (Србија, 42, 282).
социјалистички, 15, 44–45.
утицај на економски развој, 105–106, 119–120.
хипоурбанизација, 45, 254, 265 (Благоевград, 337–338, 492, 494; Чачак, 295, 338–339, 492, 494).
чистоћа (Благоевград, 334, 336; Чачак, 314–315).
Градац (средњовековни Чачак), 82.
грађевинарство,
Благоевград, 324, 385.
Бугарска, 125, 177.
Чачак, 166, 202, 236.
Грамада, село, 318.
грбови социјалистичких градова
Благоевград, 424, 482.
Бугарска, 425.
Србија, 412.
Чачак, 412, 483.
Грчка, Грци, 39–40, 44, 50, 68, 84, 87–88, 111–113, 121, 147, 171, 193, 243, 245, 252, 277, 446, 465–466, 473.
Гуча, 402, 409, 411.

Д

Дан овчара (Ђурђевдан), 448, 476.
Данска, 111, 147, 197.
дедукција, 21.
„демографски прелаз", 350–351.
Бугарска, 362.
Србија, 351.
Чачак, 360–361, 369.
„демографска транзиција", 350–351, 369.
дечји вртићи, 265.
Благоевград, 88, 320, 325, 331, 337, 368, 383, 387, 495.
Чачак, 85, 376, 383, 387, 495.
чување деце (Бугарска, 476).
„дивља градња" (види под градови)
диктатура пролетаријата, 65, 71, 74.
Димитровград, 61.
дисидентство, 427.
Добрич, 61.
Драгачево (драгачевски крај), 374, 361.
друштво, 32, 34, 42–43, 46, 53, 65, 67, 72, 77, 91, 97, 105, 107, 274, 301, 349, 370, 372, 391, 429–430, 438, 448–449, 475, 499–500.
балканско, 91.
глобално, 31.
градско, 22.
грађанско, 49.
индустријско, 51, 104.
информатичко, 51.
комунистичко, 54.
модерно, 98, 103, 306.
„народне демократије", 64.
„реалног социјализма", 486.
совјетско, 254.
тоталитарно, 448.
убрзање развоја, 51.
урбанизовано, 266.
утицај Запада, 92.
цивилно, 75, 427, 501.
Државно привредне заједнице (ДСО) – Бугарска, 76.
Дубровник, 85, 467.
Дунав, 152.
Дунавски вилајет, 39.
Дупница, 245.

Ђ

Ђустендил, 61.
Ђустендилски округ, 221.

Е

Европа, 19, 35, 44, 49, 50, 67, 111, 115, 186, 222, 235, 261–262, 272, 281–283, 299, 317, 381, 389, 403, 459, 466, 468, 492.
Западна (Запад), 34–38, 43–50, 64, 67–68, 71–73, 75, 79, 91, 104, 107, 111–112, 114, 129, 147, 154, 160, 180, 188, 192, 195, 197–200, 212, 215, 220, 227–228, 230–233, 235, 239, 247–248, 253, 260, 274, 277, 301, 313, 336,

350, 352, 355–356, 362, 364, 389, 391–394, 405–406, 416, 418–419, 427, 429, 435, 448, 454–455, 457–458, 460, 466, 473, 486, 488–489, 491, 496–499.
Источна (Исток), 17, 25, 43–45, 48–50, 53–55, 64–65, 67–70, 74, 107, 111, 115–116, 123, 196–197, 199–200, 215, 229–230, 232, 254, 263–266, 270, 276, 295, 302, 380, 389, 397, 426, 457, 466, 473, 478, 485–486, 489–490, 497.
европеизација, 49, 282.
Егејско море, 81–82, 208, 331.
Египат, 193.
економска запостављеност Србије унутар СФРЈ, 117–120.
недостатак енергије, 120.
електроника,
Благоевград, 216, 242, 246, 248–252, 257.
Бугарска, 126–128, 214.
Југославија, 121, 240
Србија, 239, 240.
Чачак, 234, 240–241.
енергетика
(термо)електроцентрале – Бугарска [ТЕ (ТЕЦ) „Бобов дол“, 245; ХЕ (ВЕЦ) „Бели Искър”, 172; ХЕ (ВЕЦ) „Лиляново”, 209; ХЕ (ВЕЦ) „Петрово”, 172; ХЕ (ВЕЦ) „Пирин”, 209; ХЕ (ВЕЦ) „Пиринска Бистрица”, 209; ХЕ (ВЕЦ) „Попина лъка”, 209; ХЕ (ВЕЦ) „Разлог”, 172; ХЕ (ВЕЦ) „Рила”, 138; ХЕ (ВЕЦ) „Сандански”, 209; ХЕ (ВЕЦ) „Спанчево”, 209; ХЕ (ВЕЦ) „Студена” 172].
(термо)електроцентрале – Србија (енергана „Фабрике хартије” у Чачку, 134, 165, 223, 238; енергана Хемијске индустрије „Милан Благојевић” – Лучани, 149; ТЕ „Врееоци”, 147; ХЕ „Бистрица”, 120; ХЕ „Зворник”, 149; ХЕ „Међувршје”, 148–150, 255; ХЕ „Овчар Бања”, 148–150, 255).
еснаф, 39, 92.
„Еурека”, пројекат, 230.

Ж

жене (девојке), 86, 88, 126, 210, 218, 227, 251, 352–355, 359–360, 363–364, 366, 368–369, 374–375, 377–378, 434, 436, 440, 442, 452–453, 455, 463, 468–469, 472, 474–476, 480.

З

задуживање у иностранству, 74
Бугарска, 128.
Југославија, 114, 122, 125, 128, 131.
Чачак, 233–234.
Загреб, 59, 230, 371.
Задар, 59.
Зајечар, 59–60.
Западна Морава, 80–81, 83, 86, 134, 145, 150, 168, 184, 234, 281, 286, 294, 304, 305, 312, 413.
Зеница, 59.
Зрењанин, 59.

И

Ивањица, 180, 186, 229, 281.
избеглице
Благоевград, 87–88, 138, 317, 336–337, 365.
Бугарска, 365.
Југославија, 365.
Србија, 356.
Чачак, 159, 361, 365.
Израел, 366.
индивидуализам, 22–23, 32, 46, 279, 355, 426, 448, 453, 457–458, 470–471, 498–499, 500, 502.
Индија, 193.
Индонезија, 193.
индустријализација, индустрија
Балкан, шест покушаја индустријализације (1830-1990), 50–51.
екстензивна, 105, 107 (Бугарска, 126; Југославија, 110).
дефиниција, 103–106.
продуктивност, 107, 260, 265 (Благоевград, 117; Бугарска, 127; Југославија, 112, 114, 301, 309; Србија, 122–123; Чачак, 165, 190, 194–195, 212, 220, 227, 231, 236).
совјетски узори, 45, 51, 125, 127–129, 274.
број запослених (Благоевград, 139, 172, 178, 180, 213, 217–220, 253; Бугарска, 123, 125, 128–129; Југославија, 122, 128–129; Србија, 109, 122–123, 128–129; Чачак, 131, 134–137, 144, 164, 170, 178, 181–182, 220–221, 237, 239, 253).

број предузећа (Благоевград, 88, 173, 217, 248; Бугарска, 123–124; Србија, 116–117; Чачак, 83, 85–86, 131, 141–142, 170).
војна, 29, 109, 129, 131, 144, 151–164, 170, 178–180, 189–195, 199, 225–226, 237, 253–254, 287, 289, 378, 458, 485–491, 501–502.
сарадња са науком, универзитетима, 121–122, 126.
инжењери,
Благоевград, 97, 178, 215, 219, 230, 249, 252, 333.
Чачак, 96, 136, 158–161, 163, 190–191, 193–195, 203, 233, 241, 379–380, 388, 460–461, 489.
Информбиро, 67–68.
Ирак, 160, 193.
Иран, 193.
Ирска, 111.
Искар, 246.
Истанбул, 36–37, 41, 44.
Источна Румелија, 40.
исхрана, 309, 350, 428.
Благоевград, 365, 449–450.
Србија, 352.
Чачак, 375, 429–432.
Италија, Италијани (италијанско), 105, 111, 133–134, 147, 157, 192, 228, 233, 307, 418, 465–466, 473.

J

Јагодина, 60.
Јадранско море, 80, 145.
Јамбол, 61.
Јапан, 127, 129, 196, 198.
Јевреји, 84, 88, 364, 366, 368.
Једрене, 37.
Јездина, село, 162.
Јелица (планина), 85, 162.
Јермени, 88, 365.
ЈНА (Југословенска народна армија), 152–153, 157–158, 163, 190–191, 229, 240, 271, 489.
Југоисточна Азија, 127.

K

Каблар (планина), 413.
Казанлк, 61.
Канада, 198, 231, 232.
канал за наводњавање – Чачак, 81, 168, 201, 490.
канализација, 23.
Благоевград, 62, 87, 320, 322–323, 329–331, 339, 342, 493, 502.
Бугарска, 471.
Југославија, 154.
Србија, 270.
Чачак, 62, 86, 162, 288, 291, 295–296, 303–305, 314, 342, 487, 493–494.
Карловац, 59.
капитализам, 35, 39, 44, 47–48, 51, 265, 279, 394, 454–455.
кафане (кафићи),
Благоевград, 89, 451, 455, 485 („Бистрица", 454; ресторани, 320, 328, 337, 451, 454–455).
Бугарска, 279.
Чачак, 86, 406, 430–431, 433–435, 437–438, 440–443, 447, 485 [„Астерикс" – кафић, 438; Башта „1. мај" – кафана, 433; „Београчић" – кафана, 430; „Камел" – кафић, 438; „Париз" – ресторан, 431; „Пролеће" – ресторан, 430; „Чарли" – кафић, 437; „Шумадија" („Кореја") – кафана, 443].
квадратура станова (у m^2)
Београд (цена), 299.
Благоевград, 335, 341, 472, 476, 494, 499.
Бугарска, 333, 470, 475.
„дивље куће", 300.
Крагујевац, 313.
Ниш, 313.
Нови Сад, 313.
предузећа „Слобода" у Чачку, 193.
Приштина, 313.
социјалистичких градова, 265.
стамбени минимум за „нормалан" живот, 309.
Француска, 313.
Чачак, 291, 311–313, 341, 498–499.
Кина, 162, 198.
Кипар, 68.
Књажевац, 281.
колективизација села
Благоевград, 176.
Бугарска, 274.

Чачак, 168.
компјутери (рачунари),
Благоевград, 216, 250, 490–491.
Бугарска, 126–127, 239–240, 491.
Југославија, 239–240.
Словенија, 239.
Србија, 239–240.
Хрватска, 239.
Чачак, 225–226, 230–232, 240, 253, 490.
Константинопољ (види Истанбул),
контрацепција, 350–354.
Благоевград, 369.
Бугарска, 475, 495.
coitus interruptus (Бугарска, 353–354; Србија, 364; Француска, 364).
пилуле, 354, 364.
презервативи, 364.
саветовалишта (Југославија, 352).
спирала, 360.
Србија, 353–354.
традиционални отпори, 354.
улошци, 354.
Француска, 364.
Чачак, 359–360, 495.
космонаути, совјетски, 455, 480.
Косово, 56, 80, 352.
Косовска Митровица, 59.
конфискација,
Југославија, 65, 108, 169.
Србија, 117.
комунизам (комунистички), 19, 51, 54, 67, 69, 74–75, 83, 86–87, 96, 107, 233, 337, 354, 388, 400, 403, 412–414, 420–422, 428, 452.
коцкање (Чачак, 434, 442, 444).
КПЈ/СКЈ (Комунистичка партија Југославије/Савез комуниста Југославије), 17, 19, 44–45, 47, 64–65, 67–70, 73, 75–76, 89, 97, 109, 111, 114–116, 118, 125, 127–129, 137, 156, 271, 393, 409, 430, 434, 436, 461.
Крагујевац, 59–60, 62, 133, 135, 145, 147, 151, 159, 190, 222, 237, 269, 272, 313, 372, 379–380, 445–446.
Краљево, 59–60, 93, 133, 135, 143, 145–146, 151–152, 169, 201, 237, 241, 281, 312, 378, 432, 445.
Крим, 474.
Крупањ, 152.
Крушевац, 36, 59–60, 146, 222, 237, 281, 445.
Поправни дом, 443.
Крцали, 61.
Куба, 129, 215.
Кувајт, 160.
Куманово, 59.
„Кулата”, гранични прелаз (Бугарска), 473.
Кулиновачко поље, 298.
култура, 388–391.
балканска, 31, 37, 92.
либерализација, 70, 74 (Бугарска, 73, 413–414, 425–427; Југославија, 68, 72, 391–397, 403, 425–427).
малограђанска (вредности), 364, 468.
новокомпонована, 394, 439–441, 457, 496.
патријархална, 356.
социјалистичка, 388–391.
соцреализам, 388–389, 391.
техничка, 165, 195, 218, 230.
култура, установе,
Државно драмско позориште „Моссовет” (Москва), 42.
култура, установе (Благоевград, град, општина, округ),
Архив, 27–28, 62, 416, 496.
Библиотека, 84, 87, 328, 415–416, 340.
биоскопи, 337, 420 („Никола Калъпчиев”, 325).
Гитарско-мандолински оркестри, 415.
Дом културе, 324, 328.
Драмско позориште, 62, 207, 325–326, 328, 340, 347, 416, 418, 420, 496.
Државни ансамбл за народну музику, 418, 421, 496.
Државно луткарско позориште, 416, 496.
манифестације („Ален Мак”, 421, 482, 496; „Пирин” – сликарска, 417; „Празник мога града”, 421).
Музеј, 62, 317, 326, 339, 417, 424, 496.
Омладинска опера (Софија), 418.
Опера, 88, 328, 340, 347, 415, 418, 420, 454, 496.
Оркестар за народну музику и песме, 419.
Радио Благоевград, 419.
Реонски омладински дом „Лиляна Димитрова” (Софија), 448.
Телевизијски центар, 419.
удружења, 417.
Уметничка галерија „Стоян Сотиров”, 417.
култура, установе (Чачак),

аматеризам, 396, 399, 402, 409.
Архив (архивска грађа), 16, 27–28, 62, 135, 399–400.
Библиотека, 16, 83, 398.
биоскопи, 86, 407–408 („Праг", 165, 408; „Сутјеска", 408).
Галерија „Надежда Петровић", 400–401, 411.
Дом ЈНА, 434, 436.
Дом културе, 294, 399, 401, 437.
културно-уметничка друштва („Абрашевић", 399, 402; „Дуле Милосављевић", 402).
манифестације („Меморијал Надежде Петровић", 400–401, 411, 483; „Дисово пролеће", 411; Драгачевски сабор трубача, 402, 409; „Распевана младост", 409; Сабор фрулаша, 409).
Музеј, 15, 28, 62, 283, 400.
Музеј револуционарне омладине, 400.
неформалне (атеље „Жика Макса"), 404–405, 425, 496.
Пионирско позориште, 399.
Позориште, 28, 62, 399, 401–402, 406, 425.
Радио Чачак, 28, 402–403.
часописи („Бумеранг", 404; „Зборник радова Народног музеја у Чачку", 400; „Градац", 402–404, 406, 483).
кућни апарати (Благоевград, град, општина, округ),
веш машине, 472–473.
грамофони, 472.
електрични шпорети, 472.
радио-апарати, 87, 472.
телевизори, 451, 470–471, 473, 480.
фрижидери, 472–473.
кућни апарати (Чачак, град, општина),
веш машине, 192.
грамофони, 462.
електрични шпорети (штедњаци), 192, 227–229, 461.
посуђе, 163, 192, 431, 464.
радио-апарати, 85, 402–403, 432, 462, 464, 469.
телевизори, 462.
усисивачи, 163, 192, 228, 256, 462–464.
фрижидери, 192, 462–463, 289, 466.

Л

Лазаревац, 152.
Лајковац, 143, 183.
лекари
Благоевград, 366–367, 451, 495.
ограничавање приватне лекарске праксе (Бугарска, 363; Југославија, 352, 357).
у односу на број становника (Благоевград, 366–367; Бугарска, 245, 362; Југославија, 245, 352, 362; Србија, 245, 352, 359; Чачак, 357, 359).
Чачак, 357, 360, 434, 460–461, 467, 495.
лењинизам, 70, 381.
Лесковац, 59–60.
Либан, 193.
Ловеч, 61.
Лозница, 152.
Лондон, 186, 299, 466.

Љ

Љиг, 152.
Љубљана, 59, 371, 418.

М

мак, прерада за опијум 88, 140.
Македонија, Македонци, 28–29, 39–40, 64, 73, 76, 84, 87–88, 94, 96, 130, 138, 205, 220, 242, 242, 320–321, 337, 365, 416–419, 421–423, 457, 485, 490, 493.
Вардарска, 66, 87, 89, 205, 317, 320, 337, 365, 419–420.
Егејска, 66, 87, 317, 365.
НР (СР) Македонија, 66, 183, 236, 252, 320, 265.
Пиринска, 66, 69, 73, 87, 89, 94, 140, 205–206, 242, 320, 327, 340, 419, 493.
Мађарска, 72, 111, 115, 147, 157, 162, 193, 195, 236, 266, 276, 364, 418, 472.
Марибор, 59, 159.
„Маршалов план", 67.
Мачва, 236.
машиноградња, 52, 104.
Благоевград, 248.
Бугарска, 124, 127, 130.

Србија, 118, 149.
миграције, 264, 456, 485.
Благоевград, 246, 368, 477.
Бугарска, 375–376, 365.
Југославија, 356.
Србија, 356.
Чачак, 280, 361, 375.
микроисторија, 63.
Милано, 37.
Милићевци (село), 81, 136.
микропроцесор, 107, 239.
Минск, 336.
Младеновац, 152.
модерност, 24, 35, 46, 47–49, 53, 349, 478.
Благоевград, 485, 494, 500–502.
Југославија, 500.
Србија, 274, 462.
Чачак, 426–427, 440, 468, 468, 485, 488, 500–502.
Монголија, 129.
Монтана, 61.
Морава, 152.
Моравички округ (моравички крај), 186, 236, 361.
Москва, 37, 68, 72, 77, 125, 407.
Мостар, 59, 197.
Мрчајевци, 358, 439, 481.
муслимани, 38, 40, 64, 82–84, 282, 317, 363, 365.

Н

НАТО (Северноатлантски пакт), 68.
Напуљ, 37.
насиље (хулиганство)
Благоевград, 451, 453, 455, 458.
број преступника (Краљево, Крушевац, Србија, Чачак – 446).
Бугарска, 275, 452–453, 456.
криминал (Бугарска, 275, 465; Чачак, 408, 433).
малолетничко, 456 (Благоевград, 452–455, 458; Бугарска, 452–453; Југославија, 444; Србија, 444–445; Чачак, 442–446, 458, 498).
поседовање и употреба оружја (Чачак, 447).
силовања (Благоевград, 455; Чачак, 444).
Чачак (град, 441–444, 446–447, 458, 498; села, 441–442).
национализација, 23, 107.
Благоевград, 171–175, 180.
Бугарска, 66, 69, 124, 363, 449.
Југославија, 65, 108.
Србија, 117, 352.
Чачак, 135, 140–143, 164, 166–167, 169, 310.
Неврокоп (Гоце Делчев), 247.
„нелиберално цивилно друштво", 49, 427.
Немачка, Немци (немачки), 89, 134, 381, 383–384.
Западна (СР Немачка), 111–113, 215, 307.
Источна (ДДР), 111, 115, 193, 200, 215, 266.
неписменост
Благоевград, 382.
Бугарска, 57, 382.
Југославија, 370, 373.
Србија, 57, 370–371, 373, 375, 382, 387.
Чачак (град, 373–374; општина, 373–375, 382, 387).
функционална (Србија, 373).
несврстани, покрет, 18, 71, 75.
Никопољ, 37.
Никшић, 59.
Ниш, 59–60, 147, 222, 237, 241, 269, 272, 313, 372.
„нова историја" 22.
Нови Пазар, 60.
Нови Сад, 16, 59, 132, 158, 272, 313, 372.
Норвешка, 111.

О

образовање, 41, 55, 50–51, 53, 90, 96–98, 370.
Благоевград, 219, 250, 367, 382–388.
Бугарска, 245, 340, 362–363, 372, 380–382.
Југославија, 245, 300, 370–371, 273, 388.
социјалистичко, 350, 386.
Србија, 121, 245, 370–373, 376, 388.
Чачак, 167, 176, 182, 190, 194, 221, 230, 236, 241, 374–375, 377–380, 387–388.
Овчар, планина, 413, 464.
Овчар Бања, 81, 132, 241, 467.
Овчарско-кабларска клисура, 80, 148–150, 178, 186, 487.
одевање, 428.

Благоевград, 451–452, 454–455, 457, 498.
Југославија, 429, 457, 497.
Србија, 457, 469.
Чачак, 411, 432–433, 439 (кратке сукње, 86, 436; мини сукње, 433, 440).
Одеса, 474.
ОЗНА (Одељење за заштиту народа), 146.
ООУР (Основна организација удруженог рада), 221.
Осијек, 59, 418.
Османско царство (османски), 35, 37–43, 64, 81–83, 281–282, 290, 339, 415, 492.

П

Пазарџик, 61.
Пакистан, 193.
паланка, појам, 396–397.
Чачак, 398, 503.
Панчево, 59, 156, 159.
Параћин, 60, 281.
Париз, 37, 41.
Перник, Пернички округ, 61, 134, 172, 211.
Партија (комунистичка), 29, 64, 66–67, 70, 74, 90, 92, 306, 388, 428.
Благоевград, 96, 218, 421, 453–455, 498, 501.
Бугарска, 69, 73, 91, 95, 127–129, 219, 320, 381, 390, 420, 475.
Југославија, 65, 68, 70–71, 271, 391–393, 410, 429, 468, 486, 497, 500.
Чачак, 179, 293, 339, 430, 434, 436–439, 442–443, 446, 461.
пасоши,
Југославија, 356, 465.
унутрашњи (Источна Европа), 45.
Чачак, 465–466 (одузимање, 404).
Перу, 193.
Петрич, (Петрички округ, крај), 87–88, 94, 418.
Пеќ, 59.
Пештерска висораван, 297.
Пиреј, 44.
Пиринский крај (регион), 87–88, 172, 248, 316, 366, 415–417, 419.
Пирот,60, 281.
Плевен, 61.
Плиска, 36.
Пловдив, 61, 326.
Плоче, 467.
Подгорица, 182.
Подриње, 80.
Помаци, 76
пољопривреда (пољопривредници) 23, 79.
Благоевград, 139–140, 175–177, 180, 211, 211, 219, 246, 388, 490.
Бугарска, 123–128, 425.
Југославија, 18, 110, 114, 120, 137, 268.
Пољска, 18.
Србија, 42, 117, 119, 281.
Чачак, 80, 84, 86, 142–143, 167–168, 192, 201–202, 235–236, 358, 377, 379, 413, 460, 467, 487, 491.
Пожаревац, 60.
Пожега, 143, 146, 182–184, 281.
Појате, 222.
Пољска, 18, 67, 72, 111, 115, 147, 162, 193, 197, 227, 266, 277, 472.
поплаве
Благоевград, 322.
Чачак, 286, 294, 304, 339.
порнографија, 468, 498.
Португал, 111, 147.
Прибој, 467.
предузећа,
Америка: („Боинг", 197–198, 231; „Даглас", 197–198, 231; „НАСА", 198; „Међународна банка", Вашингтон, 183, 305; „Џенерал моторс", 198).
Благоевград: [„Валентина", 210; „Винпром", 211; „Вихрен", 247; „Гранитоид", 138; Горски комбинат, 247; ГТП „Градска търговия", 449; ГПП „Хлебна промишленост", 175, 449; ДИП „Димо Хаджидимов", 174, 210; „Домостроителния комбинат", 316; Дрвопреработивачка фабрика браће Захаријев, 139, 173–174; ДСП „Булгарплод", 211; „Елвира", црепана, 139, 174; „Заводът за безалкохолни напитки и минерални води", 211; „Заводът за високоговорители 'Гозден Николов'", 130, 214, 217, 250–251, 257; „Заводът за градивни елементи", 214, 216–217, 251, 257; „Заводът за измерителни инструменти и уреди 'Стандардт'", 207, 214–215, 217, 250;

„Заводът за инструментална екипировка и нестандартно технологично оборудване" (ЗИЕНТО), 250; „Заводът за механични конструкции и електронна техника", 214, 216, 250; „Заводът за печатни платки 'Електрон'", 250; „Заводът за съобщителна техника „Г.Димитров" (до 29. септембра 1976. године „Заводът за градивни елементи"), 214, 216, 250–252; Занатска задруга „Единство" (обућари), 175, 177; Занатска задруга „Македонија" (бравари), 175; Занатска задруга „Нови Свят" (кројачи), 175, 177; „Интеркоп", дрвопрерађивачка фабрика, 173; Комбинат за откуп грожђа и производњу вина, 175; Комбинат за производњу меса и месних прерађевина, 175; Кооперација „Инвалид", 175, 177; Кооперација „Малина", 177; Кооперација „Никола Вапцаров", 177; „Мебелен завод 'Арсо Поптодоров'", 210; „Месокомбинатът 'Родопа'", 211; „Млечна промишленост", 211; „Москва", трговинска радња, 449; „Народен магазин", 449; „Народна мебел" („Братя Дерменджиеви"), 210; „Парангалица", 210; „Пивоварният заводт 'Пиринско пиво'", 211–212; „Пирин", ткачка фабрика, 173–175; Предузеће за издавање књига Јани Стојчева, 174; Предузеће за сточну храну „Никола Парапунов", 177, 211; Станица за вештачко осемењавање, 177; „Строител", 173; Текстилни комбинат „Гоце Делчев", 205, 207–210, 247, 257; ТКЗС „Георги Димитров", 176; „Тютюневият комбинат 'Пирин'" (фабрика цигарета „Пирин", Завод за ферментацију дувана, Дувански комбинат), 175–176, 212, 246, 258, 321, 490; „Хоремаг", 449; „Хляб и хлебни изделия 'Димитър Биров'", 177, 210; Цех Арсена Димова (алкохолна пића), 174; Цех Героги Спасова (алкохолна пића), 174; Цех Ичка Стаменитова (алкохолна пића), 174; „Чирпанска лоза", 174; „Шперплатна индустрия", 173].

Бугарска [Българтабак", Софија, 212, 247; ДСО „Изчислителна и организационa техника" („ИЗОТ"), Софија, 216; ДСО „Приборостроене а автоматизация", Софија, 215; „ЗТТТ", Софија, 216].

Јапан: („Тојота", 198).

Југославија: [8. техничко–ремонтна радионица везе из Ваљева, 190; 122. аутомобилска-техничкарадионицаизКрагујевца,190; 212. артиљеријска радионица из Земуна, 190; „Београдска индустрија пива – БИП", 200, 235; „Борба", Београд, 134; „Борис Кидрич" институт, Београд, 230; „Вођар", Београд, 201–202; „ГЕНЕКС", Београд, 197; Главна аутомобилска радионица МНО („Аутокоманда"), Београд, 158; „Горење", Велење (Словенија), 228; „Дечје новине", Горњи Милановац, 198; „Електрично предузеће Србије" (ЕПС), Београд, 132; „Ина-пројект", Загреб, 230; „ИНЕКС", Београд, 197, 228, 231; „ЈАТ", Београд, 197; „ЈИК" банка, Београд, 195; „Југоалат", Нови Сад, 158; „Југоимпорт", Београд, 191; „Колинска", Љубљана, 202; „Крушик", Ваљево, 153; „Магнохром", Краљево, 169; „Макиш", Београд, 132, 147; „Металац", Горњи Милановац, 192; „Милан Благојевић", Лучани, 149; 152–153, 155, 487; „Михаило Пупин", Београд, 226; „Обнова", Панчево, 156; „Обод", Цетиње, 192; „Политика", Београд, 134, 202, 238; „Пољопривредни комбинат Београд – ПКБ", Београд, 234; „Прва петољетка", Трстеник, 197, 226; „Први партизан", Ужице, 153, 159; „Рудник", Горњи Милановац, 203; „Соко", Мостар, 197; „Техногас", Београд, 235; „Утва", Панчево, 159].

Италија, („Лигмар", 228).

Немачка, („BMW", Минхен, 157; „Бош", 228; „Ernest Reine", Нирнберг, 157; „Сименс", 192, 227–228; „Прогрес", 228).

„саботаже" („шпекулације") социјалистичких предузећа, (Благоевград, 173; Чачак, 169).

Чачак, [„27. март", 167; „3. децембар", млинарско предузеће – Чачак, 141, 167; „7. јули", 203; „Боба Милетић", 151, 156–161, 286, 378; „Брушија и Спасић", циглана, 135; „Водовод", 98; „Војно-технички завод–ВТЗ",, 85, 131, 133, 137, 141, 155–156; „Вујан" – среско предузеће за локалну индустрију, 142, 144, 168; „Градац", 168; „Грапоч", 142; „Графопромет", 239; Електрична централа „Јелица А. Д. – Чачак", 132; „Електро-Морава",

151, 240; „Електроника-монтинг”, 241; „Железничка радионица за оправку вагона у Љубићу” („Колска радионица”, „Феромонт”), 131, 135, 141, 143, 165, 202–203, 256; Задружно пекарско предузеће, 168; Занатско удружње „Универзал”, 241; Занатско-набавно-продајна задруга, 169; „Изградња”, предузеће за управљање цигланама, 141; Институт за воћарство Чачак, 143, 379, 487; „Исхрана”, 168; „Јелица”, 201; „Југославија”, 203; „Литопапир” („Светлост”), 98, 165–166, 181, 189, 199–200, 234–235; „Лозанић, Станковић и Станојевић”, циглана, 135; „Млекара”, 167, 201; Млекарска задруга, 136, 141; Млин Вилимана и Лазара Тешића, 141; Млин железничких радника у Љубићу, 136; „Модерна циглана и црепана Рада Брушије и Милутина Спасића”, 141; „Морава” А.Д., циглана, 135, 142; „Моравка”, 166, 198; „Напредак”, фабрика за обраду коже, 203; „Напредак”, предузеће за управљање млиновима, 141; „Ослобођење”, 134, 166; „Отпад”, 161, 235; Парна сушара за шљиве Павла Брушије, 141; Парни млин (Кренових), 83; Парни млин и стругара „Морава А.Д.”, 136, 141; Парни млин „Павле Брушија и синови”, 136, 141; Пивара „Крен и Станковић А.Д.”, 83, 135–136, 141, 167; Пивара „Овчар”, 167, 181, 200; Пивара, 137, 141, 144, 167, 189, 200, 235, 296, 304, 314, 339, 492; ПИК „Чачак”, 189, 202; „ПКС”, 234, 253; 490; „Први октобар”, 189, 203, 239, 433; Прехрамбено предузеће „Први мај”, 167–168, 198; „Пролетер”, 166; „Ратко Митровић”, 151, 162, 487; „Симо Сарага”, 142, 144, 166, 181, 203, 238, 239; „Сладара”, 235–236, 253, 304, 490; „Слобода”, 131, 151–153, 155, 160, 162–164, 170, 178, 182, 188–189, 191–193, 203, 225–229, 239, 253, 256, 288–289, 292, 303–304, 387, 433, 437, 442, 444, 462, 486, 488–489; Стоваришше браће Љујића, 141; Стоваришше Михаила Бојовића, 141; Стоваришше Павла Брушије и синова, 141; Стоваришше трговачко а. д., 141; „Технички ремонтни завод (ТРЗ) - Чачак”, 151–153, 155, 158–159, 164, 178, 188–191, 220, 403, 486, 488; „Технос”, 235; Фабрика за прераду воћа и поврћа (планови за изградњу), 142–143, 168, 487; Фабрика кожа „Морава”, 135, 137, 166; „Фабрика опруга Чачак – ФОЧ”, 439; „Фабрика резног алата – ФРА”, 29, 158, 160–162, 164, 178, 181–182, 188, 193, 195–199, 220, 233, 487, 489; „Фабрика хартије” (Фабрика хартије „Божо Томић”), 85, 98, 131, 134, 137, 141, 165, 181, 202, 223, 238–239; „Хидроградња”, 148, 287, 487; „Хидропродукт”, 201–202; Хемијска индустрија „Први мај”, 189, 198, 233; „ЦЕР” („Термо-техника ЦЕР”), 29, 98, 158–160, 164, 178, 181–182, 188, 193–195, 199, 220, 229–220, 487–489; Циглана и црепана Рада Брушије и Милутина Спасића,„Чачанка”, 201–202; „Чачак–филм”, 28, 408; Штампарија Поповић, 141].

Француска, („Jet/Gay”, 228; „Технибел”, 228, „Технибел”, 228).

Холандија, („Филипс”, 235).

Швајцарска, („Куглер”, 228).

Преслав, 36.

Прељина, село, 145, 184.

Призрен, 59.

Прилеп, 59.

Приштина, 59, 147, 313, 372.

Прокупље, 60.

проституција, 456.
- Благоевград, 275.
- Чачак, 442, 467, 498.

Пула, 59.

Р

рађање, субвенције
- Благоевград, 369.
- Бугарска, 363–364.

Разград, 61.

Рашка област (Стара Рашка, Санџак), 80.

револуција,
- Бољшевичка, 388.
- индустријска, 51, 107.
- информациона, 51.
- научно–техничка, 76.
- сексуална, 468, 475.
- технолошка, 54, 74, 126, 250.
- комуникациона, 52.
- демографска, 53, 274.
- национална, 64.

социјалистичка, 65, 87, 95–97, 262, 336, 357, 371, 400–401, 413, 416–417, 425–426, 455, 482, 498.
културна, 388.
регионални центар, значај (Бугарска, Југославија, Србија),
религиозност, 24.
Србија, 354–355.
Чачак, 355.
репарације, 155–158, 160, 162, 164, 192, 195–196, 226, 488.
Ресник, 146.
реформе,
економске, 23, 71, 76, 107, 112, 129, 221, 267, 488.
политичке, 70, 72–73, 95, 129, 267.
административне, 76, 94, 126, 275.
образовне, 372, 380, 388.
Ријека, 59, 183, 379.
Рилски манастир, 84.
ритуали,
породични, 470.
социјалистички, 397, 414, 429, 448.
традиционални, 397.
робне куће
Благоевград, 326, 340 („1.001 прозвод", 449).
Чачак, 285, 290, 498 („Партизан", 294, 296, 315, 344, 432; „Партизанка", 296, 346; „Стјеник", 296, 346).
роботи, 226, 230, 240, 253, 490.
рок музика, рокенрол,
Благоевград, 454, 474, 498.
Југославија, 19, 409, 496 (бендови: „Бијело дугме", 409; „Смак", 436).
Србија, 410, 457–458.
Чачак, 405, 435–436, 439 (бендови: „Беле вишње", 435–436, 481; „Звечарке", 435; „Црне Мамбе", 435).
Роми, 76, 396.
Рудник (планина), 80.
Румунија, 18, 25, 40, 44, 50, 61, 108, 111–113, 115, 193, 215, 266, 276–277, 364, 466, 472.
рурбанизација (види под градови),
Русе, 39, 61.
Русија, 42, 160, 381, 384, 399.
рудници,
Благоевград [каменог угља „Пирин", 82, 138, 173–174; лигнита (Ораново, Канина, Разлог) 174; сребра и молибдена (Бабяк) 174].
допринос индустријализацији (Чачак, 136).
Чачак (магнезита „Шумадија" у Брђанима, Г.Горевници и Милићевцима, 81, 136, 141, 169; угља „Драгачево" у Рогачи, 81, 136; угља „Дучаловац" у Ртарима, 81, 136; угља у Бресници, 81, 136, 169; угља у Тавнику, 81, 136, 169; хрома „Јелица" у Бањици, 81, 136).

С

Сава, река, 152.
САД (Америка, амерички), 19, 46–47, 57, 62, 67, 75, 112–113, 125, 129, 131, 156, 159, 190, 196–198, 210, 225, 231–232, 273, 386, 407–408, 419–420, 440, 452, 489, 495.
самопослуге
Благоевград, 449, 498.
Чачак, 431, 498.
самоуправљање, 17–18, 68, 71, 74, 91, 115, 121, 131, 159, 190, 269, 271, 287, 393–394, 486, 488, 492, 502–503.
саобраћај, 23, 35, 43, 103–106, 119–120, 155, 260–261, 349, 491.
Благоевград, 81–82, 138, 171, 179–180, 208, 220, 243–244, 247, 251, 328–331, 333, 502.
Бугарска, 125.
железнице – пруге, 52, 104, 273 (Благоевград, 62, 87–88, 138, 171, 180, 211, 243, 247, 322, 332–334, 424; Бугарска, 138; Југославија, 132, 145, 183–184; Косово, 183; Македонија, 183; Словенија, 148; Србија, 143, 146, 182–184; Чачак, 62, 83, 86, 132–133, 143, 145–146, 162, 165, 178, 182–183, 202, 222, 282, 467, 491–492).
несреће (Италија, 307; Југославија, 307; СР Немачка, 307, Чачак, 307–308, 462–463).
промет (Чачак, 308).
Србија, 42, 132, 134.
Чачак, 80, 86, 134, 140, 146–147, 155, 178–180, 182–186, 220, 222, 253, 281–282, 284, 286, 290, 298, 303, 307–308, 314, 316, 339, 462–463, 493–494, 502.
Сарајево, 59, 80, 85, 371, 409, 467.

СЕВ, 69, 72, 125–130, 206, 220, 229–230, 240, 488.
Северна Америка, 48–49, 350.
секвестар, 65, 108, 117, 136.
сексуалност, 23, 354.
  Благоевград, 455, 478.
  Бугарска, 364, 374–375.
  Југославија, 468.
  Србија, 354, 364, 441.
  Чачак, 467–468, 478, 498.
секуларизација, 46, 49.
  Србија, 354.
село, сељаци, 25, 47, 64, 68, 91, 140, 167–168, 172, 176, 236, 260, 267, 269, 282, 310, 316, 360, 397, 425, 429–430, 440–442, 444, 467, 469, 476.
Сенегал, 193.
Силистра, 61.
Сирија, 160.
сиромаштво, 105, 263, 272, 295, 297, 302, 352, 471, 491.
Сицилија, 101.
Сјеница, 229.
СКЈ (погледај, КПЈ/СКЈ),
Скопље, 59, 371, 416.
Скопска област, 89.
СКС (Савез комуниста Србије), 74, 121.
Слатина (село, бања), 81.
Сливен, 61.
Словени, 36, 83.
Словенија, 117–120, 122, 145, 148, 156–157, 228, 239, 253.
Смедерево, 36–37, 59–60, 269.
Смољан, 326.
смрт, смртност (морталитет), 53, 350–351.
  личности (Брежњевљева, 129; Гоце Делчева, 423; Јосипа Броза Тита, 74; Људмиле Живков, 76; Николе Вапцарова, 415; Стаљинова, 68–70, 125).
  одојчади (Благоевград, 366, 368–369, 495; Бугарска, 245, 362; Југославија, 245, 362; Србија, 245, 351, 362; Чачак, 357, 369, 495).
  општа (Благоевград, 366–367; Бугарска, 362; Србија, 351; Чачак, 85, 357).
  хришћанска, 355.
солитерска насеља и појединачне зграде,
  Благоевград [„10 квартал" („Илинденски"), 336; „Айдарево", 327; „Ален мак", 316, 325, 327; Библиотека, 328; „Бялата висота", 327; „Вароши", 317, 415; „Девети септември", 244–245, 327, 331; Дом културе, 324, 328; „Еленово", 316, 325, 327; „Запад", 316, 325, 327; „Изгрев", 316, 325; Окружни комитет БКП, 280, 328, 340–341, 347; „Октомври", 327; Омладински дом, 326; Општина, 326, 328, 347; „Орбита", 325, 327; „Освобождение", 327; Позориште, 326, 347; Позориште са опером, 328, 347; Робна кућа, 326; Историјски музеј, 326; сала „22. септември", 328; спортска сала „Скапатора", 328; стадион „Христо Ботев", 242; Стоматолошка клиника, 328; „Струмско", 316, 325; хотел „Ален Мак", 326, 328; централни трг, 328].
  Чачак („Авенија липа", 297–298; „Авлаџиница", 297; „Велика колонија", 444, 481; „Кошутњак", 437; „Љубић кеј", 294, 297, 312, 446; Дом културе, 294; „Пролеће", 297; Трг Ђуре Салаја, 346; „Цветна", 297; централни трг, 290, 492).
Солун, 37, 44, 82, 88, 245, 328.
Сомалија, 193.
СОУР („Сложена организација удруженог рада"), 221.
Софија, 16, 25, 28–29, 39, 44, 61–62, 81–82, 87–88, 131, 139, 171, 186, 211, 216–217, 219, 222, 245–247, 250, 252, 275–276, 280, 318, 326–327, 385–386, 418, 420, 422, 425, 452).
Сплит, 59.
споменици, значај, 23, 390–391.
споменици,
  Благоевград, 415 [Владимиру Поптомову, 422–423; Гоце Делчеву, 418, 422–423; Димитру Благоеву, 423; „летећи коњ", 424; „Македоно-одринско опълчение", 424; „Незнаном македонском четнику", 87; Пеји Јаворову, 87, 423; скулпторска композиција код железничке станице, 423; спомен костурница остацима погинулих у борби против фашизма (1923-1927, и 1941-1944), 423; споменик изгинулима у рату 1912. године, 423; споменик изгинулима у рату 1941–1944. године, 412].
  Бугарска, 280, 414.
  Југославија, 397.
  Србија, 290.

Чачак, 285, 398, 411–412 (Веселину Миликићу, 410; Владиславу Петковићу „Дису", 411; Надежди Петровић, 400, 411; „Рањени и заробљени партизан", 289, 294, 410–411; спомен обележја НОБ-у, 404, 411–412; „Спомен парк борбе и победе", 412).
Срем, 147.
ССРНЈ (Социјалистички савез радног народа Југославије), 403.
СССР (Совјетски Савез, совјетски), 17, 19, 44–45, 47, 64–65, 67–70, 73, 75–76, 89, 97, 105, 109, 111, 114–116, 118, 125, 127–129, 135, 152–154, 162–163, 171, 176, 189–191, 193, 197, 215–216, 220, 225, 227–230, 249–251, 253–254, 262, 264, 271–272, 274, 277, 287, 321, 336, 363–364, 366, 370–371, 380–381, 389, 391–392, 406–407, 415, 419–420, 425–426, 448, 455–456, 471–472, 474, 480, 485–486, 488–490.
Стара Загора, 61.
Сталаћ, 36.
стаљинизам, 64–68, 70–71, 74, 398.
Стокхолм, 186.
Струма, река, 81, 208, 243, 246, 327.
Струмски округ, 94.
Струмско, село, 318.
студенти,
број (Београд, 436, 380; Благоевград, 207, 385–386, 388, 468, 475; Бугарска, 371, 381, 475; Велика Британија, 371; Југославија, 371, 373, 468; Србија, 381; Француска, 371; Холандија, 371; Шведска, 371; Чачак, 379–380, 435–436).
стипендирање (Благоевград, 219; Чачак, 193, 380, 385, 388, 442).
студентски домови (Благоевград, 386; Чачак, 380).
Судан, 193.
Суботица, 59.

Т

телекомуникације, 51–52, 106, 147.
Благоевград, 180, 208, 214, 242, 244, 252–253, 502.
Чачак, 185, 222, 253, 307, 309, 491, 502.
телефони, телефонизација, телефонске централе, 51–52.
Аустрија, 186.
Белгија, 147.
Београд, 186, 222.
Беч, 186.
Благоевград, 138, 216, 244–245, 249–253, 257, 320, 331, 342, 451, 473, 490–491, 494.
Британија, 147, 186.
Бугарска, 138, 186, 222, 244–245, 470.
Будимпешта, 186.
Грчка, 147.
Италија, 147.
Југославија, 108, 147, 222, 245, 309.
Крагујевац, 146.
Лондон, 186.
Мађарска, 147, 186.
Ниш, 146.
Пољска, 147.
Португал, 147.
Приштина, 146.
Словенија, 146.
Софија, 186, 222.
СР Немачка, 147.
Србија, 146, 186, 245, 309.
Стокхолм, 186.
Т. Ужице, 146.
Француска, 147.
Хрватска, 146.
Цирих, 186.
Чачак, 83, 85, 133, 146–147, 178, 185–186, 222–223, 244, 253, 289, 309, 339, 342, 493.
Швајцарска, 147, 186.
Шведска, 147, 186.
Титоград, 59.
Тихи океан,
ТКЗС (Трудово-кооперативно земедалско стопанство), 176.
тоталитаризам, 54–55, 64–68, 111.
Трстеник, 162, 168, 197.
Тузла, 59.
Турска, Турци, 37–40, 44, 50, 68, 76, 88, 111, 161, 165, 281, 317, 339, 365, 403, 420, 465, 473.

Ћ

Ћуприја, 281.

У

Универзитети

Бугарска [Амерички, Благоевград, 62, 386, 388, 495; Југозападни „Неофит Рилски", Благоевград, 16, 62, 386, 388, 495; „Св. Климент Охридски", Софија, 16, 62, 386).
Југославија/Србија, 370–371, 436 (Крагујевац, 62, 372, 380; Ниш, 372; Нови Сад, 372; Приштина, 372, 380].
повезивање са науком, 121.
Ужице (Титово Ужице), 43, 60, 83, 85, 93, 147, 153, 159, 182–184, 201, 222, 237, 272, 281, 290–291, 312, 407, 445, 469.
урбанизам, 260–261.
балканско наслеђе, 485.
модеран, 47.
урбанизација,
деаграризација, 45, 467.
нуспродукт индустријализације, 45, 254.
прогресивистички модел, 261.
урбанистички планови (Благоевград, 86–87, 317–319, 322–324, 327–329, 493–494, 500; Бугарска, 278; Југославија, 270–271; Србија, 270, 281; Чачак, 83, 85, 282–284, 287, 294, 296, 299, 310, 316, 338–339, 442–443, 500).
УСАОС (Уједињени савез антифашистичке омладине Србије), 146.
усташе („крижари"), 163.
ученици, број
Благоевград, 207, 382–385, 387.
Бугарска, 381.
Југославија, 371–372.
Чачак, 85, 157–158, 375, 377–380, 385, 387.

Ф

Факултет индустријске педагогике, Ријека, 379.
фармерке, 19, 433.
филмови,
амерички/западни (Југославија, 19, 393, 407, 419–420, 426, 454, 458; Чачак, 407–408, 443).
Благоевград, 88–89, 405, 455.
еротски (Чачак, 468).
коришћење музике, 402, 410, 454, 458.
партизански, (Чачак, 394, 408).
пропагандни (Чачак, 407).
совјетски (Благоевград, 420; Југославија, Чачак, 406–407).
Филозофски факултет, Београд, 15.
Финска, 42, 111.
Француска, 111, 147, 228, 313, 353, 364, 371, 376, 381, 384.

Х

Хабзбурзи, Хабзбуршко царство, 41, 82.
Хасково, 61.
хеви-метал, плоче, 19.
Херцег Нови, 467.
Херцеговина, 361.
хипоурбанизација (види под градови),
Холандија, 111, 147, 194, 201, 235, 371.
Хотел „Волга" (Благоевград), 177, 321, 345, 449.
Хотел „Морава" (Чачак), 289, 344.
Хрватска, 117, 119–120, 122, 145–146, 153–154, 156, 163, 353, 356, 432.

Ц

Цариград (види Истанбул),
Цетиње, 192.
цигарете, 212–213, 220, 246–247, 249, 254, 434.
цивилно друштво, 427, 446.
Југославија, 75, 405.
„нелиберално", 49, 427.
Чачак, 306, 493, 500–501.
Цирих, 192.
Црна Гора, 80, 192, 361.

Ч

Чехословачка, 73, 111, 115, 162, 193, 197, 215, 228, 266, 418, 472.

Џ

џез
Благоевград, 452, 454, 498.
Чачак, 86, 404, 435.

Ш

Шабац, 59–60, 206, 237, 312.

Швајцарска, 111, 147, 186, 197, 228, 336, 463.
Шведска, 111, 147, 186, 197, 215, 307, 371.
Шкларска Поремба, 67.
школе,
Благоевград, основне, 88, 382;
средње: Гимназија „Дъмитар Благоев", 383; Гимназија „Св. Св. Кирил и Методий", 88, 382–383; Гимназија, 382–383, 387; Земљорадничка школа, 88; Математичка гимназија „Сергей Павлович Корольов", 383–384, 495; „Механотехникум", 325; Политехничка гимназија „Кирил и Методий"; Полугимназије, 382; Руска избегличка војна школа (Константиновска), 88; Средња грађевинска школа „Никола Парапунов", 383–385; Средња економска школа „Иван Илиев", 383–384; Средња електротехничка школа „Никола Вапцаров", 384; Средња машинска школа „Методи Алексиев", 383–384; Средња општеобразовна школа „Георги Измирлиев", 385; Средња општеобразовна школа „Кузман Шапкарев", 385; Средња текстилна школа, 385; „Техникум за медицински сестри", 383, 385; „Техникум", школа за надсредње" обрзовање, 386; Филолошка гимназија „Академик Людмил Стоянов", 383–384, 495).
више: Виши педагошки институт „Неофит Рилски", 62, 252, 386.
високе: Амерички универзитет, Југозападни универзитет „Неофит Рилски" – види под Универзитети.
школе,
Чачак, основне: Музичка, 376; Основна школа, 85; ОШ „7. октобар", 376; ОШ „Вук Караџић", 376–377; ОШ „Драгиша Мишовић", 377; ОШ „Ратко Митровић" (Иездинска), 376; ОШ „Танаско Рајић", 377; ОШ „Филип Филиповић", 376–377).
средње: Административна школа, 378; Војно-индустријска школа „Чачак" (предузећа „Боба Милетић"), 378; Гимназија (ООУР мешовитих струка „Филип Филиповић"), 83, 85–86, 284, 288, 375, 377, 387, 411, 436–437, 495;
Државна мешовита грађанска школа, 377; Државна школа за дечје неговатељице, 377; Економска школа (Трговачка академија, ООУР друштвених и услужних делатности „4. јул"), 378; Женска занатска школа, 377–378; Мајсторска школа, 378; Машинско-саобраћајна школа (Занатска школа, ООУР „Бранко Милошевић – Металац", Металска), 379; Медицинска школа „Надежда Вилимановић", 378; Стручна школа ученика у привреди, 379; Техничка школа (Грађевинска школа, ООУР техничких струка „25. мај"), 377–378; Шумарска школа, 377–378.
више: Виша пољопривредна школа, 62, 379; Виша техничка, 62, 379.
високе: Агрономски факултет, 62, 379; Педагошко-технички факултет, 62, 379–380; Технички факултет, 62, 379–380.
шопски крај, 419.
Шпанија, 111.
Штип, 419.
Шумадија, 43.
Шумен, 39, 61.

*појмови: Чачак, Благоевград, Југославија, Србија, Бугарска, социјализам, модернизација, индустријализација, нису посебно обрађивани.

ИЗВОДИ ИЗ РЕЦЕНЗИЈА

[...] Књига колеге Тимотијевића посвећена је проблему модернизације балканског града у доба социјализма (на примеру Чачка и Благоевграда) – проблему од изузетног значаја за разумевање наше савремене историје и у ширем контексту балканске и историје Источне Европе након Другог светског рата, у периоду социјализма. Важност теме проистиче из контекстуализације и проблематизације процеса модернизације у социјалистичком друштву након Другог светског рата, који је пресудно утицао на преображај и формирање социјалистичког друштва и државе.

Анализа процеса модернизације, као изузетно значајне теме за разумевање друштвеног и државног развоја уопште, изведена је на основу упоређивања развоја два локална центра, која су послужила као key studies, Чачка у социјалистичкој Југославији и Благоевграда у, такође социјалистичкој, Бугарској. Компарација микрослучајева Чачка и Благоевграда, омогућила је колеги Тимотијевићу да проучи закаснели развој малих и средњих градова и ситуира га у шири контекст генералних путева преображаја старог и стварања новог урбаног друштва током процеса (соц)модернизације у Југославији и Бугарској, односно у Источној Европи, у којој је током друге половине XX века доминирао стаљинистички друштвени и привредни модел.

Рад је настао као резултат обимних истраживања и проблемске анализе процеса ширења градова, друштвене, економске и политичке модернизације и успостављања, развоја и функционисања социјалистичког друштвеног система и најзад трансформације претежно аграрних друштава (процесом који по обиму и свеобухватности, тешко да има пандана у прошлости ових простора). Колега Тимотијевић је наведене историјске феномене анализирао у тематском кључу, који му је омогућио да сагледа кључне процесе и феномене урбане и социјалне трансформације, у ширем контексту далекосежних политичких преображаја епохе социјализма.

[...] У рукопису књиге колега Тимотијевић је покушао да одговори на неколико кључних, проблемски постављених питања. Најпре, да поређењем бројних садржаја и укупне брзине промена на микро плану – не губећи из вида све особености и вредности „самоуправљања", као „посебног пута развоја" у Србији/Југославији, односно „реалног социјализма" по моделу СССР-а у Бугарској – потврди или проблематизује тезе о дубинским основама кризе у Југославији и, генерално, Источној Европи, која је по претпоставци била узрокована структурном кризом модернизације и општом кризом социјалистичког друштва које је у готово свим сегментима контролисала политика. Потом, да провери тезу да је застој, па и слом социјалистичке модернизације, био условљен структуром социјалистичких друштава: ограничењима капацитета развоја, са блокирањем развојних способности друштва за решавање функционалних и интегративних проблема. Такође и да проучи и проблематизује тезе о израженом традиционализму социјалистичких друштава (под којим се подразумева неспособност промене унутар система и у његовој околини, а не само својства предморног друштва); о антимодерној оријентацији вредносно-нормативних структура друштва; о социјалистичкој модернизацији као неуспелој концепцији модернизације, моделу који није било могуће трансформисати већ само напустити. Најзад, и да открије неке од узрока кризе у којој је била Србија/Југославија, односно како се она преламала на локалном нивоу.

Проблемска анализа извршена је на широкој изворној основи. Основна архивска истраживања ради прикупљања грађе првог реда колега Тимотијевић је обавио у српским и бугарским архивима. [...] Обимно и темељно истраживање омогућило је аутору свестран увид и у потпуности омогућило осветљавање и објашњење кључних фактора процеса модернизације балканског града у доба социјализма у ширем контексту друштвеног и државног преображаја и стварања новог урбаног друштва током процеса (соц)модернизације у Југославији и Бугарској.

[...] Тимотијевић је теоријски утемељио свој рад, у складу са савременим захтевима историјске науке везаним за проблемско разумевање прошлости и мултидисциплинарно изучавање процеса модернизације. Указао је на научне разлоге којима се руководио приликом избора теме, на кључне параметре и проблеме који су одредили и омеђали истраживања. У методолошком погледу пажњу је посветио важним проблемским питањима: компаративном моделу истраживања, социјалистичкој модернизацији, индустријализацији, урбанизацији, друштвеним променама. Такође је указао на предности и мањкавости досадашњих истраживања модернизације и индустријализације балканског града у социјализму у различитим научним областима,

укључујући историографију, социологију, историју архитектуре и урбанизма и др. Анализирајући досадашњу литературу јасно је уочио и истакао њене предности и недостатке.

[...] Утемељен проблемски, мултидисциплинарни приступ, и поткрепљена историографска контекстуализација и концептуализација омогућили су колеги Тимотијевићу да убедљиво постави и реши почетну претпоставку – да социјалистички градови нису производили „модерност", или макар не у довољној мери.

[..] Имајући у виду наведено, мишљења сам да рукопис књиге колеге др Милоша Тимотијевића *Модернизација балканског града у доба социјализма (1944-1989) – пример Чачка и Благоевграда* даје сложену, прецизну и разуђену проблемску анализу модернизације балканских (и источноевропских) градова средње величине у периоду социјализма. Да је теоријски јасно дефинисан, изворно изузетно добро утемељен и да представља значајан научни допринос проширивању знања о процесима модернизације у Србији, Југославији, на Балкану и у Источној Европи, након Другог светског рата. Осим тога, рукопис у основи представља завршену и уобличену целину која не захтева додатну научну дораду и измене.

проф. др Мирослав Јовановић, ванредни професор,
Филозофски факултет, Београд

***

[...] Иако млад Тимотијевић је зрео историчар који је савладао историчарски занат и који је зналачки и самопрегорно користио бројну необјављену и објављену архивску грађу из српских и бугарских архива, статистичке зборнике, анализе и приказе, објављену мемоарску грађу, интервјуе, штампу, периодику, фотографије Чачка и Благоевграда и, наравно релевантну литературу [...] Треба ли рећи да Тимотијевић пише лепо, јасно, прегледно и систематично. [...] Циљ Тимотијевићевог истраживања јесте да проучи најновије покушаје модернизације балканског друштва у социјалистичком периоду, као и покушаје укључивања у токове нових технолошких промена (индустријализације) и њихове праксе у животу градова. [...]

Прихватљиво је Тимотијевићево гледиште да се друштвне промене у земљама Источне Европе после 1945. године могу означити као социјалистичка модернизација чији су основни елементи: 1. индустријализација, 2. урбанизација и 3. друштвене промене у које спадају демографске промене (пад

наталитета и смртности, контрола рађања...), образовање, промене у области културе, свакодневног и приватног живота.

Тимотијевић коректно развија теоријско–хипотетички оквир за компаративно истраживање два балканска града – Чачка и Благоевграда тако што иде од општег преко посебног до појединачног нивоа друштвене стварности, или од њеног макронивоа преко мезонивоа до микронивоа. Макониво сачињавају Балкан, Источна Европа, социјализам као систем, мезониво су градови (Чачак и Благоевград) као посредујући ниво између макро и микронивоа, док је микониво оно што припада свакодневном и приватном животу. Појединци и друштвене групе су друштвени актери који делују на сва три нивоа друштвене стварности неједнако располажући друштвеим ресурсима, друштвеном моћи, вредностима и акционим капацитетима у реализацији својих личних и групних пројеката. Као што је међународна организација пирамидална (хијерархијска) – централне најмоћније државе (у контексту Тимотијевићевог истраживања то је СССР), полупериферијске и зависне државе (Бугарска са својим „реално постојећим социјализмом" и Југославија/Србија са својим „самоуправним социјализмом") тако су и друштвени актери хијерархијски позиционирани (партије, предузећа, стручне и друге установе, грађани) и међусобно склапају вертикалне и хоризонталне интересне савезе. У вези са предметом истраживања директива једине политичке партије (КП) је главна окосница моћи која прожима политичке, привредне и културне елите на глобалном и локалном нивоу стварности. Овакав приступ на који сам као рецензент био слободан да грубо сведем Тимотијевићев аналитички поступак испуњен је богатим историографским садржајем у коме се истиче битно у друштвеним појавама и модернизацијским процесима, имајући при том у виду да је модернизација праћена неусклађеностима и противречностима, као и да постоје сличности и разлике између Чачка и Благоевграда, то јест да постоје специфичности у расту и развоју ова два балканска града средње величине.

Намерно сам „социологизовао" Тимотијевићев истраживачки приступ како бих рељефније истакао посебну вредност његовог рада, а то је присутност друштвене теорије којом он тумачи смисао процеса модернизације, односно индустријализације, урбанизације, и других друштвених процеса и промена. У дослуху са социологијом (нарочито урбаном социологијом), урбаном економијом, социјалном географијом, политикологијом и другим контактним дисциплинама, Тимотијевић је успео да историографију приближи „историологији", другим речима да повеже друштвену теорију са друштвеном историјом и тиме се у нашој средини представи као модеран историчар у најбољем смислу те речи. Наравно, није он први наш историчар који примењује приступ који је, поред осталог, резултат синергије између теоријског

и „чињеничног", али тренутно у томе предњачи када је у питању тумачење раста и развоја градова и то у четрдесетпетогодишњем социјалистичком периоду. Његов теоријско–емпиријски истраживачки приступ је обогаћен и компаративном димензијом, тј. успешним, мада тешким и захтевним, упоређивањем раста и развоја једног бугарског и једног српског града у различитим фазама социјалистичког периода [...].

При томе треба рећи да Тимотијевићево фаворизовање друштвене историје у разумевању и тумачењу сложеног и противречног процеса социјалистичке модернизације два града не значи и занемаривање политичко–догађајне историје која је преовладавала у досадашњим истраживањима градова, а посебно оних градова који су свој успон доживели у социјалистичком периоду. Додајмо да је до 1989. године политичко–догађајни фактицитет у историографском проучавању градова по правилу стављан у марксистичке, тачније комунистичке идеолошке обланде. [...]

Закључујући ову рецензију можемо рећи да објављивањем Тимотијевићевог рукописа добијамо вансерисјку историографску „причу о два града" у којој је дошло до синергије између друштвене теорије и друштвене историје; узоран рад који се одликује пажљиво вођеним аналитичким поступком, целовитим и ретким компаративним обухватом два места средње величине, методолошком коректношћу, завидном обавештеношћу и акрибијом који су допринели да сазнамо и разумемо које су сличности и разлике између Чачка и Благоевграда током социјалистичке полумодернизације (1944-1989), колика је била њихова развојна (не)одрживост, и како се тегобно формирао њихов социопросторни идентитет [...].

проф. др Сретен Вујовић, редовни професор,
Филозофски факултет, Београд

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Др Милош Тимотијевић, историчар (Чачак, 1969). Дипломирао је 1996. године на катедри за Општу савремену историју Филозофског факултета у Београду. Од 1997. године ради у Народном музеју у Чачку. Докторску тезу „Модернизација балканског града у доба социјализма : пример Чачка и Благоевграда (1944–1989)" одбранио је 2011. године на Филозофском факултету у Београду. Главна подручја научних интересовања: модернизацијски процеси на Балкану у другој половини XX века, друштвена и културна историја чачанског краја у XX веку, историја цркве и црквене уметности на подручју Западне Србије, као и војна и политичка дешавања у Србији током Другог светског рата. Члан је редакције часописа *Зборник радова Народног музеја у Чачку*.

Аутор је више од 10 монографија, преко 50 научних чланака, студија, каталога, као и седам изложби. Најважнији наслови: *Карневал у Гучи : сабор трубача 1961–2005* (2005); *Соколи Чачка 1910–1941* (2006); *Век сумње : религиозност у чачанском крају 1886–2008* (2009). Коаутор је монографија *Манастири Овчарско-кабларске клисуре* (2004) и *Културна ризница Чачка : од праисторије до савременог доба* (2008), оба наслова са Делфином Рајић, као и публикације *Затамњена прошлост : историја равногораца чачанског краја 1–3* (2002–2004), у коауторству са Гораном Давидовићем. Добио је више признања за свој рад од којих се истичу награде „Михајло Валтровић" за 2004, Награда општине Чачак за 2004. и награда ICOM-а за 2008. годину.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.43(497.11)"1944/1989"
338.45(497.11)"1944/1989"
316.43(497.2)"1944/1989"
338.45(497.2)"1944/1989"

ТИМОТИЈЕВИЋ, Милош, 1969-
Модернизација балканског града : (1944-1989) : компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма / Милош Тимотијевић. - Чачак : Народни музеј, 2012 (Чачак : Графички центар). - 575 стр. : илустр. ; 24 cm. - (Посебна издања / Народни музеј, Чачак ; #књ. #5)

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 506-521. - Регистри.

ISBN 978-86-84067-42-7

a) Чачак - 1944-1989 b) Благоевград - 1944-1989
COBISS.SR-ID 189046028